

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

Η ΑΛΗΘΙΝΗ ΟΨΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ»

Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.

Χ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ / ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

Χ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ
ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

Η ΑΛΗΘΙΝΗ ΟΥΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Σεπτέμβριος 2005

Μακέτα εξωφύλλου: Κώστας Λεγάκης
Έκτύπωση: Γραφικές Τέχνες «Corfu»
Βιβλιοδεσία: Α. Πετρέλης & Υίος

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ»
Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.
Ευρυπίδου 84 - 105 53 Αθήνα
info@hestia.gr • www.hestia.gr

ISBN 960-05-0366-4

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ»
ΑΘΗΝΑ

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ, 1933

Ἐκδοτικός Οἶκος Δημητράκου

Τσέλλερ - Νέστλε

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ, 1942

Βιβλιοπωλείον τῆς «ΕΣΤΙΑΣ»

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Δεύτερη ἔκδοση

Ξαναδοσολεμμένη καὶ Συγχρονισμένη, 1955

Βιβλιοπωλείον τῆς «ΕΣΤΙΑΣ»

Ο ΧΕΙΜΩΝΑΣ ΤΟΥ 1941-42

Χρονικό τῆς Κατοχῆς

Ἐκδόσεις «Κέδρος» 1980

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟ ΘΕΜΑ 1

ΒΙΒΛΙΟ ΠΡΩΤΟ

DE RERUM NATURA

I. Ἡ βλάστηση	9
II. Ἴδεολογικοὶ ἀγῶνες στὴν ποίηση	23
III. Ἴδεολογικοὶ ἀγῶνες στὴ φιλοσοφία	35
IV. Θεολογικὴ καὶ μεταφυσικὴ ἀντίδραση	44
V. Θρίαμβος τοῦ ὀρθολογισμοῦ	56
VI. Ἀποσύνθεση τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας	63

ΒΙΒΛΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΗ ΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ

I. Μακεδονοκρατία: Φίλοκος, Ἀλέξανδρος	86
II. Διάδοχοι καὶ ἐπίγονοι	94
III. Πόλη μὲ τὴν ἰδεολογικὴ φιλοσοφία	111
IV. Ὁ ἀνθρώπος καὶ ὁ λόγος	120

ΒΙΒΛΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

I. Ἐπικούρου βίος	133
II. Στερέωση τῆς Σχολῆς	146
III. Ἐπικουρισμός τοῦ Β' καὶ τοῦ Α' π. Χ. αἰῶνα	151
IV. Ὁ ἐπικουρισμός στις χάρεις τῆς Ἀνατολῆς	162
V. Ὁ ἐπικουρισμός στὴ Ρώμῃ	166
VI. Οἱ Ἐπικουρικοὶ τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων	176
VII. Περί Ἐπικούρου ἀπαίδευσις	181
VIII. Οἱ φίλοι καὶ οἱ ἐχθροὶ	184
IX. Ἡ γραπτὴ παράδοση	199
X. Ἡ νεότερη ἔρευνα	208

ΒΙΒΛΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

II ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΕΠΗΚΟΥΡΟΥ

I. Συστηματική και γενετική έκθεση	215
II. 'Ο παρήγας στη διανοήσή του	218
III. 'Η έννοια τής φιλοσοφίας	221
IV. 'Η έπικουρική άταραξία	226
V. 'Ηδονή, βιολογική λειτουργία	233
VI. 'Η φύση άπέανται στην Πολιτεία, τὸ Δέθε βίωσις	241
VII. Κριτική τής Ιδεαλιστικής φιλοσοφίας	246
VIII. Οί τέχνες	250
IX. Φιλία	267
X. Γυναίκες, Σκλάβοι	278
XI. 'Αφροδίτα	283

ΒΙΒΛΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

H ΦΥΣΙΚΗ

I. Εισαγωγή στην έπιστήμη: ή Κανονική	289
II. Τά άτομα και τὸ γενὸ	301
III. Τά μετέωρα	316

ΒΙΒΛΙΟ ΕΚΤΟ

ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΟΥ ΛΟΓΙΚΟΥ

I. Οί θεοί	323
II. Τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου	348
III. 'Ελευθερία	358
IV. 'Η διαθήκη	369
Συνομειώσεις	VII
'Ονόματα και λέξεις	371
Ευρετήριο	397

ΣΥΝΤΟΜΕΥΣΕΙΣ

'Αίτ.	'Αίτιος, κ. όνόματα.
'Αθήν.	'Αθήνας Διονυσιοφραστί, κ. όνόματα
'Αλκ.	'Αλκίφρων, σ. 125.
'Απομν.	'Απομνημονεύματα τοῦ Ξενοφάντη.
'Απόσπ.	'Απόσπασμα, fragmentum.
γ.	γέρο στο.
Γ. Η.	Γνωμαλόγιο Βασιανού, σ. 208.
Crön.	Crönert, W., Kolotes und Menedemos, σ. 213.
Δ. Α.	Διογένης Λαέρτιος, σ. 210.
Διογ. Λαέρτ.	Διογένης Λαέρτιος, σ. 213.
Διογ. Οίν.	Διογένης Οίνουανδέας, σ. 213.
Διόδ.	Διόδωρος Σικελιώτης, κ. όνόματα.
D.	E. Diehl, Anthologia Lyrica Graeca, σ. 210.
D.	H. Diels, Die Fragmente der Vorsokratiker, σ. 209.
D.	H. Diels, Doxographi Graeci, σ. 209.
Dox. Gr.	Δοξογραφία.
De fin.	De finibus τοῦ Κικέρωνος, σ. 212.
'Ε.	'Εργα και 'Ημέραι τοῦ 'Ησίοδου.
'Ελλ.	'Ελληνικά τοῦ Ξενοφάντη.
'Ερμού.	'Ερμούλετο, έρμούλεονικά, σ. 207 212.
'Επικτ.	'Επικτήτου Διατριβή.
'Επικ.	Épicurea, H. Usener, σ. 209.
Εύαγγ. προπ.	Εύαγγελική προπαραφασκουή Εύσέβιου.
Εύσέβ.	Εύσέβιος Καισαρείας.
FGH	Die Fragmente der Griechischen Historiker, F. Jacoby.
FHG	Fragmenta historicorum Graecorum, C. Müller.
Θ.	Θεογονία 'Ησίοδου.
'Ιδ.	'Ιδιόματα 'Ομηρου.
κ.	και στην παρακάτω σελίδα.
κκ.	και στις παρακάτω σελίδες.
κ.	κείτατε.
K. A.	Körtes Dóles, σ. 208.
K. M.	Kolotes und Menedemos τοῦ W. Crönert, σ. 213.
Körte A.	Metrodori Epicurei fragmenta, σ. 208.

ΤΟ ΓΝΗΣΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ

Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία εἶναι στὴν οὐσία δημοκρατικὴ, ρασιοναλιστικὴ καὶ ἰσοκοσμικὴ. Γεννήθηκε καὶ ἄκμασε μὲ τὴν πάλῃ καὶ τὴ νίκη πάνω στὶς πατριδικὰ βασιλείας, στὴ γαλοχριστιανικὴ ἀριστοκρατία καὶ στὴ μυθικὴ κοσμοεργημενία τῶν χρόνων τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Ἡ πλουσιότερη ἀπόδοσή τοῦ «Ἑλληνικοῦ», ὅπως ἔλεγε οἱ Ἀρχαῖοι περιληπτικὰ τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος, ἔγινε στὶς λαοκρατικὰς δημοκρατίας. Ἡ ἀγάπη τῆς ζωῆς καὶ τῶν γίναντων ἀγαθῶν, ἡ ἡμισοσύνη στὸ λογικὸ, ἡ πίστη πὸς ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἐξηγήσῃ ἀπὸ φυσικὰ αἰτία ὅσα γίνονται γύρω του καὶ μὲ τὴν ἐρημνεῖα νὰ δαμάσῃ τὶς ἀντίμαχες φυσικὰς δυνάμεις, νὰ ὑψώσει τὴν ὕλην τοῦ ζωῆ καὶ ν' ἀσφαλίσει τὴν εὐτυχία του, τὰ κύρια αὐτὰ γνωρίσματα τῆς ἑλληνικῆς οὐσίας, γεννιοῦνται μὲ τὸ δῆμο καὶ ἀκολουθοῦν τὸ ἀνάθεμα τοῦ Δῆμος καὶ «Ἑλληνικὸ» σημαίνουν τὸ ἴδιο.

Σὲ σκληρὴ πάλῃ μὲ τὶς προνομιοῦχες τάξεις, ποὺ ἄρχισε πολὺ νωρὶς στὴν Ἑλλάδα, ὁ δῆμος ἀνοίξε τὸ δρόμο στὰ ἐλεύθερα πολιτεύματα καὶ στὴν ὀρθολογικὴ διάνοση, στὴν ἰωνικὴ δηλαδὴ φυσικὴ καὶ στὸ κορυφώμα τῆς, ποὺ εἶναι ἡ σοφιστικὴ καὶ ὁ ἰδεολογικὸς κόσμος τῆς πρὶν ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο ζηλευτῆς «Πεντηκονταετίας» (479—431).

Στὴν πάλῃ γιὰ τὸ προνόμιό τῆς ἡ ἀριστοκρατία εἶχε ἄλλο, κοντὰ στὰ σύγγραφα τοῦ πολέμου, πρῶτα τὸ μῦθος καὶ τὸ λυρικὸ πάθος, ὕστερα τὴν ἰταλιτικὴ φιλοσοφία. Τὰ κεφάλαιά τῆς ἔξιοποίησε μὲ τὴ συνθετικὴ φαντασίᾳ καὶ τὴ μυθοπλαστικὴ του ἰσοσυγκρασία ὁ Πλάτων καὶ τὴ διδασχικὴ μορφὴ τῆς ἔδωσε ὁ Ἀριστοτέλης· μέσα στὸ ἀντιφραστικὸ κλίμα ποὺ ἀκολούθησε τὸ τέλος τοῦ μεγάλου πολέμου. Ἡ ἰταλιστικὴ φιλοσοφία, μ' ἄλλο καὶ μεγαλύτερη κλίση στὴ θολοῦρα, πῆγανε νὰ κυριαρχήσει ὅσο προχωροῦσε ἡ ἀποσύνηση τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας, ὅσο δηλαδὴ ἔχανε δύναμη ὁ δῆμος· καὶ ἐπικρατοῦσαν αὐθαρχικὰς ὀλιγαρχίας στὸν ἑλληνικὸ κόσμον.

Στὸ σημεῖο τῆς σκληρότατης δοκιμασίας τοῦ γνήσιου ἑλληνικοῦ, στὶς δεκαετίες ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ Μ. Ἀλέξανδρον, φανερώθηκε ἡ ἐξαιρετικὴ διάνοια τοῦ Ἐπίκουρου, ποὺ ἐξιοποίησε καὶ ἔνωσε μὲ τὸν πῶς ἑκαθάρον ἐποπτικὸ τρόπο σὲ πλατὺ σύστημα ὅτι εἶχε δημιουργήσει ὡς τότε ἡ δημοκρατικὴ καὶ ὀρθολογικὴ

Ἑλλάδα καὶ μὲ τὴν ἀσύγκριτη εὐαισθησία τοῦ ἔδωσε στὴ ζωὴ τὸ ἀριότερον τόμμα ἀπὸ ὅσα γνώρισε ἡ Ἀρχαιότητα καὶ γιὰ μεγάλο διάστημα ἀργότερα ὁ ἄνθρωπος στὴ μακροσύνη πονεμένη ἱστορία του.

Ἡ ἐπικουρικὴ διδασκαλία ἔγινε μοναχικῶς προῦμι γιὰ τὴν κατοπινὴ Ἀρχαιότητα, πῶς ἀπὸ πεντακόσια χρόνια ἀρχίζοντας ἀπὸ τοὺς πρώτους ἑλληνιστικῶς ὡς βασιὰ στοὺς αὐτοκρατορικῶς χρόνους τῆς Ρώμης, καὶ χεῖρόνι τῆς καλοκαριῆς γιὰ τὰ ὑστερα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴ θεολογικὴ καὶ ἰταλιστικὴ νεοσποντὴ ποὺ σκέπασε τὴν οἰκουμένην. Τὸ ἐπικουρικὸ δόγμα ὑψώθηκε σὲ πίστη καὶ στάθηκε ἀποκομῆται καὶ παρηγοριὰ στὶς ἐθνεγενετικὰς φύσεις, ὅταν, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποσύνηση τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας καὶ τὸ ἀδυνατισμα τοῦ δῆμου, ὁ ἑλληνας ἄνθρωπος καὶ ὅσοι ἀπὸ τοὺς ἄλλους λαοὺς ἔνωσαν ὅπως ἐκεῖνος βρέθηκαν στὴ διάκριση πνιγερῆς αὐταρχίας καὶ τῆς πῶς ἀποκρουστικῆς γιὰ τὸ αἰσθημὰ τους χρηματοκρατίας.

Ἀφοῦ ἀπλώθηκε πλατύτατα στὸν ἑλληνικὸ καὶ τὸν ἑλληνιστικὸν κόσμον, ἀνοίξε δρόμον στὴ Ρώμην, ὅταν ὕστερα ἀπὸ τὶς κατακτήσεις, τοὺς ἐμφυλίους πολέμους καὶ τὶς στρατοκρατίας δημιουργήθηκαν καὶ ἐκεῖ ὅμοιες συνθήκες καὶ ἴσως διάθεση μὲ τὸ τοσαυτάπημα τοῦ ἐθνεγενετικῶν ἀνθρώπινου ἀπὸ βίανιστους Μάρκους, Σέλλαδες, Καίσαρες. Ἐξευλιζόμενος πῶς πέρα πότισε τὶς ὑπόλοιπες χώρες τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Σὲ χεῖρονον ἀπὸ ἀτοαλένιους στίχους τραγούδιος τὴν ἐπικουρικὴν ἰδεολογία ὁ ῥωμαλεώτερος ποιητὴς τῆς Ρώμης, Λουκρήτιος, καὶ ὁ Κικέρων, ποὺ δὲ διακρίνεται γιὰ συμπάθειαν στὸν Ἐπικουρισμὸν, ἀναγνωρίζει πῶς ἡ ἐπικουρικὴ διδασκαλία ὄργωσε τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἰταλία καὶ ὅλο τὸ βαρβαρικὸν κόσμον: Graeciam, Italiam et totam barbariam.

Ὁ Ἐπίκουρος (341—270 π.Χ.), δεκαπέντε χρόνια νεότερος ἀπὸ τὸ Μ. Ἀλέξανδρον, γεννήθηκε ἑπτὰ χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατον τοῦ Πλάτωνος. Αὐτὸ τὸ ὑπογραμμίζοντες ὁ ἀρχαῖος γιὰ νὰ δεῖξουν τὴν ἀλλαγὴ ποὺ ἔγινε στὸ μικρὸ αὐτὸ διάστημα στὴ σύνθεση τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ στὶς δοξασίας τῶν ἀνθρώπων. Πλάτων καὶ Ἐπίκουρος εἶναι γνήσιοι Ἀθηναῖοι, ἀπὸ τοὺς λόγους φιλοσοφίας ποὺ ἔβγαλε ἡ πάλῃ τῆς Παλιᾶς. Στὸ πρόσωπον τῶν δυὸ πῆρεν τὴν ὀλοκληρωμένην διαμόρφωσή τους οἱ δυὸ ἀν-

τίθεται τάσις τῆς φιλοσοφίας, ἡ ἰδεαλιστικὴ καὶ ἡ ὁλιστικὴ, ἀνάλογα μὲ τὴ συνθετικῶς αὐτὴν ὄψιν, ποὺ τὴν καθόρισε ἡ κοινωνικὴ αὐτῆς θέσις.

Ὁ Πλάτων εἶταν ἐπιπατριδῆς, ἀπὸ τὰ πρῶτα σπῆτια τῆς Ἀθήνας, ποὺ τὴν ἀρχὴν του τὴν ἀνέβλεπε στὸ Σόλινα καὶ στὸν Πεισιστράτου. Ὁ Ἐπίκουρος ἀπὸ παλιὸ ἑκκοιμημένο γένος, τοῖς Φιλιάδης, ἀπὸ ξεπερασμένο ὄμιος κλάδο του, μικροαστὸς, σχεδὸν προλεταριακός. Ὁ πατέρας αὐτοῦ ἦ μάλιστα τὸν ἀρῆσαν τὴν Ἀθήνα καὶ μαζί μὲ ἄλλους ξεριζωμένους τραβῆσαν στὴν κληρουχία, στὶς γαῖες ποὺ ἡ πολιτεία μοίραζε στὶς καταχτημένες χώρες. Κι οἱ δύο ἦταν μεταπολεμικοὶ ἄνθρωποι καὶ ἐζησαν μὲ μνήμες ἀπὸ περασμένα μεγαλεῖα. Ὁ Πλάτων ἐζησε νέο παλικαριὸ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο, εἶδε τ' ἀνεγρήματα τῆς πατρίδας του, τὴ σκαριατικὴ κατοχὴ, τὸν ἄγριο ἐμφύλιον πόλεμον καὶ τὶς μεταπολεμικὰ ἀναστατώσεις μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Γι' αὐτὸν αἰτία τοῦ κακοῦ εἶταν ἡ δημοκρατία, ἡ ἐκλογὴ τῶν ἀρχόντων μὲ τὸν κληρὸν. Καὶ σὺν ἀπολύτρωσιν ἔβλεπε τὸ ξαναγίγναι πρὸς τὸ ἀγροτικὸ κράτος, ὅπως εἶταν ἡ Ἀθήνα τὸν καιρὸ ποὺ κυβερνοῦσαν οἱ πρόγονοί του, ὁ Δρακωνίδης, ὁ παλιὸς Κριτίας, ὁ Κάλλαισχος. Στὸ σπῆτι του, τὸ ἀρχοντικὸ, γίνονταν τὰ διαβούλια γὰρ τὴν κατάλυση τοῦ δῆμου. Ἀπ' ἐκεῖ βγήκαν ὁ Κριτίας, θεῖος τῆς μάνας του, ὁ Χαρμίδης, ἀδελφός της, ποὺ παράδωσαν τὴν πόλιν στὸν ἔχθρὸν καὶ βασάνισαν τοὺς πολίτες μὲ τὸν ἀπεισιότερο τρόπο ἔχοντες γὰρ στήριγμα τὶς ξένες λόγους.

Ὁ Ἐπίκουρος εἶδε τὴν ἐπακρότησιν τῶν Μακεδόνων, παιδί καὶ ἔφηβος ἐζησε τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλέξανδρου στὴν Ἀσία, θρήνησε τὴ συντριβὴν τοῦ δημοκρατικοῦ στρατοῦ στὸν Κρανῶνα, ποτίσθηκε ἀπὸ τὸ φαρμάκι ποὺ ἔκοιπε τὴ ζωὴ τοῦ μεγάλου δημοκράτη ἀρχηγοῦ, τοῦ Δημοσθένη, πέρασε τὴ ζωὴ του μέσα στὰ χαλάσματα ποὺ σφάρισαν οἱ πόλεμοι καὶ οἱ κοινωνικαὶ ἀναστατώσεις. Εἶχε ὄμιος προσφάσεις στὴν κληρουχία τῆς Σάμου νὰ βυθῆται μὲ τὸ μητρικὸ γάλα τὴ λατρεία στὴ δημοκρατία καὶ τὴν παιδικὴν του ψυχὴ τὴ γλύκαναν οἱ διηγήσεις γὰρ τὰ χρόνια ποὺ ἡ Ἀθήνα εἶταν δυνατὴ καὶ ἐνδοξή μὲ τὴν ἀξιοσύνη της στὰ πολεμικά, μὲ τὶς συμμαχίας της, μὲ τὶς καταρωτὲς τμήσεις, μὲ τοὺς ποιητὰς, μὲ τοὺς Παρθένους καὶ τὶς τελετὰς της, στὰ χρόνια ξεφάνη τοῦ Μυρωσίδη.

ΟΙ ΑΝΤΙΜΑΧΕΣ ΔΟΣΑΣΙΕΣ

Πλάτων καὶ Ἐπίκουρος εἶναι οἱ δύο πόλοι τῆς συνθετικῆς καὶ διανοητικῆς ζωῆς, ἡ πρὸ βαθεῖα ριζωμένη στὴν ἀνθρώπινον φύσιν ἀντίθεση, καθρέφτισμα τῆς οικονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀντίθεσης. Ὁ Πλάτων εἶναι ὁ τυπικὸς ἀντιπρόσωπος τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ὁ Ἐπίκουρος τοῦ συστηματικότερου ἰλισμοῦ ποὺ γνώρισε ἡ Ἀρχαϊότητι. Ἡ ἀντίθεση εἶναι χαρακτηριστικὴ γὰρ τὴ ζωὴ καὶ τὴν κίνησιν τῶν ἰδεῶν, γὰρ τὴν ιστορία τῆς φιλοσοφίας, ποὺ εἶναι πᾶσι τοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ τοῦ ἰλισμοῦ. Ἡ πρώτη, ἡ παλαιότερη καὶ πρωτογενέστερη θεώρηση τοῦ κόσμου, εἶναι ἡ ἰδεαλιστικὴ. Γεννιόμαστε πλατωνικοί, εἶπε ὁ Μπερζέ. Ἀπὸ ἀφοριεῖς, πάει νὰ πῆ, οικονομικοκοινωνικὲς καὶ ἀπὸ πλῆθος ψυχροκρατικὴ κλίσημα στὶς εὐκόλες λύσεις, στὴ φυγὴ καὶ τὸ εὐχάριστο ξεγέλασμα.

Ὁ Ἐπίκουρος εἶπε τὸ μεγάλον νετό στὶς πλάνης αὐτῆς, ἔνα γόνιμο σὲ συνέπειες ceterum censeo στὶς ἀντιλήψεις ποὺ εἶχον κληρονομηθεῖ ἀπὸ παλαιότερους καιροῦς, ἀπὸ τὴ μυθοπλαστία τῶν χρόνων τῆς ἀγροτικῆς οικονομίας, ἀπὸ Πυθαγόρα καὶ Ἐλεάτες. Ἄλλες εἶχον γεννηθεῖ σὰ νεοπλασματικὰ ἀντιδραστικὰ καὶ ὀρθωσιακὰ κλίμα τοῦ ἴου αἰῶνα μ' ἐκπερσώπους τὸν Πλάτωνα καὶ συνέγναι τοῦ τὸν Ἀριστοτέλη, τοὺς Στωϊκοὺς καὶ τοὺς Σκεπτικοὺς, ποὺ καὶ αὐτοὶ εἶπαν τὸ λόγια τους γὰρ νὰ θολώσουν τὰ νερά.

Ἀπὸ τὴ σκοπιά ποὺ στάθηκε ὁ Ἐπίκουρος, κόσμος καὶ ἀνθρώπινον ζωὴ, οἱ ἀξίες ποὺ δημιουργήσε ἡ ἑλληνικὴ παιδεία, πρόβαλλαν μέσα σὲ διαφορετικὸ φῶς, καὶ ἡ χιλιολέτηρη Ἀρχαϊότητι πῆρε διαφορετικὸ νόημα καὶ ἀξιολόγησιν καὶ ἔδειξε πλευρὰς καὶ ἀποχρώσεις διαφορετικὰς ἀπὸ κείνες ποὺ ἐξεκοιλοῦσθον νὰ βλέπουν ἄκομα καὶ σήμερα οἱ ἀνιδέαστοι λατρευτῆς της.

ΟΙ ΚΑΘΡΟΝΟΜΟΙ

Ἀνάμεσα στὴν Ἀρχαϊότητι καὶ τὸν νεότερο ἄνθρωπον στάθηκαν οἱ ἑλληνιστικοὶ χρόνοι, οἱ χρόνοι τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὁ Μεσαίωνας, ποὺ στὴν οὐσία σφῆραξε ὡς τὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς ἀπικτῆς δημοκρατίας καὶ ποὺ κατὰ ἕνα τρόπο συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὰ μάτια μας. Σ' ἄλη αὐτὴ τὴ μακροσχητὴ διαδρομῇ, ποὺ ἡ ζήσις ξαναβῆθισε στὴν ἀγροτικὴ οικονομία καὶ

στην ἀπολυταρχία καὶ ὁ νοῦς στή θολούρα τοῦ μύθου, οἱ ἄνθρωποι εἶδαν καὶ ἀγάπησαν στήν Ἀρχαιότητα τῆς θρησκευτικῆς καὶ μυθικῆς τῆς πλευρᾶς. Ἡ ἀξιολόγησις αὐτῆ πήρε τῆ σχηματικῆς τῆς διαμόρφωσιν στὰ ἑλληνιστικά κίβλας χρόνια. Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία δέχτηκε βαρβαρικὴ ἐπιδρομὴ. Ἡ ἀνατολικὴ θρησκολογία καὶ θεοσοφικὴ διάθεσις, ποὺ κουβάλησαν σ' αὐτὴν οἱ ξένοι, Σύροι, Αἰγύπτιοι, Ἑβραῖοι, διαμετρικὰ ἀντίθετοι καὶ ἀσυμφωνοῦντες μὲ τὴν οὐσία τοῦ ἑλληνισμοῦ, εἶταν φυσικὸ καὶ ἀναστροφικὸν στὸν Πυθαγόρα καὶ στὸν Πλάτωνα. Ὁ Τοῦδαῖος Φίλων, ποὺ ζήσασε στὰ χρόνια τοῦ Χριστοῦ, ἐπιστήριξε πῶς ὁ Πλάτων τῆ σοφία του τὴν ἀντίληξε ἀπὸ τὰ ἱερὰ βιβλία τῶν Ἑβραίων, ἐνὸ ἐκείνη βασιστὸν ἀπὸ θεϊκῆ ἐμνευση. Κανένα αὐτὸν ἀργότερα ὁ Νουμήγιος ἀπὸ τὴν Ἀπάμεια τῆς Συρίας (γύρω στὰ 160 μ.Χ.) ἔλεγε πῶς ὁ Πλάτων εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Μωϋσῆς ποὺ μιλάει ἐλληνικὰ, «Μωϋσῆς ἀπικίτων». Ὁ ἀραβικὸς καὶ ὁ δικαιοκρατορικὸς Μεσαίωνα ἀγιοποίησαν τὸν Ἀριστοτέλη σὰ φύλακα ἀγγελο τῆς μοαμεθανικῆς καὶ τῆς καθολικῆς ὀρθοδοξίας.

Τὸν κίνδυνον ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τὸν νιώθουν μὲ καρδιοχτύπι οἱ Ἐπισκοπεῖοι. Ὁ Φιλόδημος, Ἐπισκοπεῖος τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνα, ποὺ θὰ τὸν γνωρίσουμε καλύτερα, γράφει μὲ σαρξίμο ψυχῆς γὰ τίς ἰδέας καὶ τὰ ἔθιμα ποὺ κουβαλοῦσαν οἱ Ἀσῖτες. Κοιμῶνται σὲ ναοίς, θεοσκαμένοι θυσιάζουν σὲ πέτρας ἀντὶ σ' ἀγάλματα, μὲ τύμπανα καὶ ἄγρια μουσικὴ. Τοὺς θεοὺς τοὺς ἔχουν γι ἀδέκατους καὶ ἀλύσιτους, τὸν Ἄδην ἄμαχο καὶ ἀδάμαστο : «καὶ τοὺς μὲν (θεοὺς) νομίζεν ἀτρέπτους καὶ ἀπαραίτητους, τὸν δ' Ἄδην ἄμαχον καὶ ἀδάμαστον κατὰ τὴν αἰτίαν τῶν ἰδῶν Ἀσῖας» (Φιλόδημος, Περὶ θεῶν I, 18, 22, ἐκδ. Η. Diels). Ἔτσι γίνεται ξεκάθαρο ὁ χωρισμός : ἑλληνικὸ καὶ μὴ ἑλληνικὸ, Griechisch καὶ Ungriechisch, ὅπως πολιτογραφηθήσαν οἱ θεοὶ ἔθνους στὴ γλῶσσα τῆς γερμανικῆς κριτικῆς καὶ χρησιμοποιεῖσαν σὰν κεντρικὸ σημεῖον τῆς μελέτης μου.

Μὲ τὸ ἴδιο θρησκευτικὸ καὶ μυθικὸ μῆτι κοίταξε καὶ ἡ Ἀναγέννησις τὴν Ἀρχαιότητα. Ὁρφοϊσμός καὶ Πυθαγορισμός, μὲ τὴ μεταγενέστερη χαμηλὰ φανατισκοκοπικὴ παραλλαγή (Νεοπυθαγορισμός), Νεοπλατωνισμός, εἶχαν τὴν ἑλξη τους στὴν πρωτοξυπνητὴ Δύση. Ὁ Σωκράτης βαθμολογήθηκε τόσο ψηλὰ, γιατί νομισθήκε πῶς παρουσιάζει γραμμὲς ποὺ θυμίζουσι τὸ Χριστό.

Ἔταν σωστὴ προφητεία τοῦ δίκαιου ποὺ πήγαινε στὸν ἄδικο θάνατον τὰ χιλιομηνημένοντα : ἐκπεσθόντες διατελοῖτε ἀν, εἰ μὴ τινὰ ἄλλον ὁ θεὸς ὑμῖν ἐπιπέμψαιεν κηθόμενος ὑμῶν» (Πλάτ., Ἀπολ. 31 Α). Ὅλο καὶ καρὸ θὰ ἐξακολουθεῖτε νὰ κοιμάσθε, ὅπου νὰ σὰς λυπηθεῖ ὁ θεὸς καὶ σὰς στείλῃ ἄλλον κανένα. Ὁ Πλάτων πέρσασε γὰ θεοπέμψους προφήτης μὲ προαισθήματα γὰ τὸ σωτήριο κήρυγμα. Οἱ ἐχθότερες κεφαλὲς τῆς Ἰταλίας συζητοῦσαν γύρω στὸ φιλόξενο τρακεῖ τῶν Μεδίκων γὰ νὰ συμβιβασοῦν Πλάτωνα καὶ Ἰησοῦ, ἀνηκεῖνται μὲ θρησκεία ποὺ νὰ ἐνάται χριστιανικὴ ἠθικὴ καὶ ἑλληνικὴ φιλοσοφία.

Γὰ ἄλλο αὐτὸν τὸν μεταλεξάνδρινὸ κόσμο ὁ Ἐπίκουρος εἶταν σπένδαλο, ὅπως εἶταν σπένδαλο νὰ εἶναι κανεὶς λογικός, νὰ πιστεύει σ' ἐκείνη ποὺ κάνει μὲ τὸ χεῖρ του καὶ στὰ συμπεράσματα ποὺ βγαίνει μὲ τὴν κρίσι του. Οἱ σύγχρονοί του ἦδον τὸν εἶχαν θάψει κατὰ ἀπὸ διαβολῆς, ἀλογῶς τοκοφαντίες καὶ διανοητορές. Τὸ κλοῦσο ἔργο του παραμελήθηκε, χέθηκε καὶ στήν τύχη χρωστοῦμε τὰ λίγα πολύτιμα κομμάτια ποὺ σώθηκαν. Κρυμμένα αἰῶνας σὰ σκίδα στὴ στάχτη χρησιμοποιεῖσαν προσάνημα, ὅταν ἔρτασε τὸ κλήρωμα ἄλλο κανόν. Ἡ ἔρευνα καὶ ἡ κατανοήσι ἀναστήλωσαν τὴ φωτεινὴ φυσιογνωμία του, τὴ γνήσια ἑλληνικὴ, καὶ ὀδηγημένη ἀπὸ τὴ φεγγολογία τῆς ἀναστηλώσασε καὶ ἐμειξε τὴν Ἀρχαιότητα ὅπως εἶταν στήν πραγματικότητα.

ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Ἡ προσοτικὴ αὐτῆ ὄρισε τὸ σχέδιο καὶ τὴν οἰκονομία τοῦ βιβλίου. Χρειάσθηκε, στὸ πρῶτο μέρος, νὰ γνωρισθῶμε μὲ τὴ σύστασι καὶ τὴ φύσι τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὅπως μορφώθηκε στήν ἑλληνικὴ πόλη, ἀρχίζοντας ἀπὸ τοὺς πρῶτους ἀνασσομοὺς καὶ σταματώντας στήν ἀκμὴ καὶ βαθμολογώντας τὴν πλοῖα ἀπόδοσι ἀπὸ τὴν ἀποψη ποὺ ἔδειξαν οἱ παραπάνω γραμμῆς. Τὸ ἀνέβασμα αὐτό, μὲ τὴ χαρὰ ποὺ μὰς δίνει, τὸ φανταζομαί σα ρωαλλία βλάστησι καὶ τὸ ἐπιγράφω μὲ τὸν τίτλο ποὺ ἔδωκε στὸ περίφημο ποίημα τοῦ ὁμογενῆ λατρευτῆς τοῦ Ἐπίκουρου Λουκρητίος : De rerum natura, Προέλευσι τῶν ὄντων, ἐνοῦντας ἔδω : Προέλευσι τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Σὲ σπὴρ κεφαλῆα καὶ μὲ ἀδρές γραμμῆς ἔζηγῶ τοὺς ἱεολογικοὺς ἀγῶνες στήν ποίησι καὶ στὴ φιλοσοφία, τίς ἀντιδρῶσεις στὸ ὀρθολογικὸ φυσικοκρατικὸ ρέμα καὶ τὸ θράμα τοῦ ὀρθολογισμοῦ μὲ τοὺς σοφιστεῖς

καὶ τὴν ἱμπεριαλιστικὴν Ἀθήνα τῶν χρόνων τοῦ Παρισιῶ.

Παρακολουθῶ κατὰ τὰς συνέπειας τοῦ ἐμφύλιου πολέμου καὶ τῆς μακεδονοκρατίας, δηλαδή τὴν ἀποσύντηξη τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας, τὴν ἀλλαγὴν ἐπὶ τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τοῦ Ἑλλήνα, καὶ σκιαγραφῶ τὸν ἄνθρωπον ὅπως κλάσθηκε μέσα στὴς καινούργιες συνθήκας τῆς ζωῆς. Οἱ κυρίαρχοι ἰδεολογίαι, γεννημέναι ἀπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς, εἶναι ἡ πλατωνικὴ καὶ ἡ ἀριστοκρατικὴ καὶ, σὰ συνέχειά τους, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰῶνα, ἡ στωικὴ. Ἡ Ἰρρανα ἀπὸ τὸν Ὀμηρο ὡς τὸν Ἐπίκουρον δικαιο-λογεῖ τὸν ὑπότιτλο : Ἰδεολογικὸ ἀγῶνας ἐπὶ τὴν Ἀρχαιοφίτητα.

Ἀφοῦ ἔξακριβῶσαι ζῶσι τὸ ἔδαφος ὅπου ῥίχθη τὸ ἐπικούρειο δόγμα, σκιαγραφῶ πρῶτα τὴ μορφὴν τοῦ ἰδρυτοῦ καθὼς καὶ τῶν ἐξοχότερων Ἐπικουρείων ἐπὶ τὴν διάρκειαν τῶν πέντε αἰώνων πρὸς τὴν αἰῶνα τῆς Σχολῆς. Ἀναλύω ὅσους διεδοκίμα τὰς δοξασίας τοῦ δασκάλου, τῶν ἀμεσῶν μαθητῶν καὶ τῶν μακρινότερων συνεχιστῶν, παίρνοντας τὸν Ἐπικουρισμὸν σὰ σύνολον ἐπὶ μακροαίωνα ζωὴ τοῦ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. ὡς τὰ βῆθη τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνα.

Ἡ ἀνάλυσις δείχνει τὸ τί ἔδανε ὁ Ἐπικουρισμὸς καὶ γιατί μίλησε τόσο βαθιὰ ἐπὶ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν ἄνθρωπον. Στὰ χρόνια πρὸς συνθηθίσαμε νὰ τὰ λέμε ἑλληνιστικὰ καὶ στὰ χρόνια τῆς προαιτωκρατορικῆς Ρώμης, ὁποῦ ἡ μετακλασσικὴ Ἀρχαιοφίτητα φθάνει μὲ κάποιον τρόπο ἐπὶ τὴν ἀποκλισημένην τῆς, ὁ Ἐπικουρισμὸς εἶναι τὸ δυνατὸν στημόν τῆς συνασθηματικῆς καὶ δευνοητικῆς ὑφῆς. Ὁ γνήσιος Ρωμαῖος εἶναι ἐπικούρειος, ὅπως ὁ γνήσιος Ἑλληνας ἐπὶ μεταλεξανδρινῆ ἐποχῇ, αὐτὸς πρὸς μὲ ἀπόγνωση πολεμαῖα γι ἀνεξαρτησία καὶ ἐλευθερία. Διαβάζοντας τὰ ἔργα τῆς λατινικῆς λογοτεχνίας, εἶμι μόνον τὸν ἱερακόστολον τοῦ Ἐπικουρισμοῦ Λουκρήτιου, παρὰ καὶ τὸ De finibus, De natura deorum, Tusculanae disputationes κ.ἄ. τὸν Κικέρωνα, τὴς Ἐπιστολῆς τοῦ Σενέκα κ.π., παρατηρεῖ κανεὶς πόσο ποιητικὴν εἶπεν ἡ ἐποχὴ ἀπὸ Ἐπικουρισμῶ.

Τὸ σχέδιόν μου εἶπεν, πρῶτοντας τὰ ὄρια τοῦ ἀρχαίου κόσμου, νὰ δεῖξω πῶς ὁ Ἐπίκουρος χρησίμευε σὰν προτύπον γιὰ τὰ νεότερα χρόνια, τὴς κορυφῆς πρὸς φώτισε καὶ τὸ εὐεργητικὸν μέρος πρὸς ἔπαυσε γιὰ τὴν γέννησι τῆς νεότερης ἐπιστήμης καὶ τοῦ νεότερου ἀνθρώπου. Ὅμως μὴ εἴλαψε ἡ ἄλλη τόση ἀνεσχὴ πρὸς ἀπαιτοῦσε τέτοια ἐργασία.

BIBLIO PROTO

DE RERUM NATURA

(ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ)

I. Η ΒΛΑΣΤΗΣΗ

ΦΥΣΗ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΣ

Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα προβάλλει στὰ γοητευμένα μάτια σὰ χλωρὸν περβόλι καὶ ἡ ζωὴ τοῦ λαοῦ τῆς σὰν πλούσια βλάστησι. Ἀπὸ τὴς πρὸ ἀγαπημένους ἔθνοους τῶν σοφῶν τῆς εἶναι ἡ ἐφύση, καὶ αὐτὴ ἔρχεται ἀπὸ τὸ ῥῆμα φῶς, ὅπως τὸ λατινικὸν natura ἀπὸ τὸ ῥῆμα nasci : ἐφύλλα τὰ μὲν τ' ἀνεμοῦ χαμάδις χέει, ἄλλα δὲ θ' ὕλην τηλεθώσα φύει, τὰ φύλλα ἄλλα ὁ ἀγρία, τὰ σκορπία χάρμου καὶ ἄλλα βγαζῶν τ' ἀμάραντα δάση. Ὁ κόσμος γιὰ τὴν καθάυτῃ ἑλληνικῇ ἀντίληψιν εἶναι ἀίδιος. Δὲν τὸν ἐφτιαξε κανεὶς θεὸς ἢ ἄνθρωπος, «ἀλλ' ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται». Βουνά, κόμμοι, θάλασσα, φυνά, ζῶα, ἄνθρωποι, μαζὶ μ' ἄλα καὶ οἱ θεοί, βλάστησαν ἀπὸ μὲν ἀρχικῆ οὐσία, τὴν «ἀρχήν», ὅπως εἶπεν, καὶ οἱ Ἀτίνου τὴν μεταφώσαν principium, καὶ μ' αὐτὸ τὸν ὄρο (principe) μῆτις σὴς εὐρωπαϊκῆς γλώσσας. Ἡ ἐπιστήμη τους αὐτὴ ζήτησε νὰ βρεῖ τὸ ἀγνοῦσθηκε νὰ ἐξηγήσει πῶς ἀπ' αὐτὴ φύτρωσαν τὰ ὄντα, τὴ γέννησι τῶν ὄντων, τὴ rerum naturam, ὅπως ὀνόμασε τὸ περιφρασμὸν ποιητικὸν τοῦ ὁ Λουκρήτιος. Ἡ διανοήσι τους ἀπὸ μιάς ἀρχῆς εἶπεν διαλεκτικὴ καὶ ἐξελεχτικὴ.

Τὸ δικὸν τους τὸ φύτρωμα, τὴ βλάστησι τοῦ λαοῦ τους, τὴ φαντάστησαν σὰν συνέχισι τῆς βλάστησι τοῦ κόσμου, τῆς γῆς πρῶτα, καὶ εἶναι τὸ ἀσάλευτο θεμέλιον γιὰ ἄλα. Ὁρανοῦ καὶ γῆς ἔγιναν γιὰ νὰ ῥιζώσαι καὶ ν' ἀνθίσαι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς, μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασίαν, τοὺς πόθους καὶ τὴς ὁρμῆς, μὲ τὰ ἦθη

και την παιδεία του. Με τη λέξη παιδεία έννοουσαν δ τι στις νεότερες γλώσσες λέμε πολιτισμό και άνθρωπότητα μαζί. Ο Έπίκουρος ερμηνεύοντας τη γνώση ελληνική αντίληψη είχε πώς οι θεοί μοιάζουν Έλληνες και μιλούν ελληνικά και πώς μονάχα οι Έλληνες μπορούν να φιλοσοφήσουν, να κάμουν δηλαδή έπισημη. Μ' αίσθημα θρησκευτικού άγνισμού παρεμφέρουν κάθε μη ελληνικό σά βάρβαρο και πάν άσένημα και βλέπουν στη δική τους ύπαρξη την πεμπετοσία του κόσμου. Άκ' αυτό ή άσάλευτη άγάπη σέ δ τι έχουν γιά δικό τους, στη ζωή, στή γήνη άγάθ, στήν όμορφιά, στόν πλούτο, στή γή την ίδια. Θέλουν νά τά χαρούν όσα βασταί ή ψυχή τους, νά τά στερεώσουν και νά τά πολλαπλαιάσουν. Όταν δ Έπίκουρος λέγει πώς ή ζωή είναι συμπόσιο, δηλώνει τη βαθύτερη πίστη του λαού του. Μαζί του, μέ τη ζωή και τά έργα του ελληνικού λαού, έχουνε τό αίσθημα από φως, χρώματα και άνοιξιάτικο πρωινό. Κι επειδή δέν έχουν στόν ίδιο μέ μας βαθμό ιστορική συνείδηση, δηλαδή τη θολή σιγή από αιώνας γεμάτους πόνοους και άσκήμεις πίσω τους, πιστεύουν πώς όσα βλέπουν και χαίρονται είναι άσάλευτα και αιώνια.

Κάτι έξαιρετικό και πλούσιο σέ συνέπειες έγινε πάνω στή γή την πρώτη χιλιετηρίδα πριν από τη χριστιανική χρονολογία. Στά μέρη που τότε ήμεις σήμερα, μέ πρωτοπόρα την Ιωνική Μικρασία, μερικές ομάδες έσπασαν τά σίδηρα της άγροτικής οικονομίας, πήρασαν σέ καινούργιους τύπους βοσκορισμού, στή χειροτεχνία, τό εμπόριο, τό θαλασσοπόρο ταξίδια, και ξεχώρισαν από τό θολό και άμορφο κοπάδι των άισόθων που ζούσαν δόλγυρα τους στις μεγάλες άνατολικές αυτοκρατορίες. Μέσα στις συνθήκες εκείνες φορμαρίστηκε καινούργιος τύπος άνθρώπου, δ Έλληνος άνθρώπος, δ Graius homo. που μέ άπορρητο διοικησιακό τόν έψαλε δ Λουκρήτιος στό πρόσωπο του Έπίκουρου: ή προσωπικότητα, τό ψυχικό σθένος, ή άνεξάρτητη διάνοηση, ή πίστη από λογικό και στήν Ικανότητα του άνθρώπου να έξουσιάζει τη φύση και νά δαμάσει τη μοίρα του. Ο καινούργιος άνθρώπος στάθηκε έμπρός στή φύση και τους όμοιούς του δόλγους, παρουσιαστικός, άσπρος και καθαρός, μέ την περίφημη στολή, οικόδομος, μέ τό χαμόγελο και τό τραγούδι από χείλη, σκούκώντας την όμορφιά μέ τό λόγο και τη σμίλη.

Κάθε μεγάλο και άμορφο και άληθινό βασταί άκ' την άρχαία Έλλάδα. Είναι δ ύμνος; που άνεβαίνα στό χείλος όσων μουσικά στό «άρχαιο πνεύμα», όστε νά καταναίει καινός τόπος. Άν τό «ελληνικό θαύμα» τό παύρουν στή μουσική έννοια, αυτό δηλαδή που ξεφεύγει τόν καθορισμό, κάτι τέτοιο τό άποκλείει κι ή μετριάτεση σοβαρότητα. Στήν κυριολεκτική κι έτυμολογική σημασία, σάν κάτι που άξίζει να τό θαυμάζει και νά τό χαίρεται κανείς, έχει τη δικαιολογία του.

Μέ παρόμοια άναγνώριση μέλκων γιά την άρχαία Έλλάδα δ Μάρξ κι δ Ένγκελς κάθε φορά που τους δόθηκε έκκαιρία. Ο Ένγκελς έγραψε πώς στή φιλοσοφία των Έλλήνων βρίσκονται έμβρυσικά σχεδόν όλες οι άποχωρώσεις και κατευθύνσεις που βλέπουμε στά μεταγενέστερα φιλοσοφικά συστήματα.

Οι Έλληνες σκόρπισαν πάνω στά πράματα κάποιο ιδιαίτερο φως. Έπιασαν τά αίσθητικά και νοητικά πλαίσια, που μέσα τους κινείται και ζει κάθε τέχνη κι έπιστήμη άξια νά φέρει αυτά τά δνόματα. Γιατί στήν Έλλάδα δημιουργήθηκαν οι οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις γιά τέτοια άπόδοση του άνθρώπου, κι όταν έλειπαν οι προϋποθέσεις αυτές ή ίδια ή ελληνική φυλή έγραφε στό μαρμαρό.

Μίλησαν πολύ, μέ φτηνό λυρισμό, γιά τό θαυμάσιο της ελληνικής γής.

ΓΗ, ΑΓΡΕΑΣ, ΝΕΡΟ
που έβαλαν τη σφραγίδα στήν ελληνική μεγαλοφύνη. Μέ τό γεωγραφικό παύρματα δέν πρέπει νά τό παρακάνουμε. Άνθρώπινη άνάπτυξη είναι δυνατή σέ διαφοροτάτα κλίματα, όπως επίσης οι άνθρώποι έγιναν θαλασσοί σεις από κατοούφεις και σεις από άγριες θάλασσες.

Είναι άκόμα κοινό μουσικό πώς τό έδαφος και τό κλίμα της Έλλάδας άλλαξαν πολύ από τόν καιρό των ένδοξων προγόνων μας. Νά λυχωρισθείς τό αντίθετο σέ κάνει έθνικών άνδρα και σέ βοηθεί νά σκαρφαλώσεις. Τά δόση άφανίστηκαν από αιτίες τη μά θλιβερότερα από την έλλη, οι ποταμοί έχασαν τά νερά τους ή έσθσαν δόλτελα, ή γής άποχωρώθηκε κι ή χώρα πήρε την άποκαρδιωτική ύψη ξερίλας που παρουσιάζει δόλόκληρος δ μεσογειακός χώρος, ιδιαίτερα στις περιοχές που κατοικήθηκαν περισσότερο.

Πολλά μές είναι γιά τη φτώχεια της χώρας, κι είναι κοινός

τόπος πανηγυριῶν ἢ φροσύη τῶν Θεουκίδῃ, πὺς ἡ Ἑλλάδα εἶχε «σύνικον τὴν πενίαν». Τὴν ἀντίληψη αὐτῆ ἀρέα καὶ τὴν ἀλλάξομε ριζικά. Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα ἔφερε πολὺ κατὰ τὰ τέκνα τῆς. Ἡ προκοπὴ καθε λαοῦ ἔχει ρίζα πρῶτα τὸ δικό του τὸ ἔδαφος. Γιὰ τὰ παρουσῆσιν τὸν ἔξαιρητικὸ ἐκείνο ἀνθρώπινο τύπο καὶ τὴν ἀνθρωποπαράγωγῆ, ὥστε ν' ἀποκρίσῃ ἕναν κόσμον, θά περ πὺς δὲν τῆς ἔλαπε ἡ τροσφῆ. Τὰ φαλικὰ βουνα, τὰ ἰσχνὰ χωράφια, τὰ κατὰθερα ἀρωατήρια εἶναι καταπινύς ἐμφανίσεις. Ἡ ἐπαρκεα ἔθεσε στὸν Ἑλληνα τίς γνωστές ἀρετές του, νὰ εἶναι ἐγγατικὸς, καρτερικὸς, ἐφευρετικὸς, καλὸς γεωργὸς, ἐξαιρετὸς περιβολῆς καὶ δαιμόνιος ναυτικὸς. Τὸ δούλεμα τῆς γῆς σὲ ὀριμμένες περιοχές, ὅπως τῆς Ἀττικῆς στίς παραμονές τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, εἶταν νὰ τὸ διαμαρξίεις. Κατοικία, ἐκπίλωση, ἐργαλεία, ἀρθευτικά, ὅλα ἐκείνα ποὺ μὲ μιὰ λέξη ὁ Θεουκίδῃς τὰ λέγει «κατασκευή», εἶταν στὴν ἐντέλεια. Αὐτὸ εἶνε τὴν ὄγεια, τὸ θάρρος, τὴν ἀσάλευτη εὐθυμία, ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἑλληνα.

Ἡ ἀνεση στὴ μητριακὴ γῆ στάθηκε τὸ ξέκινημα γιὰ τὴ δράση καὶ τὴν ἐπιχειρηματικότητα στὴ θάλασσα καὶ πέρα σὲ ξένες μακρινές χώρες, ὅπως στοὺς Ἀγγλοσάξονες τὸ πλοῦσο νησι τους. Ἡ ἐπιχωρὴν ὕστερα καὶ ἐκμετάλλευση τοῦ πλοῦτου καὶ τῶν κατοίκων τὸν ξένων χωρῶν ἀξήσασε τὴν ἀνεση καὶ μαζὶ τὴν σωματικὴ καὶ πνευματικὴ ὀπερηγί τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ὀριμμένων Εὐρωπαϊκῶν στὰ χρόνια μας.

Ἡ ΦΥΛΗ
Οἱ Ἕλληνες ἐξεχώριζαν στὸ σῶμα καὶ στὸ νοῦ ἀπὸ τοὺς Προέλληνας ἢ Πελασγοῦς, ποὺ βρῆκαν στὴ νέα πατρίδα τους, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς Μικροσάτες, Λυδοῦς, Κάρης, Μυσοῦς, τοὺς Σάρους καὶ τοὺς ἄλλους σημάτες, ἀδύμη καὶ ἀπὸ τοὺς Πέρσας. Ἡ ἀπόσταση αὐτῆ ἔγνε μεγαλύτερη ὅσο καλύτερες ἔγναν οἱ συνθήκες τῆς ζωῆς τους με τὴν κατέχρηση καὶ τὴν ἐκμετάλλευση καὶ χωρότερες γιὰ τοὺς ὀποταγμένους ἢ παραμετρωμένους πληθυσμοῦς. Μῆδοι καὶ Πέρσας, ὅπως καὶ τὸ καταχρητικὸ στράμμα ἀπὸ τοὺς Χιτιῆτες καὶ τοὺς Ἰνδοῦς, ὅσο καὶ ἂν χωρίσαν ἀπὸ τὸν ἴδιο κορμῶ, τὸν Ἰνδοευρωπαϊκῶ, δὲν ἔφρασαν αὐτές τίς ἰδιότητες, γιατί ἔζησαν σὲ δισεχτες συνθήκες. Κι οἱ Ἕλληνες τίς ἔχρασαν, ὅταν τοὺς βῆσθε ὀμοια τύχη ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ κατέχρηση καὶ πέρα. Ὅπως

οἱ συγγένσεις τους Ἰνδοευρωπαϊκῆς φύλης, ἰδαίτερα οἱ γείτονες τους Θράκες (γλαυκοὶ καὶ πυρροί), Ξενοφάνης, Ἄποσσ. 16), οἱ Ἕλληνες εἶταν ψηλοὶ, μεγαλόσωμοι, ἀσπροι καὶ ξανθοί. Τὸ ξανθὸ χρῶμα εἶναι χαρακτηριστικὸ εὐγενικῆς καταγωγῆς στὸν Ὀμηρο (Ξανθοὶ οἱ προτιμημένοι ἦρωές του, ὁ Ἀχιλλεύς, ὁ Ὀδυσσεύς, ὁ Μενέλαος) καὶ ο' ἄλη τὴν Ἀρχαιότητα περὶναι γιὰ ἔξαιρετικὸ προτέρημα. Τὸ ἔπος παριστᾷ τὸν Ἀχιλλεύα, τὸν Αἰάντα, τοὺς Ἀρετῆδες ἄνδρες μ' ἐπιβλητικὸ παρᾶστημα. Τὸ ἀνίστημα πέρασε σάννα γιὰ μεγάλω προσόν στοὺς Ἕλληνας καὶ μέρος οὐσιαστικὸ τῆς γυναικίαις ὀμορφιάς. Ἡ ἀντίθεση χυποῦσε στὰ μάτια δίπλα στίς σκλάβες ποὺ βαστοῦσαν ἀπὸ στραταταρισμένες ῥάτσες. Ὅταν ὁ Ὀδυσσεύς λέγει τῆς Ναυοικῆς πὺς νὰ τὴν ὀνομάσῃ, θεὰ ἢ ἀνθρώπο, εἶναι ἡ κοινὴ διάκριση τῆς κυρῆς ἀπὸ τίς σκλάβες τῆς. Οἱ θεῆς Ἀθηνᾶ, Ἥρα, Ἀφροδίτη, Ἐστία, μεγαλόσωμες καὶ ἐπιβλητικῆς, εἶναι ἔξιδανικευμένες ἀρχόντισσες. Μὲ ὀποβλητικὴ εὐγλωττία μᾶς μιλᾶν οἱ εὐκῶνες τοῦ Κεραμεικοῦ, ἢ κυρὰ δίπλα στὴ σκλάβω. Εἶταν καθημερινὸ θέαμα στὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθῆνας, τίς ὄρες ποὺ εἶχε μεγάλη κίνηση, «ἀμφὶ ἀγορᾶν κλήθουσσαν», ἕνας κόσμος ἀπὸ μικρόσωμους, κοντοὺς, μελαχρινούς, γυρτοὺς, χοντροτεμῆσους, καὶ ἀνάμεσα οἱ λόγοι ἀφεντᾶδες ποὺ τὸ περῶφινο παρᾶστημα, τὴν ἀφελᾶσθη φορεσιὰ καὶ τὴ λεβεντικὴ κορμοστασιὰ.

Εἶναι διδαχτικὸ τὸ ἀνέκδοτο ποὺ διηγείται ὁ Ἡρόδοτος καὶ ποὺ δὲν προσέχθηκε ὀσο ἔκπεσε. Οἱ Ἀθηναίαις κοπέλαις, ποὺ τίς ἀρᾶζουν οἱ Πελασγοὶ στὴ γορηγί τῆς Βραυρωνίαις Ἀρτέμιδας, τίς πᾶν στὴν πατρίδα τους τὴν Ἀθήνα καὶ τίς κῶνον παλαιότες, γεννοῦν παιδιὰ πὺς μεγαλόσωμα, δυνατότερα καὶ τολμηρότερα ἀπὸ τὰ νόμιμα παιδιὰ τους, ποὺ τὰ εἶχαν ἀπὸ τίς πελασγίνας γυναικῆς τους (Ἡρόδ. VI, 136 - 140).

Ἀσύγκριτη ἐπίσης εἶναι ἡ δύναμη τοῦ μυαλοῦ καὶ ἡ λεβεντιά τῆς ψυχῆς. Κανέναν λαὸ δὲν τοὺς ἔφρασε στὴν αἰσθήση τῆς ὀμορφιάς. Ἐφτιασαν ἕνα ἐκπαστικὸ ὄργανο, ποὺ σὲ λιγερὰ καὶ πλοῦτο δὲν ἔχει τὸ ὀμοῦ τοῦ. Τὰ ὀμηουργήματα τους, πολιτικὴ ὀργάνωση, ποίηση, τέχνη καὶ φιλοσοφία, ἔγναν ὀποδείγματα ὀ' ὀλους τοὺς καιροὺς. Τὸ θάρρος, ἡ παλικαρῆς, ἡ ἀλύρητη προτοβουλία καὶ ἡ ἀνεκάντηλη ἐφευρετικότητά τους, ποὺ ὀλα μαζὶ τὰ λέν «ἀρετές», ἔξηγοῦν τὸ πὺς στάθηκαν, μαρκαί:

εκατοντάδες χιλιάδες αυτοί, στη Μ. Ασία λ. χ., μπρός σὲ πολυάρθρους και μὲ παλιὸ πολιτισμὸ λαοῦ, πῶς μπόρουν νὰ σπαρῶσουν τὰ σπόροδ τους ὡς τὴ δευτικὸτατη ἀκρη τῆς Μεσογείας θάλασσης (Beloch, I, 1, 94).

Ὅσο δικαιολογημένος κι ἀν εἶναι ὁ ἔμνος αὐτός, ἄλλο τόσο θὰ εἶναι σφαλῆς νὰ ἐξαρθῆται κανεὶς τὴν ἀξιοσύνη αὐτὴ ἀπὸ μυστικὴ ἰδιότητα τῆς φυλῆς. Κάθε λαὸς μπορεί ν' ἀποδώσει, ὅταν τὸν βοηθήσουν οἱ συνθήκες τῆς ζωῆς του. Σεὶς μέρες μας εἶδαμε κίτρινοὺς νὰ μυσθοῦν στὴν ἐπιστήμη, ἰδιαίτερα στὴν τέχνη νὰ φτιάχνουν ἄπλα, και νὰ μὴ μείνουν πίσω ἀπὸ ὀλιξανθούς Γερμανοὺς ἢ Ἀγγλοσάξονες σ' ἐκλήματα.

ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΖΩΗΣ Ὅπου νερὸ ἐκτετραπύδα. Ἡ θανατασὴ βλάστηση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τὸ «ἑλληνικὸ θαῦμα», ἔχει κύριο λόγο τὴν ἀλλαγὴ στοὺς ἔθους τῆς ζωῆς, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ φυσικὴ στὴ χρηματικὴ οἰκονομία.

Μεγάλο διάστημα οἱ Ἕλληνες ἔζησαν ὅπως οἱ ἄλλοι λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς. Ὅταν ἔφτασαν στὴν Ἑλλάδα εἶταν χωρισμένοι σὲ γένη, σὲ κλειστοὺς δηλαδὴ ὁμάδες παραγωγῆς, ποὺ ἀκολουθοῦσαν τοὺς ἴδιους κολεμικοὺς ἀρχηγούς, λήτρουν τις ἴδιες θεότητες και πιστεύαν στὴν κοινὴ καταγωγή. Τὴ διαφύρωση αὐτὴ τὴ διατήρησαν και ὅταν ἐγκαταστάθηκαν στὴ νέα πατρίδα τους. Τὰ χωράφια, τὰ δέν, τὰ λιβάδια, τὰ νερά, τὰ μορφῶθηκαν οἱ ἀρχηγοὶ τῶν γενῶν. Ὁ ὄχιλος, ὁ «λαός», ὅπως λέγει ὁ Ὅμηρος, δοῦλεν στὰ χεῖματα τῶν ἀρεντάδων. Οἱ γενάρχεις, ποὺ οἱ ἰσχυρότεροὶ τους λέγονταν βασιλεῖδες, πιστεύαν στὴν καταγωγή τους ἀπὸ θεοὺς ἢ ἡμίθεοις, εἶταν πολιτικοί, στρατιωτικοί και θρησκευτικοὶ ἀρχηγοί. Ἡ Ἑλλάδα τὸν καλύτερο καιρὸ εἶχε τύπο ἀγροτικῆς οἰκονομίας, κοινὸ στοὺς ἀρχαίους λαοὺς και στὸ Μεσαίωνα. Γιὰ τὸν ἀρχαῖο, γιὰ τὴ μεγάλη δηλαδὴ πλειοψηφία τῶν κατοίκων, δέν εἶταν νοσητὴ ἀλλὰ ζωὴ παρὰ στὸ χεῖμα και στὴν ἀποτέλεσα τοῦ ἀρέντη.

Στὴν Ἑλλάδα ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ διαφοροποίηση τῶν παραγωγικῶν σχέσεων. Σὲ ὁρισμένη ἐποχὴ κ ὁρισμένες περιφέρειες, ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς κατοίκους ἔβασαν τοὺς φράχτες τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς και προχώρησε σὲ ἄλλους τύπους βιοπορισμοῦ, τὴ χειροτεχνία, τὴ ναυτιλία, τὸ ἐμπόριο, ποὺ εἶχαν γιὰ συνέ-

πια τὰ κλασικὰ συμπτώματα τῆς ἀλλαγῆς : ὕψωση ἐπίπεδο ζωῆς, αὔξηση πληθυσμοῦ, δημοιογρία δοτικῶν κέντρων, ζύπνημα τοῦ μυαλοῦ και, τὸ ποὺ χροπιαστὸ, ἀνάπτυξη ἰδιαίτερης τάξης, τοῦ δήμου, ἀνάλογης μὲ τὴν δοτικὴ τῆξη τῶν νέων χρόνων, ποὺ ἔγινε τὸ ἀνήνεχο, νεοτεραιτικὸ στοιχεῖο. Ὅταν ἐπιβλήθηκε ὁ τρόπος αὐτός τῆς οἰκονομίας, ἔλαβαν γιὰ παραγωγικὸ μέσο τὸ δοῦλο. Ἐτσι ὁργανώθηκε ἡ σκλαβιστικὴ οἰκονομία, δηλαδὴ ἡ παραγωγή μὲ μέσο τὸ σκλάβο.

Μὲ τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ δοῦλου, ποὺ ἔχει τὴ θέση τῆς σημερινῆς μηχανῆς, ὁ «ἐλεύθερος πολίτης» ἀποταμίευσε ἐνέργεια ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ζητεῖ ὄλο και μεγαλύτερη παραγωγή, καινούριες ἀγορές, ἔδαφικὴ ἐπέχταση γιὰ πρώτες ἕλες και δοῦλους. Γιὰ νὰ ἔχει ἐλευθερία στὴν κίνησή του σάνατι τὰ πλαίσια τῆς καλαιῆς πολιτείας, δημοιογρεῖ νέους θερμοὺς, νέο δικαιο, καινούριες μορφῆς πολιτικῆς ζωῆς, ποὺ ὀλοκληρώνονται στὴν ἑλληνικὴ πόλη, χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸν Ἕλληνα. Παράλληλα πηγαίνει τὸ ζύπνημα τοῦ μυαλοῦ, ποὺ τὸν κάνει διαφοροτικὴ ὀντότητα ἀπὸ τὸν ὡς τότε ἄνθρωπο.

Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ

Οἱ λαοὶ τῆς Ἀρχαιότητας, μεγάλοι και μικροί, ἔμειναν γεωργικοί, ἀλυσοδεμένοι στὴν ἀγροτικὴ παραγωγή και στὴ φτώχεια τῆς πείρας κῶμα ἀπὸ τὴ δεσποτεία γαιοχρημονικῆς ὀλιγαρχίας, καρφωμένοι στὴν ἀπολυταρχικὴ μοναρχία και τὸ ζυγὸ τοῦ ἱερατεῖου. Μονάχα τὸ στενὴ περιοχή ποὺ κατοικήθηκε ἀπὸ Ἕλληνες και στενότερα ἀκόμα ἀπὸ Ἴωνες, πῆρε διαστάσεις ἡ οἰκονομικὴ και κοινωνικὴ μεταμόρφωση.

Ἀπὸ τὸν 8ον αἰῶνα και πέρα ἔνας κόσμος ἀπὸ ἀνθρώπων, ποὺ γίνεται ὄλο και μεγαλύτερος, μπορεί νὰ ζεῖ ἔξω ἀπὸ τὸ χεῖμα κ ἀπὸ τὴ βαρὰ διακονία τοῦ ἀρεντικοῦ. Οἱ ἑπαγγελματίες κρῶτα, οἱ δημοιογροί, ὅπως τοὺς ἔλεγαν, αὐτοὶ ποὺ δοῦλεναν γιὰ τὸ λαὸ (τὸ δῆμο), μαραγκοί, σιδεραδες, κανατάδες, τοαγκαραδες, ἀκόμα και γιαιοί, δοιοί, μάνηδες, ἔρκοσταδες (ἐπφοδοί), ποὺ οἱ ἀρχαῖοι κ αὐτοὺς τοὺς λογαρίαζαν στοὺς δημοιογροὺς, ἀποχοῖτον ὀντότητα, ἐπεδὴ ζητεῖται νὰ ἀποφέρει ἡ τέχνη τους. Τὸ κλήθος ἔπαιτα, ποὺ ὄλο μεγαλώνει ὁ ἀριθμὸς του, ἢ μαρῖδα ποὺ βλέπουμε νὰ σαλεύει στὸ βῆθος τῆς ἀμνηρικῆς κοινονίας, ἀπόγονοι νικημένων, ἀλλῆτες, ξένοι, προ-

γραμμένοι, τυχοδιώχτες, πεταμένοι έξω από τὸ πλαίσιο τῶν γενῶν, ποὺ γιὰ μοναδικὸ βιοποριστικὸ μέσο ἔχουν τὰ μαρμάτια τους, ποὺ τοὺς βλέπουμε στὶς σκληρὲς μέρες νὰ ζητιανεύουν στὶς πόρτες τῶν δημοτικῶν μεγάρων, γεμίζουν τὶς πόλεις μὲ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὸ βουητὸ τους. Εἶναι ἐλευθεροὶ ἄνθρωποι, μὰ δὲν ἔχουν θέση στὸ πλαίσιο τῆς κοινῆς, γιατί, ὅπως εἶναι «ἀνέστιοι» καὶ δὲν ἀνήκουν σὲ φράτρα («ἀφρήτορες»), δὲν ἔχουν κοινωτικὴ βαρύτητα («ἀθεμίσιοι»). Πᾶν ὅμως νὰ διεκδικήσουν θέση καὶ βαρύτητα.

Στὴν τόλμη τους ξανοίγεται ἡ θάλασσα. Μὲ ἀνεξάντητη ἐπιχειρητικότητα τελειοποιεῖν τὰ μέσα, φτιάχνουν καινούργιους τύπους καραβιῶν. Τὸ παραφρονιμένο στὸν Ὀμηρὸ ἑμπόριο παίρνει τιμὴ, ἡ τιμημένη πειρατεία χτυπιέται. Τὸ ἑμπόριο, ποὺ γι ἀρκετὸ καιρὸ δὲν ἔχυν ὀλόκληρα τὴν παροῦσα τῆς πειρατείας, πλουτίζει, μέλλει ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ἡ συναλλαγὴ γίνεται μὲ χρῆμα, ζυτάνει καὶ κάνει καταγραφὴ τὸν ἀνθρώπου του, ζωντανεῖ τὰ ἐπαγγέλματα, ἀναβαίνει τὸ ἐπίπεδο τῆς ζωῆς.

Κέντρο τοῦ κόσμου αὐτοῦ εἶναι ἡ πολυύμηνη Ἰωνία μὲ τὶς δώδεκα πόλεις της. «Στὸν Ἴωνα τῶν παῶν τῆς Ἀργεμίδας, στὴν Ἐφεσο, ριζώνουν οἱ τραπεζίτες. Ἡ Κολοφῶνα πλουτίζει μὲ τὸ λιμάνι της, τὸ Νότιο μὲ τὸ μαρτύριό του, τῆς Κιάδου, οἱ Κλαζομενεῖς εὐδαμονοῦν στὸ ἑμπόριο μὲ τὴν Ἀγυγκτο. Ἡ Φώκαια ἐγκαινιάζει καρπερὲς σχέσεις μὲ τὴ μακρινὴ Δύση. Ἡ Χίος γίνεται μεγάλη ἀγορὰ δούλων. Ὅσο γιὰ τὴ Μίλητο, δὲν εἶναι καμιά τολμηρὴ ἐπιχείρηση, ἀπὸ τὸν 80 ὡς τὸν 60 αἰῶνα, ποὺ νὰ μὴν ἔχει τὸ δαχτυλὶ της. Μονάχα ἡ Σάμος μπορεῖ νὰ τῆς παραβγεῖ σὲ πλοῦτο, ὄχι ὅμως σὲ θάρος». (R. Cohen, La Grèce et l'hellénisation du monde antique, 1934, σ. 78). Δίπλα σαλεύουν οἱ αἰολικὲς πόλεις, μὲ τὴ Λέσβο ἐκὶ κεφαλῆς, ἡ δωρικὴ Ἐξάπολη, οἱ πόλεις τῆς Εὐβοίας, ἡ ὀνομαστὴ πόλη τοῦ Ἰσθμοῦ, καὶ ἀρχίζουν νὰ οργανοῦνται κάποιες περιοχὲς τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος.

Ὅπου πρόνοια ὁ δῆμος εἶναι ὅλα κίνηση καὶ ἀλλαγὴ. Μέσα στὴν ἀναταραχὴ καταποτιόσθηκε ἡ βασιλεία. Ἀπὸ τὸν 80 αἰῶνα, κοντὰ τρεῖς χιλιάδες χρόνια ἀπὸ σήμερα, ἔχει χαθεῖ στὶς προσηραμένες ἐλληνικὲς περιοχὲς τὸ ἔγχο της. Ὅταν ἡ Ἑλλάδα ξεκινεῖ γιὰ τὴ μεγάλη της ἀκμὴ, τὸν 60 νὰ ποῦμε π.Χ.

αἰῶνα, οἱ βασιλῆδες εἶναι μακρινὴ ἀνάμνηση, τοῦ καιροῦ ποὺ ἔχυν τὰ κάστρα μὲ μεγάλες κορφὲς χωρὶς ἀβύσση (κυκλάσια τείχη), ἐνῶ πᾶσι στὴν εὐρωπαϊκὴ Ἀναγέννηση ὄχουν τὴ βασιὰ σκιά τους ἀπολυταρχικοὺς μονάρχες, αὐτοκράτορες τῆς Ἀγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, Κάρολοι Ε', Φραγκίσκοι Α', Σουλεϊμάνηδες, μίτρες παπικὲς καὶ ἀδελάντροποι κοσμικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ φεουδάρχες.

Οἱ κοινωτικοὶ ἄγῶνες στὴν Ἑλλάδα ἄρχισαν πολὺ νωρὲς, τὸν καιρὸ ποὺ ἡ γραφὴ δὲν εἶταν οὐ κοινὴ χρῆση. Δὲ φταίει ἡ ζωὴ ποὺ δὲν περιεῖχε τὰ γράμματα. Ὁ Σόλων (640—558) εἶναι ἀνθρώπος τοῦ 7ου πρὸς τὸν 6ο αἰῶνα. Οἱ νόμοι του ὅμως μαρτυροῦν τέτοιαν ὀριμότητα, ποὺ ἐποθέτου μακροχρόνη προνομομασία, ἀρχικὰ στὴν Ἰωνία. Μερικὲς γενεὲς ὕστεροτερα, κατὰ τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰῶνα, ὁ Κλεισθένης εἶναι γιὰ μᾶς πραγματικὴ ἀποκαλύψη. Οἱ πολιτικοὶ καὶ ἰδεολογικοὶ ἄγῶνες στὸ Πεντητάχρονο (ἀπὸ τὰ Μερικά ὡς τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο) ἔχουν πολλὰ νὰ διδάξουν τὴν ἀστικὴ δημοκρατία τῆς ἐποχῆς μας. Ἡ ἐκλογὴ τῶν ἀρχόντων μὲ κλήρο, ποὺ διαμόρφιζε τοὺς ἀριστοκρατικοὺς τῆς Ἀθήνας, καὶ ἔδινε τὸν Σωκράτη ἀφορμὴ σὲ φοιτητικὲς γιὰ τὸ δημοκρατικὸ λογοποιεῖς, εἶναι πάνω ἀπὸ τὸ αἰσθητικὸ τοῦ ποὺ πρὸς προσηραμένου ἀποτοῦ τῶν ἡμερῶν μας.

Ἀμείως ὕστερα ἀπὸ τὰ δημοκὰ χρόνια ὁ δῆμος πλάισι μὲ τὴ γιοχητημονικὴ ἀριστοκρατία, μὲ τοὺς γεωμάρους, ἱππικὲς ἡ ἱσποβότες, εὐπατριδες, ὅπως ὀνομαζόνταν στὶς διάφορες περιφέρειες. Μέσα στὴν ταραχὴ τὴν ἀρχὴ τὴν ἀρπαξαν πολλὲς φορὲς τολμηροὶ ἄνδρες, καὶ τὴν κράτησαν μὲ βίαι. Μὰ οἱ τύραννοι τοῦ 6ου αἰῶνα εἶναι προάγγελοι τῆς δημοκρατίας. Μοιράζονταν τὰ μεγάλα χτήματα στοὺς καλλιεργητὲς, καλοπάθουν τὸ κλήθος. Γι' αὐτὸ τοὺς μάχονται οἱ ἀριστοκράτες καὶ ἡ Σπάρτη, ποὺ ἐπιβαίνει συχνὰ καὶ τοὺς ἀνατρέπει. Ἐνῶ ὕστερα ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμο, ἔνας Διονύσιος τῆς Συρακοῦσας, ἔνας Ἰάσωνας καὶ ἔνας Ἀλέξανδρος τῶν Φερῶν, ὁ Κριτίας καὶ οἱ ὀπαδοὶ του καὶ κλήθος τυχοδιώχτες, ποὺ ζευμάτιζον ἀπὸ τὶς διάφορες ἄκρες τοῦ ἑλληνισμοῦ τὸν 4ο αἰῶνα, ἔχουν προέλευση «φασιστικὴ», χρηματοδοτοῦνται ἀπὸ τὴν πλουτοκρατία καὶ συνεργάζονται μὲ τὴ Σπάρτη, ποὺ ἔγνε βοαζηνὲς στὴν Ἑλλάδα. Συνεχῆς τους εἶναι οἱ βασιλῆδες τῆς Μακεδονίας, οἱ Διό-

δοχοι κι Ἐπίγονοι, Κάσσανδρος, Δημήτριος, Ἀντίγονος Γονα τᾶς, σπερὰ ποῦ δὲν ἔχει τελειωθῶ.

Ὅπου επικράτησε ὁ δῆμος, κι ἐπέβαλε τοὺς θεσμούς του, στὶς «δημοκρατίες», ὅπως ἔπλασαν καὶ παρέδωσαν σὲ ἄλλους τοὺς λαοὺς τῆ λέξις οἱ Ἕλληνες, τὸ δὲν ἀνδραγαθὸς βίαια κλίμα γὰρ πλουσιότερη προκοπή. Πληθθαῖνον οἱ κάτοικοι, οἱ πόλεις μεγαλώνουν, δυναμώνει τὸ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα, οἱ τέχνες προκόβουν, ἡ στάθμη τῆς ζωῆς ἀνεβαίνει, γλυκοχαροῦζει ἡ λογικὴ ἐργασίαν τοῦ κόσμου. Ὅσοι περιφέρους, ἀντίθετα, δὲν ἀκολούθησαν αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη κι ἔμειναν ἀγροτικὲς κι ἐπιχειρηματικὲς, δὲν πῆραν τὸ γνήσιο ἑλληνικὸ τύπο. Τῆ μεγαλύτερη ἀντίσταση τὴν ἔκαναν οἱ Δωριεῖς κατακτητῆς, οἱ κίριοι τῆς γῆς, ποὺ ἀγωνίστηκαν γὰρ κρατήσουν τὴν κυριαχία πάνω στους ὑποταγμένους εἰλωτῆς τους. Ἡ Λακωνικὴ, ἡ Ἀχαΐα, ἡ Ἥλιδα, οἱ περισσότερο περισχὲς τοῦ Μοριά, ἡ Βοιωτία γὰρ ἓνα μεγάλο διάστημα, ἡ Θεσσαλία, ἡ Μακεδονία, ἡ Ἠπειρος, ἡ Κυρηναϊκὴ κι ἄλλες περισχὲς στὶς ἀποικίες, ἔμειναν μὲ τὸν παλαιότερο τύπο τῆς παραγωγῆς, κατοικημέναις «πορδῆν», οἱ κάτοικοί τους «κονίποδες» χωρικοὶ κι ἡ συμβολὴ τους στὴν ἑλληνικὴ ἀνάπτυξη εἶταν μηδαμινή. Ἄν ἡ Ἑλλάδα κρατοῦσε τὸ σύνολο τῆς αὐτῶν τὸν τύπο, σήμερα δὲ θὰ γινόνταν λόγος γι αὐτὴ.

Μὰ καὶ στὶς καθαρὲς δημοκρατικὲς πόλεις, στὴν Ἀθήνα τὴν ἴδια, ἡ κληρονομικὴ ἀριστοκρατία δὲν ξεριζώθηκε ὁλοτελῆ, παρὰ ἔμεινε σὴν κλειστὴ κι ἀποκλειστικὴ τάξη μὲ τὴ νοσταλγία τῆς παλιᾶς κυριαρχίας της, σὴ νοσογόνον σύμπλεγμα, ἔτσι μὴ ν' ἀρραχθεῖ ἀπὸ κάθε εὐκαιρία γὰρ νὰ χτυπήσει τὸ μισητὸ ἀντίπαλο, μὴν ὑποχωρώντας μπρὸς στὶς ἑλασνότερες πρᾶξεις. Ὅλ' αὐτὰ, ἀγροτικὴ κρᾶτη, μὲ τὴ Σπάρτη πρώτη καὶ καλύτερη, ἀριστοκρατία μέσα στὶς πόλεις, εἶταν βαρὰ τροχοπέδη, ποὺ μπίρδευε κι ἐμπόδιζε τὴν κίνηση τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ἔκρουσε μεγάλης σηφορίας.

Τῆς ἔντονης αὐτῆς ζωῆς καὶ πᾶλης στὰ προσηθηναϊκὰ χρόνια, τὸν 7ο κι 6ο αἰώνα, τὰ σημάδια χάθηκαν κι ἀντίπαλο τους μονάχα βρισκόμαστε στὴν πλοῦσια καὶ πολύμορφη πόληση τῆς ἐποχῆς, ποὺ κι αὐτὴ ἔφτασε σ' ἑμᾶς ἀριστοκρασιασμένη θλιβερά, καθὼς καὶ στὶς θρησκευτικὲς καὶ φιλοσοφικὲς ἐδηλώσεις, ποὺ εἶναι τὸ καθρέφτισμα τῶν ἀγώνων.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΣ

Μὲ τὸ βαθμιαῖο πέρασμα ἀπὸ τὴ φυσικὴ στὴ χρηματικὴ οἰκονομία, ἡ τοιφιλικάδικη ἀριστοκρατία παραμερῆζεται ἀπὸ τὴν ἄσκησι τᾶξη, ποὺ ἀνεβαίνει πλουτιζόντας μὲ τὸ ἐμπόριο. Οἱ ἀγῶνες διεξάγονται, καθὼς εἶπα, μὲ πολλὰ πάθος. «Στὸ τέλος τὰ παραγμένα κινήματα ἐκλείουν μὲ μὰ τομοθεσία, μ' ἓνα σύστημα ἐπιχειρηματικὸ ἢ δημοκρατικὸ, κι ἔτσι γεννῆθηκε ἡ ἑλληνικὴ «πόλις» στὴν ἔννοια τοῦ δημόσιου δικαίου, ποὺ ὁ πολίτης τῆς ἀγροποῦσε ἱερότατα στὴν ἐλευθερία του καὶ πολμοῦσε γὰρ τὴν κλατίνια ὁλοῦνα μὲ δοκνη συμμετοχὴ στὴ δημόσια ζωή.» (Νέστλε, στὴ διασκευή τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τοῦ Τσέλλερ, ἔκδ. 13η, ἑλλην. μετάφρ., σ. 15).

Ὅσο παλαιότερα κι ἂν ἀνεβούμε στὴν παράδοση, βλέπουμε πὸς οἱ Ἕλληνες ζοῦν σὲ πόλεις. Στὴν ἀρχὴ οἱ πόλεις εἶναι μικροὶ συνοικισμοί, κυβερνοῦνται ἀπὸ βασιλῆδες ἢ στεναζοῦν κάτω ἀπὸ τὴν πίεση σκληρόκαρδης ἀριστοκρατίας, ὅπως περιγράφει ὁ Ἡρόδοτος.

Ἡ πόλις γεννῆθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς συναλλαγῆς, ἀπὸ τὴν ἀγορά, ποὺ συνήθως γινόνταν στὰ πόδια ὀχυρωμένου λόφου (πόλις = φρούριο, ἀκρόπολις). Ἡ ζωὴ στὴν πόλις ἔπασσε τὰ ἀλάσια τῶν γενῶν καὶ βοήθησε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ δήμου καὶ τὴν ἀποδοτικότερη ὀργάνωσιν τῆς ἐργασίας. Ἡ ὀργάνωσις αὐτῆς τῶν παραγωγικῶν σχέσεων γίνεται στὴν ἑλληνικὴ πόλις. Πόλις γιὰ τοὺς Ἕλληνες εἶναι ὅ τι ἐμεῖς λέμε σήμερα πολιτεία ἢ κρᾶτος.

Ἐμεῖς οἱ νεότεροι, ποὺ τὸν κόσμο ἔπεινο τὸν ξερούμε ἀπὸ τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου καὶ τῆς τέχνης κι εἶναι στενὰ τὰ ἐνδιαφέροντά μας, συνηθίσαμε νὰ πιστεύουμε πὸς τὸ μεγάλο στὴν Ἀρχαϊότητα εἶναι τὸ ποίημα ἢ τὸ δουλεμένο μάρμαρο. Ὅμως πῶρ' ἂν' αὐτὰ καὶ ἀποτόθησι γιὰ ἕλα εἶναι ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη κι οἱ συνέπειές της, ἡ γέννηση τοῦ δήμου, οἱ κοινωνικοὶ ἀγῶνες κι ἡ δημοκρατία τῆς νέας δημοκρατικῆς πολιτείας, ὅπως πρωτοφορομαρτίστη στὴν Ἴωνία κι ὀλοκληρώθηκε στὴ μεγάλη δημοκρατία τῆς Ἀττικῆς.

Ἀβιολογόντας μὲ συνεδέτη ἐπίγνωσι οἱ Ἀρχαῖοι βάζουν πάνω ἀπὸ τρὸς ποιητῆς καὶ τοὺς καλλιτέχνες τοὺς νομοθέτες κι ὀργανωτῆς! «πολε δὲ μέγιστος... καὶ καλλίστος τῆς φροσύνης» ἢ περὶ πᾶν πόλεων τε καὶ οἰκίστων διακόσμους... εἰ δὲ βούλει... οἷους Ἀποκόρηος παιδῆς κα-

τελείετο ἐν Λακεδαιμόνι σωτήρας τῆς Λακεδαιμόνους καὶ ὡς ἔπος εἰπεῖν τῆς Ἑλλάδος εἰμὸς δὲ παρ' ἑμὶν καὶ Σόλων διὰ τὴν τὸν νόμον γίνεσθαι, καὶ ἄλλοι ἄλλοι πολλοὶ ἀνδρες, καὶ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν βασιλείᾳ, πολλὰ καὶ καλὰ ἀποφασίζοντες ἔργα, γενήσαντες παντοῖαν ἀρετὴν ὃν καὶ ἰσὰρ πολλὰ φῆξι γέγονε διὰ τοὺς τοιοῦτους παῖδας», γράφει ὁ Πλάτων στὸ Συμπόσιον τὸν (209 Α—Ε). Νὰ σημειώσουμε μόνον πὺς ὁ Πλάτων, ὅπως εἶποι οἱ ἀριστοκρατικοὶ τῆς Ἀθήνας, οἱ «λακωνίζοντες», ἔχει ἰδιαιτέρως συμπέσεια στὴν ἀριστοκρατικὴν Σπάρτη καὶ τὸ μῦθὸς τῆς νομοθετῆς Λυκούργου τὸν παρὰ γὰρ σωτήρα διόκληρον τῆς Ἑλλάδος. Κοινότητες εἶναι οἱ ἐκπαιδευτοὶ πρὸς τοὺς νομοθέτας τοῦ ὀνομαζομένου θεοῦ καὶ ἰσάους. Παρ' ἐπίγραφισμα σὺν ἀνδράσινα τοῦ Σόλωνα : «ὣ Μόδων ἄδικον παύσαι» ἔβρον, ἦδη Σόλωνι τὸνδε κεκοίτη Σαλαμῆς θεομηθέτην ἱερῶν» (Διογ. Λαέρτ. Ι, 62).

Ἀνάμεσα στὰ τόσα δημιουργήματα ποῦ ξεχωρίζουν τὸν Ἑλληνα ἀπὸ τὸ βάρβαρο καὶ τὸν γεμιστὸν κερηφάνεια, τὸ μοναρχικο εἶναι ἡ πολιτεία του. Θεμελιωμένη δὲ θεομῶς ποῦ γεννήθηκαν καὶ στερεώθηκαν ὕστερα ἀπὸ ἀγῶνας καὶ ἰθροουπήματα, ὄπρητοῦδες τὴν ὀλόγητα, καὶ μέσα σ' αὐτὴ τὰ δικὰ του τὰ προσωπικὰ συμφέροντα, τὴ ζῆση του, τὴν ἡσυχία τὴ δικὴ του καὶ τῆς οἰκογένειάς του. Ἡ πόλις εἶναι ἡ κοινότητα ποῦ κλείνει μέσα τῆς ἅλες τῆς ἅλλης, οἰκογένεια, φιλικούς δεσμούς, ἐργαστήρι, συνεταιρισμούς τῆς ἀγορᾶς, δημόσιες λειτουργίες, καὶ κἀντι δυνατὰς εἰς ἐπιδοθεῖς ἔδων. Ἡ ἀξιολόγησις αὐτὴ εἶναι βαθιὰ ριζωμένη σὺν Ἑλληνας. Τὴ ζεῖ, τὴ βυζαίνει μὲ τὸ μητρικὸ γάλα. Ἀκόμα καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, μέτοικος αὐτός, ποῦ δὲν ἔχει στενὸ ψυχικὸ δεσμὸ μὲ τὸν ἀθηναϊκὸ ἔθνος καὶ οὐ συμπέθειάς του τραβῆν πρὸς τὴ μακεδονικὴ μοναρχία, μιλάει γὰρ τὴν ἑλληνικὴν πόλιν μὲ συναισθηματικώτερα ἀσυνήθιστη γὰρ τὴ διανοητικὴ του ἰδιοσυγκρασία, ἐπειδὴ χάρημι τ' ἀγαθῆ τῆς καὶ ἔχει ἀπ' ὀλόγουρά του τὴν ὑποβολή : «πάσα μὲν (κοινωνία) ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ καὶ τοῦ κομιστέτου πάντων ἢ παῶν κυριατέτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἅλλας. αὐτὴ δ' ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινότης ἢ πολιτικὴ». (Πολιτ. Ι 1 1252 α 1). Ἡ πόλις μὲ τὴν ὀργάνωσή τῆς, μὲ τοὺς νόμους καὶ τὴν ἐμαλὴ λειτουργία τῆς, μὲ τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴν ἀνεση ποῦ δίνει σὸν κολλήτη τῆς, εἶναι πολὺτμος ἀπὸ ἔχτημα. Ὁ λαὸς κρέπεται νὰ παλαίφει γὰρ τοὺς νόμους, ὅπως γὰρ τὸ κῆστρο του, ἔγραψε μὲ τὸ ἀποσφραγματικὸ του ἦθος ὁ περίφημος Ἡράκλει-

τος : «μάχεσθαι χρὴ τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὀκισσασθαι τείχεος» (Διογ. Λαέρτ. ΙΧ 2, 12 Β 44 Δ).

Ἡ σημαντικώτατη ἀπὸ πλεονά τῆς ζωῆς τῶν Ἀρχαίων ἔφτασε ἀργὰ στὴ συνείδηση τοῦ νεότερου ἀνθρώπου, γιὰτὶ καθὼς ὁ ἴδιος ἔβγαυε ἀπὸ τῆ μεσαιωνικῆ ἀντάρα καὶ ἔσπρη τῆς μέρας του μακροκίμους μέσα στῆς ἀταρχικῆς θεοκρατικῆς μοναρχίας, παραπεταμένους στὸ περιθώριο, δὲν ἔμειναν στὸ πραγματικὸ νόημα τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας.

Ἡ δοσιὰ στὰ καλὰ χρόνια, τὸν καθὸ δηλαδὴ ποῦ ἡ πόλις διατηρεῖ τὴ συνοχὴ τῆς, ἀποδίνει. Ὁ τελευταῖος τεχνίτης κερδίζει περισσότερο ἀπ' ὅ τι ἔοδεύει. Ἐχει τὴν ψυχικὴ του γαλήνη, χάρηται τὴν οἰκογένεια καὶ τὸ συγγενολόγι καὶ μὲ ἥρεμο μῆτι κοιτάζει τὸν κόσμο. Ἡ δημοκρατικὴ πόλις δημιουργεῖ πολυἀριθμους εἰκαρίες νὰ ζεῖ ἡ φτωχολογία καὶ νὰ μὴ νῶθετι τὸν ἐναντὸ τῆς σὺ φτωχολογία. Κερδίζει σὸν τεχνίτη· στὰ δημόσια ἔργα, σὸν τραγουδιστὴ ἢ χορευτὴ στῆς μεγάλαις γιορταῖς, κωπηλάτης στὸ στόλο, δικαστῆς. Ἀπὸ δαιμονίζει τοὺς ἀριστοκράτες, ἐπειδὴ ἔλο τὸ χρήμα ἔρχεται ἀπὸ τῆς «λατιουργίας», καὶ περισσότερο, γιὰτὶ πληθαίνει καὶ δυναμώνει τὸ δῆμο, «τοὺς ποτηροὺς», ὅπως διαβάσουμε σὸν ἀγμο ἰβέλλο κατὰ τῆς δημοκρατίας : «ἀπιοὶ γοῦν ἀργύρου λαμβάνειν ὁ δῆμος καὶ ἔδων καὶ τρέχων καὶ ὀχοοῦμενος καὶ κλέων ἐν ταῖς ναυσί, ἴνα αὐτὸς τὸ ἔχη καὶ οἱ πλοῖσους πένετοροι γίνωνται» (Πευτο-Σενοφῶν, Ἀθηναίων Πολιτεία, Ι 13). Ὁ δοσιὸς ἀκόμα ποῦ ξενοδολεῖται γὰρ λογαριασμὸ τ' ἀρενατικὸ του κἀντι κομπόδεμα καὶ ἔξαγορᾶ τὴν ἐλευθερία του.

Ὁ Ἑλληνας τῆς κλασικῆς ἐποχῆς νῶθετι τὸν ἐναντὸ του πολὺ στοργικώτερο δαιμόνιο μὲ τὴν πόλιν του παρὰ ἑμεῖς μὲ τὸ κρῆτος μας, ὅχι ἀπὸ θεορία ἢ γὰρ λόγους «ἔθνικοπροσότης», ἀλλὰ γιὰτὶ νῶθετι πῶς μὲ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ σύνολου ἐξυπηρετεῖται καλύτερα ὁ ἴδιος, ἡ ἀνεση καὶ τὸ ἀξιόμιο του σὸν ἀνθρώπου. Ἡ ὀπρησία στὴν πολιτεία εἶναι λειτουργία. Ὁ πολιτικὸς, ὁ ποιητῆς, ὁ καλλιτέχνης, ὁ φιλόσοφος εἶναι ποισιμένοι μὲ τὴ συνείδηση τῆς ἡπρησίας στὸ σύνολο. Ἀπὸ δίνει στὸ ἔργο τοῦ Ἀρχαίου ὕφος ἠθικὸ καὶ μαζι' ἀποδοτικώτητα, ποῦ ἑμεῖς ὀσποκα μαροοῦμε νὰ ἐκτιμήσουμε. Στὸ συνήτερο καὶ καθολικώτερο ἔργο, στὴν τραγωδία, ἐκτενος ποῦ μιλάει στὴν

Παναθήναια είναι ο ἴδιος ὁ ἀθηναϊκὸς λαὸς καὶ ἔχει τὸ ἄτομο Αἰσχύλος, Σοφοκλῆς, Εὐριπίδης.

Ἡ πόλις λοιπὸν, ὅσοι οἱ παραγωγικῆς τῆς σχέσεως λειτουργοῦσαν ὁμαλῶς, χρῆσιμοποιε τὰ φυτόμα, ποὺ ἔθραυε τὸ μοναχικὸν ἀπὸ βοτάνι ποὺ τὸ λέμε ἑλληνικὴ παιδεία. Χαρακτηριστικὸ εἶναι πῶς ἡ κροκοπή γίνεται ἐπὶ μέσῃ τῆς χειροτεχνίας, τῆς ναυτιλίας, γενικὰ στὶς ἐργασίας ποὺ καταπαύονται ὁ ἄθλος, ἐνῶ τὸ ἄστρο, τὸ ἔργον, τὸ θέρος, τὸ ἀλώνισμα δὲν ἔχουν νὰ δείξουν μεγάλη ἀλλαγὴ ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ὀμήρου ὡς τὸ τέλος τῶν κλασικῶν χρόνων. Ἡ λέξις πολιτισμὸς ἔρχεται ἀπὸ τὴ λέξις πόλις. Ἡ ζωὴ ἐπὶ ὅσῳ στρέφει τὴν προσοχὴν ἐπὶ ἀνθρώπων, ἐπὶ πολιτικῷ πρόβλημα, χλωμαίνει τὸ ἀίσθημα γὰρ τὴ φύση καὶ τὴν ἐξοχή, ποὺ ἔχει πολὺ μικρὸ μέρος ἐπὶ τὴν ποίησιν τῶν χρόνων τῆς ἀθηναϊκῆς ἀκμῆς τοῦ ὅσῳ αἰῶνα.

Ἡ σκληρίστεικη ἴσως ὀργάνωσις τῆς παραγωγῆς δὲν ἔχει γερὰς βάσεις καὶ κλείνει καταλυτικὰς ἀνεπιφάνεις μῆσα τῆς. Ἡ πρώτη κρίσις δημιουργήθηκε μὲ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον, ποὺ ἀφορμὴ του εἶχε τὴν ἀνάγκη τῆς ἀθηναϊκῆς βιομηχανίας νὰ βρεῖ καινούργιες πηγὰς γὰρ δούλους καὶ καινούργιες ἀγορὰς γὰρ τὴν παραγωγὴ τῆς, καθὼς καὶ τὴν ἀνισοχία τῶν ἀγροτικῶν κρατῶν, ἰδιαίτερα τῆς Σπαρτης, γὰρ τὴν ἀθανάτουμένη δύναμη τῆς Ἀθῆνας. Ὁ μεγάλος πόλεμος πρῶτα ἔθεσε δυνατὸν χεῖρμα ἐπὶ τὴν ἑλληνικὴν πόλιν. Ἡ ἀποσύνθεσις συνεχίστηκε μὲ τοὺς κόλπουσ τοῦ 4ου αἰῶνα καὶ κορυφώθηκε μὲ τὴ μακεδονικὴ κατάκτησιν.

Εἶναι κερματιστοὶ Εὐρωπαῖοι καὶ μερικοὶ ἱστικοὶ μας ἀγορευοῦντες, ποὺ θρηνοῦν, γιὰ τοὺς ἔνδοξοι κροκοῖνοὶ μας ἔμειναν χωρισμένοι ἐπὶ μικρὰς ἀντιμαχίας πολιτικῆς. Ἡ κομμοκομιὰ τῆς «χωρισμένης», τῆς κομματιασμένης Ἑλλάδος, ἔφινε ἀγαπημένο μοτίβο τῆς προκατάδοσ ἀπὸ μέσῃ τοῦ περασμένου αἰῶνα γὰρ τὴν προσομομομασιακὴ ἔνωσις τῆς Γερμανίας (Droysen). Κάθε δέντρο κρινεται ἀπὸ τὸν καρπὸ του. Ἐνῶτητα ἀχάλασθι εἶχαν οἱ ἀνατολικῆς μοναρχίαι, ἡ αὐτοκρατορικὴ Ρώμη, τὸ Βυζάντιο, ἡ αὐτοκρατορία τῶν σουλετάνων. Καμιά ἀπὸ τίς τραγῆς αὐτῆς αὐτοκρατορίαι δὲν παρούσαις τὴν ἀπόδοσις τῆς κομματιασμένης «ἀλλήλοσπαρασσόμενης» Ἑλλάδος. Ἡ ἐνωμένη Ἑλλάδα δὲ θὰ εἶταν Ἑλλάδα πιά.

Στὸ πρῶτο αὐτὸ μέρος τοῦ βιβλίου, παίρνοντας τὴν περίοδο

ὡς τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον, παρακολοῦθῶ τὸ καθρέφτισμα τῶν καινωτικῶν ἀγῶνων ἐπὶ λογοτεχνία, ἐπὶ θρησκεία καὶ ἐπὶ φιλοσοφία ἐπὶ τρία κεφάλαια: 1) Ἰδεολογικοὶ ἀγῶνες ἐπὶ ποίησι. 2) Ἰδεολογικοὶ ἀγῶνες ἐπὶ φιλοσοφία, ἰωνικὴ φυσικὴ, δηλαδὴ παραγωγὴ τῆς ὀρθολογικῆς καὶ μηχανικῆς ἐφευρέσεως τοῦ κόσμου. 3) Θεολογικὴ καὶ μεταφυσικὴ ἀντίδοσις. Σὰν ἀποκλήροσι θὰ ἔρθει: 4) Θείαμαρξ τοῦ ὀρθολογισμοῦ μὲ τοὺς σοφιστῆς. Καὶ σὰν πένθημη ἀντίδοσις: 5) Ἡ ἀποσύνθεσις τῆς ἑλληνικῆς κουλτείας.

II. ἸΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΑἴΩΝΕΣ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ

Ἡ Τέχνη Ἐκφραση τῆς Κοινωνίας

Ἡ ζωὴ ἐπὶ κοινωνία, οἱ παραγωγικῆς δηλαδὴ σχέσεις, εἶναι ἰσοδοσιπὴ πάλιν ἀνάμεσα ἐπὶ τάξεις καὶ ἐπὶ ἄτομα. Ἡ πάλιν, ποὺ τὸ πολιτικὸν ἔδαφος γίνεται μὲ κίνησι μαζῶν, μὲ συγκρούσεις καὶ ἀνατροπῆς, ἔχει τὸ πνευματικὸν τῆς καθρέφτισμα ἐπὶ θρησκεία, ἐπὶ δίκαιο, ἐπὶς ἠθικῆς ἀντιλήψεως, ἐπὶ τὴν ποίησιν καὶ ἐπὶ τὴν φιλοσοφία. Ἡ ἰδέα εἶναι ἡ σκίθα ποὺ ἐξεπιτείνεται ἀπὸ τὸ χεῖρμα τῶν σαπιῶν. Οἱ ἰδεολογίαι ἀνταλλοῦν συμπερόντα, πῆθη, ὁρμῆς, πόθους, ἐπιπέδες, ποὺ τὴν πιά ἀπλή, τὴν πιά ζωντανή καὶ τὴν πιά κοντὰ ἐπὶς μῆζαις ἐκφρασῆς τοῦ τῶν παύρων ἐπὶ λογοτεχνία.

Μὲ τὴν πιά τυπική, τὴν «κλασική», ὅπως λέμε, μορφή προβάλλουν ἐπὶ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ λογοτεχνία, γιὰ τὴν Ἑλλάδα Ἑλλάδα εἶναι ἡ πρώτη χώρα ὅπου ἡ ταξικὴ διαφοροποιήσις προχώρησε βαθύτερα. Σιγαλά, μὲ τρόπο φυσιογνωμικὸν, καὶ ἐπὶ δέσπτημα μῆσις σχεδὸν χιλιετηρίδας, γεννήθηκε καὶ μέστωσε ὁ ἄθλος καὶ μὲ ἀδύκοποι πάλιν ἀνοῖξε τὸ δρόμον ἐπὶ τῆς φιλελευθέρουσι θεσμοῖς καὶ ἐπὶ ἀνώτερον μορφή ζωῆς. Ἡ λογοτεχνία, ὅπως ἡ τέχνη καὶ ἡ φιλοσοφία, εἶχαν τὴν ὀργανικὴν τοῦσι θέση ἐπὶ τὴν ἑλληνικὴν κοινωνία. Εἶταν λειτουργήματα, ὅπως τὸ ἔργο τοῦ νομοθέτη, τοῦ πολιτικοῦ, τοῦ στρατηγοῦ, τοῦ λέγει, τοῦ μάντη. Δίπλα ἐπὶ ἀνογνωρισμένα ἐπαγγέλματα τοῦ γεωργοῦ, τοῦ τεχνίτη, τοῦ θαλασσοῦ, τοῦ γιαιοῦ, τοῦ μάντη, οἱ Ἀρχαῖοι ἔβαζαν ἐπὶ περὶοπτη θέση τὴν τέχνην τοῦ ποιητῆ. Ἀρεθμόντας τὰ ἐπαγγέλματα ὁ Σόλων λέγει: «ἄλλος Ὀλυμπιάδων Μουσέων πέρα δώ-

ρα διδάχθεις, Ιμερτής σοφίης μέτρον ἐπιστάμενος» (Σόλων, Ἐλεγεία I, 51—52 D.), ἄλλος πού διδάχτηκε σὺν χάρισμα ἀπὸ τῆς Ὀλυμπιάδος Μούσης κατέχευε τὴν ποθητὴ τέχνη τοῦ ποιητῆ. Ἀπὸ τὰ παλαιότερα χρόνια ὡς τὴν ἀποσύνθεση τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας, ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία εἶχε ὁμαδικότητα, πού ἔμεινε δύσκολα τὴν καταλαβαίνουμε. Ὁ ποιητὴς ἔπαιρνε ἐνεργὸ μέρος στὴ ζωὴ τῆς κοινωvίας, στὰ οἰκονομικά, πολιτικά, θρησκευτικὰ ζητήματα, μὲ τὴν ἀξίωση αὐτὸ εἶναι διαφανιστὴς καὶ δειγνός. Ἐκτα ἀπὸ τὰ παλαιότερα ἄσματα τῆς Ἰλιάδας ὡς τὰ χρόνια πέρα ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο, ὡς τὸ Μένανδρο καὶ τὸ Φιλήμονα, στῆθηκε στὸ ἕψηλό ἐκεῖνο βῆθος πού τὴς ἔδωσε τὸ ξεχωριστὸ γνώρισμα τοῦ καθολικοῦ, τοῦ ὑπερπροσωπικοῦ, τοῦ γενικὰ ἀνθρώπινου. Ἀνάλογα μὲ τὴ σημασία τῆς δουλεύτηκε ἐπὶ γενεῆς, μ' ἐπιμέλεια, ὅπως τὸ μάρμαρο ἢ ὁ πηλός, καὶ καθὼς εἶταν προορισμένη ν' ἀνοικταί καὶ δεῖα διαβαστεῖ, ἔφτασε στὴν κρυσταλλένια εὐφωvία καὶ λιτότητα, πού τὴ νοσταλγοῦν ὄσοι τὴ γνώρισαν. Ἀυτὰ καὶ κάποια ἄλλα πού μᾶς ξεπερνοῦν χρόνια στὸν ἑλληνικὸ λόγο τὴν ἰδιουτεπία πού τὴ βάζει σὲ ξεχωριστὴ θέση καὶ τῆς δίνας τὴν ἐντύπωση τοῦ μοναδικοῦ, αὐτοῦ πού ἔχυνε μιά φορὰ.

Τις ἰδεολογικὰς ἀντιθέσεις τῆς ξεχωριστοῦμε στὰ παλαιότερα κόπιας μνημεῖα, στὸν Ὀμηρο καὶ στὸν Ἡσίοδο, Ζωηρὸς ὅμως καὶ μὲ πολὺ πάθος προβάλλουν στὴ λυρική ποίηση, πού εἶναι ἡ γνησιότερη ἔκφραση τῶν πολιτικῶν ἀγώνων, τῶν στάσεων καὶ τῶν ἐμφύλων πολέμων, πού τέρφαιαν τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας τὸν 7ο καὶ 6ο αἰῶνα.

ΤΟ ΕΠΟΣ Οἱ δύο ἐπικοί, ὁ Ὀμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος, πού ἔρχονται ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς βασιλείας καὶ τῆς ἀριστοκρατίας, ἔχουν κοινωνικὸ περιεχόμενο πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅτι ἀναγνωρίστηκε. Οἱ δύο ποιητὴς, ἀνάλογα μὲ τὴν κοινωνικὴ θέση τους, εἶναι διαφοροῦτατοί στὴν ψυχροσύνθεση καὶ στὸν τρόπο πού βλέπουν καὶ βαθμολογοῦν τὰ πράγματα. Στὸ πῶς πέρα κεφάλαιο θὰ γνωριστοῦμε μὲ τὴ θρησκευτικὴ καὶ μεταφυσικὴ τους θέση. Ἐδῶ ἔξακριβῶμε τὸν ἀντίλοπο τῶν πολιτικῶν ἀγώνων στὸ ἔργο τους.

ΟΜΗΡΟΣ

Διαβάζοντας τὸν Ὀμηρο μὲ κάποια κατανόηση νιώθεις πὸς ἡ ἀσάλευτη, σὺν αἰωνόβια, γαλήνη εἶναι φαινομενική. Στῆς ἤσυχες ἐκεῖνες, ἀλοκαυρυνὸς μέρος ἀπουκνίεται κανεὶς κατὰ σὰ μακρινὸ μπουμπουνητὸ πού προημενῆει τὴν μύτρα. Ἡ ἄρητική ποίηση μαρτυρεῖ προχωρημένο λογοτεχνικὸ τύπο. Ἡ ἀρχική, ἡ γνήσια μοναρχοκρατοκρατική, εὐκαταρξική, ἱπποβοτική, ὅπως ἡ ἱπποτική τοῦ Μεσαίωνα, τῆς ἀληθινῆς noblesse, ὅπως καὶ ἡ βυζαντινὴ, δταν ξεπερνοῖσι τὸ πῶς θεάραστο σκαλοπτι τῆς μοναρχοκρατίας, εἶναι ἀπλὸ τραγοῦδι, προσευχὴ στὸν Ὑψιστο, ὕμνος, ψαλμός, ἐγκώμιο στοὺς ἄρχοντες, παραμῦθι γιὰ τὴν καταγωγή καὶ γιὰ τ' ἀνδραγαθίαματα τῶν προγόνων. Ὁ οὐρανὸς ἐτάνω μὲ τοὺς θεοὺς, ἡ γῆ κατὰ μὲ τοὺς ἄρχοντες, στερεὰ θεμελιωμένα, ἀφράνταχα καὶ ἀνάλλοτα. Κομμάτια τέτοια δὲ λείπουν ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσσεια. Ὅμως, στὸ δυνὸ μεγάλα ἔπη, ὅπως ἀναγνωρίζουμε σήμερα, μιλᾷει ἡ ζωὴ μισῆς χιλιετηρίδας, ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ ἐγκατάσταση τῶν ἑλληνικῶν φυλῶν ὡς εἰς παραμονὴς σχεδὸν τῆς περσικῆς ἐπιδρομῆς.

Στὸ διάστημα αὐτὸ ἡ Ἑλλάδα πέρασε ἀπὸ τὸ πατριαρχικὸ καθστὸς στὴ ζωὴ σὲ κόπιας, ἀπὸ τὸ βασιλικὸ στὸ ἀριστοκρατικὸ, ἀπὸ τὴν ἀγροτική ζωὴ στ' ὄργανωμένο ἐμπόριο. Στὸ ἀριστοκρατικὸν Ἄ τῆς Ἰλιάδας, τὸ δραματικότερο ἀπ' ὅλα τὰ δράματα, βρισκόμαστε μπρὸς σὲ φουεδαρχική ἀνταρσία, εσωτῆ Fronde. Ὁ Ἀχιλλέας, κοινὰ στῆς ἄλλες μικρότατες φράσεις, ἀναυδαῖν ἐπαμῆνε», «οἰνοβαρές, κυνὸς ὄμματ' ἔχων», κατὰ στὸ πρόσωπο τοῦ «σκηπτιχοῦ» βασιλιᾷ, πού τὸ ὕψηλό του ἀξίωμα βαστάει ἀπὸ τὸ Δία, τὸ «δημοβόρος» βασιλιάς, μὲ πρόκληση στὸ λαὸ, πὸς εἶναι τυποτένιοι ὄσοι ὑπακούουν σὲ τέτοιον ἄρχοντα: «ἐπεὶ οὐτανοῖσιαν ἀνίσσει». Πῆλα νὰ πεῖ πὸς στὰ θάμη τῆς θεοκρατικῆς μοναρχίας ἄρχισαν νὰ κινῶνται ὀρήματα κάποια λιγνὰ φῶτα. Τὸ βασιλεῖο τῆς Ἰθάκας, ὅπως τὸ βλέπουμε στὴν Ὀδύσσεια, βρισκαται σὲ παράλυση μὲ τὸ ἀντιπαραδικτικὸ κίνημα ἀπὸ τοὺς νεώπιους ἄρχοντες.

Στὸ Β, ἀπὸ τὰ νεότερα κομμάτια, ἔχουμε εσωτὸ μαζικὸ κίνημα, στάση στρατιωτικὴ καὶ ἐμπρηστικὴ ἀγρόσυνη δημοκρατία: «Ἄτρεψη, τί σοῦ λείπει. Ἡ σκηγὴ σου εἶναι γεμάτη χρυσάφι καὶ γυναῖκες. Μοῖροί ἀνάνδροι, χαμένα κομμά, Ἀχαιοῖσες,

δχι 'Αχαιοί... γὰ νὰ ἴδει αὐτὸς ἐκεῖ ἂν ἀξίζουμε κι ἐμεῖς», φωνάζει στοὺς στρατιῶτες. Ἡ περιγραφή τοῦ Θεορίτη εἶναι ὅπως θὰ τὴν ἔκανε ὁ γαλοζοῦρατος τῆς ἐποχῆς μας κάποιου κοινουῆ. «Ένας ἑλεπνός, ἕνας πὸς δὲ θέλει νὰ γυρίσει νὰ τὸν ἴδεις, ἕνας κμπτούρης μὲ τὶς ἀγρότεραις στή φαλόρα. Καὶ νὰ παίρνει στὸ στόμα τοὺς βασιλιάδες!». Κι ὁ αὐλόδοιλος γαυωδὸς βάζει στὸ στόμα τοῦ πρῶτουμου κώλικα τῶν ἰαγυρῶν Ὀδύσεια (πρῶτ. καὶ τὴν ὑπόθεσι τῶν δῶλων τοῦ Ἄχιλλέα) δὲ τι κάθε ἔθνοσωτήρης πῆγαινε νὰ φωνάζει: «Μωρὸ κήθηρ φρόνημα κι ἄκουσε ἐκείνους πὸς καταλαβαίνουν καλύτερα. Ἐσὺ δὲ λογαριάζεσαι οὔτε στὸν πόλεμο οὔτε στὸ συμβούλια». Καὶ τὸ πᾶθημά του κατὰ πὸς ἔβραζε μέσα του ὁ καθαρῶματος: «Έ και νὰ πάρεις κανένα σκουαπόζυλο, νὰ τοῦ τὸ σπᾶσεις στή ράχη πὸς νὰ ἴδῳσι φουσκες». Καὶ στὸ κλεισίμο τῆς αὐλαίας τοῦ ἔθνοσωτήριου κι ἀνθρωποσωτήριου: «οὐκ ἀγαθὸν πολιουερανήν» εἰς κῶρανος ἔστω, εἰς βασιλεύς» (Ἰλ. Β 204). Τὸ Β τῆς Ἰλιάδας εἶναι παρεμβολὴ νεότερη κι ἔξω ἀπὸ τὸ γενικὸ κνεῖμα τοῦ Ὀμηρου. Εἶναι ὡς τόσο ἡ φυσιοιοιογική συνέχειά του.

Στὴν Ὀδύσεια βαθύτερη ἀλλαγὴ. Ὁ Ἡρώας τῆς δὲν εἶναι ὁ πολεμᾶχαρος ἱερότης παρὰ ἡ ἐναρκασιση τῶν πόθων γιὰ ταξίδια καὶ περιπέτειες σὲ ξένες χώρες καὶ τῆς χαρᾶς γι ἀνακαλύψεις, παραμέρομα δυσκολιών καὶ τῆς ἱκανότητος νὰ τὰ βγάξει πέρα παντοῦ. Ἡ χαρᾶσγῆ τοῦ νέου ἀνθρώπου, τοῦ Ἰωνα θαλασσοπόρου. Ὁ δριζόντας εἶναι ἀρεκτὰ πλατύς, τὸ κλίμα τῆς ἀνεξάρτητης κρητικῆς τοῦ Ἀρχιλόχου καὶ τῆς μιλησιακῆς φυσικῆς χαϊδεύει τίς αἰσθήσεις. Τὸ μάτι μας δὲν τὸ ξεφεύγει τὸ πρωταρχικὸ, τὸ βαρυστάμαντο στήν ὀμηρικὴ ποίηση, ἡ λογικὴ ὑφή, πὸς θὰ μᾶς ἀπασχολήσει πὸς πέρα μὲ τῆ σιερὰ τῆς.

ἩΣΙΟΛΟΣ

Στὸν Ἡσίοδο ἡ σκηνὴ θολώνει. Ἡ ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, μαζί κι ἡ πατρίδα του, ἡ βοιωτικὴ Ἄσκρα, στενάζει κάτω ἀπὸ τὸ ζυγὸ πλεονικτικῆς καὶ στενωκαρδῆς ἀρετοκρατίας. Βοσκοὶ καὶ μικροκμλεργητές, ἄστογοι καὶ μεροδοῦλοι θῆτες κᾶνονν τὸ κοινωνικὸ ὑπόστρωμα. Ὅμοιος ἔχει ἀρχίσει νὰ βράζει ἀπὸ κάτω. Ἰδέες καὶ πράξεις, πὸς ἀναστατώνουν τὴν Ἰωνία, βρίζουν τὸν ἀντιλαλὸς τοὺς ὄσο προκόβουν τὰ ἔμπορικὰ καὶ ναυτικὰ κέντρα (Χαλκίδα, Ἐρέτρια, Ἀγίνα, Κύρινο, Ἀθήνα). Ἡ ψυχῶσιση τῆς ἡ κοσμικῆς εἰκόνας

τοῦ Ἡσίοδου εἶναι βασικὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τοῦ Ὀμηρου. Ὁ Ἄσκραῖος ἔχει κρηφὴ ἀντιπάθητα, τὰ προσωπικὰ του νὰ ποῖμε, μὲ τὸν ἰωνικὸ κόσμο. Ὁ πατέρας του, Βοιωτὸς στεφανός, μετανάστευσε στήν αἰολικὴ Κύμη καὶ πῆρε νὰ γίνει ναυτικῶς. Δὲν τὰ κατάφερε ὅμοιος καὶ κοιβαίρεται πᾶσο τοὺς δικούς του καὶ τοὺς ἔριξε στήν Ἄσκρα, χωρὶ τῆς Βοιωτίας, πᾶσο στὸν Ἐλικῶνα, ὅπου μὲ σκληρὸ ἰδρωκόπημα εἶδαν κάτω θεοῦ πρόσωπο. Ὁ ἴσιος ὁ ποιητῆς εἶναι ἀταξιδευτός καὶ τὸ μολογεί μὲ καμφοὶ πὸς δὲν κᾶπτε ἂς καράβι: «οὐ γὰρ ποῦ ποτε νή γ' ἐπέπλων εὐρέα πόντων» (Ἔργα 650). Ἰδέες γὰ θεοῦς, γὰ δικαιοσύνη κλπ. εἶναι στὸν Ἡσίοδο, ὅπως γίνεται πάντα, γαργισματα γὰ τὴν κύρια πρόθεσί του, τῆ συνηγορία ὑπὲρ τῆς δλιγαρχίας. Πᾶνε νὰ χυτῶσουν τὴν ἐξέγερση τοῦ δήμου, τὸν καινούργιο νοητικὸ τρόπο καὶ τὴν καινούργια κοσμικὴ εἰκόνα, πὸς εἶναι συνέπειά τους. Ἡ φουρία του φουτῶσε ἀπὸ τὸν κᾶρο πὸς ἔχασε τὴ δέση πᾶσο τὸ μορασια τῆς πατρικῆς κληρονομίας μὲ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Πέρση, τὸν ἀκμαάτη» πὸς πολιτικολογεί καὶ πᾶει μὲ τοὺς καταραμένους. Ὁ φτωχοῦλης αὐτὸς μικρονοικοκρῆς, πὸς ἔχει νὰ καλαίσει μὲ τίς αἰσθησεῖς τῆς βροχῆς καὶ τῶν ἀνέμων καὶ ἀκόμα περισσότερο τῶν δμοῶν του, παίζει τὸ ρόλο φτωχοπροδορμικὸ προπαγανδιστῆ μπεινοντας ἀνάμεσα στοὺς βασινοσις καὶ τοὺς βασιναζόμενους, συνηγορώντας γιὰ τὸ δίκαιο τῶν πρῶτων καὶ συμβουλεύοντας ὑπομονὴ στοὺς ἄλλους. Θέλει νὰ καταλάβουν πὸς κάθε ἀντίσταση εἶναι μάταιη, ὅπως τὸ κᾶνει χειροπιαστὸ μὲ τὸ μῦθο τοῦ γερακιῶ καὶ τοῦ ἀηθνοῦ (Ἔργα 203 κκ.): «Κακομοίρη, γιγί ταριζεις; Ἐκεῖνος πὸς σ' ἔχει γρακῶσει εἶναι δυνατοτέρης σου. Θὰ πὸς ἔδου θέλω, ὄσο καλὸς τραγουδιστῆς κι ἂν εἶσαι. Θὰ σὲ φάω, ἂν θελήσω, ἡ θὰ σ' ἀφήσω. Ἀμυαλὸς ὄποιος ἐκναιτυνεται στοὺς δυνατοτέρους. Χάνει καὶ τὸ κᾶλαμα καὶ κερδίζει, πᾶσο ἀπὸ τὴν ντροπὴ, καὶ βίβαντα». Ἡ θολὴ μυστικοκαθῆσι του κατασταλάζει, φυσιοιοιογικά, στὸ ἐγκᾶμο τῶν βασιλιάδων καὶ στήν ἀνωτερότητα τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ (Ἔσγογία 80 κκ.), ἐκαθὴ πιστεύει πὸς αὐτοὶ θὰ τὸν σώσουν ἀπὸ τὴν αἰσθηρασία τῶν τοπιικᾶδων.

Ἡ Κωλλίση, ἡ πὸς τιμημένη ἀπὸ τίς Μοῦσες, παρασιεῖται τοὺς κωλλεβροστος μονάχα. Ὅσοιον τιμῶσον οἱ κόρες τοῦ μεγάλου δια.

ἔπαιον ἄν' τὰ θεοφάνεια τοῦ Δία ἔξαυραίοι τὸ μάτι τοῦ τῆ μέρα ποῦ γεννιέται, σ' αὐτὸ τὴ γλώσσα χύοντες γλώσσᾳ δροσοσταλίδᾳ κα αὐτοῦ ἀπὸ τὸ στόμα τρέχοντε μαλαχτικά λόγια. Σ' αὐτὸν ἔχει ὁ κόσμος κολημένο τὸ μάτι, ὅταν διακρίνοντε βράζει σωστὲ ἀποφάσεις. Μὲ τὴν ἀλάθητη γνώση βρέει γρήγορα τὴ χαλαρότητα τῆς μεγαλύτερης φιλονοκίας. Γι' αὐτὸ εἶναι οἱ μεταλλίμους βασιλιάδες, πὺ δύνουν στοὺς ζητωμύμενος πίσω τὸ δικαίω τους, σὴ μέση τῆς δημόσιας πολιτείας, μὲ τὸ γλυκὸ τους τρόπος, ἀνοητίζοντας τῆς καθιέρω μὲ μαλακὰ λόγια. Κι ὅταν προβάλλει στὸ διαπαιτηριὸν τὸν αἰθνοῦναι οὐ θεὸ γιὰ τὴν ἀντιπρόσθη γλώσσα του. Μὲ τὸ παραστήμα του, μὲ τὸν ἀγέρα του, ἔξαυραίει μέσα στὸ πλῆθος ποῦ τὸν τριφυρίζει.

Ἡ ἀναπαύσεια τοῦ Ἡσίοδου πύει πρὸς τὸν τέχνη, ποῦ κερδίζει εὐκολότερα, ποῦ ζεῖ καλύτερα καὶ ποῦ δὲν κρύβει τὴν περιφρόνησή του στὸ χωροσθὴ γιὰ τοὺς τρέποντες καὶ τῆς ἰδέες του. Τὸν διαμονίζοντε προπαίνοντε οἱ τοσοκαλάδες καὶ τὰ βάζει μὲ τὸν προστῆτη ἀγριὸ τους, τὸν Προμηθέα (Θεογονία 510 κ.κ.).

Αὐτὸς ὁ περσολὸς (ποικιλολ), ὁ καταφερτῆς (εὐλολῶρης, 511), ὁ πολυμύχανος (ποικιλῶμος, 521), ὁλο πονηριὰ σὴ σκέψη (ἀγκυλομῆτης, 546), ὁ γιὸς τοῦ Ταπειοῦ, αὐτὸς τοὺς ἔμαθε τὴν τέχνη. Μὲ τὴν ἀριστη καταργηριὰ του δὲ διστορεῖ μὲ κλέγης τὴ φουτιὰ τοῦ Δία καὶ νὰ τὴ φανεράσει στοὺς ἀνθρώπους. Πρῶτα ἄν' ἔδει στοὺς ἀγαπημένους του τοσοκαλάδες, ποῦ μ' αὐτὴν τειλοποίησαν τὴν τέχνη τους καὶ μεγάλωσαν τῆς δουλιές τους. Τὸ πᾶθμά του, τὸ κάς τὸν κέρφασε ὁ Δίας στὸ βράχο, τὸ δειγμάτω μὲ ἰδαιετῆς ἀεργασίη. Τὸ λόγμὸ του ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ δὲν τὸ ξέρει ὁ Ἡσίοδος ἢ τὸ ἀπονομαδ. Γι' αὐτὸν ὁ Προμηθέας εἶναι ὁ ἀρχικαταργῆρας, οὐ ἀπὸ τοὺς μεγαμύμηδες ποῦ τοῦ πολυδνε ἀκριβὰ, καὶ τὸν βρέθηκε δικαιο τιμορία. Ὁ ἔρμεκός του σ' ἔρεσθῆ τῆς φουτιᾶς, σ' ἔπανοστάτη, σὲ «θεομῆχο θεὸ», εὐεργετῆ τοῦ ἀνθρώπου, ἔδωκε τιμορημένο ἄν' ἀπασχολῆ καὶ σκοπεῖν δυνάσει, εἶναι μεταγενέστερος καὶ εἰκονίζει προχωρημένη διανοήση. Τὸ ἀρπαστο ἀριστοφάνημα, ὁ Προμηθέας ἀερωτῆς μοναχικὸ στὸ εἶδος του, μὲς φέρνει στὴν ὄριμν σφαιρική, καὶ τὸν βρέθηκε δικαιο πολεμο, καὶ οὐτε μωρεῖ καὶ εἶναι ἔργο τοῦ Διολχόου (κρβ. W. Schmid, Geschichte der gr. Literatur, 1940 III, 1 σ. 281 κκ.).

Τὸ μάθημα ποῦ ὁ Ἡσίοδος δίνει τοῦ ἀδελφοῦ του γιὰ νὰ τ' ἀκούσουν κι οἱ ἄλλοι εἶναι: Κοίταξε τὴ δουλιὰ σου, σκίψε καὶ δούλεψε, μὴν τοσκώνουσαι γιὰ δικαιο καὶ δικαιομάματα, ἔν δὲ θεὸς νὰ κάνεις κακὸ τοῦ κεραλιού σου. Ἐστὶν θὰ διορθώσεις τὸν κόσμο, μεγάλε ἀνόητε: «Μέγα νήματα», εἶναι τὸ μόνιμο κοσμητικὸ ποῦ κολνίει στὸν ἀδελφὸ του καὶ στὸν καθέναν ποῦ

κοιτάζει πέρα ἀπὸ τὴ δουλιερα του, τοσκώνεται μὲ τὸν κόσμο καὶ δὲ σφαλῆ τ' ἀπὲ τοῦ σ' ἔσαι λέν οἱ ἀκαμῆτες, ὅταν μαζεύονται στὴν πλατεία («Ἔργα 27 κκ.). Αὐτοὶ ποῦ μαζεύονται καὶ βγάζουν λόγους ἔχουν γρημάτη τὴν κοιλιά τῆς μπουκομῆνα τ' ἀμπαρία τους. Τὸ φτωχὸ ποῦ παρασέρνεται τὸν περμῆνει ἢ πύει. Καὶ σὴν ἔποδὸ προβάλλει ὁ ποιητῆς τὸ σκιάχρο τῆς ζητωμύμης. Θὰ πηγαίνεις νὰ χτυπάς τῆς πόρτες καὶ κανεῖς, δὲ θὰ γυρίσει νὰ σὲ κοιτάζει («Ἔργα 394»). Ἀκόμα τῆς προαίλεις — εἶναι ὁ ἀδερφός ποῦ μιλᾷει τοῦ ἀδερφοῦ — ἤρθες σ' ἔμένα καὶ δὲ σοῦ ἔδωσα. Καὶ γιὰ νὰ ξέρεις, δὲ θὰ σοῦ δώσω οὔτε καὶ θὰ σοῦ δανείσω. Δὲν ἤξερε τὴ λέξη ἰδαιολητῆς ὁ Ἡσίοδος, μὰ εἶχε τὴν καρδιά του. Οἱ συμβουλές του, ποῦ ἔσκομῆνες ἀπὸ τὴ συνέχῆς τους πέρασαν γιὰ φρονηματιστικὰ ἠθικά παραγγέλματα, ἔχουν ἄλλο νόημα σὴν ὀργανική τους ὄση. Τὸ «ἔργον δ' οὐδὲν ἔνεδος, ἀεργῆ δὲ τ' ἔνεδος» («Ἔργα 309) σημαίνει: δὲ σὲ κερδίζει ἡ δουλιὰ, κακὸ εἶναι νὰ γυρνᾷς καὶ νὰ πολιτικολογεῖς, νάεις δηλοδὴ δημοκρατικὰ φρονήματα.

Οἱ ὄθηστροὶ τοῦ Ἡσίοδου δὲ στερεοῦν μὲ τὰ δείγματα ποῦ ἔδωσα. Θὰ ξαναγυρίσω μὲ ἄλλη εὐκαρία στὰ Ἔργα καὶ Μέρους του. Ὁ Ἡσίοδος μολογᾷ ἀκόμα Ἀνατολῆ, ὅπως ἀργότερα ὁ Πίνδαρος μὲ τὸ δικὸ του τρόπος. Τοὺς παρομοίωσαν μὲ τοὺς προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ. Ὅπως ἔδεικναι, στένονται μέσα στὸ θαμὰ φῶς τῆς διγαρχίας, καὶ ὅπως ἔδεικναι, μιλᾷνε σὴν ἀπὸ τὸν κόσμο τοῦ μυστηρίου. Ποῦ πύει νὰ πεῖ, ὅμως κοινωνικῆς συνθήκης γεννοῦνε ἕμοια πράσασα καὶ ἀνεκλήψεις.

ΑΓΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Οἱ ἀγρῆδες ποῦ ὄργασαν δὲ αἰῶνες τὴν χώρα ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο τὴν ἔβαν «Ἑλλάδα». Τῆς ἔντονης ἐκείνης ζωῆς ἔκφραση νὰ ἱστορία εἶναι ἡ λυρική ποίηση. Στὸ λυρικὸ ποίημα, μὲ τὸ ἔξαλλομένο πάθος, τὴν ἀστερευτῆ κοικιλία καὶ τὸν πληθωρισμὸ του, μίλησε τὸ ἄτομο, ἀντίθετα σὴν ἀνωμαλία καὶ τὸ σβήσιμο τοῦ ἔπικου πύει ἀπὸ τὸ ἔργο του. Ἀριστοκράτες καὶ ἔμοια πύει μὲ τὸ δόρυ καὶ τὸ σίχο.

Οἱ μορφῆς ποῦ ὀφόνονται ἔμπρός μας βαστοῦνε τὸ περισότερο ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία. Χωρὶς ἄλλο γιὰ τὸν καιρὸ ποῦ ἀρχίζαν οἱ ἀγῶνες, αὐτῆ εἶταν περισότερο μορφωμένη καὶ γυμνασμένη σὴν ἔκφραση. Τὸ ἴδω' σὴ Γαλλική ἐπανόστασι, ἐκεί-

νοι που βαστούν πέννα στην άρχη είναι άριστοκράτες. «Η άντιφραστική δημοσιογραφία έφοδιασμένη με άφθονα χρηματικά μέσα, θαυμάσια οργανωμένη, όπηρετείται από τή γνωστότερα ταλέντα. Μπορεί να πει κανείς πως σχεδόν ή όλόκλητη των γραφίδων του παλιού καθιστώτος πρόσφεραν τήν πέννα τους στην αντίδραση, ενώ τή έλλτ της έπαναστατικής δημοσιογραφίας τήν αποτέλεσμα άγνωστοι, οι βίβηλοα, οι πρωταρχείς» (G. Walter, La Révolution française vue par ses journaux, Tardy, 1948, σ. 10).

Μά και τή διεύλεγμα στά έλληνηστικά και τή χριστιανική χρόνια έγινε αίτία να παραμεληθεί και να ξεχαστεί τή δημοκρατική κι έπαναστατική.

Στό άριστοκρατικό κι άντιφραστικό έβλεπαν οι γενείς εκείνης κίτι τή ήθεσλαστική κι έπικιοδομητική με τή κομική παρερρηγία που σείθηκε μορφαία για τήν τύχη του άρχαίου θησαυρού. Η άριστοκρατική πόηση μίλιωσε για άρετή, για άγαθούς ή χρηστούς και για κακούς ή κονηρούς. Ένωώντας τους άριστοκράτες, τους καθώς πρέπει και τους ταπεινούς τή λαό. Οι χριστιανοί στή διάκριση στή έβλεπαν τόν ένάρετο και τόν άμαρτωλό. Άρετή για τόν παλιό ποιητή εταν ή πολιτικαία, ή άβυσσώνη, ή δόναρη κι έπ.βάλλεται, να βρουσάξεις και νίξεις κίσση. Για τόν Άλεξανδρόνο σήματα ταπεινοσροσύνη, να ζήεις κι σάβεις χωρίς στους στρατοκράτες, για τή χριστιανική κι νηστείας Τετάρτη και Παρασκευή κι με κήσση της γυναικας. Άλεξανδρινοί και χριστιανοί έβρουσαν τόν ένάρετο τους καλύτερα στή κίμα ένός έθγνι, που τή μονόσση, ζεματισμένο από τή πάθος του ζεματισμένου άριστοκράτη μακρό ποιήμα τόν σάθη έλόκληρο και κίτι παρακάτω, ένά χήθηκαν άναρτίθματα άριστοεργήματα.

ΑΡΧΙΛΟΧΟΣ Κουρφαίος στήν παρέλαση, όχι πρώτος χωρίς άλλο στή χρονολογική σειρά, βαδίζει ό Άρχιλοχος ό Πάριος, άνθρωπος του Του αίωνα. Μίλει για τή Γέννη, τή βασιλιά της Λυδίας, πακού τού Κροίσου, που πέθανε γύρω στή 852. Δέ σκοπίζεται για τή κίσση του: «σέ μοι τή Γέννη του πολυχρόστου μέλει» (Anthol. Lyt., 22 E. Diehl). Δίνα ζωντανή περιγραφή της έκλειψης του ήμου στίς 6 του Άπριλή 648: «Ζεύς πατή Όλυμπιαν έκ μεσημβρίας έθρησε νίκε άποκρύψας φός ήλου» (74 D.). Θρημμένος με τόν Όμηρο και μ' έλη τήν παρόδση της άριστοκρατικής παιδείας, μίλει τήν κοινή γλώσσα κι έμνείεται από τή έπεισδία της

καθημερινής ζωής. Διάσθη και λειτουργία δημοκρατική κι κριτική τόν δων έγιναν ως τότε.

Στίς δύο άρετίς, τήν άνθρεία και τήν παιδεία, που ή άριστοκρατία τήν κρατεί για προνόμια της, κι από τή θγος της καταφροσεί τόν έθλο, άντιθέται τήν καινούργια λαϊκή τάλη και τή νέα μόρφωση. «είμ δ' έγώ θεράπον μεν Ένωαλίο άνακτος και Μουσείων έρατόν άδρον έπιστάμενος» (1 D.). Είμ' έγώ πιστός του θεού του πολέμου, νίθε όμος και τή ζήλευτό χάρμα τόν Μουσών, τραγουδία σ' έλε, γαισικός σίχγος. Η καινούργια τακτική του πολέμου κι ό καινούργιος τρόπος της λατρίας τόν Μουσών είναι πρόκληση και διασυρμός στήν άριστοκρατία, που, άποσταμένη κι σέ άποσίνδση, δέν μπορεί ν' άνταμνηθεί με τήν είξη που άνβρίσκει και τή καινούργια που γεννείται μαζί της, μόνο τήν άντικρίσει με μίσος και σικαφαντία.

Πρόκληση και σαρκαστικός διασυρμός στήν παιδεία, τήν έλόγηση πολεμική άρετή είναι τή έπεισδία με τήν άσπιδά. Τήν άφρησε όλοκαινούργια (έμαρτήσιν) κοντά σέ θάμνο, ό Έλως γλίτωσε. «Άς πάει τόν καλό έξωτην θ' άφροδασ καλύτερη: σάσις εκείνη έρρέτω» έξάυτης κτήσση κι κακία» (6 D.). Ρίψασπις ό κανόνας χαχανίζει κίσλας.

Τή έπεισδία διαβόησαν στήν Άρχιότητα. Άρχιλοχος τόν ποιητή έν Λακεδαίμον γενόμενος στής άρας έδιδε, διότι έπίνουσαν αυτόν ποσησότητα, ως κρητόν έντιν άποβαίνει τα δάλα ή άποβαίνει» (Πλάτο, Λωων, έκτιβ. 34 π. 259 b). Κι όοι τή χρόνια προσησση σέ βαρέστη σάλβα, τήσ παό πασηματικά τή είνουνη: «Άρχιλοχος δέ όσση σερωνόμνος ήμν έκί σή τήν άσπιδά όίως φανεί έν τήσ ποιήμασι παρή έαντο ήμνην (Σέξτος Έμπεριός, Πυρών. Υπομνήσση 8, 216, όπου παρφήται και τή ποιήμα). Όσση τήν κατάσταση τήν έσσην ό Νεοπλατωνικοί κι οι Χριστιανοί, που τή πησαν έλληνηστικά και παρφοέσσην όπόδσημα τόν Άρχιλοχο που έζιζε πέρα τή έγούσημα για να σέσι στήν ψυχή του. Ό ίσσημαστίσης του Πλάτωνα Όλυμπίσδωρος (ός μ.Χ. αίώνας) γράφει: «ερροντίσσημεν σόν τόν σπθθίται τήν ψυχή... ποήσσημεν σόν δ' έπινε εκείνος αυτόν μέν μ' έδούσση, τί μοι μέλει σάσις εκείνη; έρέσση» (Υφαν. είς Πλάτ. Γογγ. π 284 J.). Κάτι καταλαβαίνουμε τήρα από τή χείρα πέρας ή κίσησσημα τόν Άρχιλοχόν για να πάει όοι έπαθε.

Στήν παιδεία άντίληψη; ό έχεις μεγάλη δόξα και τιμή άνάμεσα στους άνθρωπούς, έν πείσις στίς πρώτες γραμμάς, έντι προμάχημα πούσση», άντιθέται: κανείς δέ σκοπίζεται για σένα άμα τή νύξεις. Κανείς δέ λογαριάζει ούτε μίλει για κίσην

πού πέθανε. Για τους ζωντανούς φροντίζουμε οι ζωντανοί. Τού πεθαμένου κάνει όλα άσχημα: «Οὐ τις αἰδέοις μετ' ἐστών οὐδέ περίφημος θανάων γίγνεται· χάριν δὲ μᾶλλον τοῦ ζοῦ διώκομεν οἱ ζοοί· κάκιστα δ' αἰεὶ τῷ θανάτῳ γίγνεται» (64 D.).

Γενναία χιτυήματα δέχονται πατραγενθία, δνόματα, τίλοι, εἰκόνας, ἀγάλματα, τάφοι προγόνων, φουσκωμένοι στρατηγοὶ μὲ πλεξίδια καὶ ξυρομένοιο σαγόνι: «οὐ φίλοις μέγαν στρατηγῶν οὔτε διαπραξιμένων οὐδέ βασιτρῶνται γαιθρον οὐδ' ὑπεξυρημένον» (60 D.). Ἐξευγενίζει τὴν παρὰ του κολώνιας στὰ δνόματα τὴν κατάληξη -ίδης: Κερκυλίδης, Αἰολιμίδης, Αἰολυλίδης κατὰ τὸ ἄριστὸν Ἀτρείδης, Πηλεΐδης, Ἀγαμεμνονίδης (80, 81).

Ἡ ἀριστοκρατία δὲν τοῦ τὸ συζητᾷται. Τὸν περιλοῦς μὲ δ τι δὲ βάζει ὁ νοῦς. Εἶπε πῶς εἶταν νόθος, ἀπὸ σκλάβου μητέρα, πῶς τὴν ἑσπορατεία στὴ θάσση τὴν ἔκαμε ἀπὸ φτώχεια. Ὁ Ἡρόκλειος ἤθελε νὰ τὸν χωρονοῦσαι καὶ νὰ τὸν πετᾷζει ἔξω ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες, ὅπως καὶ τὸν Ὀμηρο (12 B 42 D.), ὁ Πίνδαρος μιλᾷ γιὰ τὸν πιρδύλοισσο Ἀρχιλοχο πού παχαίνει μὲ τὰ μοχθηρὰ λόγια (Πυθ. 2, 54 κ.). Εἶχε ἀκόμα τὴν τύχη νὰ πέσει στὸ στόμα τοῦ Κριτία. Ὅμως ἡ ἀνήσχη κα ἀποφασιστικὴ γενιά, πού διαν βρεθεῖ στὴν ἀνάγκη πετᾷ τὴν ἀσπίδα, τῶραζε τὸν ἱπποβοτικό βάλτο κα ἔσπαρζε τὰ ὄρια τοῦ ἑλληνισμοῦ ὡς τις Ἡρόκλειος Στῆλες. Ὁ ἔρωτες τοῦ Ἀρχιλοχο εἶναι σὲ γυναῖκες.

ΑΔΚΛΙΟΣ

Στὸν Ἀδκλιο τὸ ταξικὸ πάθος παραμερᾷζει τὰ προσήματα. Ὁ τι ἡ ἀριστοκρατία πιστεύει μὲ τὴν ψυχὴ καὶ δὲν τὸ μολογοῦσε, τὸ φωνάζει ὠμὰ καὶ προκλητικὰ. Χρήματα ὁ ἄνθρωπος, ὁ φτωχὸς δὲν ἔχει οὔτε ὄνομα οὔτε τιμὴ: «χρήματα ἄνηρ, πένυχος δ' οὐδεις πέλει· ἔσλος οὐδὲ τίμιος» (101 D.), κ ἔρωμαξος τὸ Σπαρτιάτῃ Ἀριστόδημο πού τὸ πρῶτοεπε: «χρήματα, χρήματ' ἀνήρ», καὶ τὸν Τήτιο Πύθαρμο πού εἶχε καὶ τὸ ἴδιο: «οὐδὲν ἦν ἄρα τᾶλλα κλῆν ὁ χρυσός». Σ' αὐτὸ ἔχει σύμφωνο τὸ Θεόγῳ (383 κκ., 699 κκ., 1117), τὸν Πίνδαρο, πού κ ἐκείνους ἀνεγχορεῖ τὸν Ἀριστόδημο (Πυθ. 2, 11) κ ἅλη τὴν ἀριστοκρατία ὡς τὰ χρόνια τοῦ Πλάτωνα (Πολιτικὸς 300 E.). Ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου μετρίται μὲ τὰ λεφτὰ. Μὲ τὰ βαρύτερα λόγια βροῖζει τὸν «κακοστέριδα Πιττακόν», πού εἶναι ἀπὸ ταπεινὴ καταγωγὴ καὶ πλεὶ νὰ γίνεῖ προστῆτης τοῦ δήμου (δημοκρατικὸς ἡγέτης).

Μαζὶ μὲ τοὺς δύο ἀδελφοὺς τοῦ εἶναι τὰ πρωτοπαύλαρα τῆς ἀριστοκρατίας.

Κάποιο μὲς περιγράφει τὸ σκόφος τῆς πολιτείας πού παραβρίνει στὴν τροχιά (80 D.). Ἄλλοτε μὲς φωνάζει μὲ τὴν ἐπιμοσία στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ γὰ τὴν πᾶλη: ἀλοσίσις οὐρέ, δουριλίσις κρημίδες, θάρσας, ὀσπίδες καὶ χαλιεῖσις σάσθες (54 D.). Μά εἶναι ἐπικίνδυνο ἔσπειος ἐκεῖ ὁ παλαισθῆ τοῦ λαοῦ, ὁ μικροῦλης ὁ σερβαλοῖνης, πού ὁμοι παύει γὰρ τὴ γῆ, ὅπως τὸν παρουσιάζει ὁ Ἀρχιλοχος (80,3 κκ. D.). κορυβανῆς ὄταν τὸ πεθᾷς ἡ τύχη νὰ πεθᾷς ὁ μισοπὸς ἔρωμαξος· «ὠν χρὴ μεθόσθη καὶ τινα γὰρ βίαν πᾶνην, ἐκεῖθι κείθαθε Μόρταλος» (89 D.). Ἀβάσθησις ἀνοστί τοῦ Ὀρτίου ἡ μίσησι, πού θέλει κὶ ἐκείνος νὰ μεθῆσαι καὶ νὰ τὸ ρίξει στὸ χωρὶ γαυὶ πέθανε... ἡ Κλοσπῆρα.

Διαφορετικὰ τὸ ὄχνην στὸ κραεὶ καὶ στοὺς παιδικούς ἔρωτες γὰ νὰ πνίξει τὸν πόνο καὶ τὴν ἀνημπορία, ὅπως τὸ κάνει ἅλη ἡ εἰξή του, πού ἀγωνίζεται γὰ χαμῆνη ὑπόσθη. Τὸ πάθος πού ταρᾷζει τὰ βαρύτερα τῆς ψυχῆς τοῦ κὶ ἡ καλλιέργημα τοῦ ποιητικῦ λόγου στὸν κώλο τοῦ ἔδωσαν στὸς στίχοις τοῦ ἀσυνήθιστο καλῶν κ ἀριότηθα μορφῆς.

ΣΟΛΩΝ

Μά δύο γενεὲς νεότερος ὁ Σόλων (πέθανε τὸ 560) εἶναι ὁ διαλλακτικῆς, ἡ δεύτερη Ἀγυλικὴ ἐπανόσταση (1688). Ἡ πόλησ τοῦ, ὀλοῦελα πολιτικῆ, βγαίνει μῆου ἀπὸ τοὺς ταξικούς ἀγῶνες καὶ μὰς δίνει πρῶτῃ φορὰ στέρο ἔδαφος γὰ νὰ γνωρίσομαε τὴ φύση τους. Οἱ Ἀρχαῖοι ἤδη παρατήρησαν πῶς τὰ ποιήματα τοῦ Σόλωνα εἶταν στυχογγημένους δημηγορίας. Στὴν ὄσοια εἶναι ὁ ἀνθρωπος πού σῶζει τὴν ὑπόσθη τῆς ἀριστοκρατίας μὲ ὑπολογισμένες παραχωρήσεις γὰ ν' ἀποφύγει τὰ χειρότερα.

Ἡ Ἀττικὴ στὴν ἐποχὴ τοῦ εἶταν κοσμομένη ἱωνικὴ κουλτούρα, δηλαδή ἔμεινε στὴν τροχὴ τοῦ οικονομικοῦ κα κοινωνικοῦ διασπομοῦ, πού ἐκκεντρώ τοῦ στάθμων οἱ ἱωνικὲς πολιτείες. Μετὰ τὴν τελεσπολήση τὸν παραγωγικὸν πόνο καὶ τὴ συστηματικώτερη καλλιέργεια τῆς γῆς περιέσσει ἡ παραγωγὴ, μαζὶ κὶ ὁ πληθυσμὸς, ἐνῆμαμασ οἱ ἔρωμαξοι, κλείσταν οἱ ἐρωποῦτες, ὁ ναυτικὸς ὄχλος τοῦ Πειραιᾶ ἔπαρνε μέρος στὴν πολιτικὴ κίνηση. Δημιουργήθηκε ἑτα ἔδαφος γὰ ὑπεσῆσις, γὰ παρᾶνομα κ ἀπειρήσεις. Ἡ ἀριστοκρατία κρατοῦσε ἀκῶση τὰ πόστα. Γιὰ πραγματικὴ ἐπίσθη κα γὰ δημοκρατικὴ ἐξέγερση δὲν ἴσχυε ἔδαφος. Μά ἡ ἀπειλὴ τῆς τυραννίας ὁ ἐπικίτης αὐτῆς τῆς ἀριστοκρατίας, προβᾷλεσ στὸν ὄρκοτα. Ὅταν ὁ Σόλων λέγει, ἐκνοστας τὴν ἐκταρῆση τοῦ Πειραιστρατο, «τὴν πᾶθαθε ἀπὸ τὴν ἀνεξιδῆτῆ σασ», ἔχει στὸ νοῦ τοὺς ἐπατρίδες.

Ὁ ἴδιος φαίνεται νὰ εἶναι μικροκτιματίας καὶ πάσχιος ν' ἀφίξει τὴν περιουσία του μὲ τὸ ἐμπόριο. Ἀπὸ τοῦ ἔδωσε πλατύ-ταρη ματιά. Στέκεται ἀνάμεσα στοὺς ἀντίμαχους καὶ φέρνει ἕνα συμβιβασμό, προσωινῶ. Τὸ δυνάμειο τοῦ δήμου ξεπερνᾷ ὅμως τὶς προβλέψεις καὶ τὶς ἐπιθυμίες του, παραπέραν τοὺς φραγμοὺς καὶ προσπάθους νὰ στήσει.

Ἐδῶ μαθαίνει κανεὶς ἀπὸ τὸν καλαβὸ τὴν ἀ-
Λήθια. Τοὺς πόνους καὶ τοὺς θεμούς τῆς πα-

ραμερισμένης ἀριστοκρατίας τοὺς λέγει χύμα καὶ μὲ ἀκλόνητα πτωχοπροδομικὴ στίς κληρονομίαις ἑλευθέρους. Ὁ Μεγα-
ρέας Θεόγνης ἄκμασε κατὰ τὸ 560—550, στὴν ἔξαξη τῶν πολιτι-
κῶν ἀγώνων. Ἀνάμεσα στὰ ποιήματά του ὅμως εἶναι κομμάτια καὶ μιλῶν γὰ τὴν περσικὴ ἀπειλή (775 πρβ. 764), καὶ σημαί-
νει πῶς ἡ συλλογὴ δέχτηκε προσήγες, ὥστε νὰ γίνει σωστός Ἰερὸς Συνέδικμος τοῦ ἀριστοκρατεῖ.

Γιὰ τὸ Θεόγνη οἱ ἄνθρωποι χωρίζουν σὲ δύο, σὲ διαλε-
χτοὺς (ἀγαθοί, ἐσθλοί, σώφρονες) καὶ σὲ παρακατανοὺς (κακοί, δειλοί). Τὸ δυοτύχημα εἶναι πῶς οἱ κακοὶ καὶ δειλοὶ κέρδισαν δύναμη καὶ κἀθήσαν σὲ κερὰ τῶν ἀγαθῶν καὶ τοὺς ἔκαμαν τῆ ζωῆ ἀπόρητη. Τοὺς πόνους καὶ τὶς συμβουλὰς του τὶς ἐπι-
πιστεύεται στὸν ἑρωμένο του Κύρνο Πολυπατῆρ.

Ἡ πόλι αὐτῆ, τοῦ λέγει, εἶναι ἡ ἴδια. Οἱ κάτοικοι τῆς ὅμως ἀ-
λαβαν. Αὐτοὶ καὶ δὲν ἔχαν ἴδιον γὰ νόμο καὶ δικαί, καὶ πάλιναν σὲ πλεῖρα τοὺς γυροτόμαρα (ἀμὰ εὐμερῆσαι θεοῦς αἰγῶν κατέτριβον, 55) καὶ ἔρρασαν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλι σὰν τὸ λάρα, αὐτοὶ ἀνέθραξαν φηλὰ καὶ μὰς κυβερνοῦν (ἐνὶν εἰς ἀγαθῶν), ἐνὰ οἱ κριν ἀσθλοὶ εἶναι τότε ταπεινοὶ («δειλοὶ»). Ποῦς μπορεῖ αὐτὸ νὰ τ' ἀνεχθεῖ; Ὅλοι τοὺς εἶναι ψεύτες, ἀπαπειδὸς, χωρὶς ἀσθησι-τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Τὸ μεγάλο ζήτημα γὰ τὸν ἀριστοκράτη εἶναι νὰ κρατήσει τὸ χαρακτῆρα, τὸ φρόνημα καὶ τὴν ἀμφοτερεῖα του μέσα σὲ σαρκαῖα. Αὐτὸ θέλει ὁ Θεόγνης νὰ διδάξει μὲ τὸ ποιημὰ του τὸν Κύρνο καὶ μαζί μ' αὐτὸ δου κλαθεῖ ὁ ἴδιος παιδί.

Πρῶτα πρῆκει νὰ ἔχρη πῶς βραστία ἀπὸ διαλεχτῆ ῥήτου καὶ νὰ μὴν ἔχει πολλὰ πάρε δδοσε μὲ τοὺς ἑλευθέρους. Οἱ κακὲς περιουσίες τό-
φρασαν ὁ διαλεχτῆς καὶ ἄξιος ν' ἀναπύξει γοργάδοις ἰκανότητες. Νὰ τοὺς κάνεις, λέγει, μὲ τὸ φίλο μὲ τὴ γλώσσα, νὰ μὴν μετρεῖσαις ἔμας μαζί τους σὲ σαβαρότεραις ἐποποιείαις. Οἱ κοροῖχοι δὲν ἔχουν μέσο. Κάνε σὰν τὸ χεαυδὸ καὶ σ' ὅποια πέτρα κολύθεις ἐκεῖνης τὴν ὄψη παίρνει.

Οἱ ἀριστοκρατικὲς ἀξιώσεις προβάλλουν τυποποιημένες: Ἡ ἀρετὴ κληρονομεῖται. «Κανεὶς δὲν καυχῆθηκε πῶς ἕνα ἀνόητο τὸν ἔκαμε γνωστοῦ καὶ ἕναν ἄνθρωπο τοῦ λαοῦ («κακῶν») τὸν ἔκαμε ἀριστοκράτη («ἐσθλῶν», 430). «ἀλλὰ διδάσκων οὐ-
ποτε ποιήσεις τὸν κακῶν ἄνδρ' ἀγαθῶν», 438). Ὁ Θεόγνης ἔ-
χει πολλὰς συμπάθειαις σὲ σωκρατικὸ κύκλο. Ἡ ἀνακολουθεῖ ὅμως καὶ βόισκει ὁ Σωκράτης στὴ γνώμη του, ἂν ἡ ἀρετὴ εἶναι διδαχτὴ ἢ ὄχι, δὲν εἶναι δικαιολογημένη (Πλάτ., Μένων 95 D).

III. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ Οἱ φιλοσοφικὲς θεωρίαι δὲν εἶναι ἀνεξάρτητα γεννήματα τοῦ μυαλοῦ ἑξαρετικῶν προσώπων καρὰ καθορίζονται ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς συνθήκας τῆς κάθε ἐποχῆς. Ἡ φιλοσοφία εἶναι πολιτικὴ μετα-
φρασμένη σ' ἔννοιαι καὶ συλλογισμοὺς, δικαί ἡ πόηση σὲ εἰκό-
νας. Περαιτέρω ἢ λιγότερο συνειδητὰ πλάθεται ὁ φιλόσοφος μέσα στὴν κοινωνικὴ ἀπλή, ζητεῖ νὰ ἐπαράσει σ' αὐτὴν εἰτε ἀφήνει τοὺς ἄλλους νὰ τὸν χρησιμοποιήσουν γὰ ὀριζμένο σκοπὸ. Στους νέους χρόνους ὁ Descartes, ὁ Hobbes, ὁ Locke, ὁ Berkeley, καὶ ἔκδηλα ὁ Kant καὶ οἱ γερμανοὶ ρομαντικοί, ἔπαιξαν ἕναν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ῥόλους ἢ καὶ τοὺς δύο. Πρὸ ἀνάγλυφο ἔγινε τὸν τελευταῖο καιρὸ μὲ τὶς ἀξιώσεις τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ καὶ ὑπερ' ἀπὸ τὸ ἀνέβασμα τοῦ φασισμού.

Τὴν ἴδια τυπικὴ ἀντίθεση βλέπομε στὴν ἑλληνικὴ Ἀρχαιό-
τητα, τότε καὶ οἱ φιλόσοφοι δὲν εἶταν λόγιοι καὶ γρηφαῖοι καρὰ κοινωνικοὶ παράγοντες καὶ τὸ ἔργο τους τὸ ἐνωσαν σὰν ἄηρησία σὲ σύνολο, λειτουργήματα κοντὰ στὴν ἑλληνικὴ πολύμορφη δράση τοὺς Θαλῆς. Ἀναξίμανδρος, Ἀναξίμανης, Ἡράκλειτος, καὶ μὲ τὴ σειρά τοὺς Πυθαγόρας, Ζενοφάνης, Παρμενίδης, εἶταν σημαγαικὲς προσωπικότητες, καὶ πῆραν ἑνεργὸ μέρος στὴν πολι-
τικὴ τῆς πατρίδας τους. Οἱ Ἴωνες φιλόσοφοι, ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ τους θέση, εἶταν δημοκρατικοὶ καὶ ἐνωσαν ἀποστολῆ καὶ νὰ φω-
τίσουν τὸ λαὸ, νὰ σκορπίσουν τὶς καταχνιὲς τοῦ μύθου καὶ μὲ τὶς θετικὰ καὶ χροῖμας γνώσεις, μὲ τὴ νατουραλιστικὴ ἀντίληψη τοῦ κόσμου, νὰ τὸν κέρουν ὁ ἴδιος νὰ πάρε σὰν χέρου του τὴν τύχη του. Μ' αὐτοὺς προβάλει πρώτη φορὰ στὴν ἱστορίαι ἡ ἀ-

πάτηση να εξηγήσουν τον κόσμο και να κανονίσουν τη ζωή με το λογικό. Ἡ ρασιοναλιστική μηχανιστική κοσμοεργονεία πρόβαλε σάν ἐξάρτημα τῆς δημοκρατίας.

ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΙΩΝΙΚΗ ΦΥΣΙΚΗ

Ἡ παρατηρητική δοξογραφία, δηλαδή ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ὅπως τὴν παρουσίασαν ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἡ Σχολή του, ἰδιαίτερα ὁ μαθητὴς του Θεόφραστος στὸ μακροβίο ἐγγράφιδό του «Φυσικῶν δόξαι», δηλαδή γνώμες τῶν φιλοσοφῶν σὰ ζῆτανά τῆς φυσικῆς, ἐξχώρισε σὰ γενόαρχες τῆς ἰωνικῆς φυσικῆς τρεῖς ἐπιβλητικὲς μορφές, τὸ Θαλή, τὸν Ἀναξίμανδρο καὶ τὸν Ἀναξίμανη, ποὺ ἡ ζωὴ καὶ ἡ δράση τους ἀπλώνεται ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 7ου ὡς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου αἰώνα. Οἱ τρεῖς ἄνδρες προβάλλουν σάν εισηγητὲς τῆς λογικῆς, ἀμυθολογικῆς κοσμοεργονείας, καὶ σ' αὐτοὺς ἀποδίδουν πλήθος μετεωρολογικῆς παρατηρήσεως καὶ πρακτικῆς μαθηματικῆς γνώσεως. Στὴν πραγματικότητα εἶναι ὀνόματα ἀντιπροσωπευτικὰ γὰρ τὴς τάσεως μιᾶς ἐποχῆς, τύπου τοῦ νέου ἀνθρώπου καὶ τοῦ νέου σοφοῦ, ὅπως μορφώθηκαν στὴς ἑμπορικῆς πόλεις τῆς Ἰωνίας, τὸν καιρὸ ποὺ ἀνθβαίνει ὁ δῆμος, οἱ δόλῃσσοι ἀνοίγονται μπρὸς στοὺς Ἕλληνας καὶ γίνεται τὸ μεγάλο ξάπλωμα στὴς ἀποικίες.

Καὶ οἱ τρεῖς εἶναι γεννήματα τῆς πρώτης ἀπὸ τὴς ἰωνικῆς μεγαλοπόλεις, τῆς Μιλήτου, ἔχουσες προσωπικότητες, ποὺ πῆραν μέρος στὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ τους, καὶ ἤξερινα καὶ ἡμάθησθαι τους εἶταν μέρος ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ τους δράση. Ἔχουν τὸ κύριο γνώρισμα τῆς ἐποχῆς, τὴ μετέωρη διάθεση, τὴν περιέργεια γὰρ ἔρευνα καὶ μάθηση, αὐτὸ ποὺ ἴσα ἴσα τοὺς εἶχαν φιλοσοφία. Νὰ ψάχνεις, νὰ γυρεύεις νὰ μάθεις, «θεωρεῖς εἴνεκεν», ὅπως ἔγραψε σ' ἕνα περίφημο χωρίο ὁ Ἡρόδοτος (I, 30). Οἱ τρεῖς λέξεις, θεωρεῖν, φιλοσοφεῖν, ἱστορεῖν, εἶναι τὰ συνθήματα τοῦ ἀγῶνα ποὺ βοήθησε νὰ γεννηθεῖ ἡ λογικὴ διανόηση καὶ ἡ ἀνθρώπινη ἐπιστήμη. Θεωρεῖν εἶναι ἡ εὐχαιρίσθησθαι ἀπὸ τὴ γνώση, ἀνάλογη μ' ἐκείνη ποὺ υἰόθουν οἱ θεοοὶ τοὺς γυμνικοὺς ἀγῶνες, ἡ γνώση γὰρ τὴ γνώση, ἱστορεῖν ἡ ἔρευνα καὶ ἐρευνητικὴ διάθεση, συνέναια τῆς οικονομικῆς καὶ κοινωνικῆς πολιτικῆς.

Ἡ φυσικὴ ἔβαλε ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς σκοπὸ νὰ ἐξηγηθεῖσσι ὅσα γίνονται γύρω καὶ μὲ τὴν κατανόησιν νὰ βάλῃ κανόνες στὴ ζωὴ

ὅπως τόκῃαν τὰ νέα πολιτεύματα στὸ κράτος. Προϋπόθεση εἶχε τὸ ζῆπνημα καὶ τὴν κριτικὴ στάση, ἐπειδὴ οἱ ὡς τότε λύσεις δὲν ἱκανοποιούσαν πᾶς. Μὲ θετικὴ καὶ νηφάλια ἀντιμετώπιση ὁ ἄνθρωπος πᾶνι συνολικὰ τὸ πρόβλημα, τὴ φύση, τὸν κόσμο διόκληρο καὶ τὴ δικὴ του νομοτέλεια, ἀνεξάρτητα ἀπὸ προσωποκῶς πόθους καὶ φαντασιοκοπίες. Ἡ ἰωνικὴ φυσικὴ, ἡ «φυσολογία», ὅπως τὴν ἔλεγον οἱ ἀρχαῖοι, ἔχει βάση τὸ νειεταρμινισμό καὶ τὴ γενίκευση, κύρια γνώρισμα τῆς ἐπιστήμης. Ἡ κανονίγρια διανόηση παραεργεῖται ἐν κομητικῇ μορφῇ. Οἱ Ἰωνες φυσικοὶ εἶναι οἱ πρώτοι πεζογράφοι τῆς Ἑλλάδας.

Εἶναι χαμένος κόπος νὰ λοχηρίζεται κανεὶς πὺς ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη ἔχει ἀνατολικὴ προέλευση. Οἱ Ἰωνες πρόθεσαν τὴς μαθηματικῆς γνώσεως τὸν Αἰγύπτιον καὶ τὴς ἀστρονομικῆς τὸν Βαβυλωνίαν ὅπως καὶθε ἀνθρώπινη ἑμπερία, ὅταν οἱ συνθήκες δημοσιόγγραπται τὴ διανοητικὴ διάθεση νὰ τὴς προσέξουν. Ἐξώσαν ὅμως σ' αὐτὴς τὸν τύπο τῆς ἑλληνικῆς, δηλαδή τῆς λογικῆς ἐπιστήμης. Οἱ ἀπλοὶ πρακτικοὶ λογαρισμοὶ τὸν Αἰγύπτιον, ἡ λογιστικὴ, εἶναι ἀριθμητικὴ, δηλαδή μελέτῃ ἀρηρημένον ἀριθμῶν. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν συνείδηση τῆς διαφορῆς: «ὅπως ἂν Ἕλληνας βαρβάρων παραλάβῃσι, κἄλλων τοῦτο εἰς τέλος ἀπεργάζονται.» (Πλάτ., Ἐπιν. 987 δ). Ὅπως ἡ νομοθεσία, τὰ νέα συντάγματα ζητοῦν νὰ ἱκανοποιήσουν τὴς νέες ἀπαιτήσεις γὰρ δικαιοσύνη καὶ δικαιοσύνη, τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἰωνικὴ ἐπιστήμη ἀγωνίζεται νὰ λύσει πρακτικὰ προβλήματα, ποὺ ἀντιεργεῖται ἡ ἀναπτυσσόμενη χειροτεχνία καὶ ναυτιλία. Γεννάται ἀπὸ τὴν παρατήρησιν πάντα σποῖς ἀεραῖος, τὴς τροχμαῖες, τὰ θαλάσσια ρεύματα, τὴ χρῆσιν τῶν πῦνων, τὴν ἀνατολὴ καὶ δόση τῶν ἀστῶν, μὲ σκοπὸ τὴν πρακτικὴν ὠφέλεια. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς εἶναι μετεωρολογία καὶ ἀστρονομία.

Ἡ οριμαλία καὶ ἐξαιρετικὰ γόνιμη ἐποχὴ, ποὺ παίρνει διὰ αἰῶνας, ὡς τὰ μέση τοῦ 6ου, εἶναι πλοῖσα σὲ μετεωρολογικῆς, ἀστρονομικῆς καὶ γεωγραφικῆς παρατηρήσεις, ποὺ ἡ δοξογραφία τὴς μοίρασε σὲ τρεῖς προσωπικότητες, πατριάρχους τῆς ρασιοναλιστικῆς κοσμοεργονείας, τὸ Θαλή, τὸν Ἀναξίμανδρο καὶ τὸν Ἀναξίμανη.

ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΜΙΑΣΙΟΙ Ὁ Θαλῆς (640—546) εἶναι, κατὰ τὴν παράδοση, ὁ «πρώτος ἀστρολόγισσας», δηλαδή ποὺ κατέγνε μετὴν ἀστρονομία. Τὸν παρουσιάζουν ἐπίσης σάν εισηγητὴ τῆς γεωμετρίας. Μὲ τ' ὄνομά του ἔθεσαν σπαρὰ ἀνακαλύψας. Αὐτὸς παρατήρησε τὴ «Μικρὰν Ἀρκτον»: «καὶ τῆς ἀμάξης ἐλέγχετο σταθμισσασθαι τοὺς ἀστερισμοὺς, ἡ πλοῖουα

Φοίνικες» (Καλλίμαχος, άποσπ. 94, 1 Α 3^a Diels). «δοκεί δέ κατέ τινας πρώτος αστρολογίῃσι καὶ ἡλιακὰς ἐκλείψεις καὶ τροπαὶς προειπείν» (Λαέρτ. Ι 23). Είναι γνωστὸ πὸς ποσῆτε τὴν ἡλιακὴ ἐκλείψη τῆς 28ης τοῦ Μᾶη 585 καὶ ἔδωκε τὴν ἐξήγησιν πὸς τὸ φεγγάρι σκοτανεῖται τὸν ἥλιο μεταίνοντας ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ στὴ γῆ : «εὐρε γὰρ τὸν ἥλιον ἐκλείπειν ἐξ ὑποδρομῆς σελήνης» (Σχόλιον στὴν Πολύμ. τοῦ Πλάτ. 600 Α, 3 D.). 'Ο ἥλιος καὶ τ' ἄστρα εἶναι ἀπὸ χώμα («γεώδη»). Μὲ τὴς γεωμετρικὰς του γνώσεις σχετίζεται ἡ πληροφορία πὸς λογιώμαζε τὴν ἀπόστασιν τῶν πλοίων καὶ πὸς μέτρησε τὸ ὕψος τῶν Πυραμίδων ἀπὸ τὴ σκιά τους.

Οἱ δύο νεότεροι φυσικοὶ, Ἀναξίμανδρος καὶ Ἀναξίμενης, ἀντιπροσωπεύουν πῶς προχωρημένη διάνοησι. 'Ο Ἀναξίμανδρος Πραξιάδου Μιλήσιος (611—546) εἶναι ἔξοχο μυαλό, μὲ θαυμαστὴ ἀφαιρετικὴ γνῶσιν. Φημιόθηκε γὰρ τὶς ἀστρονομικὰς καὶ γεωμετρικὰς γνώσεις του καὶ γὰρ ἀπὲρλεμὸς ἀνεκαλύφει.

Ἔρχεται, λέγει, τὸ ἥλιακὸ ραλιόν (γνώσιμον) καὶ χάσθῃ τῆς γῆς καὶ τῆς θάλασσης (γῆς καὶ θαλάσσης περιμετρον) καὶ οὐράνια σφαίρα. Ἡ γῆ εἶναι κύλινδρος μὲ διάμετρον τρεῖς φορές μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ ὕψος του, αἰσφαίρεται ἐκείθερα στὴ μέση τοῦ κόσμου. Ἐγγὺ στὴν ἀρχὴ. Ἐπερίθηκε οὐκ οὐκ εἶναι νὰ γεννηθῶσιν οὐκ οὐκ λάσπη τῆς τῆς ζεωνικῆς. 'Ο ἀνθρώπος ἐμφανίσθηκε πρῶτον σὸ νερὸ ἀπὸ φέρον καὶ ἀπὸς μεγάλους ἀνεπὶ ἔσχατε καὶ φλοῦδι του καὶ βῆκε στὴ στεφάνη. Ἀγρός, βοσκή, ἀστρονομικὰς γεννιόσθαι ἀπὸ τοῖς ἀέροις τῆς γῆς. Μηχανιστικὰ ἐπίσης ἐξηγεῖ τὸ πολυμῆδὸς σφοδρὸν τὴν ἀρκεσίαν τῶν ἀστρων, τὸ ἥλιου, τοῦ φεγγαροῦ, τὴν περιοδικὴν σύστασιν καὶ διάλυσιν τοῦ κόσμου, ἀνέλιψη πῶς ἔγινε κληρονομικὴ στὴν ἰωνικὴ φυσικὴ.

'Ο τρίτος στὴ σειρά σφοδρὸς, Ἀναξίμενης, Εἰδυστρατόν Μιλήσιος (585/4 — 528/4), βαδίζει στὴν ἴδια ρασιοναλιστικὴ καὶ νατουραλιστικὴ τροχιά. Ἔχει πῶς συγκρατημένη φαντασία καὶ νηφαλιώτερη σκέψῃ καὶ ἐκφρασίῃ. Ἡ μοναδικὴ σύντομη φράσις ποῦ μᾶς ἔμεινε ἀπὸ τὸ συνοπτικὸν χωρὶς ἄλλο σύγγραμμά του εἶναι ὑπόδειγμα ἀπλοῦ καὶ ἀπείρτου ἐπιστημονικοῦ λόγου. Γῆ, ἥλιος, φεγγάρι, ἄστρα κρασιόσθαι στὴν ἀρχὴ μὲ τὸ πλάτος τους. Ἀνεμοὶ, βοσκή, ἀστρονομικὰς, βρονταί, τὸ οὐράνιον τόξον (Ἴρις) ἐξηγοῦνται νατουραλιστικὰ καὶ μηχανικὰ.

'Ο τρόπος ποῦ ἀντίκρυσαν τὸν κόσμον οἱ Ἴωνες, ὁ δημο-

κρατικὸς καὶ ὀρθολογικὸς, δὲν ἀφίνα τόπο σὲ μυστικὰς ἐνέργειες. Κάθε ἀντίθετη πληροφορία κρέται νὰ γίνῃ δεκτὴ μὲ δικαιοσύνη. Ὅταν ὁ ἀνθρώπος ἐναρμόσθαι στὴ θολοῦρα καὶ ἡ φιλοσοφία ἔγινε μᾶθημα, ἡ ρασιοναλιστικὴ καὶ νατουραλιστικὴ ἐκποσίτεα τοῦ κόσμου κατάνησε σαφάνηλο. Πολέμησαν τότε νὰ τὰ μεταλλάσσουν καὶ νὰ παρομοιάσουν τὶς ἐπιβλητικὰς ἐκείνης μορφῆς σὴν ἀκίνητους, μὲ θεολογικὰς μέλισσα προσημῆσι. Παραμόρφωσαν τὴ βιογραφία τους. Τοῦ Ὁθαλῆ ἰδιαίτερα τὴ θόλωσαν μὲ πυθαγορικὰ παραγέρματα. Θέλουσιν νὰ τὸν τοποθετήσουν μέσα στοῦς «θεολογῆσαντας». Δίδασκον, μὲς λέγει, πὸς ὁ κόσμος εἶναι ἔμφυτος καὶ «δαμόνουν πλήρης» (Α. Α. Ι 27). «Ὁθαλῆς νοῦν τοῦ κόσμου τὸν θεόν, τὸ δὲ πᾶν ἐμφυτον ἅμα καὶ δαμόνον πλήρες» δῆλουν δὲ καὶ διὰ τὸ στοιχειώδους ὄγρου δύνάμιν θεῖαν κινήτικὴν αὐτοῦ» (Ἄεσιος Ι 7, 11, Δοξ. 301, 1 Α 23 D.). Σωστὸ παραγέρμα στωικὸ (διέκειν δύνάμιν θεῖαν). Σοβαρότερα μὲς πληροφοροεῖ ἕνας σχολιαστὴς τοῦ Πλάτωνα : «ἀλλὰ καὶ ἄψυχα ψυχὴν ἔχουν ἀποσοῦν ἐκ τῆς μαγνήτιδος καὶ τοῦ ἡλεκτροῦ...ἐπαδειῦθη ἐν Αἰγύπτῳ ὑπὸ τῶν ἱερέων» (Α 3 D.). 'Ο μαγνήτης εἶτε τὸ ἡλεκτρον ἔχουν ψυχὴ γιὰτὶ κινουὺν τὸ σίδηρον : «τὸν λίθον (=μαγνήτην) ψυχὴν ἔχουν, οἱ τὸν σίδηρον κινεῖ» (Ἀριστ., Περὶ ψυχῆς Ι 2 406a 19).

Ἡ ἴδῃ, κατὰ τὴν ἰωνικὴ ἀντίληψιν, ἔχει τὴ δύνάμιν μέσα της. Ἐγὼ καὶ δύνάμιν εἶναι ἕνα, ἡ ἐνέργειά τους μηχανικὴ. Δίνοντας διαφορτικὸ νόημα στὴ δύνάμιν βάζομε πυθαγορικὸ μυστικισμὸν στὴν ἐκείθερα μηχανικὴ ἐκποσίτεα τῶν Ἴωνων. Τὴν ἀρχὴ τὴν κίνει ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης ὅταν γράφει γὰρ τὸν πυθαγόρειον γινάτοδ' Ἀλμαίαωνα προεξοφλόντας τὴ γνώμῃ του : «Ἀλμαίαν φῆσιν αὐτοκίνητον κατ' αἰδῶν κίνησαν καὶ διὰ τοῦτο ἀθάνατον αὐτὴν καὶ προσεμερηῆ τοῖς θεοῖς ὑπολαμβάνεται» (Ἄετ. IV 2, 2, Δοξ. 386, 14 Α 12 D.). Τὸ «αὐτοκίνητον» εἶναι μὲ πᾶν ἀγαπημένη ἔννοια στὸν Πλάτωνα. Ἀπ' αὐτὴ ἐκπλάνηται καὶ φθάνει σὲ παρόμοιους σκέψεις (πρβ. Φαῖδρος 245 C.). Οἱ Πυθαγόρειοι καὶ ὁ Πλάτων, καὶ οἱ λιγότερο ὁ μαθητὴς του Ἀριστοτέλης, δέχονται σὲ σοβαρὰ πὸς τὰ οὐράνια σώματα, ἥλιος, φεγγάρι, ἄστρα καὶ ἀλόκληρος ὁ οὐρανὸς (=κόσμος), εἶναι θεοί, οἱ ὅρατοί θεοί, καὶ πὸς κινουῦνται χωρὶς διακοπὴ ὅπως ἡ ψυχὴ. Ἀποψὴ ξένῃ καὶ ἀντίθετη στὴν ἰωνικὴ φυσικὴ

Θολή άνάσα τής 'Ανατολής, εΐπαν, δε έντελώς κυριολεκτικά. Ο κόσμος γιά τόν 'Ιωνα άνθρωπο είναι ύλικός και μηχανικός σάν έποπτεία και σάν οδοσία. Βλάστησε από μιάν άρχική οδοσία, από μιάν άρχή, όπως εΐπαν, που είναι χειροσαστά ύλική. Η άρχική αΐτή οδοσία, τόν principium (= άρχή), είναι γιά τόν Θαλή τόν νερό, γιά τόν 'Αναξίμανδρο τόν άπειρο (= άκαθόριστο), μιά οδοσία χωρίς ορισμένα γνωρίσματα, γιά τόν 'Αναξίμενην δ άγέρας, που κληροδία περισοότερο τόν άπειρο τού 'Αναξίμανδρου. Κάτι άσυζήτητα ύλικό στή σΐλληψη. Ο 'Αριστοτέλης τόν ξέρει αυτό και γράφει πως οι παλαιότεροι αυτοί σοφοί τήν άρχική οδοσία τή σκέφτηκαν μονάχα σάν κάτι ύλικό, «τάς έν ύλης εΐδει μόνας φήθησαν άρχάς είναι πάντων» (Μεταφ. Ι 3 983b 8).

Η Ιωνική φυσική είναι ή ίδεολογία τού νέου τύπου άνθρώπου που φτιάχτηκε πρώτη φορά στήν 'Ελλάδα, σέ ορισμένες μάλιστα περιφέρειές της. Δημοκρατία και φυσική, έρμηγεία δηλαδή τού κόσμου μέ τόν λογικό κι από φυσικά αίτια μέ παραμορισμό κάθε μύθου, κάθε υπερφυσικού, είναι άχώριστα δεμένα και τó κατ' έξοχήν γνώρισμα τού 'Ελληνα. Η μιά είναι συνέκεια και συμπλήρωση τής άλλης και δέν μπορεί νά νοηθούν χωριστά. Κάθε άλλη κατάσταση ή αντίληψη ή άνωλογία δέν είναι γήσινα έλληνική. Είναι ξένη, κοινή στούς καθυστερημένους λαούς. 'Ακόμα και στήν 'Ελλάδα είναι χροσισμα σέ ορισμένες περιφέρειες, στις οικονομικά προχωρημένες, σ' αυτές που ή βιοτεχνία, ή κίνηση στα λιμάνια και τόν έμπορο μεταμάρφωσαν τή ζωή και τόν άνθρωπο: στις Ιωνικές πόλεις πρώτα, σέ ορισμένα κέντρα τού κόσμου τών άποικιών, τέλος στήν 'Αθήνα. Στις περιφέρειες αυτές έκαμε τόν θριαμβευτικό της θρόνο ή νέα αντίληψη τού κόσμου, μέ άδιάκοπη ανάπτυξη και πλουτισμό, μέ πολυάριθμους άνεπρόσωπους, που τών περισσότερων τιά δνόματα δέν έφτασαν σ' έμάς. Η κίνηση φούτωσε όταν δέν εΐταν άκόμα σέ κοινή χρήση ή γραφή. Περισσότερο σάν πνευματική διάθεση, που συνμίξει τήν Ιδιωτική και τή δημόσια ζωή. Σε μιάν έκλειψη τού ήλιου στρατηγός ο Περικλής συνεφέρει τόν ταραχμένο πλήρωμα τού άθηναϊκού στόλου μέ έπιχειρήματα τής Ιωνικής φυσικής. Βάζει τόν πανό του μπρός τού λυχναίρι κι έξηγει πώς τόν φεγγάρι, σάν τόν θεσασμα, μπήκε μπρός στόν ήλιο κι έμπό-

δισε τόν φώς του νά φθάσει στή γή. Γαλήνιος, ρασιοναλιστικός και νατουραλιστικός είναι ο κόσμος τού Θουκυδίδη. Ποτισμένος από Ιωνική φυσική είναι ο έξάρτεος νους τού Εδρίπιδη.

ΠΗΘΩΝ ΚΑΙ ΙΣΑΙΟΣ

Η ταξική κίεολογική αντίδραση κρατείται τα ταμποιρία της και παραμονεύει. Τή φυσική και τούς πρωτοπόρους της τούς βάζει στόχο ή άντιδραστική κομμάδια. 'Από τούς σφοδρούς άγώνες που συνετίστηκαν στήν κλασική 'Αθήνα μάς έφτασαν άντίπαλοι μονάχα. Ο 'Ισπαν Σάμιος ή Μεταποκόντιος, σύγχρονος τού Περικλή, διαπάδω τόν Πηθαγορικό σύλλογο, που διακρίθηκε μέ τής μελέτες του πάνω στή γονιμοποίηση, προσχώρησε στήν Ιωνική φυσική και δημιουργήσε σκάνδαλο μέ τήν άμή διατίκωση τού ύλιμοτú του. Δεχόταν, όπως ο Θαλής, γιά πρώτη οδοσία τού κόσμου τόν νερό ή τήν ύγρασία, δίνοντας σ' αυτά τής Ιδιότητας τού 'Αναξίμανδροκού άπειρου (= άκαθόριστου). Τήν ύγρασία τήν είχε γιά φύτα τής ζωής, ενώ ή ξηρασία είναι ο έχθρός της. Τήν ψυχή τήν ταύτιζε μέ τόν εγκέφαλο και γιά φύση τής δεχόταν τόν ύγρο. 'Όλα τά νερά έχουν πηγή τή θάλασσα. 'Υπόσταση άναγνωρίζει μόνο γιά τά αισθητά. Μαζί του ταβαλαν ο Κρατικός πρώτα (Πανόπται ά.π. 155 Kock), έπειτα ο 'Αριστοφάνης (Νεφέλα 94 κ., 'Όρνιθες 1001), και διαβόηθηκε σάν άθεος σ' όλη τήν 'Αρχαΐωση. Γιά τόν ίδιο λόγο τόν κοκοματίζοιέται ο 'Αριστοτέλης: «'Ισπανω γάρ ουκ άν τις άξίωσσει θεΐναι μετά τούτων διά τήν ετέλειαν αυτού τής διανοίας» (Μεταφ. Ι 3 984a 3), ή άποφύγει νά τόν αναφέρει όπως ο Πλάτων τόν Δημοκράτο.

Τό ίδιο προσήλυτος φαίνεται άλλος δυτικοελλαδΐτης, ο 'Ιδαΐος ο 'Ιμεραίος, που έβαζε γιά πρώτο ύλικό τού κόσμου κάτι «παρός μέν πυκνότερον, άέρος δέ λεπτότερον» και που έφερε τόν Ιωνικό ύλιμο στήν Δύση, τήν κοιμισμένη από Πηθαγορισμό, 'Ελευσιμό κι 'Εριπεδοκλή.

ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΗΣ

Μά ο πιο φημισμένος και πιο γνωστός στήν 'Αθήνα τού Περικλή και ως βαθιά στόν Πελοποννησιακό πόλεμο φυσικός είναι ο Διογένης 'Απολλωνιάτης, από τήν 'Απολλωνία τής Κρήτης. Οι ίδέες του έχουν πλατιά διάδοση, συζητιούνται, προσαλοδών ζυμώσεις και πόλμορση άντίδραση. Είναι γιατρος και στέκεται πολύ κοντά στή γαιερική σχολή τής εποχής του, που

δέχεται την επίδρασή του. Ξεκίνησε από τὸν Ἀναξαγόρα και ζήτησε τὴ συνδυάσει τὴ διδασκαλία γιὰ τὸ νοῦ μετὴν ἰωνικὴ φυσικῆ. Ὁ ἴδιος ἦμος ἔδωσε πρῶτος συστηματικὴ διατύπωση στὴν τελεολογικὴ ἀποψη, ποὺ ολιγαρχικὰ περιέχεται στὴν ἀναξαγορικὴ διδασκαλία. Εἶναι ὀργανισμολογιστὴς, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα. Κάνει ὅμως ἐντύπωση στοὺς σύγχρονούς του μετὴ τὴ νατουραλιστικὴ κοσμομετρικία του. Πήρασε στὴν ἐποχὴ του οὐδὲν ὀκνηρότερος ἀντιπροσωπεύει τῆς ἰωνικῆς φυσικῆς. Ἀπέχρηση τῆς θεωρίας του ἔχουμε στὸν Ἡρόδοτο, στὸ σοσιαστὴ Ἀντιφῶντα, στοὺς γιατροὺς, στὸν Εὐριπίδη, στὸν Ἀριστοφάνη, ἀκόμα και ὡς τὴ Νέα Κωμοδία, στὸ Φιλίμονα. Σημαντικὰ κομμάτια του μὲς ἔωσαν ὁ Σιμπλίκιος στὰ ἰσοκρινήματά τους γιὰ τὰ Φυσικὰ τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ τὰ βροῦκα κανεῖς στὴ συλλογὴ τοῦ Diels.

Ὁ Διογένης οὐσιαστικὰ οὐκ ἔστιν ἰωνικὸ μινισμὸ καὶ τὸν ἐκθέτει μετὰ ἀκρίβεια καὶ ἀνεση, ὅστε νὰ φησίαι ἐπὶ πλατέστα σπράματι. Οὐσία τοῦ κόσμου εἶναι ὁ ἀέρας, ὅπως ἐστὶν Ἀναξίμανη, στοιχεῖο «μέγα καὶ ἰσχυρόν καὶ αἰδούν τε (αἰδάνω) καὶ ἀθάνατον καὶ πολλὰ εἶδος (πάντοτε) ἔστι» (51 B 8). Μὰ ὁ ἀέρας τοῦ ἔχει εἰς ἰδιότητες τοῦ νοῦ. Εἶναι ἡ δημιουργικὴ καὶ κανονιστικὴ δύναμη. Αὐτὸς γεννάει τὴ μεγάλη ποικιλία. «Ὅλα ἦμος τὰ ὄντα, οἱ ὅπου μορφαὶ καὶ ἄν κροβύλλων, ἔχον αὐτὸν γιὰ στοιχεῖο: «καὶ μοι δοκεῖ τὸ τὴν νόησιν ἔχον εἶναι ὁ ἀπὸ κακόμενος ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἐπὶ τοῦτου πάντας καὶ κυβερνήσασθαι καὶ πάντων κρατεῖν· ἀπὸ γὰρ μοι τοῦτο θεὸς δοκεῖ εἶναι καὶ ἐπὶ πᾶν ἀρχεῖσθαι καὶ πάντα διασπένειν καὶ ἄν παντὶ ἐπιταίη, καὶ ἔστιν οὐδὲ ἐν ὀ μὴ μετρεῖαι τοῖσιν» (51 B 9). Ἡ ἀρχικὴ οὐσία, ἡ ἐποδοσμένη μετὰ νοητικὴ δύναμη, εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου αὐτὸ ποὺ οἱ ἄνθρωποι τὸ λέγου ἀέρας. Αὐτὸ ὅλα τὰ δευθόνει, ὅλα τὰ ἐξουσιάζει. Αὐτὸ τοῦ ἰα εἶναι, καθὼς νομίζω, ὁ θῆός, παρὸν οἱ ὅλα, κυβερνᾷ ὅλα, βραβεύεται τὸ καθεστῆ. Καὶ δὲν εἶναι οὐτε τὸ ἐλάχιστον ποὺ νὰ μὴν ἔχει μέρος σ' αὐτὸ. «ἀνθρώποις γὰρ καὶ τὰ ἄλλα ζῆα ἀναπέοντα ἴσται τῷ ἀέρι, καὶ τοῦτο αἰστέος καὶ ψυχῆ ἴσται καὶ νόησιν... καὶ ἅν τοῦτο ἀπαλλοχθῆ, ἀποθνήσκουσι καὶ ἡ νόησιν ἐπιλείπει» (4). Οἱ ἄνθρωποι καὶ τ' ὅλα τὰ ζῶοντα ζῶντες ἀνασπίνονται τὸν ἀέρα. Κι αὐτὸς εἶναι γιὰ κείνα ζωὴ καὶ νόησι καὶ ἄν τὸν στερηθῶν πεθαίνον καὶ ἡ νόησὶ τους σβήνει.

Σαρνιαστικὴ εἶταν ἡ ἐντύπωση αὐτῆς τῆς θεωρίας, ὅπως βλέπουμε ἀπὸ τὸν πολύμορφο ἀντιπάλου τῆς. Στὸν ἀγέρα ἐκεῖ πάνω, στὸν αἰθέρα, ὅπως ἔλεγαν ἀρχαίῳ τὸ ἀνότατο καὶ καθ' ἄρτατο στρώμα του, ἀνεβαίνει ἡ δέσησι τῆς Ἐκάβης, οἱς

«Τορβάδες» τοῦ Εὐριπίδη: «ὁ γῆς ἔχημα κατὰ γῆς ἔχον ἔδρα/ ὄσαι ποτ' εἰ σὺ, δυστάκτατος εἰδέναι, / Ζεὺς, εἴτ' ἀνάγκη φύσας εἴτε νοῦς βροτῶν, / προσσημείμησ' πάντα γὰρ δὲ ἀφ' ὀφύρου / βαινῶν κλειθούα κατὰ δίκην τὰ θνήτ' ἀγεις» (884 κκ.). «Ὡ βάθρο θεῦ τῆς γῆς καὶ ποῦ ἔδρα σου ἔχεις κατὰ τῆ γῆς, δτι καὶ ἄν εἶσαι, Δία, ἀκατανόητον αἰνίγμα, εἴτε νόμος ἀλόγητος τῆς φύσης, εἴτε κατὰ νοῦς τῶν θνητῶν, οἱ προσκαυῶν γατὶ ὅλα τ' ἀνθρώπινα ρυθμίζεις μετὰ δίκην τὸν ἀθέρητο δρόμο σου ἀκολουθῶντας», ὅπως μεταφράζει μετὰ κατανόηση ὁ Θρας. Σταύρου (Εὐριπ., Τρωαδίσιμος κ.λ., 1952, σ. 128).

Τὴ παράβητη προσεσχὴ τῆς λέγει ὁ Μενέλαος. Κι ὁ Ἀριστοφάνης παροιδεῖ: «ὁ δέσποτ' ἀναξ, ἀμέτρητ' Ἀήρ, ὅς ἔχεις τὴν γῆν μετέωρον κ.λ.», ποὺ κρατῆς ξεροφάσση τὴ γῆ. (Νεφέλα 264). Μέσα στὸ διογενικὸ στοιχεῖο κερπατὰ ὁ Σωκράτης καὶ ξετερίζει τὸν ἥλιο: ἀεροβατῶ καὶ περιφρονῶ τὸν ἥλιον (225). Ἐχει ἀνεκαλύψει πῶς ὁ Δίνος (= ἀνεμοτροβύλος) βασιλεύει, ἀφοῦ ξεθρόνισε τὸ Δία: «Δίνος βασιλεύει τὸν Δι' ἔξεληλιακός» (828). Ὁ Σωκράτης ποὺ σατιρίζεται στὴς Νεφέλας εἶναι ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης. Τὴν πανταχοῦ παρουσία καὶ παντοδυναμία του τὴν ἔβρανεῖ ὁ ἴδιος ὁ ἀγέρας οἱ μὴ κομωδία τοῦ Φιλίμονα (ἀπόσπ. 91, 51 C 4).

Αὐτὴ ἡ ἀπὸ τὴ εὐκολοσύνη καὶ γιὰ τὸν ἀνεύνητο στὴ φιλοσοφία θεωρία χόρηκε μεγάλη δημοτικότητα καὶ διάδοση, πέρασε ἀκόμα στὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα τῶν Ἀθηναίων, ποὺ σκοπιώθηκαν τὸ 431 στὴν Ποτίδαμα, καθὼς καὶ οἱ πολλὲς ἐπιγραφαὶ ἰδιωτικῶν τάφων (Τοῦλιου—Νέστλε, ἔλλην. μετάφραση, σ. 89).

Ἡ δημοκρατικὴ Ἑλλάδα, σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀκμῆς τῆς, τὸν 5ο καὶ 4ο αἰῶνα, μετὰ τὸ πρῶτο ποτὸν τὴν Ἀθήνα, εἶναι ποτισμένη μηχανιστικὴ ἀντίληψη καὶ ρασιοναλιστικὴ ἐπιστήμη. Οἱ παλιὲς ἰωνικὲς πόλεις, Μίλητος, Λάμψακος, Ἀθήνα, ποὺ εἶναι στὴν περιχὴ τῆς ἀθηναϊκῆς ἐπιρροῆς, δὲν παύουν νὰ δύνουν ἔχουσι στοιχαστί. Ἀκόμη περισσότερο διαφανεῖται ὁ ρασιοναλισμὸς οἱ διανοητικὴ κατεύθυνση. Ἡ φυσικὴ ἐποικλοφρονεῖται πρὸς τὸ τέλος τοῦ 5ου καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου αἰῶνα μετὰ τὸν Ἀβδηρίτη Δημόδοκον (460—370), ποὺ θὰ μὴς ἀπασχολήσῃ πλατέτερα στὴν ἀμεσότερη σχέση του μετὰ τὸν Ἐπίκουρο.

Ἀπ' αὐτὴ τὴ ρασιοναλιστικὴ καὶ πολύμορφη παραγωγὴ ἔχουμε

κομματισμένες και φτωχικές πληροφορίες. Οι μεταλεξανδρινοί στάθηκαν άστοχοι γι' αυτή, ενώ στο άρχινό και παράλογο διάβα των χρόνων χοροτόμησαν οι ιδεαλιστικές και μυστικιστικές φαντασμοκαλίες. "Ο τι έμεινε από τους προσωκρατικούς, όπως τους είπαν, κι έμειναν άρκετά για να γοητεύουν τη σκέψη μας, τα μάζευε στην άριστοτεχνική συλλογή του ό Hermann Diels: *Fragmente der Vorsokratiker*. Άποσπάσματα των Προσωκρατικών.

"Η έλληνική διάνοηση από μιά άρχή, στην ιωνική φυσική ιδιαίτερα, είναι διαλεκτική. Οι Έλληνες φιλόσοφοι είναι από γενεής κι αύθόρμητα διαλεκτικοί. "Η φύση γι' αυτούς τρέχει, αλλάζει, φτιάχνει, χαλάει σάν κανένας χειμαρρός. Τό έλε ο "Ηράκλειτος μέ τόν άποφθεγματικό του τόνο, όχι και πολύ έξώτερο παρά τίς βιαστικές έρμηγείες που έδωσαν άκόμα και μαρκοί από τους κορυφαίους στοχαστές. Τόν κόσμο δέν τόν έφτιαξε κανένας θεός ή κανένας άνθρωπος, παρά είταν, είναι και θάναί αιώνια ζωντανή φωτιά που άνάβει μέ κανόνες και σβήνει μέ κανόνες: «κόσμον τόνδε... ούτε τις θεών ούτε ανθρώπων έκείνησεν, άλλ' ήν άπαι και έστιν και έσται όψιζέωσιν, άπότμενον μέτρα και άποσβεννόμενον μέτρα» (12 Β. 30). "Όλα κυλούν, όλα άλλάζουν, δέν μπορείς δυό φορές να μπεις στόν ίδιο ποταμό: «πάντα χωρεί και ούδέν μένει... όις ές τόν αυτόν ποταμόν ούκ άν έμβαίης» (Πλάτ., Κρατύλ. 402 Α).

Περισσότερο από τίς γενικότητες αυτές βλέπομει την έφαρμογή τής άρχής στις πρακτικές έρμηγείες τών φυσικών κι άκόμη περισσότερο τών κοινωνικών φαινομένων.

IV. ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ

ΤΑ ΣΧΗΜΑΤΑ "Η κοινωνική μεταμόρφωση κι ή συνέπειά της ή διανοητική, που χειροπαστή έξαφασή της προβάλλει ή ιωνική φυσική, είταν βαθιά επαναστατική, κλονίζε τό μεγαλοκτμηματικό κι άριστοκρατικό σκαρί τής πολιτείας και δέν μπορούσε να μόν προκαλέσει αντίδραση. "Όλόκληρος ό παλιός κόσμος, άριστοκρατία, ιερατείο, βασιλιάδες, όποι είχαν μένει, έκαμαν κοινό μέτωπο στην έμπορική και βιοτεχνική τάξη, που άνέβαινε.

"Ο άγώνας έγινε μ' έντονη σύγκρουση, που συντροφεύθηκε μ' έντονη πνευματική ζύμωση, μέ θεωρίες για κρείτος, για την προέλευση του κόσμου και τους κανόνες τής ζωής. "Η πάλη βρήκε την πιο άμεση και ζωηρή της έκφραση στην ποίηση κι είχε τη συνέπειά της στις νομοθεσίες, στά νέα συντάγματα, δημοκρατικά ή άριστοκρατικά. Παράλληλα ή άριστοκρατία μεταχειρίστηκε, όπως γίνεται κανονικά, τή θρησκεία. Βοήθησε τη διάδοση μιάς καινούργιας θρησκείας, την άρρηστική λατρεία του Διόνυσου, που γεννήθηκε μέσα στις τολακορημένες άγρυπνικές μάζες, άφού ή παλιά θρησκεία μέ τους ανθρωπόμορφους θεούς και την άπλοική σχέση τους μέ τόν κόσμο και τους ανθρώπους δέν έδινε άρκετά στερεή βάση για την άμυνα. Στίς ρασιοναλιστικές και μηχανιστικές αποσημαρηνείες άντίσταταν θεολογικές κοσμογονίες του τύπου του "Ησιόδου ή πιο μοντερνισμένης μορφής, του Φερεκύδη. Συνέχεια ήρθε μιά «θρησκευόμενη» φιλοσοφία, μέ θεσοσοφικό κι άσηητικό κυρίον, που τή στοργυλεμένη διάθρωσή της τήν πήρε στόν Πυθαγορισμό. Μέ τό ίδιο πνεύμα δουλέψαν όσοι άγωνίστηκαν να ξεκαθαρίσουν την παλιά θρησκεία από τά στοιχεία που τήν έκαναν εύκολο στόχο στην κριτική (Ξενοφάνης, Πίνδαρος). Σά βαρύ πυροβολικό ήρθε, όπως γίνεται κι αυτό κανονικά, ή ιδεαλιστική μεταφυσική, που θέλησε ν' άφαιρέσει τό έδαφος από τά πόδια τής ιωνικής φυσικής, διδάσκοντας πως όσα μελετάει έκείνη, ή κίνηση κι ή άλλαγή, είναι φαινομενικά, ενώ ή πραγματικότητα είναι κάτι ένιαίο κι άσάλευτο ("Ελάτιος). Είτε έβλεπε τό νοητικό στοιχείο, τό «νοού», σάν ανητική και μορφωτική δύναμη ("Αναξαγόρας).

Στά όμηρικά έπη, την Άγία

Γραφή των Άρχαίων, τους και φαντασία παρουσιάζουν νηφαλιότητα που κάνει έντύπωση. Κανένα μυστήριο στά πλάτη του κόσμου. "Όλα γίνονται άπλά και φυσικά, όπως οι άνθρωποι πράζει. "Ο όμηρικός άνθρωπος ξεπέρασε τίς παλιότερες μορφές τής θρησκείας, τή λατρεία ζώων ή άψυχων, όόρατες δυνάμεις, μαγεία κι άλλες παρόμοιες προλήψεις. Οι θεοί του, ανθρωπόμορφοι, γοητευτικά κάλλεσχρήματα, ένοσηρώνουν τους ανθρώπινους πόθους. Είναι σθάνατοι, αιώνια νέοι, έξυμνοι, πολύ δυνατοί ώστε να μπορούν άν κáμουν ό τι έπιθυμεί ό άνθρωπος, άπαλλαγμένοι από όλιakes

ἀνάγκες, εὐτυχημένοι. Ὅλα τὰ ἔχουν μὲ ἀφθονία. Τρέφονται πλούσια μ' ἐξαιρετα φαγητά, μὲ τὸ νέκταρ καὶ τὴν ἀμβροσία, κατοικοῦν ἀσπραφτερά παλάτια, ἐξοστεύονται, καμιά φορὰ θνητοὺς ἢ θνητές, χαίρονται ὅπως οἱ ἄνθρωποι.

Δὲν ἔχουν τίποτε ζωτικό. Τὰ θαυμάσια καὶ ζηλευτά, δὲν θαιώματα, τὰ κάνουν γιατί εἶναι προικισμένοι μὲ ἀνάλογες ἰκανότητες. Ἡ δόξα τους ἔχει προχωρήσει ὡς τὴν κατανομή τῆς ἐργασίας. Στὴ διάνοια τοῦ ποιητῆ χαράζει ἡ ἔννοια τῆς μηχανικῆς ἐπιτέλειας. Ὁ Ἐρμῆς πετάει πάνω ἀπὸ στερεὰ καὶ θάλασσες γιατί στὰ πόδια του ἔχει ἀνάλογο μηχανήμα, τὰ περσιτὰ πόδια. Ἡ Ἴρις τρέχει τόσο γρήγορα γιατί ἔχει ἀνεμήσια πόδια («ποδήνεμος» Ἰλ. Β 786) καὶ προβάλλει ξαφνικά σὰ φυσικό φαινόμενο, σὰ χιόνι ἢ χάλιαζα (Ἰλ. Ο 170). Ὅταν ὁ Ζεὺς, ἀναποδιασμένος, θέλει νὰ δεῖξει πόσο δυνατώτερος εἶναι ἀπ' ἄλλους μαζὶ τοὺς ἄλλους θεοὺς, προτείνει εἰσοτὸ μηχανικό πείραμα. Κρεμάστε, λέγει, μιά χρυσὴ ἀλυσίδα ἀπὸ τὸν οὐρανὸ στὴ γῆ. Πλαστήτε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὄλοι μαζὶ, θεοὶ καὶ θέαντες, καὶ βάλτε τὴ δύναμί σας νὰ μὲ τραβήξετε κάτω. Δὲ θὰ τὸ καταφέρετε. Ἄμα ὅμως τραβῆξω ἐγὼ, δὲ σὺς σηκώσω ὄλους μαζὶ μὲ τὴ γῆ καὶ μὲ τὴ θάλασσα (Ἰλ. Θ 18 κκ.)

Διαβάζοντας τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια ἔχουμε τὸ αἴσθημα πὺς οἱ ἄμρικοί ἄνθρωποι εἶναι οἱ καθαυτὸ πρόγονοι τῶν φυσικῶν τῆς Ἰωνίας.

ἩΣΙΟΛΙΚΗ ΚΟΣΜΟΓΟΝΙΑ

Στὴ γραπτὴ μας παράδοση τὴν κορυφὴ τῆς φάλαγγας ποὺ κινήθηκε ἐνάντια στὴν λογικὴ κοσμοεμφανία τὴν παίρνει ἡ κοσμογονία τοῦ Ἡσίοδου. Ὁ Ἄριστοτέλης τὸν βάζει ἀνάμεσα στοὺς «πρώτους θεολογίσαντας» κι οἱ νεότεροι τὸν θέλουν γιὰ τὸν πρῶτο Ἕλληνα φιλόσοφο, γιατί μὲ κάποιο δικό του τρόπο ἐξηγεῖται τὴν προέλευση τοῦ κόσμου. Ξαναδιαβάσει μὲ τὸ μολύβι στὸ χέρι τὴ Θεογονία καὶ τὰ Ἔργα καὶ Ἡμέρας κι ἀπόρησα πὺς οἱ ἐξηγητὲς δὲν πρόσεξαν σημαία ποὺ κάνουν ἐντύπωση σὲ κάθε κάπως γυμνασμένο μάτι.

Ὁ Ἡσίοδος ἔχει παρασθῆσας ὅπως οἱ μεγάλοι μύστες. Ἡ φύση τοῦ γενναίου κρυφῆς ἀνατοικίλης, ποὺ δὲν μορφοῦσε νὰ τις ἔχει ὁ Ὀμηρος. Τὶς πλάγιες τοῦ Ἐλικῶνα τὶς νιώθει ἀγαπῆμενες ἀπὸ τὰ κατῆματα τῶν Μουσῶν, ποὺ ἔχουν ἐκεῖ τὴν κα-

τοικία τους. Ἡ κλήση στὴν τέχνη του εἶναι εἰσοτὴ μήρηση.

Οἱ Ἐλικωνάδες Μοῦσες σκεπασμένες πυκνὴ δαίχλη: «καλιημέναι ἤφι πολλῆ» (Θ. 9), ἀράγες ἀπὸ κοινὸ μάτι, ἀποκαλύπτουν στὸ νεανία, ἐνὸ ἔρως τοὺ κορεθὸ τοῦ πατέρα του. Τοῦ ἔμνευσαν θεοκοῦς τόνους γιὰ νὰ διαλαλεῖ ὅσα θὰ γίνοναι κι ὅσα ἔγιναν καὶ νὰ δοξάζει τὸ γένος πλὴν μακαριωμένων θεῶν, ποὺ ἴσθν αἰώνια (Θ. 31 κ.). Ὁ ποιητῆ παίρνει ἄλογο προσημειο, ποὺ σὺν Ὀμηρο τόχει μονάχα ὁ μάντις Κάλχας. Ἡ ἔμνευσή του εἶναι ἀπόκρυφη ἐπικοινωνία μὲ τις Μοῦσες, θέλει ν' ἀποκαταστήσει τὴν πίστη στὴν ποιητικὴ, δηλαδὴ στὸ μῦθο, ποὺ τὴν κλέβουν οἱ λογιῶδες ἐξηγητὲς. Ἐξοφῶμαι νὰ λέμε φευτιῶς, τοῦ παραγγέλλουν οἱ Ὀλικωνίδες Μοῦσες, ποὺ μοιάζουν τὰ εἰσοτά, ἔξοφῶμαι ὅμως, ὅταν θέμε, νὰ λέμε τ' ἀληθινά (Θ. 27).

Ὁ Ἡσίοδος θέλει νὰ πολεμήσει τὴν κακοδοξία καὶ νὰ σώσει τις παλιὲς παραδόσεις τῶν θεῶν καὶ τοῦ ἔμκοῦ μύθου. Γιὰ νὰ ἰκανοποιήσει τὴν ἀπείτησή τῆς ἐποχῆς δίνει πρῶτα μὲ κοσμογονία, ποὺ φέρνει ἀπαρσῶριστα τὴν ἐπαίρηση τῆς ἰωνικῆς. Πίτε μας πρῶτα, λέγει, στις Μοῦσες, πὺς ἔγιναν οἱ θεοὶ κι ἡ γῆ καὶ τὰ ποτάμια κι ὁ ἀπέραντος πόντος: μὲ τις ἀγριὲς φουσκοθαλασσῆς, τὰ λαμπερὰ τ' ἀστρα κι ὁ πλάγιος οὐρανὸς πάνω: εἴπατε δ' ὡς τὰ πρῶτα θεοὶ καὶ γαῖα γίνοντο καὶ ποταμοὶ καὶ πόντος ἀπείριτος, οἴματι θείων, ἀστρα τε λαμπετότανα καὶ οὐρανὸς ἐβῶς ὑπερθεῶν (Θ. 108 κ.)

Στὸ ἐξέτημα ποὺ ἔθεσε τελευταργικά ἀπαντῶ μὲ ὅμοια τελευταργικότητα. Ἄπ' ὅλα πρῶν ἔγινε τὸ Χάος, ὕστερα ἡ φαρδιόστη γῆ, ἀσέλευτο κι αἰώνιο θεμέλιο γιὰ ὅλα. Κι ὁ Ἐρως... Ἀπὸ τὸ Χάος πάλι γεννήθηκαν τὸ Ἐρεβος κι ἡ μαύρη Νύχτα. Κι ἀπὸ τὴ Νύχτα βγήκαν ὁ Αἰθέρας κι ἡ Μέρα.

Ἡ τοι μὲν πρώτιστα Χάος γίνετ', αὐτῶν ἔπειτα

Γαί' εὐρύστερος, πάντων ἔδος ἀσφαλῆς αἰτί,

ἠδ' Ἐρος, ὅς κέλευτος ἐν ἀθανάτοισι θεοῖσι.

Ἐκ Χάος δ' Ἐρεβὸς τε μέλανα τε Νύξ ἐγένοντο.

Νυκτὸς δ' αὐτ' Αἰθῆρ τε καὶ Ἡμέρη ἐξέγενοντο (Θ. 116 κ.).

Θέλει ἔπειτα νὰ βάλει τάξη καὶ συνάρτηση στὸ ἀτέλειωτο πλῆθος τῶν θεῶν μὲ μορφή γενεολογικοῦ δένδρου. Γεμίζει μὲ θεοὺς τὸ σύμπαν ὡς τὰ ἔσχατα ὄρια του, ποὺ πολλοὶ εἶναι ἀγνωστοὶ ἢ παρατόκοστοι. Τὸ «Χάος» θέλει νὰ εἶναι τὸ κενὸ τῆς ἰωνικῆς φυσικῆς, δὲ φτάνει ὅμως στὴν ἀπαίρηση ἐκεῖ-

νο. Είναι άκομη καίτι αισθητό, σάν τὸ ἄδειο πού βλέπει κανεὶς ἀπὸ ἓνα γυρομῶ. Τὰ στοιχεῖα του, Γῆ, Ἔρως, Ἐρεβος, Νύξ κλπ., δὲν ἔχασαν τὴν προσωπικότητά τους. Ὁ Ἔρως πᾶσι νὰ εἶναι μιά ἀνεξάρτητη δύναμη πού κινεῖ τὴν βίη. Οἱ θεοὶ του δὲν εἶναι οἱ ἀνθρωπομόρφοι τιθελλιακοὶ θεοὶ τοῦ Ὅμηρου καρὰ προσεποποίηση ἀπὸ θελές φυσικαὶς δυνάμεις, τοιγαμῖνοι οὐ δαίχλη, αἰνιγματικοὶ καὶ ἀνθρωπητικοὶ σάν ἀσιατικὰ numina. γαυὶ ἔτσι ἐπιβάλλονται εὐκολότερα.

Ἡ γυναίκα στὸν Ἡσίοδο βαθμολογεῖται πολὺ χαμηλά, ὅπως στὸς Ἀσιτέες καὶ στὸς ἀγροτικοὺς πληθυσμοὺς γενικά.

Ὁ Δίας, ἐπειδὴ δὲν μοφοθεετὸ νὰ πάρει τίσι τὴ φαυτὰ του, πού τὴν ἔκλεψε ὁ Προμηθεύς καὶ τὴν ἔδωσε στὸς ἀνθρώπους, θέλησε νὰ κολάσει τοὺς ἀνθρώπους φιλῶντας τὴ γυναίκα. Κοίταξε νὰ μὴ γελαστῆς ἀπὸ τὰ φημιστὰ στοιχεῖα τῆς. Τὰ μαλακὰ, τὰ κολικόντητα λόγια τῆς κᾶνε νὰ σοῦ ἀδειάσουν τὸ ἄσπᾶρι. Ὅποιος βάζει φέλλακα τὴ γυναίκα, βάζει φέλλακα τὸν κλέφτη (Ε. 375). Νάχεις, σὺ σὺ σὺ πρῶτα μὰ γυναίκα καὶ ἓνα βῆδι γιὰ ἄργωμα. Ἡ γυναίκα νὰ εἶναι ἀγοραστὴ, ἔχι σπορανωτὴ, πού νὰ πηγαίνει πίσω ἀπὸ τὰ βῆδεια καὶ νὰ ἐτοιμάζει ὅ τι χρειάζεται σὺ σὺ σὺ, νὰ μὴν πηγαίνειε νὰ γυρεῖται ἀπὸ τοὺς ἄλλους (Ε. 406 κκ.). Κατέλαξε νάχεις ἓνα γιὰ μονάχα, νὰ φροντίζει γιὰ τὸ πατρικό του. Ἔτσι μεγαλῶνε δ κλειστὸς σὺ σὺ σὺ καὶ παθαίνειε πολυχρονισμῶς (Ε. 376). Εἶναι οἱ συμβολαὶς πού δίνει ὁ θεοφοβούμενος ἱεροφάντης σὸν παροραστῆμένο ἀδαίφρ.

ΟΡΓΙΑΣΤΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ Ὁ ἀνθρωπομόρφος θεοὶ κὶ ἡ λατρεία τους μὲ καίνεις καὶ θυσίες, προφητείες ἀπὸ ἔξωτερικά σημάδια δὲν ἱκανοποιοῦν ὀρισμένα στράματα. Θέλουτ τὸ θεὸ τους πῶ κοντά, ὡς στενότερη ἐπαφὴ μὲτὸν ἀνθρώπο, πού νὰ ἐνδιαφῆρεται ἀμειότερα γιὰ τὸν πόνο του. Ὁ τι εἶδαμε στὸν Ἡσίοδο σὰ μυστικὴ ἔνωσις μὲ τὶς Μοῦσες, ἔγινε γενικότερη ἀνάγκη. Ἐτσι γεννήθηκα, μέσα σὺς ταλαιπωρημένες ἀπὸ τὶς κοινωνικὶς ἀναστατώσεις μάζες, ἡ ὀργιαστικὴ θρησκεία, μὲ κέντρο τὴν ἰδιόρρητη λατρεία τοῦ Διόνουου, πού ἄλλαξε τὴν παρόσταση τοῦ θεοῦ, τὴν ἀντίληψη τῆς ψυχῆς καθὼς καὶ τὸν τύπο τῆς λατρείας. Ἡ νέα θρησκεία ἔφερε τὸ μυστικό, τὸ ἐνθουσιαστικό καὶ ἐσωτατικό στοιχεῖο καὶ μὲ τὴ ραγδαία διάδοσή τῆς ἔκαψε σημαντικὸ ρόλο σὺ τὴ συναισθηματικὴ καὶ διανοητικὴ ζωὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Τὸ θεὸ τους τὸν λατρεῖσαν μὲ ἄγρια τελετὰ, νύχτα, ὡς κορφεῖ, ἄντρες καὶ γυναίκες, ντυμένοι μακρὴ χιτῶνα ἢ δέσμα λαφροῦ, μὲ ἀνεμαμένα μαλλιά, μὲ τὸ θῆρο ἢ τὸ δαδί σὺ χεῖρα, παρορημένοι ἀπὸ τὸν αἰδὸ ἢ τὸ τῆρανον, βράζουτ στρυγγεῖς φανέες, ὅπου ἀποκαμαρῶνεοι, ξαναμῶνεοι, νομίζουτ πᾶς ἑκπονοσῶνε μὲ τὸ θεὸ κὶ ἀγομαζῶνε σ' ἔκσταση καὶ ἡδονή. Ὁ Διόνουος εἶναι κύριος τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου. Ὁ τεκτοურγικός μῦθος λέγει πὸς οὐ μῖαν ἀπὸ τὶς μεταμορφώσεις του, ὅταν πρόβαλε σὺ τῆρος, τὸν ἴδουσαν ὁ Τιδανὸς καὶ κἀπῆταν τὰ μᾶλη του. Τὴν καθάρει τὸ μονάχι τῆ γλίτσας ἢ Ἄφηνᾶ καὶ τὴν πήγε σὺ Δία. Τοὺς Τιδανὸς τοὺς τοκάσει ὁ Δίας μὲ τὸν κεραυτὸ κὶ ἀπὸ τῆ σπᾶχη τους γεννήθησαν οἱ ἀνθρώποι, πού γ' αὐτὸ ἔχουτ ἀατὴ φῆση τὴν τιτανική, πού εἶναι τὸ σᾶμα, καὶ τῆ θεική, πού εἶναι ἡ ψυχή.

Ὁ μῦθος θέλει νὰ ἐξηγήσει τὴν καινοῦργια εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου, πὸς ἡ ψυχὴ του εἶναι τὸ ἀνώτερο, τὸ αἰάνιο κὶ ἀθάνατο. Γιὰ κάποιο παροραστῆμα ἡ ψυχὴ ἔξωροσητε σὺ γῆ καὶ κλειστῆκε σὺ σῶμα σὰ οὐ φυλακὴ (σῶμα — σῆμα = τῆρανε). Κάποτε θὰ ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τὸ γῆνο φλοῦδι τῆς καὶ θὰ ἔναγαμῖσει σὺ τὴ χαμένη μακαριότητα, ἄν σὺς διάφορες μετενοματώσεις ἢ μεταμψυχώσεις, ὅπως εἶπαν ἀργότερα, πάρει τὸ δρόμο τῆς σωτηρίας ἀκολουθώντας τὶς ἐντολές τοῦ Ὀρφέα. Μὲ τὴ νέα θρησκεία μπαίνει σὺ τὴν Ἑλλάδα ἡ ξενικὴ ἀντίληψη τοῦ ἀνώτερου, ἀόρατου κόσμου καὶ τῆς μελλοντικῆς μακαρισμένης ζωῆς. Γιὰ τὴ γῆνοια ἑλληνικὴ ἀντίληψη ὁ καθαυτὸ ἀνθρώπος εἶναι ὁ σωματικός, ἡ ψυχὴ ἀναμικὸ εἶδαλο, ὁ πέρα κόσμος ἀχαμῶ καὶ θολὸ ἀντίγαρο τῆς ζωῆς μέσα σὺ φῶς καὶ τὸν ἦλο. Μαζὶ μὲ τὴν ἀθανασία καὶ τὴ λύτρωση μπαίνουτ ὁ ἐπίσης ξένος γιὰ τὸν Ἑλληνα ἀσκητισμὸς κὶ οἱ διατάξεις πού εἶναι γνωστῆς μὲ τὸ ὄνομα Ὀρφημῶς. Μυστικὴ θρησκεία κὶ Ὀρφημῶς γεννήθησαν σὺ τὴν Ἑλλάδα μέσα σὺς ἀναστατώσεις πού τῆραξαν τὴ χώρα ἀπὸ τὸν 8ο αἰῶνα καὶ σὺν ἀνασταταμῶς καὶ ἐλαδῆφρομα τοῦ πόνου σὺς βασανισμένες τάξεις. Ὅστε εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑποθέσωμε πὸς ἦρθαν ἀπ' ἔξω. Παράμειναν ὅμως πάντα σὺν ἔξῆνη σταγῶνα μέσα σὺ ἑλληνικὸ αἷμα, πού ὁ νηφάλιος ἑλληνικός νοῦς πολέμησε νὰ τὸ κετᾶξει ἔξω ἀπὸ τὸν ὀργανισμό του. Σημάδια τῆς πᾶλης εἶναι οἱ μορφεῖς πού παίγουτ ὁ Διόνουος κὶ ὁ Ὀρφέας, ἡ ἔξῆνη, ἡ ἑλληνικὴ καὶ σωσοῦτερα ἡ καλιά κὶ ἡ νέα.

ΔΙΟΝΥΣΟΣ Κάτι θολό μένει στο πρόσωπο του Διόνυσου.

Είναι ο νεανίας που πεθαίνει στο τέλος της χρονιάς και ξαναγεννιέται με τη φύση η από τη διαμονή του στον Άδη φέρνει το μυστικό της άθανασίας και το εμπιστεύεται στους διαλεκτούς. Η επίδραση της άρρωστικής λατρείας είναι μεγάλη. Στην Έλευσίνα καθιέρωσε τα Μυστήρια. Με τη νύξη όμως του δήμου και το μέγεμα του μυαλού ο Διόνυσος μέρεσε και πήγε να κάμει συντροφιά με την επάχθεια θεότητα, τη Δήμητρα. Έγινε ο θεός της καλοσύνης που χαροχαίει τους ανθρώπους από τα σφάλματά τους. Θεός των ζωντανών, τους γαμίζει με τις εδωργεσίες του και τους εφραίνει με το μονακριβο χάρισμα του άμπελου. Ή σκοπιανή όμως διάθεση και το αινεματικό που συνόδεψε την καινούργια αντίληψη της ζωής υποχρέωσε την άτυχη τραγωδία να φέρει την κάθαρση στο κατακάθι του πόνου. Στους Δελφούς ο παλαιός χρησμός από σημάδια (οίλωνσκοπία) πήρε, με την έκαιρη της νέας θρησκείας, τη μορφή της έκστατικής μανείας από θείκη έμπνευση και δημιουργήθηκε Ιερατείο, που κάθισε βραχνάς πάνω στον ελληνικό λαό και δυσκόλεψε το άνετο περπατήμα του.

ΟΡΦΕΥΣ

Ο Όρφείας είναι πρόσωπο μυθικό, Ιερέας και ποιητής, που αποκάλυψε στους ανθρώπους τα μυστήρια της νέας θρησκείας, ιδιαίτερα το μυστήριο της ψυχής, της θείκης καταγωγής και της απολύτρωσής της από το γήινο σώμα, η όμως τους κινώντας της ένδρατης ζωής, ιδιαίτερα την άποχή από κρέατα η από αιματηρές θυσίες κλπ. Οι πιστοί του είναι άριωραμένοι στο πρόσωπό του και ζητούν να διαδοίσουν τα δόγματά του γιγνώσκοντας την Ελλάδα. Όμως το μυστήριο που τον τραγουζεί προσκορούα στην έσπερα του ελληνικού νοού, που άγωνίζεται να τον παραστήσει σαν άνθρωπο με σάρκα η αίμα. Για τον Έλληνα γίνεται ο τραγουδιστής με τους φτερωμένους έρωτες, με την κίθαρα η την ελληνική περιβολή. Η χαροτονια του ού θεάλα Ιερέα η εταγγελιστή της νέας λατρείας έγινε άργότερα, μετά τον 5ο αιώνα.

ΟΝΟΜΑΚΡΙΤΟΣ Ο Όρφησμός υποσηχρίστηκε από την άριστοκρατία και βρήκε πρόσθυμη υποδοχή στις τυραννικές ασίλς. Ο Ηρόδοτος άναφέρει με τη χαοαχρηστική κατανόσή του την περίληψη του Όνομακρίτου, που έπαιξε

σπουδαίο πρόσωπο στην αλή του Πεισιστρατου και των Πεισιστρατιδών. Είταν Άθηναίος, χρησμολόγος και «διαθέτης χρησμών του Μουσαίου». Μάερε δηλαδή τους χρησμούς του Μουσαίου, που κερνοσε για μαθητής του Όρφέα, και προφήτεσε έχοντας ατύους βίση. Πιάστηκε όμως «επ' αυτοφώρω» «έμπούων εις τα Μουσαίου χρησμούς», να παρεβάλλει δηλαδή δική του και να βγείκε προφήτες του κεφαλού του. Το σκαίνδαλο υποχρέωσε τον Ίππια γα τον άπομακρίτη. "Όταν όμως έθεσε" από την άνατροπή του χρεάστηκε να πάει το δρόμο προς τα Σούα γα να ζητιανέψει από το βασιλιά βοήθεια να χρωτήσει την πατρίδα του, τάσισε με τον Όνομακρίτο και τον πήρε μαζί του. Έκει βρήκαν η άλλα ένυμα άποκαίματα, σταμένα από τους Άλευστές, τους μεγαλοχρηματίες της Θεσσαλίας, γα τον ίδιο σκοπό, που βεβαίωσαν τον Σέρξη πως θα τα βρεί έλα έτοιμα στην Ελλάδα. Ο Πεισιστρατίδης παρουσίασε τον Όνομακρίτο σαν σπουδαία προσωπικότητα η έκείνος βάζοντας το χέρι στους χρησμούς του Μουσαίου προφήτεσε έλα τα εχάριστα γα τους Πέρσες και φρόντισε να κρέβει τ' άνάποδα, προσθέτα ο Ηρόδοτος (VII, 6).

ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ

Άν ξέρουμε τίποτε με άκριβεια γα τον Πυθαγόρα που η μορφή του πείη να διαλυθεί στο φως της έρευνας. Μας είναι όμως πολύ γνωστή ού διάθεση η διδασκαλία του, όπως μās την παραβίδουν πρώτα ο Πλάτων, ύστερα ο Άριστοτέλης. Ούτε μπορούμε να παραγνωρίσουμε τη βαριά του επίδραση πάνω στην ελληνική διάνοηση.

Είταν Ίωνας, από τη Σάμο, άριστοκράτης, που άφηνει την πατρίδα του, πιθανότατα το 532, φεύγοντας την τυραννίδα του Πολυκράτη, τις «άσχημες» του δήμου και της μηχανικής κομοεργηθείας, και πηγαίνει να εγκατασταθεί στον Κρότωνα της άγροτικής Κάτω Ίταλίας η ύστερα στο Μεταπόντιο. Ο η μās παρουσιάζεται σαν Πυθαγορισμός από την ίδρυσή του ως τον 4ο αιώνα έχει τη γνωστή θεολογική η θρησκωντική όψη με την έκπωση συγχρονισμένης θεωρίας. Παρμενίδης, Σωκράτης και Πλάτων, Νετκάρη και Κάντ, Μπερζόν και έξιστενσιαλισμός δέ διαφέρουν στη διάθεση ούτε στην όψη.

Ο Πυθαγόρας είναι ο τυπικός φιλόσοφος, όσος τον φανταζεται ο άφώτιστος μέσος άνθρωπος, δηλαδή ένας έξιστενσιαστικός νοός, που έχει έ-

επιφορέσει τὰ πάντα καὶ μὲ τὴς μυστικῆς του γνώσεως παλινορθώνει τὴ θεογονία. Είναι καλὸ πιθανὸν πὸς ὁ αὐτὸν κἀλλῆρον πρώτη φορά τὴ λέξη φιλόσοφος, μὲ τὴν ἔννοια πού ἔκτισαν στὴν κοινὴ ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς. Ὅσα μορετὶ νὰ εἶναι οὐσιώτῃ ἡ πληροφορία πού μᾶς ἔδωσε ὁ Ἑρακλείδης ὁ Ποντικός, ἀπὸ τοὺς νεότερους μαθητῆς τοῦ Πλάτωνα. Τὴ λέξη φιλόσοφος τὴν ἔγραψε πρῶτος ὁ Πυθαγόρας, γράφει, καὶ τὸν ἑαυτὸν τὸν τὸν εἶπε φιλόσοφο... Γιατί κανόνες ἀνθρώπου δὲν εἶναι σφῆς παρὰ μόνον ὁ θεὸς. Ἠλιούτεια, ἀντὶ φιλοσοφία ἔλεγον σοφία καὶ σοφὸ ἔκτισαν πού τὴν ἔχει ἐπάγγελμα, ἀνθρώπο δηλαδὴ, πού μὲ τὴν ἔξαρτικὴ ὀντότητα τοῦ νοῦ ἔχει μὲ ἀσφάλεια τὰ πάντα, καὶ φιλόσοφο αὐτὸν πού ἀγνοαί τὴ σοφία : φιλοσοφίαν δὲ πρῶτος ἀνέκτισε Πυθαγόρας καὶ ἑαυτὸν φιλόσοφο... καθὼ φησὶν Ἑρακλείδης ὁ Ποντικός... μηδὲνα γὰρ εἶναι σοφὸν ἀνθρώπου ἀλλ' ἡ θεόν. οὐτὸν δὲ ἑταίειτο σοφία, καὶ σοφῆς ὁ ταύτην ἐπαγγελόμενος, ὅς εἴη ἄν κατ' ἀκρότητα φύξῃ ἀπαραβίατος, φιλόσοφος δὲ ὁ σοφίαν ἀπαζόμενος. (Διογ. Λαέρτ. I 12). Λέγοντας ἔξαρτικὴ ὀντότητα ἄνθρωπο, φανερὰ ἡ σκεπαστὴ, θεοειδὴ ἔκτισαν καὶ προσημειωτὴ χόρημα. Παράλληλο παραίται ἡ καλὴ γνωστὴ εἴση τῆς ἰδαιλιστικῆς φιλοσοφίας, νὰ ἔξελικτῆ τὴν ἀνθρώπινη γνώση γὰρ ἄνοιξι μὲ ἄρθεο στὴν πίστη. Τὸ ἴδιο νόημα ἔχει ἡ σκεπτικτικὴ προσέοψη ἀγνοίας, ἡ εἰσώα, τὸ «ἐν οἴδω, δεῖ οὐδὲν οἶδω». Ὁ Πλάτων ἰσοφύτιστα τὴν πυθαγορικὴ ἀντίληψη : τὸ μὲν σοφὸν καίτιν ἔτοιγε μῆγα εἶναι δοκίμὸ καὶ θεῶ μόνω πρόπειν : τὸ δὲ ἡ φιλόσοφον ἡ τοιοῦτὸν τι μᾶλλον τε ἄν αὐτῶ καὶ ἀρῆμῆτοι καὶ ἄμμελεστῆρος ἔχοι» (Φαῖδρ. 378 D).

Ὁ Πυθαγόρας εἶναι ἔπιση ὁ τυπικὸς φιλόσοφος πού ἀπέγνα στὴν ἔξουα τὸ φουικῶ κόσμου, στὴν ἰωνικὴ ἐπιστήμη, ὀρθώντα τὴν ἀξία τῆς ζωῆς. Είναι, μοροφῶμε νὰ κοῦμε, ὁ πατριάρχης τῶν φιλοσοφῶν τῆς ζωῆς, τῆς Lebensphilosophie, ὅπως τὴ βαφτίσανε στὰ τελευταία τριάντα χρόνια. Είναι ἔπιση πλουραλιστὸ. Ἀντίθετα στὴν προσπέαση τῶν Ἴωνων νὰ φέρουν ἐνὸντητα, τὸ μοισμὸ, νὰ βγάλουν δηλαδὴ ὅλη τὴν πραγματικότητα καὶ τὸν ἀνθρώπο μαζὶ ἀπὸ μὴν ἀρχικὴ οὐσία καὶ νὰ ἔξηγῶσουν τὸ «ἐγνεσθα» ἀπὸ φουικὰ αἶνα, αὐτῆς καὶ οἱ ὀπαδοὶ του θέλουν νὰ βροῦν τοὺς κανόνες πού ρυθμίζουν ἡ κρέπει νὰ ρυθμίζουν τὴν ἀνθρώπινη συμπεροφῶ.

Ἐπίση εἶναι τυπικὸ τὸ δεῖ γνωστὸν κάποιο μυστικὸ πίσω καὶ πάνω ἀπὸ τὸν κοινὸ καὶ χεροπιστωτὸ ὁ ἔλους μας κόσμο, μὴν ἀπόκρυφη μοροπλαστικὴ δύναμη. Σὰν εἴτοιμα βορῆαν οἱ Πυθαγόρειοι τῆς ἀπλῆς μαθηματικῆς σχέσεις, πού εἶχαν ἀρχίσει νὰ καταρῆρῶν στὴν πρόσθεσι, στὸν κολακλασιασμὸ

κ.λπ. Τέσσερες μονάδες κάνουν τὸ 4 καὶ δύο δυάδες $2+2$ καὶ 2×2 κάνουν πάλι τὸ τέσσαρα, ἡ παράσταση τοῦ ἔξιμα μὲ τὸ $1+2+3+4=10$, δηλαδὴ ἡ πρόσθεσι τῶν πρώτων τεσσάρων ἀριθμῶν κάνει τὸ 10. Τέτοιες ἀναλογίες ἔβρισκαν στὰ γεωμετρικὰ σχήματα καὶ στὶς σχέσεις τῶν μουικῶν φθόγγων. Ἀπ' αὐτὸ ἔφθασαν στὸ συμπεράσμα πὸς οἱ ἀριθμοὶ εἶναι κάτι πολὸ σημαντικὸ μῆσα στὴν πραγματικότητα, καίτοι εἶναι ἡ οὐσία τῆς. Ἐτοι τὸ αἶγμα τῶν Ἴωνων νὰ βροῦν τὴν ἀρχὴ τὸ ἔξελικτροῦσαν βάζοντας γὰ οὐσία τὸν ἀριθμὸ, καὶ δηλαδὴ νοητὸ καὶ ὄλο. Τὴ μαγεία τῶν ἀριθμῶν τὴ μεταρῆρῶν στὰ οὐράνια σώματα. Ἀπὸ τοὺς Πυθαγόρειους βαστοῖνε οἱ ναρκετικῆς φράσεις οὐράνια ἀρμονία καὶ ἑνωστῆρος οὐρανό. Μουσικὴ ἡ ἀστερονομία καλλιεργῆθηκαν μὲ ἰθαίτηρη ἀγάπη ἀπὸ τοὺς Πυθαγόρειους καὶ ἀπὸ τὸν κληρονόμο τους, τὸν Πλάτωνα. Οἱ μαθηματικῆς σχέσεις στοὺς μουικῶς φθόγγους καὶ στὴν κίνηση τῶν ἀστρων, πού ἔχουν τὴν ἀπλὴ καὶ φουικὴ τους ἔκτισαν, ἀρματῶνουν τὸν Πυθαγόρα καὶ τοὺς ὀμοειδέτες του μὲ τὴν πίστη πὸς κάποιο βαθὸ νόημα, ἑνας μυστικὸς κανόνες κριβεται στὰ ὄντα. Ἀπὸ τοὺς φθόγγους καὶ τὰ οὐράνια σώματα, τῆς μαθηματικῆς σχέσεις τῆς φέρουν στὴν ἀνθρώπινη μοῖρα. Ἡ δ-νέργεια τοῦ ἀνθρώπου μεταρῆται μὲ ἀριθμητικῆς πράξης. Ἰθαυτὸ γίνεται ὁ ὀπολογομῶνος ἀσκητισμῶς, πού ἔκμαρκαῖνε ἀμῆτητα τὸν Πυθαγορισμὸ ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ ἀποκαταληγία καὶ τὸν ὀδηγεῖ κοντὰ στὸν Ὀρφοισμὸ. Τοῦ δίνει τὴ στείρα τυπωτικότητα καὶ ἀλγυσία τῆς ὀρφοικῆς διδασκαλίας. Αὐτὴ εἶναι μὲ ἀπὸ τῆς κύριες αἰτίες πού ἔκανε τὸν Ἐπίκουρο νὰ εἶναι ἐπιφυλακτικὸς γὰ τὰ μαθηματικά.

Ὁ «πυθαγοριστὸς τῶνος τοῦ βίου», ὅπως τὸν νομορῆει ὁ Πλάτων, στροφῆ στὸ «πνευματικὸ», ἀποτήρη κανόνες τῆς ζωῆς, νέκρωσι τῆς σάρκα, εἶναι ἀπορκοικὴ ἀντίδραση στὸν ἰωνικὸ τρόπο ζωῆς καὶ στὰ πὸ ἔξενενομαῖνα ἦθη : «διατάν τε ἰδῶα καὶ ἦθη βαθύτητα», ὅπως γράφει ὁ Ἡρόδοτος (IV, 95). Ἀντιπροσώκει τὴν προσπέαση νὰ παρουσάσει σὰν ἀνώτερο ἡθικὰ καὶ πὸ ἑταρῆστο τὸν ἀρχαϊκὸ, τὸ δορικὸ καὶ ἀριστοκρατικὸ τρόπο ζωῆς, τῶν «ανοσθίων», ὅπως λέγει μὲ ἀμειγῆστη κατανόηση ὁ ἴδιος ὁ ἱστορικῶς. Ἀπώτερη ἐπιδοκῆ εἶναι νὰ στερεοθεῖ ἡ κλονιζόμενη κυριαρχία τῆς ἀριστοκρατίας.

Τὴν αἴγλη στὸ πρόσωπό του τὴν ἔβλεπε ἡ ἰδιότητα τοῦ θεολόγου καὶ τοῦ θαυματουργοῦ, τοῦ «τεταρτοποιοῦ», ὅπως ἔλεγαν οἱ ἄρχαῖοι, καὶ γιὰ τέτοιου τὸν θαύμαζαν.

Σκοπῶναι διακρίνοντας ἕνα φίλο πού θανάτωνε μὲ τὸ δάγκωμά του Προλάγει τὴν ἐξέγερση τοῦ λαοῦ, ὁ ἴδιος φέργει γιὰ τὸ Μετακάντιο καὶ ἐνὸς περῆναι τὸν ποταμὸν μὲ ἄλλους ἀγαπητοὺς ἀκούει «ροῦθην μεγάλην ὅπως ἀνθρώπων Ἰουθαγόρα, χαίρει» τοὺς δὲ παρόντας κερδαίει γενέσθαι. Ἰσάνη δὲ ποτε καὶ ἐν Κρήσῳ καὶ ἐν Μεσσηνίῳ τῆς αὐτῆς ἡμέρας καὶ ἄλλ. ἐν ὅσῳφρ δὲ καθήμενος ποτε θλιναίτο... καὶ τὸν ἴδιον μὲρὸν παρέρρη (—ἔλαβε κρηρὰ) τοὺς καθημένους ὡς χροσὸν» (I σελ. 29, 15 D.). «Ἡ πὸ ἱζηλιτὸς γιὰ τοὺς Ἕλληνας ἰδιότητα του εἶταν πού κρήσει τὴ μύμη ἀπὸ τίς κολικαίφθεις μεταστοματώσεις του. Ἡ φήμη τὸν εἶχε γιὰ τοῦ ὑπερβόρειου Ἀπόλλωνα. Οἱ Κροτωνιάτες ἤθελαν νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Ἀπόλλων. Ὁ Πυθαγόρας λοιπὸν εἶχε ἀποκτήσει «γῆρας ὄδων καὶ σμηντογῆρας», ὅπως σιχτογῆρας ὁ βάντατος σιλλογῆρας Τίμων ὁ Φιλίσσιος (ἀκ. 57 D.).

Τὴν τερῆστα φήμη ὅμως τὴ χρωσταίει τὸ περισσότερο στὴν πολιτικὴ ἐξουσία πού ἄσκησαν ὁ ἴδιος καὶ οἱ ἑταῖοί του. Οἱ Πυθαγόρειοι ἐξουσίασαν στὴν Κάτω Ἰταλία περιοχὴ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, εἶχαν μάλιστα τὴν ἐξίσηση πὸς αὐτοὺς, σὴν πνευματικότεροι, ἔπρεπε νὰ κυβερνοῦν καὶ νὰ διευθύνουν. Γιὰ τὴν ποιότητα τῆς ἐξουσίας τῶν Πυθαγορείων ἔχομε διάφορες πληροφορίες ὄχι πολὺ κολακευτικές.

Στὴ Σύβαρη τῆς Νότιας Ἰταλίας ὁ ὄμιος ἐκοιμῶνται καὶ γίνεται κόμος τῆς ἐξουσίας (510 π.Χ.). Οἱ μεγαλοκτηματίες, «οἱ τίμορατατοι τῶν πολιτῶν πεντακῶσι», καταφέρνουν στὸν Κρότωνα. Κι ἐνὸς οἱ Κροτωνιάτες συζητοῦν ἀν κρηρὰ νὰ τοὺς ὑποστηρίξουν, παρουσιάζεται ὁ Πυθαγόρας καὶ τοὺς φωναίξει ἴσως, πού καταποροῦσαν τοὺς δημοκρατικούς καὶ τοὺς «ἐκονταῖον ὄραδισθ»: «τὸν δὲ Κροτωνιάτων διὰ τὴν ὀργὴν Ἰωακείν μὲν μὲνδῆα βουλιθῆναιον, πάντας δὲ κατὰ τὴν φηγὴν τοὺς ὑποσποῦσας ἀποκτείνοντων οἱ κλισίους κατεκόρησαν τὴν δὲ πόλιν διήρησαν καὶ παντελῶς ἔρημον ἐποίησαν» (Διοδ. XII 10, 1).

Μὰ ἡ ὀλικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνάπτυξή του δήμου τὸν 5ο αἰῶνα εἶχε συνέτεια τὸ ἐξαίρωμά του. Ἡ παράδοσι λέγει πὸς τοὺς ἔξωσαν στὸ σπίτι τοῦ καλοῦ πρωταθλήτη Μίλωνα, πυθαγόρειου καὶ αὐτοῦ, καὶ τοὺς ἔκαραν. Παρόμοια ἔγιναν καὶ στὶς ἄλλες πόλεις (γύρω στὰ 450 π.Χ.). Ἡ κατάλυσι τῶν πυθαγορείων γλῶσσος ἀπὸ τὸ βῆρος μιάς στενῆς καὶ στενόμυαλης κλίμας. Ὁ Πυθαγορισμὸς ὅμως δὲν κέθανε. Ἐμ-

ναν ἐστίσις στὴ δυτικὴ Ἑλλάδα, στὴ Θῆβα, στὴν Ἀθήνα, στὸ Φλειούνα καὶ σὲ ἄλλες πόλεις.

ΕΛΕΑΤΕΣ

Ἡ ὀρθολογικὴ ἐπιστήμη καὶ ἡ καθοδηγημένη ἀπ' αὐτὴ ὀμαδικὴ διανόμησι δὲν ἄρρησαν νὰ μακρομερῆσουν κατασκευῆς, ὅπως ἡ θεολογικὴ κοσμογονία τοῦ Ἡσίοδου, οἱ ἐξηκλιμένοι συναισθηματικοὶ τῆς μυστικῆς θρησκείας εἶτε ἡ σοφία τοῦ Πυθαγόρα, ντυμένη θρησκευτικότητι. Ἡ ἰωνικὴ «κακοδοξία» μόνο μὲ τὸ δικαί τὴν ὄλα μοροῦσι νὰ πολεμηθεῖ, ἀν δανεισθεῖς δηλαδὴ ἡ κωμωδίας πὸς δανείζουσι τὴ μέθοδο καὶ τίς ἐπιδιώξεις τῆς. Ἡ τίτεια κληρικὴ εἶναι τυπικὴ στὴν ἱστορία τῶν ἱεολογικῶν ἀγῶνων. Κάθε φορὰ πού ἡ ἐπιστήμη κέρνει κανένα σημαντικό βῆμα καὶ ἔνει τὴν ἐντύπωσι πὸς κλονίξει τίς καλῆς ἄξιες, προβάλλουν οἱ πρόθυμοι γιὰ νὰ καθυποχῶσουν τοὺς ταραγμένους. Βεβαίωσιν πὸς οἱ καινούργιος κατακτήσεις τῆς ἐπιστήμης δὲν θὰ τερῆξουν τὴν κοινωνικὴν τάξην. Μὲ τὴν πὸ στρογγυλευμένη τῆ μορφή παρουσιάζεται ἡ κρητικὴ τῆς ἰωνικῆς φυσικῆς στὴν Ἑλεατικὴ Σχολή, ἰδιαίτερα στὸν κύριο ἀντιπρόσωπό τῆς, τὸν Παρμενίδη, τὸ γενάρχη τῆς ἱεαλιστικῆς μεταφυσικῆς.

Ἡ θεολογικὴ ἀντίρραση παίρνει στασιαστικότερη μορφή στὸν κρητικὸ Ἑλεάτη. Θέλει μὲ τὴν ἀφαίρεσι νὰ ξεγυμνώσει τὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὸ αἰσθησιακὸ καὶ νὰ δώσει τὴ μύμη παραφέρνοντας τὸν ἀνάπαλο στὸν κόσμο τῶν ἐνοειῶν. Κίησι, ἀλλαγὴ, χρώματα, ἦχοι, ὁ αἰσθητὸς κόσμος στὸ σύνολο, εἶναι γιὰ τὸν Παρμενίδη φαινόμενα μονάχα, ξεγέλασμα τῶν αἰσθήσεων. Τὸ πραγματικὸ δὲν εἶναι νοητὸ, ὅ τι μένει ἄμα τοῦ ἀφανίσαις τὰ συμπτωματικά. Τὸ δέντρο πού τὸ βλέπω καὶ χαίρομαι, ἡ θάλασσα πού μ' ἐξουσιάζει, ὁ οὐρανὸς μὲ τ' ἄστρα του, ὁ ἥλιος μὲ τὴ λῆμψή του εἶναι φαινόμενα. Τ' ἀληθινὰ εἶναι ὁ κα μὲναι ἄμα κλεισι τὰ μάτια, συλλογιστῶ καὶ ἰδῶ στὴ σκέψη μου, δηλαδὴ οἱ ἐνοειος δέντρο, θάλασσα, οὐρανός, ἥλιος. Τὸ ἀπλό αὐτὸ νόημα ἔχει ἡ κρητικὴ φράσι: «ταῦτὸν ἐστι νοεῖν τε καὶ εἶναι» ἢ ὅπως διατυπώσῃ ὁ ἴδιος ὁ Παρμενίδης: «ταῦτὸν δ' ἐστὶ νοεῖν τε καὶ οὐκ ἐκείν ἐστι νόημα» (18 Β 8, 34 D.). Ἐνοια καὶ ὄν εἶναι τὸ ἴδιο, νόησι κα ἄν κρηκίμεν τὸ ἴδιο. Μὲ μιά λέξη πραγματικὸ ὄν εἶναι ἡ ἐνοια.

Όταν άποσπασθούμε από θαμνό βασιλείο τών έννοιών είμαστε άποχρησμένοι να δεχτούμε τις Ιδιότητες που δίνει ο Έλεάτης στο έν : «γένετον, ανέλεθρον, ούλον, μονογενής, άτρέμης, άπίλεστον» (8, 3-4), διάκερο, μόνο του γεννημένο, άσάλευτο, άπέλευστο. Μήν τοσ ζητής άρχη. Είναι πάντα και θάνατο πάντα. Πραγματικό έν είναι άρα το άναμικό καθάρτασμα της πραγματικότητας στη νόηση μας. Σωστή γνώση μπορεί να έχει μόνο τοσ σταθεροί κι αλόγητοι κι άρθωτου-Αυτή είναι ή άλήθεια. Ένώ για τόν κόσμο τών φαινομένων σχηματί-ζεις άπαιτή γνώνη, μιά «όδω» (= γνώμη, ορίσιον, Μέτσηγη), έπει-δή είναι ρευστός κι άστατος. Οι κακόμοις λοιπόν γνώσεις μας για τόν φυσικό κόσμο, ή ιονική φυσική άόληση, είναι άπλή γνώνη, μιά δοξασία. «Άπό τό δρόμο από τής ζήνωνος κρέτα μακριά τό νοσ σου», λέγει ή θεά στο φιλόσοφο που πήγε θρονιασμένος στο έδρα του να μυηθεί στην άλήθινή σοφία (18 Β 1, 83 Δ.).

Η παλιά δοξογραφία τών Έλεασιμό τών έβραζε κοντά στον Πυθαγορισμό, τόν Παμενίδη τόν έκανε μαθητή του Πυθαγόρα (18 Α 4 και 12 Δ.) κι ο Rohde παρατήρησε πως οι παραστάσεις φυσής, άλλου κόσμου κλπ. στών Παμενίδη δέν είναι κάτι θρη-γανικά δεμένο με τη φιλοσοφία του παρά βασισίνε από τήν θρη-μική - πυθαγορική θεοσοφία (Psyche, II * -*, σ. 158). Έχουν κοινή διάθεση και βασισίνε από τήν ίδια οικουγένεια. Ζητούν και οι δύο, καθώς όλες οι ιδεαλιστικές άπόπειρες τόσο στην Άρχαι-ότητα όσο και στους Νέους Χρόνους, να βγάλουν τό νοσ και τήν ψυχή έξω από τήν κοσμική λειτουργία.

V. ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΟΥ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΥ

Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Η νίκη πάνω στους Πέρσες ήταν νίκη της δημοκρατίας πάνω στην άριστοκρατία και τόν ιδεολογικό της κόσμο. Στόν τρομερό κίνδυνο τήν άντίσταση τήν έκανε ο δήμος, ένω άριστοκρατία και Ιερατείο συναμοτούσαν μαζί με τόν έχθρό. Άν νικούσαν οι Πέρσες, ο «μέγας βασιλεύς» θά σιδερόδενε τήν Έλλάδα στην άπέραντη άπτοκρατορία του. Έξπατριδες κι Ιερατές και Ιερατείο θά βιάζονταν να προσαρμολοσούν, ένω οι κολεόφριβες δημοκρα-τίες, που ή καθένα είχε δικούς της θεομούς και τήν ιδιαίτερη φυσιογνωμία, θά συμπέδονταν στη χοντροκόμμη μοναρχία και θά τις κυβερνούσαν σατράπες και στρατηγοί. Η ελευθερία τους θά τούκιζε για χαρά τών ελιγαρχικών, οι θεοί τους θά ύπο-

τάζονταν στους θεούς τών άπεντέδων, με συνεργασία του μα-τρίου τών Δελφών, που τό άνησυχοσε ο άπυγκρήτος διαφρι-τισμός. Η πλούσια πνευματική παραγωγή θά στέρευε, πράμα που δε θά συγκατούσε βίβλια τήν ελιγαρχία.

Ο δήμος βγήκε δυναμομένος από τήν πόλη, και τη νίκη τήν άκολούθησε πραγματική άνήθηση. Πολιτείτες που είχαν προ-γηθεί στην οικονομική εξέλιξη, μικραποικιαί και θρονακίαι πόλεις, άποικίες της Ίταλίας, Ιονικές στην πλειονότητα, Ά-βδηρα, Κλαζομένης, Λεοντίνοι, Άκρόγρας, είναι στην πρωτοκο-ρία. Σέ ύπόδειγμα νέου τύπου πολιτείας ύψώνεται ή μεγάλη δημοκρατία της Άττικής.

Η έξαπλοτική πολιτική με ήγέτη τόν Περικλή και τους ά-κρους δημοκρατικούς σπάρχη τήν Άθήνα έλο και περισσότε-ρο στη θάλασσα, παραχωρεί έλο και περισσότερα δικαιώματα στο «ναυτικό ένχο», που ή θέση του στην πολιτεία γιγνάντω-σε σε βάρος της άριστοκρατίας της γής. Η Άθήνα και μαζί της οι έξαρτημένες άπ' αυτήν πόλεις, κλειστό οικονομικό σύστη-μα στο Αίγαίο, από 2 έκατομμύρια κατοίκους, τρέβηξαν σε ρι-ζοσπαστικότερη δημοκρατία. Οι άνωτατες άρχές, έκτός από κεί-νες που άπαιτούσαν ειδική κατάρτιση, όπως λ.χ. οι στρατηγοί, έβιναν προσιτές με τόν κληρο, κάτι άκατανόητο για μας σημε-ρα. Ο δήμος άνεβαίνει έλο και πιο πολύ δυναμομένος. Οι «προστέτες του δήμου», οι πολιτικοί δηλαδή ήγέτες, έρχονται για καιρό από τήν άριστοκρατία, γιατί αυτοί έπιβάλλονται σάν ειδικοί στην κυβερνητική τέχνη και στα στρατιωτικά. Οι διάδο-χοί τους όμως, με τρανό παράδειγμα τόν Κλέωνα, είναι όστοι βιωμάχανοι ή έμποροι.

ΣΟΦΙΣΤΕΣ

Μέσα στη μεγάλη δραστηριότητα και τό φως τών έλευθερων θεσμών ο νοσς φυσικοί. Έπεινοι άπαίρε-σαν τό μύθο από τά φυσικά φαινόμενα, οι νέοι διαφωτιστές έγ-γυμνώνουν από τό μυστήριο τους άνθρώπινους θεομούς, τήν ίδια τήν ανθρώπινη διάνοηση και τά δημοσυγγήματά της θρη-σκεία, δικαιο, νόμος, γλώσσα. Με άκράτητο θάρρος διαπιστώ-νουν πως έλ' αυτά είναι άνθρώπινα κατασκευάσματα κι όχι θεϊκές άποκαλύψεις, πως έχουν σχετική αξία μόνο, έλαττωμα-τικά πάντα, που δέχονται άπεριόριστη συμπλήρωση και τελειο-

ποίηση. Με την πλατιά και δυναμική αυτή ζύμωση, που τη λέμε σοφιστική, ή γνήσια αντιμετώπιση του κόσμου, ή δημοκρατική κι ορθολογική, φέρνει στην ολοκλήρωσή της. Άντρες, όπως ο Πρωταγόρας, ο Ίπκιος, ο Πρόδικος, ο Γοργίας κι άλλοι κληρονομοί, έχοντες σημαντικώτατη θέση στη διανοητική ιστορία του ανθρώπου, όποτε είναι δικαιολογημένος ο χωρισμός της πνευματικής ζωής των Άρχαίων σε περίοδο πριν και μετά την εμφάνιση της σοφιστικής.

Είναι κι αυτοί φυσικοί, άμμοι διάδοχοι και συνεχιστές των Ίώνων. Τ' όνομα σοφιστής σήμανε παλαιότερα ό τι και τό σοφός. Ο Ηρόδοτος όνομαζεί τον Πυθαγόρα σοφιστή (ανά τών άδοθενεστάτων σοφιστή Πυθαγόρα», IV, 95). Τούς φυσικούς τούς έλεγαν χωρίς διάκριση σοφιστές. Ο Σιμακίος τών Διογένη Άπολωνίδη τόν λέγει σοφιστή (51 A 4 D.). Ο νέος σοφός, ό σοφιστής, ό άνθρωπος που δημιουργήθηκε μετά τίς νίκες και τήν έπιβολή σέ πολυάριθμα, ξενόγλωσσα και ξενότροπα έθνη, νιώθει ζωηρότερα πως μέ τό μυαλό και τήν τέχνη του εξουσιάζει τή φύση και τή δική του τύχη. Ο κόσμος από θεοκεντρικός γίνεται άνθρωποκεντρικός. Κριτήριο και μέτρο γιά όλα είναι ό άνθρωπος. Τά αισθητά όρασχουν, γιατί ή αισθηση και ή νόση του πιστοποιούν τήν ύπαρξή τους, τά άπερυσικά, τ' άύλα δέν όρασχουν, γιατί τίποτε δέν βεβαιώνου τήν ύπαρξή τους. Καλό είναι ό τι ό άνθρωπος παίρνει γιά καλό, κακό έκετό που άποκρούει. Μόνος πραγματικός κόσμος είναι ό αισθητός, ό κόσμος τής «δόξης», ενώ τό όν τών Παρμενίδη, τό άκίνητο κι άβάλληγο, είναι πλάσμα τής φαντασίας. Συνέπεια ό παραμερσημός τής μεταφυσικής, τής όντολογίας και τό βήμα προς τή διαλεκτική, από τά σημαντικώτερα που έγιναν στην Άρχαϊότητα, όχι τόσο γιά τή θεωρία όσο γιά τίς πρακτικές εφαρμογές.

ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ
Μέ τή βασική αυτή διαπίστωση αρχίζει ό κορυφαίος τού χορού, ό πραγματικά δαιμόνιος Πρωταγόρας ό «Άβδηρέτης, τό σύγγραμμά του «Άλήθεια ή Καταβάλλοντες». Άλήθεια σημαίνει άρχικά τό πραγματικό, ό τι μάς δίνουν οι αισθήσεις. Γιά τόν Πρωταγόρα ή άλήθεια δένεται στενά μέ τίς αισθήσεις (Πλάτ., Θεαιτ. 167 BC), τό κόκκινο πανί-γιά τόν Πλάτωνα (Κρατ. 391 C). Μέ τό Καταβάλλοντες (δηλ. λόγος) έννοεί έπιχειρήματα, που ριχόνται κάτω τούς φαν-

τασοκοπικούς ισχυρισμούς τών ιδεαλιστών. Άπό τό βιβλίο σώθηκαν έλάχιστα. Αρχίζει μέ τήν περιβόητη φράση, που μάς τήν παραδίδουν μέ τίς ίδιες λέξεις διάφορες πηγές. Ο Σέξτος Έμπειρικός στό βιβλίο του «Πρός Μαθηματικούς» γράφει : «έναρχόμενος γόντ τών Καταβαλλόντων άνεφώνως» πάντων χρημάτων μέτρον έστιν άνθρωπος, τών μόν όντων ως έστιν, τών δέ ούκ όντων ως ούκ έστιν» (VII 60). «Όλα τά πράματα καθορίζονται από τόν άνθρωπο. Πραγματικά ύπόσταση έχουν όσα βλέπει και όσα κίναει. Τά λεγόμενα άόρατα, άπερυσικά κι άπρόσιτα δέν ύπάρχουν. Ο homo - mensura (άνθρωπος-μέτρο), όπως είπαν οι έρευνητές τής έποχής μας μέ τίς λατινικές λέξεις, είναι διανοητική ανάγκη τής έποχής.

Η άμμοτη έφαρμογή τής αρχής στό πρωταρχικότερο από τά ύπερασθητά φτάνει στό συμπέρασμα : «περι μόν θεών ούκ έχω είδέναι, ούθ' ως είδον ούθ' ως ούκ είλοι ούθ' όποίοί τινας είδαν» πολλά γάρ τά καλίστιστα είδέναι ή τ' άδηλότιστα και βραχύς άν ό βίος τού ανθρώπου» (λόγος τού Πρωταγόρα, 74 B 4 D.). Έπίμβαση δηλαδή τών θεών άποκλείεται, άφού ή ίδια ή ύπαρξή τους είναι προβληματική. Ποτέ δέν φανερώθηκαν σε κανέναν και ή σύντομη ζωή μας δέν έπιτρέπει να έτακρωόσουμε, άν ή λεγόμενη δικαιοσύνη τους είναι πραγματική. Όποτε δέν έχει θέση τό χαλαρό έπιχείρημα, πως οι θεοί δέν εμφανίζονται σωματικά, καθά τούς άναγνωρίζουμε από τά έργα τους. Ούτε έταξαν βασιλιάδες ή ευφύτεριδες να κυβερνούν τούς ανθρώπους. Πολιτεύματα και νόμοι είναι παροδικοί, ισχύουν όσο τ' άνέχονται οι άνθρωποι. «Όταν κατανοών τυραννικοί και «κατά φύσιν βιάζονται», πρέπει ν' άντικατασταθούν μέ άνθρωπιανότερους. Ο περιφρασμός σοφιστής, όπως είπαν έπόμενο, άπόκτησε φήμη άδου : «άδου ένήρητο δόξαν».

Η άνθρωποκεντρική άποψη είναι γιά τήν διγαρχία κτύπημα σκληρότερο από τή μηχανιστική αντίληψη τής Ιωνικής φυσικής γιά τόν κόσμο. Τής άφαιρούσε άπλaxνα τή θεϊκή πρόνοια, που τά είχε κανονίσει τόσο φρόνιμα, να είναι δηλαδή αυτοί άφεντάδες κι οι άλλοι υπόζυγια. Ο γέρος Πλάτων γράφει νοσταλγικά : «ό δέ θεός ήμιν πάντων χρημάτων μέτρον άν είη αίμίτου» (Νόμος IV 716 C).

Έτσι ό «Έλληνας δημοκρατικός άνθρωπος, άσιαχτος από

τις υπερφυσικές δυνάμεις, γίνεται από θεονόμος άνθρωπινόμος και καίεται στα χέρια τήν τύχη του, ρωθαίλει την τεχνική, οικονομική και πολιτική ζωή με πρωτοβουλία δική του. Οι θεοί, οι νόμοι, οι έξεις, ή γλώσσα, ή θρησκεία, είναι δικά του κατασκευάσματα. Τήν όμυλλα δέν του τί δίδαζε κανέναν θεός, τίς τέχνες καμμά 'Αθήνα. Τήν έννομη κοινωνική ζωή τήν όργάνωσε ό Ένας ό άνθρωπος μέ τό φιλότιμο και τό αίσθημα του δικαίου (αϊδώς και δίκη) που έχει μέσα του. 'Η πολιτεία προκύβει μέ τήν έλληλεγγύη, μέ τή σοφροσύνη και δικαιοσύνη. 'Η άγάπη τής δικαιοσύνης, τό δοσο και ίερό, είναι συγκινήσεις του ανθρώπου ανεξάρτητες από πίστη σέ θεό. Οι θεοί κατόντησαν τό πολύ δικαιοματικό, όπως έγινε πολύ πού συνειδητά στόν 'Επίκουρο. Τή θέση τους τήν πήρε τό ανθρώπινο λογικό. 'Ο άνθρωπος δέν ένεργεί από φόβο κανέναν θεού παρά από έσωτερική ανάγκη να είναι ήθικός, γιατί τό φωτισμένο μυαλό του λέει πως συμφέρο του είναι να ενεργεί έτσι, έπαυδή έχει πώς χωρίς έκείνα τά κοινωνικά αίσθήματα, χωρίς «αϊδώς και δίκη», δέν υπάρχει ούτε κράτος ούτε άτομο.

Γιά να τό δείξει αυτό άνατρέχει στη ζωή του παιμότερου ανθρώπου. Κάνει πραγματική προϊστορία, πού τά πορίσματα τής τά είχε εκθέσει στο βασικό του σύγγραμμα : «Περί τής έν αρχή καταστάσεως». Το έργο διαβάστηκε πολύ και είχε μεγάλη επίδραση. Τά βαθιά ίχνη τών ιδεών του τά βλέπουμε στη λογοτεχνία του καιρού, στο προϊόμο του Θεουκλίδη, στις κοσμογονικές και κοινωνικές άντιλήψεις του Δημόκριτου, στα δράματα του Εφραίμ, ιδιαίτερα εκεί πού γίνεται σύγκριση άνάμεσα στα έλληνικά και τά βαβυλωνικά ήθη κ.ά. Στο διανοητικό κλίμα μās φέρνει ή άριστοτεχνηματική καθόβουλη παρωδία του Πλάτωνα στόν όρνάνωμο του σοφιστή διάλογο. Μίμηση τής προϊστορίας είναι ό μύθος του Πρωταγόρα 320 C κ.

'Η σοφιστική είναι γεμάτη αλόθερη αισιοδοξία, όπως όλη ή μετά τά Μηδικά έποχή. Πιστεύει και διδάσκει πως ό άνθρωπος πηγαίνει από τό χειρότερο στο καλύτερο. Το χρυσό αιώνα δέν τόν άφήκαμε πίσω παρά πηγαινόμε να τόν φτάσουμε αντίθετα μέ τήν ήσιοδική, κοινή σ' όλες τίς θρησκείες, αντίληψη του χαμέτου παραδείσου. 'Η έξελικτική έννοια είναι φανερά στη σοφιστική. 'Ο άνθρωπος πού έκαμε χτήμα του αδ-

τή τήν έπίγνωση και νιώθει ξεκάθαρο τό μυαλό του, κοινά στο στόθος και σοφός στα μέλη του, δέν περιμένει παθητικά παρά βοηθεία και σπαράζει πού πέρα τήν άνάπτυξη. Αυτό έβαλε σπαρό του ό σοφιστικός «διαφωτισμός», όπως είναι με μιά λέξη δαιτυμένη από τό δικαιοκρατικό διαφωτισμό του 18ου αιώνα.

ΑΓΩΓΗ ΝΕΩΝ 'Η αντίληψη αυτή έκαμε τους σοφιστές να θελήσουν να πάρουν στα χέρια τή μόρφωση τής νεολαίας. 'Ακολουθούν τή γνήσια έλληνική παράδοση, όταν για κύριο στη μόρφωση βλέπουν τήν «πολιτική άγωγή», όπως οι «άγαθοί και παλαιό νομοθέται» (Πλάτ., Πρωτ. 326 D). 'Ο 'Ελληνας τών κλασικών χρόνων δέν μπορεί να νιώσει έλλη άγωγή έκτός από τήν προσανατολισμένη στην πόλη και στο κράτος. Διδάσκουν τους νέους τήν «πολιτική άρετή», τήν «πολιτική σοφία και τέχνη», δηλαδή τήν ικανότητα να διαχειρίζονται τίς ύποθέσεις τής πολιτείας. Τελικός σκοπός είναι ν' άναπτυχθούν οι νέοι σ' όλοκληρωμένη προσωπικότητα, ώστε να δουλεύουν για τό δημόσιο και τό ιδιωτικό καλό, άφοσ τά δυο στην άρχαία πολιτεία είναι άχώριστα. Αέτή είναι ή «εθβουλία», ή ικανότητα να κανονίζει κανείς τή δημόσια και τήν ιδιωτική ζωή. «Τό δέ μέτρημα έστιν εθβουλία περι τών οικείων, όπως άν άριστα τήν αυτού οικίαν διοικού, και περι τών τής πόλεως, όπως τά τής πόλεως δυνατότατες άν ειη και κράττειν και λέγειν» (Πλάτ., Πρωτ. 318 E).

Μ' όλη τή διάθεση του Πλάτωνα για παρωδία, ξεφεύγουν από τόν ξεχειλιμένο νεότητα και χροίμορ διάλογο τόνοι, πού μās κάνουν να νιώσουμε τήν ψυχοσύνταση του έξοχου διαφωτιστή. 'Υψηλό φρόνημα κα δόθερομο κύμα αισιοδοξίας τόν έσηκώνει. Τόν τρώματό του θέλει να τόν ανεβάσει στην περιωπή του μεταμηδικού 'Ελληνα, να του πλάσει τήν άκείρη ψυχή του 'Αθηναίου, όπως εμφανίζεται στο δεύτερο μού τό δου αιώνα. Στα μάτια του μεταφωρίζεται τό καρφάγμα του Παριμλή. Με περιήφανη αυτοπροπόηση προφέρει τίς λέξεις: «ήμολογώ τε σοφιστής είναι και παιδείαν ανθρώπων» (Πλ., Πρωτ. 317 B). Αυτό δέ σημαίνει, όπως εμφανίζεται στο δεύτερο μού τό παρώνουν : «έγω δέ ντρέπομαι τό κακόφρημα όνομα». Τό αντίθετο : «έμένα δέ με κρατούν φευτομετροφορούνες. Παίρνω άποφασιστικά τόν τιμημένο τίτλο του σοφιστή». 'Η πολιτική τέχνη, σέ με-

γέλη τιμή από μιάς αρχής στην Ελλάδα, πήρε μεγαλύτερη αίγλη ύστερα από τα Μηδικά, γιατί έφοδίαζε το άτομο με μέσα για να πάρει ήγειτικό μέρος στη ραγδαία ανάπτυξη των πόλεων. Με την πρωταγορική Έννοια Έγραψε ο μεγάλος συμπολίτης του Δημόκριτος: «τὴν τὴ πολιτικὴν τέχνην μεγίστην οὖσαν ἐκδιδάσκεισθαι καὶ τοὺς πόνουσ διώκειν, ἀπ' ὧν τὰ μεγάλα καὶ λαμπρά γίνονται τοῖς ἀνθρώποις» (Πλοῦτ., πρὸς Κωλ. 32 π. 1126 Α, 55 Β 157).

Ἡ ἐπιμηγορία τῶν σοφιστῶν, δηλαδή τῆς δημοκρατικῆς Ἑλλάδος, πὸς ἢ «ἀρετὴ εἶναι διδακτέα», πὸς δηλαδή μὲ τὴ διδασκαλία καὶ καθοδήγησης μπορεῖς νὰ κόνεις τὸ νέο ἱκανὸ νὰ κυβερνήσει τὸ κράτος, σήμαινε οσοῦτι ἐπαναστάσει γιὰ τὸ ἀριστοκρατικὸ - δωρικὸ δόγμα, πὸς ἢ τέτοια ἀρετὴ εἶναι κληρονομικὴ, χάρισμα θεοῦ, πὸς ὄρασι μὲνοι τὸ ἔχουν στὸ αἷμα τους. Ἡ ἀριστοκρατικὴ ποίηση εἶναι γεμάτη ἀπὸ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ (πρβ. Θέογν σ. 35). Ὁ Πίνδαρος τραγουδεῖ μὲ τὴν τελετουργικὴ του ἀλαζονία: σοφὸς εἶναι ὅποιος εἰς γνώσεις εἰς ἔχει ἀπὸ τῆ φύση του. Ὅσοι τὴ διδάχτηκαν μονάχα, σκούζονται σὺν κωρῆα μὲ τὴν ἀμετρη γλαυσοφαγία τους μπρὸς στὸ θεϊκὸ ποντὶ τοῦ Δία: «Σοφὸς ὁ πολλὰ εἰδὼς φυᾶ μαθόντες δὲ λάβροι παγκλιθεῖς, κώραες ὡς, ἄκραντα γαρύετον Διὸς πρὸς ὄρηα θεῖου» (Ὀλύμπ. ΙΙ, 86 - 88).

Ἡ νέα γενεὰ πιστεύει στὴ χωρίς ὄρια μὀρφωση τοῦ νοῦ. Ὅπως μὲ τὴ γυμναστικὴ στὶς παλαιότερες ὁ δημοκρατικὸς κόσμος ἀφαίρεισε ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία τὸ προνόμιο τῆς πολεμικῆς ἀρετῆς, ἔτσι ἡ νέα παιδαγωγικὴ πεία νὰ τῆς ἀφαιρέσει τὴν ἀποκλειστικότητα τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς. Ἡ ἀγωγή προβάλει σὺν ἱστορικῇ ἀνάγκῃ καὶ χρησιμοποιεῖ γιὰ μέσο ὅλη τὴν ὡς τότε πνευματικὴ παραγωγή τῶν Ἑλλήνων, μὲ προσωπικὴ νὰ μορφώσει ὄχι μόνον τὸ παιδί (καίθεα) παρὰ ὀλόκληρο τὸ ἔθνος. Ὁ Πρωταγόρας βάζοντας τὴν πνευματικὴ μὀρφωση πάνω ἀπὸ τὴν τεχνικὴ κάνει αἰσθητὴ τὴν ἀνάγκη τῆς ἐποχῆς γι' ἀνθρωπιστικὴ μὀρφωση. Ὅτι κατόπιν εἶπαν ἀνθρωπιστικὴ μὀρφωση (humanismos) γεννήθηκε στὴν Ἑλλάδα μὲ τοὺς σοφιστές. Ἡ κατανόηση ἀπὸ τὸν κόσμο εἶταν βαθύτατη. Ὁ Ἰλιος ὁ Πλάτων, ὁ ἀμάλαχος πολέμου τῶν σοφιστῶν, ὀμολογεῖ, μὲ κίερα χωρὶς ἄλλο, πὸς οἱ μαθητῆς μόνον πὸς δὲ τοὺς σήκωναν στὸ κεφά-

λι: «καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ σοφίᾳ οὕτω ἀπόδρα φιλοῦνται, ὥστε μόνον σὺν ἐπὶ ταῖς κεφαλαῖς περιφέρουσιν αὐτοὺς οἱ ἑταῖροι» (Πολιτ. Ι, 800 D).

Δὲ χρειάζεται μεγάλος κόπος γιὰ νὰ ἐννοήσῃ κανεὶς τὴ λύση τῆς ἀριστοκρατίας γιὰ τοὺς «νεωτεροποιοὺς», πὸς ἔβαζαν ἄλλη μιά φορὰ σὸ κίνδυνο τὰ ἱερά καὶ δαα. Πολέμησαν μὲ πείσμα τὴ σοφιστικὴ. Ἀντίθετα στὴν καινούργια ἀγωγή σκάψαν τὸ σύνθημα νὰ ξεναγυρῶσιν στὴν «πᾶρσον ἀγωγὴν», ὁπὸς δημοκοποῦσαν οἱ ὑπερπατριώτες μὲ τὸ πίσω στὴν «πατριον πολιτείαν», ἐννοώντας μ' αὐτὸ τὴν πολιτεία πὸς οἱ ἴδιοι ποθοῦσαν. Ὁ Πλάτων μὲ ζῶη πολέμησε τοὺς σοφιστές μ' ἐπισηρήματα λίγο παιστικά, πὸς ἄμα τὰ ζήτησας προσεχτικὰ περιουσία ἢ ἐκτίμησὴ σου στὸ πρόσωπὸ τους. Στὴν προσκόθειά του εἶχε πολυαξίθιμους βοηθοὺς, πὸς δυνατώτερος τοὺς στάθηκε ἢ νοητικὴ καὶ συναισθηματικὴ κατάσταση τῶν χρόνων ὕστερα ἀπὸ τὸν πόλεμο. Ὄπου κατάφεραν νὰ παραμορφώσων καὶ νὰ κόνουν ἀγνωρίστες εἰς μεγάλες ἐκείνες φυσιογνωμίες.

Ὅμως μέσο στὸ κλίμα πὸς γέννησε τὴ σοφιστικὴ, ἄνθισε ὁ ἀττικὸς πολιτισμὸς τοῦ δου αἰώνα. Ἡ πόλη τῆς Παλλάδας γιγάντωσε ἀπὸ ἀνθρώπους ἱκανοὺς σ' ὄλους τοὺς κλάδους, τὸ ἀθηναῖκὸ ναυτικὸ κυριόρχησε στὴ Μεσόγειο, χτίστηκαν οἱ Παρθενῶνες, τὸ ἀττικὸ δῶμα ἔφτασε στὴν ὀριμότητα ἐνὸς Εὐρωπαϊκῆ καὶ σὺν ἀπολογισμὸς τῶ ἀνθρώπινου θρίαμβου μᾶς ἔμεινε ἡ ἱστορία τοῦ Θουκυδίδη, «κτίσμα ἐς αἶν», ὁπὸς ὅλη ἡ παιδεία τῆς «Πεντηκονταετίας». Κόρυφωμα τῆς πρώτης προσκόθειας τοῦ ἀνθρώπου νὰ γίνει ἀνθρώπος.)

VI. ΑΠΟΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

ΚΑΤΑΛΥΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ Ἡ δημοκρατία, ὥπως λειτουργεῖσε στὴν καλὴ ἐποχὴ, ἔφερε τὴν λογγορία ἀνάμεσα στὴν κρατικὴ ἐξουσία καὶ στὰ δικαιώματα τοῦ πολίτη. Στὰ πρὶν ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο χρόνια ἢ ἀνεση τοῦ τελευταίου πολίτη τῆς Ἀθήνας ἔφτασε σὸ σημεῖο πὸς δὲν τὸ ξεναγυρῶσαν μακρότατοι αἰῶνες. Ὁ ἀνθρώπος τοῦ λαοῦ σὺν τεχνίτης, ὀκαυτής, χορευτής στὶς δημόσιες γιορτές καὶ σὺν κωπηλάτης κέρδιζε δαα τοῦ χρειάζονταν νὰ ἐπιθεθε ἄ-

σφάλεια και γαλήνη, που τὸν ἔκαναν νὰ χαίρεται τὴ ζωὴ. Οἱ συνθήκες αὐτὲς ἐξηγοῦν τὸ ἄσθονο κέρδι τοῦ Ἀθηναίου τῶν κλαπικῶν χρόνων καὶ τὴν ἀξιοθαύμαστη ἀπόδοσιν μιᾶς πολιτείας ἀπὸ σαράντα χιλιάδων ἐνῆλικους ἄνδρες.

Τὸ ὄραιο αὐτὸ δράμα τὸ διέλιξε ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος καὶ ἄλλοι που τὸν ἀκολούθησαν τὸν 4ο αἰῶνα. Ἡ ἀρχαία οἰκονομία, που στηριζόταν στὸς δούλους, δὲν εἶχε στέρεας βάσεις. Ὅταν οἱ δούλοι τῆς Ἀθήνας ἀραξίτευσαν στὴν ἀσφυκτιμένη ἀπὸ τοὺς Σπαρτιάτες Δελφία, σταμάτησαν τ' ἀθηναϊκὰ ἐργαστήρια καὶ ἡ βιομηχανία παρέλιξε. Ὅταν τὸ 403 οἱ δημοκρατικοὶ ξαναγύρισαν στὴν Ἀθήνα, ἡ κατάσταση εἶταν ἀπορητευτική, ἐπειδὴ εἶχαν σχεδὸν ξαφανιστῆ ὁ δούλος.

Ἡ δημοκρατία εἶχε ἐκπλῆθυνεῖς ἑξωτερικοὺς ἐχθρούς καὶ τοὺς ὀλιγαρχικοὺς συνομοίτες σὲ πλάσμα της. Ὑστερα ἀπὸ τὴ συμφορὰ στὴ Σικελία, ἔγινε ἀπόπειρα γιὰ κατάλησιν τῆς δημοκρατίας (412). Οἱ ὀλιγαρχικοὶ περίμεναν τὴ σωτηρία τους ἀπὸ τὴ Σπάρτη. Οἱ «λακωνίζοντες» εἶχαν τὸ κολίτευμά της γιὰ ὑπόδειγμα καὶ θαύμαζαν τὸ μυθικὸ νομοθέτη της Λυκούργου. «Καλλίστη μὲν γὰρ δέητον δοκεῖ πολιτεία εἶναι ἡ Λακεδαιμονίων» λέγει ὁ Κριτίας στὸ κατηγορητήριον τοῦ Θηραμένη (Ξεν., Ἑλλ. II 3, 34). Μὲ ἄμους ἀναγνώστης μιλοῦσε ὁ Σοκράτης καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ξενοφῶντα, τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι γεμάτα ἀπὸ ἐγκώμια στὸ σπαρτιατικὸ πολίτευμα καὶ στὰ «λακωνικὰ ἥθη».

Ἡ ΟΛΙΓΑΡΧΙΚΗ ΑΝΤΑΡΣΙΑ Ἡ ἀντίδραση συνασπισμένη γύρω στὴ σπαρτιατικὴ στρατοκρατία, βοηθημένη ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ὑπόνομιση, κατάφερε νὰ λυγίσῃ τὴν ἀντοχὴ τοῦ δήμου ὕστερα ἀπὸ εἰκοσιεπτάχρονη πάλη. Τὸ 404 ἡ Ἀθήνα φαίνεται χτυπημένη θανάσιμα, οἱ θεομοὶ της σὰ χρωστικοῦ μένος, ἡ δημοκρατία βουλιάζει κάτω ἀπὸ τὰ βράνισα χτυπήματα τοῦ Λυσάνδρου καὶ τῶν ἐγχώρων συνεργατῶν του. Ἡ Σπάρτη πιστεύει πὸς ὕστερα ἀπὸ τὴν συντριβὴ τοῦ μοιροῦ ἀντίπαλου μοραεὶ νὰ ὑποτάξῃ τοὺς Ἕλληνας στὴν δεξὴ της. Μὰ δὲν ἔχει οὐτε τὴν προετοιμασίαν οὐτε ἀνθρώπους οὐτε ἀντίληψιν γιὰ τέτοια ἐπιχώρησιν. Ἀποσχεδιάζει, ἐνεργεῖ ὁσσομοδικά, μὲ πόθος καὶ σιληρότητα.

Ὁ Λυσάνδρος κατάλιξε τὶς δημοκρατίας στὶς πόλεις καὶ ἔδω-

σε τὴν ἐξουσία οἱ λακεδαιμόνιοις ἀρμοστές καὶ δεσπάρχες, πολίτες δηλαδὴ διαλεγμένοι ἀπὸ τοὺς φανατικότερους ἀντιδραστηριοὺς. Τοὺς Ἀθηναίους ἀγκάλιασε τοὺς σφάζει χωρὶς κολλῆ διαδικασίας καὶ ὀργανώνει σφαγὴς δημοκρατικῶν. Ὑποχρῶνται τοὺς Σάμιους νὰ φέρουν ἀπὸ τὴν πόλιν τους μὲ ἓνα μόνον ρούχο καὶ νὰ παραδώσουν ὅλη τὴν ἄλλη περιουσίαν τους: «ἐν ἱματίον ἔχων ἕκαστος ἀπέναν τῶν ἑλευθέρων, τὰ δ' ἄλλα παραδοῦναι» (Ξεν., Ἑλλ. II 3, 6). Οἱ δημοκρατικοὶ σκοροῦν ἔσπον τοὺς φέρουσι ὁ ἀγέρας, κνηνημένοι ἀπὸ τοὺς νεώτους ὀλιγαρχικοὺς, προγραμμένοι ἀπὸ τοὺς Σπαρτιάτες, φτωχοὶ, ἐξαθλιωμένοι, πρόθυμοι νὰ προσφέρουν τὸ σπαθὶ τους οἱ ἔσπον τοὺς σώσει ἀπὸ τὴν πείνα. Τέτοιοι ἀποτέλεισαν τοὺς «Μύριους» τοῦ Κύρου καὶ τοὺς μισθοφορικοὺς στρατοῦς, ποὺ ἔπαυον ἀπείσιοι καὶ μοραεὶ ὄλο στὴν κατοπινὴ ἑλληνικὴ ἱστορία. Δι φέρθηκαν καλύτερα οἱ Σπαρτιάτες στὸς συμμάχους τους. Ὅποτε γρήγορα ἔχασαν τὴ συμπάθεια που εἶχαν, ὅταν ἀρχίζαν τὸν πόλεμον. «Δὲν τοὺς συμπαιθεῖ κανένας, ἐπειδὴ ἐπαίρναν ὅλο τὸν κόσμον. ... Τοὺς εἰλωτές τους τοὺς βάζουν ἀρμοστές καὶ κάθησαν σὰν ἀπέντες πάνω στὸς σύμμαχους. Ἐκίνους ποὺ ἀποστήσαν ἀπὸ οὗς τοὺς γέλασαν ἑλεναί. Ἐνῶ ἕποσθήσαν ἑλευθέρια, τοὺς φέρωσαν διπλὴ σκλαβιά. Γιατὶ τυραννοῦνται ἀπὸ τοὺς ἀρμοστές καὶ τοὺς δέκα ἄνδρες που διόρισε ὁ Λυσάνδρος σὲ κάθε πόλιν», λέγει ὁ ἀποσταλμένος τῶν Θηβαίων μοραεὶ στὴν ἀθηναϊκὴ ἐκκλησία (Ξεν., Ἑλλ. III 5, 8 κκ.).

ΟΙ ΤΥΡΑΝΝΟΙ Οἱ ἀδικίκοι πόλεμοι, που ἀπὸ τὸ 431 ἀναστάσαν τὴν Ἑλλάδα, εἶταν στὴν οὐσία πάλη ἀνάμεσα στὴ γαυθημονικὴ ἀριστοκρατία καὶ τὸ δῆμον. Στὴ σύγκρουσιν, που ἔλαβε τὶς γνωστὲς διαστάσεις, ἡ ὀλιγαρχία τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, περιμένοντας τὴ νίκη τῆς Σπάρτης, συμμαχοῦσε ἐνωμένη σὲ μυστικὴς ἑταίριες, ἀργάνων ἐξεργῶσε, ἐποστήριξε ἀρχηγούς μισθοφόρων, που ἀραξάν τὴν ἐξουσία, καταργῶσαν τὶς δημοκρατίας καὶ κνηνητοῦσαν τοὺς δημοκρατικούς. Ὁ 4ος αἰῶνας ἔζησε ποιστὴ φασιστικὴ τρομοκρατία, μὲ τύραννους καὶ τυραννίσκους, που πρόβαλαν ἀπ' ἄλλες τὶς μεριεὶς. Μέσησαν καμὰ τετρακοσάρια ἀπ' αὐτούς. Σύντομα καὶ ἐκφραστικὰ μὰς ἔδωσε τὴν συνταγὴ τοῦ ἀρχαίου φασισμοῦ ὁ Κριτίας στὸ κατηγορητήριόν του ἐναντίον τοῦ Θηραμένη: «Ἵσοο

μεγαλύτερη είναι μιά πόλη κι δυο περισσότερο καιρό έζησε με δημοκρατία, τόσο περισσότερους πόντους να σκοτώνουμε» (Σεν., Έλλ. II 3, 24). Με τους νέους τυράννους συνεργάζεσαι και συμμαχείς ή άλλοτε τυραννομάχα Σπάρτη. Άντιπροσωπευτικότερος είναι ο Διονύσιος των Συρακουσών, που άρπαξε την έξουσία με αίματοκύλισμα και στη μακροτάτη κυριαρχία του (405-367) έκανε στον Έλληνοισμό της Δύσης τέτοιο κακό, που δέν μπορείς από τότε να συνέλθεις.

Προβάλλει με το πρόσημα της έθνοκροφούς όταν κινδύνει ο Έλληνοισμός της Δύσης, όποτε από τις καταπολέμους νίκης του Καρχηδόνου Ήμιλικου. Συνθηκολογεί με τους Καρχηδόνους για να έχει ελεύθερο το χέρι να επιβάλει την έξουσία του. Όταν παρουσιάστηκε επικρασία να τους ρίξει στη θάλασσα, άποφείγει να το κάνει, γιατί χωρίς την έχθρική άσπλη δε θα είχε λόγο ή τυραννίδα του. Εμβόλιμη την έξουσία του με τ' άγρότερα μέσα, καταπολέμει, δημεύει, διμαδικώς σπαγεί. Σφαταλολογεί έντονες μισθοφόρους, γιατί δέν έχει έμπιστοσύνη στους Έλληνες. Σεριζάνει δολώληρες πόλεις στη Σικιλία και στην Ίταλία και στη θέση τους έφρασσει τους έντονους μισθοφόρους του Κερκανούς, Κελτούς, Ίβηρες. Έτσι χτυπάει στη ρίζα του τον Έλληνοισμό της Δύσης κι έτοιμάζει τον έθνολο δολάντισμο του.

ΟΙ ΤΡΙΑΝΤΑ Όταν στην Άθήνα οι άριστοκρατικοί με τις λόγγες του έχθρου άρπαξαν την έξουσία, πήγαν να σβήσουν την από χρόνια πυκνωμένη λύσσα τους με τὰ πιο σιχαμερά έγκλήματα. Με την προέλαση προς διαπραγματεύονται την ειρήνη με τὸ Λύσανδρο, άργοπέφθαν σπάσιμα, για να λείψουν τὰ τρόφιμα στην πόλη, ώστε να παραδοθεί χειροπόδαρα δεμένος ο λαός. Με χαρές και πανηγύρια γαμήσαν τὰ μακρά τεύχη, τὸ θάρρακα της δημοκρατίας, που γε αυτό εΐταν μισητά στους άριστοκρατικούς και στη Σπάρτη. Ο Πλάτων, μι κρηνειφός του Κριτία κι άνεμφός του Χαρημίδη, καθώς κι ο Ξενοφών, άπρηέτησαν τους Τριάντα.

Έχοντας άσφαλισμένη την πλάτη τους, με τή σπαρτιατική φρουρά που έγκαταστήθηκε στην Άκρόπολη και με τὸ στόλο του Λύσανδρου που άγκυροβόλησε στον Πειραιά, οι Τριάντα Έκαναν έγκλήματα άπίστευτα για τους όχτω μήνες που κράτησαν την άρχή. Σκότωσαν για ν' άσφαλισούν την έξουσία τους, από μίσος και από πολύ για ν' άρπάξουν περιουσίες. Τὰ θύματα τους άνέβηκαν σε 1500, τεράστιο άριθμό άνάλογα με τὸν πληθυσμό.

Ή τραγωδία σταμάτησε με τή νίκη του δήμου, που τήν εικόλυσε ή άλλαγή στην έξωτερική πολιτική της Σπάρτης. Ο βασιλιάς Πανσωνίας, αντίθετος στο Λύσανδρο, ήρθε με μικρό στρατό στην Άττική και συμψίβησε τις δύο μεριδες, που είχαν αιματοκυλιστεί σε άγρια πόλη. Ο Κριτίας κι ο Χαρημίδης και μεγάλο μέρος από τους ενένονους σκοτώθηκαν στη σύγκρουση με τους δημοκρατικούς. Πολλοί όπαδοί τους άναγκάστηκαν να φύγουν από την πόλη, όπως ο Ξενοφών κι ο Πλάτων. Ο ειρηνευτής βασιλιάς άπαίτησε να δοθεί γενική άμνηστία, που τή σερβόστηκαν οι δημοκρατικοί, όπως σηματούνα ο Ίδωσ ο άντιδημοκρατικός Ξενοφών. «Ο Σπαρτιατής που φέρθηκε στην Άθήνα μ' αυτό τὸ μεγαλειό της ψυχής Έκαμε την άραιότερη ζωος πράξη άπ' όσες είναι γραμμένες στην ιστορία της πατρίδας του», λέγει ο Glotz στην έξαιρετική ιστορία του (III, 61). Κινδύνεισε όμως να χάσει τή ζωή του, έπαθ ή τὸν κατάγγαίλε στη Γερουσία ο ευτάδελφός του, ο γίγος βασιλιάς Άγης, και πήρε άσημαντη δόση από τὸν μνημη τὸν άνθρώπου, ενώ ένας Άλγησίλαος, ο κακός δαίμονος της Έλλάδας, ήρώθηκε σε ήρωα.

Από τὸ πάντοτε αυτό δέν κρέπαι να λείψει ένα άλλο πρόσωπο, ο Ίδωσ των Φερών. Μεγαλοτυφλικός της Θεσσαλίας, καυλαμπένος μάφουρας, γιατί άκουσε τὸ Γοργία, πονηρός κι ενοργητικός, κατόρθωσε, όπως ο Φίλιππος της Μακεδονίας, να γοητεύει με τήν όμιλία του και να δίνει στο πρόσωπό του τὸς πιο άτίθασους στρατάτες με τὸ θάρρος και τήν άναχοχημεί του. Σπάρτηκε να πάξει σπουδαίο όβλο όργανάνοντας έντολη δύναμη, ιδιαίτερα από μισθοφόρους. Στὰ Έλληνικά του Ξενοφώντα τὸν βλέπουμε να έκθεται οσοτή φραστική θεωρία : έντολη κινήτοποίηση, προσωπικός στρατός, κερανόβολη δρόση, χροσκοπία δημοκρατίας (Σεν., Έλλ. VI 1, 4 κ.). Άνέβασε τή δύναμη του σε 20.000 άπλίτες, 8.000 ίππαις και πολυάριθμους πελάστας κι όρχήτηκε να έξουσιάζει την Έλλάδα. Μόνο που τὰ μεγάλα του σχέδια τόσοσε τὸ μαχαίρι του δολοφόνου (370). Είχε όμως προφταίει να γαμίσει αίματα, φωτιά και ληστείες πρώτης δολώληρης (VI 1, 19).

Τ' άδέλφια του, που τὸν διαδέχτηκαν, πεποκόφτηκαν μεταξύ τους. Συνοχιστής του μεγάλου όργου του ήρθε άλλος λήσταρχος, ο Άλέξανδρος των Φερών : χαλιερός μὲν Θετα-

λοῖς τυγῆς, χαλεπὸς δὲ Θυβαίους καὶ Ἀθηναίους πόλεμος, ἀδικος δὲ ληστῆς καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν» (VI, 4, 35).

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΑΜΥΝΑ

Τὴν ὄρα ποῦ ἡ Σπάρτη καὶ μαζί της ἡ πανελλήνιος ὀλιγαρχία γίνονταν τὸ θρίαμβό τους γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας δὲν ὑποφαινόταν πὺς ἡ δημοκρατία εἶχε ἀπώλως πλεονέκτημα τῆς ῥίξης της. Στὸ μικρόχρονο ἀποκλεισμὸ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου δημιουργήθηκαν νέαιες βιομηχανίες σὲ διάφορες περιοχές, ὅπως ἔγινε στὶς μέρας μας. Ἐξωτερικὸ σημάδι εἶναι ἡ ζήσσοτερη κίνηση στὰ μέρη αὐτά. Ἡ μεταπολεμικὴ Θῆβα εἶχε τὴ χειροτεχνία της, τὸ δῆμο της μὲ τάσεις ολιγαρχικὰς καὶ τὴν πνευματικὴν ζύμωσίν της. Σ' αὐτὸ χροστῶσαι τὴν ὀλιγόχρονη ἀκμὴ τὸν καιρὸ τοῦ Πελοπίδα καὶ τοῦ Ἐπαμεινώνδα. Ἐρχονται στὴ σπαρὰ οἱ φωνικὲς πόλεις, ἡ Θεσσαλία, καὶ πὺς πέρα ἀργυρενταίε ἡ Μακεδονία. Ἡ Πελοπόννησος εἶναι ἡραίστιο γιὰ τὴν κυριαρχίαν Σπάρτης καὶ γιὰ τὴν ὀλιγαρχίαν. Ἄργος καὶ Κόρινθος εἶναι ἀποφασιστικὰ δημοκρατικὲς καὶ πάνε νὰ ἐνωθοῦν σὲ μὲν ἄποσπονδία. Σύντησε ἡ ἀπὸ αἰῶνας καθυστερημένη Ἀρκαδία καὶ πὺς πέρα ἀργολασιέων ἡ Ἄχαΐα καὶ ἡ Ἠλιδα. Βοῦβοι κλονομοὶ ταρῶν τὴ Σπάρτη τὴν ἴδια. Ἡ παλιὰ πληρὴ της, ἡ «ὀλιγαρχοπῶσα», ἔχει προχωρήσει. Οἱ πραγματικοὶ κυρίαρχοι της, οἱ «ὄμοιοι», εἶναι στενὴν μειοψηφία. Δίπλα τους ζοῦν Σπαρτιάτες ποῦ ἔχσαν τὰ δικαιώματά τους, ἐπειδὴ μειονεκτοῦν στὴν ἰδιοκτησία, οἱ «ὑπομεινόμενοι». Οἱ μεγαλοχηματίες χάνονται μῆος στὸ μεγάλο πλῆθος ἀπὸ εἰλωτες, περιόικους καὶ ὀπομεινόμενους. Λίγα χρόνια ὀτετρα ἀπὸ τὸν πόλεμο, τὸ 398, οἱ Ἐφοροὶ ἀνακαλύψαν συννομίαν, ποῦ αὐτὴ τὴ φορὰ δὲν μῆοσαν ἢ δὲν θέλησαν νὰ τὴν στυγαλιώσουν. Ὁ Κινάδων, νέος καλοκαμαμένος, ἀπὸ τοὺς ὀπομεινόμενους («τὸ εἶδος νεανίσκος καὶ τὴν ψυχὴν εὐφροτος, σὲ μόνον τὸν ὀμοίαν», Ξεν., Ἑλλ. III 3,5 κκ.), προπαγανδίζει ἰδέες τῆς ἐποχῆς : Βασιλιάδες, γέροντες, ἢ ἀρχονταὶ τάξη μετροῦνται στὰ δάχτυλα. Φτάνει νὰ διαποτισθεῖ ἡ μεγάλη μάζα γιὰ νὰ πῶσαι τὸ καθεστῶς.

Ἡ θάλασσα μένει δημοκρατικὴ, ἡ Ἀθήνα καταρῶγιο καὶ προστατίσια τῶν δημοκρατικῶν (Ξεν., Ἑλλ. VI 5,45), ὄσο νὰ ἔν ἡ μεταπολεμικὴ δημοκρατία εἶναι τάσεις πλοιοκρατικῆς. Ἀμῆως ὀτετρα ἀπὸ τὸν πόλεμο οἱ συμμαχίαι ἀντιστρέφθηκαν. Θη-

βαίαι, Κορίνθιοι καὶ ἄλλοι ἀπὸ τοὺς παλιούς συμμαχοὺς τρωξοῦν ἐνάντια στὴ Σπάρτη. Ἡ βῆση τῆς δημοκρατίας ἔχει πλατύνει πὺς τὴν κοινοτικὴν διαφοροποίηση. Οἱ δημοκρατικοὶ σ' ἴλη τὴν Ἑλλάδα ἔχουν κοινὴ συνείδηση, τὶς ἰδέες ὄδοιαι, τοὺς ἴδιους φίλους καὶ ἐχθρούς. Οἱ παλιεὶ ἀντιπάθειες στοὺς Ἀθηναίους, ὑποδαυλισμέναι ἀπὸ τὴν σπαρτιατικὴν προπαγάνδα, ἔσβησαν μὲ τὸν καιρὸ. Σ' αὐτὸ βοήθησε πὺς καὶ ἡ βίανση συμπεριφορὰ τῆς Σπάρτης. Οἱ δημοκρατικοὶ γίνονταν πὺς αὐτοὶ εἶναι τὸ ἔθνος. Πατρίδα καὶ ἐλευθερία σὺν ἰδέαι, σὺν αἰσθημα καὶ σὲ λέξη εἶναι γέννημα δημοκρατικὸ. Ὅταν ἐπικρατεῖ ἡ τυραννίδα εἶτε ἡ ὀλιγαρχία, χάνεται ἡ πατρίδα μαζί μὲ τὴν ἐλευθερία. Ἡ νίκη πᾶνω στοὺς τυράννους ἐξαναδίνει πατρίδα, σπῆν, ἐλευθερία, τιμῆς, παιδιὰ καὶ γυναίκα, ὄπως μιλῶει ὁ Θερασίοβουλος στοὺς Ἀθηναίους, ὅταν πᾶνε νὰ χρησθοῦν σὲ τοὺς ὀπαδοὺς τῶν Τριάντα : «αὐτὴ γὰρ (δηλαδὴ ἡ νίκη) ἡμῖν... νῦν ἀποδοῦσαι καὶ πατρίδα καὶ οἶκος καὶ ἐλευθερίαν καὶ τιμῆς καὶ παῖδας καὶ γυναίκα» (Ἑλλ. II 4, 17).

Τὸ δρομὸ τοῦ Ἀθηναίου δημοκρατῆ μὲ τὴν πατρίδα, τὴν ἀγάπην σὲ πρόσωπα καὶ πράματα, τὰ ζοῦμε στὴν ὀποβλητικὴ ἐκκλήση τοῦ Κλέοκρετος, τοῦ «κῆρυκα τῶν μυστῶν», στὴν ἀντίπαλη ὀλιγαρχικὴ παράταξη. Γιατὶ μῆς κληγῶται, γιατί ἐδίεσαι νὰ μῆς σκοτώσετε ; Ἐμεῖς δὲ σῶς κάναμε ποτὶ καιρὸ. Σκαρῶθητε πὺς πήραμε μαζί σῶς μῆος στὰ σερβαστὰ ἰερὰ, στὶς θῆοιες, στὶς ὀμορφότερες γιορτῆς, χοροῦμαί μαζί, μνησθήκαμε στὰ Ἐλευσίνα, κάναμε μαζί τὸ στρατιωτικὸ μας, καὶ κενδυνῶσαμε μαζί σὲ στυγὰ καὶ θάλασσα, γιὰ τὴν κοινὴν σωτηρία καὶ ἐλευθερία καὶ τῶν δῶς μας. Γιατὶ ἔνομα τῶν πατριῶν καὶ τῶν μητριῶν θεῶν, τῆς συγγένειας καὶ τῆς συμπαιθερίας καὶ τῆς συντροφιάς... πᾶψετε ν' ἀμαρτᾶνται στὴν πατρίδα : «Κλέοκρετος δὲ ὁ τῶν μυστῶν κῆρυξ, μάλ' εὐφροτος ὄν, κατασπασποσόμενος εἰςέξεν Ἄνδρες πολῖται, τὶ ἡμᾶς ἐξελᾶνται ; τί ἀποκρινταὶ βοῦλεσθε ; ἡμεῖς γὰρ ὄμας κινδὸν μὲν ὀδῶν πῶποκος ἐποιήσαμεν, μετοχηκόμαεν δὲ ὄνιν καὶ ἰερῶν τῶν σερνοτότων καὶ θῆοιν καὶ ἐορτῶν τῶν καλλίστοτων καὶ συγχροεταὶ καὶ συμφορηταὶ γεγενῆμεθα καὶ συστρατιῶται, καὶ πολλὰ μῆδ' ὄμας κενδυνεῶκαμαεν καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν ὄπῶρ τῆς κοινῆς ἀμφοτέρων ἡμῶν σωτηρίας τε καὶ ἐλευθερίας. πρὸς θεῶν πατῶρων καὶ μη-

τρώων και συγγενείας και κηδευσίας και εταίρειας... παύσαθε ἀμαρτάνοντας· εις τὴν πατρίδα» (Ἐλλ., Π 4, 20-21).

Εἶναι κοινὴ συνείδησις στὴν Ἑλλάδα, πῶς ἡ ἀριστοκρατία ἐξέβησε καὶ πῶς δὲν ἔχει οὐτε τὸν ἀρεθμὸ οὐτε τὴ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ δύναμη νὰ κυβερνήσῃ. Στὴν πρώτη ἐκκλησία ὕστερ' ἀπὸ τὴ συνδιαλλαγὴ τοῦ τὰ φύλλοι ο Ἰθασιβοῦλου. Σὺς συνιστῶ, λέγει, νὰ ἔχετε ἐκίγνωση τοῦ ἑαυτοῦ σας. Αὐτὸ θὰ τὸ κάνετε καλύτερα, ἀν στοχασθῆτε οἱ εἰ σπρῆζετε γὰ νὰ ἔχετε τὴ μεγάλη ἰδέα γὰ τὸν ἑαυτὸ σας, ὥστε νὰ θέλετε νὰ μᾶς ἐξουσιάζετε. Μήπως μᾶς περνάτε στὴ δικαιοσύνη; Μὰ ὁ δῆμος, ἐνῶ εἶναι φτωχότερος ἀπὸ οὐς, ποτὶ δὲ οὐς ἔβαν κανένα ἀδικο γὰ χρήματα. Ἐπεις ποῦ εἶστε πλουσιότεροι ἀπ' ὄλους κάνετε τὰ ἀίσχιστα γὰ τὸ προσωπικὸ σας κέρδος. Ἡ μήπως τὸ παίρνετε ἐπὶ οὐς γὰ τὴν παλικαριά; Τὴν καλύτερη κρίσι τὴν ἔδωσε ὁ πόλεμος μεταξὺ μας. Μήπως μᾶς περνάτε στὴν ἐξυπνάδα; Ποῦ ἐνῶ εἴχατε κάστρο, ὅπλα, χρήματα καὶ σύμμαχους τοὺς Πελοποννησίους, ἀφήσατε νὰ οὐς συρρίψουσιν ἐκείνους ποῦ δὲν εἶχαν τίποτε ἀπ' αὐτὰ. Καὶ γωνάοντας στοὺς δικούς του: ὄμως σ' εἶδες τοὺς δημοκρατικούς; ταπεινὸ ζει ὄχι μόνο νὰ μείνετε πιστοὶ στὸν ὄρο σας παρὰ νὰ δειξτε ἀκόμα πῶς εἶστε «εὐδοκῶ καὶ ὄσοι». Πραγματικὸ ὁ δῆμος ἔβανε πιστὸς στοὺς ὄρους ὡς τὶς τελευταῖες λεπτομέρειες, ὅπως τὸ ὄνομα μῆτις ὁ ἀντιδραστικὸς Ξενοφῶν (Ἐλλ., Π 4, 40-42).

Μέσα σ' αὐτὴ τὰ περιστατικὰ, στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 4ου αἰώνα, ἡ ἀντίθεση ἀριστοκράτες καὶ δῆμος ἐξασφαιρίζεται καὶ τὴ θέση της τὴν παίρνει ἡ ἀντίθεση «ἔχοντες» καὶ «μὴ ἔχοντες», πλουτοκρατικὴ ὀλιγαρχία καὶ χωρίς περιουσία μῆτις. Ἐπίσης ξεπερνάται ἡ λακεδαιμονολατρεία ἡ «λακωνισμός». Μένει ὄμως πάντα τυπικὸ στὴν πολεμένη ἱστορία αὐτῶν τῶν χρόνων: «ὄπου ἐπικρατοῦν οἱ δημοκρατικοί, ἡ πόλις πᾶσι μὲ τὴν Ἀθήνα, ὄπου οἱ πλουσιότεροι μὲ τὴ Σπάρτη» (Ἐν., Ἐλλ. IV 8, 20). Δημοκρατικὸ προβάλλον ἀπ' ἄλλες τὶς μεριές, ὡς τὴ Θεσσαλία καὶ ὡς βαθιὰ στὴν Πελοπόννησο. Πρῶτος ὄμως νὰ σηματοδοσοῦμε πῶς ἡ δημοκρατία τὸν 4ο αἰώνα, ἀκόμα καὶ τῆς Ἀθήνας, ἔβανε συντηρητικὴ, μ' ἐκδήλο πλουτοκρατικὸ χαραχτήρα, ὄπως τὰ συνταγματικὰ κρῆτὸ τοῦ 19ου αἰώνα κα ὄπου εἶναι καὶ σήμερα.

ΣΠΑΡΤΙΑΤΟΠΕΡΕΙΚΗ ΤΥΡΑΝΝΙΑ

Οἱ δημοκράτες, ποῦ ἀδικοκα πλεθθαῖνον σὶ ἀριστοκράτες, κέρδοκος, μέτοςκοος, κάθε στερημένο πολιτικὰ δικαιώματα, κάνουν ζωρη ἀντίσταση στὴ Σπάρτη καὶ στὴν ὀλιγαρχία. Ὅταν ἡ πᾶλη ἀνάμμεσα στοὺς «ἔχοντες» καὶ μὴ «ἔχοντες» ἔβταν σὲ μεγάλη ὀδύτητα, ἡ Σπάρτη ἔβανε μὲ ἀπὸ τὶς συνθηθεμένες; στροφές; Πέφτει στὰ πόδια τοῦ Πέρση καὶ ὀχνα ὀλη τὴν Ἑλλάδα ταπεινομένη μπρὸς τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου βασιλιά. Χωρίς ἐνδοσυνομὴ ἡ τύψη παραδίνει τοὺς μικροασίτες Ἑλληνας; στοὺς Πέρσες καὶ κάνει τὴν περσικὴ διπλωματία ρυθμιστὴ τῶν ὑποθέσεων τῆς Ἑλλάδας. Γι ἀντάλλαγμα παίρνει ἕνα βραχύλογο καὶ βάνουο Ἐγγωρο μὲ τὰ «βασιλικὰ σήματα» ποῦ τὸ εἶπαν «Ἀντιλαίδειον Εἰρήνην» ἡ εἰρήνην «ἕν κατέπτηφεν ὁ βασιλεὺς» (ἀνοιξη τοῦ 386). Ὁ βασιλιάς κρατᾶει τὶς ἑλληνικὲς πόλεις τῆς Ἀσίας, κάθε συνασπισμὸς ἡ συμμαχία διαλύεται, ἐκτὸς ἐνοεῖται ἀπὸ τὴ Σπαρτιατικὴ. Στόχος στὴν πρώτη γραμμὴ εἶναι ἡ Ἀθηναϊκὴ, ἔπειτα ἡ Θεβαϊκὴ, ἡ Ἀργολικοκορινθιακὴ κα ἄλλες. Αὐτὸ στὴ γλώσσα τῆς διπλωματίας τὸ εἶπαν «αὐτονομία»: «τὰς δὲ ἄλλας πόλεις αὐτονομους ἀφείναι», ὄρος ποῦ ἔπαψε ὀλιβερότατο ὄρολο στὴν ἑλληνικὴ παρακμὴ ὡς τὴ ρωμαϊκὴ κατὰχτηση. Ὁ Ἀρταξέρξης ἀπειλεῖ νὰ χτυπήσει ὄσους δὲ δέχονται τὴν προσταγὴ του σὲ συνεργασία μ' ἐκείνους ποῦ τὴ δέχονται: «εὐτοος ἐγὼ πολεμήσο μετὰ τῶν ταῦτὰ βουλομένων κα περὶ κα κατὰ θέλαττων κα ναοὶ κα χρήμασων» (Ἐλλ. V, 1, 31).

Μαῦρος μέρος ἄρχουαν τότε γὰ τὴν Ἑλλάδα. Οἱ ἀπὸγονοι τοῦ Λαωνίδα, ἐκτελοστές τῆς διαταγῆς τοῦ Πέρση βασιλιά, χτύπησαν, σκότωσαν, ἔβαναν, ὀρμαζαν κάθε ἀνεπιθύμητο, καθένα ποῦ εἶχε πᾶσι τὰ ὄπλα ἐναντίου τοῦς ἡ φήνης λίγο πρόθυμος νὰ πολεμήσο μετὰ τοὺς εἶτε τὸν ὑπομαρζουσαν γὰ δημοκρατικὰ φρονήματα. Κάθε ἀνοιξη κνητοποσοῦσαν (εφρουρῶν ἔβανον) γὰ ἔνοκρατία τιμορίας. Τσεκοῦν κα φεσητὸ πῆρως τὸ Μοριῦ. Οἱ λέξεις ποῦ ἐπικρατοῦν εἶναι «δενδροτομοῦντες κα κόνοντες». Ὁ Ἀγησίλοος εἶταν ὁ ὀλιβερός; ἦραος; σ' αὐτὰ τὰ ἐγκλήματα. Δὲν ὄπαξε μεγαλύτερη εὐχαρίστηση ἀπὸ εἶ νὰ κάνει καπὸ τὸν ἐχθρό σου, εἶπε ὁ σπαρτιατὴς ὀρμηγός. Ἡ ἔξοσωτικὴ τοῦς ὀρσος ἀπὸλῶθης στὴ Μέση Ἑλλάδα (κα-

τάληψη της Θήβας) κι έφτασε ως τή Χαλκιδική. Όλιγαρχικές κυβερνήσεις επιβλήθηκαν σ' όλη τήν Έλλάδα και κορυφώθηκε ο διωγμός τών δημοκρατικών. Μέσα στό κλίμα αυτό κι άκριβδός τό χρόνο της βασιλικής ειρήνης (386) ίδρυσε τήν Άκαδημία ο Πλάτων, γιά νά δώσει τή θεωρητική μόρφωση στά τέκνα της κυρίαρχης άλιγαρχίας.

Η Σπάρτη τίποτε πώς ή συνεργασία μέ τούς Πέρσες και τά τρομοκρατικά μέτρα της διαφύλαξαν τήν κυριαρχία πάνω στήν Έλλάδα. Μιά μέξη έμως στάθηκε άρκετή, στό Λεύκτρα (6 Ιουλίου 371), γιά νά εκάσει τή στρατιωτική της άκροχγή και νά τήν ξεγράψει από μεγάλη δύναμη.

ΣΥΝΕΡΧΕΙΣ Οί φρικαλεότερες αυτές, που βάσταζαν όλο τό πρώτο μισό του 4ου αιώνα, μέ πρωτοπόρα τή Σπάρτη και τήν άλιγαρχία, χτύπησαν στή ρίζα τήν έλληνική φυλή. Η χώρα έκαθε άνεπαύρθωτες καταστροφές. Πόλεις και χωριά κήηκαν, ή γής έμεινε άκαλλίγηρη τή άποχερωθήκη, τά δάση κόπηκαν ή κήηκαν και οί βάλτοι άπλώθηκαν. Ο πληθυσμός λιγότερα από τούς πολέμους στή στεριά και περισσότερο στή θάλασσα, οί γεννήσεις περιορίστηκαν, ή έκθεση παιδιών έλαβε διαστάσεις.

Τό ύπαιθρο έχανε όλοένα κατοίκους. Τό εύκολότερο κέρδος από τό έμπόριο, από τήν τοκογλυφία ή από τή μισθοφορά τραβούσε τόν κόσμο στις πόλεις. Οί ένήλικες Άθηναίοι πολίτες, από 40.000 πριν από τόν Πελοποννησιακό πόλεμο, κατέντησαν 20.000 τό 310. Μέσα στήν Άθήνα αιλία κι όλόκληρες συναικίες άδειάζουν, γκρεμίζονται. Ο πληθυσμός συγκεντρώνεται στόν Πειραιά. Στήν έξήμωση τών χωραφιών προβαδίζα ή Άττική. Μοραία στάθηκε ή άδηση που έδωσε πρώτος ο Περικλής, όταν ύποχρέωσε τούς άργότες νά τραβήχουν μέσα στό μακρά τείχη. Τό μεγαλύτερο μέρος άπ' αυτούς δέ γύρισε πίσω.

Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες οί οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις, αντί ν' άναπτυχθούν ήρεμα και προοδευτικά, άναστατώθηκαν από πραγματική επανάσταση. Άνατύχθηκε τό νομισματικό σύστημα, τό χρήμα κυκλοφόρησε άφθονότερα, μέ συνέπεια τόν πληθωισμό τών άκριβεια. Παρατηρήθηκε συγκέντρωση της γής σέ κάπιταλιστικά χέρια, αυτό που σέ πλατύτερη κλίμακα έγινε στή Ρώμη. Χρηματιστές του Πειραιά ά-

γάρσαν τά ζημιωμένα χωράφια της Άττικής, τά έδωσαν κι έκοπαν μεγάλα χτήματα. Έγκατάστησαν σ' αυτά δούλους ή μετανάστες ξένους. Έτσι άρχισε ή Άττική ν' αλλάζει κάτοικους, όπως ή Ίταλία και ή Σικελία τό 2ο και 1ο π.Χ. αιώνα. Η Άθήνα έχασε τόν άγροτικό της πληθυσμό. Η παραμέληση της γεωργίας προκαλεί έλλειψη στασιού. Τό χρήμα μαζεύεται όλο και σέ λιγότερα χέρια και κανανεία ο τόκος νά έχει από τή μιιά μικρή μισοψηφία από μαρζαρισμένους εικατάστατους, που γάνουν όληνα παιδεία κι άνθρωπισμό, κι από τήν άλλη μάζες άπορες, έξαθλιωμένες.

Οί λαϊκές τάξεις γίνονται όλοένα άδιάφορες ή κι άνικανες νά σκαφθούν γιά τή διοίκηση της πολιτείας. Τού κόσμου πολέμου μέ άποζημιώσεις νά τις τραβήζουν στήν έκκλησία. Τήν πολιτεία δέν τήν αισθάνονται πιά σάν κοινή ύπόθεση, που ή καλή και ή κακή διοίκηση της κάνει τήν εύτυχία ή τή δυστυχία τους. Οί πλούσιοι άποχερώνουν μέ διάφορα μέσα τις ύποχρέώσεις στήν πολιτεία. Οί πολιτικοί είναι, όπως και σήμερα, επαγγελματίες που τραπάνουν στή βουλή και στήν έκκλησία γιά νά πλουτίσουν, νά ζήσουν άνετα και μέ τό μικρότερο κόπο.

Οί ιστορικοί συνήθίζουν νά λένε πώς ο άμειτρος έγλυμπος χίλασε τά δημόσια και ιδιωτικά ήθη είτε πώς ο άνδρικός τόν 4ο αιώνα έγινε άτομιστής και παρασάθου μ' αυτές τις έννοιες νά έρηγνήσουν διαφορότητα φανώμενα. Σά νά μπορούσε ο άνδρικός από θέληση του ή από καπέριπο νά γίνει άλτροειστής ή έγωιστής. Η άπότομη οικονομική κρίση έκοψε τά φτερά του πόλιτη, που στέρεψε μαζί μέ τήν άνεση και τό ψυχικό σφρόγος, που του επέτρεπε νά φροντίσει κάτι πού πέρα από τις φτώχεις άτομικές ύποθέσεις του.

Ύστερα από τό 404 τό ήθικό κλίμα στήν Έλλάδα δέν βγαίνεται έκείνο που είταν πριν από τόν πόλεμο. Αυτό τό βλέπουμε στήν κυβερνητική τάξη, στούς πολιτικούς της έποχής, τή βιτριόλα δηλαδή, που αυτή μονάχα μάς παρουσιάζουν οί άρχαίοι ιστορικοί. Τ' άρχοντικά της Σπάρτης δέν τό είχαν τίποτε νά παραδώσουν τούς μικρασιίτες Έλληνες στό βασιλιά της Περγίας. Με περική ύποστήριξη βασίλισαν τήν Έλλάδα. Άργότερα έγινε σ' όλες τις πόλεις ύψηλή πολιτική νά πλειρώσουν τόν Πέρση. Τό 367 βρισκόμαστε μπρός σ' ένα από τά άθησια-

κόττα θεάματα. Ὁ Πελοπίδας, ὁ ἔνδοξος στρατηγός, ἀκολουθεῖ τὸν ἴδιο δρόμο πρὸς καμιά εἰκοσαετῶν χρόνια πρὶν τὸν εἶχε κἀκεῖ ὁ Ἀντακίδης. Μὲ τὸν ἴδιο δίσκο τῆς ἱερῆς πύλης πᾶσι νὰ εἰσέλθῃ τὴν Ἑλλάδα στὰ πόλεις τοῦ Μεγάλου βασιλέως. Εἶχαν προηγηθεῖ ἀποσταλμένοι τῆς Σπάρτης καὶ οἱ ἄλλες πόλεις δὲν καθυστέρησαν. Τῆ μεγαλύτερη ἐπιτυχία τὴν εἶχε ὁ Πελοπίδας, γιατί παρουσίασε μεγαλύτερους τίτλους. Οἱ πρόγονοί του εἶχαν πολεμήσει στὶς Πλαταιὲς ἀδελφομένοι μὲ τοὺς Πέρσους ἐναντία στοὺς Ἕλληνας. Τότε, τὸ 479, ὕστερ' ἀπὸ τὴ νίκη, οἱ Ἕλληνες ἔκαναν εἶδος δικαστηρίου τῆς Νυρεμβέργου καὶ ἐπέλεσαν τοὺς ἀρχηγούς τῆς ἀριστοκρατίας, πρὸς εἶχαν συμμαχήσει μὲ τὸν Σέρξην. Οἱ κωροὶ εἶχαν ἀλλεῖλα καὶ ἡ προδοσία κερνοῦσε γὰρ μεγάλο κρῶν. Τὸν σκόνηται καὶ ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀποσταλμένους τῆς Ἀθήνας, ὁ Τιμαγόρας, πρὸς βεβαίως ὅσα εἶπε ὁ Πελοπίδας καὶ ἀρχὸν δεύτερος στίς τιμὲς ὕστερ' ἀπ' ἐκείνον. «Πολὺ ἐπλεονέκει ὁ Πελοπίδας κατὰ τὴ Πέρση, εἶχε γὰρ λέγειν καὶ ὅτι μόνον τῶν Ἑλλήνων βασιλεὺς συνεμάχοντο ἐν Πλαταιαῖς, καὶ ὅτι ὕστερον οὐδέποτε στρατεύσαντο ἐπὶ βασιλεῖα... συνεμαρτύρη δ' αὐτῷ ταῦτα πάντα ὡς ἀληθῆ λέγει ὁ Ἀθηναῖος Τιμαγόρας, καὶ ἐπιμῶτο δεύτερος μετὰ τὸν Πελοπίδαν» (Σεν., Ἑλλ. VII 1, 34—35). Τὸν Τιμαγόρα τὸν σκόνηται οἱ Ἀθηναῖοι ἅμα γύρω.

ΟΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΙ

Στὰ χρόνια τῆς κυρίαρχης δημοκρατίας ἡ Ἀθήνα βρᾶζει ἀπὸ θεωρίας ὑπὲρ καὶ κατὰ τῆς δημοκρατίας, πρὸς ἀφθονα ἴχνη τους βρῶσκουμε στὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς.

Στὶς Ἰουδαίους, πρὸς παίχτησαν στὰ 429-2, ὁ Εὐριπίδης φέρνει σ' ἀνταπόκριση τῆς δὲ ἀντιθέτης θεωρίας. Στὸ ἑθελῶ κήρυμα, πρὸς ὅσα πρὸς εἶναι ὁ βασιλεὺς τοῦ τόπου, ὁ θεοὺς ἀναπνᾶ: τὴ χώρα δὲν τὴν ἐξουσιάζει ἕνας, ἀλλ' εἶναι ἐκείνη. Ὁ λαὸς βασιλεύει. Ὁ ὄμιλος κυβερνᾶ. Οἱ πολῖτες διαδοχῶς τὸν καθεὶ χρόνον παίρνουν τὴν ἀρχή. Ὁ πλοῦτος δὲν εἶναι κρῶν. Πλοῦτοὶ καὶ φτωχοὶ ἔχουν τὰ ἴδια δικαιώματα (στ. 404 - 408). Ἡ ἀπάντηση τοῦ κήρυμα συνοψίζει τὴν ἀλληγορικὴ ἔποψη: ἡ πόλις πρὸς ἀντιπροσωπεῖται δὲν ἀλλοκρατεῖται. Κανένας δὲν μπορεί κατεκτείνοντας τὸ λαὸν καὶ τὸν γυρίζει πρὸς ἀπ' ἐδῶ πρὸς ἀπ' ἐκεῖ γὰρ τὸ προσωπικὸ του συμφέρον. Σίγηρα εἶναι ὁ ἀγαπητός του, αἴμα ἡ συμφορὰ του. Μὲ διαβολὴ σκεπάζει καὶ σφάλματα του καὶ ξεφεύγει τὴν τιμωρία. Πῶς μπορεί ὁ λαός, πρὸς δὲ λογικεῖται στ' ἀπολύ-

τητα, καὶ κυβερνᾶ τὸ κράτος. Ὁ φτωχὸς σκαφτείς, καὶ ἀμόρφωτος καὶ μὴ εἶναι, δὲ βρῶσκει κωροὺς καὶ φρονιτοὺς γὰρ τὸ κοινὸ. Οἱ τίμοι ἐνθροῦντο ὑποκρίνοντο, ὅταν κανένας κατεργαζόμην ἀμάρτυρι τὴν ἐξουσία ἐργαζόμενος τὸ ὄμιλο, αὐτοὺς πρὸς πρὶν δὲν εἶταν τίποτι (στ. 419 - 424). Ἡ ὁμιλία τοῦ θεοῦ πρὸς ἀκολουθεῖ εἶναι τὸ βαρὺ κατηγορητικὸν τῆς ἀλληγορίας: Γὰρ ἔνα λαὸς δὲν ἔχει χειρότερο πρῶτα ἀπὸ τὸν τύραννο. Στὸ τέτοιο πολιτεύμα δὲν ἀπάρχουν νόμοι καμιά μόνον γὰρ τὸ σὺνολο. Ἐπὶ ἐξουσιάζει καὶ τὸ νόμον τῶν φτωχῶν μόνος καὶ ὅσοι τὸ θέλει. Ἦεν μὴ γυρίζεις ἰούθη. Ἐνὸς μὲ τοὺς φτωχοὺς νόμοις πλοῦτος καὶ φτωχὸς ἔχουν τὰ ἴδια δικαιώματα. Ὁ ἀδύνατος κωροὶ ν' ἀντικρῶσται τὴν προσβολὴν τοῦ δυνατοῦ καὶ ὁ μικρὸς ἂν ἔχει δικαιοσύνη καὶ τὸ μεγάλο. Ἐλευθερία θὰ πεῖ: «Ὅσοις ἔχει καμιά καλὴ γνώμη καὶ τὴ λέγει στήν πόλι» (στ. 431 - 441). Ὅμοιο κατηγορητικὸν τῆς μοναρχίας, βαρύτερο μάλιστα, μὲ τὰ ἴδια ἐπεκρίματα καὶ τίς ἴδιες εἰσάσεις, ἔχουμε στὸ περίφημο χωρίο τοῦ Ἡρόδοτου: ὁ τύραννος βρᾶζει ἀπὸ τῆ μέση τοῦ καλοῦς πολῖτες, ἀναπνᾶ τοὺς κακοὺς. Βρᾶζει τὴν γυναῖκα καὶ τὰ κορίτσια (III, 89 κα.).

Ἀντίπαλο ἀπὸ τίς ἀλληγορικῆς θεωρίας ἔχουμε στήν διδασκαλία τοῦ Σοκράτη, στήν κομωδία, ἰδιαίτερα τοῦ Ἀριστοφάνη. Ἡ εὐπατριδικὴ νεολαία τῆ σοφιστικῆς διδασκαλίας γὰρ τὸ φυσικὸ δικαιο τῆ διαστρέφει στίς ἀνοσιεῖς γὰρ τὸν ἰσχυρὸ ἄντρα, πρὸς στέκεται πᾶνω ἀπὸ τοὺς νόμους καὶ καταφρονεῖ τοὺς κοινούς θνητούς. Στίς μουτικῆς ἐταιρίας καὶ στ' ἀρχοντοῦστα ἀκονίζονται ἡ γλώσσα καὶ κωλοφροσύν ἀντιδημοκρατικῆς προκρινεῖται καὶ λιβελλοὶ μέσα στήν ἀπέραντη ἀνοχὴ τῆς δημοκρατίας.

ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Ἐνα δαίγμα περίφημο καὶ χαρακτηριστικὸ ἔφθασε ὡς ὁ ἔμας, ἡ σύντομη πραγματεία μὲ τὸν τίτλο «Ἀθηναίων Πολιτεία», ἀνάμεσα στὰ συγγράμματα τοῦ Ξενοφῶντα, πρὸς ὅμοιως χωρὶς ἄλλο δὲν εἶναι τοῦ Ξενοφῶντα. Γράφηκε στίς παραμονὲς εἴτε στήν πρώτη δεκαετία τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὅσοις τὸ δαίχνη ἡ κομπασμένη ἔκφραση, ἡ μόνονη μεταβάσει μὲ τὸ «ἐπειτα δέ», «πρὸς δὲ τούτοις» κ.ἄ. Ὁ συγγραφεὺς, ἀμετασώτῃς ἐπιτακτικῆς, δίνει ἐλευθερὴ ἔκφραση στὸ μῖσος καὶ τὴν περιφρόνηση γὰρ τοὺς θεσμοὺς τῆς πατρίδας του.

Οἱ ἀνθρώποι γὰρ τὸν ἀθηναῖο λιβελλογράφο διακρινεῖται σὶ «χρηστοὺς (= ἱκανοὺς, ἀξιους), γενναίους (= ἀπὸ σὺ), πλουσίους, βελτίστους ἢ βελτίους» καὶ σὶ «δύμον, πονηρούς, πῆνητας, δημοτικούς, χείρους». Μὴ τὸ καὶ μὴ εἶναι καὶ ἐδῶ, ὅσοις καὶ

στό θάλασσαν, πού τήν ἐξουσία τήν ἔχουν οἱ πονηροί, οἱ πίνητες καί οἱ χείρους. Γι' αὐτό δια πάνε ἔλασι καί ἀθλία. Στό δῆμο βασιλεύει ἀμάθεια, ἀταξία καί διαστροφή. Οἱ πονηροί θέλουν πονηρή πολιτεία, γιατί ἀπ' αὐτῶν ἔχουν τήν κέρδη τους, ἐνώ χρηστή πολιτεία θά σήμαινε καταστροφή τους. Δέν εἶναι περίεργο ἡ δημοκρατία νά εὐνοῖε τοῦς πονηροῦς καί φταγούς. Σ' αὐτούς δίνει τίς θέσεις πῶς κλήρο ἢ μ' ἐκλογή. Τοῦς συντηρεῖ μέ τὰ χρήματα τῶν πλουσίων, μέ τίς λειτουργίες. Μεγάλη δύναμη ἔχει ὁ ναυτικός ὄχλος, τιμονιέρηδες, κελειστές, ναυπηγοί, ναῦτες. Αὐτοί στηρίζουν τή δημοκρατία καί τήν ἐμμεταλλεύονται. Οἱ Ἀθηναῖοι παραμελοῦν τό πεζικό, γιατί οἱ ἑσλίτες στρατολογουῦνται τό περισσότερο ἀπό τίς ἀνώτερες τάξεις. Κακομεταχειρίζονται τούς σωματικούς. Τοῦς πλουσιότατους τοῦς κληρονομοῦν, τοῦς ἔξαρίζουν, τοῦς σκοτώνουν. Γιατί ο' ἄλλή τή γῆ οἱ καλύτεροι εἶναι ἐχθροί τῆς δημοκρατίας. Ἀντίθετα δίνουν μεγάλο θάρρος στοῦς δούλους, στοῦς ἀπελεύθερους καί στοῦς μέτωκους. Ποῦ νά σφρακίσαι χεῖρι καί κανένα σκλάβο. Καθώς πρέπει θά βέθιζαν ἐσ ἀπόγνωση, ἀν ἡ Ἀθήνα εἶταν νησί. Γιατί μέ τό μεγάλο ναυτικό τῆς θ' ἀνηφοῦσε κάθε ἀντάκαλο. Ἡ καλή τύχη θέλησε νά βρούκαται στήν ἡπειρο ὥστε νά τήν κληρονομοῦν ἔξενος στρατός καί νά κροδοθεῖ ἀπό μέσα.

Τό ξημερωτικό αὐτό μνημεῖο, ἡ ψευτοξενοφωνική Ἀθηναίων Πολιτεία, ἔχει καί ἄλλη αξιοπρόσεκτη σπουδαίωτη, γιατί πολλά στοιχεία ἀπό τό κατηγορητήριό τῆς τὰ ξαναβρούκαμε στήν κριτική τοῦ Σωκράτη κατά τῆς δημοκρατίας. Ὁ περίφημος γίος τοῦ Σωφρονίσκου δέν ἔχει τήν ἐμπάθεια καί τ' ἰσχυρό κέρδι καί τὸ λιβελλογράφου. Εἶναι ὅμως μπολιασμένος μέ τίς ἀντιδημοκρατικές ἰδέες καί ὁ καλύτερος αὐτοῦ κλησίος μάλα μέ περιφρόνηση γιά τοῦς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ, γιά τοῦς λανραράδες, τοῦς ταγματάρχες, τοῦς μαγαζακούς, τοῦς ἀσπιδάδες, τοῦς ψαγαγούς, τοῦς ἔμπορους καί ἡμεροβραδευόμενα μέ τοῦς ὀλιγοκρατικούς. Δέν ἔχει καλύτερη ἰδέα γιά τόν κόσμο πού γεμίζει τήν ἐκκλησία (Ξεν., Ἀπομν. III 7, 6 κ.). Δέν εἶναι σύμφωνος γιά τήν ἐκλογή τῶν ἀρχόντων μέ κλήρο. Ὅταν χρειασθεῖς πλοῦτο γιά τό κροφά σου, λήγει, μαγαζοκῶ γιά τό σπίτι σου, κοιτάζεις νά βρεῖς τόν πῶ ἐδικό τεχνίτη, οὔτε σοῦ κατεβαίνει νά τόν διαλέξεις μέ κλήρο. Χτυπάει δηλα-

δή τή δημοκρατία στό πῶ εὐδοίσητο σημεῖο. Γι αὐτό ὁ κατηγοροῦς εἶπε πῶς μ' αὐτά ἔσημαίνε τὰ μυαλά τῶν παιδιῶν, τὰ κάνα νά περιφρονήσουν τό δημοκρατικό πολιτεύμα καί νάχουν ἀυταρχικές τάσεις: «ὕπεροφρῶν ἔσοις τῶν καθεστῶτων νόμων τοῦς συνόντας... τοῦς δέ τοιοῦτους λόγους ἐπαίρειν ἔφη τοῦς νέους καταφρονεῖν τῆς καθεστῶσης πολιτείας καί ποιεῖν βλατίαν» (Ἀπομν. I 2, 9). Παραδείγματα δ' Ἀλκιβιάδης καί ὁ Κριτίας.

Ἀπό τήν ἴδια ἀντιδημοκρατική διάθεση ἔξενάει ἡ ἐπιδραχητική περιφρόνηση τοῦ τῆς φυσικῆς. Δημοκρατία καί φυσική ἐπιστήμη εἶναι ἀδελφές, τέκνα τοῦ δῆμου. Ἡ δικαιολογία τοῦ εἶναι πῶλο φτηνή. Κοίταξε νά καταλάβεις: πρῶτα τόν ἑαυτό σου, τί θαῦμα εἶσαι ὁ ἴδιος, καί ἄφρασε τὰ ἔξενά καί μακρινά, σφραμένα φανόμενα, κίνηση ἀσφρων, ἐκλείψεις.

Γιά νά δώσει μυσταγωγική δὴμη στή γνώμη τοῦ, δαναίεζε τόν τό δελφικό γνῶθι σαῖτόν καί κατανάει ἐνοχλητικῶς μέ τήν ἐρωσία του, τήν προσοικητή δηλαδή ἀγνοια, πού τή συμπενοῦνε σέ ἄλλο γνωμοκῶ: ἐν οἷδα ἐτι σφδέν οἷδα, αὐτός πῶλο ἐπίμονα ζητεῖ καί ἔξενάει τοῦς ἄλλους καί νά τοῦς δεῖξει παραλόγου, ἀσυνάρτητους ἡ μαροπιστους. Τό ἀποφθεγματικό ὄφρος, ὁ ἰσχυρισμός τοῦ πῶς δέχεται κάποια ἔμπανση καί φῶτισμα ἀπό ἀνώτερος, μυστική πηγή, ἀπό «τό δαμῶνον», ἡ προσπάθεια ἔπατα νά ξεκαθαρίσει τήν ἔννοια τοῦ θεοῦ, νά παρουσιάσει τοῦς λαϊκοῦς θεοῦς σάν ἑνιαία δύναμη, τό «θεῖον», πῶ ὄρζει μυστικά τήν ἀνθρώπινη μοῖρα, εἶταν ἔπατα στόν Ἀθηναῖο. Ἡ σχέση τοῦ τέλος μέ τό δελφικό μαντεῖο, ὁ χρησμός πῶ ἔφερε ὁ Χαρῶφρῶν γιά τήν ξημερωτική σοφία τοῦ, δυνάμωνε τή δυσπιστία στό πρόσωπό του. Ὁ πῶλος κόσμος εἶχε τή συνείσθησή πῶς αὐτά ἔξενουσαν ἀπό τήν ἴδια πρόθεση, νά κλονίσουν τήν πίστη στοῦς θεοῦς τῆς πολιτείας μέ ἐρωσία καί διασχυρισμοῦ, ἀπό διάθεση ἐρμολογική. Τήν ἔννοια τῆς ἐναντίου του καταγγελλας, τῆς γραφῆς, θά τήν ἔξετάσω στό κεφάλαιο γιά τοῦς θεοῦς τοῦ Ἐπίκουρου. Ἡ φρασεολογία τοῦ εἶναι ὄφρος-ὄφρος προκλητική γιά τόν δημοκροτή, Σωκροῖζει τοῦς «φρονωσιώτους» καί «ἰσχυροτάτους» καί «πρωτοστῶτες ἐν τῇ πόλει» ἀπό τοῦς «ἀφρονεστάτους» καί «δοθενεστάτους» (Ξεν., Ἀπομν. III, 7, 5-8).

ΔΑΚΙΒΙΑΔΗΣ 'Από τὸν κύκλο του βγήκαν ἕνας κι ἕνας, αὐτοὶ ποὺ ἔκαμαν τὸ μεγαλύτερο κακό στην πολιτεία καὶ στοὺς συμπολίτες τους. 'Ο 'Αλαβιάδης πρῶτα, δ' χαϊδεμένος τῆς πατρίδας, ἐτύπος τοῦ ἄμορφα, ποὺ ἀπὸ ματαοδοξία δῆγγησε τὴν πατρίδα του στὴ μεγάλη συμφορὰ τῆς Σικελίας καὶ γέμισε ὕστερα μὲ τίς πῆ ἀποκορυφωτικῆς ἀσκήμιας τὴν περὶ τὴν τοῦ Αἰγαίου, δ' τυροδοκίτης ποὺ τέλειωσε τὴ ζωὴ του ἀπὸ βάρβαρο σπαθὶ καταδικασμένος ἀπὸ τὸν Κριτία καὶ προγραμμένος ἀπὸ τὴ Σπάρτη. Μὲ σφιγμένο ψυχῆς βίλεται κανεὶς τὸν Πλάτωνα νὰ βάζει εἰκαστικά χροῖμα ἀργύρου τὸ ὑποκείμενο αὐτὸ ἐγκωμιστὴ τοῦ Σωκράτη στὸ Συμπόσιο.

'Ο Κριτίας ἔπειτα, δ' ἀκασιότερος ἀπὸ τοὺς ὀλιγαρχικούς, δ' σκοτεινὸς ἀπὸ πάθος, ποὺ ἤδονα καὶ βυθίστηκε στὸ αἶμα. 'Οι δύο νεότεροι, δ' Πλάτων κι δ' Ξενοφῶν, ὑπετήθησαν τοὺς Τριάντα, καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴ τῆς τυραννίας δὲν μοροῦσαν νὰ μείνουν στὴν πατρίδα.

ΞΕΝΟΦΩΝ 'Ο Ξενοφῶν πήρε μέρος στὴν ἐκστρατεία τοῦ Κέρου, ἀκόλουθος τοῦ ἀρχηγοῦ μεσοφόρον Πρῶτρου, σὴν πολεμικὸς ἀνταποκριτής. 'Η Κύρου 'Ανάβαση εἶναι ἐρεθιστικὴ ἐπισκοπία τῆς ἑλληνικῆς παρακμῆς. 'Οι ἔριζωμένοι ἀπὸ τοὺς Σπαρτιάτες δημοκρατικοὶ κι ἄλλοι κακομοίρηδες τρέχουν στὸ κούδουσιμα τῶν ἀρετικῶν καὶ καιρονομοῦσαν τὸ ἀποκαρδιωτικὸ θέμα μιάς 'Ελλάδας ποὺ πᾶσι νὰ φέρει ἕνα βασιλόπαιδο τῆς Περσίας στὸ θρόνο. 'Ηχηρά καὶ μὲ στόφου προφέρει δ' συγγραφίας τὰ δῶματα χαϊμένων κοινοτήτων: Ξενίας δ' Παρθίας, Κλέαρχος δ' Λακεδαιμόνιος, Μένων δ' Θεαταίος. Τάχει μεγάλη τιμὴ ἕνα πρόχαρο χαμόγελο καὶ δύο φιλοφρονητικὰ λόγια τοῦ πέρας ἡγεμονίδη. 'Ο ἴδιος δ' Κύρος χρηματοδότησε τὸ Λύσανδρο γιὰ νὰ καταστρέψει τὴν πατρίδα του, ὅπως εἶχε χρηματοδοτήσει τοὺς 'Αλεξάνδης τῆς Θεσσαλίας γιὰ νὰ χτυπήσουν τοὺς δημοκρατικούς. 'Εκεῖ ὁμοῦ ἀφανίστηκαν οἱ προστατευόμενοι του. Καὶ τῶν ἀπόντων ἡ εὐθιξία φτάνει στὸ σημεῖο νὰ δίνουν τὸ βιβλίον γιὰ ἐπαγγεῖ καὶ φρονηματικὸ ἀνάγνωσμα στὰ παιδιὰ τους. 'Ο Ξενοφῶν γιὰ νὰ παιδαγωγῆσει τοὺς παραστρατημένους συμπολίτες του ἔβωσε γιὰ ὑπόδειγμα τὴ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα ἐνὸς ἀσπῆτῆ μονάρχου, τοῦ Κέρου τοῦ Προσφύτου, ποὺ γέμισε ἐγκλήματα τὴν ἀπεραντοσύνη τῆς 'Ανατο-

λῆς. Τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του τὴν ἔζησε στὴν Πελοπόννησο σὴν πολιτικῆς ἐξόριστος καὶ βιογράφος τοῦ 'Αγησίλοου.

ΠΛΑΤΩΝ 'Ο Πλάτων ταράχτηκε ἀπὸ τὰ ἐγκλήματα τῶν ἄλλου δμοιδατῶν καὶ συγγενῶν του καὶ θέλησε νὰ χωρίσει τίς εὐθιξίες του. Γέρος πιά, ἔγραψε στὴν ὀνομαστὴ 'Εβρομὴ 'Επιστολὴ: στὰ νιάτα μου πῶστερα πῶς, ἂν ἔπαυτε ἡ δημοκρατία καὶ τὴν ἀρχὴ τὴν ἔκαμαν οἱ δμοιδατῆς μου, θὰ ἔφεραν τὴν ἰδανικὴ πολιτεία. Μὰ ἡ καταφευγμένη δημοκρατία ἀποδείχτηκε χειρότερη μὲρὸς σ' ἐκείνο ποὺ ἔπαιθαν δ' Κριτίας κι ἡ συντροφία του. 'Η ὄση του ὁμοῦ εἶχε ἕνα δύσκολη στὴν καινοσφαιμένη δημοκρατία τοῦ Θερασίουβουλου. 'Υποχρεώθηκε νὰ περάσει καιρὸ ἔξω ἀπὸ τὴν 'Αθήνα σὲ ταξίδια ποὺ τὸν ἔφεραν στὴν 'Ιταλία καὶ τὴ Σικελία. 'Απὸ καταγογὴ ἐνωθε γὰ προσορισμὸ του νὰ κυβερνήσει, καὶ σ' ἕλη τὴν ζωὴ τὸν ζεμάτιζε δ' ἀνικανοποίητος πόθος. Αὐτὸ καθάρως τὴν ὑπόστασή του καὶ χωρὶς αὐτὸ δὲν μοροῦσε νὰ ἐνοήσοιμα τὸ χαρακτηριστὴ καὶ τὸ ἔργο του. 'Ο Πλάτων ἔμεινε ὡς τὸ τέλος ὀλιγαρχικός μὲ ἀκόμιση στὴν αὐταρχικὴ μοναρχία. 'Όταν λέγει τὸ χιλοσπαγαλιεμένο: δὲν θὰ ἴδουμα τέλος τοῦ κακοῦ, ἐκεῖς ἂν βασιλεύσουν οἱ φιλόσοφοι εἶτε οἱ βασιλῆιδες γίνουμα φιλόσοφοι (Πολ. V 473 C.), ἐνοεῖ τὴ δικὴ του φιλοσοφία καὶ τὸν ἑαυτὸ του.

Γιὰ νὰ ἐπαρμόσει τὰ σχέδια του πεγαίνει νὰ συναντήσει τὸ βάνουο δικτύου τῆς Συρακούσας, τὸν Διονύσιο Α'. Πέρασε ἀπὸ τὴν Κάτω 'Ιταλία γιὰ νὰ πάρει πολιτικὰ μεθῆματα ἀπὸ τ' ἀπομεινῶμα τὸν Πιθάγορα, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν κορυφαῖο του, τὸν 'Αρχία, κυβερνήτη τοῦ Τάραντα. Τὰ πήρε ὁμοῦ πολὺ ἀσχέμα μὲ τὸ Διονύσιο. 'Επειὸς τὸν ἔβλεπε σ' ἕνα κορυφὸ ποὺ ταξίδευε γιὰ τὴν 'Ελλάδα καὶ σφιγέει σ' αὐτὸ τοῦ σκαρῆτικῆς κροσσητῆ γιὰ τὸ πᾶσι πέρα. Κι αὐτὸς, δὲν ἔπαι, σὴν στὴν Αἴγινα, τὸν παρέδωσε στοὺς Αἰγυπῆτες ποὺ ἦσαν οἱ πᾶσι τότε μὲ τοὺς 'Αθηναίους. Οἱ Αἰγυπῆτες τὸν πᾶσιποσαν σὲ σκαρῆτικὸ ἔργο. Μ' ἕλη τὴν ἀπομεινῶσή του ὁμοῦ πήρε ἑαυτὸ καὶ ἑαυτὸς Συρακούσας, γιὰ ν' ἀνταρμίσει ἕναν προσήλυτο τῆς φιλοσοφίας του, τὸ Διάνου. γυναικάδελφο τοῦ Τάραντου, καὶ τὸ γιὸ του, τὸν Διονύσιο Β'. Φουσιὰ δὲν τὰ κατῆρε καλύττερα καὶ γίγνεμα ψυχικὰ αἰρημαμένους.

Τὴ σχολὴ του τὴν ἴδουμα, ὅπως εἴπαμα, τὴ χρονιά ποὺ ἡ Σπάρτη τάφιαζε μὲ τὸν Πέρου βασιλιά, καὶ ἡ ὀλιγαρχία ἐπιβλήθηκε στὴν 'Ελλάδα. Αὐτὴ τροφοδότησε τὴν 'Ακαδημία, ποὺ ἔταν σχολὴ πολιτικῶν ἐπιστημῶν. 'Απὸ καὶ βγήκε λ.χ. δ' ἀθη-

ναίος στρατηγός Φωκίων, που μιά ζωή αντιπολεμήθηκε τή δημοκρατία κι έκανε τέλος θύμα τής φιλομακεδονικής πολιτικής του. Μεγάλες έλλειψες στόριζε ό Πλάτων στό Διάνοια, που εξορίστηκε από τό Διονύσιο Β' κι έμεινε καθόρ στην Έλλάδα. Με τήν ήθική ύποστήριξη του Πλάτωνα στρατολόγησε μισθοφόρους κι έχοντας μαζί του νόμους από τήν 'Ακαδημία έξιζε τό Διονύσιο. Έγινε όμως αντιπαθητικός με τίς διλαγαχικές τάσεις του και στό τέλος σκοτώθηκε από ένα βοηθό και συναργάτη του, μαθητή τής 'Ακαδημίας, γιά λόγους αντίληψιας.

Αλλά είχαν εξαιρετική επίδραση επίσης του, βόθθυαν τίς ιδέες του και τού έδωσαν τήν έκφραστική ικανότητα, που τόν βάζει ανάμεσα στους τρεις ή τέσσερες μεγαλύτερους καλλιτέχνης. Ό άπαικός πεζός πήρε στό δειχτικά του τήν πλαστικότητα που τήν είχε γνωρίσει ό ποιητικός στόν Εύρακίδη, στόν 'Αγάθωνα και στόν 'Αριστοφάνη. Οι Λυδικοί παρουσιάζουν φραστική άνοση, που μόλις τή φτάνουν στίς μέρες μας οι μεγάλες ευρωπαϊκές γλώσσες. Δέ στάθηκε μυαλό πλουσιότερο σέ γόνιμες ιδέες ή φαντασία με πιο φερεωτικές εικόνας. Όλόκληρος ό κόσμος τής Ιδεαλιστικής φιλοσοφίας, ό έπος τής άριστοτελικής σοφίας, βρίσκεται σπερματικά στόν Πλάτωνα. Έχει παρεμβάσεις γοητευτικές, που ζωντανεύουν μπρός στά μάτια τήν 'Αθήνα των καλών χρόνων, με τά πρόσωπα, τίς συνήθειες και τίς ιδέες τής εποχής και κήττων να χαρείς αθάνα ποιηση. Όλα όμως προϋνόν από ένα άουνήθιστο γιά τήν καλύτερη Έλλάδα πρίσμα και παίρνουν παρεξέτες κι αφηρημαστικές άποχρώσεις.

Οι πολιτικές του δοξασίες, όπως έμφορνίζονται στό αόθηνικόταρο σύγγραμμά του, τήν Πολιτεία, γραμμένη σέ άνδρική ήλικία και διανοητική άμνη, είναι παρέρρες γιά τή σημερινή μας άντίληψη, όπως παρέρρες κι άχώνευντες φόνικαν στους δημοκρατικούς του αρχαίον κόσμο. Ό Πλάτων θέλει να γνωρίσει στό άγροτικό κράτος, χωρίς άγοραστούς δούλους, όπου όμως τό θολό κι άπρόσωπο κλήθος, άγρότες κι έπαγγελμαστές, δουλεύουν γιά τή γιοχητημονική διλαγαχία. Ό ύλιος ώστόσο είναι παιδί τής 'Αθήνας, που με τό μητρικό γάλα βύλαζε έξες κι άνταλήφεις δημοκρατικές και ποτισμένες άουναίσθητα με τίς χαρές τής άριστοτικής ζωής και τής παιδείας που ό δημοκρασικοί θεομοί χάρισαν στην 'Αθήνα και σ' όλη τήν Έλλάδα. Αναμνήσεις και

συνήθειες παίρνουν τό μέρος τους στην οικοδόμηση τής πολιτείας και δημιουργούν άουμφίβαστες άντίθεσεις, ώστε ό άουνητάλλαχτος αυτός διλαγαχικός φτάνει ως τήν κατάργηση τής ιδιοκτησίας και τήν κοινότητα τής γυναικίας. Ό βαθύτερος κυρίαρχος τόνος που άουπύεται από τήν Πολιτεία είναι ή άρμονική συμβίωση των τάξεων, νοσταλγική άνάμνηση τής προπολεμικής πολιτείας, όσο κι άν καταμεταχρρίζεται τή δημοκρατία και τούς ήγέτες τής Θεμιστοκλή, Περικλή κ.ά.

Στό άνώταρο στρώμα τής πολιτείας, του στέκονται οι σοφοί, όπως καλύτερα ό νομοθέτες, οι έφτά σοφοί λ.χ. Τώρα όμως χρσάζεται να είναι φιλοσοφικά μορφωμένοι, στην πλατωνική διαλεχτική βέβαια. Τέτοια μόρφωση, τή μόνη που άξίζει να λέγεται σοφία, τήν έχουν πολύ λίγοι. Η άνώταρη τάξη, οι άρχοντες, είναι μικρή μειοψηφία. Κάτω άπ' αυτούς στέκονται οι στρατιωτικοί, οι 'προπολεμούντες', οι 'φύλακες'. Οι θεοί τάξες, έλαραρωμένες από κάθε άλλη φροντίδα, άπεφρόνιαν στό ιδιαιτερο ή καθεμιά έργο τής. Περιοσία άτομική δέν έχουν, γιατί τίς τρέφει και τίς συντηρεί ή τρίτη τάξη, τό άνώταμο κλήθος, άγρότες κι έπαγγελμαστές (τεχνίτες, έμποροι, ναυτικοί).

Τό σήμα αυτό όρζει τή διανόηση του Πλάτωνα. Στόν κόσμο των γνώσεων, όπως και στην κοινωνία, ύκέρχουν άριστοκράτες κι όχλος. Στόν όχλο, τήν τρίτη τάξη, άνασοιοχόν τα αίσθητά, που θολά κι άνώταμο, όπως έστινος, τρέχουν άόφανα κι άλλάζουν κι άποκλείουν να σχημασίσουμε σωστές και σταθερές γνώσεις γιά αυτά. Ό τι έξέρουμε γιά τό αίσθητά είναι δοξασίες, άπλες γνώμες (δόξα), όπως στόν Παρμενίδη). Τό σωστό και σταθερο, τής πραγμαστική αλήθεια, μάς τή δίνουν οι έννοιες. Ό Πλάτων, όπως ό Ιδεαλιστής γενικά, έμμεταλλεύεται τό μηχανισμό τής νοητικής λειτουργίας. Τό καταστάλαγμα από τίς έντυπώσεις, οι γενικές, όπως λέμε, έννοιες (πρόβατο, δέντρο, πέτρα), είναι εργαλεία γιά γνώση (άναγνώριση) και δράση. Στίς γενικές έννοιες έδοκε ύπόσταση, τίς άνίβασε σέ ύδατομο κόσμο, τό νοητικό, τίς θεοκοιήσε και τίς ελεε ιδέες. Αύτές είναι άφθαρτες κι αιώνας πραγμαστικότητας, ενώ τό αίσθητά, τό κάθε πρόβατο, τό κάθε δέντρο, ό κάθε άνθρώπος, φθαρτά και πρόσκαιρα, είναι χλομές άτομικές και χρωστών σ' έκεινες τήν ύπαρξή τους : εύθες μόν ούν τά τοιαύτα των ύντων ιδέας

προσηγόρευσε, τὰ δ' αἰσθητὰ παρὰ ταῦτα καὶ κατὰ ταῦτα λέγεσθαι πάντα» (Ἀριστ., Μετ. I 6. 987 b 7). Οἱ ἔνοιες-ιδέες τοῦ Πλάτωνα κίνοῦν ὀλόκληρη οὐκὰ καὶ ἡ διαλεκτική, ἡ ἀληθινή φιλοσοφία, εἶναι ὡς ἀνεβάντες οὐκὰ οὐκὰ ἀπὸ τῆν ἔνοιαν τοῦ μερικῆς τοῦ ὀλοῦνα γενικότερος, γὰρ νὰ φτάσει στὴ γενικώτατη ἔνοιαν, τῆν ἔνοιαν τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ ἔτσι νὰ χαρεῖς τῆν ἀνώτατη ἀνθρώπινη εὐδαιμονία (Πλάτ., Συμπ. 211 C). Ἡ φυσική, ποῦ τῆν ἀντιπαθεῖ ἡ ἀριστοκρατία, ἐπειδὴ ἀκολουθεῖ οὐκὰ οὐκὰ τῆ δημοκρατία, πεπείτα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στῆν πῶ ταπεινὴ θέση.

Τὸ ἴδιο σχῆμα καθορίζει τῆν πλατωνικὴν ψυχολογία, ἀρετολογία καὶ ἐθνολογία. Ἡ ψυχὴ ἔχει καὶ αὐτὴ τὰ τρία στρώματα της, μέρη ἢ μόρια ὅπως λέγει, τὸ «λογιστικόν», τὸ «θυμοειδές» καὶ τὸ «ἐπιθυμητικόν», ποῦ ἀναλογοῦν στὸς σοφούς, τοὺς φύλακας καὶ τοὺς γεωργοπαγγαλιματίες. Οἱ παράλληλες ἀρετὲς εἶναι ἡ σοφία, ἡ ἀνδρεία καὶ ἡ σωφροσύνη. Σωφροσύνη σημαίνει νὰ εἶναι ὁ καθένας εὐχαριστημένος ἀπὸ τῆ θέση του καὶ νὰ μὴ θέλει νὰ περάσει ἀπὸ τῆ μιά στῆν ἄλλη τάξη. Ἡ τρίτη τάξη ἰδιαίτερα νὰ μὴ πολυπραγμανοῖ, παρὰ νὰ σκεῖται καὶ νὰ δουλεύει. Στῆν ἐθνολογία τ' ἀνάλογα εἶναι Ἕλληνες, Σκύθες καὶ Ἀσιᾶτες, ἰδιαίτερα οἱ Φοίνικες, ποῦ οἱ Ἕλληνες τοὺς εἶχαν γὰρ πονηροὺς καὶ παραδόξους ἔμπορους. Οἱ Ἕλληνες κατέχουν τὴ σοφία, οἱ Σκύθες τῆν ἀλόγητη ὀμρὴ χωρὶς μέθηση, οἱ Ἀσιᾶτες ἔχουν μέθηση, τοὺς λέγει ὁμοῦ τὸ θάρος.

Στῆν ἀνθρωπολογία εἶναι ρεζικότερη ἡ διαίρεση. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι φτιαγμένος ἀπὸ δύο συστατικὰ, τὸ γῆνο σῶμα καὶ τῆν οὐράνια καὶ ἀθάνατη ψυχὴ. Προσορισμὸς τῆς ψυχῆς εἶναι νὰ ζεῖ σὸν «ἄσπερον ἄσπερον». Μερικὲς ψυχὲς σὸ πένταμ τους παραστατοῦν, ὅπως περιγράφει σὸ Φαίδρο, πέφτουν στῆ γῆ καὶ κλείνονται σὸ σῶμα οὐ οὐ φυλακὴ. Γιὰ νὰ καθαραιοθῶν ἀπὸ τὸ μόνωμα πρέπει νὰ κίνοῦν τὸν κίλο τῶν γενήσεων (μετεμψύχωση, βλ. σ. 49). Ὅτι εἴρχεται ἀπὸ τὸ σῶμα εἶναι κατώτερο, ἐνῶ ἡ ψυχὴ, μὲ τῆν ἀνάμνηση καὶ τῆ λαχτάρα ἐκείνων ποῦ εἴχτες καὶ εἶδε στῆν ὑπερουράνια ὑπαρξή της, γεννᾶται τῆ σοφία καὶ μ' αὐτῆν ὑψώνεται σὸ θεῖο.

Ὁ ἀπότομος αὐτὸς χωρισμὸς τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα, ἡ καταφρόνηση τοῦ κομποῦ καὶ μαζὶ τῶν γῆινων ἀγαθῶν, εἶναι ἀντίθετα σὸ γῆνιο ἑλληνικὸ αἰσθητὰ καὶ πλησιάζουν τὲς ἀντι-

λήψεις τῆς Ἀνατολῆς, ποῦ τὲς γενήσες ἡ τυραννισμένη ζωὴ καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς φυγῆς. Ἀντιελληνικὴ εἶναι καὶ ἡ περιφρόνηση τῆς ποίησης καὶ τῆς τέχνης μαζὶ μὲ ὅλα τὰ ἐγκώσια.

Στὰ προχωρημένα του χρόνια ὁ Πλάτων γίνεται στρωφνότερος στὴ διδασχία καὶ σὸ γράψιμο. Στὲς πολιτικὲς του ιδέες γέρνει πρὸς τὴ θεοκρατικὴ μοναρχία, ἀπειλεῖ μὲ θάνατο τοὺς δικαστοὺς. Ὁ ἴδιος ἔχει ἀνακαλύψει τῆν πρόσοψη τοῦ ὑπερουράνιου κόσμου, τὰ ἄστρα, ποῦ εἶναι οἱ ἀγαθοὶ θεοὶ, καὶ κινεῖται ἀπὸ σκέψη καὶ βούληση καὶ ὑπολογισμὸ δικὸ τους.

Ὀλόκληρος αὐτὸς ὁ κόσμος τῶν ιδεῶν, ἡ θέση καὶ ἡ φρασεολογία του, ἔρχονται σ' ἀντίθεση μὲ τὸ δημοκρατικὸ καὶ ἠρθολογικὸ πνεῦμα, μὲ τὸ γῆνιο ἑλληνικὸ. Γιὰ αὐτὸ τὰ γόστω γνωστὰ καὶ ἐπιβλητικὰ σὸ πρῶτο κόσμο πρόσωπα, Σωκράτης, Πλάτων κλπ., σιδήσαν ἔξω ἀπὸ τῆ συνείδηση τοῦ δήμου. Ἡ σύγκριση τοῦ Ἐπατάριου τοῦ Περικλῆ μὲ τῆν Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα κίνα φανερὴ τῆν ποιοτικὴ διαφορά καὶ ἀντίθεση. Τὸ πλατωνικὸ ἔργο κοντὰ στῆν πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο ἑλληνικὴ παραγωγὴ φαίνεται οὐ νὰ ἐκκρᾶζει τὸν ἰδεολογικὸ κόσμο ἄλλου λαοῦ.

Μ' αὐτὴ τῆν ἔνοιαν πρέπει νὰ ἐξηγήσομε τῆν καταδίκη τοῦ Σωκράτη. Ὁ δήμος, ἀφοῦ μὲ πόνο καὶ αἶμα ἀνάτρεψε τῆ βάρβαρη τυραννία τῶν Τριώντα, τὸν δίκασε καὶ τὸν καταδίκασε οὐ φίλο καὶ θεοκρατικὸ τῆς ὀλιγαρχίας. Οἱ δίκαστὲς εἶχαν τῆν πικρὴ ἀνάμνηση ἀπὸ τὲς φρικτὲς σαχρῆς, ὅπως τὲς περιγράφει ὁ Θρασύβουλος. Μᾶς στέφθησαν τῆν πατρίδα, ἐνῶ δὲν κάναμε κανένα κακό, μᾶς ἔδειχσαν ἀπὸ τὰ σπῆτα, ἐκικέρουσαν τὰ πῶ ἀγαπήματα μας πρόσωπα . . . μᾶς ἔμασαν ἐνῶ τρώγαμε, ἐνῶ κοιμάμαστε, ἐνῶ βροσκώμαστε στῆν ἀγορὰ : οἱ ἡμῶς καὶ πόλις ἀπεστέρουν οὐδὲν ἀκουσάντες καὶ οὐκᾶν ἐξήλασαν καὶ τοὺς φιλόττους τῶν ἡμετέρων ἀσπασμῶν . . . ὅτι ποτὲ καὶ διαπνύσσης συναλαβανόμεθα καὶ καθεδόντες καὶ ἀγορᾶζοντες» (Ξεν., Ἑλλ. II 4, 13 - 14).

ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΑΙΣΕΙΑ

Στὸ σημεῖο ποῦ φτάσαμε εἶναι εὐκόλο ν' ἀπαντήσομε σὸ ἀντελογίς ποῦ μποροῦν νὰ μᾶς γίνουν. Ἡ Ἑλλάδα, θὰ μᾶς ποῦν, εἶχε τὸν πολιτισμὸ της πρῶτο προβάσει ὁ δήμος. Ὁ Ὀμπρος, ὁ Ἡσόδος, ὁ Πίνδαρος, ὁ Αἰσχύλος, ποῦ πέρα ὁ Πλάτων καὶ οἱ συνεχιστὲς του, ἔρχονται ἀπὸ τῆν ἀριστοκρατία. Αὐτοὶ ἔ-

ζησαν απ' οργανωμένες κοινότητες, που την αποδοτικότητα τους μαρτυρεί το Έργο και η προσωπικότητά τους. Μίλησαν λοιπόν για μιὰ άριστοκρατική παιδεία, μιάν Adelskultur, όπως ο Werner Jäger στην Παιδεία του. Η άποψη είναι ριζικά λαθεμένη.

Την κίνηση και τη δημοκρατική ζήτηση την έφερε ο δήμος. Οι άριστοκρατικοί ποιητές και θεωρητικοί, όπως και ε' άριστοκρατικά συντάγματα, γεννήθηκαν από άδυνα κι αντίδραση. Ο Ήσιος δεν είναι νοστής χωρίς την Ιωνική κοσμοεργηγεία, ο Πίνδαρος χωρίς την αντίθεση του Ιωνικού κόσμου στο έθνος, ο Παρμενίδης χωρίς την Ιωνική φυσική και την ηρακλείτικη σφή, ο Πλάτων χωρίς το Δημόκριτο και τους Σοκράτες, όπως δεν είναι νοητοί ο Kant κι ο Berkeley κι ο Hume χωρίς τον ηρακλισμό του 18ου αιώνα, ο Chateaubriand, ο Joseph de Maistre, ο Bonald χωρίς τους επαναστατικούς συγγραφείς και χωρίς την επανόρθωση. Οι άλλοι λαοί του άρχαιου κόσμου δεν έχουν τον Ήσιο, τον Πίνδαρο, τον Αισχύλο και τον Πλάτωνα τους, γιατί δεν είχαν τον δήμο τους και την αναταραχή που έφερε η εμφάνισή του. Άσκησε και τα έθνηρικά κοίματα πήραν τη νεφέλη, σελήνη θεολογική, σφραγίδα, γιατί πήρασαν από το δημοκρατικό κι θεολογικό κώδικα. Το ίδιο έγινε και με τη μεθολογία. Οι παλαιοί πρωτόγονοι μύθοι για Ούρανο και Κρόνο και Τιτάνες παρεστρίφθηκαν και τη θέση τους την πήραν οι συνανθρωποεπιμένεις έθνοτικές μορφές, μοναδικές στην ιστορία των μύθων, κι οι άναλογες διηγήσεις που μας γοητεύουν ακόμα σήμερα. Ο χειρισμός των μύθων από την άθνητική τραγωδία, ιδιαίτερα από τον Εύριπίδη, μας δίνει την ιδέα για τον τρόπο που δούλεψε επάνω τους το νεότερο έλληνικό πνεύμα.

Ο δήμος φώτισε τον έλληνικό μεταίωνα, κίνηρισε την όρμη για συνθετότερες μορφές ζωής και σκέψης, αυτός, όπως γίνεται πάντα, ζύπνησε την άριστοκρατία και την έκαμε να κινήθει και ν' αντιδράσει με μέσα, που τα δανείσθηκε από το δήμο.

ΒΙΒΛΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΗ ΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ

ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ

ΠΙΣΗ ΚΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

Η διανόηση του Έπικούρου μορφώθηκε μέσα στην πάλη με την πολύμορφη πίστη που δοκίμασε ο άθηναίος άνθρωπος στα μεταλεξανδρινά χρόνια. Όταν ο Έπικούρος άρχισε να βλέπει τον κόσμο, η Ελλάδα είχε χάσει την ανεξαρτησία της κάτω από την επιβολή της μακεδονικής στασιοκρατίας. Με τους μακεδόνες άρχηγούς συνεργάζονταν οι ελληναρχικές κυβερνήσεις της πατρίδας του και στο διανοητικό έδαφος κυριαρχούσε η ιδεολογική φιλοσοφία, ιδιαίτερα η δασκαλική της Περιπατητικής Σχολής, που πήγαινε να γίνει το επίσημο δόγμα της πολιτείας. Μέσα στις τόσο βαριές συνθήκες ξέφυγε ο τύπος του ανθρώπου που είχε μορφωθεί μέσα στους ελεύθερους θεσμούς και την άπαιτη του δου αιώνα και τη θέση του πήγαινε να την πάρει νίκος τύπος, που την άριστική του διαμόρφωση την έφτασε στα έλληνιστικά χρόνια. Η άποσύνθεση της πολιτείας αφείρασε το στεγρό έδαφος από τα πόδια του λόγιου και του καλλιτέχνη, τον έκανε να χάνει έλο και περισσότερο τα νερά του και να πάρει την περιθωριακή ή παρασιτική θέση, που την κρατάει ίσαμε σήμερα.

Ο Έπικουρισμός γεννήθηκε από τον πόνο και το θυμό του ανθρώπου που είχε κληρονομήσει την άδωμεντη ιδιοσυγκρασία, άποχτημένη με μακροχρόνιους αγώνες. Τα στοιχεία αυτά, που έπαξαν άποφασιστικό όλο στη μόρφωση του Έπικούρου, τα έξετάζω χωριστά. Πρώτα τη μακεδονοκρατία απ' δυο ένδοτες :

1) Φίλιππος κι 'Αλέξανδρος· 2) Διάδοχοι κι 'Επίγονοι. 'Η έκθεση αυτή δείχνει και την εσωτερική πολιτική της 'Αθήνας καθώς και την ποιότητα των ανθρωπίνων που κυβέρνησαν σ' αυτά τα χρόνια την πατρίδα του Περικλή και του Κλέωνα. Σε μία τρίτη ένότητα εξετάζω το πνευματικό κλίμα της εποχής, ιδιαίτερα την ιδεαλιστική φιλοσοφία, με κέντρο τα νεανικά συγγράμματα του 'Αριστοτέλη. Σε τέταρτη ένότητα προσπαθώ να περιγράψω τον άνθρωπο της εποχής του 'Επίκουρου και παράλληλα το διανοούμενο, όπως εμφανίζεται προς το τέλος του 4ου και την αρχή του 3ου αιώνα.

Ι. ΜΑΚΕΔΟΝΟΚΡΑΤΙΑ: ΦΙΛΙΠΠΟΣ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΒΑΣΙΛΙΑΣΕΣ ΚΑΙ ΑΥΛΗ

"Όταν δ' 'Επίκουρος άρχισε τη διδασκαλία του, ή 'Ελλάδα είχε καντηρίσει προτεκτοράτο των Διάδοχων, που κυβέρνησαν από την 'Ασία τον ανατολικό δεσποτισμό. Σε τα μάτια τους ή 'Αθήνα και μαζί της ή 'Ελλάδα ήταν μία στρατιά, και σάν τέτοια έπρεπε να κυβερνηθεί. Οι τρόποι κι οι ιδέες τους κλήγωναν την ελληνική εθαιοθησία και τραυματίζαν τις ψυχές.

Οι βασιλιάδες της Μακεδονίας είχαν το έθιμο της πολυγαμίας. Σε κάθε εύχρηστη περίπτωση ή όταν τραβούσε ή όρεξή τους έπαιρναν καινούργια γυναίκα, μω φρέσκη, κι άμα τή βαριόνταν την έδωσαν σέ κανένα μεγατόνα, που τώ είχε μεγάλη τιμή να πάρει γυναίκα της αλλής, άκατάλληλα όπως γινόταν στά σουλτανικά χαρέμια ως τις μέρες μας. Οι γυναίκες αυτές και τώ παιδιά που γεννιόνταν ήταν φοβιά κι λέσσα άνέμοσ τους. "Όποιοσ από τούς κληρονόμους πρόφτανε και πηδούσε στό θρόνο έπάργαε από τώ λεπιδι άδέρφια και εαδέρφια.

'Ο Πλούταρχος, με τή άδεια του γι άνέκδοτα, μās έσωσε τήν περιγραφή μās σσηνής άνάμοσα στό Φίλιππο και τόν έφηβο 'Αλέξανδρο, άνέλόντας χωρίς έλλο από παλαιότερο ιστορικό. 'Η άψ' αυτή στάθηκε εβεργεντική, γιατί μās έξασφάλισε πληροφορίες άταιρίαχτες με τή μοναρχική και θεοκρατική ιδιοσυγκρασία του βιογράφου. Σημειώνει πρώτα πως ο Φίλιππος με τις πανηγύεις και τούς έρωτες, τούς τώραζε τώ παιδί: « αϊ δέ περί τήν ούκίαν ταρχαί δα τούς γάμους και τούς έρωτας αυτού

τρόπον τινά της βασιλείας τή γυναικοντιτέ συνουσίους» (Πλουτ., 'Αλέξ. 9). Για τώ πανηγύρσει τώ νίκη στή Χαίρωνια πανηγυρεύτηκε μιά άριστοκρατία, τή νεώτατη άδελφή του στρατηγού 'Ατταλου, Κλεοπάτρα: «ήν δ' Φίλιππος ήγάγετο παρθένον, έρασθείς παρ' ήλικίαν της κόρης» (έ.ά.). Στό γαμήλιο τραπέζι, όταν οι Μακεδόνες έγιναν στυπύ κατά τή συνήθειά τους, δ' 'Ατταλοι προπίνοντας παρακίνησε τούς Μακεδόνες να εχρησθόν στούς θεούς να γεννηθεί από τώ Φίλιππο και τήν Κλεοπάτρα «νήσιος διάδοχος της βασιλείας». 'Ο 'Αλέξανδρος, που ήταν κι αυτός στό τραπέζι, έξαγκυώθηκε και τώ φώναζε: «'Εμείς, χαμένο κεφάλι, μās παίρνεις γα νόθους;» και τώ σπαντόνισε τώ ποτήρι. 'Ο Φίλιππος τινάχτηκε καταπάνω του τραβώντας τώ σπαθί. Σκόνηταμε όμοσ από τώ θυμό κι από τώ μεθύσι και ξαπλώθηκε κατά γής. «'Ο δέ 'Αλέξανδρος έσφύριζον "Όυτος διατίθει" είπεσ "άνδρες, εις 'Ασίαν έξ Εύρώπης παρσεκενάζετο μάρτυειν, δε εις κλίσην από κλίσης διαβαίειαν άναταρχαται;"» (Πλουτ., 'Αλέξ. 9).

Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗ ΧΑΙΡΩΝΕΙΑ

Τήν καταστροφή στή Χαίρωνεια τήν έτίωσαν, όπως και ήταν, μιάρη συμφορά. Θρήνος από ζυματσός από τή Σικελική καταστροφή και τή συμφορά στούς Αίγους Ποταμούς έξοικασε στή βαθιά πληγωμένη πόλη. Χίλιοι 'Αθηναίοι, άπ' αυτούσ που έχρισαν τούς Παρθενώνος και τραγουδούσαν τώ χορικό στό Διονυσιακό θέατρο, σκέπασαν τώ χώματα τραυτημένοι από τις λόγχες των τριχωτών κένταυρων, όπως έλεγαν τούς βόρσιους καθαλήφρηδες, και 2000 έπαισαν αιχμάλωτοι στό έλος και στή βάνωση καταπόρνια του άπίθανου νικητή. 'Ο 'Ισοκράτης, που μιά ζωή ήρωτατόρπησε με τώ Φίλιππο, γέρος έκαστό χρόνον, στό μακρόσυρτο ψυχομαχητό του, μουρούριζε σείχους τώ Εύραπίδη, που μιλούσαν γα έπιδηρομή βάρβαρων στήν 'Ελλάδα: «Διανός δ' πενήκοντια θυγατέρος πατρός», «Πέλοσ δ' Ταντάλιος εις Πισαν μολών», «Σιδώνόν ποτ' άστν Κάδμος εκλικών» (Ψευτο-Πλουτ., Βίοι των δέκα ηρώρων 837 Ε). 'Η έκφορα τον έγινε τήν ίδια ώρα που 'Ακρόπολη και Λυκαβηττός έβλεπαν, ξαγνασμένα και με μιάρη πληγή στήν καρδιά, τή θλιβερή κομπή των σποτωμένων στή μάχη.

ΤΟ ΣΕΡΙΖΜΑ ΤΗΣ ΘΗΒΑΣ

Ἡ Συμμαχία τῆς Κορίνθου εἶταν ἑταιρικός καὶ πρόκληση στὸ ἑλληνικὸ αἰσθημα, ὄργανο ἐπιβολῆς τοῦ ἰσχυροῦ, ὅπως παρόμοια νεότερα κατασκευάσματα. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν πόλεων ψήφισαν, τὸ φθινόπωρο τοῦ 335, ὁ ἓνα νεῖμα τοῦ Ἀλέξανδρου τὴν κατεδάφισε τῆς Θήβας καὶ ὁ γιὸς τοῦ Φίλιππου παρουσιάστηκε σὰν ἐπιλαστίης πανελληνίας ἐντολῆς. Ἡ Θῆβα ἐξεδιόθηκε, 6000 σφερίσθηκαν, 8.000 ἄντρες, γυναῖκες, παιδιὰ κουλῆθησαν στοὺς δουλείκτους καὶ ἔχσαν ματηγά. Οἱ ἄλλες βωταικῆς πόλεις μοιράστηκαν τὸ ἔδαφος τῆς, ποὺ ἐξαικολούθησε νὰ τὸ ἐπιτηρεῖ μακεδονικὴ φρουρά. Ἀπ' ὅλη αὐτὴ τὴ φέρση οἱ ἠθικολόγοι τῆς ἱστορίας κρήσαν μὴ φέρση: «Πανόρθου τοῦ μοσοποιοῦ τὴν ἀτήγη μὴ καίσει», δέγμα τῆς πὺ ἀποκρουστικῆς ὑποκρισίας ἢ μυθοπλαστικὸ παραμιλητὸ ἐξοπριμένων καταπαρθῶν καλιῶν καὶ νέων.

Τὸ πάθημα τῆς ἡγεμονικῆς πολιτείας τάραιε τὴν Ἑλλάδα. Στὴν Ἀθήνα σταμάτησε καὶ σκόρπησε ἡ κομπὴ τῶν Μεγάλων Ἑλεούτων: «μυστηρίων τῶν μεγάλων ἀγομένων». Ἡ πέμπτη φελαγγα, οἱ «μακεδονίζοντες», ἔτριβαν τὰ χέρια, γιατί θὰ ἔπαρναν τὴν κερύνηση. Ὁ Δημάδης πρότεινε στὴν ἐκκλησία νὰ σταύλων στὸν πυρπολητὴ τῆς Θήβας φιλικὰ του πρόσωπα, γὰ νὰ τοῦ ἐκφράσουν τὴ μεγάλη χαρὰ τοῦ δήμου τῆς Ἀθῆνας, ἐπειδὴ γύρισε νικητῆς ἀπὸ τὴν Ἰλλυρία καὶ τὴν Τριβαλία καὶ ἐπειδὴ τιμάρησε τοὺς στασιαστῆς Θηβαίους. Ἐκείνος μὲ γράμματα στὸ δῆμο ζήτησε τὴν ἐκδοσὴ κέντε πολιτικῶν, τοῦ Δημοσθένη, τοῦ Λυκούργου, τοῦ Ὑπερίδη κλπ., καὶ πέντε στρατηγῶν, τοῦ Χάρη, τοῦ Διότιμου, τοῦ μυθοποιηματικῶ Χαριδημου κλπ. Ὁ Δημοσθένης σίστησε στὸ λαὸ «νὰ μὴ παραδώσει στοὺς λέκωνὰ τὰ μανδρόσκαλά του». Ὁ αἰώνιος Φωκίων κρατοῦσε σιωπῆ, ἐνὸς ὅλου τὸν καλοσῶν νὰ καὶ τὴ γνώμη του. Τέλος ἡ Πυθία ἀνοίξε τὸ στόμα: γὰ νὰ ἔχουν τὴ φελία τοῦ Ἀλέξανδρου, καλὸ εἶναι νὰ θυσιασθοῦν γὰ χάρη τοῦ λαοῦ οἱ λίγοι ἐκείνοι. Ὁ Ἀλέξανδρος φάνηκε ἀποχωρητικῶς. Οἱ δημοκρατικοὶ στρατηγοὶ σκόρπισαν, πέρασαν στὴν καρανομία καὶ στὴν ἀντίσταση.

ΣΤΗ ΜΑΚΡΙΝΗ ΑΣΙΑ Ἡ μύθορα ἐξαικρυσε γὰ καρὸ τραβόντας πρὸς τὴν Ἀσία. Στριμωμένοι σὺν τὰ κοτόπουλα στὸ πέρασμα μεγάλου ὄρνιθου, οἱ

Ἑλλήνες μελετοῦσαν καὶ αὐγοσφύριζαν ὁ ἓνας στ' αὐτὸ τοῦ ἄλλου, ἴσως γίνε κανένα θαῦμα ἐκπὶ ποῦ χώνεται ὅλο καὶ βαθύτερα. Τ' ἀποσπάσματα ποὺ εἶχε πάρει ἀπὸ τὶς πόλεις, γὰ νὰ δώσει «πανελλήνιο χαρακτήρα στὴν ἐσωκρατία», ὅπως γράφουν λόγιοι τοῦ γλυκοῦ νεροῦ, τὰ εἶχε γὰ ὁμηρους, μὴν τύχει καὶ τοῦ φριάζουν καμὰ δουλιὰ τῆς ἀπουσία του. Ἔϊταν δημοκρατικοὶ οἱ περισσότεροὶ καὶ ἰσπῆ ἀστοχία, ποὺ οἱ κερύνησιες τοὺς διέλεξαν γὰ νάχουν κα αὐτῆς τὴν ἡσυχία τους. Κάθε καινούργια νίκη εἶταν καὶ μὴ μαχηματὸ στὴν ψυχὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ τὰ καταρθώματα τοῦ σκοτεινοῦ βραχνῆς στὶς χειμωνιάτικες νύχτες. Ἡ αὐτοκρατορία τῶν Ἀχαιμενιδῶν γερμεζόταν ἀπὸ μακρόχρονο ἰστωρικὸ σέπωμα, ἀποκλεισμένη στὶς ἡπειρωτικῆς τῆς ἐχτάσεως, ἐξαικομένη ἀπὸ τὴ θάλασσα μετὰ τὴν κυριαρχία τοῦ ἀθηναϊκοῦ ναυτικοῦ. Ἡ Ἰσοῦς καὶ τὰ Ἀρβηλία εἶταν μακρινὴ συνέπεια τῆς Σαλαμίνας.

Μὴ ἔχοντας κατὶ οὐσιαστικὸ γὰ νὰ χαροῦν, ὁ Ἑλλήνες ἐξιδύμαιαν στὸ κουσοπολιεῖ. Ὁ ἀναβρασμὸς ἀνάμεσα στοὺς Μακεδόνες γὰ τοὺς τρόπους τοῦ Ἀλέξανδρου παριστανόταν σὲ μεγεθυμένες διαστάσεις. Ὁ Φιλώτας, ὁ Παρμενίων, ὁ Κλείτος ἔχσαν ὁ συμπάθειες τους. Ἡ σέση τοῦ Ἀνάξαρχου ἔσπερ ἀπὸ τὸ φόνο τοῦ Κλείτου διαβοθήκε καὶ ὁ Καλλισθένης πήγαινε νὰ ὑφωθεῖ σὲ ἦρωα. Ὁ Ἀρριανὸς μὰς ἔσωσε τὸν ἀντίπαλο ἀπὸ μὴ συνουμία τοῦ Φιλώτα μετὰ τὸν Καλλισθένη. Στὴν ἐρώτηση τοῦ μακεδῶνα στρατηγοῦ, ποῦν τιμοῦν περισσότερο οἱ Ἀθηναῖοι, ὁ Καλλισθένης ἀπαντᾷ: τὸν Ἀρμόδιο καὶ τὸν Ἀριστογείτονα, τοὺς τυραννοκτόνους. Κι ἔταν ἐκείνος ροτὰ πάλι, ἂν σήμερα ἓνας τυραννοκτόνος βροῖσει ἀουλο στὴν Ἑλλάδα, ὁ Ἑλλήνας λόμος τὸν βεβαίονει: στὴν Ἀθήνα χωρὶς ἄλλο.

ΚΑΛΛΙΣΘΕΝΗΣ Στὸ πρόσωπο τοῦ ὁ πονεμῶς κόμος ἦθελε νὰ ἴδει τὸν ἐξαιρτικὸ ἄνθρωπο, τὸ ἑλληνικὸ ἦθος, τὴ διατήγεια καὶ παρηρησία μέσα στὴ βαναυσότητα καὶ τὴν ἀπαίδευσά τοῦ στρατοπέδου. Γύρω στὴ σέση του ἀπάναντι στὸν Ἀλέξανδρο καὶ τοὺς μακεδῶνες στρατοκράτες δημουογήθηκε θρόλος καὶ δολικὴρη λογοτεχνία, ποὺ σημαντικὸ τῆς μέρος ἔφτασε ὡς ἐμὰς καὶ τὴ βροῖσει κανεῖς πρόχειρα στὴ Συλλογὴ Ἀποσπασμάτων τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν τοῦ Jacoby (Τόμος IV-V, ἀρ. 124).

Ἡ ἱστορία ἢ τὸ μυθιστόρημα ἀρχίζει ἀπὸ τῆς μέρας ποῦ ὁ θεὸς τὸν Ἀριστοτέλην τὸν παρουσίωσε στὴν ἀλήθειαν τῆς Πάλλας γιὰ νὰ τὸν ἀφῆσαι διδάσκει, δὲ συνεχίζει τὴ διδασκαλίαν ἐπὶ πραγματικαῖα. Ὁ Καλλιθένης δὲν μπορούσε νὰ ἰσχυρῆται τὸν τρόπο ποῦ φέρνονταν ὁ Ἀλέξανδρος καὶ οἱ ἀλλοκοὶ ἐπὶ τοῦ μεγάλου σοφοῦ καὶ τοῦ τῆς εὐχῆς. Ἐπειὸς τὸν μίλησε σὺν, τοῦ εἰσέταξε νὰ μὴ φωνάζει. Πρόσθετε πῶς μάλιστα, λιγώτατος θὰ εἶμαι, παιδί μου, ἔτσι ποῦ δὲν κρατῆς τὴ γλώσσα σου, καὶ τοῦ θέμισε ἕνα στίχο τοῦ Ὁμήρου, ἕκαστὸν ποῦ ἡ θῆτα λέγει σὺν πικραμένο γιὰ τῆς: λιγώτατος θὰ εἶμαι, παιδί μου, ἔτσι ποῦ μιλᾷς: «ὄν καὶ παρηρησιαστικώτερον λαλοῦντα τῷ βασιλεῖ καὶ μὴ πεθόμενον αὐτῷ φασιν ἐπιλοχίζοντα εἶπεν ἰσχυρότατος δὴ μοι, τίς μοι, ἔσσομαι, οἱ ἀγορεύεις» (Π. Σ 95). Ὁ Λαίριος συνεχίζοντες τὴ διήγησιν προσθέτει: καὶ αὐτὸ ἔγινε. Τὸν κατηγοροῦσαν πῶς ἤθελε μέρος στὴ συνάμοισι τοῦ Ἐρμάλου, τὸν ἐκείνου σὲ σιδηρῶν κλισυῖ, δὲ αὐτὸ ποῦ ἔχον γιὰ τὸ πᾶντον ἀργύρατος, τὸν ἔσσαν μαζί τους φειρασμένοι καὶ ἀπαρκοίοντο. Τέλος τὸν ἔρριον σὺν λεοντάρια, ποῦ τὸν σπάραν: «Καὶ δὴ καὶ ἔγενετο, δόξας γὰρ Ἐρμάλου συμμετοχρῆναι τῆς εἰς Ἀλέξανδρον ἐπιβολῆς, ἐν σιδηρῷ περιήγεται γαλιέγγη, φειραδῶν καὶ ἀκόμματος» καὶ τέλος λέναι παραβληθεῖς, ὅπου κατέστρεψεν» (Διού. Λαίριε, V 8). Ὁ Πικροτατος Λάγου, ὁ κατὰ πληροσοφῆμενος, εἶχε σημειώσει σὺν χρονικῶ τοῦ, πῶς ὁ βασιλεὺς ἀπὸ τὸν βασίλειος (στρέβλιος τὰ μέλη του), τὸν σπαίρασε ἱστορία ἐπὶ Ἰνδίας: «στρεβλιθεῖντα καὶ κρημασθέντα ἀποθανεῖν» (Ἀρρ., Ἀνάθ. IV 14, 3). Ἐπὶ ἀπὸ τῆς πολυριθμῆς ἔρωτος καὶ σκηνοθέτης ἐκείλως. Ὁ Σουίβας προσθέτει πῶς μαζί βασίλειος καὶ σκότασε καὶ ἕνα τραγικῶ ποιητῆ.

Η ΠΡΟΣΚΥΝΗΣΗ

Γύρω σὺν Καλλιθένην πῆραν νὰ φταχθεῖ θῆτα, ὅπως σημειώσα. Ἡ νεολαία τὸν εἶχε γι ἀντίστασιν, προσπάνων σχετικῶς μὲ τὴν προσκύνησιν καὶ τὴν ἀποθέσιν. Σὺν ἄντρας καὶ σὺν φιλόσοφος, εἰσγαν, τοῦ τὰ φώναζε κατόμουτρα, ὅσα ἔβραζαν μέσα τους οἱ καλύτεροι καὶ οἱ πῶ ἡλικιωμένοι Μακεδόνες, καὶ ἔσσαν τοῦς Ἕλληνας ἀπὸ τὴν τροπή. Γιὰ μὲς ἔχον τῆς σιωπῆν τῆς πλευρῆς ἢ ὑπόσση. Ὡς τότε ὁ Καλλιθένης εἶχε κολακεύεται ἔλεον τὸν παρῶφορο κατακτητῆ. Αὐτὸς τοῦ ἔβαλε τὴν ἰδέαν τῆς θετικῆς καταγωγῆς. Ὑποστρεῖ ἀπὸ τὰ Βέκτρα ὅμως παρουσιάζεται σὺν κερὰν ἐκείνου ποῦ δὲ χωνεύον τὴν προσκύνησιν. Πρόσθετε ἀκόμα, ἀριστὰ φωναχτῶ, πῶς αὐτὸς μονάχῃ μὲ τὰ συγγράμματα τοῦ μπορούσε νὰ κόμει ὀθῶντον τὸν Ἀλέξανδρο, ὅπως ὁ Ὁμήρος τὸν Ἀχιλλεῖα. Ἡ σῶση τοῦ ἐξῆθιζε καὶ ἀργέτω τ' ἀρετικῶ.

ΤΟ ΧΑΜΕΝΟ ΦΙΛΙ

Γιὰ νὰ ἐμπροσθεῖ μαζί του τοῦ ἔσσην ὁσοτῆ παγίδα. Σκηνοθέτησαν σωμακόσιο μὲ διαλεχτούς κομπάρσους, μὲ πιστούς τοῦ βασιλεῖ, μὲ πέρους ἀρχοντάδες καὶ μὲ καλαμαράδες τῆς ἀλλῆς. Ἀφοῦ προχώρησε τὸ πιστῶ, τὴν κουβένταν τὴν ἔφεραν σὺν διαλεγμένο ἀπὸ πρῶν θέμα. Ὁ Ἀνάξαρχος, μεγάλο νοῦμορο ἀπὸ τοῦς λόγιους ποῦ ἀκολούθησαν τὴν ἐκστρατεία, ποῦ θὰ τὸν γνωρίσουμε καλύτερα στὴ σαρὰ του, λέγει ἀνοιχτῶς πῶς ὁ νικητῆς τῆς Ἀσίας ἀξίζει νὰ λατρεύεται σου ὁ Ἡρακλῆς καὶ ὁ Διόνυσος. Ὁ Καλλιθένης ἀπαντᾷ μουτρομένο πῶς ὁ Ἕλληνας δὲν μπορεί νὰ λατρεύεται θνητό. Πολλοὶ Μακεδόνες καμώνονταν πῶς τὸν ἐπιδομαίοντο. Ὁ Ἀλέξανδρος ἔχει κορούσι. Τοῦ ἀμαρσηθῶν ἐκείνου ποῦ ἔβαλε βασιλῶ στὴν ψυχὴ του, νὰ τὸν περῶντον γὰ θεῶ, γὰ τοῦ Ἀμμωνα. Οἱ πέρους ἀρεντάδες, γυμνασμένοι στὴν ἀρῆσιν, δέχονταν ἀπὸ τὸ χεῖρ τοῦ Ἀλέξανδρου τὸ ποτῆρι ποῦ ὁ βασιλεὺς ἔβραζε τὰ χεῖλη του, τὸ πίνον, πῆρτον μαρτυμένα, χτυποῦν μὲ τὸ κούτελο τὸ ἔθαρος καὶ πάνε νὰ ζητήσουν τὸ φιλί του. Τὸ ἴδιο κάνουν καὶ οἱ Μακεδόνες ἕνας ἕνας στὴ σαρὰ. Ὁ Καλλιθένης παίρνει τὸ ποτῆρι καὶ πᾶν νὰ φιληθεῖ χωρὶς νὰ σκύπει. Ὁ Ἀλέξανδρος δὲν τὸν πρόσθετε, γιατί κουβέντιαζε ἢ καμώνονταν πῶς κουβεντιάζει μὲ τὸν Ἡρακλῆα. Ἐνας ἀλλοκόλιος φώναζε: «Βασιλεῖ, μὴν τὸν φιλήσεις. Αὐτὸς μονάχῃ δὲ σὲ προσκύνῃ». Ὁ Ἀλέξανδρος εἶπλε. Ὁ Καλλιθένης ὅμως εἶπε φωναχτῶ — Φεύγω χονέμος ἕνα φιλί: «φιλήματι τούτων ἑλασσον ἔχων ἄπειμι» (Πλούτ., Ἀλέξ. 54).

ΟΙ ΔΥΟ ΘΡΕΪΣ

Τὸ γύρο τῆς Ἑλλάδος ἔκανε ἄλλο ἕνα ἐπισόδο. Πάλι σ' ἕνα σωμακόσιο. Πολλοὶ προσκαλεσμένοι, τὰ κεφάλια ἀναμμένα. Ὁ Καλλιθένης παίρνει τὴν ἐντολὴ νὰ ἐπανίστα σὺν ἀπόσση τὸν τοῦς Μακεδόνες. Εἶναι στῆς καλῆς τὸ ὄρος. Ἡ γλώσσα του τρέχει. Οἱ Μακεδόνες ἐνθουσιασμένοι σκηκόνονται ὀρθιοί, τὸν χειροκροτοῦν καὶ τοῦ εἰχόντον τὰ στεφάνια ποῦ φορεῖ ὁ καθῆνας σὺν κεφάλι. Ὁ Ἀλέξανδρος, ποῦ δὲν τὸν κολοῦρεσε τὸ ἔσσημα — ἴσως νὰ ἔβλεπε σ' αὐτὸ κῶσιον ἀχμῆ ἐναντίον του — εἶπε μὲ ὑποτροβουλία πῶς δὲν εἶναι ὀσκόλο νὰ μιλῆσαι κανεὶς κατὰ ἔσσην ἔχει θέμα σπουδαῖο. Ἀνάφατε καὶ ἕνα στίχο τοῦ Ἐδριπίου: «σαν κανεὶς ἔχει καλῆς ἀφορμῆς τοῦ μὲγ' ἔργον εὐ λέγειν». Θε-

λας να δείξεις την Ικανότητά σου, κατηγόρα τους Μακεδόνες, προσθέτοντας με χωριστική ποιηρία: για να διαρθρωθούν άν έχουν σφάλματα. 'Ο Καλλιθένης γράφει το φύλλο και τὰ εἶπε ἔξω ἀπὸ τὰ δόντια. Φταίνει οἱ Ἕλληνας ποὺ μὲ τις ἀνεπιθέσεις τους ἄφησαν νὰ μεγαλώσει ὁ Φίλιππος, καὶ σὺ στὸ στίχο τοῦ Εὐριπίδη ἀντίταξε ἄλλον τοῦ ἴδιου ποιητῆ: ὅταν οἱ καλοὶ τοιαύτωνται βρίζει καρὸ κα ἀνεβαίνει ὁ κάκιστος: «ἐν δὲ διχοστασίῃ καὶ ὁ πύγκαιος ἔλαχε τιμῆς» (Πλούτ., Ἀλέξ. 53).

Δὲν ἔξορμε ποιά ἀπ' αὐτὰ εἶναι πραγματικά ἢ πλαστικά ἀνέκδοτα. Χαρακτηρίζουν ὅμως τὴ διάθεση τοῦ δημοκρατικοῦ κόσμου τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς ὑπόλοιπης Ἑλλάδας ἀπέναντι στὸν Ἀλέξανδρο καὶ τοὺς Μακεδόνες του. Ἦθελαν κάποιος νὰ τοῦ τὰ πεί, ὅσα αὐτοὶ ἀισθάνονταν, νὰ τοῦ τὰ ψάλλει κατὰ πρόσωπο.

Ἡ συνομοσία τῶν παιδῶν εἶταν πιθανότατα φησαχτή καὶ εἶχε τὴ βαθύτερη αἰτία τῆς στὴν προσοχὴ ποὺ οἱ νέοι ἔδιναν στὸν Καλλιθένη: «σπουδαζόμενος μὲν ὑπὸ τῶν νέων διὰ τὸν λόγον ... φθινούμενος δὲ διὰ τὴν ὄξυν» γράφει ὁ Πλούταρχος (53). Ἀφορμὴ πῆρε, ποὺ ἴνας ἀπ' αὐτούς, ὁ Ἐρμόλαος, σὺ κινήσει ἀρρώστια καὶ τρέψῃς τὸν ἀγριόχορο ποὺ ἔτοιμαζόταν νὰ τὸν βαρύνει ὁ βασιλεὺς. Ἀρκτεῖς φορὲς εἶχε βάλει νὰ δείξουν τὸν Ἐρμόλαο μὲ τις βίγγες, τοῦ ἀφαίρειες τ' ἄλογο. Τὰ παιδιά τὰ σκότισε μὲ λιθοβολισμό καὶ πῆρε ἀπόφαση νὰ ξεκάνει τὰ δόσκαλο, τὸ σοφιστὴ ὕψος τὸν ἔλεγε. Τάραξε ἄκομα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ μὲ κάθε ἄλλον ποὺ μπορούσε νάχε σχέση μὲζὶ του. Ὅπως ἔγραφε στὸν Ἀνάπατρο: «Οἱ μὲν παῖδες ὑπὸ τῶν Μακεδόνων καταλεισθήσαν, τὸν δὲ σοφιστὴν ἐγὼ κολάσω καὶ τοὺς ἐκαίμψαντας αὐτὸν καὶ τοὺς ὑποδεχομένους ταῖς πόλεσι τοὺς ἔμοι ἐπιβολέοντες» (Πλούτ., Ἀλέξ. 55). Καταλέω εἶναι τεχνικός ὅρος γιὰ τὴν ἐπέλεση μὲ τις πέτρας, ὅπως τὸ τόσο ἀγαπητὸ στὴν ἐποχὴ μας τοῦφερίω. Τὴ Θίββα τὴν. εἶχε κάμψῃ ἢ πατελλίγνια ἀπόφαση (κατ. σ. 88). Ἐδῶ ἄλλο παράδειγμα λαϊκῆς δικαιοσύνης. Τὰ παιδιά τὰ σκότισε μὲ τις πέτρας ἢ παμακεδονικὴ ἀγανάκτηση: «ὑπὸ τῶν Μακεδόνων καταλεισθήσαν». Γιὰ τὴ στέση τοῦ Καλλιθένη σὺ φόνο τοῦ Κλείτου θὰ μιλήσω πὸ πέρα παραλληλιζοντάς τῃ μὲ τοῦ Ἀνδραρχου, ὅταν θὰ χαρακτηρίσω τὴν ποιότητα τῶν λόγων τῆς ἐποχῆς.

Ἡ ΕΝΤΥΠΩΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ἡ διαταγὴ ν' ἀποδοθοῦν θεϊκὲς τιμὲς σὺ βασιλιά τῆς Μακεδονίας, ποὺ εἶχε γίνε τώρα βασιλιάς τῆς Ἀσίας καὶ κληρονόμος τῶν Ἀχαμενιδῶν, προσέλασε στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν ἄλλη Ἑλλάδα περιεργότατα αἰσθήματα. Τὴν ἀνάγκη πανηγρικὰ στὰ Ὀλύμπια τοῦ 324 ἀποσταλμένος τοῦ Ἀλέξανδρου, ὁ Σταγυρίτης Νικάνωρ, γαμπρὸς τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀμέγατρα πλήθη περιέμεναν ἀνεπόμενα ἢ φοβισμένα. Στὴν ἀρχὴ πῆγαν νὰ τὸ γυρίσουν σὺ ὁσπί. Τὶ λέγει: Ὁ Μακεδόνες Ἀλέξανδρος θέλει νὰ γίνε θεός; Ἄς γίνε, ἀφοῦ τὸ θέλει, γιὰς τοῦ Δία, καὶ ἄν τοῦ ἀρέσει, καὶ τοῦ Ποσειδάων. Κι ὁ πολίτευτῆς Λισκουργος, ποὺ σ' αὐτὰ τὰ χρόνια κηρύχθηκε τὴν Ἀθήνα: Τὶ λογῆς θεὸς θὰ εἶναι αὐτός. Ἐνῶ γιὰ νὰ πλησιάσωμε τοὺς ἄλλους πλουσίους, κρέπει φεύγοντας ἀπ' αὐτὸν νὰ κλυδοῦμε.

Ἡ διαταγὴ γιὰ τὴν προσκύνηση συνοδεύεται ἀπὸ μιὰν ἄλλη, πὸ ὀδυσιαστικὴ, νὰ γυρίσουν οἱ ἐξῆρατις πίσω στὴν πατρίδα τους. Οἱ περισσότεροι εἶταν ἔχθροὶ τῆς δημοκρατίας καὶ θὰ γίνονταν στήριγμα τῆς μακεδονικῆς ξυνομίας. Ὁ Ἀλέξανδρος, κύριος ἀμέσθητου θεοσαυροῦ καὶ ἔχοντας ἀφθονο ἀνθρώπινο δικαὸ ἀπὸ τοὺς Ἀσάτες, σκεπτόταν πὸς μπορούσε νὰ μὴ λογαριάζει τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Μακεδόνες καὶ νὰ ἐπιβάλλει καὶ στούς δυὸ τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία του. Ἡ ἀπαίτησή του νὰ λατρεύεται σὰ θεὸς ἐπέδωσε τὸν ἴδιο σκοπὸ, ἐπειδὴ ἡ ἀπολυταρχία ἔχε σύντροφο καὶ προσπόθεση τὴ θεοκρατία. Ὁ γυρισμὸς ἰδιαίτερα τῶν ἐξῆρατων δημοσύνθησε τεράστια ταραχὴ στὴν Ἑλλάδα. Μέσα σ' αὐτὰ τὰ περιστασιακὰ ἔρψαυ' ἡ ἔδσηση γιὰ τὸ θάνατο τοῦ διαμαρτητῆ τῆς Ἀσίας. Ἀκολούθησε ἡ δημοκρατικὴ ἐπέγερση, ὁ Λαμιακὸς ἢ Ἑλληνικὸς ὕψος τὸν εἶκεν πόλεμος. Οἱ ὑπερασπιστὲς τῆς ἐλευθερίας τοιακίστηκαν, κακὸ τέλος βρήκε τοὺς ἡγέτας, μακεδονικὴ φρουρὰ, στρατός κατοχῆς ἔλαμε σήμαρα, ἔλιωσε στὴν πατρίδα τοῦ Κλέωνα.

II. ΔΙΑΔΟΧΟΙ ΚΙ ΕΠΙΓΟΝΟΙ

ΥΠΟΤΑΓΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Ἀπὸ τῆ μέρᾳ ἐκείνῃ ἢ Ἀθῆνα καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνικὲς πόλεις ἔγιναν κλιτοσκοπίαι τῶν μακεδόνων ὀλιγαρχῶν. Στὴν ἀρχὴ πάλωσαν ὁ Πολυπέργων, ποῦ ὁ Ἀντίπατρος πεθαίνοντας τὸν ἄφησε διαδόχῳ του, καὶ ὁ Κάσσανδρος, ὁ γιὸς τοῦ Ἀντίπατρου, ποῦ τὴν ἀπόφασιν τοῦ πατέρα του τὴ θεώρησε ἀπαράδεχτη προσβολή. Ὁ Κάσσανδρος εἶναι τὸ ἀπασιτότερο μοῦτρο ἀνάμεσα στοὺς Διαδόχους, ποῦ ὅλοι τοὺς εἶναι διαλεγμένους ἕνας καὶ ἕνας. Πλατὼ κυκλοφοροῦσε ἢ φήμη πὸς αὐτὸς μετὰ τὸν ἀδελφὸ του Ἰόλαιο φαρμάκωσαν τὸν Ἀλέξανδρο. Μὰ ἡ μακεδονικὴ φρουρὰ τῆς Ἀθῆνας μετὰ φρούραρχο τὸ Νικάνορα στεκόταν μετὰ τὸ μέρος τοῦ Κάσσανδρου. Ὁ Πολυπέργων, γὰρ νὰ φέρει περισπασμὸν, ἔπαυσε τὸ αἰώνιον παιχνίδι, ποῦ μ' ὅλους τὺς μικροὺς ἀπογοητεύσεις δὲν ἔπαυσε νὰ ἔχει τὴ γοητεία του στὸ δῆμον. Κήρυξε τὴν ἀνεξαρτησία τῶν πόλεων σὰν ἐπίτροπος τῶν βασιλιάδων, τῆς Ὀλυμπιάδος, τοῦ Φίλιππου Ἀρραβίου καὶ τοῦ γοῦ τῆς Ρωξάνης. Τὸ διάταγμα ἔβλησε πάλι ἐπιπέσει. Μὰ ἡ ὀλιγαρχία ἀγρυπνοῦσε καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῆς Φωκίων βρισκόταν οἱ ὑποπτεῖς συνεννοήσεις μετὰ τὸν Νικάνορα. Ὁ Μοριάς ἔζησε καὶ αὐτὸς δημοκρατικὴ ἔξέγερση. Οἱ ὀλιγαρχικοί, ποῦ τοὺς ὑποστήριξε ὁ Ἀντίπατρος, δαώθηκαν ἀπὸ τὴς πόλεις ἢ καὶ ξενοντῶθηκαν.

Ἐπικράτησε ὁμοῦς ὁ Κάσσανδρος, ποῦ εἶχε σὺνμαχο τὸν πλοῖσιον ἄρχοντα τῆς Αἰγύπτου Πτολεμαῖο, καὶ οἱ δύο τοὺς ἔπασσαν σκληρὰ τὴς ἑλληνικῆς χώρας: «τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν ὑπὸ Κασσάνδρου καὶ Πτολεμαίου καταδεδουλωμένην» (Πλουτ., Δημήτ. 8, 1).

H ΔΙΧΤΑΤΟΡΙΑ

Ἡ Ἀθῆνα συνθηκολόγησε τὴν ἄνοιξιν τοῦ 317 καὶ ὄχιπερῶθηκε νὰ δεχτῆ τὴν βαρνήτη Ἀθηναῖο, ποῦ θὰ τὸν διαλέξει ὁ Κάσσανδρος. Ὁ διαλεχτὸς τοῦ μακεδόνου κυρίαρχου εἶταν ὁ Δημήτριος Φαληρεὺς, ἀπὸ γνωστὸ σπίτι, γιὸς τοῦ Φανόστρατου. Ὁ ἀδελφὸς του Ἰμεραῖος εἶχε ἀγωνιστῆ στὴς τάξεις τῶν δημοκρατικῶν καὶ θυσίαστικη μαζὶ μετὰ τὸ σῆτορα Ὑπερίδη. Ὁ Δημήτριος εἶταν ὁ ἀντίποδός του. Εἶχε ἀκούσει τὸ Θεόφραστο, τὸ μαθητὴ τοῦ Ἀριστοτέλη, ἴσως καὶ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη. Ἀκολουθώντας τὴς ἀρχῆς τῆς Σχολῆς, τὴ δημοκρατία τὴν εἶχε γὰρ δημοκρατικὰ

καὶ δογματίζε πὸς τὰ ζητήματα τῆς κυβέρνησης δὲ χρειαζέται νὰ ρωτηθῆ ὁ λαός. Τὴν ἴδια χρονίαν τὴν ἐξουσία τὴν ἄραξε στὴς Συροκοῦσες ὁ ἀπαίσιος τυχοδιώκτης Ἀγαθοκλῆς.

Μετὰ τὸν τίλο «ἐπιμελητῆς τῆς πόλεως» κυβέρνησε δικτατορικὰ τὴν Ἀθῆνα οὐστὰ δέκα χρόνια, ἀπὸ τὸ 317—307, ἔχοντας στήριγμα τὴ μακεδονικὴ φρουρὰ καὶ στὰ χεῖρά τὰ γνωστὰ συνθήματα τῶν αὐταρχικῶν κυβερνήσεων «ἠθικὴ τάξις» καὶ «καλῶς ἐννοούμενον συμφέρον τοῦ λαοῦ». Μιλοῦσε γὰρ «αἰματηρῶς οἰκονομίας» καὶ γὰρ περιορισμὸ τῆς πολιτείας, ἐπὶ ὁ ἴσως ἦτοε μετὰ χλιδὴ καὶ σπαταλοῦσε σ' ἑταίρους καὶ κολάσει. Ὅταν ἔπαυσε βρόδθησαν 365, ὅπως εἶπαν μετὰ παραστατικὴ ὑπερβολή, ἀνδριάντες του. Τάβαζε μετὰ τὸ μεγάλο δημοκρατικὸ ἠγέτη, τὸ Δημοσθένη. Τὸν ἔβρασε προσκοιητὸ καὶ χαμηλὸ στοὺς λόγους, ἀδέκαστο στὸ χορῆμα τοῦ Φίλιππου καὶ τῆς Μακεδονίας, εὐλόγητο ὅμοια καὶ περιουσιμὸν στὸ χρυσὸ ἀπὸ τὰ Σούσα καὶ τὰ Ἐξιάτανα, ἱκανότατο νὰ ἔπαυε τοὺς πρόγονους, ὅχι ὅμοια καὶ νὰ τοὺς μαηθεῖ (Πλουτ., Δημόστ. 11 καὶ 14, 2).

Πυργῶς ἀγέρας κάθησε πάνω στὴν πόλη ὅλο ἐκεῖνο τὸ διάστημα, τὸ πνεῦμα μαρζώνων, οἱ χαρακτήρες ψεύδιζαν. Τὸ κλίμα μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα εἶταν τέτοιο, ποῦ ὁ Ἐπίκουρος δὲν ἀποφάσιζε νὰ βγάλει στὸ φῶς τὴς ιδέας ποῦ ὀρέμαζαν σιωπηλὰ στὸ γοῦ του. Μὰ κληρονομία, ἐγγλωττῆ στὴ βραχυλογία τῆς, ἔζητῆ τὸ σκόπιον του στὰ δίκοχτα ἀνὰ χρόνια τῆς Φαληρεοκακοσυνδικτικῆς δικτατορίας. «Ἐνα διάστημα, λίνα, φιλοσοφοῦσε ἀνακατεμένος μετὰ τοὺς ἄλλους φιλοσοφοῦς. Ὑστερα ἴσως ἐσχώρισε καὶ ἴδρωσε τὴ σχολὴ ποῦ πῆρε τ' ὄνομα του: «καὶ μέχρι μὲν τινὲς κατ' ἐπιμέλειαν τοὺς ἄλλους φιλοσοφεῖ, ἔπειτα ἴδια ἀποφαινεσθα τὴν ἀπ' αὐτοῦ κληθεῖσαν εἰρεσιν οὐστήσαντα» (Διογ. Λαέρτ., X 2). Ὅποτε ἀπόδοπα γεγονότα θέματα τὴν ψυχὴ του καὶ χαλιβόρσαν τὴν ἀποφασιστικότητά του.

H ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

Τὸ 307 ἡ Ἀθῆνα ἔζησε μεθυστικῆς μέρας. Ὁ Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς, τὸ ἐνεργούμενο τοῦ Κάσσανδρου, ἀνατράπηκε καὶ ὁ δῆμος τῆς Ἀθῆνας γύρτασε ἀνάσταση. Ὁ περιβόητος ἀργότερα Δημήτριος Πολιορκητῆς, γιὸς τοῦ ἄρχοντα τῆς Ἀσίας Ἀντίγονου τοῦ Μονόφθαλμου, παλικαριὰ τρανὰ χρόνια τότε, μετὰ ἀσύγκριτη λεβεντιά καὶ μόρφωση ἀνθρωπιστικῆ, ἐμφανίζεται μακρὸς στὸ Σού-

νο με τεράστια δύναμη, 250 καρβία, γερὸ πειζικὸ καὶ 5.000 τάλαντα γιὰ νὰ στρατολογήσῃ μισθοφόρους. Ἡ ἔσωρατρία γινόταν στὸ πλαίσιο μεγάλων ἐπιχειρήσεων, μὲ ἀπώτερο σκοπὸ τὴ μοναρχοαρία. Πήγαιναν νὰ χτυπήσουν τὸν Κάσσανδρο, τὸ σύμμαχο τοῦ κυριώτερου ἀντίπαλου, τοῦ σατραπῆ τῆς Αἰγύπτου Πτολεμαίου, νὰ κόψουν βρῆσὴν τὸν Πειραιᾶ καὶ ἀπ' ἐκεῖ νὰ κυριαρχήσουν στὴν Ἑλλάδα.

Μὲ 25 ἀπὸ τὰ καλύτερα καρβία ὁ Δημήτριος ἀρμένισε πρὸς τὸν Πειραιᾶ. Τὰ πῆραν στὴν ἀρχὴ γιὰ πτολεμαϊκὰ καὶ ἐνομοκράτησαν νὰ τὰ ὑποδέχοντο. Ὁ Δημήτριος πέρασε μὲ ὀρμὴ τὸ ἀκλειστο στόμα τοῦ λιμένα καὶ βρέθηκε μπρῶς στὰ περίεργα καὶ ἀνυπόμονα μάτια τῶν κόσμου, ποὺ εἶχε μαζευτεῖ. Ἀφοῦ μὲ τὴ σάλπιγγα ζήτησε αἰσιχὴ ἔβαλε τὸν κήρυκα νὰ διαλαλήσῃ πὸς ὁ πατέρας τοῦ τὸν ἔστειλε γιὰ νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν Ἀθήνα, νὰ πετάξῃ ἔξω τὴ φρουρὰ καὶ νὰ ξαναδώσει στὴν πόλιν τοὺς νόμους καὶ τὸ πατρικὸ πολίτευμα: «κήρυκα παρασημαίμενος ἀνεῖκεν, ὅτι πέμπειν αὐτὸν ὁ πατήρ ἀγαθῆ τύχῃ, Ἀθηναίους ἐλευθερώσονται καὶ τὴν φρουρὰν ἐκβαλοῦντα καὶ τοὺς νόμους αὐτοῖς καὶ τὴν πάτριον ἀποδώσαντα πολιτείαν», ὅπως γράφει καὶ ὁ Πλούταρχος (Δημήτρι. 8).

Τὸ κόλπο πέτυχε καλῶς. Οἱ δημοκρατικοὶ ἔβαλαν κάτω τίς ἀσπίδες («θήμενοι πρὸ τῶν ποδῶν»), χωροκοτούσαν καὶ φώναζαν ν' ἀποβιβαστεῖ ὁ Δημήτριος. Τὸ ῥολοὶ τὸ ἐλευθερωτῆ καὶ τοῦ ἀνώτερου ἀνθρώπου τὸν ἔπαιξε ἀρετὸν κερδῶ. Τὸ Φαληγία, ποὺ μὲ τὴ μετακόλιπτευση φρόβιταν περισσότερο τοὺς πολίτες, ποὺ τοὺς ἔγρησε δέκα χρόνια, τὸν ἔστειλε μὲ ἀσφάλεια στὴ Θήβα, ποὺ ἀπὸ κεῖ βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ καταφύγῃ στὴν Αἴγυπτο. Ἐξόντωσε τὴ φρουρὰ καὶ ἐσθεμαίλωσε τὸ φρούριον. Ὑστερα μάζεψε τὸ δῆμο, ποὺ τὸν ἐκπεφρημοῦσε, ξανάφερε τὸ πάτριον πολίτευμα καὶ ὑποσχέθηκε ἀνάμνη, πὸς ὁ πατέρας τοῦ θὰ τοὺς στείλῃ καρβίαις σιτᾶρι καὶ ξυλῖα γιὰ νὰ φτιάξουν ἑκατὸ τρίηρας. Ἐπάρκεια αἰταιοῦ καὶ στόλος! Πήγαιναν ν' ἀναστηθοῦν οἱ λαμπρὸς καλῆς ἡμέρας. Ἡ Ἀθήνα ξανά στὴν ἡγεσία τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ὄνειρο βαθιὰ ριζωμένο, ποὺ ἔσβησε μόνο μαζὶ μὲ τοὺς τελευταίους ἀπὸγονοὺς τοῦ δῆμου. Οἱ δημοκρατικοὶ πανηγύριζαν οὐ παραφροσὰ καὶ μέθη. Ἀνθρώπος τῆς ἡμέρας πήγαινε νὰ γίνῃ ὁ Δημοσάρχης Λευκοκοῦς, ὁ θεριμ-

αμος καὶ λίγο θεριμοκέφαλος ἀνεγὼς τοῦ Δημοσθένη, πρόσπο ἐξαιρετικὰ συμπαθητικὸ, ποὺ ἔφερε κληρονομὰ τὴ δημοκρατικὴ παράδοση, ἐξαγαγμένη ἀπὸ τὰ πειθήματα. Οἱ παρφορὲς δικαιολογοῦνται, ἐπειδὴ ἔνωσαν ξαφνικὰ νὰ ἐπινδύεται ἀπὸ πάνω τους ἡ μουρῆ αἰσιχὴ δέκα χρόνων. Καὶ σὺν ὑπόταρση ἔφτανε πὸς: καὶ ὁ Πτολεμαῖος εἶχε κηρύξει τὴν ἀνεξαρτησία τῶν ἑλληνικῶν πόλεων μὲ ἄλλες τῶσες ὑποσχέσεις.

ΙΑΡΥΕΤΑΙ Ο ΚΗΠΟΣ Ἡ χαρὰ δὲ θὰ βαστούσε πολὺ. Ὅμως μέσα ἀπὸ τὸ κλίμα ποὺ δημιουργήθηκε ξαφνικὰ στὸ ἄστυ καὶ πέρα στὸ δημοκρατικὸ κόσμον ἐπεθύησε ἡ Ἐπισκοπικὴ σχολή, ὁ Κῆπος, ὅπως τὴν εἶπαν. Χρόνος τῆς Ἰδρυσῆς τῆς βεβασιωμένης εἶναι τὸ 306. Γεννήθηκε δηλαδὴ στὶς μέρες ποὺ μπρῶς στοὺς δημοκρατικούς πρόβαλαν καινούργιοι, ἄς εἶναι ἀπατηλοὶ, ὀρῶντες, ὅπως ὀδόντια χρόνια πρὶν ἡ Πλατωνικὴ Ἀκαδημία ἤρθε στὴ ζωὴ, ὅταν ἡ Σπάρτη μὲ τὴ βασιλικὴ εἰρήνη σφόντασε τὴν περσικὴ ἀπαιλὴ ἐπέβαλε τὴν ὀλιγαρχία στὴν Ἑλλάδα (βλ. σ. 72 καὶ 79).

ΑΜΑΡΤΙΕΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΠΑΤΗΤΙΚΩΝ

Οἱ πατριώτες βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ χτυπήσουν τὴν ἀντίδραση, ποὺ εἶχε στοιβάξει συμφορὲς. Συναγῆτες τοῦ Φαληγία καταδιώχτηκαν, ἐξορίστηκαν, ἐχτελέστησαν. Τὸ κλήθος στὴν ἔξωφιν τοῦ ἔσπασε τοὺς πληθωρικοὺς ἀνδραίντες τοῦ διχτάτορα: «τὰς δ' εἰκόνας αὐτοῦ πλείους ἢ τρακοσίας κατέσπασαν οἱ ἐπαναστάντες καὶ κατεχόντους» (Στράβ., IX 398,26). Ἡ ἀντιπάθεια τοῦ δῆμου στρεφόταν στοὺς Περιπατητικούς, ποὺ ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ τους καὶ ἐδῶ ἐπηρέτησαν τὴ μακεδονικὴ ὑπόθεση. Θεωρητικοὶ τῆς ἀπολυταρχίας, εἶχαν φορτώσει στὴ ράχη τοῦ δῆμου «ἕναν πνιγμὸ διχτάτορα», ποὺ τὸν ταλαιπώρησε δέκα χρόνια. Θέλησαν νὰ βάλουν φραγμὸ στὴν ἰδεολογικὴ ἐπιδρομὴ. Ὅλα τὰ μετασωκρατικὰ δόγματα φαινόταν στοὺς δημοκρατικούς σὺν ὑπόπτα καὶ ἐπικίνδυνα. Ὁ Σουινεὺς Σοφοκλῆς πρότεινε νόμο, ποὺ ἀπαγόρευε ν' ἀνοίγουν σχολὲς χωρὶς τὴ γνῶμη τῆς βουλῆς καὶ τῆς ἐκκλησίας: «Σοφοκλέους τοῦ Ἀμφικλείδου νόμον εἰσενεγκόντος, μηδένα τῶν φιλοσόφων σχολῆς ἀπρηγέσθαι, ἀν μὴ τῆ βουλῆ καὶ τῶ δῆμῳ δόξη» εἰδήμη, θάνατον εἶναι τὴν ζῆμλαν» (Διογ. Λαέρτ., V 38). Ὁ Θεόφραστος ἀναγκάστηκε νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ οἱ ὀδοδοί

του δὲν καλοπέρασαν. Ἡ ὀλιγαρχία ἔκανε μεγάλο θόρυβο γὰρ πράματα ποὺ δὲν τὴ σκόπιασαν ποτέ, γὰρ περιορισμὸς ἢ δέσμευση τῆς διδασκαλίας; καὶ γὰρ ἀνελεύθερα μέτρα. Ἀπὸ τῆς τὴν ἀποψῆς τῆς ὀ γραμματικῆς τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνα Ἀθήναιος ἔγραψε πὺς τότε ἔργα γινώσκων διαγωγῶν τῶν φιλοσοφῶν στήν Ἀθήνα: «καὶ Σοφοκλῆς δὲ τις ψήφισται ἐξέλασε πάντας φιλοσόφους τῆς Ἀττικῆς» (XIII 610f). Τὴν ἴδια παράδοση ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Λαίριος (V 38). Τὸ ψήφισμα προσβλήθηκε σὺν παρόνομο καὶ ἀκυρώθηκε, ὅσο καὶ ἐν τῷ Σοφοκλῆ τὸν ὑποστήριξε μὲ θέρμη ὁ Δημοκράτης.

Στὴ δίκη ἀκούστησαν πικρῆς κατηγορίας σὲ βάρος τῶν Περσικῶν καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη ἰδιαιτέρως. Ὁ Δημοκράτης εἶπε πὺς ἔπαισαν γράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη συνομωτικὰ γιὰ τὴν Ἀθήνα, πὺς αὐτὸς παρέδωκε τὴν πατρίδα τὸν Σάγγαρον στοὺς Μακεδόνας καὶ πὺς, ὅταν καταστράφηκε ἢ Ὀλύμπιος, αὐτὸς εἶταν δίπλα σὺν Φίλιππο σὺν λαφροπαλεῖο καὶ τὸ πρῶτον τοὺς πλοισσοτέρους Ὀλύμπιους: «ἐπιστολὰς Ἀριστοτέλους ἀδελφῶν κατὰ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων, καὶ Σάγγαρον τὴν πατρίδα παραδόντα Μακεδόνας ἀπὸν ἐτι δὲ καταστραφείσης Ὀλύμπου κηρύειν ἐπὶ τοῦ λαφροπαλεῖου Φιλίππου τοὺς πλοισσαύτους τῶν Ὀλυμπίων» (Ἐδοξβ., Εἰσαγ. προσημ. XV 2 p. 791, Ἀθήν. XI 509 B).

Αὐτὸ ἔδωσε ἀφορμὴ σὺν καίριον ἑλληνοστὴ τῶν Βιλαμόβιτς νὰ στιγματίσει, στήν ἀξιολογία κατὰ τὰ ἄλλα νεανικὴ μελέτη του «Ἀντίγονος ὁ Κερσίππος», τὸ δημοκράτη σὺν τὸν λατινότερο κελτικὸν ῥήτορα καὶ ἄνθρωπον (σ. 189 κκ.) συνηζήσαντες τὴν πολιτικὴν τῶν ἀρχαίων ἀντιπάλων του (πρβ. Τιμαίο σὺν Πυλάριον XII 13). Ἡ στάση τοῦ διδάσκοντος γερμανοῦ σοφοῦ ἐξηγῆται εἰκόλα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν υποθέτησίν του.

ΔΗΜΟΚΡΑΤΗΣ Ὁ Δημοκράτης εἶναι ἀξιολογὸς ἄνθρωπος, ἀξίως συνηχιστῆς τοῦ θείου του, τοιμηρότερος; ἀπ' ἐκεῖνον, ὅπως τόδεξε σὲ κρίσιμες στιγμῆς, παρηγορεῖ καὶ στήριγμα τῶν δημοκρατικῶν στὶς ποικιλῆς μέρας. Ὁ Δημοκράτης πρότανε καὶ πέτυχε νὰ στηθεῖ δραχμῶνικη προσημὸν τοῦ μεγάλου ῥήτορα στήν ἀγορὰ καὶ νὰ δοθεῖ σὺν ἴδιον καὶ σὺν πρεσβύτερον ἀπὸ τοὺς ἀπόγονους τοῦ αἵματός του σὺν κρυτανεῖο καὶ προεδρία, ἐπειδὴ στήριξε ἐνεργῆτως καὶ ἀγαθῶς σύμβουλος τοῦ δήμου: «Δημοκράτης Ἀλέχτος Λευκονοεὺς αἰεὶ Δημοσθένεια τῷ Δημοσθένει Παναεὶ δωρεάν εἰκόνα χαλκῆν ἐν ἀγορᾷ, καὶ αἵτησαν ἐν κρυτανεῖῳ, καὶ προεδρίαν αὐτῷ καὶ ἐκόντων ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων ἐνεργῆτῃ καὶ συμβούλῳ γεγονόντι κολλῶν καὶ καλῶν τῷ δήμῳ τῷ Ἀθηναίων». Μὲ τίς ἴδιες λέξεις ζήτησε τὰ ἴδια ὁ

γιός του, Ἀλέχης Δημοκράτους Λευκονοεὺς, γὰρ τὸν πατέρα του Δημοκράτη (Βίος δέκα ῥητόρων 850 f).

Ἡ καταφορὰ κατὰ τὸν Περσικῶν ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴ τῆς δικτατορίας τοῦ Δημήτριου τοῦ Φαληρέα εἶναι τὸ παράλληλον μὲ τὴν καταδικὴν τοῦ Σωκράτη μετὰ τὴν κατάληψη τῶν Τριάντα. Ὁ δῆμος ἔνωσε γὰρ καλὰ πὺς ἀπολυταρχία καὶ ἰδαιωτικὴ φιλοσοφία ἔχουν σενεοὺς δεσμοὺς καὶ ἕκαστη συναλλαγῆ. Ὁ νόμος τοῦ Σοφοκλῆ ἀκυρώθηκε μὲ «σωτηρῆ» προσεταιρῆ τοῦ Δημήτριου, ποὺ ἀπόφυγε χωρὶς ἄλλο τὴν ἐκέλευσιν σὺν ἑσπεριότητι τῆς Ἀθήνας. Ὅμως αὐτὸ κἀνὰ τὸ Βιλαμόβιτς ν' ἀπαγγεῖλαι σὲ ὑψηλὸ τόνον: «γιατὶ ἡ φιλοσοφία εἶναι σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ πραγματικὴ δύναμη καὶ ὁ πὺς δυνατὸς λογαριάζει αὐτὴ τὴν δύναμη».

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΗΣ Ὁ Δημήτριος κἀνὰ ἀπὸ τὸ δικτατικὸν τοῦ χαμόγελο ἐκρυβε τὸν ὑπολογισμὸν, πὺς οἱ ἀγάπες μὲ τὴν δημοκρατία εἶναι προσωρινῆς καὶ πὺς στήν πραγματικώτητα φυσικῶν τοῦ σίμαχου εἶναι ἡ ὀλιγαρχία καὶ ἡ ἰδαιωτικὴ φιλοσοφία. Ἡ ἀγαθὴ σχέση μὲ τὸν Περσικὸν εἶταν μέσος στή μακεδονικὴν παράδοση ἀπὸ τὸ Φίλιππον καὶ ἔδω. Αὐτὸ δὲν ζήτησε τοὺς γνήσιους δημοκράτες. Ἡ στάση τοῦ Δημήτριου ἀπέναντα στοὺς πατριώτες ποὺ ζητοῦσαν νὰ διαλέσουν τὸν μισοτὸ Λύκιον καὶ ἡ φωνηρὴ κολεμικὴν τοῦ στοὺς δημοκρατικοὺς φίλους, ἰδιαιτέρως σὺν Δημοκράτη, ἐνεκρίσαν σὺν μῆτιν τοὺς πρῶτους τοῦ προστάτη τῆς δημοκρατίας. Εἶταν ὀλοφάνερο πὺς ὁ γιός του Ἀντίγονος ἀνακατέθηκε στὶς ὑποθέσεις τῆς Ἀθήνας ὅχι γὰρ τὰ μαῦρα μῆτιν τῆς δημοκρατίας παρὰ γὰρ κλαυτέρους σκοποὺς τοῦ πατέρα του καὶ τοῦ ἴδιου. Ὅλες οἱ περιποιήσεις, πέντε κολίτευμα, 150.000 μῆδρα σιτάρας, ζυλῆια γὰρ 100 κἀρῆια, εἶχαν σκοπὸν νὰ κερθίσουν τὸν ἀθηναϊκὸν δῆμον καὶ τὴν ἀθηναϊκὴν δύναμη, ποὺ εἶταν ὑπολογισμῶν, καθὼς καὶ τὸν ἀθηναϊκὸν χώρο, σὰ βάση γὰρ πὺς πείρα ἐπιχειρήσεις.

Οἱ ἀθηναῖοι πατριώτες ἀρχισαν νὰ κρατοῦν ἀπόσταση, ποὺ κἀστῆζε πὺς ἄνθρωπον μὲ δυνατὸν αἰσθητικόν, ὅπως ὁ Δημήτριος. Αὐτὸ τὸν διαμόνοιζε καὶ τὸν ἔκανε νὰ φωνάζει πὺς στήν Ἀθήνα δὲ βρεθῆ ἀνθρωπὸν γὰρ νὰ συνηνωθεῖ καὶ ἐναντίον τὸ σίχον τοῦ Ἀριστοφάνου: «Θὺς ἔσαν ἀνὴρ ἐν τῇ χώρῳ» «Μὰ Δι', σὲ ὄητα». Γιατὶ, ὅπως συμβαίνει μ' ὅλους τοὺς μονάρχες,

εκείνοι που τσακίζονται να τους ύπηρετήσουν δεν είναι άνθρωποι, κι όσοι είναι άνθρωποι δεν τους ύπηρετούν. Κι αν το κακό συνεχιστεί, πνίγονται και σβήνουν οι άνθρωποι κι ο τόπος μένει με τους μονάρχες και τους κόλακες τους.

Δέν άργησαν να τρυπώσουν στον κύκλο του Δημήτριου τα ένεργήσιμα της ελιγαρτίας, με τη γωσθή του δεξιοτήτα και με τη σωστή διαίσθησή τους ή πλάστιγγα στη συμπάθεια του στρατοκράτη θα έγραφε προς το μέρος τους. Άνθρωπος της ημέρας και πρώτος σύμβουλος του Δημήτριου έγινε ένα ύποκτο πρόσωπο, ο δημαγωγός Στρατοκλής, ο ίδιος που το 324/3, στην ύπόθεση του Άρπαλου, παρουσιάστηκε κατήγορος του Δημοσθένη και το μοιραίο καλοκαίρι του 322 έτραξε στεφανωμένος ν' αναγγελλίσει νίκη, ενώ ο αθηναϊκός στόλος είχε πάθει μιάν από τις μεγαλύτερες καταστροφές στη ναυμαχία της Άμοργού.

Τόν πέρασαν ύπεύθυνο για τις κολακείες και τις ασκήσιμες που θέαερό τους έγινε τότε ή Άθήνα. Τό πολύ ό Στρατοκλής νά ξεκίρασε τους άλλους. Μά ή πλουτοκρατία τό είχε στό αίμα της και ήταν ικανή για όλα, φτάνει νά κέρδιζε τό Μακεδόνα κυρίαρχο. Μυριόβιαν έπειτα πολύ καλά τό τί χρειάζονταν για ίδιονομορφώσεις, όπως τις έφτιαξαν οι μακεδόνες στρατοκράτες στό διασπαστικό κλίμα και τις κουβαλούσαν κάτω από τό αίθριο άλλοτε χαμόγελο της Τριτογένειας.

ΥΠΕΙΝΟΗΤΗΣ

Στήν Άθήνα πρώτη φορά χωρέτησαν βασιλιάδες: τό Δημήτριο και τόν πατέρα του, ενώ κανείς από τους διαδόχους δεν είχε τολμήσει ως τότε νά σφετερισθεί αυτόν τόν τίτλο. Η άποθέσιμος, που άλλοτε συνάντησε τόση αντίσταση, είχε καταντήσει κάτι άπλό κι εύκολο, άποτελεσματικό για νά μετρήσει μεγάλα άγρίμια. Τούς δνόμασαν θεούς και σωτήρες, ίδρυσαν βωμούς για νά λατρεύονται με κομπές και θυσίες από ιδιαίτερα ιερά. Οι δυο στέφανοι που τους χάρισαν ξεπέρασαν τά 200 τάλαντα. Κέντησαν τις εικόνας τους στον κύκλο της Παναθηναϊκής κομπής. Χρυσομάειαν άνδραίντες τους, πάνω στό άρμα, στήθηκαν δίπλα στους άνδραίντες τών τυραννοκτόνων. Τόν τόπο όπου άποβιβάστηκε τόν δνόμασαν του Δημήτριου του Καταβάτη. Έφτιαξαν δυο καινούργια φυλάς, τη Δημητριάδα και τήν Άναγονίδα. Άλλοι, έπερθεματίζοντας τό Στρατοκλή, πρότειναν ποτακότερες ή ξεωφρενικό-

τες τιμές. Η Άρχαίοτητα βούζε από τις άπροσδιόσιμες αυτές ταπεινότητες και σήμερα ποτέ κανείς διαβάζοντας τό Δημήτριο του Πλούταρχου για τήν κατάντα της αθηναϊκής πλουτοκρατίας και για τό δια βλέπει νά γίνονται στους χώρους όπου άλλοτε βασίλευε ή λιτότητα, τό μέτρο και ή αδοτηρή άρμονία. Ο Πλούταρχος, άντιγράφοντας πάλι πιθανότατα κανένα δημοκρατικό συγγραφέα, σημειώνει τους ό κόλακες της Άθήνας κοροϊδεύοντας έτσι καλίσθσαν διότιλα τόν άνθρώπο, που από μιές άρχής δεν έβιταν στό καλά του : «Ούτω καταμακροόμενοι του άνθρώπου προσδιέφθειραν αυτόν ούδέ άλλως θραίνονται τήν διάνοιαν» (Πλούτ., Δημήτρ. 13).

Η ΔΑΤΗΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

Μπρός ό' αυτά ό' άποκορουστακά έσφραγίσματα ό λαός πήρε τη στάση που ξεκαλοουθεί νά παίρνει ως σήμερα. Τήν πάρα τόν τήν ένιωσε σάν πάρα του θεού και πίστηρε πως βλέπει όλοφάνερα τά σημάδια της θεικής όργης. «Έποσήμενε δε τούς πλείστους τό θεόν» γράφει ο Πλούταρχος. Ο πέπλος της κεντησιμες μορφές του Δημήτριου και του Άντίγονου έποκίστηκε στή μέση από έαφνική μάρα, καθώς ή κομπή άνέβαινε από τόν Κεραιικό. Γένο στούς καινοφυρομαστορομένους βωμούς τών δυο άρεναίων φύτρωσε άφθονο κώνιο, ενώ σπάνια φύτρωνε στήν Άττική. Πρόωση παγωνιά παρόλας τά Διονύσια και βαριά πάχνη έκαψε τ' άμπέλια και τις σοσιές και τό υπάρι στή χλόη. Ο λαϊκός πάνος βρήκε τήν ξεφροσθή του στή σκηνή.

Ο κομοδοδιδάσκιαλος Φιλίππιος Φιλοκλέους κεντησίσε με κα' λιά άπεική παρηρία τούς κόλακες του Δημήτριου, και πρώτα τόν άσο τους τό Στρατοκλή, ύπογραμμίζοντας πως τήν πύλη τών τη χυλίας ή κομιάς, που θέλουν νά τήν περιορίσουν, καρά οι τέτοιες έλαεινότητες. Γ' αυτόν ή κόχνη έκαψε τ' άμπέλια, για τις άμαρτίες του ό πέπλος έποκίστηκε στή μέση, γιατί του θεού τις τιμές τις καίβιασε στους άνθρώπους. Αύτά καταλόνου τό όρμα, όχι ή κομοδία (Πλούτ., Δημήτρ. 12, όπου κι οι στίχοι του ποιητή). Ο ίδιος έβάψε με τούς μέτασιμες χρηματιστές, που σκενός κοροϊός τους είταν ή δημοκρατία. Η θήση του ποιητή έγινε δύσκολη στήν Άθήνα κι άνεγχείριμα νά ζητήσι άουλο κοινά στό Λυσίμαχο, τόν άρένη της Θράκης, άντίπαλο του Πολικρητή, που οι δημοκρατικοί της Άθήνας πολεμούσαν νά τόν χρησιμοποιήσουν ενάντια στον άσοποδο φίλο της δημοκρατίας. Για τη στάση του στή και για τά καλά που πέτυχε από τό Λυσίμαχο (προσέθετα στα-

φιός κι άλλα) ὁ δῆμος τίμησε τὸν ποιητὴ, ὅταν εἰκοσαριά χρόνια ἀργότερα (387) γέγραψε στὴν πατριδα του.

Ἡ στροφὴ τοῦ δῆμου πρὸς τὸ Λυσίμαχο ἐξηγεῖ τὴ σχέση τοῦ Ἐπίκουρου μὲ τὸ δικαστὴ τοῦ Μιθρή, ποῦ συμπαθοῦς τὴ Σχολή και τὴν ὑποστήριξε μ' ἐπιχορηγήσεις (Ἐπικ. 151). Σὲ μὴ ἐπιστολὴ τοῦ γράφει ὁ ἴδιος ὁ Ἐπίκουρος νὰ διαθέσει εὐνοϊκὰ και τὸ Λυσίμαχο (Ἐπικ. 149).

Τὰ ἔργα κι οἱ μίστες τοῦ Δημήτριου στὴν Ἀθήνα, ὅπου πέρασε σχεδὸν ἄκρωτος ὄλο τὸ χερμάνα του 307 - 306, εἶταν ἀλυσιῖδα ἀπὸ κρατάκουσα κι ἀρηισιατικὰ σκάνδαλα. Νυμφεστῆρε μὴ διαγγωνη τοῦ Μιλτιάδη, τὴν Εὐρυδίκη, κι ἡ ὀλιγαρχία οκλιῖμαρε τὸ γόμο σὺν τιμὴ κι εὐνοια στὴν πόλη. Μὰ ὁ εὐκόλος σὲ παντριάς Δημήτριος συζῶσε και μ' ἄλλες διάφορες, μ' ἑταίρες και μ' ἐλευθερες γυναῖκες, ποῦ τὸ τελευταῖο ἤρθετε περιεσῶτερο τοὺς Ἀθηναῖους. Λίγο ἀργότερα πήρε ἄλλη γυναῖκα, τὴ Δηιδάμια, θυγατέρα τοῦ βασιλιᾶ τῶν Μολοσσῶν Αἰακίδη κι ἀδελφῆ τοῦ νεαροῦ τότε Πύρρου.

ΒΑΣΙΛΙΑΣΕΣ Μόλις τὸ ἀπαίτησε ἡ γενικότερη πολιτικὴ, ὁ φιλαθῆναιος και θαυμαστὸς τῆς παλιάς αἴγλης τῆς ἀφῆσε στὴν τύχη τὴν Ἀθήνα και παρῆτῆσε τὸν ἀγῶνα γὰ τὴν Ἑλλάδα, ποῦ στὰ λόγια τὸν εἶχε γι ἀνώτερο και λαμπρότερο: «τὸν ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος πόλεμον ὄντα καλλίω και λαμπρότερον» (Πλουτ., Δημήτρ. 15), ἐνῶ ὁ Κάσσανδρος ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἐπικίνδυνος. Φεγγόντας πήρε μαζί 30 ἀθηναϊκῆς τριήρεις. Ὁ ἀγῶνας δὲν εἶταν γὰ τὴν Ἀθήνα ἢ τὴν Κύπρο παρὰ γὰ ὀλόκληρη τὴν κληρονομιά τοῦ Ἀλέξανδρου.

Ἀκολούθησαν οἱ συγκρούσεις ἀνάμεσα στῆς δύο παρατάξεις, τὸν Ἀντίγονο και τὸ γῶ τοῦ ἀπὸ τῆ μὴ μέρη και τὸν Πτολεμαῖο, Λυσίμαχο, Σέλευκο και Κάσσανδρο ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ὁ Δημήτριος νίκησε σὲ μεγάλη ναυμαχία, στὴν Κύπρο, τὸν αἰγῆ πικῶ στόλο (306). Περιεσῶτερα ἀπὸ 300 καράβια, ἀνάμεσα πελώριες πενήρεις και τετρήρεις, ἑκατοστριάες μεταγωγικὰ συνοδεία, ὀλόκληρο στρατεύμα πάνω στὰ καράβια, πῶστηκαν σ' ἐξοικωτικὴ πόλη. Τὰ τερῶσια ἔξοδα τῶνδων οἱ φορολογίες, οἱ ἐπιτάξεις, ὀλόκληρες πόλεις ποῦ τῆς ἔπελοῦσαν ἀστία κι ἐπιπλα στὸ λαφροπαλεῖο και τοὺς κάτοικους στὸ οκλωσπάζαρο. Ὁ Δημήτριος ἔστειλε στὴν Ἀθήνα 1200 πανοπλίες, ὅπως ὁ Ἀλέ-

ξανδρος ὕστερα ἀπὸ τὸ Γρανικό. Μέσα στὴ μέση τῆς νίκης οἱ δύο ἀρχηγοί, ὁ Ἀντίγονος και ὁ Δημήτριος, πήσαν τὸν τίτλο τοῦ βασιλιᾶ και τοὺς ἀκολούθησαν οἱ ἄλλοι ἀρχηγοί, ὁ Πτολεμαῖος, ὁ Λύσανδρος, ὁ Σέλευκος, ὁ ἀφάντης τῆς Ἄνω Ἀσίας, ποῦ ἀπὸ καιρὸ προῦσιε γὰ βασιλιάς στὰ μῆτα τῶν Ἀσιατῶν. Δὲν ἔμεινε πίσω ὁ ἀρχιμακεδῶνης τῆς Συκελίας Ἀγαθοκλῆς, ποῦ κι αὐτὸς ἔβαλε τὴ βασιλικὴ κορώνα.

Ὁ Πλουτάρχος σημειῶνει ἀντιγράφοντας πάλι ἀπὸ δημοκρατικὴ πηγή. Ἀπὸ δὲ σήμανε μοναχὴ ἀλλαγὴ σ' ὄνομα και στὸ σχῆμα παρὰ φύοκουσε τὴν ἰδέα γὰ τὸν ἑαυτὸ τους, ἔφερε ἔργο και βαρῆτητα στὴ ζωὴ και στοὺς τρόπους, ὅπως γίνεται μὲ τοὺς ἡθοποιούς τραγωδίας, ποῦ μὲ τὴ σκευὴ ἀλλάζουν περπατησιὰ, φωνή, τὸ κάθισμα και τὴν ὄμλια. Αὐτὸ τοὺς ἔκανε βιαότερους στῆς ἀπαίτησεις, ἐνῶ πριν κάποια προσκοίηση στὴν ἔσηση τῆς ἔξουσίας τοὺς ἔδειχνε λαφρότερος και μαλακότερους (Δημήτρ. 18). Εἶταν τὸ πὸ δηλωτικὸ σημεῖο τοῦ καιροῦ. Ἡ βασιλεία, ποῦ ἔγινε ἀφαντῆ στὸν ἑλληνικὸ δοξῶντα ἀπὸ τὸν 7ο και 6ο αἰῶνα, ἔμενιτῆε τώρα ἀπ' ὄλες τῆς μεριῆς ἔξβαρρη, ἀπαιτητικὴ. Γιατὶ ὁ δῆμος πληγώθηρε βαριά μὲ τῆς αἰματηρῆς παρεπίτετες ἑκατὸ χρόνων, οἱ παραγωγικῆς σχέσεις βροῦσκονταν σὲ ραγδαία ἀλλαγὴ κι ἡ πλουτοκρατία, ποῦ γένιταν ὄλο και σπινότερη και πὸ μαρταζιῶρικη, χρομαζῶταν προστασία ἀπὸ αἰταρχικούς μονάρχες. Διαφοροτικὴ γὰ τὴν ψυχικὴ συγγένεια εἶναι μὴ πὸλὸ φρέσκη ἑλληνικὴ ιστορία, τοῦ Hermann Bengtson (1950), ποῦ στὴν ὄνομαστὴ σειρά ἐγκυριδίων γὰ τὴν Ἀρχαιώτητα τοῦ Jwan von Müller ἀνικατάστῆρε τὸ ἀξιόλογο παλιὸ βιβλίο τοῦ Robert von Rohmann. Γὰ τὸ χιλερικὸ συγγραφέα ἤρως και μεγάλιο τῆς ἑλληνικῆς ιστορίας δὲν εἶναι ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Ασενίδας, ὁ Περικλῆς, ὅτε ὁ Σόλων ἢ ὁ Κλεισθένης, παρὰ ὁ Διονύσιος τῶν Συρακουσῶν, ὁ Ἰσῶν τῶν Φερῶν, ὁ Δημήτριος Φαληρέυς, ὁ Ἀγαθοκλῆς κι οἱ βιαότερη ἀπὸ τοὺς Διάδοχους. Νιώθας νὰ σὲ πνίγη τὸ γυμνὸ ἀπὸ βυθότερο νόημα βιβλίο μὲ τῆς 582 μεγάλες σελίδες ποῦ κι οἱ βιβλιογραφικῆς πληροφορίας του ὄννοντα μὲ τὴν ἴδια θολλὴ προσοτικὴ.

Ἡ ΔΕΥΤΕΡῆ ΔΙΑΜΟΝΗ Τὸ θριαμβευτικὸ περῶτημα πατέρα και γιῶ σῶνταρε. Ἡ ἐκστρατία τοῦ Ἀντίγονου στὴν Ἀγυπτο ἀπώταξε, χωρὶς νὰ κα-

ταλίζε σὲ καταστροφή, ὅπως πρὶν 19 χρόνια τοῦ Περδίκαια. Ἡ πολιορκία τῆς Ρόδου ἀπὸ τὸν Δημήτριο, μετὰ τὴν τελευταία λέξη τῆς πολιορκητικῆς τέχνης (καλοκαίρι τοῦ 306 ὡς τὸ καλοκαίρι τοῦ 304), γέμισε ταραχὴ καὶ ἐκπλήξη τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ ἄφησε Ἰσηρὴ ἀνάμνηση σὲ γενεὴ ἀνάλογη μετὰ τὴν Ἰωῆ καὶ τ' ἀγαθὰ ποῦ χόλιασε. Ἡ τροπὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα εἶταν ἀπὸ τὴν αἰτίαν ποῦ τὸν ἐποχρέωσαν νὰ τὴ διακόψει. Ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τοῦ Κάσσανδρου ἔσωσε πάλιν τὴν πόλιν τῆς Ἀθήνας ὁ Δημήτριος. Οἱ δημοκρατικοὶ προμαρτυροῦσαν τὸν ἑξαφρονεῖν καὶ τοῦ Ἀντίγονου ἀπὸ τὸν ἀπαίσιο Κάσσανδρο.

Στὴ δευτέρῃ αὐτῆ διαμονῇ του εἰς τὴν Ἀθήναι (304-302), οἱ ἐνωτικαὶ προθέσεις τοῦ ἑλευθερωτῆ πρόβαλαν πρὸ χυσιπέδου. Μὲ βία, μὲ δόλο, μὲ χεῖρα κυριαρχοῦσε εἰς Πελοπόννησον. Οἱ πόλεις δὲν τολμοῦσαν ν' ἀνεστασθεῖν εἰς τὴν «Πολιορκητῆ» καὶ οἱ ἀπὸ ἀνθρώπων ἀμώμητες τὸν σκόρπιζαν τὸν τρόμον. Στὸν Ὀρχομενὸν σταύρωσε τὸ μακεδόνικον στρατὸν μὲ 80 ἄπαυλους, γιὰ τὴν θέλησιν νὰ κρατήσῃ τὴν πόλιν γὰρ τὸν Πολυπέροντα, ποῦ σὺν μεταξὺ τὰ εἶχε οὐαίαν μετὰ τὸν Κάσσανδρο.

Τὸν ἐπιόμενον χρόνον πραγματοποιοῦσε καλὸν σχέδιον τοῦ πατέρα του καὶ δικοῦ του, νὰ ξαναζωντανήσῃ τὸ θεσμὸν ἢ φάρος τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Ἀλέξανδρου, τὴν Κορινθιακὴν Συμμαχίαν. Τὴν ἔνοιαν τοῦ 302 ἀντιπρόσωποι καὶ τὸν τρομοκρατημένον κόσμον, ὀλιγαρχικὸν εἰς τὴν πλειονότητα, μαγεύσαντες «αὐθόρμητα» καὶ ξαναστάθησαν ἐν ὀνόματι τῆς Ἑλλάδος τὴν «Πανελλήνιον Συμμαχίαν» καὶ ἀνακηρύξαν τὸν Δημήτριον ἀρχηγὸν τῶν Ἑλλήνων εἰς τὸν πόλεμον ὅχι κατὰ τὸν Περσὸν ἀλλὰ κατὰ τὸν Κάσσανδρον καὶ πρὸ πέρα κατὰ τὸν συμμάχον του, τὸν ἀντίπαλον δηλαδὴ τοῦ Ἀντίγονου· «ἡγεμόν ἀνηγορεύθη τῆς Ἑλλάδος, ὡς πρότερον αἰ πρὸ Φιλίππου καὶ Ἀλέξανδρον» (Πλούτ., Δημήτρ. 25). Ἔγινε ὀλοφάνερο καὶ σ' ἐκείνους ποῦ δὲν εἶχαν τὸ χέρισμα νὰ βλέπουν, πῶς ἡ μεγαλιότης πολιτικὴ δὲ μαγαλαρῶντη καὶ χάρις τῆς Ἀθήνας, γὰρ νὰ δώσει δηλαδὴ τὸ παλιὸν ἀξίωμα, τὸ «ἐλλήνων ἀρχεῖν», στοὺς ἀπόγονους τοῦ Περικλέους. Ἡ Συμμαχία τῆς Κορίνθου κατέβαλε τὴν Ἀθήναι εἰς τὴν σκὰρ μᾶλλον συμμάχου, ἀφαιρώντας ἀπ' αὐτῆ κατὰ διάκρισιν ἢ προβάδισμα.

Μὰ περισσότερο ἀπ' ὅλα ἐβήθησαν τὴν συνειδήσειαν οἱ ἀποκρουστικὰ παρεκτροπῆς τοῦ μακεδόνικου ἡγήτη. Ὁ Πλούταρχος

μᾶλλον ἔδωσε εἰς τὴν βιογραφίαν του μακρὸν κατάλογον ἀπὸ σιχαμῶν ἢ ἑξαφρονεῖν πράξεις, ποῦ ματαίουνται εἰς τὴν ἔνοιαν τοῦ μεθύστακα («ποτικῶς») καὶ παραλυμένου («ἐρωτικῶς») καὶ κείνου ἀποτρόπαιον τὸν «ἀφραῖον νεανία», τὸν περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον «ἄμοιον μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον».

Ἐνὶ φαινόμενον πῶς στέργει κάθε ἀπόθεμα κολακείας, δὲν ἔλειψαν ἐκεῖνοι ποῦ σοφιστικῶς καινοῦργους τύπους χαμιόπειας. Τοῦ ἔθεσαν γὰρ κατάλοιπον τὸν ἀποσθόδοτον τοῦ Παρθενώνα. Ἐκεῖ δέχτηκε καὶ φιλοξένησε ἡ Ἀθήναι τὸν ὄχι ποῦ καὶ κόσμιον ξένο οὗτε ποῦ πολὺν σεμνὸν καὶ μαρδόνιο συγκατακοῦ. Ὁ Δημήτριος, ἐνὶ οὐ συγγενῆς, ὅπως ἔλεγε, τῆς Ἀθήνας, ἔπραξε νὰ τὴν ντρέπεται οὐ μεγαλιότητος ἀδερφή, γέμισε τὴν Ἀκρόπολιν τόσας ἀνομίας μετὰ ἄσπις γυναικας καὶ ἑξουθερα ἀγόρια, ὥστε νὰ φαίνεται πῶς ὁ τόπος εἶταν καθαρὸς, ὅταν ἀκολούθησε μ' ἑταίρους εἰς τὴν Χερσοῖδα, τὴ Λαμία, τὴν Δημῶν, τὴν Ἀντικίαν (Δημήτρ. 24).

Τ' ἄλλα ἀποφεύγει νὰ τ' ἀναφέρει γὰρ χάρις τῆς πόλεως, γράφει ὁ Πλούταρχος. Τὴν ἀρετὴν ὅμως καὶ τὴν σωφροσύνην τοῦ Δημῶν καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραλείψῃ. Μικρὸν ἀνθρὸ ἀκόμα τ' ἀγόρι, εἶχε ὄνομα γὰρ τὴν ἄσπιδα ποῦ, ὥστε νὰ τὸ λέγῃ Δημῶν καὶ ὁ καλὸς (= ἄσπιδος). Ἄλλο τόσο εἶταν ἀφρόνιμος καὶ σοφιστῶς. Ὁ Δημήτριος τὸ πῆρε κινήσει καὶ μὴ μέρου τὸν ἑμπονίαν καὶ τόκομα εἰς τὴν ἄσπιδα ποῦ νὰ χρεώσῃ σ' ἕνα ἰδιωτικὸν βασιλεῖον (=λευκῶν). Ἐκεῖ, εἰς τὴν ἐσχάτην καὶ τὸν κίνδυνον, ὅμως τὸ καπνὸν ἀπὸ τὸ καπνὸν καὶ πῆρε τὸν ἑμπονίαν καὶ πρὸς τοὺς ἀντίπαλους ἀνείχε, ἔλα ὅμως τῆς πατρῴιας καὶ τῆς ἄσπιδος, προσέθετε ὁ Πλούταρχος. Ἄλλος ἀντίπαλος, ὁ Κλεομένης ὁ Κλεομένηδος, κατανεύρωσεν τὸν ἐαυτὸν καὶ τὸ ἄσπιδα τὴν πόλιν, ἐπειδὴ ἔφερε σὺν δήμῳ γέμισμα ἀπὸ τὸν Δημῶν καὶ νὰ παραγορεύσει τὸ πρόσημον κινήσειν τάλαντα ποῦ εἶχε καταβύσσασαι ὁ πατήρς του. Τὸν Κλεομένηδα τὸν ἀπέλασαν ἀπὸ τὸ πρόσημον, ψήφισαν ὅμως κινήσειν πόλιν νὰ μὴ γένην γράμμα ἀπὸ τὸν Δημῶν. Ἐκείνος ὅταν τόμασε ἔγινε ἔφορον καὶ καὶ τρομαγμένος οἱ Ἀθηναῖοι ἀπέκριναν τὸν ψήφισμα, σκόπευον ἢ ἐξόρισαν ἐκείνους ποῦ τὸ πρόσημον ἢ τὸ ἰσοσθένειαν, καὶ ψήφισαν ἀκόμη πῶς ὅτι διατίθει ὁ βασιλεὺς Δημήτριος εἶναι ὅσο μακρὸς τὸς θεοὺς καὶ δικαιοκρῶς στοὺς ἀνθρώπους (Πλούτ., Δημήτρ. 24).

Ἡ κοινὴ γνώμη ἔβραζε. Εἶναι τρελλὸς ὁ Στρατοκλῆς, ἔλεγαν, ποῦ προτείνει τέτοια. Κι ὁ Δημοκράτης ὁ Λευκονοῦς ἀκαυτοῦσε, θὰ εἶταν τρελλός, ἂν δὲν ἔκανε τὸν τρελλόν. Ὁ Δημοκράτης κατηγορήθηκε καὶ ἐξορίστηκε. Παίρνοντας τὸ δρόμον τῆς ἐξορίας ἀναλογιζόμενος ὅτι εἶχε σκεφθεῖ καὶ συνήθειε νὰ λέ-

γει γὰρ τὸ μεγάλο θεῖο του. Δὲν τὸν σκόταζε τὸ φαρμάκι. Ἡ τιμὴ καὶ ἡ πρόνοια τῶν θεῶν τὸν ἀρπάζει ἀπὸ τὴν ὁμοίτητα τῶν Μακεδόνων καὶ τὸν ἔσωσε μὴ γογγῶ καὶ βρῶσιμιστο θάνατο: «ἐπὶ δὲ τῆς Δημοκρίτου ὁ τοῦ Δημοσθένους οἰκτίριος οὐρανὸς ἀνοίγει· σὺν αὐτῶν οὐκ ἔτι φάρμακον, θεῶν δὲ τιμὴ καὶ πρόνοια τῆς Μακεδόνων ὁμοίτητος ἔξαρχαίηνα συντόμως καταστρέφοντα καὶ ἀλέπτει» (Πλούτ., Δημοσθ. 30).

Γυρίζοντας ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο μόνως πὺς θέλει μόλις πτόσει νὰ μνησθῆι ἐπὶ Ἐλευσίνα, ἀπὸ τὰ μακρὰ ὡς τὰ ἐποπτικά, ἐνῶ, κατὰ τὸ ἔθιμο, χραιζάζονταν τὸ λιγότερο ἕνα χρόνος γὰρ νὰ περάσει κανεὶς τὰ στάδια. Παῖλι τὰ βόλεψε ὁ ἱερευριστικὸς Στρατοκλῆς βασιλεύοντας τὸν ἕνα μῆνα σὲ ἄλλον. Ἡ κοινὴ γνώμη καὶ τὸ ἐκπαιριστικὸν της ὄργανο, ἡ κοινωδία, γυρίσκει ξανά. Αὐτὸς ποὺ πῆρε τὸν Παρθένονα γὰρ πανδοχεῖο καὶ τίς ἑταῖρος τίς ἔβαλε ἐπὶ τῆς Παρθένου, αὐτὸς ποὺ τὸ χρόνο τὸν συντόμεισε σὲ μῆνα: «Ὁ τὴν Ἀκρόπολις πανδοχεῖον ὑπολαβὼν καὶ τὰς ἑταῖρας εἰσαγαγὼν ἐπὶ Παρθένω», «ὁ τὸν ἑαυτὸν συντεμὼν εἰς μῆν' ἕνα». Εἶται πάλι σκώπιοι στίχοι ἀπὸ κωμῶδες τοῦ Φιλίππιδι (Πλούτ., Δημήτρ. 26).

Αὐτὰ κα ἀηδιστικότερα ἀκόμα διαδραματίζονται ἐπὶ τὴν Ἀθήνα τὴν ἄρα ποὺ ἡ νεωρὴ Ἑπικουρικὴ σχολὴ ἔχεινε τίς πρώτες ρίζες σ' ἕνα ἀμέρομα σπινθῆρα μὲ τὸ ἀπὸ καὶ σιωπηλὸ κηπάρι του. Ὁ δάσκαλος πλησιάζει τὰ σαφῆνα χρόνια καὶ τὸ μυαλό του πρόβαλλε μιστομένο ἀπὸ τίς ἀπίθανες δοκιμασίας τοῦ λαοῦ του καὶ ἀπὸ τίς δικαίους του τίς περιπέτειες.

Ο ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΕΚΦΡΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ Ἡ μόδα ποὺ ἔτοιμαζονταν ἀπὸ καρδὴ ἔσπασε. Οἱ δύο παρατάξεις Ἀντίγονος, Δημήτριος καὶ Λυσίμαχος, Κάσσανδρος, Σέλευκος χυτῆθηκαν, μὲ περάσεις γὰρ τὴν ἐποχὴ δυνάμεις, ἐπὶ τὴν Ἰψὸ τῆς Μ. Ἀσίας, τὸ 301. Τὴν ἐκβασὴ τὴν ἔφερε ὁ ἑλεπανάρχης Σέλευκος, ὁ νεότερος ἀπὸ τοὺς Λιδόχους, μὲ τὰ 480 θηρία, ὅπως ἔλεγαν τοὺς πολεμιστῆριους ἐλέφαντες ποὺ κουβίλλουν ἀπὸ τὴν Ἄνω Ἀσίαν. Ὁ Ἀντίγονος, ὀδοντοφόρος, ἔμεινε ἐπὶ πεδίο τῆς μάχης. Ὁ Δημήτριος ὁμοίως, παρὰ τὴ μεγάλη συμφορὰ, στάθηκε ἐπὶ πόδια του. Μὰ σὰ θέλησε νὰ κάμει τὴν Ἀθήνα βάση γὰρ τίς ἐπιχειρήσεις του, βρῆκε κλειστὸς τίς πόρτες τῆς. Ὁ Στρατοκλῆς καὶ οἱ ψευδοθη-

μοκράτες ἔπαιον. Στὰ πρόματα ἤσαν ἀθηνοὶ δημοκράτες, ποὺ ἀγωνίστηκαν γὰρ τὴν πραγματικὴ ἀνεξαρτησία καὶ θέλησαν νὰ στηριχτοῦν ἐπὶ τοὺς ἀντίπαλους τοῦ Δημήτριου, ἰδιαιτέρα ἐπὶ Λυσίμαχο, ποὺ ὕστερ' ἀπὸ τὴν Ἰψὸ φάνηκε ὁ ἰσχυρότερος ἀπὸ τοὺς ἡγεμόνες. Ὁ ποιητὴς Φιλίππιδης ἔτοιμασε τὸ ἔδαφος, συνεργάζονταν χωρὶς ἄλλο καὶ ὁ Δημοκρίτης. Τὴν Ἀθηδάρμια, ποὺ τὴν εἶχε ἀφήσει μολὴ μὲ χρήματα ἐπὶ τὴν Ἀθήνα, σὰ σὲ τόπο ἀσφαλισμένο, τὴν ἔστειλαν «μετὰ τιμῆς καὶ κομπῆς κρησποῦσης» ἐπὶ Μέγαρον καὶ καρδίᾳ ἀθηναϊκὴ μὲ κρῆσους πρόφρασε τὸν Δημήτριον ἐπὶ Κυκλάδες, γὰρ νὰ τοῦ πεῖ ν' ἀφήσει ἕσχη τὴν πόλιν, γιὰ τὸ δῆμος ψήφισε νὰ μὴ δεχτεῖ κανένα ἀπὸ τοὺς βασιλίδες. Ἡ δημοκρατικὴ κυβερνήσις ἀκολούθησε ἀθηναϊκὴ πολιτικὴ, συνεννοήθηκε μὲ τίς δημοκράτους κυβερνήσεις, ποὺ πρόβαλλαν σὲ πολλὰς πόλεις ἐξελίζοντο εἰς φρονεῖς καὶ ἀνατρέποντας τοὺς συνεργάτες. Κάμα ἐλευθερίας πέρασε τὴν Ἑλλάδα. Διάλυσαν τὴν Κορινθιακὴν Συμμαχίαν, ὄργανο κυριαρχίας τοῦ ἐπαδρουμέα, καὶ πῆγαν νὰ βάλουν τίς βάσεις μιᾶς ἑλληνικῆς συμμαχίας. Ὁ Δημήτριος ἔκτισε μεγάλη ταραχὴ. Μὰ κάνοντας τὴν ἀνάγκη φιλοτιμία μίλησε μὲ πόνο γι ἀγωνισμένη, ζήτησε νὰ τοῦ δώσουν τὰ καρδία καὶ τὰ χρήματά του καὶ μελέτησε νὰ κορέσει τὸ πάθος του μολὴ θάρσκει τὴν ἐνίκαιαν.

Η ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ Οἱ σύμμαχοι δὲν ἄργησαν νὰ τὰ τοουγαρίσουν. Ἡ δύναμη τοῦ Λυσίμαχο ἀνησυχόσε τοὺς ἄλλους. Αὐτὸ βοήθησε τὸν Δημήτριον νὰ πλησιάσει τὸ Σέλευκο. Ἡ συνεννόηση στερεώθηκε μὲ συνοικεῖο. Ὁ Σέλευκος νυμφεῖται τὴν κόρη τοῦ Δημήτριου. Λίγο πρὶν ὁ Λυσίμαχος εἶχε νυμφεῖται μὰ θυγατέρα τοῦ συνημιόχου του Πτολεμαίου, μὲν ἄλλη τὴν πῆρε γὰρ τὸ γιό του. Ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὸ 303 ἡ δράσις τοῦ Πύρρου, σὲ συνεργασία μὲ τοὺς βασιλίδες Ἀντίγονο καὶ Δημήτριον. Μὲ τὴν μεσοκλίση τοῦ Σέλευκου μαλιάνωσε ἡ μακρόχρονη ἔχθρα Δημήτριου καὶ Κάσσανδρου.

Ἀσφαλισμένοι ἔτοι τὴ σάχη καὶ τὸ κλειρὸ ἔξωε ὁ Δημήτριος τὸ προσωπεῖο καὶ χτύπησε μὲ μεγάλο στόλο καὶ κολοκίθιο περὶ τὸν καλὰ φηλῆ του, ποὺ γὰρ τὴν αἰγλή καὶ γὰρ τὸ κέραιο κολοκίθιο τῆς εἶχε ἀπαγαγάει φιλογερός λόγους. Γὰρ νὰ τὴν κατῆρε ἐπὶ λαμὸ ἔκοιτε τὸν ἐπιστοιμὸ τῆς ἀπὸ τὸν Πόντο, ἐνῶ οἱ ὀλιγαρχικοὶ συνεννοῦνταν μαζί του γὰρ νὰ τοῦ

παρδίδωσαν τὴν πόλιν. Ὁ ἴδιος ἔπλευσε στὸν Ἑλλήσποντο, λαφυραγωγῆσθε τις πλούσιαι πόλεις του, καθὼς καὶ τις πόλεις τοῦ Μαρμαρᾶ, καὶ βῆκε μετ' εἰς τὸ θάλασσαν τοὺς μισθοφόρους του.

Τῆς πολιορκίας αὐτῆς τοῦ 296 ἔδωσαν φρικαστική περιγραφή οἱ ἄρχαίοι. Ρίχτηκε στὴν Ἀττικὴ καὶ ἀφοῦ πήρε τὴν Ἐλευσίνα καὶ τὴ Ραινοῦντα ἄρχισε καὶ φθίνει τὴ χώρα. Ἐπῆσε ἕνα καρὰβὶ ποῦ κουβαλοῖσθε σιτάρι στὴν Ἀθήνα, κρέμασε τὸν ἔμπορο καὶ τὸν κυβερνήτη. Φοβερὸ πᾶν θέρισε τὴν Ἀθήνα. Ὁ Πλούταρχος δίνει τιμὴς ποῦ θυμίζουσαν κατοχή. Γὰρ ἕνα φόβιο ποτῖμα, ποῦ ἔλασε ἀπὸ τὴν ἄροσθ, πήγαν καὶ σκοτωθῶν πατέρας καὶ γιὸς (Πλούτ., Δημήτρ. 33-34). Ἡ ἀνεκδοτολογικὴ διάθεσι κάνει τὸν Πλούταρχο καὶ προσθέσει τὴν πληροφορία, πὼς σὲς σκληρὸς αὐτὸς μέρας ὁ Ἐπίκουρος συντήρησε τοὺς μαθητὲς μετ' αὐτοῦ, καὶ τὰ μοιραζότανε μαζί του ἕνα ἕνα: «τότε καὶ τὸν φιλόσοφον Ἐπίκουρον ἰσοτροσοῖ διαθρέφει τοὺς συνήθεις κούμους πρὸς ἀρεθῶν μετ' αὐτῶν διανεμόμενον» (ἔ. ἄ. 34). Προσπάθεισε καὶ ἐπισκεῖσθαι τὴν πόλιν καὶ νὰ λύσων τὴν πολιορκία (ἐπιτρατεία Πτολεμαίου μετ' 150 κλοῖα) ἀπότοχαν. Ἡ Ἀθήνα, ποῦ εἶχε φτάσει σὸ ἄσχατο, συνθηκολόγησε (ἀνοιξη 294). Ἡ δόναμη τοῦ δήμου εἶχε τοιαῖα. Ὁ ἐλλῆδες ἀνεξαρτησίας ἀνεμίζονταν. Ὁ Ἐπίκουρος εἶταν τότε 47 χρόνων.

ΑΝΤΙΓΟΝΟΣ ΓΟΝΑΤΑΣ

Δόχοι, οὐ νὰ βῆκε κατάρα τὴ γενία τους. Πατέρας σκότωσε τὸ παιδί του, γαμετρὸς τὸν πεθερό. Δημήτριος, Λύσανδρος, Σέλευκος χεθῆμαν. Πεδαινα ὁ Ἀγαθοκλῆς τῶν Συρακουσῶν. Ὁ Πύρρος τρέφῆκε στὴν Ἰταλία (280). Μόνος ὀλογοῖσθαιμος ἔμεινε στὴν Ἑλλάδα ὁ γιὸς τοῦ Πολιορκητῆ ἀπὸ τὴν πρώτη γυναίκα του, τὴ θυγατέρα τοῦ Ἀντίπατρου Φίλα, ὁ Ἀντίγονος, ποῦ εἶναι γνωστὸς στὴν ἱστορία μετ' ὄνομα Γονατᾶς (318-239). Νίκησε σὲ ἀποφασιστικὴ μάχη τοὺς Γαλάτες (277) καὶ μετ' ὁ μισθοφορικὸ στρατὸ ποῦ ἔτριψε ἀπὸ τὰ σεντρίσματα του πήρε τὸ θρόνο τῆς Μακεδονίας (276). Μεγάλαις δυσκολαίς του δημιοῦργησε ὁ Πύρρος, σὰ γίρεισε ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Μὰ ὁ Πύρρος σκοτώθηκε σὸ Ἄργος τὸ 272, τὴν ἕβια χρονιά ποῦ οἱ Ρωμαῖοι πήραν τὸν Τάραντα. Ὁ Ἀντίγονος ἔμεινε ὁ μόνος ἀδιαφλο-

νέκτος κύριος καὶ οἱ Ἀντιγονίδαι βασιλεύσαν στὴ Μακεδονία ὡς τὴ ρωμαϊκὴ ἐπιδρομή.

Περὶσσότερο ἰσοροποημένοι ἀπὸ τὸν πατέρα του, τὸ Δημήτριο, πανοῦργος καὶ διπλωματικός, ὁ Ἀντίγονος στερέωσε τὴν ἔξουσία του στὴν Πελοπόννησο. Στριχίτηκε, ὅπως ὁ Φίλιππος, ὁ Ἀντίπατρος καὶ ὁ Κάσσανδρος, στὴν πλουτοκρατία, ποῦ μετ' τὴν ἐνίσχυσθὴ του κυβερνοῖσθε τις πόλεις. Ἀκόμα καὶ ἡ λεγόμενὴ δημοκρατία τῆς Ἀθήνας εἶταν στὴν πρᾶξιν τιμοκρατικὴ διαταραχία.

Ὁ δῆμος στὴν Ἀθήνα καὶ στις ἄλλαις πόλεις, κουφαρμένιος, μετ' αφορεθὴ ἀχμῆ τὸ σπλάγγνα του τὴ μακεδονικὴ φρουρᾶ, λούφαζε. Ὁ Ἐπίκουρος, γέφυρα καὶ, παρωμένιος τὰ ἐξήγητα, μετ' αφορεθὴ ὅμως τὴ Σχολή καὶ τὴ φήμη του, ὑπέφερε τις ἐπισκέψεις τοῦ μακεδῶνα δυνάστη στὴν πατρίδα του. Ὁ Γονατᾶς, ποῦ προνοῖσθε γὰρ μορφαμένιος, ὅπως καὶ ὁ πατέρας του, καὶ γὰρ ὀπαδὸς τῆς Στωικῆς φιλοσοφίας, πήγανε ἐπιδειχτικά ν' ἀκούσει τὸ μάθημα τοῦ ἀντίπατρο του, δηλαδὴ τοῦ Ζήνωνα τοῦ Κιτιά, τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Στωᾶς.

Ἡ βασιλικὴ εὐνοια ἔκαμε περιβλεπτο τὸ Φοῖνικα ποῦ καταφρονούσε τὸν τίτλο τοῦ ἀθηναίου πολίτη καὶ εἶχε τὴν ἀπαιτησι καθε φορὰ ποῦ ἀνάφεραν τ' ὄνομά του, σ' ἐπίσημα ἔγγραφα, νὰ μὴν καραλέπουν τὴν καταγωγή του: Ζήνων ὁ Κιτιεύς. Εἶχε τὴν πρόθυμη ὑποστήριξη τοῦ πρόξενου τῆς Μακεδονίας Θράσωνα, ποῦ εἶχε γίνει ὁ μοχλὸς τῆς δημόσιας ζωῆς γὰρ τις ὑπηρεσίαις τῆς οἰκονομίας του στὴ μακεδονικὴ ἔθνεση (Διογ. Λαέρτ., VII 6—15). Οἱ πρόξενος στις ἑλληνικῆς πόλεις εἶταν ντόπιοι ἀπὸ δυνάταις οἰκονομῆται. Τὸν ὀμόνωμο πατέρα του ἡ παπὸς του τὸν καταγγέλλει ὁ Δημιοσθένης, σὸ λόγο Περί στασιᾶνου, μετ' μαρτυρικῆς καταθέσεως, γὰρ κρηθῆνα τῆς δεξ φάλλαγας. Στὸ σπῖτι του συναντιότανε ματικὰ ὁ Αλεχίνης μετ' ὁν Ἀναξίνο, τὸν κατάσκοπο τοῦ Φίλιππου: «Αλεχίνην Ἀτρομήτου Κοθωῶνδην συνερχόμενον εἰς τὴν Θράσωνος οἰκίαν καὶ κοινολογοῦμενον Ἀναξίνο, ὅς κρηθῆτι εἶναι κατάσκοπος παρὰ Φίλιππου» (Δημοσθ., Περί σταπ. 273). Ἐκεῖ εἶναι ἡ φορῶς: «τῆ φύσει κατάσκοπος καὶ πολέμιος τῆ πατρίδος». Εἶναι φροσὸ ν' ἀνεβαίνων σὸ δμοῖοι του, ὅταν πῶσθαι ἡ πατρίδα. Ὁ Λαέρτιος γράφει: «ἐτίμων δὴ ὄν Ἀθηναῖαι σφοδρὰ τὸν Ζήνωνα οὕτως, ὥσθε καὶ τὸν τευχῶν αὐτῷ τὰς κλειαι παρακαταθέσθαι, καὶ χρουῖσθε στερῆσθαι πημ-

σαι, και χαλκή εικόνη» (VII, 6). Την αιχμή στον Έπικουρο τή βλέπει κανείς καθαρά. Ή Στωική είχε γίνει ή επίσημη φιλοσοφία της μοναρχίας, όπως πεινηταριά χρόνια πριν ή Περικατητική.

Απαλά, χαδεντικά άπλωνόταν ή κατατηρημένη διδασκαλία του γέρου καί Έπικουρου, που σε μερικά χρόνια άφησε τή ζωή (270). Από καιρό μιλούν γι αυτόν ο΄ έλη την Ελλάδα. Μ΄ άπχειρήματα έπικουρικά προσπαθεί ο Κινίας να πείση τον Πύρρο να παρατήσει την έστρατιά στή Σικελία (280) και στή συνάντηση του Πύρρου και του Φαρκίου, άνάμεσα στις άσφοδες και τους έλέφαντες, άκούεται, στο τραπέζι του δείπνου, τ΄ όνομα του δάσκαλου και τά έθελητικά λόγια γιά ειρήνη, συναδέλφωση και γαληνεμένη άπόλαυση της ζωής.

ΟΙ ΜΟΙΡΕΣ ΤΟΥ ΑΗΜΟΥ Όμως ο δήμος αγόβραζε μέσα του και κάθε φορά που δινόταν εύκαιρία έξεπανε ο΄ έξέγερση, όπως τό 267-263 στή λίγο γνωστή στις λεπτομέρειες άγρια πόλη που πήρε τ΄ όνομα Χρηνωνίδας πόλεμος. Οι δημοκρατικοί ο΄ έλη την Ελλάδα είχαν συνείδηση πως κοινός έχθρός τους είναι ή στρατοκρατία η ή συνεργαζόμενη μ΄ αυτήν όλιγαρχία, ένωσαν σαν κορυφή η οδηγική τόν άθηναϊκό δήμο η άπ΄ αυτόν περιέμεναν τό σύνθημα. Κάτω άπό τή βαριά μπότα δέν έλειψαν οι ασπαρατισμοί ως τά ρωμαϊκά χρόνια. Κάθε άντίσταση στή μακεδονοκρατία ή στους Ρωμαίους ξεκινούσε άπό τό δήμο, ένώ ή άπό χρόνο ο΄ χρόνο από ξεφτισμένη όλιγαρχία δεχόταν πρόθυμα τόν κατακτητή. Όταν ένας Περσός χρειάστηκε ν΄ άντισταθεί στους Ρωμαίους, έκαμε έκκληση στο δήμο δόλόκληρης της Ελλάδας. Δημοκρατικοί βέσταξαν τήν τελευταία άντίσταση στον Ίσθμό ένάντια στο Μόμιο. Όσοκο ο φορέας αυτός της άνεξαρτησίας και της προκοπής πλακάθηκε κάτω άπό τό βάρος τών αυτοκρατοριών η ο κόσμος βύθισε στή βαρβαρότητα, που οι συνέπειές της φτάνουν ως τις μέρες μας.

Έτσι ματαιώθηκε ή φιλική προσπάθεια του άνθρώπου να γίνει πραγματικά άνθρώπος. Και κάθε καινούργια προσπάθεια του είναι συνέχεια της πρώτης έκάνης, του δήμου της άρχαιας Ελλάδας, και γίνεται άπό τό ίδιο κοινωνικό στρώμα και με τά ίδια συνθήματα.

III. ΠΑΛΗ ΜΕ ΤΗΝ ΙΔΕΑΛΙΣΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΤΟ ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΟ ΚΑΙΜΑ Δίπλα στή μακεδονική αυταρχία, τήν αναξίότητα τών ήγετών και τις πονεμένες τύχες της πατρίδας του, ο Έπικουρος πάνε στή διανοητική του μάρφωση άντίγραψε τήν ιδεαλιστική φιλοσοφία, που άπλωνε και ορίζανε με τις καιρικές συνθήκες. Ή φύση του Πλάτωνα μεγάλωσε, ή Ακαδημία είχε τή βαρύτητα της, είχε ιδρευθεί τό Λύκειο η οι μικρότερες σωκρατικές σχολές δούλευαν στον κύκλο τους. Περισσότερο όμως άπό κάθε άλλη συζητόταν η άπασχολούσε τή νεολαία, ήταν ο Έπικουρος έφτασε στήν Αθήνα, ή ξεκαρτερικά λαϊκή η άπλοϊκή μορφή που είχε δώσει στο άπόστημα τών ιδεαλιστικών δοξασιών ο΄ Αριστοτέλης με τά νεανικά του συγγράμματα.

Γιός ένός γιατρού του βασιλιά Φίλιππου, συνηθισμένος να σωμαίνει και να ύπακούει, μοναρχικό; στο βέθος, είχε φέρει άπό τήν επαρχία του, τά Στάγυρα της Χαλκιδικής, πολλή θρησκοληψία, που βοηρε βολικό κλίμα στήν Πλατωνική Ακαδημία. Μέτοικος στήν Αθήνα, συμμεριζόταν τις βλέψεις τών «φιλικητόντων». Αυτό, μαζί με τήν πατροπαράδοτη νομομορφοσύνη του σπιτιού του στή μακεδονική βασιλεία, έκανε να προτιμηθεί γιά τή θέση του αύλουστού παιδαγωγού (343).

Έταν τότε γέρω στο παρτάνο του χρόνια η είχε γίνει γνωστός, άπό τόν καιρό της μαθητείας του στήν Ακαδημία, με δοκιμα γρομμένα σε διαλογική μορφή, κάτω άπό τήν επίδραση του Πλάτωνα, με θέματα νεανική η άφέλεια και με τίτλους: Περί φιλοσοφίας, Περί αγαθού, Εϋδήμος η περί ψυχής, Προτρεπτικός, Περί παιδείας, Περί δικαιοσύνης κλπ. Έχαν έπιτυχία και διάδοση δίπλα στους διαλόγους του δάσκαλου. Τά νεανικά αυτά έργα του Αριστοτέλη τά έπιναν: διαλογικά είτε έξωτερικοί ή έκδομένοι λόγοι.

Όστερ άπό τά ταξίδια, τήν πείρα της ζωής και τις δοκιμασίες στήν αλλη έγινε έσωτερικότερος, και με τό μετωμένο μυαλό και τις πληθωρικές του γνώσεις πύργωσε, στο 13 χρόνια της εργασίας του στο Λύκειο (335-322), τους τόμους του, που μας βάζουν οι δεκαολογημένο θαιμασμά. Τά έργα αυτά χρησίμευαν οά βάση της διδασκαλίας στο Λύκειο και γι αυτό τά

είσαν ὑποκνήματα, πραγματικαί εἴτε ἀκροαματικοὶ λόγοι. Αὐτὰ μόνον ἔγρασαν σ' ἡμᾶς.

Ο ΧΑΜΕΝΟΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Ἀντίθετα, τὰ παλαιότερα, οἱ ἐξωτερικοὶ ἢ ἐκδοθενοὶ λόγοι, ἀποχώρησαν μὲρὸς τὸν ὄγκο τῆς καινοῦργιας παραγωγῆς, ἐθεώρησαν καὶ χάρθηκαν. Ἔμειναν ὅμως ὑπολόγιμα ἀποσπάσματα καὶ ἀρκετὲς πληροφορίες ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς, ποὺ δὲν τὰ μάζεψε στὴ μεγάλη ἐκδοσι τῆς Πρωσοτικῆς Ἀκαδημίας δὲ V. Rose καὶ τὰ βρῆσαν κυναὶ πρόχειρα σ' ἕναν τόμο τοῦ Teubner (Aristoteles, Fragmenta).

Γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ ὁμορφωσὴ τοῦ Ἐπίκουρου πρωταρχικὴ σημασία ἔχουν οἱ ἐξωτερικοὶ λόγοι, ποὺ τοὺς ἀντίκρισε ἔσθρος καὶ νεανίας, ὅταν ἔγρασε στὴν Ἀθήνα καὶ ὅλο τὸ διδαστήριον ποὺ φιλοσοφοῦσε «κατ' ἐπιμῆξαν τοῖς ἄλλοις» (βλ. σ. 95). Ζηλωτότατες εἶταν οἱ συζητήσεις, καὶ εἶναι ἀσέγγαλο βαθμὸν δικαιολογημένον αὐτὸ ποὺ εἶπαν, πὼς ἡ διανοήσῃ τοῦ Ἐπίκουρου μορφώθηκε ἐν φιλοφρονίᾳ μὲ τὴν Περιπατητικὴν Σχολήν, ἰδιαιτέρα μὲ τὰ νεανικὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη. Αὐτὰ τὰ ἐποστήριξε καὶ τὰ προπαγάνδιζε ἡ δὲλαρχία, γαυτὴ μὲ τὸ κήρυγμα τοῦ στερέωναν τὴν κρατοῦσα τάξιν, ἐνώ οἱ ἀκροαματικοὶ λόγοι, ὅσο καὶ ἂν διατήρησαν τὸν ἴδιο θεόνομο πυρῆνα, δὲν εἶταν κατάλληλοι, μὲ τὸ πυκνὸ γράψιμον καὶ τὴν ἀσθητικὴν λογικὴν τους, γιὰ λαϊκὸ ἀνάγνωσμα καὶ γὰρ προπαγάνδα. Φαίνεται μάλιστα πὼς μὲ τὴν λογικὴν τους ὄψη καὶ τὸ νατουραλιστικὸν τους πυρῆνα σκανδαλίζαν τοὺς συντηρητικώτερον. Ἔχουμε μὴ ἐπιστολὴ - διαταγὴ τοῦ Ἀλέξανδρου ἀπὸ τὴν Ἀσία στὸν παλιὸ δάσκαλόν του νὰ μὴ τὸ παρακάνῃ μὲ τοὺς ἀκροαματικοὺς λόγους φέροντάς τους στὴ δημοσιότητα. Τὸ πρόβλημα εἶναι: σὲ τί θὰ ἔχωρίζομα ἡμῖς οἱ μνημένοι σ' ἀπόρρητα τῆς διδασκαλίας σου, ὅταν αὐτὰ γίνωνται κοινὰ ἐς ὅλους: «Οὐκ ὀρθῶς ἐποίησας ἐκδοῦς τοὺς ἀκροαματικοὺς τῶν λόγων. Τὴν γὰρ εἴτι διοίσομεν ἡμεῖς τῶν ἄλλων, εἰ, καθ' οὗς ἐπαθεθῆμεν λόγους, οὐτοὶ πάντων ἔσονται κοινὰ; Ἐγὼ δὲ βουλόμην ἂν ταῖς παρὰ τὰ ἄριστα ἐπιτηδεῖας ἢ ταῖς δυνάμεις διαφέρειν» (Πιστ., Ἀλεξ. 7, βλ. ἐκεῖ καὶ μεταφρ. τοῦ Γέλλου στὰ λατινικά, 662 R.). Μὲ τὸ τελευταῖον δὲ κριτικὸν τῆς Ἀσίας θέλει νὰ περὶ πὼς προτιμᾶ νὰ διακρῆται μὲ τὴν ἀσκησὴν σ' ἄνωτερα καὶ ἐθνετικώτερα παρὰ μὲ τὴν ἑλικὴ δόνα-

μη. Στὴν ἀπάντησιν τοῦ δ' Ἀριστοτέλους τὸν καθηγουζῶναι μὲ τὴν παρατήρησιν πὼς, καὶ ἂν ἐκδοθῶν, θὰ τὰ καταλαβαίνουσι μόνο ὅσοι ἀκούν τὰ μαθήματα τοῦ (662 R.). Μὲ τίς ἴδιαι σχεδὸν λέξεις ἀπάντησε στὸ ἐπιμῆξαν τοῦ βασιλῆ τῆς Πρωσοσίας ὁ τρομαγμένος Κάντ. Εἶναι τόσο μετρεθῆμένο, εἶπε, τὸ γράψιμό μου, ὥστε οἱ κοινὸι ἄνθρωποι δὲ μὴ καταλαβαίνουσι.

Γραμμένα μὲ ἀπλότητα τὰ νεανικὰ ἔργα ἔδειξαν τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ἐκλαϊκευμένου: «πρὸς τοὺς πολλοὺς αὐτῶ γέγραπται» (Ἀμμόνιος), «δημοφιλῆς καὶ πρὸς τὸ πλῆθος ἔσκευασμένοι» (Θεμιστοῦς), «populariter scriptum». Οἱ γυμνασμένοι στὰ σοβαρότερα ἔργα τοῦ Στωικισμοῦ, οἱ ὑπομνηματισμοὶ του, ὅπως ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδιεῖος (γύρω στὰ 200 μ.Χ.), τὰ διαλογικὰ τῆβρισαν προσαρμοσμένα στὴ διανοητικότητα τοῦ ἀπλοῦ ἀναγνώστη, μάλιστα πὼς κολλοῦσαν τὴν πλάσιν του, ἐνώ σ' ἀκροαματικὰ λέγει τις προσωπικὰς του γνώμης καὶ τὰ σωστά: «ἐν μὲν τοῖς ἀκροαματικοῖς τὰ δοκοῦντα αὐτῶ λέγει καὶ τὰ ἀληθῆ, ἐν δὲ τοῖς διαλογικοῖς τὰ ἄλλοις δοκοῦντα τὰ ψευδῆ» (Ἠλίας στὴς Κατηγορίας). Ὡστόσο ὁ Κικέρων ἀναγνώριζε σ' αὐτὰ λογοτεχνικὰς ἀρετὰς καὶ μίλησε γιὰ corpiā (πλοῦτος λέξων) καὶ suavitās (χάρη) καὶ στὰ προχωρημένα χρόνια, μὲ τὴν ἀμβλυοσὴν τοῦ γούστου, εἶχαν ἀκόμα τοὺς θαυμαστὰς τους. Ὁ νεοσοφιστὴς τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνα Θεμιστοῦς, σύγχρονος τοῦ Ἰουλιανοῦ, τὰ βρῆσκει γράμματα πῶς καὶ διαύγεια καὶ ἀνθισμένα ἀφροδίτη καὶ χάρη: «φωτὸς τὲ εἶναι ἀνάπλασ καὶ διαγυγῆ, καὶ τὸ ὠφελίμον αὐτῶν οὐ παντάσῃσι ἀτερπὲς καὶ ἀνήθρον ἀλλ' ἐπικέχυται ἀφροδίτῃ καὶ χάριτι; ἐπιανθοῦσι» (οἱ παραπομπὴς στὰ Fragmenta σ. 23-24). Μ' ὅλα αὐτὰ καὶ μ' ὅλη τὴν συμπύκνωσιν ποὺ βρῆσαν στοὺς Νεοκλασσικιστοὺς, οἱ διάλογοι τοῦ Ἀριστοτέλη χάρθηκαν. Τὰ κοσμικὰ ὅμως καὶ οἱ πληροφορίες ποὺ ἔμειναν μᾶς ἐπιτηδεῖον νὰ πάρομε μὴν ἰδέα ἐκείνησιν γιὰ τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν ποιότητά τους, νὰ γνωρίσομεν δηλαδὴ τὸ χαμένο Ἀριστοτέλη, ὅπως βρῆκε γιὰ τίτλον μᾶς ἄτομης μελέτης του ὁ ἀξιολόγος Ἰταλὸς ἱερηνήτης τοῦ Ἐπίκουρου Ettore Bignone: L'Aristotele perduto e la formazione filosofica di Epicuro. Firenze 1936.

Οἱ ἀπόψεις ποὺ ἐπιθέτονται στοὺς διαλόγους εἶναι τόσο ἀπλοϊκῆς καὶ ἀταλόιστης, ποὺ κινεῖν τὴν ἀπορία πὼς μεροῦς-
X. ΒΕΡΟΔΡΙΑΝ, ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

σαν να κυκλοφορούν τέτοιες δοξασίες στην Ἑλλάδα ὅσαρ' ἀπό θεόμισαν αἰώνων ἰωνική φυσική. Ἐξηγούνται ὅμως ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴν στὶς κοινωνικὰ συνθήκας καὶ στὸ διαγονικὸ κλίμα.

ΟΙ ΜΑΓΟΙ ΚΙ ΟΙ ΠΡΟΦΗΤΕΙΣ Τὸ νέο Ἀριστοτέλη τὸν ἀπασχολοῦν ἀσπαιτικὸς καὶ αἰγυπιακὸς δοξασίαι γὰρ θεοὺς καὶ δαίμονες, οἱ δὲ ἀρχαί τῶν μάγων, ὁ ἀγαθὸς καὶ ὁ κακὸς δαίμονας, «καὶ τῷ μὲν ὄνομα εἶναι Ζεὺς καὶ Ὀρμιάδης, τῷ δὲ Ἄιδης καὶ Ἀρμανίος» (Διογ. Λαέρτ., I, 8). Χρονολογικὰ τοὺς μάγους τοὺς βρῖσκει «κρυσθιτέρους τῶν Λίγυτιών». Ὅσο πρὸ πάλαιο τόσο πρὸ σεβάσιμοι καὶ πρὸ πιστικοί. Τοῦ κάνουν μεγάλη ἐντύπωση ὅσα γίνονται στὴν ψυχὴ καὶ στὰ ὄργανα : «ἀπὸ τε τῶν περὶ ψυχὴν συμβαινόντων... καὶ ἀπὸ τῶν μετεώρων» (10 R.).

Στὰ ὄντα ἢ ψυχὴ δέχεται μηνύματα ἀπὸ τοὺς θεοὺς καὶ προφητεῖαι. Στὸν ὕπνο, διὰν ἢ ψυχὴ μένει μὲ τὸν ἑαυτὸ της, ξαναβρίσκει τὴν ἰδιαιτέρη φύση της καὶ προμαντεῖ καὶ προλέγει ὅσα μέλλουν νὰ γίνοντο. Τὸ ἴδιο διὰν στὸ φθάνει χωρίζεται ἀπὸ τὸ ὄμα. Αὐτὸ τὸ παρατήρησε ὁ ποιητὴς Ὀμηρος καὶ ἔβαλε τὸν Πάτροκλον τὴν ὄρα πρὸ πεθάνει καὶ προλέγει τὸ σκοτωμὸ τοῦ Ἐκτορα καὶ τὸν ἔκτορα τοῦ Ἀχιλλῆα (Σέξτος Ἐμπειρ., πρὸς δογμα., 3, 20-22, p. 395 Bekk, ἀπόσπ. 10 R.).

Η ΤΑΣΗ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ Βλέποντας ἔπειτα τὸν ἥλιο καὶ πηγαίνει τὸ δρόμο του τὴ μέρα καὶ τὴν κανονικὴν κίνηση τῶν ἀστρῶν τὴ νύχτα, φτάνει στὸ συμπέρασμα πὸς κάποιος θεὸς εἶναι αἴτιος γι' αὐτὴ τὴν κίνηση καὶ τὴν ἐστίαση.

Αὐτὸ τὸ ἔκανε ἐποικικὸ μὲ μιὰ παρομοίωση. Κάποιος κἀθεται στὸ βουνὸ Ἰδὴ τῆς Τρωάδας καὶ βλέπει τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ νὰ προχωρεῖ μὲ μεγάλη εὐκοσμία καὶ τάξη. Αὐτὸς θὰ σκεφτεῖ ἁμέσως πὸς εἶναι κάποιος πρὸ βάζει σὲ τάξη τοὺς στρατιώτες, ὁ Νέστορας ἰ.χ. ἢ κανένας ἄλλος ἀπὸ τοὺς ἥρωες. Καὶ ἂν ἕνας πρὸ ἔξει ἀπὸ ναυτικὰ ξεχωρίσει ἕνα καρφερὸ καὶ παίρνει δρόμο ἀπρωγμένο ἀπὸ τὸν ἄνεμο, κωμαρωτῶ, μὲ τὰ πᾶντα του, καταλαμβάνει πὸς κάποιος τὸ δευθῆνα. Τὸ ἴδιο καὶ διὰν προσημοῖεζαν οἱ ἄνθρωποι τὸν οὐρανὸ καὶ εἶδαν τὸν ἥλιο νὰ τρέχει σὰν σὲ κανένα σταθίον, ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ ὡς τὴ δύση, καὶ τὸν καθαρῶς ἡμερὸν τοῦ ἀστρῶν, γύριζαν νὰ βροῦν τὸν τεχνίτη τῆς πανέμορφης αὐτῆς ὁμοιότητος, λογαριάζοντας

πὸς κατὰ τέτοιο δὲν μπορεῖ νὰ γίνε μόνον του (ἐκ τοῦ αὐτομάτου) παρὰ ἀπὸ κάποια ἀνώτερη καὶ ἀφθαρτὴ φύση, ἀπὸ τὸ θεὸ (ἔ. δ. 3, 26-27, p. 396, 11 R.). Παραστασιακότερα στὸν Κικέρωνα. Ὑποθέσει, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, ἀνθρώπου πρὸ κατοικησαν παντοῖανὰ κάτω ἀπὸ τὴ γῆ. Γὰ νὰ μὴν εἶναι ὀλίγετα κωμοιορασμένοι, ὁ θεὸς τοὺς ἔνει λαμπρὰς κατοικίας, στολισμένους μὲ ἀγάλματα καὶ κἄθρα καὶ ἐφοδιασμένους μ' ἔλα τὰ ἀγαθὰ πρὸ ἀφθονοῦν στὰ σπείτα τῶν καλὸντων. Ἐξίμνα ἀνοιγουν κἀποια περῶματα καὶ οἱ ὑποχθόνιοι πετιοῦνται στυοὺς τοῦτους πρὸ κατοικοῦμε ἐμεῖς καὶ βλέπουν ὅσα βλέπουμε, τὰ θαυμασία καὶ τὴν τάξη τους. Θὰ σκεφτοῦν χωρὶς ἄλλο πὸς ὑπάρχουν θεοὶ καὶ πὸς ἔλα αὐτὰ εἶναι ἔργα τῶν θεῶν : «quae cum viderent, profecto et esse deos et haec tanta opera deorum esse arbitrantur» (De natura deorum 2,37, 12 R.). Ἡ κολὸ γνωστὴ σκίση : ἀπὸ τὸ ἔργο τὸν τεχνίτη, οἱ οὐρανοὶ διηγούνται δόξαν Θεοῦ, βρῖσκονται σκόρπια σὲ πολλοὺς μεταλεξανδρινούς καὶ ἔχει πηγὴ τὸν Ἀριστοτέλη.

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΑΦΘΑΡΤΟΣ Ἄλλη ἀπόδειξη ὑποχρεωτικῆς γὰρ τὸ λογικὸ : ἐπιθεὴ ἔλα ἀλλάζουν, πρέπει νὰ ὑπάρχει κατὰ πρὸ δὲν ἀλλάζει, τὸ ἀμεταβλητό. Κι ἔλα μιὰ : ἐπιθεὴ κάθε πρῶμα ἔχει τὸ καλύτερο του, πρέπει νὰ ὑπάρχει κατὰ πρὸ καὶ μὴν ἔχει τὸ καλὴτερο του. Αὐτὸ εἶναι ὁ θεός, ὅπως τὸ ὑποστήριξε στὸ Περί φιλοσοφίας (16 R.).

Ὁ κόσμος γὰρ τὸν Ἀριστοτέλη τῶν διαλόγων εἶναι ἀγέννητος καὶ ἀφθαρτος. Νὰ λογιζέται κἀναι, τὸ ἀντίθετο εἶναι ἀσέβεια καὶ ἀνόσιο. Πὸς μπορεῖ νὰ χαλάσουν καὶ νὰ χαθοῦν, σὰν τὰ χειροφραγχα, σὰν κανένα σπῆτα, ὁ ἥλιος, τὸ φεγγάρι, τ' ἄστρα, πρὸ εἶναι θεοί, οἱ «δαρτοὶ θεοί», ὅπως παραδέχεται ἀκολουθώντας τὸν Πλάτωνα (18 R.). Ὁ μόνος πρὸ θὰ μποροῦσε νὰ χαλάσει τὸν κόσμο εἶναι ὁ θεός. Μὰ γὰρ πρὸ λόγῳ νὰ τὸν χαλάσει μιὰ καὶ τὸν ἐπιταξε ; ἔπει γὰρ νὰ μὴ ξαναφταξε πρὸ (εὐπὲρ τοῦ μηκέτι κοσμοποιήσαν) εἶτε γὰρ νὰ φταξει ἄλλον. Τὸ πρῶτο δὲν πάει μὲ τὴ φύση τοῦ θεοῦ («ἀλλότριον θεοῦ»). Νὰ μὴν ὑπάρχει καθόλου κόσμος (= τὸ ἀπειρο βαλμένο σὲ τάξη) σημαίνει χάος, ἀταξία. Μὰ φυσικὸ τοῦ θεοῦ εἶναι τὴν ἀταξία νὰ τὴ μεταβάλει σὲ τάξη, ὅχι τὸ ἀντίθετο. Νὰ θέλῃται νὰ τὸν χαλάσει σημαίνει πὸς ἀλλάξε γνώμη. Μὰ ἢ ἀλλαγὴ γνώμης, ἢ

ματόνια, είναι πάθος και νόσημα της ψυχής. Λιγότερο στέκεται να παραδεχτεί κανείς πως χαλνώντας, απτόν θα φτιάξει χειρότερο, όμοιο ή καλύτερο. "Αν θά κάνει χειρότερο, πάλι να πει πως ο ίδιος έγινε χειρότερος. "Αν όμοιο, χαμένο; κόπος, σάν τών παιδιών που στήν άσφοθαλασσά φτιάχνουν λόφους και τους χαλνούν γιά να φτιάξουν άλλους. "Αν καλύτερο, θά πει πως έγινε καλύτερος και σοφότερος; ο δημιουργός, ώστε όταν έφτιαχνε τόν πρώτο «και τήν τέχνην και τήν διάνοιαν ήν άτελέστερος». Τέτοια και να τή σκαρτέϊ κανείς είναι άμαρτία: «Ίσως γάρ αυτός έαυτῷ καί όμοιος ο θεός, μήτε άνοιον (=χαλάρωση) προς τὸ χείρον μήτ' έπίτασιν προς τὸ βέλτιον δεχόμενος...» (21 και 22 R.). Τ' άστρα γεννημένα στόν αίθέρα, από λεπτότητα και άσκαρτη ούσία (τήν πεμπτοσύνη, όπως τήν ελεγε ο' Αριστοτέλης), είναι προκεισμένα μ' αίσθηση και νόση. "Η κυκλιή τους κίνηση γίνεται μέ τή θέλησή τους. "Όποιος βλέποντας αυτά άρνιέται τήν ύπαρξη τών θεῶν, δέν είναι μονάχι άμαθής παρά και άθεόφοβος: «non indocte solum verum etiam impie faciat» (πρβ. τίς χαρακτηριστικές περιουσίες του Κικέρου, 22-26 R.).

ΤΑ ΟΝΕΙΡΑ

Ο διάλογος «Εδδῆμος ή Περί ψυχής» είναι κατασκευάσμα πολύ διασημοτικό από τή νηφάλια καί αξιοσημείωτη από πολλές απόψεις πραγματεία του 'Αριστοτέλη «Περί ψυχής», που έφτιαξε σ' έμάς. Στόν «Εδδῆμο» ο θρησκοίλητος νεαρός 'Αριστοτέλης ζητούσε ν' αποδείξει τή θεϊκή προβλεψη και τήν άθανασία της ψυχής μέ μέσα ξεπερασμένα γιά τήν έλληνική διανόηση, μέ «μυσθήρια» και «δῶματα μμυγμένα μυθολογία», που οι πολύ νέοι τ' άκούον μ' εύχαρίστηση κι άφίνουν εύκολα τόν έαυτό τους να κριτευτεί: «οι σφόδρα νέοι... χείρονα μάλλον και παρέρουσι ύπνωσις έαυτούς και χειροφθείς» και «μεθ' ήθονή; ένθουσιαι», όπως γράφει ο Πλούταρχος στήν πραγματεία του: «Πῶς δεῖ τόν νέον ποιημάτων άκούειν» γιά τίς άριστοτελικές αντίληψεις πάνω στό ζήθμα (σ. 44 R.). Ο Εδδῆμος είναι ο Κόπριος, συμμαθητής του στήν 'Ακαδημία, ο θεραπείας νεανίας, που σκοτώθηκε μπρός στίς Συρακούσες τὸ 354 πολεμῶντας γιά τήν ύπόθεση του Διονυ.

Μιάν άπόδειξη όνειροκριτική γιά τήν άθανασία μεταφέρει στό λατινικά μέ τίση ο Κικέρων από τόν άριστοτελικό διάλογο στήν πραγματεία του De divinatione (1,25, 37 R.).

Ο Εδδῆμος ταξιδεύοντας στή Μακεδονία πέρφει άρρωστος σοβαρά στίς Φερές της Θεσσαλίας, που τή βασάνιζε ο σκληρός τύραννος 'Αλέξανδρος. Στόν ύπνο του εμφανίζεται νίος μ' έπιβλητική ύψη και του προλέγει πως σύντομα θά γίνει καλά από τήν άρρώστια, πως σέ λίγες μέρες θά χαθεί ο 'Αλέξανδρος και πως ο ίδιος ο Εδδῆμος ύστερα από πέντε χρόνια θά γυρίσει στήν πατρίδα του. Ο άρρωστος έγινε καλά, τόν 'Αλέξανδρο τόν ξεμπαρτέψαν τ' άδέρφια της γυναίκας του, ο Εδδῆμος σκοτώθηκε ύστερα από πέντε χρόνια. Αυτό ο 'Αριστοτέλης τὸ εξήγησε: γύρισε στήν άληθινή πατρίδα του, εκεί που γυρίζει ή ψυχή όμα χωριστά από τὸ σῶμα.

Άλλη άπόδειξη γιά τήν άθανασία είναι ή κοινή ο' έλους τούς ανθρώπους ελάβεια προς τούς νεκρούς: «ή ψυχή άθάνατος, επειδή άτοφουός (= αὐτόθνητα) πάντες οι άνθρωποι και επένδομεν γρός τούς κατουχομένους (= σ' αυτούς που έφυγαν) και έμνημεν κατ' αὐτῶν (= άκριζώμαστε σ' αυτούς)», γιατί, όπως προσθέτε, κανείς δέν σπένδει και δέν οφείτεια σ' έναν που δέν ύπάρχει πουθενά. Γράφοντας αυτά ο ύπομνητογράφος 'Ηλίας παρατηρεί πως ο 'Αριστοτέλης, στίς άκρομαρματικούς, τήν άθανασία τήν έπιστηρίζε «δι' αναγκαστικῶν λόγων», στίς διαλογικούς: «διά πιθανῶν κινήσεω» (39 R.).

Γιά κάτι βαθύτερα προβλήματα: πως είναι ή ψυχή ποτεού κατεβεί στό σῶμα, πως κατέβηκε («επιρ καθόδου») και τί μοιάζει, όταν χωριστεί από τὸ σῶμα, δέν είχε λεπτολογήσει ο 'Αριστοτέλης, όπως λέγει με κάποιο συγκαταημένο παρόμοιο ο θεόληπτος μυστικιστής νεοπλατωνικός του δου αιώνα Γρόσιος ο Λύκος. Μάς πληροφοροει όμως πως, κατά τή γνώμη του Σταγειρίτη, ή ψυχή, κατεβίνοντας στή γῆ, ξεχνάει τὰ θαυμάσια που ελεε εκεί πάνω («τῶν εκεί θαυμάσιων») και γιατί φεύγοντας άπ' τή γῆ θυμάται τὰ δῶ «καθήματα». Περνώντας από τήν ύγεια στήν άρρώστια, έλεγε, ξεχνάει μικροί άκόμα και τὰ γράμματα που έμαθαν, όταν όμως περνάει από τήν άρρώστια στήν ύγεια κανίνας δέν καθάινει τὸ ίδιο. "Η χωρίς τὸ σῶμα ζωῆ της ψυχής, που είναι ή φυσική, μοιάζει τήν ύγεια, ή μέσα στό σῶμα τήν άρρώστια (41 R.). Πῶς οι ψυχές, διάκληρο γένος ανθρώπων, ζοῦν χωρίς τροφή, καμιά άπορία, άφου έχομε δῶο κάτω

παραδείγματα ανθρώπων που ζούν δολιχόχρονη μήνες έχοντας γὰρ τροφή μονάχα τις ήλιακας ἀχίνους (42-43 R.).

Η ΖΩΗ ΤΙΜΟΡΙΑ "Υστερ' ἀπ' αὐτὰ γίνεται πεντακάθαρο πῶς ἡ ζωὴ ἰδῶ κάτω είναι τιμορσία καὶ μεγάλῃ συμφορᾷ. Τὸ βαθὺ, τὸ μεγάλο ἀπόρητο, τὸ ἀποκάλυψε ὁ περίφημος Σειληνός, ἀφοῦ μ' ἐπίμονο κυνήγ τὸν ἔπαιος ὁ μυθικός βασιλιάς τῆς Φρυγίας Μίδας καὶ τὸν ἀνάγκασε νὰ μιλῆσει : τὸ καλύτερο γὰρ τὸν ἄνθρωπο είναι νὰ μὴ γεννηθεῖ καθόλου, τὸ δεύτερο, τὸ λιγότερο κακὸ, ἀφοῦ μὴ γεννηθῆμε, νὰ πεθάνει ὅσο μᾶλλον γρηγορότερα. Γιατί ἡ κατάστασις («ἐξαγωγή») τοῦ πεθαμένου είναι πολὺ καλύτερη ἀπὸ τοῦ ζωντανοῦ.

Γιὰ τὸ κοινοτικό αὐτὸ δόγμα συνηγοροῦσε μὲ τέτοια ὀραιολογικὴ ζήτησὶς ὁ Ἀριστοτέλης, ποῦ ὁ Πλούταρχος προτιμᾷ νὰ παραθέσει τὰ ἴδια τὰ λόγια του: «καὶ ταῦθ' οὕτως ἀρχαία καὶ παλαιὰ διατελεῖ νομομαμένα παρ' ἡμῖν, ὥστε τὸ παράπαν οὐδεὶς οἶδεν οὔτε τοῦ χρόνου τὴν ἀρχὴν οὔτε τὸν θέντα πρῶτον, ἀλλὰ τὸν ἀπειρον αἰῶνα τυγχάνει διὰ τέλους οὕτω νομομαμένα... ὡς ἄρα μὴ γίνεσθαι μὲν ἀρεστον πάντων, τὸ δὲ τεθνάναι τοῦ ζῆν ἔστι κρείττον... ὅηλον οὖν ὡς οὐσης κρείττονος τῆς ἐν τῷ τεθνάναι διαγωγῆς ἢ τῆς ἐν τῷ ζῆν» (Πλούτ., Παραμυθητικός πρὸς Ἀπολλώνιον 27, 44 R.).

Ο ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟΣ ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ Η ΔΕΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Τὰ τέτοια νοητικὰ προβλήματα εἶπαν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἑθροιστικά γιὰ τὸ μεσοκείμενο ἀπὸ ἰωνικὴ ἐπιστήμη καὶ ἀπὸ κοινοτικὴ ἔμπειρία Ἐπίκουρο. Τὸν ἀντίλαλο ἀπὸ τὴς ἐπίμονος συζητήσεως, ἀντιλογίας, ἀνασκευῆς, τὸν ἀντικρίζομασ σὲ κάθε βῆμα διαβάζοντας τὰ ἐπικουρικά κείμενα καὶ τὸ Λουκρήσιου. Τὴν ἀμνησ, ἀπαρρηγόριστη ἀπάντησι τὴν ἔχομα στὸν λαχουρμό : «μὴ γίνεσθαι ἀρεστον, τὸ δὲ τεθνάναι τοῦ ζῆν κρείττον». Ὁ συνήθως ψυχραμος καὶ συγκαταημένος Ἐπίκουρος μιλάε μὲ δέξντητα καὶ εἰρωνεία. Αὐτὸν χωρὶς ἄλλο ἔχει στόχο ἡ παρκοκὴ τῆς ἐπιστολῆς σὸ Μενουάκις : «Πολὺ χειρότερα μ' ἐκεῖνον ποῦ λέγει καλὸ είναι νὰ μὴ γεννηθεῖς, μὰ ὅμασ ποῦ γεννηθῆμασ, νὰ διαβεῖς ὅσο μαρκεῖς ποῦ γρηγορα τοῦ Ἄδη τὴς πόλεσ» (στίχοι τοῦ Θέλογι 425 - 427). Ἄν ἀπὸ τὸ πιστεύει στὰ σοβαρὰ, γιατί δὲν παρατὰ τὴ ζωὴ ; Εἶναι στή διάθεσὴ του, ἀν τὸ ἀποφασίσε παρματικῶ. Ἄν πάλι τὸ λέγα γὰ νὰ μὰς

μυλοφάρα, είναι ἀπερίσκεπτος σὲ πράματα ποῦ δὲ σημάουον ἀ-
στεία. Ἡ ζωὴ στή γῆ είναι γὰ τὸν Ἐπίκουρο τὸ μοναχέρο ποῦ
ἔχομα, ὡσὸτ συμκόμο, στολορμένο μὲ λουλοῦδια καὶ τραγούδια.

ΤΑ ΟΝΕΙΡΑ ΕΙ ΟΙ ΚΟΣΜΟΙ Ὅτι λένε ἔπειτα γὰ ὄνειρα καὶ
προφητεῖας είναι πλάνας τῶν ἀ-
πλοϊκῶν. Ἡ φυσιολογία τὰ ἔξηγεῖ μὲ τὸν ποῦ ἀπλὸ καὶ πιστοι-
κὸ τρόπο καὶ σκορπταί τὴς τέτοιασ διαπαιδαμοניות. Οἱ θεοί, μὰ ἂν
ὑπάρχομα, δὲν κορρῶμασ τὸ νοῦ τους γὰ τὰ ἐπίγαια καὶ γὰ τὴ
λατοουργία τοῦ κόσμου. Θὰ εἶταν χωρὶς ἄλλο σκοτοῦρα ἀομψί-
βαση μὲ τὴ μακαροκρία τῶν μὰ κροτοῦν κατῶστιχα γὰ τὸν
καθῆνα μαs. Τὸ Σῆμασν λατοουργεῖ σύμφωνα μὲ τοῦs ἑστρο-
κοῦs μαχαινοῦs νόμοs. Τὰ σροστατικά του είναι τ' ἄτομα καὶ τὸ
κενὸ ὄυτε είναι αἰθέρος ὁ κόσμος ὅμαs ; τὸ θέλει ὁ Ἀριστοτέλης.
Αἰῶνα είναι μονάχα τὰ σροστατικά του καὶ οἱ νόμοι ποῦ ρεθμί-
ζουμα τὴ λατοουργία του. Θὰ χαλάσει μαίκομα ἀπὸ μαχαινοκὴ ἀ-
νάγκη καὶ θὰ ξαναπαρκαεῖ. Στὸ ἀπειρο διαστίμα είναι πολλοὶ
κόσμοι, ὅμοιοι ἢ διαφοροτικοὶ ἀπὸ τὸ δικὸ μαs, ποῦ φπαίχομα,
χαλῶμασ καὶ ξαναπαρκαεῖμασ. Ἡ τῆξη ποῦ βλέπομασ στὸν
ὄρανο καὶ στή γῆ μαs δὲν είναι ἔργο κανενὸs θεοῦ. Γιὰ τὸν
ἦλο, γὰ τὸ φεγγάρι, γὰ τ' ἄστρο, γὰ τὴ φύση καὶ τὴν ἀνη-
σῆ τους μαρκεῖς νὰ δώσεῖς ὄκομα ἔξηγησι θέλεῖς, ὀλικὴ ὅμαs
καὶ μαχαινοκὴ πάντα, παίρνομασ τὰ στοιχεῖα ἀπ' ὄσα γίνονται
γύρω σου, ἀπ' ὄσα βλέπαῖς καὶ πᾶναs. Μόνο μὴν ἀνακαίνομαs
θεοῦ ἢ ἀόρατεs δυνάμαs. Ἡ ψυχὴ ἢ ἴδια είναι ὀλικὴ, φπα-
γμένη ἀπὸ ἰδιαίτερο εἶδος ἄτομα, ποῦ σκορπᾶμαs ὄστερα ἀπὸ τὸ
θᾶνατο ἔξω στὸν ἀγῆρα.

Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΓΙΑ ΤΗ ΖΩΗ

Μιὰ ἀπὸ τὴς βασικότερας ἀν-
τιθέσεῖς είναι στήν ἔννοια
τῆς ἐπιστήμαs. Ἡ ἰδεαλοκτικὴ φιλοσοφία προσπαθεῖ νὰ ἔξω-
ρῶσει τὴν ἐπιστήμη ἀπὸ τὴς ἀμοσεῖς ἀνάμαs τῆς ζωῆs, νὰ τὴν κᾶ-
νει κᾶτι καθεωτοῦ καὶ γὰ τὸν ἑαυτοῦ τῆs. Μὲ ἰδιαίτερη εὐχαροκτι-
ση δηγοῦμασ ὁ Ἀριστοτέλης ἔνα ἀνέκοδο. Ὁ κόσμος, ὅταν ἔκοε
πὸς ὁ Πλάτων διδάσκει μὲ τὸ ἀγαθὸ, νόμαs πὸς ἐκεῖ θὰ βρεῖ
κᾶτι ἀπὸ ἐκεῖνα ποῦ οἱ ἄνθρωπομα τὰ ἔχομα γὰ ἀγαθὸ : κλήρομασ τι
τῶν νομίζομασν τούτομα ἀνθρωποῦμασ ἀγαθῶν, πλοῦτο, ὄγαια,
δύναμη, μὲ μὰ λέξη κᾶποια ἰηληκτικὴ εὐδομαμονία. Ὅταν ὅμαs
τὸν ἔκοε νὰ μιλά γὰ μαθηματικά, ἀριθμοῦs, γεωμετρία, ἀ-

στρηνομία και, εάν τελικό συμπέρασμα, πώς το αγαθό είναι ένα και άσπαστο, παραξενεύονται πολύ. Στο τέλος άλλοι τόν έσκωσαν για χαζοί και άλλοι τού τάφελαν πώς κοροϊδεύει τόν κόσμο (ἀπόσπ. σ. 24 R.). Τήν έπιστήμη τήν καλλιεργούμε, κατά τόν "Αριστοτέλη, για τήν ίδια τήν έπιστήμη, τή γνώση για τή γνώση, για τήν ήδονή που δίνει στη διδασκαλία, και όχι για τις πρακτικές της ωφέλειες: «οὐ χρήσεώς τινος ένεκεν», κι είναι πού έπιστήμη όσο λιγότερο σχετίζεται με τις ανάγκες τής ζωής: «τήν έαυτής ένεκεν και τού εἰδέναι χάριν... ἤ τήν τῶν ἀποβιβάωντων ένεκεν» όπως τονίζει στη Μεταφυσική (I 2 982a 15).

Τήν αντίληψη αὐτή τής έπιστήμης, πού έχει πηγή χωρίς άλλο τήν κοινωική θέση τού Σπαρτιάτη, τήν αποκομματιάζει ο Έπικουρος φιζικά. Δεν υπάρχει ἤ δέν χρειάζεσθε γνώση πού δέν έχει σχέση με τή ζωή, πού δέν κληθάναι τήν ευτυχία μας ἤ δέν εξαλαφρώνει τόν πόνο μας: «'Αν δέν μάς βασάνιζαν οι φόβοι ἀπό τά μετέωρα, ἀπό τό θάνατο και ἀπό τήν άγνοια για τό θείο τού πόνου και τών έπιθυμιών, δέ θά χρειάζομασταν φυσική έπιστήμη (επιστολογία)» όπως συμπυκνώνει σε μία Κύρια δόξα, τήν 11η (Διογ. Λαέρτ., X 142).

IV. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΙ Ο ΛΟΓΙΟΣ

ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ Οι άθηναϊκές όμοιότητες στη Μυτιλήνη, οι επαρτιατικές στην Πλάταια και ἡ φρίκη τού εμφύλιου σπαραγμού στην Κέρκυρα παρακινούν τό Θουκυδέδη νά δώσει, σε δύο πυκνά κεφάλαια, τó 82ο και 83ο τού Γ' βιβλίου, τή σκοτεινή εικόνα τών συνεπειών πού είχε ὁ πόλεμος, αυτός ὁ «βίαιος διδάσκαλος», στις ιδέες και στήν χαρακτήρα τών ανθρώπων. Τό πρώτο νά άμμοιο αποτέλεσμα τών είναι πού έλαψε ἡ έμπεσοσύνή τού ανθρώπου στήν άνθρώπινο και μαζί τó αίσθημα τής ασφάλειας, πού οι "Αθηναίοι τó είχαν καμαρέ. "Ελευθεροί στην πολιτική μας ζωή, λέγει ὁ Περικλής στήν "Εκπαίδευση, δέ βλέπουμε τις πράξεις τών άλλων με ύποψια (Θουκ., II 37, 2). Τους φίλους τους κερδίζουμε με τις ετεργασίες πού κάνουμε ἀπό γενναίωσηρη έμπεσοσύνή και ἀπό γενναίοδοξη διάθεση (II 40, 4). Κι ὁ Κλέων, για νά πειραματώσει τους συμπολίτες του, τους φωνάζει: συνηθι-

μένοι στην ελικρινεία («δδείς») και στην ασφάλεια («ανεπιβόλευτον») κρατάτε τήν ίδια στάση στους σύμμαχούς σας (III 37, 2).

Αισθήματα κι όρμες, πού στην ελρήνη μένον περιουσιμένα, στήν πόλεμο βρίσκουν τήν εύκαρεια νά ξεπεταχτούν ανεγκόβιατα. "Η βουλευτική έέργεια φτάνει σε παθολογική ύπερτερφία, ενώ άτροφεί κάθε συνειδητή εϋθύνη. Οι άναστατώσεις τού πολέμου κεντρίζουν τήν έγωιστική όρμη, πού ζητεί νά φτάσει τους σκοπούς με όλα τά μέσα και παίρνει τους άλλους ανθρώπους σάν άβουλα όργανα.

"Η βαθύτερη αιτία τού έκφυλισμού είναι, κατά τό Θουκυδέδη, ἡ ριζωμένη στη φύση τών ανθρώπων «πλεονεία» και «φιλοπρία», ἡ άψα δηλαδή για έκαρπάτση. Συνέπεια είναι ἡ έξαρσίωση τής έμπεσοσύνής, ἡ όρμη για ξεπάρσασμα τού άλλου στην καταργαρία και ἡ καινούργια άξιολόγηση.

Ός και ὁ λέγει άλλαίνα νόημα. "Ο ποικίλος, ὁ ίκανός για όλα, έχει τή μεγαλύτερη έχτιμηση και είναι περιζήτητος για σύντροφοι και συνεργίτες. Οι συμπεροτολογιοι σύνδεσμοι («σύνδοσι») άσφαλίζουν τήν έπιτυχία στην όρμη για δύναμη κι έξουσία. Οι μονήτεροι αὐτοί πολιτικοί προτιμούν νά κερδίσουν για κακοί παρά για κοινά. "Η άλλαγή αὐτή στή φρονηματα («καινοδοθαι τός διανοάς» III 82, 3) είναι καιρίωση κι έκαρπιασμός. Έξωτερικά σημάδια τού είναι ότι κακές ιδιότητες πήραν χαϊδευτικά όνόματα. "Αλογίρια στη τήλη πέρας για παλικαριά, άφέλιμη στήν συνέπεια («άνδρεια φιλάτωρος»), μανιακή έμπαθεια («εμπαθήτας δέψ») για βασικό προσην τού άντρα («άνδρος μοίρα προσεσθη»). "Αντίθετα περιμροσθήσαν οι άλλοι τιμημένος άρετές. "Η προβλεπτική επιφάλαξη («μλληρος προμηθής») κέρσας για εύσημη δικαία («εαλία εσπερηής») ἡ φρονημάς (τό σόφρον) πρόσχημα άναυδίας, ἡ στοχαστικότητα σε όλα («τό πρός άπαν συντόν») χαλαρότητα σε όλα («επί πάν άργόν»). "Ο άλέκτορα κρηλασμένος («κρηλασάνων») άπόλυτ' άσφαλής, όποιος τού άνάλγει ύποπτος. "Όποιος στήνει παγίδες («εμπροκείων») και τά καταφέρνει, έρηνος, πότες πού τόν κρλαβαίνει ικανότερος. Τό κοινό έργαγμα («κοινή περινομίσθαι») στερεότερος όμορς παρά ὁ όρκος στήν θεός. Πιό εύχρηστο τους είναι νά έκδικάζουν παρά νά μην πάθουν κακό. Γι άποκτοσματοκότρο ἀπό τήν άνοχή έπίθεση έχουν νά χρησίμουν σπουδα τόν άπεροτομάστο, πού έχει τήν άρέλεια νά πιστεύει σε συνθήκας κι όρκους. "Στοι πηγαίνον σε άόιγγορα κι άναγκαρίζεται άκόμα ἡ άρία τους, εκτιδή τά κατόφερον με δόλο. Οι καταργατοί, όπως είναι γνωστό, κερδίζουν εύκόλωςρη τή φημη τού ίκανού παρά οι άδέξιμο τού τίμιου.

Οι ήγέτες και τών τών παρατάξεων, δεσφθαζόμενοι στήν ύβιο βαθμό, έχουν στή χείλη ήχηρές λέξεις, πολιτική ίσονομία ὁ δη-

μοκρατικοί, συνετή ἀριστοκρατία οὐ διγαρχικοί, ἐνῶ τὰ ἐπιτακτέοντα ἴσα γὰρ τὸ προσωπικὸν τοῦ κέρδους. Στὴν πύλιν γὰρ τὴν ἐπαράτησιν δὲν εἶναι ἀφάρτητα καὶ μὴν τὴ φτώειαν τὸ θρόσος τους. Ὅταν ὑπερισχίσουν, τίς τιμαρτίες δὲν τίς λογαριάζουν μὲ μέτρο τῆ δικαιοσύνης ἢ τὴν ὠφέλιμα τῆς πολιτείας, παρὰ βάλουν ὄρο ἐκείνον καὶ ἰκανοποιεῖ τὸ πάθος τους.

Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἰσχυρότερα ἔφερε στὴν Ἑλλάδα ἴσας τίς μορφές τοῦ ἐπιτακτέοντος. Οἱ ἀφρότητες ποὺ ἔγιναν χρησίμευαν ὡς παρὰδειγμα καὶ ὁ καθένας φιλοδοξῆσε νὰ ξεπεράσῃ τοὺς ἄλλους σ' ἐφευριστικότητα, σὲ δεξιότητα καὶ εὐδοκίαν ἀνέγκουστῃ ὡς τότε. Ἡ ἐπιτακτέοντα («ἐπιτήθεια»), ποὺ εἶναι ὁ κλήρος καθὲ ἐνεργητικῆς ψυχῆς, κοροιδεῖτο καὶ ἔγινε ἀφαντῆ.

Τίς ἐντυπώσεις αὐτῆς ὁ Θουκυδίδης τίς εἶχε

ΑΠΟΓΝΩΣΗ

τὸν δο χρόνον τοῦ πολέμου. Δευαριὰ χρόνια ἀργότερα, τὴν ἀνοιχτὴν τοῦ 415, τὴν εἰκόνα τῆς φρίκης τὴν παρουσίασε στὸν ἀθηναϊκὸ λαὸ ὁ Ἐρμειδῆς· μὲ τίς «Τρωαδικότητες» του. Ὁ πόλεμος εἶχε προχωρήσει καὶ μαζί του οἱ καταστροφές. Οἱ Ἕλληνες, ὅπως οἱ λεγόμενοι πολιτισμένοι λαοὶ στίς μέρες μας, εἶχαν ξεπεράσει σὲ ἀφρότητες ἴσα ἄλλοτε ἔκινουν καὶ λέγονται γὰρ τοὺς βάρβαρους. Οἱ ἐνεργητικότεροι, ὅσοι πιστεύαν σὲ θεϊκὴ τάξιν στὸν κόσμον ἢ σ' αἰσθηματικὴ δικαιοσύνην στὸν ἄνθρωπον, βύθιζαν στὴν ἀπόγνωση. Ὁ ποιητὴς ἔφερε γὰρ παρὰδειγμα τίς ἀκατονόμητες ἀφρότητες ποὺ ἔκιναν οἱ Ἕλληνες κατὰ τὴν ἄλωση τῆς Τροίας, σ' ἕνα φῶς φανερὰ καταχτητικὸν πόλεμον, ποὺ εἶχε σκοπὸ τὴν ἀπαχίαν καὶ τὴν λεηλασίαν.

Οἱ «Τρωαδικότητες» εἶναι ἡ τελευταία μιὰς τριλογίας, ποὺ οἱ προηγούμενες, χαμένες σήμερα, εἶταν ὁ «Ἀλέξανδρος», ὁ γιὸς τοῦ Πρίαμου, δηλαδή ὁ Πάρις, καὶ ὁ «Παλαμήδης». Στὰ τρία δράματα, γραμμένα μὲ βοσκομένην διάθεσιν, ἡ ἀνθρώπινη κακία πῆγαινε crescendo γὰρ νὰ κορυφωθῇ στὸ τρίτον. Στὸν «Ἀλέξανδρον», ὁ γιὸς τοῦ Πρίαμου, ἡ κατὰρ αὐτῆ τοῦ σπαιτοῦ, κατάφερε, μὲ δεξιότητα δικῆ του καὶ ραδιοφυγίας τῆς ἀλῆθης, νὰ γίνῃ σημαντικὸ πρόσωπον στὴν πολιτεία. Στὸ δεύτερον δράμα, ὁ Ὀδυσσεύς, ὁ μοντέρνος πολιτικάντης, ὅπως τὸν μόρφωσαν οἱ ἀτέλειωτοι πόλεμοι, παρουσιάσει μὲ σκοτεινὰς σκοταφάνιες ὡς ἀποδοτὴ τὸν πνευματικὰ καὶ θῆρικὰ ἀνώτερό του, τὸν ἐρευρέτη καὶ φιλιάνθρωπον Παλαμήδην, ποὺ δὲν τὸν χώνευε γὰρ τίς ἀρετὲς του

καὶ κατάφερε τέλος νὰ πείσει μὲ τὴν κλυαύτρα γλῶσσα του τοὺς ἀρχηγούς τῶν Ἀχαιῶν νὰ τὸν καταδικάσουν καὶ νὰ τὸν σκοτώσουν μὲ λιθοβολισμὸν.

Οἱ «Τρωαδικότητες» μιὰς παρουσιάζουν τὰ τελευταία τῆς Τροίας. Οἱ γυναῖκες τῆς, αἰχμαλωτισμένες μὲ τὴν βασιλείαν τοὺς Ἐκάβην, περιμένουν νὰ ὄρσει ὁ κλήρος ποῦν ἀπὸ τοὺς βασιλευδῆδες σ' ἀκολουθήσουν σκλάβες. «Ὁ Σκάμανδρος βουίζει ἀπὸ τίς κλάφες τῶν σκλάβων γυναικῶν, ποὺ τίς μοιράζουν στοὺς ἀρμέντας μὲ τὸν κλήρον». Ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωσιν πῶς αὐτὸ τ' ἀνθρώπινα κορυφία ἔφτασαν τὸ τελευταῖον ὄρο τῆς δυστυχίας καὶ πῶς δὲν ἔχουν ἢ δὲν μποροῦν νὰ σηκώσουν ἄλλες πίκρας.

Ὅμως ἀπαρχαϊκῶς εἰδήσεις, ποὺ τίς φέρνει στίς ἰκανοὺς ἐπιτακτέοντας τοῦ ὄλοκαυτῆτος καὶ ἀποκοσμητικῆς αἰδέουσις κήρυκος Τυφίβιος, τίς κεραιώνουν ἀλλήματα. Ἡ Κοσσοῦδρα ἔλαχε σὸν Ἀγαμέμνονα, ἀπὸ πῶνον στὴν παρθέναν μάνουσα δικαίωμα νὰ κορέσῃ τὴν χτηνοβία του ὁ Αἴας τοῦ Οὔλιδι. Τὴν Πολυέτην, τὴν κορούλιαν τῆς Ἐκάβης, ποὺ ἔλαχε σὸν Ἀχιλλεῖον, τὴν ἔφαρξαν πῶνον σὸν τάφο του. Ἡ Ἴδρα ἢ Ἐσθήρ ἔλαχε σὸν θανάσιμον ἔχθρον τῆς τὸν ἀπαιτοῦ Ὀδυσσεῖα. Μιὰ σὰν παρηγορῆς πῶν νὰ περῶσι ἀπὸ τὴ σκῆψιν τῆς γερνύουσις, πῶς τὸ μοροσέλι, ὁ Ἀστύνοος, ὁ γιὸς τοῦ Ἐχτορα, ποὺ ἡ Ἀνδρομάχη τὸ κραιπὶν σπρημένο σὸν κόρη τῆς, μορεῖ ν' ἀνασῆσει τὴ φήρα τους. Μὰ προβάλλει πάλι ὁ Τυφίβιος, γὰρ ν' ἀναγίλλει πῶς οἱ ἀρχοντες τῶν Ἀχαιῶν ἀποράσουν, μὲ πρόταση τοῦ Ὀδυσσεῖα, νὰ σκοτώσουν τὸ παιδικὸν εἰρήνοῦς τὸ ἀπὸ ἕναν κόρη τῆς κεραιωμένης Τροίας.

Μέσα σὸν ἀπαρχαϊκῶν προβάλλει ὁ Μενέλαος καὶ διατάζει τοὺς διοικητοὺς του ν' ἀρπάξουν ἀπὸ τὰ μαλλιά τὴν Ἐλένη, ποὺ βρεῖται ἀνέγκουστῃ στίς αἰχμαλωτίες. Θὰ τὴν πάρει μαζί του στὴν Ἑλλάδα, καὶ ἐκεῖ πῶς θὰ τὴ βρεῖ δικαίαν τιμαρτίαν. Ἡ ορησμένη Ἐσθήρ ἀνασπῶνται σιγαλὰ καὶ μιὰ ἀγρία φοιτῆ τὸ νοῦ τῆς. Ὅμως εἶναι κῆρυκος δικαιοσύνην σὸν κόσμον, ὅχι πῶν θανά, ποὺ ἔκιναν βοῦλοὶ σὴν παρακλίαν καὶ τὰ κλάματά τους, μ' αὐτὴν ποὺ διδάσκουν οἱ σοφοί, ὁ δειχτοὺς σὸν ἀγρία νοῦ, ποὺ σφραῖζει τ' ἀνθρώπινα. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς προσευχῆς ποὺ τὴν γρασοῖμε σὴν σελίδα 43. Ὅμως, τραγικὴ εἰρωνεία, ἡ Ἐλένη, ὅπως ὅλος ὁ ἔλεος τοῦ κόσμου, δε θὰ πῶναι εἰσαίτη. Τέλος, σὸν κορυφῶμα πῶν ἀπ' ἄρα, ἡ μεγαλοφυγία τῶν Ἀχαιῶν, ποὺ φροντίζουν γὰρ τὴν κηδείαν τοῦ σκοτωμένου παιδιοῦ, νὰ γίνῃ μὲ τιμὰς καὶ μὲ νεκροκρίββατο τὴν ἀπίθαναν τὸν πατέρα του. Ἄδεια λοιπὸν τὰ σφράγια, ψευδὴ καὶ ἀπάτη ἡ σοφία τῶν ἀνθρώπων.

Ὅτι ὁμοῦ εἶταν κατακλητικὸ γὰρ τὴ γενεὰ ποὺ ἔζησε τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον καὶ προκαλοῦσε ψυχικὴν παραχίαν, ἀπο-

δοκιμασίες και σχόλια, ακόμα και στις πρώτες δεκαετίες που τον ακολουθήσαν, έγινε τάξη και συνθήκη με τους Διαδόχους. Κι οι άνθρωποι άρχισαν να τα παίρνουν οα μοιραίο, οαν κάτι που δέν μπορεί να γίνει διαφορετικά ή που οι ίδιοι δέν μπορούν να τ' αλλάξουν με τόν άγωνα τους.

ΙΔΙΩΤΕΣ Κάτω από τις βαριές συνθήκες ή ζωή τράβηξε τό δρόμο της με τήν προσαρμοστική της Ικανότητα. 'Ο άνθρωπος, από συνειδητός πολίτης με τήν άξίωση να κυβερνά τήν πολιτεία και τή δική του τήν τύχη, έγινε ιδιώτης. Έχει τή συνείδηση πώς τά κοινά ξεπερνούν τις δυνάμεις του είτε μόρφωση ιδιουργασία να είναι διάφορος γι αυτά. Τή διαδρομή μπορούμε να τήν παρακολουθήσουμε στή διάρκεια του 4ου αιώνα. "Ένα διάστημα περνάει στιγμές άγónιας, πολεμεία να σταθεί κάπου (Ισοκράτης, Πλάτων, Άριστοτέλης, πολιτικοί άρχηγοί της Άθήνας). "Όσο όμως ή πίεση γίνεται βαρύτερη, με Άντίπατρος, Κάσσανδρος, Γονατάδες, σκίβει όλο και χαμηλότερα, καταστράει άπυναίωθηνα ύπνυμος του πολύ γνωστού σ' έμάς τύπου. Τέτοιους Έχει μακρότατους αιώνας ως τις δικές μας τις μέρες ο άνθρωπος.

'Ο προπολεμικός Άθηναίος κοιτάζει τή ζωή και τόν κόσμο με οραδικό μάτι και τ' άτομικά του μέσα στο σύνολο, οαν άφέντης και οα δημιουργός, άεόρατος θεός, όπως οι θεοί στή ζωόφορο του Παρθενώνα. 'Ο Άθηναίος των ελληνιστικών χρόνων, αντίθετα, έχει χάσει τό οραδικό αίσθημα. 'Η άνισησχη ματιά του βλέπει τόν έαυτό του και τις άτομικές του ύποθέσεις. Είναι νευρικός, συνασθηματικός, όπως οι θεοί που φτιάχνουν οι σύγχρονοι του καλλιτέχνες. 'Η σύγχυση του Δία της Ολυμπίας ή της Χρυσελεφάντινης Άθήνας με τόν Έρω ή ακόμα περισσότερο με τόν Άπόλλωνα τό ουερκότινο του Πραξιτέλη αίσθητοποιούν τήν ανάθεση.

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΑΘΗΝΑ 'Ο άνθρωπος που ζει στήν Άθήνα προς τό τέλος του 4ου και τις πρώτες δεκαετίες του 3ου αιώνα, ο κάτοικος της «Ελληνιστικής Άθήνας», όπως ονόμασε ένα αξιανάγνωστο έργο του δ' Άγγλος W. S. Ferguson (Hellenistic Athens), παρουσιάζει θέμα που σκλαβώνει τήν ποιημένη συμπεριφορά του. Είναι άσπρος, με λεπτικές εύγενικές γραμμές, εύαίσθητος υπερβολικά, με ομφα-

στική ματιά, περιορισμένος στόν έαυτό του και σέά ζητήματα του άμεσώτερου κύκλου του. Ζηρός, εύκίνητος, έχει νιώσει πλευρές της ζωής που δέν μπορούσε ούτε να ήθελε να νιώσει ο δλοκληρωμένος άνθρωπος της εποχής του Παρικλή. Μέσα στήν περιοχή που ύποχρυσώθηκα να σμαζευτεί ζει και κινείται άετα, δουλεύει και παρτάει. "Όσο να έν είναι κομματαίσιομένη ή παράδοση, μάς επιτρέπει να σχηματίσουμε άρεκτα ζωντανή τήν εικόνα του Άθηναίου της εποχής.

Θέλω να κάνω προσεχτικό τόν άναγκαστή μου σ' ένα περίεργο κι άξιοπροσέχτο μνημείο, στις Έπιστολές του Άλκιφρόνα. 'Ο άττικιστής αυτός του 3ου μ. Χ. αιώνα, λίγο νεότερος από τό Λουκιανό και μιμητής του, άττικολάττης, ιδιαιτέρα της Άττικής των χρόνων του Έπίκουρου, μάς άφρος, με τύπο έπιστολών, οαπτα της καθημερινής ζωής της Άθήνας αυτής της εποχής. Πηγή του χρησιμοεφαν κομωδίες κι άλλο σύγχρονο ύλικό και κατάφερε να δώσει κομψές εικόνας, με πραγματική θέρη, καρ' έλη τήν επιτήδευση άττικισμού και φυσικότητας. Είναι στο σύνολο 122 σύντομες έπιστολές, μορφοσμένες σε τέσσερις κατηγορίες, αλιευτικές, άγροτικές, παρασίτων, έταιρικές. "Όλες αναφέρονται στήν εποχή του Έπίκουρου, πολλές σε πρόσωπα γνωστά ή και φιλικά του ίδιου του Κήπου: Πραξιτέλης, Φύση, Δημήτριος Πολιορκητής, ή φίλη του Άλμα, Μένανδρος και Γλυκέρη, Θεόφραστος. Δυό από τις έπιστολές, οι τελευταίες, του Μένανδρου στή Γλυκέρη και της Γλυκέρης στο Μένανδρο, διεξοδικότερες, με άνώτερο ήθος, σωστά κομμοτεχνήματα, φέρνουν πραγματικά στο κλίμα της εποχής. Πολλοί ύποθέτουν πως είναι γνήσιες του Μένανδρου και της Γλυκέρης.

"Όπως μάς δείχνουν οι έπιστολές, τριών ειδών άνθρωποι κατοκούν στήν Άττική: οι άστικοί, αττοι που ζούν μέσα στήν πόλη, οι κάτοικοι του ύπαιθρου, ψαράδες και ναυτικοί στήν παραλία, άγρότες στά μεσόγεια, και οι δάσκαλοι και μαθητές των φιλοσοφικών σχολών, που οι περισσότεροι δέν είναι έντόπιοι. Στο όστυ κατοκούν όσκι καταγίνονται με τήν πολιτική κι όσκι ζούν από τά εισοδήματα των χωραπιών τους στά περίχωρα : «οι μόν γάρ ή μένοντες εϊσα πωλών τά δημοτικά διαπρόκτονται, ή γεμορία προσανέχοντες τήν εκ της βόλου προς διατροφής άναμύουν στικαρχίαν» (I 4, 1). Μερικοί είναι εύκατάστατοι νεό-

πλοῦτι ἢ λακκόπλοῦτι, ποῦ βρῆκαν δηλαδή θησαυροῦ, καὶ σπαταλοῦν γὰρ ἑταίρους καὶ παρσίτους, ὥστε νὰ ὑπάρχει πραγματική συντεχνία καὶ ἀπὸ τοῦ δυό. Οἱ μέτοικες ἰδιώτερά κύνουν θραύση. Τούς «λαμπρούς» αὐτούς καὶ «βαθύπλοῦτους» τοὺς ἀκολουθοῦν «οἰκετῶν στίφος, οἰκονόμοι καὶ δικασταί» (II 2, 1). Οἱ κοινωνικῆς ἀναστάσεις κρατοῦσαν καλῆς μετὰ τὰ μεγάλα δνόματα οἰκογένειαι. "Ένας Μεγακλείδης λ.χ. ἔχει καταστήσει παρσίτιος. Στὸ ἄστυ μαρτυροῦνται οἱ τοκογολοί, σελεθρομωμένοι, βλοσυροί, ἀμίλητοι καὶ ἀγέλαιοι, ποῦ ἰαφρύνεται ἡ μίσση τους ὅταν φέξει παχουλοῦ κέρδος. Ἀπὸ ἀπ' αὐτούς, ὁ Χρέμης καὶ ὁ Βυρτιάς, προβάλλουν γελοιογραφημένοι στίς ἐπιστολῆς (I 13, II 5), «ὁ κτιστοκλήμης, ὁ συνεσπαιῶς τὰς ὀφρῦς, ὁ ταυρηδὸν πάντας ὑποβλέπων», ὁ Χρέμης (I 13, 2), «προβύτην ὀφθῆναι ρενόν, συνασπαιῶτα τὰς ὀφρῦς, χαριθίδα ἀρχαία τινα σαρπὰ δὲ διὰ τὸν χρόνον, ἰπὸ κόρων καὶ σπητῶν ἠμίβρωτα, διὰ χειρὸς κατέχοντα. εὐθύς μετ' ἑνὸν μόλις με προσείπει, ἤμιαν ἠγούμενος τὴν προσηγορίαν», ὁ Βυρτιάς (II 5, 2). Κάπως ἀνθρωποπνέτερος φαίνεται ὁ τραπεζίτης Πασίων, πραγματικῶς ἢ ὑποθετικῶς ἔγγονος τοῦ δνοματοῦ τραπεζίτη τῆς ἀρχῆς τοῦ 4ου αἰῶνα. Οἱ νεαροὶ τῆς πόλεως, «τῶν Ἀθῆναι πλουσίων τὰ μοιράκια», εἶναι «τρυφερά καὶ ὀρθόβια». Παλιώροντες ὅμως καλὰ τοὺς βαρκαροῦντες γὰρ νὰ κύνουν θαλασσοπλοῦτο μετ' αἰλούς καὶ φιλενάδες καὶ γεμίζουσι μουσικῆ, τραγούδια καὶ γέλια τὸ πῆλαγος (I 15). Ἡ φεγγεῖα ζωὴ στὴν πόλη, τὰ Ὀσχοφάρα καὶ τὰ Ἀθήναια, ποῦ γορταίζουν οἱ πλοῦτοιες γυναῖκες, «ἀπατηλὰ θεάματα», ξεμαυαίξουσι τίς χωριατοποῦλας καὶ τίς κύνουν ν' ἀφῆσθον τὴν «ἀκτὴν καὶ τὰ νήματα τοῦ λίνου» (I 4, 2).

Ὁ πληθυσμὸς ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, παρσάδες, βαρκαρῆδες, ἀγρότες, ἔχουσι μίσηρη ζωὴ. Ἀκούοντα παράνομα ἀπ' ἄλλες τίς μερίδας. Πολλοὶ θέλουσι ν' ἀλλάξουσι ἐπάγγελμα. "Ένας φαρὰς στὴν ἀπελπισία του θέλει νὰ γίνῃ κωμῆτης (I 8), ἔνυ ναυτοῦλο φεύγει μετ' «Ροδίου θαλασσοφροῦς» (I 2, 4).

Οἱ φιλοσοφικῆς σχολῆς ζῶσιν τὴν ἐξέχωρη ζωὴ τους. Οἱ πλοῦσοι ὀστικοὶ περιφρονοῦν τοὺς ἐπιπόλοῦτας μετ' τὸ νεκρικὸ χροῶμα : «τῶν ἀνυποδῆτων καὶ ἐνεροχρωτῶν» (I 3, 2), οἱ φτωχοὶ τοὺς ὑπομυαίξουσι καὶ τοὺς φροβόνται. "Ένας πατρίδας φησινεὶ κικρὰ πῶς ὁ γιός του, ποῦ τὸν εἶχε στείλει στὴν πόλη νὰ που-

λήσει ἔξω καὶ ἠιμάθη, ξελομῆσθηκε μ' ἔναν ἀπὸ τοὺς μανιασμένους, ποῦ γὰρ τὴ μανία τους τοὺς λένε σκύλους (κίνας = κυνικούς). Σειρήσας στὴ μίμησι τὸ δασκαλοῦ του, τὸν πρωταίτιο τοῦ κακοῦ («τῶν κακῶν τὸν ἀρχηγέτην»). Τὸν βλέπει, «θέαμα ἀποτρόπαιον», μετὰ τὰ μακριὰ ἄπλυτα μαλλιά, μετὰ βλέμμα διάντροπο, ἡμίγυμον στὸ τριβῆνόν του. "Έχει κρημασμένη τὴ σακκούλα, κρηταίει στὸ χεῖρ μακροῦρα ἀπὸ ἀργαλαδία, ἐπιπόλοτος, βρώμικος, ἀκαμῆτης. Δὲν θέλει νὰ χωρῆται καὶ γὰρ γουιούς. Λέγει πῶς δια ἔγιναν ἀπὸ τὴ φύση, πῶς τοὺς ἀνθρώπους δὲν τοὺς ἔπαιζαν οἱ πατεράδες παρὰ ἔγιναν ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τῶν στοιχείων. Περιφρονεὶ τὰ λεπτὰ καὶ σιχαίνεται τὴ γεωργία. Δὲ σκοτίζεται γὰρ ντροπὴ καὶ ἔξισυ κάθε τοῖπα ἀπὸ τὸ πρόσωπο (II 38).

Οἱ ἐπιστολῆς κωμικοχειρίζουσι τὸν Ἐπίκουρο καὶ τὴ φιλοσοφία του, ἐνὸ εἶναι καλὸ εὐνοικός γὰρ τὸ Μένανδρο. Τὸν παρουσιάζουσι εἰς ἑρωπάρη γέρο, ποῦ μ' ἄλλα τὰ ὀδόντεια χρόνια καὶ τίς ἀγρόστικες του δὲν ἀφῆται ἔσχητα στὴ Λαπίονη. Τὴν κωμῆται, τὴν ὑπομυαίξουσι, τὴ μαλλῶντα. Τίποτε δὲν εἶναι ποῦ διωσφῆστο ἀπὸ γέρο ποῦ κύνει τὸ παλικάρει («μακρακισμένον κρησβύτου»), γράσει ἑκάτην στὴν ἐρωμένη τοῦ Δημήτριου Λάμα. Νὰ κρητῆσαι, λέγει, γὰρ τὸν ἐαυτὸ του τίς κίμης δόξες του γὰρ τὴ φύση καὶ τοὺς διωστραμμένους κύνωνες του. Τέτοιο πολιορηκτὴ ἔχω ἐγὼ, ἐνὸ ἰπὸ ἔχας τὸ Δημήτριον (IV 17). Στὶ ἄλλη ἐπιστολῆ ὁ ἔπικουρέσιος Ζηνοκράτης ἀρχαλιζα τὴν «ψάλτριαν», λέγοντας πῶς αὐτὴ εἶναι ἡ ἀοχλησία τῆς σάρκας καὶ ἡ συμπύκνωσις τῆς ἡδονῆς : «λέγων τοῦτο εἶναι τὸ τῆς σαρκὸς ἀόχλητον καὶ τὴν καταπύκνωσιν τοῦ ἡδονέου» (III 19, 8). Δὲν περνοῦν καλύτερα οἱ ἄλλες φιλοσοφίαι.

Στὴν ἐπιστολῆ III 19 ἔχομε συμπόσιο φιλοσοφῶν. Παρόντες ἐκπρόσωποι ἄλλων τῶν μεγάλων σχολῶν, ὁ στωικός Ἐπιτοκλής, γέρος μετὰ μακριὰ γένηα, «κρητῆρός τὴν κρηλὴν σὺχμαρὸς, τὸ πρόσωπο ἔσορομένο χροῦτος» ἀπὸ πογγί, ὁ περσιτικῶς θεμισαγῆρος μετὰ συμπαιθῆτικὸ ἔξωτερικὸ («οὐκ ἔχαρις ὀφθῆναι»), ὁ ἐπικουρέσιος Ζηνοκράτης, κρητοποῦμένα τὰ κρητορὰ μαλλιά του, κρητῆρος γὰρ τὴ βαθὰ γενιὰ, ὁ πύθογορέσιος Ἀρχίβιος, κρητοκρημένος στὸ πρόσωπο γὰρ νὰ φαίνεται ἀχρός, μετὰ πλεθῆδες κρημασμένους ἀπὸ τὴν ὄρη τῆς κρηλῆς ὄς τὸ στήθος. Μετὰ τὸν παρσῆνο καὶ ἠρησιατικὸν φέρομὸ τους ἔγιναν ἄλλο ἀφορημὴ γὰρ γέλια, ὥστε νὰ μὴ χρησιστοῦν οἱ παρσίτοι, οἱ κρητοροῦοι, οἱ

μίμοι, καλεσμένοι για να διασκεδάσουν τη συνάθροιση. Ἀποδείχτηκε δηλαδή πώς οι σοφιστοί αὐτοί ἤμελλες τῶν κοίτων καὶ τῆς ἀρετῆς λόγο ἢ καθόλου ἢ διαφύρον ἀπὸ τοῦ βίου, αὐτοί, πρὸς τοὺς πληρώνομεν γὰρ νὰ μαρτυροῦν τὰ παιδιὰ μας («οἱ ἐργολαβόντες τὰ μέρηματα»).

Εἶναι ἀπὸ τίς φτηνὲς ἐξυπανάδεις πρὸς πικρὰ γὰρ τοὺς φιλόσοφους καὶ τοὺς γραμματικισμένους. Ἀπὸ τίς πηγῆς ἔξορουμε καλὰ πρὸς ἢ Ἀδόντιον εἶταν σοφιστὸν πρόσωπον, πρὸς τιμοῦσε πολὺ τὸν Ἐπίκουρον, καὶ τ' ἀπομαρνάρα τῆς ἀλληλογραφίας τῆς μετὰ τὸ δάσκαλον μαρτυροῦν ἀνοστορήτα. Ἡ Γ' ἀκτὴ γράφοντα; σὸ Μένανδρον τοῦ λέγει νὰ μὴ βασιτεῖ νὰ ἀκοντίζη σὸν Πτολεμαῖον, πρὸς τὸν κάλει σὴν Αἴγυπτον. Ὅταν ἔρθῃ σὴν Ἀθήνα θὰ κάλει σὺν τοὺς διαλεχτοὺς φίλους, τὸ Θεόποστον καὶ τὸν Ἐπίκουρον, νὰ ζητήσῃ τὴν γνώμη τους. Προσθετεῖ ὅμως πρὸς δεθὰ παραλείψει νὰ ρωτήσῃ τὴ γαστρονομία, νοσηραμένη ἀπὸ τῆς Φρυγίας.

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΛΟΓΙΟΥ

Ἡ ραθυαία οικονομία ἀναστέτω σὴ ἔριξε τὸ λόγιον σὸ περιθώριον καὶ τὸν καταδίκασε σὲ πολὺ στενὸν ὄριον ζωῆς, ὥστε πολιτεία καὶ πλουτοκρατία νὰ τὸν κοιτῶν τὸ πολὺ μ' ἐπεικεία. Τὸ εἶχε σκοπεῖ πολὺ ὁ Πλάτων, ὅταν πῆγαινε νὰ γίνῃ δημόσιος δάσκαλος πρὸς πληρωθέντων ἄριστων ἀπὸ τοὺς μαθητῆς. Ὁ διδάσχοι καὶ συνεχιστῆς του ἔλεπταν ὄλο καὶ περισσότερον, ὥστε δὲν ἄργησαν κολλοὶ νὰ παρουσιασθῶν ἀποκαρδιωτικῆς ἐμφάνισι.

Μεγὰλῃ ἀπέκτεινα βαρύνει τὸν ἀνευθὺν καὶ δίδωχο τὸν Πλάτων σὴν Ἀναθημία Σπεύσιππον. Εἶταν πλούσιος, καλομαθημένος καὶ προσκοιτοῦσε σχόλια μετὰ τὸν τρόπον πρὸς τοῦτο. Συνδέθηκα μετὰ τὸν Δίωνα, ὅταν ἐκείνος ἤθετε σὴν Ἑλλάδα, καὶ πρηνοῦσε πρηνικακὴ ζωῆ μετὰ τὸ ἀφθονα μῆσα πρὸς διάθετε. Γλενοῦσαν μαζί, κα ὅταν ὁ Δίων ἐφυγε γὰρ τὴ Σικελία τοῦ χάρισι τὴν ἔξοχὴν ἐπαυλὴν πρὸς εἶχε ἀποχτήσῃ σὸν περιθώριον τῆς Ἀθήνας μαζί μετὰ τὸν διαλεχτὰ ἔσκαλλε τῆς.

Ὁ Σπεύσιππος ἤθελε νὰ πλευρώσει τὸ Φίλιππον. Ὅταν γενήθηκε, τὸ 343, ζήτημα καὶ διαγωγῆς γὰρ τὸν Ἀλέξανδρον, οἱ λόγοι φηγάθησαν. Ἡ ὑπόθεσι δὲν πῆγε εἰς ἄλλα, ὅπως παρουσιάζουν οἱ πανηγυρικοί: ὁ Φίλιππος, γὰρ νὰ δώσει σὸν ὑπέροχον γρὸς του τὴ μόρφωσι πρὸς τοῦ ἔπεισε, διέλιξε τὸ μεγαλύτερον σοφὸς τῆς Ἀρχαιότητος, τὸν Ἀριστοτέλην! Γὰρ τὴ ὅσοι εἶχε ἀξιώσει ὁ Ἰσοκράτης μετὰ περισσότερα, ὅπως νόμιζε, ἔδικαι-

ώματα. Εἶχε καλοπείσει ἀπὸ καιρὸ τὸ Φίλιππον μετὰ γράμματά του. Ἐγραψε ἕνα καινούργιον μετὰ ἀποκαλειτικὸν θέμα τὴν ἀγωγή τῶν ἡγεμόνων. Βεθέτης ὅμως ἀνεπαρκέως μετὰ δὲν μαθητῆς του, τὸν δεινόνεμόν του Ἰσοκράτη τὸν Ἀπολλωνιάτη καὶ τὸ Θεόποστον τὸν ἱστορικόν, πρὸς ἔπεισε μάλιστα σὴν Μακεδονία. Κινήθηκα ζωρὰ ἢ ὁ Σπεύσιππος. Τὸν ἀπροκαίλιτον ἀνεγωνισμὸν τῶν καλαμαράδων τὸν ἐματαλλεύθηκα ὁ Φίλιππος γὰρ τὴν προπαγάνδα του σὴν Ἑλλάδα.

Οἱ σχέσεις τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Φίλιππου βρίσκονταν πάλι σὲ μεγάλῃ δέσμη. Ὁ μακεδόνας βασιλεὺς μετὰ δικολοφικῆ ἐρμηναία τῆς Φιλοκράτειας Εἰρήνης ἤθελε νὰ βάλῃ χεῖρας σὴς ἀθηναϊκῆς χρήσις τῆς Χαλκιδικῆς, σὴν Ἀμφίπολιν καὶ σὴν Πύδνα. Ἐκείνη τὴ στιγμὴ ὁ Σπεύσιππος τοῦ ὄρισε μετὰ συστατικῆ ἐπιστολῆς ἕναν ἱστορικὸν τῆς κακῆς ὥρας, τὸν Ἀντίπατρον Μάγνην, πρὸς σὸν σύγγραμμῶν τοῦ «Ἑλληνικαὶ πράξεις», κατασκευασμα ταπεινῆς κολακείας, ἔξυμνοῦσε τὸν Φίλιππον γὰρ τὴς εὐεργεσίας του σὴν Ἑλλάδα. Γὰρ νὰ ἀντιρῶσει σὸν Θεόποστονον σημαίνει πρὸς ὁ Ἀντίπατρος τάλεγε πολὺ καλύτερα κα ἀντάξια τῶν ὅσων ἔπραξε ὁ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας καὶ, τὸ σοβαρότερον, ἀναγνώριζε τὰ δικαιώματα του πρὸς σὴν Χαλκιδικὴν μετὰ ἀποδείξεις παρμένες ἀπὸ τὴ μυθολογία. Τὸ ὄλεβρον μνημεῖον, τὴν ἐπιστολὴν δηλαδὴ τοῦ Σπεύσιππου, τὴ δημοσίωσεν καὶ τὴ σχολίασε ὁ Ἰ. Συκουτρῆς μετὰ γερμανὸν Bickermann. Κοίταξε ἐπίσης Jacoby II - III, 69.

Παίρνω ἄλλο ἕνα παραδειγμα γὰρ τὴν κατάνη τῶν λόγων. Ὁ Ἀνάστραχος ὁ Ἀβδηρῆσις εἶναι δημοφιλῆς, μεγαλομῆνος σὴν περιοχῆ τῆς ἰωνικῆς φυτικῆς. Οἱ καινούργιος ὅμως συνθήκες τῆς ζωῆς ἔχουν τὴ βαριά τους ἐπίδρασι ἐπάνω του. Συνόδεσε τὸν Ἀλέξανδρον τὴν Ἀσία καὶ συνδέθηκε μαζί του. Οἱ χαρακτηρισμοὶ «Εὐδαίμωνικός» (Διογ. Λαέρτ., IX 60), «ἔβαν τινὰ κορυμνομένους ὄδον ἐν φιλοσοφίᾳ» (Πλουτ., Ἀλεξ. 52), «ἕνα τῶν Ἀλεξάνδρου γενέσθαι κολάκων» (Ἀθῆν. VI 250 E), μαρτυροῦν τὴν εὐροφίαν. Προσκήληθη μετὰ τὸν Καλλιθέτην παρηγορητῆς, «παραμυθητῆς», ὅπως ἔλεγον οἱ ἀρχαῖοι, τοῦ Ἀλεξάνδρου μετὰ τὸ φόνον τοῦ Κλέιτου. Ἐνὼ ὁ Καλλιθέτης προσπαθοῦσε νὰ ἡσυχάσει τὸν πόνον του μετὰ σέφους ἡθικῆς καὶ νὰ μπει σὸν πνεῦμα του μετὰ τὸ λοχικὸν καὶ μετὰ στροφῆς στοργικῆς, ὁ Ἀνάστραχος μὸς τὸν ἀντίκρινε φωνάζει: «Αὐτὸς εἶναι ὁ Ἀλέξαν-

δρος που πάντοτε έχει όλη ή οίκουμενη γυρισμένα τα μάτια. Κόιντα πως είναι περμένος και κλαίει σαν κανένα άνθρωπο, γιατί φοβάται τόν νόμο και τήν κακογλωσσά των ανθρώπων, που πρέπει αυτός να τούς είναι νόμος και μέτρο για τόν δίκαιο, άρθε νίκησε για να ξενοιάζει και ναίνα κύριος, όχι για να γίνει σκλάβος νικημένος από μάταιη γνώση. Δεν ξέρας, είπα, πως ό Δίας έχει τή δικαιοσύνη και τόν νόμο (θέμιν) καθισμένους πλάι του, για να είναι καθετί που κίνα ό κυρίαρχος δίκαιο και θεμτό». Σ' αυτά ό Πλούταρχος προσθέτει : «μιλώντας έτσι ξαλάφρωσε τόν νόμο τού βασιλιά, μα τόν ήθος του τόν έκανε χυνότερο και παρανομότερο. Ό ίδιος όμως ό 'Ανάξαρχος κατάφερε θαυμάσια τή δουλεία του» (Πλούτ., 'Αλλξ. 52).

Ό λόγιος των έλληνηστικών χρόνων δεν είναι φυτό ριζωμένο στη δική του γη, που βλαστάνει α άνθηζει στον τόπο του και για τόν τόπο του, παρά κατάντησε ξεριζωμένος, διεθνιστής. Ζει κι εργάζεται όπου τόν φέρνει ό άγρας, σε άλλες βασιλεύει, σε μεγαλοπόλις. Έξαιρέση κίνηση για ένα δόσθημα άκόμα οι 'Αθηναίοι, ή παρτα τού 'Επίκουρου και τού Μένανδρου. Ό ιστορικός των Δελφικελλήνων Τίμαιος ό Ταυρομένης, σχεδόν σύγχρονος τού 'Επίκουρου, είναι γιός ενός άρχοντα που κυβερνησε τόν Ταυρομένο της Σικελίας. Φαίνεται προσορισμένος περισσότερο από κάθε άλλον να ζήσει στον τόπο του και ναίνα συντηρητικές ιδέες. Τόν ξεριζωσε όμως ή τυραννία τού 'Αγαθοκλή, που τόν έχθρευόταν θανάσιμα, όπως παρθείδα ό Διόδωρος Σικελιώτης (XIX 8, XX 4, 102). 'Υστερ' από περιπλανήσεις και περιπέτειες καταστάλαξε στην 'Αθήνα, όπου έζησε πολλά χρόνια. Σάν αντίπαλος τού 'Αγαθοκλή συνδέθηκε με τούς δημοκρατικούς και συμμερίστηκε μαζί τους, ιδιαίτερα με τόν Δημοχάρη, τήν αντίπαθια στους Παρταθητικούς, προκάντων στον 'Αριστοτέλη, μα και στο Θεόφραστο, τόν 'Ηρακλείδη, τόν Καλλιθένη ('Απόκ. 68, 70, 74-76, 98, 142, 143 τού Müller). Μα και τόν ίδιο τόν Δημοχάρη τόν έβρασε χυδαία.

ΕΙΛΥΛΑΙΑΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ Ό Πλάτων, ό 'Ισοκράτης, άκόμα ό Σενωφών κι ό Σπεύσιππος, ό Καλλισθένης κι ό 'Ανάξαρχος, έχουν τήν πολιτική τους θέση. Θέλουν με κάποιον τρόπο να πάρουν μέρος στο κυβερνητικό δράμα που παίζεται γύρω τους. 'Από κάποια στιγμή όμως, -ότι

τήν όριστική επικράτηση των Διάδοχων, τόν ενδιαφέρον για τόν πολιτικά κίβεται σε με τόν σκεπτή. 'Η συντηρησία τού 'Επίκουρου, τού Μένανδρου, τόν πρόσωπα που σαλεύουν στις έπιστολές τού 'Αλιάρωνα, φαίνονται σαν όλότελα αλιάρωνα για ότι είναι πέρα από τήν ιδιοσική τους ζωή. Καμιά άντιστασιακή διάθεση. Στις κωμωδίες τού Μένανδρου και σ' όλη τή σύγχρονη λογοτεχνία τόν κολλο κανένας μακρινός ύπαννυμός για τή μακεδονική πωση. Στις έπιστολές τού 'Αλιάρωνα μα λέξη, ένα σημαδία μονάχα. Στο σπίτι ενός γεωργού ξεκέρτα ένα: ζήρικος στρατιώτης : «χαλιπός ήν ήμίν ό στρατιώτης, χαλιπός». «Κατάπλευσε προς τόν βράδυ, για τήν κακή μας τύχη, και δέν έννοούσε να πάψει να μάς ξεθεάνει με τις διηγήσεις του, για δικαριά φάλαγγες, για σόρισους και κατακέλιες και δέριους. Πως έριζε κάτω τόν Θόρακα, πως τρύπησε τόν 'Αρμένιο» (II 34). 'Η άντιστασιακή όρμη κατάντησε στον άδύνατο περιφρονητικό άνταπίθια.

'Η λογοτεχνία, στην καλύτερη περίπτωση, δη έμεινε δημοσυρική, έχει θέμα τήν ιδιωτική ζωή, μικρά έπασόδια, προσωπικές συγνήσεις. 'Η μεγάλη ποίηση δέ μιλάει στους ανθρώπους τής εποχής. 'Όσοι τόν βάζουν με τόν Όμηρο είναι σάν τούς σπουργές που μάταια ξελαουγγίζονται μπρος στο χιόνι τραυδοιητή, λέγει ό Θεόκριτος (VII 47-48). Τόν είδος που τόχει μέσα στην ψυχή της ή γενιά τής εποχής είναι οι μικροί είδους, οι προσωπικές συγνήσεις, τόν κομψό μικρό είδος. Αυτό σημαίνει τόν είθόλλο, που δέν είναι απαραίτητο να δένεται με τόν έρωτα. Ό μίμος έγινε τόν κυρίαρχο λογοτεχνικό είδος. Σε τέτοια σάν άτομική μικρολογία κατασταλάζουν κώλας τόν 'Ηθική Νικομάχεια. Οι χαρακτήρες τού Θεόφραστου είναι άντροσοικευτικοί. 'Η άπομίμηση, τόν ρεαλιστικό άνταίρισμα τής καθημερινής ζωής, κωμωχτεί στην κωμωδία, στους μίμους, στη βουκολική ποίηση και στα έργα που τόν είχε πρότυπα ό 'Αλιάρων.

Χωρίς άλλο είναι ένα άνεμεταλλευτο ως τότε έδαφος για ψυχική έμβάθιση, για καλλιτεχνική έπεξεργασία και δημοσύλη. Μονοκάνι μπορεί να κεί κανείς που ξαναφέρει στην μεγάλη τέχνη ή σ' εκείνη που κερνάει σε μεγάλη για όραση γούστα. Βρισκόμαστε όλοφάντα σε άχνάμα μικροσυντικά και σε βλέψεις που στέκονται πολύ κοντά στις δικές μας σήματα.

'Ακόμα κι οι δημοσυρτικότεροι των έλληνηστικών χρόνων

νώθουν τὸν ἑαυτοῦ τους σὺν ἀπόγονο. Σὲ μιὰ πολὺ σπάνια στὴν ἱστορία στιγμή βρέθηκε ἡ γενεὰ τοῦ μύθοιτος νὰ πεῖ: ἡμεῖς κάναμε μεγαλύτερα ἀπὸ τοὺς προγόνους μας (ὁ Περικλῆς: σὺν Ἐπιτάφιῳ). Γιὰ τοὺς σύγχρονους τοῦ Μένανδρου τὰ μεγάλα ἔγιναν. Εἶναι ἀφραστά καὶ δίνουν τὸ αἶσθημα τοῦ ἱεροῦ: «Κεραμακῶν, ἀγορῶν, δικαστήρια, τὴν καλὴν ἀκροπόλιν, τὰς σημαντικὰς θεὰς, τὰ μυστήρια, τὴν γειτνιάσαν Σαλαμίνα, τὰ στενά, τὴν Ψυττάλειαν, τὸν Μαραθῶνα, ἄλλην ἐν ταῖς Ἀθήναις τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἰωνίαν, τὰς Κυκλάδας πάσας» γράφει ὁ Μένανδρος στὴ Γλυκῆρα (Ἄλκ., IV 18, 11). Ὁλὴ ἡ ἐπιστολὴ ἀναδίνει λεπτὸ ἀρώμα ἀγάπης στὴν ἀσύγκριτη πατρίδα, διαφορητικὸ ἀπὸ κείνο τοῦ γνωρίσαμε στὴν ἐκκλίση τοῦ Κλεόκρου, ὅμως ἐξαίρετο καὶ αὐτό. Ὁ Μένανδρος, ποὺ τὸν προσκάλει μὲ πλούσιες ὑποσχέσεις ὁ Πτολεμαῖος, διατάζει ν' ἀφήσει τὴν Ἀθήνα μὲ ὑποσυνείητο φόβο μήπως ἡ θεὰ τοῦ Νείλου, τῶν ἀραπιδῶν καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ βασιλιᾶ κάνουν ἀνεπανόρθωτη φθορὰ στὸ αἶσθημα τοῦ ἀρεῶν καὶ τῆς ἁρμονίας ποὺ ἀνάσθησε μέσα του ἡ Ἀθήνα.

Ὁ ἀνθρώπος, ποὺ τὸν ξεπερνᾷ ἡ δημόσια ζωὴ, βρῖσκει παρηγοριὰ στὸ νὰ ζεῖ μὲ τὴ φύση. Σὰ νὰ παρηγοριέται καὶ ἡ φύση γιὰ τὴν παραμέληση τὸν 5ο αἰώνα. Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀλκίφρονα μᾶς δίνει μιὰ περιγραφή χαιμονιάτικης κακοκαιρίας σὲ δόκιμους δυὸ αἰῶδες. Τὸ ἴδιο θέμα τὸ ξαναπᾶνει στὴ I 10. Μιὰ ἄλλη φαίνεται σὰ σχόλιο στὸ Θαλίαια τοῦ Θεόκρου, μιὰ καλοκαιρὴ γιορτὴ σὲ φιλικὸ ἀγρόκτημα (IV 13). Πλησιάζουμε τὸ ροκοκό, τίς «Fêtes galantes».

Τὸ ἀσύγκριτο αἰσθητικὸ τοῦ Ἐπικούρου καὶ ἑρμαλέα διάνοια του ὅλα αὐτὰ τὰ βρῖσκει μακρολογίως καὶ νιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ τὰ ξεπεράσει, νὰ κάνει *tabula rasa* καὶ νὰ στήσει στὴ θέση τους κάτι γενναϊότερο καὶ στερεότερο.

ΒΙΒΛΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

I. ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ ΒΙΟΣ

ΓΕΝΟΣ ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ Ἐπικούρος Νεοκλείους καὶ Χαριστορέτης, Ἀθηναῖος, τῶν δήμιον Γαργήτιος, γένους τοῦ τῶν Φιλαιδῶν, ὡς φησὶ Μητροδόωρος ἐν τῷ Περὶ εὐγενείας, τοῦτον φασὶν ἄλλοι τε καὶ Ἡρακλείδης ἐν τῷ Σωκράτους ἐπιτομῇ κληρουχρησάτων Ἀθηναίων τὴν Σάρον ἐκεῖθι τραφήναι ὑπεκαδικακίτῃ δ' ἐλθεῖν εἰς Ἀθήνας, Ξενοφάντους μὲν ἐν Ἀκαδημαίῳ, Ἀριστοτέλους δ' ἐν Χαλκιδῇ διατριβόντος (Λιόγνης Λαέρτιος, ἀρχὴ τοῦ δέκατου βιβλίου, δῆγμα τῆς βιογραφίας τοῦ Ἐπικούρου. Οἱ παραπομπὲς τοῦ κερφαίου, ὅσο δὲ σημειώμεντα ἄλλο, ἀναφέρονται σ' αὐτὸ τὸ βιβλίον).

Ὁ Ἐπικούρος γεννήθηκε, ὅπως σημειώνει ὁ Λαέρτιος παρῶντας τὴν πληροφορία ἀπὸ τὰ Χρονικά τοῦ Ἀπολλόδοωρου, «κατὰ τὸ τρίτον ἔτος τῆς ἐνάτης καὶ ἑκατοστῆς οὐμυριάδος ἐπὶ Σωσιγένους ἀρχόντος μὲνός γαμηλιῶνος ἔβδομη» (14). Τὰ γενέθλια του τὰ γόρτζιζαν στὸ πρῶτο δεκαήμερο ἐκείνου τοῦ μήνα, «τῇ προτέρῃ δεκάτῃ τοῦ γαμηλιῶνος», ὅπως μαθαίνομε μὲ ἀκρίβεια ἀπὸ τὴ διαθήκη του (18). Ἐπειδὴ ὁ γαμηλιῶν εἶναι ὁ ἔβδομος μῆνας τοῦ ἀττικοῦ χρόνου, ἡ γέννηση τοῦ Ἐπικούρου πέφτει στὴν ἀρχὴ τοῦ 341 ἢ στίς τελευταῖες μέρας τοῦ προηγούμενου χρόνου.

Εἶταν γνήσιος Ἀθηναῖος, ἀπὸ πατέρα καὶ μάνα, καὶ βασιτοῦς ἀπὸ πατριάριση ἀρχοντικῆ οἰκογένεια, ἀπὸ τὸ γένος τῶν Φιλαιδῶν, ποὺ οἱ ἀρχεῖς του χάνονταν, ὅπως γίνεται μὲ τ' ἀριστοκρατικὰ γένη, στὸ σούρουπο τοῦ μύθου. Ἰσχυροὶ γαιοκτήμο-

νες οι Φιλάδες πρωτοστάτησαν στους κοινωνικούς αγώνες του δού αιώνα. Ο Παισίπραστος ο Ίλιος ήταν Φιλιάδης, όπως και οι άνεπάλιοι του Ίκκουκλείδης, ο καλαύς Μιλτιάδης και ο αδελφός του Κίμων. Μην υποφέροντας την τυραννίδα του Παισίπραστου, σάν ισότιμος επικρατής, ο πρώτος Μιλτιάδης άφησε την πατρίδα του και εγκαταστάθηκε στη Θραακή Χερσονήσου, όδηγημένος από τρανό χρησμό ('Ηρόδ., VI, 35 κ.). Άνιμώδης του και γιός του Κίμωνα ήταν ο δεύτερος Μιλτιάδης, ο ένδοξος νικητής του Μαραθώνα. Για τό μένος του 'Επίκουρου έγραφε ιδιαίτερο βιβλίό ο στενότερος μαθητής του Μητρόδωρας, που ζέρουμε μονάχα τόν τίτλο του «Περί αθηνείας» (πρβ. την περιοική του Λαίρτιου στην άρχη του κεφάλαιου).

ΚΑΗΡΟΥΧΙΑ ΣΤΗ ΣΑΜΟ
Κλάδοσ ή κλάδοσ της γενιάσ του είχαν ξεκίσει στην τάξη των άπορότερων πολιτών, όσες ο πατέρας του πήρε μέρος στην κληρουχία που οι Άθηναίοι έστειλαν στη Σάμο τό 352/1. Είταν πάλι θολές στιγμές για την Άθήνα. Η δεύτερη συμμαχία πήγαινε να διαλυθελ από τις οικονομικές αντίθεσας των σύμμαχων, από την πίεση του δυνάστη της Καρίας Μάσπαιλου (377-353) και από την επικίνδυνη αυξανόμενη δύναμη του βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππου. Ο Συμμαχικός πόλεμος έγινε τό 357-355. Οι Άθηναίοι, για ν' άμυνθούν, ξαναγύρισαν στο σύστημα των κληρουχιών, που έκανε την έξουσία τους τόσο μικρή τόν καιρό της πρώτης συμμαχίας. Σε τρεις δόσεις έστειλαν φτωχόκοσμο στη Σάμο (365, 361, 352) με τό διπλό σκοπό, να τόν έχουν στόργημα της έξουσίας τους και να ξαλαρωθούν από τή φροντίδα για τή συντήρησή του και από τις επικίνδυνες άξιόσας του. Στη Σάμο γεννήθηκε ο 'Επίκουρος και τά τρία μικρότερα καθώς φαίνεται αδέρφια του.

Η οικογένειά του, ο πατέρας Νεοκλής, ή μάνα του Χαριεστράτη, ο 'Επίκουρος και τά τρία αδέρφια του, Νεοκλής, Χαριεστράτης, ο Άριστόβουλος, έζησαν εκεί φτωχικά. Ο πατέρας του πουλούσε τά λίγα γράμματα που ήξερε, έκανε δηλαδή τό δάσκαλο σε μικρά παιδιά, ή μάνα του φυρολογούσε τά φτωχόστικα και διάβαζε καθαρούς (ξόρκια). Ο 'Επίκουρος, μικρό παιδί, πήγαινε με τή μάνα του, και οσ μεγάλωσε κάπως βοηθούσε τόν πατέρα του. Αυτά έδωσαν λαβή στους καλοθηλητές να

τόν διαπύρουν. Πήγαινε με τή μάνα του, είχαν, στα σπτάκια και διάβαζε ξόρκια και με τόν πατέρα του έδασκε γράμματα για έλεεινό μισθόρο: «και γάρ σάν τή μητρή περιόντα αυτόν ές τά εφάδα καθαρούς αναγινώσκειν, και σάν τῷ πατρί γράμματα δίδασκειν λεπρού τινος μισθαρίου» (4). "Αν, έννοείται, ή παράδοση είναι σωστή και ήλ' αυτά δέν είναι φραστά για να κάνουν αντίθεση στο ύψηλό φρόνημα και τις κατοπινές δοξασίες του σοφού. Όταν όμως ή διδασκαλία του σκόρπισε τό άπολυτρωτικό χείρι στις κληρωμένους ψυχές, έδωσαν συμβολικό νόημα στη συνωνμία του πατέρα του με τόν πατέρα του μεγάλου πολιτικού Θεμιστοκλή. Άπό Νεοκλήδης γεννημένοι και οι δύο, ο ένας μάς έσωσε από τή ελαβρία, ο άλλος από τή χαζομάρα, λέγα ένα δίστιχο, που θέλουν να είναι του δραματικού Μένανδρου, του συνημακίτη και συνέκρηβού του: «ών ο μόν ύμν πατρίδα δουλοσύνας ρούσθ', ο δ' άφορσνας» (Meineke, Menandri et Philemonis reliquiae, p. 299).

ΜΟΡΦΩΣΗ
Οι γονείς του έφεραν μαζί τους πονημένο και άγρο δημοκρατισμό, τόν φύλαζαν με φανατικό και τόν μετάδωκαν στα παιδιά τους. Αντίθετα στόν εύπατρίδη Πλάτωνα, που νέος γνώρισε τό μεγαλειό της δημοκρατίας, ύλη του τη ζωή όμως την πέρασε με νοσταλγικές παρασθήσας ένός κόσμου άρμονιαμένου με τήν παράδοση και τις άξιώσας του σπαιτού του, ο 'Επίκουρος έρχεται από τό λαό, με άκρίμνη δημοκρατική συνείδηση, και οι άποφασιστικές έντυπίσας του είναι από τό μεσοφάνημα της στρατοκρατικής αθηναείας. Γεννίεται και μεγαλώνει μέσα στα χαλάσματα που σώμασε τό άριστοκρατικό όργανο, με κομμένα τά φτερά της φαντασίας, μ' έναισθησία όμως και διορατικότητα, που του έδωσαν τή δυνατότητα να ίδει πλεύρες τής ζωής όσες δέν μπορούσαν να τις ίδουν οι φημισμένοι σοφοί του καλαιότερου καιρού και άκόμα λιγότερο ο μεγαλοφάνταστος Πλάτων.

Διαβοήθηκε ή έλλατρωματική μόρφωσή του και πέρασε σάν κάτι κοντά στο νού για τούς νεότερους με τήν άπομάκρυνσή του στην παρήμερη κληρουχία. Είναι όμως βέβαιο πως βόθινε δυο λίγοι στόν πνευματικό θησαυρό του λαού του με θέρημη και κόνο, μά και με τήν κριτική διάθεση, που ζύνκησε χωρίς στην ψυχή του, και με άσπτηρό κοκκίνισμα από τήν έξαιρετική ί-

διοσυγκρασία του. Θέμα σημαντικό πού θα μᾶς ἀποχολήσει, σέ ἰδιώτερο κεφάλαιο.

Ἡ παράδοση ἀναφέρει πῶς νέος ἄκουσε τὸν πλατωνικό Πάμφιλο καὶ τὸ δημοκρατικό μὲ σκεπτικές τάσεις Νουσίφωνα. Ἡ Σάμος βρισκόταν στὴν περιοχή τῆς ἰωνικῆς παιδείας, καὶ αὐτὴ εἶταν ἀποφασιστικά δημοκρατική καὶ ναυοραλιστική. Τὰ δυὸ αὐτὰ στοιχεία ζοῦσαν ἀναγέννηση, παροδική χωρίς ἄλλο, ἀπὸ λόγους πολιτικούς καὶ οἰκονομικούς. Ὁ πάλις ἰωνικός κόσμος κολύμαγε, μὲ ἀρχηγὸς πάλι τοὺς Ἀθηναίους καὶ σὲ δευτέρῃ συμμαχία μαζί τους, νὰ κάνει μέγατο στὶς στρατοκρατίες πού πρόβαλλαν ἀπειλητικές ἀπὸ διάφορα σημεία. Μόλις μέστωσε ὁ Ἐπίκουρος, τὴν πρώτη θέση στὴ διανοητική του ζωὴ τὴν πήρε ὁ Δημοκρίτος. Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἑρμπακου, πῶς στὴ φιλοσοφία τὸν τράβηξαν τὰ βιβλία τοῦ Δημοκρίτου, ἔχει τὴ σημασία τῆς μὲ ὅποιον πνεῦμα καὶ ἂν τὴν πάρει κανεὶς.

Φῶς στὶς ἀναδρομὰς του ρίχνει μὰ ἔπιμοναχιασμένη πληροφορία πού ἔφτασε σ' ἐμᾶς μὲ τὸν τύπο τοῦ κοινὸ συνηθισμένου στοὺς Ἀλεξανδρινούς χρόνους δοξογραφικοῦ ἀνάκτοτου. Ὁ Διογένης, ἀφοῦ μᾶς εἶπε πῶς ἄρχισε νὰ φιλοσοφεῖ στὰ δεκατέσσερα τοῦ χρόνου, προσθέτει : « Ἀπολλόδορος δ' ὁ Ἐπίκουρος ἐν τῷ πρώτῳ περὶ τοῦ Ἐπικούρου βίου φησὶν ἔλθειν αὐτὸν ἐπὶ φιλοσοφίαν καταγίνεσθαι τὸν γραμματικόν, ἐπειδὴ μὴ ἐδιδυθήσαν ἐξηγηθεῖσαι αὐτῷ τὰ περὶ τοῦ πατρὸς Ἡσιόδου χάους » (2).

Ἡ εἰδηση μᾶς ἔρχεται ἀπὸ τὸν Ἀπολλόδορον, τὸν Ἐπικούρειο, τὸν περιέφημον Κηροπότανον (20 μισὸ τοῦ 2ου αἰῶνα π.Χ.), τὸν πολυγραφώτατο, πού ἔγραφε ἀξιοπρόσεχτη βιογραφία τοῦ δασκάλου. « Τὰ περὶ τοῦ πατρὸς Ἡσιόδου χάους » εἶναι ἡ κομογονία τοῦ Ἀσκραίου, πού διαβαζόταν μ' ἐλλάθεια στὰ σχολεῖα. Τοὺς στίχους πού σχετίζονται μὲ τὸ θέμα τοὺς σημειώσαμε στὴ σελίδα 47. Τέτοιες κομομορηγίες, πού πήγαιναν νὰ ζωντανέψουν μὲ τὸν ἑσπερὸ τοῦ ἑλληνισμοῦ, εἶναι ἡ ἀντιπάθεια τῆς ἰωνικῆς φυσικῆς καὶ τοῦ Ἐπικούρου, πού μεγάλως μέσα στὴν παράδοσή της καὶ ἀπὸ μικρὸς ἀκόνισσε μ' αὐτὴ τὸ αἰσθητήριό του. Ἀκόνιστας ὁ μικρὸς Ἐπίκουρος πῶς ἴδια ἔγιναν ἀπὸ τὸ χάος ῥώτησε πῶς ἔγινε τὸ χάος καὶ τί εἶταν πρὶν ἀπὸ τὸ χάος. Ἐρώτηση ὑποχρεωτική γιὰ κάθε κατὰ ἔξυπνον μαλὸ καὶ ἐπικίνδυνη γιὰ κάθε μυθική κομομογονία.

ΕΦΗΒΕΙΑ

Στὰ 17 τὸν χρόναι, ἦθε στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ κάνει τὴν ἐφηβεία του, τὴ στρατιωτικὴ θητεία του, ἔκως θὰ λέγαμε σήμερα (324-2). Ὁ ἄπολις τῆς ἐφηβείας, καμάρη τῆς Ἀθήνας στὰ καλὰ χρόνια, χαλάρωσε μὲ τὴν ἀλλαγὴ στὴ σύνθεση τῆς πολιτείας ἕστερα ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο. Ἡ πλουτοκρατικὴ Ἀθήνα ἔφευγε τὴ στρατιωτικὴ ἀγωγή στὴν εἰρήνη καὶ τὴν ὑπηρεσία στὸν πόλεμο, ἀφοῦ μὲ τὸ χρέμα ἔβρισκε κινύους πού θὰ σοῦτανον γιὰ αὐτή. Οἱ δημοκράτες ζητοῦσαν τὴν ἀναστήλωση τοῦ θεομοῦ. Ὁ Δημοσθένης μκαίνοντας στὴν πολιτικὴ διαμαρτυρήθηκε γιὰ τὴν ἀπέσταση καὶ ζήτησε στρατὸ ἀπὸ πολίτες. Ὑστερα ἀπὸ τὴ Χαράνεια πῆσαν γιὰ μὴν ἀπὸ τίς αἰτίες τῆς καταστροφῆς τὴν παραμέληση τοῦ θεομοῦ καὶ ἀγωνίστηκαν νὰ τὸν ξαναφέρουν στὴ ζωὴ. Οἱ νέοι τύπου Ἀθηναῖοι εἶδαν μὲ συγκίνηση νέο ἔπος τύπο ἐφηβείας, τ' ἀγόρια τῆς Ἀθήνας νὰ παρελαύνον σὲ θέατρο ντυμένα χλαμύδα, μὲ τὸν πλατύγορο καπέλο τὸν κερὰ, τὸ δόρυ στὸν ὄμο καὶ τὴ στοργαγελὴ ἀσπίδα στὸ μπρέστο. Ὁ νέμος ψηφίστηκε γύρω σὸ 335, στὰ χρόνια πού τὴν πόλη τὴν κυβερνοῦσε ὁ ῥήτορας Λυκομάχος καὶ εἶταν ἐπιτηνευτὸ τοῦ ἴδιου καὶ τοῦ Δημοσθένη. Οἱ ἔξωτερικοὶ τύποι πῆσαν τὴν ἐντέλεια. Ἡ πολιτεία διόλεγε τοὺς σωφρονιστὲς, τοὺς κομητήτορες καὶ τοὺς στρατηγούς. Ἐκανε τέτοια ἐντύπωση στοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς, πού ὁ Ἀριστοτέλης στὴν Ἀθηναίων Πολιτεία περιγράφει τὸ θεομὸ μ' ἄλλες τίς λεπτομορηγίες. Μὰ τὸν ἔλειπε ἡ πνοὴ καὶ μαρζέωσε κάτω ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ κίση. Ὅσο ἄμας λεπτομορηγίες, ἡ ποικίμη καὶ αἰσθηματικὴ νεολαία τῆς Ἀθήνας, τὸ πολιτισμο αὐτὸ φρετὸ πού ἐξακολομουθεῖσε νὰ βλαστάνει στὸν κόσμο, συναντατότατε, γνωριζότανε, ἀνακάλυπτε τοὺς ἄμοιους καὶ τὸν ἐαυτοῦ της. Ἐκεῖ γνωριζότανε ὁ Ἐπίκουρος μὲ τὸν συνηθιστὸ καὶ συνέφρηβὸ του Μένανδρο, τὸν ἔξερο κατὰ δραματικό, μὲ τὴ συγκρατικὴ ψυχὴ, καὶ οἱ δυὸ νέοι δέθησαν σὲ ἰσχυρότατη φιλία καὶ κοινωνία», πού βεβαίως σ' ἄλη τους τὴ ζωὴ (Στράβων XIV 638, 18). Ὅσο καὶ ἂν ὁ Μένανδρος δὲν κράτησε ὀλοῖσα τὴ δημοκρατικὴ γοαμμὴ μὲ τίς ὑποχωρήσεις σὲ Δημήτριον Φαλιεραῖο.

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΗΘΑΕΜΟΣ

Ἡ χρονὰ τῆς ἐφηβείας, τὸ 322, εἶταν ἀπὸ τίς πὸ ταγομῆνες. Ὁ θάνατος τοῦ Ἀλεξανδρου γέννησε μεγάλες ἐλλί-

δες σὺ δὴ δημοκρατικὸν κόσμον. Ἡ πεποιημένη ἀντιμακεδονικὴ ὄρεξις ἔδωκε αὐτὸν μάρτυρα. Ὁ Ἀριστοθένης γάρτοι θριαμβευτικὰ ἀπὸ τὴν ἔξορίαν. Τὰ μάτια εἶταν γυρισμένα εἰς τὸ παρὸν Λεωσθένη, τὸν ἀρχηγὸν τῶν μισθοφόρων, ποῦ ἐπισχεμένος ἀπὸ ὁρισμένους κύκλους εἶχε ἐτοιμάσει μυστικὰ δύναμιν ἀξιολογῆσθαι ἐν τῷ Ταίναρο, τὴν ἀγορὰν τῶν μισθοφόρων. Ὁ πόλεμος ποῦ τὸν λέγει Λαμιακὸν εἶταν πόλεμος ἑλληνικὸς, καὶ ἔτσι τὸν εἶπαν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς, ὅπως βεβαίωνετο ἀπὸ τῆς ἐπιγραφῆς. Οἱ ἐπιτυχίαι τῆς ἀρχῆς ἐπὶ στήθεά καὶ ἐπὶ θάλασσαν ἐσομένους συναγορεύει. Πόθοι καὶ ὄνειρα ἀναφαν ἐπὶ τὴν ψυχὴν τοῦ ἔσθρου. Τὸ καλὸν μεγαλεῖο φερούργησε ἐμπρός του. Ἡ Ἀθήνα ἐλευθέρη, Μακεδόνες καὶ συνοδοιπόροι καὶ οἱ σφόδρος καταμένει πέρι ἐπὶ σκεπτικῆ ἔρημιά, ὅπως εἶταν ἡ χώρα τοῦ τὸν κερὰ ποῦ χρίζονταν οἱ Παρθενῶνες. Μὲ ἄνεση κίνησε τὰ μέλη τῆς ἡ τοιαύτη. Ἡλιος, ἀγέρας, ζωικὸς χυμὸς, φερωτὸς ἐλπίδες, ὁρᾶση καὶ δημιουργία, εἶναι πάλι ἀείρωμα διὰ τῆς.

Σκληρὸ ζήτημα, μικρὸ φαρμάκι ἐπὶ τὴν ψυχὴν καὶ σ' ἄλλῃ τῇ γῶρῃ φύση. Ὁ ἥρωας τῆς μέρας Λεωσθένης σκοπιότητα μικρὸς ἐπὶ Λαμία. Οἱ Ἀθηναῖοι τὸν θάβουον μὲ τιμὰς καὶ ὁ Ὑπερίδης λέγει τὸν ἐπιτάφιο. Δυνάμεις μακεδονικῆς φεάνουν ἀπὸ τὴν Ἀσία. Ὁ ἀθηναῖκός στόλος καθάινει δευτέρως Ἀλγὸς Ποταμὸς κοντὰ ἐπὶ τὴν Ἀμοργὸν (καλοκαίρι τοῦ 322) καὶ ἡ σύγκρουσις ἐπὶ τὴν Κραννῶνα εἶναι τὸ ἴδιον καταστρεπτικῆ. Οἱ ὑπαρασπιστῆς τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας βρισκονται ἐπὶ δάλλω. Ὁ Ἀντίπατρος εἶναι ἀνελέητος καὶ οἱ μακεδονίζοντες τῆς Ἀθήνας ἔχουον ἐλευθέρου τὸ ἔδαφος γὰρ νὰ παῖνον τὸν ἄλλαβρο τοῦ ὄλο. Ὁ ὑπολοιστικὸς Φωκίων καὶ ὁ ἐλεεινὸς Δημάδης, σταλμένοι πρεσβευτῆς ἐπὶ μακεδονικὸν στρατόπεδο, εἶναι ὑποκίτοι γὰρ συνεργασία καὶ ὑπερθεματισμὸς ἐπὶ ἀπατήσις. Ἡ παρουσία μὲ μὴ δευτέρω πρεσβεία τοῦ σαβαστοῦ πρεσβῆτη, μὲ τὸ ἀγνὸν, ἐπιβλητικὸν ἦθος, τοῦ Ξενοκράτη τοῦ Χαλκιδόνου, ποῦ ἀπὸ τὸ 339 διεσθύνει τὴν Πλατωνικὴν Ἀκαδημίαν, δὲν ἔλλαβε τὴν κατάστασι. Μόνον ἐπὶ τραπέζι, ποῦ τοὺς κάλεσε ὁ Μακεδόνες, ἐνὸς οἱ ἐπιστομῆς τῆς ἀντιπροσωπείας γελαστοὶ καὶ χαχανιστοὶ ἔπαυον τῆς θέσεως τοῦ, ὁ σχολάρχης ὄρθωσεν τ' ἀνάστημά του μικρὸς σὺν ἀγέλαστο νικητῆ καὶ πρόφερε τοὺς στίχους τῆς Ὁδύσσειας: «Κίρην, ποιὸς ἄνθρωπος μὲ καρδίαν μικροῦ νὰ βάλῃ: μπουκιά

ἢ γουλιὰ ἐπὶ τὸ στόμα, προτὸν γλυτώσει τοὺς συντρόφους του καὶ τοὺς ἰδεῖ ζωντανούς ἐπὶ μάτια του.»

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΦΡΟΥΡΑ Οἱ ἑταῖοι ὀλιγαρχικοί, ποῦ γύρουσαν ἀπὸ τὴν ἔξορίαν, ζητοῦσαν νὰ χυπηθῆι ἐπὶ τὴν φύτρα τοῦ ὁ δήμος. Πρὶν ἂν' ἔλα νὰ θρονιασθῆι, γὰρ τὴν ἀσφάλειαν τῶν μακεδονικῆς φρουρᾶ ἐπὶ τὴν πόλιν. Δύναμιν στρατιωτικῆν μὲ ἀρχηγὸν τὸ Μένυλλο, φίλο τοῦ Φωκίωνα, «προήλασε» ἀπὸ τοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας, τὴν μέραν ποῦ γύρωταζαν τὰ Ἐλευσίαινα, καὶ ἐγκαταστάθηκε ἐπὶ τὸν Μουνυχίαν, τὸ μεσοεῖο λιμὴν ἀνάμεσα ἐπὶ τὸν Πειραιᾶ καὶ τὸ Φάληρον. Ἡ γιορτὴ ταρᾶχτηκε, οἱ πατριώτες σκόρπισαν. Ἡ ὀλιγαρχία ἕως εἶταν ἐκεῖ, μὲ τὰ παῖδά καὶ τῆς γυναῖκες τῆς, τοὺς χαιρετοῦσαν, καὶ τοὺς «ἐκπερῶλαξαν ἐνθουσιασθῆ καὶ ἀποθεωτικῆν ἔποδοχρῆν», ὅπως λένε σήμερον ἐπὶ γλώσσα τῆς δημοσιογραφίας (Ὁριώφους 322, Πλούτ., Φωκίων 28).

Πένδημι ἔμεινε ἐπὶ τὴν Ἀρχαῖότητα ἡ ἐντύπωση ἀπὸ τὸ πάθος τῆς ἐγγενιστοῦς ἂν' ἔλας τῆς πόλεως καὶ ἀπῆχρῆ τῆς μᾶς ἔσωσε ὁ Πλούταρχος, ἀντιγράφοντας χωρὶς ἄλλο ἀπὸ δημοκρατικὸν καὶ μὲ ὑψηλὸν φρόνημα συγγραφεύ, ἐπὶ βίον τοῦ Φωκίωνα. Ἡ προσηγορὴ σήμερον περισσότερο καταφρόνια καὶ ἐπίδειξι ἀχαλίνωτης δυνάμεως παρὰ μέτρον ἡ ἀσφάλεια. Καὶ ἡ στιγμή ἔκανε νὰ φαῖται τραγικώτερη ἡ συμφορὰ. Γιατὶ ἡ φρουρὰ μῆκε ἐπὶς εἰκοσι τοῦ Βοηθρομῶνα, γιορτῆ τῶν Μυστηρίων, τὴν μέραν ποῦ πηγαίνουον τὸν Ἰακχο ἀπὸ τὴν πόλιν ἐπὶ τὴν Ἐλευσίαν. Ἡ τελετὴ χύλασε καὶ ὁ λαὸς ἀναλογίστηκε πὸς γύρωταζαν καλυπτότερα καὶ πὸς εἶχε καταντήσῃ ἐκεῖνη τὴν μέραν. Ἄλλοτε, τὸν κερὰ τῆς μεγάλῃς ἐτυχίας, οἱ μυστικῆς ὁρασιῆς καὶ φωνῆς ἔρχονταν γὰρ νὰ ταρᾶσουν καὶ νὰ θαμπεύουον τοὺς ἐχθρούς, τώρα ἐπὶ τὴν ἴδιαν τὴν γιορτῆν οἱ θεοὶ βλέπουον τὰ μεγαλύτερα καθήματα νὰ χυποῦν τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ ἀγνώστην καὶ ὀρασιῆ τὴν μέραν νὰ γίνετα ταυτίσθη μὲ τὰ μεγαλύτερα δεινὰ: «οὐ μικρὸν δὲ τῷ κάθει προσέθηκεν ὁ κερὰς. Εἰκαδὶ γὰρ ἡ φουρὰ Βοηθρομῶνος εἰσῆχθη μυστηρίων ὄντων ἡ τὸν Ἰακχο ἐξ ἄστεος Ἐλευσινιάδων πέμπομεν, ὅστε τῆς τελετῆς συγγυθείσῃ ἀναλογίσθηαι τοὺς πολλοὺς καὶ τὰ κρεσβύτερα τῶν θείων καὶ τὰ πρόσφατα. Πάλιν μὲν γὰρ ἐν τοῖς ἀρίστοις ἐτυγχᾶσαι τὰς μυστικῆς ὄψεως καὶ φωνῆς παραγενέσθαι σὺν ἐκλήξει καὶ θάμβει

των πολέμιων, νῦν δὲ τοῖς αὐτοῖς ἱεροῖς τὰ δυσχερέστατα πάθη τῆς Ἑλλάδος ἐπισκοποῦν τοὺς θεοὺς καὶ καθυβρίζεσθαι τὸν ἀγνώστου τοῦ χρόνου καὶ ἤθιστον αὐτοῖς ἐπάνωμον τῶν μεγίστων κακῶν γεγόμενον» (Πλούτ., Φαίωνα 28).

ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΕΣ Τὰ παρακάτω τὰ συνήθησαν οἱ γκεσταπίτες, ποὺ τότε τοὺς ἔλεγαν φυγαδοφῆρες. Ἀρχηγὸς τους ἔνας ρήτορας-ἠθοποιὸς, ὁ Ἀρχίας ἀπὸ τοῦ Θεάσιου τῆς Ἰταλίας. Ὁ Δημάδης προτείνει καὶ ὁ τρομαγμένος ὄχλος καταδικάζει σὲ θάνατον τοὺς δημοκρατικούς ἀρχηγούς: «Ὁς Ἀντίπατρος καὶ Κράτερος ἠγγέλλοντο προσόντες ἐπὶ τὰς Ἀθήνας, οἱ μὲν περὶ τὸν Δημοσθένη φθάσαντες ὑπεξῆλθον ἐκ τῆς πόλεως, ὁ δὲ δῆμος αὐτὸν θάνατον κατέγωγε, Δημάδου γράψαντος» (Πλούτ., Δημοσθένης 28). Τὸν Ὑπερείδην, τὸν Ἀριστόνοιο τὸ Μαραθῶνιο καὶ τὸν Ἱμεραῖο, ἀδελφὸ τοῦ κατόπιν πράχτορα τῶν Μακεδόνων Δημήτριου τοῦ Φαλακροῦ, ποὺ εἶχαν καταφύγει στὸ Αἰάκειο τῆς Ἀΐγνας, ὁ Ἀρχίας τοὺς ἀρπάξε μετὰ τῆ βία καὶ τοὺς ἔστειλε στὸν Ἀντίπατρο καὶ ἐκεῖνος διάταξε τὴν ἐχτέλεσίν τους. Λένε μάλιστα πὸς ἕκαστον τὴν γλῶσσα τοῦ Ὑπερείδη: «Ὑπερείδου δὲ καὶ τὴν γλῶσσα ἐκταξήθηναί λέγουσι» (στὸ ἴδιο). Καὶ πάλιν ἐκεῖ σὺν ναὺ τοῦ Ποσειδάων, στὴν Καλαυρία (στὸ ὄψωμα πάνω ἀπὸ τὸν Πόρο), καίγηκε τὸ δῶμα τοῦ Δημοσθένη. Ὁ μεγάλος ἠγέτης τοῦ δῆμου, ὁ ἦρωας τῶν ἀνάντων γιὰ τὴ δημοκρατία καὶ τὴν ἐλληνοικιότητα, ἦκει τὸ φαρμάκι ποὺ τὸ ἔφερε πάντα μαζί του γιὰ νὰ ξεφύγει ἀπ' τὰ χεῖρα τοῦ φυγαδοφῆρα (Νοέμβριος 322).

Τὰ πολιτικά δικαιοῦματα περιορίστηκαν σὲ ὅσους εἶχαν περιουσία πάνω ἀπὸ 2000 δραχμῆς. Αὐτοὶ ἀνέβαιναν σὲ 9000. Ἐνας ἀριθμὸς ἀπὸ 12.000 ἔπασσαν νὰ παίρνουν μέρος στὴν πολιτικὴ ζωὴ. Ἔγιναν μάλιστα διαβούλια τῶν ἀθηναίων ὀλιγαρχικῶν καὶ τοῦ Ἀντίπατρο, τὸν ὄχλο, δημοκρατικὸ καὶ ἀντιμακεδονικὸ στὴν πλειονότητα, νὰ τὸν βάλουν στὰ καράβια καὶ νὰ τὸν πετάξουν πέρα ἀπὸ τὸ Βόσπορο, γιὰ νὰ λείπει ἢ οὔτω ποὺ γέννησε Θεουκιδεῖ καὶ Εὐριπίδην καὶ ἐξακολούθησε ἀπὸ μα νὰ γεννᾷ Ἐπίκουρο καὶ Μένανδρο. Καταργήθηκε ἡ ἐκλογὴ τῶν ἀρχόντων μετὰ τὸν κλήρο, ἱκανοποιήθηκε ἡ λύσσα τῶν ὀλιγαρχικῶν, ποὺ εἶδαν νὰ βράζει στὴν «Ἀθηναίων πολιτεία» τοῦ Ψευδοξενοφάνη, καὶ πραγματοποιήθηκε τ' ὄνειρο τοῦ Σωκρά-

τη. Κι αὐτὸ τὸ διαλαλοῦσαν Ἀντίπατρος καὶ ὀλιγαρχικοὶ γιὰ «κείτρου πολιταίων», «τῆν ἀπὸ τιμημάτων», δηλαδή, καλῶ καὶ γνήσιο πολιτεῖα τῆς Ἀθήνας, ποὺ τὸ χάλασαν ὁ ὄχλος καὶ οἱ ἀγῶνες ὀδηγοὶ του. Ὀλιγαρχικὴ καθύβριση θρονιάστηκε στὴν Ἀθήνα καὶ στὶς ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις καὶ ἄρχισε τρομοκρατία καὶ κυνὴγ τῶν δημοκρατικῶν. Ὅμως καὶ ἀντίμαστα στοὺς 9000 δὲν ἔπασσε νὰ αὐτοβράζει ἡ δημοκρατικὴ καὶ ἀντιμακεδονικὴ ζύμη.

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΠΟΝΟΣ Ἀνταρσιασμένοι, ἀσωπηλοὶ, μὲ τὸ κακὸ ποὺ πῆγανε νὰ σπῶσαι τὰ στήθια τους, σύρθηκαν οἱ νέοι τῆς Ἀθήνας. Οἱ ἐφηβικὲς παρῆες τοῦ Ἐπίκουρου καὶ τοῦ Μένανδρου εἶχαν ὄψη ἀπὸ ἀγάλματα τοῦ Σόκκα. Στὸν Ἐπίκουρο οἱ τραγικὲς μίξεις ἄφησαν βαθύτατη καὶ ἀποφασιστικὴ ἐντύπωση, ποὺ εἶχε τὴ μεγάλη τῆς βαρῶτητα γιὰ τὴ διαμόρφωσιν τοῦ νοητικοῦ του κόσμου καὶ τοῦ χαρακτήρα του. Ὁ Ἐπίκουρος δὲν εἶχε καὶ στέγη οὔτε στὴ Σάμο. Ὁ Περδικίας, τρανὸς ἀφέντης ὄστρακα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου, ἀφάρωσε τὴ νοσὶ ἀπὸ τοῦ Ἀθηναίου, ξερίζωσε τοὺς κληρούχους καὶ τοὺς ἔστειλε στὴν Ἀθήνα, ὅπως ἄλλοτε ὁ Λυσάνδρος, γιὰ νὰ φουσκώσουν τὸ πλῆθος τοῦ προλεταριακοῦ ὄχλου. Οἱ κατατρεγμένοι ἐσκόρπισαν ἐν διάφορα μέρη. Ἡ οἰκογένεια τοῦ Ἐπίκουρου βρέθηκε στὴν Κολοφῶνα, στὴν ἀνακρινὴ ἀπὸ τὴ Σάμο μακροασιατικὴ παραλία, ὅπου πῆγε νὰ τῆν ἀνταρμάσει ὁ ἴδιος, ἀφοῦ δὲν εἶχε καὶ οὔτε ἐρηβεία οὔτε ἐλευθέρην πατρίδα.

Σημαντικὸ διάστημα, ὡς τὰ 32 χρόνια του, ἔμεινε, ὅπως παραδίδουν οἱ φτωχικὲς πηγὲς μας, στὴν Ἰωνία, στὴν Κολοφῶνα, στὴ Λάμψακος καὶ στὴ Μυτιλήνη — ἀναφέρονται καὶ τὴν Τέω — συμπληρώνοντας χωρὶς ἄλλο τὴ μόρφωσίν του καὶ κάνοντας τὰ πρῶτα βήματα τῆς διαπαικίτης.

Στὴ Λάμψακος ἰδιαιτέρα ἔκανε γνωριμίας καὶ φίλους, ποὺ τὸν ἀκολούθησαν σ' ὅλη τὴ ζωὴ. Παρὰ τοὺς ταρκαγμένους μαρτυροὺς, πολλὰ ἀπὸ τίς αἰγαιοπελαγίτικες πολιτεῖες εἶχαν προκίβη σὲ πλοῦτο καὶ κληθισμῶ, ὅπως βορειότερα τὸ Βυζάντιο, ποὺ τ' ἀκολουθοῦσε ἡ Λάμψακος. Πιὰ στὰ στρώματα σ' αὐτὰς τίς περιοχὰς φέλαζαν τὴν καλὰ παιδεία, τὴ δημοκρατικὴ καὶ ὀρθολογικὴ. Ἡ ἀντίθεση στὴν Ἀθηναϊκὴ ἡγεμονία τοῦ βου αἰῶνα εἶχε μαλακώσει ὥστερα μάλιστα ἀπὸ τὴ

βάνουση μεταχείριση της Σπάρτης και μπρός στην καινούργια άπειλή, την περσική, τη μακεδονική και τη μακεδονική. Ή καλά φιλολακωνική άρρώστια είχε σβήσει από καρό και δόλγυρα στο Αιγαίο άπλωνόταν μιά καινούργια, δειλή κάκος και συγκρατημένη, συνεννόηση και ένας κοινός άτακιοϊονικός πολιτισμός με πυρήνα πάλι την Άθήνα.

Σ' αυτές τις πηγές κοπίστηκε ο νέος Έπικούρος και μόρφωσος ψυχικά κέντρα ικανά ν' αντιδράσουν άποφασιστικά στις νοητικές τάσεις, που μέσα σ' άτυχηματα θάλλωναν την εσωτερία του άτακιού ούραση. Οι περιφρόνες αυτές δίνουν μαθητές στις φιλοσοφικές σχολές της Άθήνας, καθώς και λόγιους, χαρακτηριστικό για τόν 4ον αιώνα, που τρέφεται άκώρα από δυνάμεις έλληνικές. Μόλις στο τέλος του αιώνα, ύστερα από τη μακεδονική εξάπλωση, προβάλλουν πλήθος οι ξένοι και άλλόφυλοι, που χορταρομήνησαν δρόγότερα την ελληνική παιδεία. Οι έξοχότεροι από τούς μαθητές του Έπικούρου, ο Μητροδάρος, ο Πολύβανος, ο Κολώτης, είναι Λαμψακηνόι. Για τόν Έπικούρο γράφει ο Στράβων: «και αυτός δ' Έπικούρος τρέπον ενά Λαμψακηνός ύπήρξε, διατρέφας εν Λαμψάκω και φίλος χρησάμενος τούς άριστους τών εν τή πόλει ταύτη, τούς και Ίσομενεία και Λουονεία» (XIII p. 589 Cas., Έπικ. σ. 135, 30).

Ενώ ή έκλεκτική φύση του τόν έκανε λίγο άποδημητικό παρεξω από τήν άρμονία της Άθήνας (πρβ. σ. 132), έπισεφέρθηκε άρκετές φορές τή Λάμψακα και είχε πικρή άλληλογραφία με τούς «εν Λαμψάκω φίλους». Ή πόλη, στην άσιατική παραλία του Έλλήσποντου, είχε τό ήμποριο και τήν πνευματική της ζωή. Σήμασε ή Λάμψακος είναι μακρά, φτωχή και πολύ άσκημη τουρισκόπολη, που πνίγες τήν ψυχή σου.

Ο ΚΗΠΟΣ Μεσομεσώας και, με πίστη τόνον ενάυτο του, Ίδρυσε σχολή πρώτα στη Μυτιλήνη, γύρω στό 30 του χρόνου, τό 310, που ύστερα τήν πήγε στη Λάμψακα. Στις δύο πόλεις έκανε πέντε χρόνια. Σ' αυτό τό διάστημα ή Άθήνα του ήταν σαν απαγορευμένη, γιατί βροχάνες καθόταν πάνω της ή αύταρχική κυβέρνηση του άνυπακούητου Δημήτριου του Φαληρέα. Μά τό 307 τό Φαληρέα τόν άνάτρεψε ο Δημήτριος Πολιορκητής με δημοκρατικά συνθήματα (σ. 95). Ή πατρίδα του ήταν ελπίσθη και μοροούσε να δεχτεί παιδιά της σαν τόν Έπικούρο.

Άμέσως κατέβηκε στην Άθήνα και Ίδρυσε, τό 306, σχολή, που πήρε τό όικό του όνομα. Μέσα σ' αυτήν πέρασε όλη του τή ζωή, φιλαθήναιος, όπως οι έκλεκτότερες φύσεις της εποχής. Ο Λαέρτιος, αντιγράφοντας χωρίς άλλο καλαιότερο βιογράφο, σημειώνει: «και χαίλειπώτων δέ καιρών κατασχόντων τρυκιδέ τήν Έλλάδα αυτόθι καταβήνας, δις ή τρίς τούς καιρ τήν Ίωνίαν τόπους πρός τούς φίλους διαδραμόνας» (10).

Από τήν πρώτη στιγμή, προτού άκόμη Ίδρυσει τή Σχολή, ο Έπικούρος βρέθηκε άνταμέτωπος στα ιδεαλιστικά συστήματα και ή διανοήση του μορφώθηκε με φιλοεργή πάλη ιδιαίτερα με τή διδασκαλία της Περισπατητικής Σχολής, όπως τό εξακριβώσε ή νεότερη έρευνα (βλ. σ. 118).

Ή Σχολή του δέν άργησε να φτάσει σε πραγματική άκμή, έκαείθ άνταποκρινόταν σε άνάγκη της εποχής. Ο προοδευτικός κόσμος μέσα ιτό δόλγυρα στο Αιγαίο, που κάλυψε με τή στρατοκρατία και τήν οικονομική κρίση ξένων και βάρβαρων για να σώσει τόν τύπο του βιοκορισμού του και τήν ίωνική άγωγή, άποσυρράστηκε με άνακούφιση τό κήρυγμα που διαφέντευε ή όλοκλήρωση δει γενείς τό είχαν καμάρω. Ο Κήπος, όπως όνομάστηκε ή Σχολή, είναι άωση μέσα στην έρημιά, που γινόταν όλο από άποκοριαστική, κι άκόμα μετρεζι κι άμυνα κι έκίθεση στις βάρβαρες έπιδρομές, που τέλος έκαναν άνάριστη τήν Έλλάδα. Μέσα εκεί μαζεύονταν οι πληγωμένοι και κοιμημένοι κι έβρισκαν δει τόν έθιμο και ή πολιτεία, τό άνεξόρητο δημοκρατικό πνεύμα, τήν πίστη στον άνθρωπο, τήν άνευτε συναναστροφή, τό ύψηλό φρόνημα και τήν κάλλεστημένη σέψη, τή λατρευτή στην Άρχαιότητα φίλια με τήν άριτότερη της μορφή. Ο Κήπος έγινε σωστή κοινότητα, που τό μέλη της ζούσαν, όπως είχαν ποθήσει οι εύγενικότερες φύσεις, χωρίς να τό πετύχουν άκόμη και στα καλύτερα χρόνια της δημοκρατίας. Με τήν εύκολία που τού έδωσαν οι εισπραξεις ο δάσκαλος άτόρασε μέσα στην πόλη και κοντά στο Δίκυλο άνετο χτήμα, έχτισε διδαστήριο και κατοικίες για τούς μαθητές και τούς έταίρους της Σχολής κι ο διαλεκτός έκείνος κόσμος, σχολόχης και συμφιλοσοφούντες, έζησαν όπως μιά άρμονική οικογένεια.

Ο Έπικούρος έμεινε άγαμος, μά είχε εκάισθητη ψυχή για τή γυναικεία χάρη, όπως και οι σύντροφοί του. Στόν Κήπο άν-

θιος ὁ ἔρωτας μονάχα στὴ γυναίκα. Ὁ ἔρωτας στ' ἀγόρι εἶναι, ὅπως τὸ ξέρουμε, ἔξη καὶ ἕξιμο ἀριστοκρατικό. Τοῦ δημοκράτη Ἀρχιλόγου ὁ στίχος τραγουδαίει τὴ γυναίκα, τοῦ ἀριστοκράτη Ἀλκίαιου τ' ἀγόρι, ἄλλο τόσο τοῦ ἑπιπέτη Πίνδαρου καὶ τοῦ χαμόσπουτου Θέογνι. Στὸν Κῆπο πέφτουν τὰ σύνορα ἀνάμεσα στὴ νόμιμη γυναίκα καὶ τὴν ἑταίρα, ὅπως καὶ ἀνάμεσα σ' ἐλεύθερο καὶ σκλάβο. Γυναίκες ποὺ ξεχωρίζουν μὲ τὴν ἔξυπνάδα καὶ τὴ μόρφωση εἶναι τὸ στολίδι τοῦ Κήπου.

Γιὰ τὴ Θεμίστα, τὴ γυναίκα τοῦ φίλου του Λευτεία, γράφει: «Εἶμαι ἰκανός, ἂν ἐσσεῖ δὲν ἔρθετε σ' ἐμένα, νὰ πρέξω «τρακίλιστος» ὅπου ἐσὺ καὶ ἡ Θεμίστα μοῦ ὀρίσετε». Καὶ τὴν περιφρηματίζει γιὰ τίς γνώσεις καὶ τοὺς τρόπους: ἑταίρα, τὴ Λεόντιον, τὴν ἀχώριστη τοῦ Κήπου, τὴ χαραετὶ: «Σωτήρα, ἀφέντισσα, ἀγαπητὴ Λουναράκι, σπάσαμε στὰ ζῆτα καὶ στὰ καλαμάκια ἅμα διαβάσαμε τὸ γραμματάκι σου»: «Παῖδά ἀνάξ, φίλον Λουναράκιον, ὅπου κροτοθοροῦσο ἡμᾶς ἐνέλευσας ἀναγνώστου σου τὸ ἐπιστόλιον» (5). Μαζί τους «συμφιλοσοφοῦν» οὐν ἴσοι καὶ οἱ σκλάβοι. «Ἐνός τ' ὄνομα μᾶς εἶναι γνωστό: Μῦς, ἐνδοξότατος· μάλιστα, ὅπως γράφει ὁ Λαίριος (10).

Η ΔΙΗΧΗΣΗ Ἡ διδασκαλία βρήκε πολὺ γλήγορα ἀπήχηση, καὶ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ βου αἰῶνα πῆγε νὰ περάσει τὰ ὅρια τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Κινέας, ὁ σύμβουλος τοῦ Πύρρου, ἐπικουρίζει. Τὰ ἐπιχειρήματά του γιὰ νὰ τὸν ἀποτρέψει ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία στὴν Ἰταλία εἶναι σωστὴ μύηση ἐπικουρικῆ (Πλούτ., Πύρρος 14). Στὴ συνέχεια τῆς βιογραφίας τοῦ ἡπειρώτη βασιλιᾷ ἔχουμε μιά σσηνὴ πραγματικῆ ὑποβλητικῆ, ποὺ μᾶς κίνα νὰ βυθίσουμε σὲ ρεμβαστικὴ σκέψης. Ὁ Πύρρος ἐπιχείρησε μάταια πρῶτα νὰ διαφύξει μὲ χρήματα τὸν ἀντικροῦσά του Ρώμης Φαβρίκιου, ὅποτε νὰ τὸν τρομοκρατήσῃ μ' ἓνα τεράστιο ἔλεφαντα. Συνεχίζοντας ὁ Πλούταρχος λέγει. Στὸ δειπνο ποῦ ἀκολούθησε μιλοῦν γιὰ διάφορα, τὰ περισσότερα γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ γιὰ τοὺς φιλόσοφους. Ὁ Κινέας θυμήθηκε τὸν Ἐπίκουρο καὶ πῆγε νὰ ἐκθέσει τὴ γνώμη του γιὰ θεοὺς, γιὰ πολιτικὴ καὶ γιὰ ζωῆ. Τὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς τὸν βάζουν, εἶπε, στὴν ἡδονή, ἀποφεύγον τὴν πολιτικὴ, γιατί παραεῖται τὴ γαλήνη τῆς ψυχῆς. Ὅσο γιὰ τοὺς θεοὺς, εἴποιες καὶ θυμοὶ τοὺς εἶναι ξένοι καὶ οὐτε σκοπιζονται γιὰ μᾶς. Αὐτοὶ βρί-

σκονται σὲ τόπο ἀτάραχο καὶ γαμιάτο εὐχαριστήσιος: «Ἐν δὲ τῷ δειπνῶ λόγων παντοδαπῶν γενομένων, πλείστον δὲ περὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν φιλοσοφούντων, ἔτυχέ πως ὁ Κινέας ἐπιμνησθεῖς τοῦ Ἐπικούρου καὶ διήλθεν ἄ λόγου περὶ θεῶν καὶ πολιτείας καὶ τέλους (γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς), τὸ μὲν (τέλος) ἐν ἡδονῇ τιθέμενοι, πολιτείας δὲ φέροντες ὡς βλάβην καὶ σύγχυτον τοῦ μακαρίου, τὸ δὲ τίσιον ἀπατόρω χάριτος καὶ ὀργῆς· καὶ τοῦ μέλαν ἡμῶν εἰς ἀκαράγμονα βίον καὶ μεστὸν εὐπαθείῳ ἀποικίζοντες» (Πλούτ., Πύρρος 20). Ἡ ἀπάντησι τοῦ Φαβρίκιου εἶναι αὐτὴ ποὺ θὰ τὴ φωνάζε ὁ ἀδιάλλατος ἀντιεπικουρικός Πλούταρχος. Τέτοιες θεωρίαι εὐχόμενα νὰ τίς ἔχουν οἱ ἐχθροὶ τῆς Ρώμης, ὁ Πύρρος καὶ οἱ Σαντίτες, ὅσο κάνουν πόλεμο μὲ μᾶς: «Ὁ Ἡρόκλεας, Πύρρος τὰ δόγματα μῆλοι ταῦτα καὶ Σαντίτες, ἕως κολεμοῦσι πρὸς ἡμᾶς». Ὁ δασκαλος περνοῦσε τὰ ἐξήγητα του, ὅταν γινόνταν τοῦ Πύρρου ἡ ἐκστρατεία στὴν Ἰταλία (280 π.Χ.).

Η ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Ἡ κοινότητα, εἰρηκτικῆ ἔξω-τερικῆ καὶ ἀμέτοχη στὴν παραστάλη τῆς πολιτικῆς, ἔζησε μὲ δυνατὴ ἀνάδραση ψυχικῆ στίς διλυβερότητες καὶ τίς ἀσκήσιες τῆς ἐποχῆς. Μέσα στὸν περίβαλο τοῦ Κήπου κρήταρε τὴν ἑλληνοκίετη, τὸ ὑψηλό, τὸ δημοκρατικὸ καὶ ἀνθρωπιστικὸ φρόνημα. Ὁ ἴδιος ὁ Ἐπίκουρος, λεπτοκαμμένιος, μὲ ὄνειο ποῦ ἀπαιτοῦσε προσοχή, ἔφρασε ὡς τὰ 71 χρόνια του, γλυκύς, προβλεπτικός, περιποιητικός γιὰ τὸν κόσμο γύρω του. Μιά πληροφορία τοῦ Πλούταρχου ποὺ ἀνάφερα (σελ. 108) μᾶς λέγει, πῶς, κάποτε, ὅταν ἡ πείνα θέραιε τὴν πόλη, πολιορκημένη ἀπὸ τὸν Δημήτριο, μοιράστηκε μὲ τοὺς φίλους τὰ κομμάτια ποῦ τοῦ εἶχαν ἀπομείνει.

Εἶδε μερικὰ ἀπὸ τὰ πῦ ἀγαπημένα του πρόσωπα, τὸ Μητρόδορο καὶ τὸν Πολέωνο, νὰ καθάινον, τοὺς περιποιηθῆκε στὴν ἀριώστια τους, ἐπιμελήθηκε τὴν κηδεία τους, θῆγησε τὸ χαμό τους καὶ φρόντισε γιὰ τὰ παιδιὰ τους, ὅστε νὰ λέγε παραχτικὰ πῶς ὄλη του τὴ ζωῆ τὴν πέρασε νοσηλεύοντας τοὺς ἀγαπημένους του καὶ θρηγνόντας τὸ θάνατό τους: «ὄν τοὺς πλείστους θεραπεύων νοσοῦντας ἢ καταθρηγνῶν ἀποθνήσκοντας διετέλεσε» (Πλούτ., Κατὰ Ἐπικ. εἰδήμα. 22 π. 1108α).

Πέθανε τὸ 370 ἀπὸ σταματήματα τῶν οἰσῶν καὶ ἀπὸ ἐντερικὰ. Ἐνα σημεῖωμα, γραμμένο τίς στιγμῆς τῆς ἀγωνίας σὲ νεα-

νικό του φίλο Ίδομενία τὸ Λαμφακινό, λέγει: Σήμερα πού πού γράφω αὐτὲς τίς γραμμολίαις εἶναι τὰ γενεθλιά μου καὶ ἡ στεγρὴ μέρα τῆς ζωῆς μου. Οἱ πόνοι δι' τὴν παλιὰ μου ἀρρώστια, τὴ στραγγουρία καὶ τὴ δυσεντερία, πέρασαν κάθε ὄριο πού μπορούσαν νὰ φτάσουν. Ὅμως ἔλα αὐτὰ τὰ νικῆ ἢ ἀγαλλίαση τῆς ψυχῆς ὅσο θυμώθηκα τοὺς στοχασμούς πού κάναμε μαζί. Ἐοῦ ἄμα τῆς προθυμίας πού ἀπὸ παλικιάρια εἶχαίς σ' ἔμένα καὶ στὴ φιλοσοφία φρόντισε γὰρ τὰ παιδιὰ τοῦ Μητροδόρου: Ἐγὼ μακαρίαν ἄγοντες καὶ ἄμα τελευταίως ἡμέραν τοῦ βίου ἐγράφωμεν ἡμῖν ταυτ' στραγγουρικὰ τε κερηκωλοῦθα καὶ δυσεντερικὰ πάθη ὑπερβολὴν οὐκ ἀπολείποντα τοῦ ἐν ἑαυτοῖς μεγέθους· ἀντικατεστάτητο δὲ καὶ αὐτὰς τούτας τὸ κατὰ ψυχὴν χαίρον ἐπὶ τῇ τῶν γεγονότων ἡμῖν διαλογισμῶν μήτηρ. οὐ δὲ ἀξίω; τῆς ἐκ μερικίου παραστάσεως πρὸς ἑμὲ καὶ φιλοσοφίαν ἐπιμελοῦ τοῦ παιδὸς Μητροδόρου» (Διογ. Λαέρτ., Χ 22, Ἐπιμ. 138).

Ἡ διαθήκη του, πού μὲ διαθήκης ἄλλων φιλοσόφων μᾶς τὴν ἔσσει οὗ Λαέρτιος, εἶναι ἀπὸ τὰ εὐγενέστερα ἔγγραφα πού βγήκαν ἀπὸ χερὶ ἀνθρώπου.

Β. ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΟΙ ΠΙΣΤΕΣ

Ἡ διδασχὸς τοῦ Ἐπικούρου εἶταν ἀφάνταστη. Ἀπλόθηκε σὲ ὄλο τὸ πλάτος τοῦ Ἑλληνολατινικοῦ κόσμου. Κι οἱ μικρότερες πόλεις εἶχαν Ἐπικούρειους, καὶ μισὴ χιλιετηρίδα, ὡς τὸν καταποντισμὸ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, στάθηκε παρηγοριὰ καὶ δύναμις στὶς πύς ἐγγενεῖς φύσεις, πού ἐνωσαν ὄλο καὶ βαρύτερη τὴν πίστη τῶν ἀλλαγμένων καρῶν. Ὁ Κικέρων, πού, ὅπως εἶπαμε, δὲ διακρίνεται γὰρ τὴ συμπάθειά του στὸν Ἐπίκουρο, ὁμολογεῖ πὺς εἶναι διδάσχος φιλόσοφος, πού μὲ τὴ διδασχάλη του κίνησε ὄχι μόνο τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἰταλία καρὰ τὸ δόλοληρο τὸ βαρβαρικὸ κόσμο: «Philosophus nobilis, a quo non solum Graecia et Italia, sed etiam omnis barbaria commota est» (De fin. II 15, 49). Ὁ ἴδιος μιλάει γὰρ πολυάριθμα κοπάδια φίλων: «magis amicosum greges» (I 20, 65) καὶ πὺς ὁ λαὸς ἀγαίνει μαζί του: «populus cum illis facit» (II 13, 44), προσθέτοντας: «κακίτης μ' ἐλάχιστο κῆρος, μέγιστη ὄμως δύναμη». Οἱ

φίλοι δὲ χωροῦν σ' ὀλόκληρες πόλεις καὶ οἱ μαθητὲς του εἶναι γοητευμένοι ἀπὸ τίς σαφῆς τῆς διδασχάλης του: «οἱ τε φίλοι τοποῦτοι τὸ πλόθος ὡς μὴδ' ἂν πόλιν διαις μετρεῖσθαι δύνασθαι, οἱ τε γνώριμοι πόντες ταῖς δογματικαῖς αὐτοῦ σιρῆται προσκατασχθέντες», γράφει ὁ Λαέρτιος (9). Γὰρ φίλους του στὴν Ἀσία καὶ στὴν Ἀίγυπτο ὑποχρεῖνται τὰ μιλῆσαι ὁ Πλούταρχος, ὄχι μ' ἔξαιρητικὴ χωρὶς ἄλλο εὐχαρίστηση.

Ἡ Σχολὴ διατηρήθηκε ὡς πέρα στοὺς στεγροὺς αὐτοκρατορικὸς χρόνους τῆς Ρώμης, μὲ διαδοχικοὺς σχολάχες καὶ ζωντάνια, ἐνὸ διαις σχεδὸν οἱ ἄλλες χλώμασαν καὶ ἔσβησαν. Ὁ Λαέρτιος σημειώνει πάλι: «ἡ τε διαδοχὴ, πασῶν σχεδὸν ἐκλιπουσῶν τῶν ἄλλων, ἐς αἶ διαμένουσα καὶ νηοῖθμος ἀρχῆς ἀπολίονσα ἄλλην ἐξ ἄλλης τῶν γνωρίμων» (9). Ἡ τελευταία φροση, κίπως μετρωμένη, θέλει νὰ πεί πὺς ἡ διδασχάλη του ἀνδάει ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του ὀλότα ἔξαιρητικοὺς ἀνδρες, πού διεύθυναν τὴ Σχολὴ καὶ συνέχισαν τὸ ἔργο του.

Ἡ συγγραμικὴ παραγωγή τοῦ ἀρχηγοῦ καὶ τῶν ὑπαδῶν εἶταν στὴ διαδοχὴ τῶν χρόνων τεράστια. Ἀνάμεσα σ' αὐτὴ ἔχάραιε τὸ ἀγαπημένο εἶδος τῆς ἐπιστολῆς, πού ἔφερον τὸν ἐπικούρικὸ κόσμο σ' ἐπικοινωνία. Μὰ τὸ βαθὺ αὐτὸ ὄργωμα μισῆς χιλιετηρίδας παραμελήθηκε, ἀγνοήθηκε ἀπὸ τοὺς ἐπίσημους λόγους τῆς ἐποχῆς. ὅπως γίνεται κανονικὰ σὲ ὄμοιες περιπτώσεις, πολεμήθηκε μὲ ταπεινὸ πῆθος καὶ προστυχί, τὰ πρόσωπα χλώμασαν καὶ ξεχάστηκαν. Ὁ ἴδιος ὁ Ἐπίκουρος καὶ ὁ Μητροδόρος παρακονῶνταν στὰ γράμματα τοὺς πὺς δὲν τοὺς πρόσεχαν ὄσο ἔπρεπε, ὅπως τὸ μαθαίνομε ἀπὸ μίαν ἐπιστολὴ τοῦ Σενέκα (79, 15).

Ὁ τι σχετίζεται μὲ τὸν Ἐπίκουρο εἶναι σημαντικώτατη καὶ πολὺτιμη πλεονὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωποῦ. Οἱ ἐπικούρειοι εἶναι ὀλόκληρη λεγῶνα τοὺς τρεῖς τελευταίους αἰῶνες τῶν ἀρχαίων χρόνων. Μ' αὐτοὺς ζεῖ καὶ συνεχίζεται τὸ πολιτικότερο πὺς ἐβγαλε ἡ Ἀρχαίότητα. Κι ὅ τι βροῖσμοε στὸς αὐτοκρατορικὸς χρόνους ἀγγιγμένο ἀπὸ τὴν ἀνοή του εἶναι ἐαλάφρωμα καὶ παρηγοριὰ μέσα στὴ θολὴ σύγχυση πὺς βύθισα ὁ ἀνθρωπος. Ἡ γνωριμία μὲ τὰ πρόσωπα πὺς κρατοῦν τὸ φῶς τοῦ Ἐπικούρου στὰ δισέχτα χρόνια μᾶς ὄρᾶναι, μᾶς κλοντίζα καὶ μᾶς δυναμώνει.

ΟΙ ΚΑΘΗΓΗΜΟΝΕΣ Οί ἄριστοι μαθητές, αὐτοὶ ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν πρώτην ἑπισκοπικὴν κοινότητα, τὴν οἰκογένειαν τὰ ποῦμα τοῦ δασκάλου, δὲν εἶναι λίγοι. Ὁ Μητροδωρος καὶ ὁ Πολύβιος, ποὺ στάθηκαν πολλὸ κοντὰ στὸν Ἰδρυτὴ, Λαμφρακῆνοι καὶ οἱ δύο, πέθαναν πρὶν ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο, ὁ Ἐρμαρχος, Μυτιληνός, τὸν διαδέχθηκε στὴ διεύθυνση τῆς Σχολῆς. Οἱ ἔξοχοι αὐτοὶ ἄνδρες, μὲ πρωτοτυπία καὶ σθένος, τιμήθηκαν μὲ τὸ δασκαλοὺ σὺν ἀρχηγοὶ καὶ ὀδηγητές, καθηγούμενοι, ὅπως ἐνεθάρτυσε τὰ τοὺς λέγει ἐν τῇ Σχολῇ. Τὰ ὀνόματά τους μνημονεύονται συντροφισμένα: «καὶ τὰς ἐπιτομάς τῶν ἐπιστολῶν τῶν Ἐπικούρου Μητροδώρου Πολύβιου Ἐρμαρχοῦ καὶ τῶν γνωρίμων» διαβάζοιμε σ' ἓνα ἑρκουλιανὸ κίλιτρον (Ἐπακ. 95). Δίπλα τους στέκεται ὁ Ἰωρῆος καὶ λίγο θερμοκίραλος Κωλύτης, Λαμφρακῆνός καὶ αὐτός.

Εἶναι ἔπειτα οἱ τρεῖς ἀδελφοὶ τοῦ Ἐπικούρου, μὲ δημοκρατικὰ ὀνόματα καὶ αὐτοὶ, Νεολκῆς, Χαροδῆμος, Ἀριστέβουλος, Λαμφρακῆνοί, ποὺ ζῶντε στὸν τόπο τους, εἶναι ὁ Ἰδομενεύς, ὁ Λεοντεύς, ἡ γυναῖκα του Θεμιστία. Στὴν ἴδια γραμμὴ μνημονεύονται ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Πυθολκῆς καὶ ὁ Ἀπελλῆς, νεαροὶ καὶ οἱ δύο, ὁ Μενουκίος. Ὁ Νικάνωρ γέγραφε συμπιλοσοφώντας μὲ τὸν Ἐπίκουρο καὶ ὁ δασκάλος φρόντισε γι' αὐτὸν στὴ διαθήκη του. Μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Ἡρόδοτου, τοῦ Πυθολκῆ καὶ τοῦ Μενουκία ἔχοιμε τὶς τρεῖς ἐπιτολές τοῦ Ἐπικούρου, ποὺ εἶναι γιὰ μᾶς σήμερα τὰ βωσικὰ γιὰ τὴν διδασκαλίαν του κείμενα. Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μητροδώρου Τιμοκράτης, ἰδιότροπος καὶ ἀστατος, εἶναι ὁ μόνος ποὺ ἀποσιώγησε ἀπὸ τῆς Σχολῆς καὶ μὲ λόγια καὶ γραπτὰ συκοφαντήσας τὸν Ἐπίκουρο καὶ τὸν ἀδελφὸν του. Κατόπι ἔρχεται ὁ Ἀμυνόμαχος Φιλοκράτης καὶ ὁ Τιμοκράτης Δημητρίου, Ἀθηναῖοι καὶ οἱ δύο, ποὺ τοὺς ἔβλεπε κληρονόμους καὶ ἐκτελεστὰς τῆς διαθήκης του. Μὲ τὸν κύκλο συνδέεται ἀκόμη ὁ Μιθρῆς, Σύρος, ἀνώτατος διοικητικὸς ὑπάλληλος τοῦ βασιλέως Ἀντιόχου, ὁ Μῦς καὶ ἄλλοι πιθανότατα δοῦλοι, ἡ περίφημη ἑταῖρα Λέωντιον, Ἀθηναία, καὶ ἄλλες ἀκόμη, Μαμαμόνιον, Ἡδεῖα, Ἐρωτίον, Νικιδιον, ἂν εἶναι σωστὰ τὰ ὀνόματα ποὺ παραδίδει ὁ Λαέρτιος (7). Ἀναφέρονται ἀκόμη ὁ Ἠγησιάνος Κολοφώνιος ποὺ πέθανε νέος καὶ ὁ Ἀναξαρχος. Στὸν πρώτον ἔξοιμε ἐπιτολὴν τοῦ Ἐπικούρου, στὸ δεύτερον τοῦ Μητροδώρου. Ποιὸν κοντὰ στὸν

Ἐπίκουρο στέκεται ὁ ποιητὴς Μένανδρος καὶ ἡ φίλη του Γλυκεία.

Στὸν τρίτον αἰῶνα ἀνίκα ἀκόμη ὁ δεύτερος διάδοχος στὴ διεύθυνση τῆς Σχολῆς Πολύστατος (240-210), ποὺ τὰ εὐρήματα τοῦ Ἐρκουλιάνου ἔφεραν στὸ φῶς ἓνα περίεργον σύγγραμμά του, πιθανότατα καὶ ὁ τρίτος σχολάρχης Διονύσιος ὁ Μεταθέμενος. Μὲ τ' ὄνομα αὐτὸ δόξαναν ἔβλεπε ποὺ ἄλλαξε δοξαῖα, ποὺ πέρασε ἀπὸ μιὰ σχολὴν στὴν ἄλλη. Στωϊκὸς στὴν ἀρχὴ ὁ Διονύσιος προσχώρησε στοὺς Ἐπικουρείους. Στὸ «Δίς κατηγορούμενος» ὁ Λουκιανὸς βάζει τὸν Ἐπίκουρο τὸν ἴδιο νὰ λέγη γιὰ τὸ Διονύσιον: μὲ χαρὰν του δραπέτευσε στὴν ἡδονὴ κόνοντας τὸ πλοκάμι τῶν συλλογισμῶν. Σκέφτηκε σὺν ἀνθρώπος καὶ ὄχι σὺν κενένας χαλὸς καὶ κατάλαβε πὸς ὁ πόνος εἶναι κακὸ καὶ εὐχάριστη ἡ ἡδονή: «πρὸς δὲ τὴν ἡδονὴν ἄμενος ἐδραπέτευσεν ὡσαύτ' δεσμά τινα διακόψας τὰς τῶν λόγων πλεκτηνάς, ἀνθρώπινα καὶ οὐ βλακώδη φρονήσας καὶ τὸν μὲν πόνον, ὃ περ ἐστὶ, ποτηρὸν, ἡδεῖαν δὲ τὴν ἡδονὴν οἰηθείς» (21). Σχεδόντι τὶς ἀήλιες (τῆς Στοῆς) καὶ κατάλαβε πὸς εἶναι κοινάμια αὐτὸ ποὺ λέγει, πὸς ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τῶν πόνων βγαίνει ἡ εὐδαιμονία: «τὴν παρὰ ταύτης (τῆς Στοῆς) ἤδησαν μουσθεῖς καὶ ἦν φρονὴ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν πόνων τὴν εὐδαιμονίαν παραγίνεσθαι λήρον οἰηθείς» (21).

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΣΕΙΑΣ Ἡ ἑλληνικὴ ἑκπαίδευση, ἰδιωτικὴ πάντα, ὁργανώθηκε

στὰ χρόνια τοῦ Ἐπικούρου καὶ κέρτισε αἰῶνες τῆς μορφῆς τῆς. Στὴν Ἀθήναν εἶχαν τὴν ἔδραν τους οἱ Ἀνώτερες Σχολές, ὅπως λέμε σήμερα. Κοντὰ εἰς δύο, τὴν Ἀκαδημία καὶ τὸ Λύκειον ἦ τὸν Περικλεῖον, ἰδρύθηκαν στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰῶνα δύο ἄλλες, τοῦ Ἐπικούρου καὶ τοῦ Ζήνωνος, ὁ Κῆπος καὶ ἡ Στοά. Δὲν ἔλειπαν καὶ ἄλλες μικρότερες. Οἱ φιλοσοφικαὶ σχολαὶ ἀπὸ μᾶς ἀρχῆς βρέθηκαν ἀντιμέτωπες εἰς ἠρηκτικὰ, ποὺ βαστοῦσαν ἀπὸ τοὺς σοφιστὰς, τὸ Γοργία ἰδιαιτέρα. Θεμιόμαστε τὸ συναγωνισμὸν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἰσοκράτη, ποὺ στάθηκε ἀπὸ τὶς βελθότερες ἀφορμὰς τῆς πολεμικῆς τοῦ Πλάτωνος κατὰ τῆς ἠρηκτικῆς καὶ κατὰ τῶν σοφιστῶν. Οἱ φιλοσοφικαὶ σχολαὶ ἔβλεπον ν' ἀπορφήσων οἱ ἠρηκτικαί, γιατί ἔβλεπον πλουσιώτερη καὶ ἐγκυκλοπαιδικώτερη μόρφωση. Οἱ ἴδιες δέχθηκαν στὸ πρόγραμμα τους τὴν ἠρηκτικὴν, ποὺ σὺν κληρονομικῇ ἀσφάλειαν σύρθηκε στὴν ἑκπαίδευση ὡς τὸ 190 αἰῶνα. Ἡ ὀνομασία *Rhetoricae*, μᾶς

ἀπὸ τῆς τάξεως τοῦ γαλλικοῦ γυμνασίου, κραταίει ἀπ' αὐτό.

Ἡ φιλοσοφικὴ σχολὴ δίδασκε ὅλες τὰς γνώσεις τῆς ἐποχῆς, ποῦ, περιορισμένες ὅπως εἶπαν, δὲν ἔξερπονσαν τὴς δυνατότητες ἐνὸς προσώπου. Ὁ Ἀριστοτέλης, κοντὰ στὴν ἄλλη παιδαγωγία του, εἶταν καὶ γιατρός. Τὰ μαθηματικά καὶ ἡ φυσικὴ εἶχαν σημαντικὴ θέση στὰ προγράμματα, καθὼς καὶ ἡ φυσιογνωσία, ἡ ἀστρονομία καὶ ἡ μετεωρολογία. Σὰν προκαίδια τῆς φιλοσοφίας περινοῦσε στὶς περισσότερες ἡ λογικὴ. Ἡ φιλοσοφία ἐρχόταν σὰν ἀποκρίσιμος. Αὐτὸ δὲν τὸ ἔχασαν ἀπὸ τὸ μῆτι οἱ δασκάλου καὶ αὐτὸ ἔδινε τὸν ἰδιαιτέρου χαραχτήρα στὶς σχολές. Οἱ παλαιότεροι Ἕλληνες φιλόσοφοι ἔζησαν σὰ φιλόσοφοι. Ὅσο προχωροῦν ὁμοῦ τὰ χρόνια στὸ χειρότερο ἐγγλιστροῦν καὶ αὐτοὶ σὲ δασκάλους τῆς φιλοσοφίας, μὲ παράλογο χαραχτήρα, προσαρμωμένοι στὶς τακτικότητες τῆς ἐποχῆς, ὅπως τὸ βλέπουμε στὶς περιγραφὰς τοῦ Λουκιανοῦ τὸ 2ο μ.Χ. αἰώνα.

Κατὰ τὸ ἀρχικὸ σχέδιο, εἶναι σχολές πολιτικῶν ἐπιστημῶν, μὲ κύριου σκοποῦ νὰ μορφώσουν πολιτικούς, ὅπως προβάλλει ἐκκάθαρα στὴν Πλατωνικὴ Ἀκαδημία. Στὴν ἀριστοτελικὴ σχολὴ ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἐποχοφεί μῆκος τὴν πολυμάθεια. Στους ἑλληνοιστικούς χρόνους γίνονται, ἰδιαιτέρου ἡ Ἐπικουρικὴ, λιμάνι γὰ τοὺς θαλασσοδαρμένους τῆς ζωῆς.

Δὲ λείπουν πρόφομοι ποῦ ὑπερπετοῦν τοὺς λιχουροὺς καὶ κνηγοῦν ευκολότερα καὶ πλουσιότερα κέρδη. Μὰ ὅσοι δὲν τὰ καταφέρνουν ἰδρῶσαν σχολές ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, στὶς μεγαλύτερες πόλεις. Αὐτῶν οἱ μεθητὲς πηγαίνονται νὰ διδάξουν σὲ μικρότερες καὶ σὲ χωριά. Ἔτσι παίρνει φυσιογνωσίαν τὴν ὄργανωμένη διαβάθμισή της ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαίδευσις: ἀνώτατῆ παιδεία (σχολές Ἀθῆνας), μέση (μεγαλύτερον κέντρον), κατώτερη (τῶν χωριῶν).

Ἡ ἴδια ἀνάγκη γεννᾷ καὶ τὸ διδαχτικὸ ἐγχειρίδιου καὶ τὴ ρουτίνα, ποῦ ἀπτελεῖ καὶ τὰ ἐλευθερότερα πνεύματα. Μορφὴ διδαχτικὴ παρουσιάζει στὸ μεγαλύτερο τῆς μέρος ἡ συγγραφικὴ παραγωγή τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Τὰ ἐπιτομητικὰ διδαχτικὰ ἐγχειρίδια, τὰ προσαρμωμένα δηλαδὴ στὴ μέση ἀντίληψη, ἔχουν μακροχρόνιον ζωῆ. Ἀντιγράφονται, δέχονται προσθήκες, συντομίζονται. Οἱ ἀρχαίοι δασκάλου δὲν εἶναι πολλοὶ εὐθιχτοι σ' αὐτὰ. Ἀντιγράφουν τὴν ξένη ἐργασία καὶ μὲ μικρὰς ἀλλαγὰς τὴν παρουσιάζουν σὰ δική τους. Ἡ διάκρισις συγγραφεῶν καὶ ἀντιγρα-

φεῖα δὲν εἶναι αἰσθητῆ. Τέτοιου πολὺ γνωστὸ καὶ μακροβίου διδαχτικὸ ἐγχειρίδιου, ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῶν δοξασίῶν πάνω στὴ φύση, δηλαδὴ ἱστορία τῶν φυσικῶν θεωριῶν, εἶταν τοῦ μαθητῆ τοῦ Ἀριστοτέλη Θεόδοστον μὲ τὸν τίτλου: «Φυσικῶν δοξῶν». Ἀπ' αὐτὸ βγήκε ὁ ὅρος δοξογραφία, ἐκθεσις τῶν δοξασίῶν τῶν φιλοσοφῶν. Τὴν ἀρχὴ τὴν εἶχε κάνει ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὴ συνέχισε ἡ σχολὴ του. Τὸ ἔργο τοῦ Θεόδοραστον, ἀφοῦ εἶδε μὲ δασκευὴ καὶ συμπλήρωσις στὶς ἀρχὰς τοῦ 1ου π. Χ. αἰώνα ἀπὸ ἔνα μὲ τ' ὄνομα μόνο γνωστὸ σ' ἡμᾶς δασκάλο, τὸν Ἀέτιο, ἔγραψε ὡς ἡμᾶς σὲ πολλὰς παραλλάξας, ποῦ ἀποτέλεσαν θέμα σοφῆς μελέτης τοῦ γερμανοῦ φιλόλογον Hermann Diels στὴ γνωστὴ συλλογῆ του μὲ τὸν τίτλου: «Doxographi Graeci» (1879).

Ἀπὸ τὸ ρουτινιζοῦσαν αὐτὸ κατόρθωσαν νὰ μείνουν μακριὰ ὅσο μύρθεσαν οἱ Ἐπικουριστοι, ποῦ ἡ σκέψη καὶ τὸ γραφικὸ τοὺς κράτησε πάντα θέρημ καὶ φρόνημα, καὶ κόποι, σ' ἔνα Λουκρητιο, βρήκε ὑψηλὴ ποιητικὴ ἐκφραση.

III. ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΟΙ ΤΟΥ Β' ΚΑΙ ΤΟΥ Α' Π. Χ. ΑΙΩΝΑ

Στὴ μητρικὴ του χώρα ὁ Ἐπικουρισμὸς ἀποικουρισμὸς ἔξερπει τὸ 2ο π.Χ. αἰώνα, ἐπειδὴ τὰ χρόνια εἶναι φορτωμένα αἵματα καὶ συμφορές. Τὸν καιρὸ ποῦ ὁ Ἀντίοχος ὁ Ἐπιφανὴς ἀγωνίζεσαι νὰ καταχρήσει τὴν Παλαιστίνην γὰ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία (κοιτ. σ. 164), οἱ ρωμαϊκὲς λεγεῶνες μακροπολοῦν τὴ Μακεδονία (Πύδνα 168). Τὸ 146 εἶναι ἡ χρονὴ τῆς ὑποταγῆς στοὺς Ρωμαίους. Οἱ συνθήκες γὰ τὴν πνευματικὴ ἀνεξαρτησία γίνονται ὄλο καὶ βαρύτερες. Τὸ δασκεῖμα αὐτὸ δὲν εἶναι εὐνοϊκὸ γὰ τὴν ἐπικουρικὴ διδασκαλία. Τὸ πολιτεῖμα τῆς Ἀθῆνας ἔγινε αὐταρχικὸ. Ἰδεολογικὴ φιλοσοφία καὶ πολιτεία κάνουν κοινὸ μέτωπο κατὰ τοῦ Ἐπικουρισμοῦ καὶ ἡ ρωμαϊκὴ κυριαρχία μεγαλύονα τὴν πίσση πάνω στὴ Σχολή. Ἡ ὀλιγαρχικὴ Ρώμη εἶναι ἐχθρική στὴ φιλοσοφία γενικῶς, ἰδιαιτέρου σὲ μὲ ἀπαναστατικὴ σὲ βέβητος φιλοσοφία, ὅπως ἡ ἐπικουρικὴ. Τὸ 161 μὲ δόγμα τῆς Συγκλήτου φιλόσοφοι καὶ ῥήτορες διώχονται ἀπὸ τὴ Ρώμη. Ἡ αἰχμὴ χωρὶς ἄλλο σιρέφεται περισσότερο ἐνάτινα σὸν Ἐπικουρισμὸ (Gellius, Noctes Atticae XV II, I. R. P. 551). Ὅταν λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ

155, οι Ἀθηναῖοι μελεγμένοι εἰς μιὰ δυσάρεστη ὑπόθεσις — εἶχαν λεηλατήσει τὸν Ἐρωπό καὶ οἱ Ῥωμαῖοι τοὺς καταδίκασαν εἰς πρόστιμο 500 τάλαντα — ἔστειλαν πρεσβεία πρὸς τὸν Σύγκλητον ἀπὸ φιλόσοφους, ἀπόφυγον νὰ περιλάβουν σ' αὐτὴν Ἐπικούρειο. Τὴν πρεσβεία τὴν ἀποτείλεσαν τρεῖς σχολάρχες, ὁ Κερνεσίδης τῆς Ἀκαδημίας, ὁ Διογένης ὁ Βαβυλωνίος τῆς Στοᾶς καὶ ὁ Κριτόλαος τοῦ Λύκου, προσημασμένοι ἐπὶ τὴν ὑποτέλεια. Ὅσοι βγαίνει ἀπὸ τὴν ἐπαγωγὴν, ἡ πολιτεία τὸ 2ο αἰῶνα ποτὶ δὲν συνιστᾷ στοὺς ἑφηβους ν' ἀκούσων τοὺς Ἐπικούρειους. Στενοχωρημένη ἐπὶ μετρητῶν ἡ πολιτεία τὴν ἐδασκαλία σὲς ἕνεκεν χώρος, ἐπὶ Συρία, ἐπὶν Παλαιστίνῃ, ἐπὶν Αἴγυπτο, ἀργότερα ἐπὶν Ἰταλίᾳ, καὶ οἱ νέες οἰκονομικαὶ συνθήκαι καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς παιδείας τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων εἶχαν καμὲν δεχτικὰς.

Παρ' οὗτ' αὐτὰ ἡ Σχολὴ ἔζησε ἐπὶν Ἀθῆναις καὶ ἔβγαλε ἀξιόλογους σχολάρχας καὶ ἐκπαιδευτικούς καὶ διακρίθησαν μὲ τὴν διδαχτικὴν καὶ συγγραφικὴν τοὺς δράσει. Σημειῶνας ἔδω ἐπὶν οἰκρὰ τοὺς σχολάρχας καὶ διαδέχτηκαν τὸν Ἐπίκουρο, ὅσοι μᾶς εἶναι γνωστοί, μὲ τὴν πιθανὴν χρονολογικὴν τοὺς εἶξει: Ἐρμαρχος (271-240), Πολύστρατος (240-210), Διονύσιος (210-180), Βασιλείδης (180-150), Ἀπολλόδοτος Κηροπότανος (150-120), Ζήνων (120-78).

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Ἀπὸ τὴν ἀρκετὰ διαστολίαι ζωῆς τῆς Σχολῆς τὸ 2ο καὶ 1ο π.Χ. αἰῶνα ἔχομεν θαμπὰ μονάχα φῶτα. Ὀλιγόληρες βιβλιοθήκαι, καὶ ἀνάμεσα τοὺς ἡ ἐπικουρικὴ παραγωγὴ ἔταρνε σπουδαία θέσι, χάθησαν. Οἱ κίβληροι τοῦ Ἐρμουλίδου δύνουν ἕνεκεν πληροφορίας, μονάχα δυνάμει προσώπων ἡ ἔργων. Κάποιοι καμὰ ζωηρότερη ἀχίνα ἔρχεται νὰ μᾶς γλυκάνει.

Ἀπὸ τὸ 210-180 τῆ Σχολῆς τὴν διεσθύνει ὁ Διονύσιος Διονυσίου Λαμιατρῆς, Ἀθηναῖος αὐτὸς καὶ διαδέχτηκε τὸν Πολύστρατον, ὅσοι μᾶς πληροφορεῖ ὁ Λαέρτιος (25). Στὴ σχολαστικὴ ἔργασσι φαίνεται ὑστερ' ἀπὸ ζωηρῆς προσοχῆς μὲ κίπνον Διάτμο, Εἰνώστου Σημαχίδῃ, Ἀθηναῖο καὶ κείνον, μαθητὴν πιθανότατα τοῦ Πολύστρατου, ὅσοι βγαίνει ἀπὸ ἕνα πύριον καὶ μᾶς ἔδωκε τὸ Ἐρμουλίδου καὶ καὶ τὸν σχολαστικὸν μὲ τὴν συνηθισμένην ἀξύνειά του ὁ Crönert (Kolotes καὶ Menedemos, 81-87). Ἐταῖν φαίνεται μιὰ «διδαχτὴ», κατάλογος δηλοδῆ ἀπὸ σχολάρχας, καὶ

ἄρχιζε ἴσως ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο. Ρίχτει κάποιο φῶς ἐπὶ τὴν ζωὴ τῆς Σχολῆς γὰ ἕνα διάστημα, καὶ μᾶς εἶταν λίγο γνωστό, ἔξω ἀπὸ μερικὰ «χωρῶς περιεχόμενα» ἰνέματα. Συνδοθέντων ἴσως ἀπὸ μιὰ διαθήκη βροια μὲ τοῦ Ἐπικούρου καὶ τῶν φιλοσόφων γενικὰ, καὶ εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὸ Λαέρτιο. Ὁ ἴδιος ὁ πύριος δὲν δίνει μερικὰς πληροφορίας γὰ τὴν ἑσωτερικὴν ἱστορίαν τῆς Ἀθῆνας. Ἡ ἀχίνα τοῦ ἔργου καὶ εἶναι μεγαλύτηρ, ἂν, ὅσοι σημαῖναι ὁ Crönert, συγγραφεὺς του δὲν εἶναι ὁ Φιλώδημος. Τὸ Διονύσιος ὁ Beloch, Π 2, 470, τὸν ταυτίζει μὲ τὸ Μετασθένειον, νεώτερον ἑρηνικῆς ὅσοι καὶ ὁ Crönert εἰς συμφωνοῦν.

Οἱ ἔσνοι - ΒΑΣΙΛΕΪΔΗΣ Ἡ Σχολὴ, καὶ ἀπὸ προέλευσις καὶ διάθεσις εἶταν ἑλληνικὴ, δὲν κατόρθωσε, μὲ τὴν ἀλλαγὴν τῶν συνθηκῶν, ν' ἀνταπαιθεῖ τελικὰ ἐπὶ ζηνικὸν θεῖμα, καὶ κατόπιν τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν μὲ βαρβαρὸτητα συνέπειας. Ὁ διάδοχος τοῦ Διονυσίου εἶναι Σόφρος, ὁ Βασιλείδης ἀπὸ τὴν Τύρον (180-150). Παράλληλα προβίβιλλε ὁ Φιλωνίδης ἀπὸ τὴ Λαοδικία, καὶ ἂν δὲ διαδέχτηκε τὸν Βασιλείδην, εἶταν ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς ἐκπαιδευτικούς τῆς Σχολῆς σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Ἡ ἀχίνα τὸν πέριται ἀπὸ τὸ 170-150.

Ὁ Βασιλείδης ἐπέδρασε ἐπὶ μαθηματικὰ. Ἀπὸ τὸ στήρονο του μαθηματικὸ Ὑψικλῆ τὸν Ἀλεξανδρεία μαθαίνουμε πὸς ὁ Βασιλείδης συναντήθηκε ἐπὶν Ἀλεξανδρεία μὲ τὸν πατέρα του (τοῦ Ὑψικλῆ) καὶ πὸς συζήτησαν μαθηματικὰ προβλήματα: «τὸ ὑπὸ Ἀπολλωνίου συγγραφῆν Περὶ συγκρίσεως τοῦ δεκαεπίδου καὶ εικοσαεπίδου τῶν εἰς τὴν αὐτὴν σφαιρῶν ἔγγραφομένων, τίνα ἔχει λόγον πρὸς ἀλλήλους». Ὁ συγγραφεὺς προσθέτει ἀκόμα: «ἔδοξαν ταῦτα μηδὲρθῶς γεγραφήκεναι τὸν Ἀπολλώνιον, αὐτοὶ δὲ ταῦτα καθόρασε; ἔγραψαν». Ὁ Ὑψικλῆς εἶναι ὁ μαθηματικὸς καὶ πρόσθεσε πρὸς περίφημα Στοιχεῖα τοῦ Εὐκλείδῃ τὸ 14ο βιβλίον καὶ οἱ πληροφορίες μᾶς ἔρχονται ἀπὸ τὸ σύγγραμμά του «Τὰ πρὸς Εὐκλείδην ἀναφερόμενα».

Εἰδήσεις, φτωχικὰς πάντα, μᾶς δύνουν γὰ τὸν Βασιλείδην κουρελιασμένα χωρόγραφου τοῦ Ἐρμουλίδου. Ἀπὸ τὴν μελέτη τοὺς ὁ Crönert φτάνει ἐπὶ πόρισμα πὸς σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ γίνεται στροφή τοῦ Κήπου εἰς μαθηματικὰ. Ὁ Ὑψικλῆς τὴν πραγματικὴν του τὴν προσοχὴν σ' ἕναν Πρώταρχον, καὶ αὐτὸς εἶναι χωρὶς ἄλλο ὁ ἐπικουρεῖος Πρώταρχος, καὶ, καθὼς ἀναφέρει ὁ γεω-

γράφος Στράβων, έχει μαθητή τὸ Δημήτριον Λάικον. Τοῦ ἑξαρεσκῶ αὐτοῦ ἐπακούειον, τοῦ Δημήτριου, σώθηκαν πολλὰ μαθηματικά συγγράμματα ἀνάμεσα στοὺς ἐρκουλιανικοὺς κώλωνθους.

Δίπλα στὸ Βασιλεῖδην προσέβλεπε καὶ τ' ὄνομα Θέσις, ποῦ δὲ μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἄλλης πηγῆς. Ὁ Βασιλεῖδης καὶ ὁ Θέσις πραγματεύθηκαν καὶ ἠθικά προβλήματα καὶ ὁ Φιλόδημος στὸ «Περὶ ἀργῆς» ἀναφέρει πῶς καὶ οἱ δύο ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ἴδιο θέμα. Σὰ συμπέρασμα σημειώνει ὁ Cῆρνερτ: «ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸ Ζήνωνα τὸ Σιδώνιον τὰ καταφρονημένα ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρον καὶ παρατηρούμενα ἀπὸ τὸν Πολύβιον μαθηματικά ἔπραν κάποια θέση στὴν ἐρευνήτικη περιοχῇ τοῦ Κήκου» (σ. 88).

ΦΙΛΩΝΙΑΝΗΣ Τὸ μαθηματικὸ καὶ φιλόσοφο Βασιλεῖδην, καθὼς καὶ τὸ Θέσις, τοὺς ἀίονους ὁ Φιλωνίδης, ἀπὸ τῆ Λαοδικαία τῆς Συρίας, ἄνθρωπος κοσμικός, μὲ μεγάλη δράση, πολυγράφος, εἰσοσόμενος τοῦ Σελευκιδῆ βασιλεῖ τῆς Συρίας Ἀντίοχον Δ' τοῦ Ἑσπερινῆ (175 - 164), ποῦ τὸν μῆρες στὸν Ἐπικουρισμὸ. Ἐρχόταν συχνὰ στὴν Ἀθήνα καὶ εἶχε φιλίεσ ὄχι μονάχα μὲ τοὺς δασκάλους του καὶ ἄλλους ὁπαδοὺς τῆς Σχολῆς παρὰ καὶ μὲ τοὺς κορυφαίους τῶν ἄλλων Σχολῶν, ὅπως μὲ τὸν Καρνεάδην, σχολάρχην τῆς Νέας Ἀκαδημαίας, καὶ μὲ τὸ Διογένη τὸ Βαβυλώνιον τῆς Στοῆς. Οἱ Ἐρκουλιανικοὶ κώλωνθους ἔφεραν στὸ πῶς μᾶς βιογραφία του, ποῦ τὴν ἔδωκε ὁ Cῆρνερτ καὶ τὴν ὑποθέτει νεανικὸν ἔργον τοῦ Φιλόδημου. Ὁ πάπυρος ἀκριβῆσαι τὰ ἔργα τοῦ Φιλωνίδην, ποῦ οὐ ἔργον ἔπραξιτοσαν καὶ τοῦ Ἐπίκουρου. Πραγματεῖοντασ, ὅπως τόδαξε ὁ Cῆρνερτ, ποικιλότατα θέματα: κανονικά (= λογικά), φυσικά, ἠθικά, φυσιολογικά, ἀκαθόριστα. Ὁ Φιλωνίδης δημοσίευσε καὶ ὑπομνηματίσε τὰ ἔργα τοῦ δασκάλου του καὶ ἄλλων Ἐπικουρείων. Εἶταν κρὸ πάντων γνωστὴ μὲ ἀναλογίαν τῶν ἐπιστολῶν τῶν κυριφαίων τῆς Σχολῆς, ποῦ τὴν εἶχε κάνει ὁ ἴδιος. Ὁ βιογράφος σημειώνει πῶς τὸν Ἀντίοχον τὸν Ἑσπερινῆ, ἐχθρικό στή διδασκαλία τῆς Σχολῆς, τὸν ἔκανε τὴν ἀγάπησιν μὲ τις ἔκατον εἰκοσι πέντε πραγματεῖες του καὶ μὲ τὰ ἐρμηνευτικά σχόλια στὰ ἔργα τῶν γνωστότερων Ἐπικουρείων: «Ἀντίοχου τοῦ Ἑσπερινοῦς ἠλλοτριωμένου κρὸς τὴν ἀίρεσιν Φιλωνίδης αὐτὸν ἀρεσιστην τῶν λόγων ἐπόησε, συντάγμασ ἐκατὸν εἰκοσι πέντε ἐκεδωκίως καὶ ἐνίους ὑπομνηματισμοῦσ τοῖς γνωρίμοις» (Cῆ-

nerτ, σ. 181). Στοὺς μεταγενέστερους εἶταν προπρότων γνωστὸς μὲ τις ἀξιόλογες ἐργασίεσ τὸν κῶνον στὰ κατάλοιπα τῶν ἀρχηγῶν τῆς Σχολῆς. Μὲ τὸ Φιλωνίδην σχετίζεται ἡ μεταρτίτευση τοῦ Ἐπικουρισμοῦ στή Συρία, ποῦ θὰ μᾶς ἀπασχολήσαι στὸ ἀμέωσος κεφάλαιον.

ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ Ο ΚΗΠΟΥΡΑΝΝΟΣ Τῆς τελευταίεσ δεκαετίεσ τοῦ 2ου αἰῶνα τῆς γρηίζουιν μὲ τὴ δράση καὶ τὴ συγγραμική τουσ παραγωγή τρεῖς ἐπικούρειοι, ὁ Ἀπολλόδοωρος ὁ Ἀθηναίος, γνωστὸς μὲ τ' ὄνομα Κηπουράννος, σχολάρχης πιδανότατα ἀπὸ τὸ 150 - 120, ὁ Δημήτριος ὁ Λάικον (γύρω στὰ 120 - 90) καὶ ὁ Ζήνων ὁ Σιδώνιος, ποῦ ἡ πνευματικὴ δράση του φράταν ὡς τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 1ου αἰῶνα (120 - 78).

Στὸ νόστιμο παρτεσοῦκλι Κηπουράννοσ δὲν μοροδοῦμε νὰ ἐμβασθόνουμε μὲ τὰ στοιχεῖα ποῦ μᾶς ἔμειναν. Ἐξοσάσε ἔνα δίστημα τὴ Σχολὴ μὲ τὴν προσοπικότητῆ του κα ἀχτινοβόλησ πέρ' ἀπ' αὐτὴ μὲ τὰ ποικιλόρισμα συγγράμματά του. Ὁ Διογένης Λαέρτιος σημειώνει: «καὶ Ἀπολλόδοωρος δ' ὁ Κηπουράννοσ γέγονεν ἄλλόγημοσ, δεσ ὑπερ τετρακόσια συνέγραψε βιβλία» (25). Ἀπὸ τὰ γνωστότερα ἔργα του εἶταν ἡ βιογραφία τοῦ Ἐπίκουρου, ποῦ τὴν ἔζημιουσαν πολὸ στὸν Κήπο. Σ' αὐτὴν παρτέμεικε συχνὰ ὁ Λαέρτιος (VII 181, X 2, 10, 18, 25). Διαβαζόταν ἐπίσοσ πολὸ τὸ ἔργον του «Συναγωγή τῶν Δογματῶν», ἡ πρώτη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ ἐπικουρική σκοπιά. Ὁ Λαέρτιος μᾶς ἔσωσε ἔνα δείγμα ἀπὸ τις ἀξιόλογες παρτηρήσοεσ του σ' αὐτὸ τὸ ἔργον. Συγκρένοντασ τὴν παρτοστοπία καὶ τὸ πηγαλο τοῦ Ἐπίκουρου μὲ τὴν πληθωρική παραγωγή τοῦ στοικίῶ Χρῆσικου ἔγρασε: ἄν ἀφαρτέσοεσ δεσ «ἄλλότρια» παρτεθήει ὁ Χρῆσικποσ, τὸ χαρτι θὰ μείνη ἀδειο. Ἡ ἐπίδρασὶ του εἶταν σημαντική καὶ ἡ φήμη του βόσασε ζωηρὴ σ' ὄλο τὸν πρώτο αἰῶνα.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ο ΛΑΙΚΩΝ

Ἐπίκουροσ τ' ὄνομα ποῦ προσβέλεσ συχνότερα στοὺς Ἐρκουλιανικοὺς πάπυρους εἶναι τοῦ Δημήτριου. Τὸν ἔγρασε ἀπὸ πληροφορίεσ τῶν ἀρχαίων, ἱδιαίτερα τοῦ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικόου, ποῦ τὸν λέγει: «τὸν κατὰ τὴν Ἐπικουρίεσον ἀίρεσιν ἐπιφανῶν» καὶ συζητῆι γνόμοσ του, βασικῆσ γιὰ τὴ Σχολή, πάντα σὲ λογικά θέματα, γιὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ χρο-

νου κλπ. (Πρὸς μαθημ. VIII 348, Ὑποτ. III 137). Μὰ τὰ εὐρήματα τοῦ Ἐρικούλινου βεβαίωσαν τὴν πολύμορφη συγγραφικὴ τὴν ἑρώση.

Τὸ ὄνομα Λάκων εἶναι δηλαδὴ τῆς καταγωγῆς του καὶ μᾶς δίνει τὴν εὐχάριστη ἀπορία πῶς μὲ τὸ γένοςμα πῶν χρόνων βρισκόμασθε ἕνα Λάκωνα νὰ ἔχει σχέση μὲ τὰ γράμματα, σημάδι τῆς ἀλλοτῆς ἐπὶ σύνθεσιν τῆς Λακωνικῆς. Ὁ Crönert, πρὸ τοῦ ἀρχαίου λεπιμαρειακῆ μελέτης (Kolotes und Menedemos σ. 100-120), φέρει εὐτοὺς συμπεράσματα πῶς οἱ πίκυροι μὲ τὸ ὄνομα Δημήτριος τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πλάωνα βαστοῦν ἀπὸ τὸν ἴδιον συγγραφέα. Ἡ μελέτη τοῦ Crönert, ἑλληνικὴ γὰρ τὴν ἀνομιμμένη ματιᾷ, φαίνεται πολλὰς πλευρὰς τῆς συγγραφικῆς ἐργασίας τοῦ Λάκωνα καὶ μερικῶν σύγχρονόν του χωρὶς νὰ πλουτίσει σημαντικὰ τὴς γνώσεως μας εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ Ἐπικούρου. Τὰ θέματα πρὸς πραγματικῶτα εἶναι λογικὰ, φυσικὰ, ἠθικὰ, ἑταιροκρατικὰ. Ἀφορμὴ εἰς τὰς πραγματικὰς ἐξέσεις ἐπιφέρει ἄλλαν σχολὴν, ἰδίαιτα τῆς Στωικῆς, καὶ ἡ ἐντύπωση ἀπ' ὅσα μετῶν ἀόμα νὰ διαβατοῦν στοὺς κορυφαίους πίκυρους εἶναι πῶς οἱ λογιστάται τῆς ἐποχῆς βρισκόνταν οἱ ἀπείκωτες μᾶχος μὲ τὴν πένη.

Ὁ Δημήτριος ἐργάζεται μὲ οἰστὸ συνεργεῖο ἀπὸ μαθητῆς ἢ ὁμοιδεῖται, ἀναφέρει τὰ ὄνοματα ἐκείνων πρὸ τὴν βοήθησαν ἐπὶ ἔργου του. Ἀπὸ τὴς κυριότερας φροντίδας του εἶναι νὰ ξεκαθαρίσει τὴς γνώμας τὸν παλαιῶν δασκάλων, τοῦ Ἐπικούρου, Μητρώδου, Πολύαινου, ἀπὸ παρεξηγήσεις τῶν ἀντίπαλων. Τὴν πολεμικὴ τὴν κάνει πολλὰς φορὰς ἐξηγητῶντος λέξεις καὶ φράσεις τοῦ Ἐπικούρου. Οἱ τίτλοι τῶν βιβλίων εἶναι σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Σχολῆς: «Περὶ οἰητικῆς», «Περὶ γεωμετρίας», «Πρὸς Πολύαινον ἀπορίας», «Περὶ τινων συζητηθέντων κατὰ δίκαιον», ὅμοιο μὲ τὸ «Συμπόσιον» τοῦ Ἐπικούρου ἢ τὰ «Συμποσιακὰ προβλήματα» τοῦ Πλούταρχου.

Τὸ ἦθος καὶ ὁ γραμμικὸς τὸν τρόπος τὴν βάζουν εὐ ἀρετὰ ψηλὸ ἐπίπεδο ἀνάμεσα στοὺς λόγιους τῆς ἐποχῆς του. Στέκεται δίπλα ἐπὶ τὸν Κηποτύρανον καὶ τὸ Ζήνωνα πρὸ ἔφεραν τὸν Ἐπικουρισμὸν εὐ καινούργια ἀκμή. Γράφει ἄνετα, χωρὶς γραμματικῶν περιορισμῶν, διὰ σκοτίζεται γὰρ τὴ χαλαρότητα, πρὸ ἐπίμονα τὴν ἀποκρίσεις ὁ Φιλόδημος. Γνωρίζομασθε μὲ σημαντικῶν Ρωμαίους, ἐχρημάθηκε, ἐπισκέφθηκε πιθανότατα τὴν Ρώμην καὶ ἔκανε τὴν ἀρχὴν ἐπὶ φιλία καὶ τοὺς δεσμοὺς πρὸς καλλίεργησαν ἀργότερα ὁ Φαίδρος, ὁ Σίρων, ὁ Φιλόδημος.

Η ΑΚΜΗ ΕΤΩΝ ΠΡΩΤΟ ΑΙΩΝΑ

Ἀνάμεσα μπορούμε νὰ μιλήσομε γι ἀκμὴ τοῦ Ἐπικουρισμοῦ τὸν 1ο π. Χ. αἰώνα. Ἡ Ἑλλάδα ἔχει ἰσορροπήσει μὲ κάποιον τρόπο κάτω ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴν ἔξοχον. Στὴν Ἀθήναν ἡ κίνηση εἶναι ζωηρὴ, οἱ σχολαῖς λειτουργοῦν μὲ ἀνεση, ξένοι καὶ Ρωμαῖοι ἐρχονται νὰ σπουδάζουν ἢ νὰ συμπληρώσουν τὴ μόρφωσιν τοὺς ἐπὶ τὸν τῆς Παλλάδας. Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἔξακολουθεῖ ν' ἀσκεῖ τὸ γόητρό της. Ἡ ἐπικουριανὴ μὲ τὴν Ρώμην εἶναι ζωηρὴ. Δασκάλου καὶ διακρίνονται ἐπὶ τὴν Ἀθήναν πηγαίνουσαν νὰ διδάξουν τὴν προετοιμασία τοῦ κόσμου, πολλοὶ κατοικοῦν ἐκεῖ μόνιμα, ἀποχοτοῦν μαθητῆς καὶ φίλους. Οἱ συνθήκες ἔγιναν ἰδιαιτέρα εὐνοϊκῆς γὰρ τὸν Ἐπικουρισμὸν καὶ ἡ διάδοσίν του ἀνάμεσα στοὺς Ρωμαίους εἶναι καταπληκτικῆ. Σὲ μερικὰς δεκαετίαι ἡ ρωμαϊκὴ παιδεία ποτιότερα βαθύνεται ἀπὸ Ἐπικουρισμὸν. Ἡ Ρώμη χάρισε τὸν ἔξοχο ἔθνος ἐπὶ τὴν ἐπικουρικὴν δασκαλίαν καὶ ἐπὶ τὸν ἰδρυτὴν της, τὸ μοναδικὸ ἐπὶ εἶδος τοῦ ποίημα τοῦ Λουκρήτιου. Πλούσια καὶ πολύμορφη εἶναι ἡ συγγραφικὴ παραγωγή ἐπὶ τὴς δυὸ γλώσσας.

ΖΗΝΩΝ Ο ΣΙΑΘΝΙΟΣ

Ὁ κορυφαῖος ἐπικουρισμὸς τῆς ἀρχῆς τοῦ 1ου π. Χ. αἰώνα εἶναι ὁ Ζήνων ὁ Σιδώνιος. Ὁ Κικέρων μᾶς πληροφορεῖ πῶς τὸν ἔκουσε μαζί μὲ τὸν Ἀττικὸν ἐπὶ τὴν πρώτην ἐπίσκεψίν του ἐπὶ τὴν Ἀθήναν (79/78). Ἀπὸ τὸν ἴδιον μαθαίνομασθε πῶς ὁ Ζήνων πρόφρασε ν' ἀκούσει τὸν ὀνομαστὸ ἀρχηγὸ τῆς Νέας Ἀκαδημίας Καρνεάδην (Acad. I 12, 46). Ἐπειδὴ ὁ Καρνεάδης πέθανε τὸ 129, ὁ Ζήνων δὲν μπορούσε νὰ εἶχε γεννηθεῖ ἀργότερα ἀπὸ τὸ 150 π. Χ. Ἀπὸ μᾶς ὑποχρῶνται τὸ δόξαλο τοῦ Ζήνωνα, τὸν Κηποτύρανον, νὰ τὸν βάλουμε ἐπὶ δεύτερον μᾶς τοῦ 2ου αἰώνα. Ὁ Λαίρτιος πληροφορεῖ: «Ζήνων τε ὁ Σιδώνιος, ἀφροσιτῆς Ἀπολλοδώρου, πολυγράφος ἀνήρ» (25). Ἐταν πιθανότατα σχολάρχης τοῦ Κήτου ἕστερ ἀπὸ τὸν Ἀπολλώδωρον ἢ τὸν Δημήτριον Λάκωνα, μὲ μεγάλη διδασκαλίαν καὶ συγγραφικὴν δρῆσιν. Ὁ Κικέρων τὸν λέγει coryphaeus epicureorum (De nat. deor. I 21, 59), acriculus senex, istorum acutissimus (Tusc. III 17, 38).

Ὁ Crönert μὲ βίσην τὸ κομμάτι τοῦ πίκυρου πρὸς ἀνάφερα ἐπὶ σ. 154 καὶ πληροφορεῖ τοῦ Φιλόδημου καὶ συνδυασμὸν μὲ γνώμας τοῦ Usener, Ἐπικ. σ. 407, καὶ τοῦ Susemihl II 261-264

καταρτίσει τὸ μακρὸν κατάλογο τῶν συγγραμμάτων του, περισσότερων ἀπὸ 20 καὶ μὲ ποικιλότητα περιεχομένου: Κανονικά, Φυσικά, Ἠθικά, Ἐγκύκλια μόρφωση (Μαθημᾶτα), Κριτικὴ κρίμενον καὶ Βιογραφικὴ. Ὁ Ζήνων εἶταν πρωτότυπος ἐπικουρικὸς συγγραφέας τοῦ πρώτου αἰώνα καὶ στάθηκε πηρὴ τοῦ Φαίδρου, τοῦ Φιλόδημου καὶ τοῦ Κικέρωνα, στοὺς πρώτους ἄμαξα, στὸ Ρωμαῖο μὲ διάμετρο τοῦ Φαίδρου.

*Ἐπισημασθέντων καλλιτέχνες εἰκασίας, τοῦ Hitzel καὶ τοῦ Usener. Ὅπου ὁ Κικέρων μιλάει γὰρ τὴν περιήγησην δηλαδὴ γὰρ τὴν ἀπέκλιση τῶν ἀτόμων ἀπὸ τὴν κἀθετα, ἀντίκει ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ζήνωνος «Περὶ παραγῶσεως» (De nat. deor. I 25, 69, De fin. I 6, 18). Τὸ «Περὶ θεῶν» τοῦ Ζήνωνος στάθηκε ἀπόδειγμα στὸ «Περὶ θεῶν διαγωγῆς» καὶ τὸ «Περὶ Ἐλευθερίας» τοῦ Φιλόδημου. Τὸ ἔργο τοῦ Ζήνωνος εἶταν ἐκίθηται κατὰ τὸ στωικὸ διονόσιον τοῦ Κυρηναίου. Τὴν ἀπάντησιν τοῦ ἔθετος ὁ Ποσειδώνιος. Τὸ «Περὶ εὐαγγελίας» τοῦ Ζήνωνος χρησίμευε ὑπόδειγμα στὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Φιλόδημου καὶ στὸ De natura deorum I τοῦ Κικέρωνα, μὲ διάμετρο τοῦ Φαίδρου. Πηρὴ τοῦ De finibus I τοῦ Κικέρωνα ἀποδείχεται ὡς «Περὶ τῶν» τοῦ Ζήνωνος, ἐνὸς ἢ καλλιτέστη Ἰβηνου (Hitzel, Untersuchungen 689-690) παραδεχόμενος πῶς ὁ Κικέρων ἀντίκει ἀπὸ ἔργο τοῦ Φιλόδημου ἢ τοῦ Φαίδρου. Τὸ «Περὶ ἠθῶν καὶ βίων» χρησίμευε πηρὴ στὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Φιλόδημου: «Τῶν κατ' ἐπισομὴν ἐξερασομένων περὶ ἠθῶν καὶ βίων ἐκ τῶν Ζήνωνος σχολῶν, ὅ ἐστι περὶ παρρησίας». Τὸ δευτερικὸν αὐτοῦ ἔργο τοῦ Φιλόδημου κήρει ἀργότερα ἄλλο τίτλο: «Περὶ καλοῦ καὶ τῶν ἀνεκὸν μόνων ἀρετῶν» κλπ. Ἄλλ' αὐτὸ βεβήθησαν στὰ ἐκκολληκὰ μὲ σκεπὰ πραγματικῆς μὲ τοὺς ἰσχυρισμοὺς: «Περὶ κολακείας», «Περὶ ἰοικονομίας», «Περὶ ἀρετῆς», «Περὶ φιλοδοξίας», «Περὶ ἐπιχειρηματικῆς».

*Ἀπὸ τὴν ὁμάδα Μαθημᾶτα οἱ πραγματικῆς: «Περὶ γεωμετρικῆς», «Περὶ ἱστορίας», «Περὶ παρανομῶν», «Περὶ μύθων», «Περὶ σμηροτικῆς», «Περὶ ποιημάτων χρήσεως», «Περὶ γεωμετρίας», εἶπαν ἐπισημασθέντων τῶν Στωικῶν. Τὸ «Περὶ παρανομῶν» πιθανότατα κριτικὴ τῆς ὁμώνυμης πραγματικῆς τοῦ Χρόνημον (Soic Vet. Fr., III σ. 202).

*Ἡ ἄφυκη, ρουτιναρισμένη διδασκαλία στὶς σχολὰς ποῦ προκαλοῦσε ἤδη τὴν ἀνεπιβίβητα τοῦ Ἰδρυτῆ, εἶχε προχωρήσει περισσότερο στὸν κατήφορο. Κοινοτομικῆς σκέψης γεωμετρισμένης μὲ ρητὰ καὶ παροιμίας περιγυροῦσαν γὰρ ὀργηλὴ σοφία, ἐνὸς κατέβησαν χαμηλὰ τὸ νοῦ τῶν νέων. Ἡ ἐπίκριση ἤρθε πάλι ἀπὸ τοὺς ἐπικουρισμοὺς καὶ ἐπικριτεῖ καμὰ φορὰ χονδρὸ τόνο. Ἡ φράσις τοῦ Φιλόδημου «καὶ ὄνη δὴλον» βασταδεὶ ἀπὸ τὸ Ζήνωνος.

*Ἀπὸ εἰς κριτικῆς καίμενον τὴν πρώτην θέσιν θὰ εἶχε τὸ ἐπ-

καθάρισμα καλλιτέστην καίμενον τῆς Σχολῆς, ἰδιαιτέρα τοῦ Ἐπικούρου. Ἡ πραγματικὴ εἶχε ἴσως γὰρ τίτλο: «Περὶ τῆς τῶν ἀρχαίων βιβλίων γνησιότητος». Κι ἄλλες πραγματικῆς τοῦ Φιλόδημου βασταδεὶ ἀπὸ τὸ Ζήνωνος: «Περὶ προνοίας», «Περὶ μουσικῆς», «Περὶ Στωικῶν» κλπ.

*Ἡ συγγραφικὴ σχέση τοῦ Φιλόδημου μὲ τὸ Ζήνωνος ἄριζε-ται ἀπὸ τῆς ἐμφατικῆς τοῦ ἴδιου: ἐκ τῶν Ζήνωνος σχολῶν, κατ' ἐπιτομήν, ἐπιτέμνεται ἢ ἐπικρίτεται. Ὅπου δὲν εἶχε γραπτὰ ὑπόδειγματα, εἶδεν ἐπιτομὴ ἢ διασκευὴ ἀπὸ τῆν προφορικῆ τοῦ διδασκαλίας: «ἡμῖν μὲν ὄνδν διαλεγόμενος ὁ Ζήνων καὶ λόγους τῶν ἀντιδοξαζόντων τοὺς ἐκκαίμενους προσηφέρετο καὶ τοιαύτας ἀπαντήσεα πρὸς αὐτοὺς ἔχρητο» Βρόμιος δὲ τοιαῦτ' ἔφρασε κατώματ' αὐτῶν καὶ συναντήματ' ἐκτίθεσθαι». Κατοπινὰ ἐρκουλικὰ ἐυρήματα θὰ φωτίσουν χωρὶς ἄλλο ἀκόμα περισσότερο τὴν σχέση τοῦ Φιλόδημου, Βρόμιου, Φαίδρου μὲ τὸ Ζήνωνος. Κάτι περιμένουμε γὰρ τὴ μορφή τοῦ λόγου τοῦ ἀπὸ τὸν ἔπαινο τοῦ Κικέρωνα, De nat. deor. I 21, 59 (Περὶ. Crönert σ. 175-176).

*Ἀπὸ τῆς μαρτυρίας καταλαβαίνει κανεὶς πῶς στὸ πρόσωπο τοῦ Ζήνωνος ἔχομεν ἀξιόλογο δάσκαλο καὶ συγγραφέα. Ἡ σημασία του γίνεται βίαια πὸ φανερὴ ἀπὸ τοὺς πάπυρους τῆς ἐρκουλικῆς βίλλης, ὅπου στεκόταν καὶ προτομὴ του. Γὰρ τὴ σημασία του μαρτυρεῖ καὶ ἡ πολεμικὴ τοῦ Ποσειδώνιου ἐναντίου του. Ὁ ἀγῶνας εἶχε ζωηροφῆ μὲ τὸ ξαναδιόνομα τῆς ἰδαιλιστικῆς φιλοσοφίας, ποῦ εἶχε τότε κορυφὴ τὸν Ποσειδώνιον.

*Ἀπὸ τὴ ζωηροφῆ κίνησις τοῦ 1ου π. Χ. αἰῶνα μὲ ἀπὸ τοὺς ἐπικουρισμοὺς, ποῦ εἶταν πλήθος, σ' ἡμᾶς ἔφρασαν μερικὰ μόνο ὀνόματα: Φαίδρος, Σίρων, Πάτωνας, Φιλόδημος.

*Ὁ Φαίδρος βρισκεται, γύρω στὰ 90 π. Χ., στὴ Ρώμη, ὅπου τὸν ἀκούει νεανίας ὁ Κικέρων. Ἀργότερα τὸ 79/8 τὸν ἔκοιαν καὶ τὸν συναναστράφηκε στὴν Ἀθήνα, ὅταν ὁ δάσκαλος εἶταν πλὴ σὲ προχωρημένη ἡλικία. Οἱ πληροφορίες τὸν φέρνον σχολάρχη σ' αὐτὰ τὰ χρόνια (ἀνάμεσα στὸν 78 καὶ 70). Οἱ ἐμφράσεις τοῦ Κικέρωνα γὰρ τὸ χαρακτηρισμὸ του εἶναι εὐνοϊκῆς. Τὸν λέγει nobilis philosophus (γνωστὸς μαζὶ μὲ ἀξιόλογος). Τὸ ἔργο του «Περὶ θεῶν» τὸ ἀντιγράφουν ὁ Κικέρων (De natura deorum

I 25 - 41) καὶ ὁ Φιλόδημος (Περὶ εὐσεβείας). Τὸν διαδέχεται ὁ Πάτρων, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὸ μόνον τ' ὄνομα του.

Γιὰ τὸ Σείρων ἔχομε πῶς εἶταν ἀγαπημένος δάσκαλος τοῦ Βιργίλιου καὶ τοῦ φίλου του Κοϊντίλιου Βάρου. Ὁ Κικέρων εἶχε φίλους μαζί του. Τὸν ἀναφέρει στὸ *De finibus*, ὅπου τὸν ὀνομάζει ὄπως καὶ τὸ Φιλόδημος ἄριστος ἄνθρωπος καὶ σοφώτατος ἄνθρωπος: «Cum optimos viros, tum homines doctissimos» (II 25, 119), στ' Ἀκαδημικὰ, ὅπου τὸν χαρακτηρίζει ὡς ἄριστο γνώστη τῆς ἐπικουρικήσ φιλοσοφίας (Acad. pr. II 33, 106) καὶ ὡς μὴν ἐπιστολῆ, ὅπου τὸν λέγει nostrum amicum (ad fam. V 11, γραμμὴν τὴν 709 ἀπὸ τῆ χρίσιν τῆς Ρώμης). Ὁ Βιργίλιος τὸν ἀναφέρει στὰ *Catalerpton*, V 8 R', καθὼς καὶ μεταγενέστεροι λατινοὶ συγγραφεῖς. Τ' ὄνομα τοῦ βρισκεται γραμμὴν καὶ Σείρων ἦ καὶ Σείρων.

ΦΙΛΟΔΗΜΟΣ Ὁ Φιλόδημος, ἀπὸ τὴ Γάδαρα τῆς Κοίλης Συρίας, πῆρε σημαντικώτατη θέση στὴν ἐπικουρική βιβλιογραφία μὲ τὰ εἰρήματα τοῦ Ἐρικούλου. Ἡ ζωὴ του πέφτει κάπου ἀνάμεσα στὰ 110 καὶ 28 π. Χ. Μαθητὴς τοῦ Ζήνωνα, ποὺ τὸν τιμοῦσε ἀποθεωτικῶς, ἔγινε πολὺ γνωστὸς καὶ περιζήτητος δάσκαλος στὴ Ρώμη, φίλος καὶ προστατευόμενος σημαντικῶν προσώπων. Ἰδιαίτερα συνδέθηκε μὲ τὸ L. Calpurnius Piso Caesonius, τὸν θάτατο τοῦ 58. Ὁ Ὀράτιος γνωρίστηκε καὶ συνδέθηκε μαζί του καὶ τὴν ἀντιμοναρχική τήσση τοῦ νέου Ὀράτιου θέλησαν νὰ τὴν ἀποδώσουν στὴν ἐπίδρασή του. Ὁ Βιργίλιος, ὁ Κοϊντίλιος Βάρος, ὁ Βάριος ἄκουσαν τὰ μαθήματά του, ὁ Κικέρων, ὄπως εἶδαμε πῶς πάντω, τὸν εἶπε, καθὼς καὶ τὸ Σείρων καλύτερο καὶ σοφώτατο, ὅσο κα ἂν εἶταν ἀντίπαλος τοῦ προστατῆ καὶ φίλου του Πίωνα. Κι ἐνῶ ἐκείνων τὸν χτύπησε μὲ τὸ γνωστὸ λόγο του, ἐχθροὶ καὶ περιαιχθηθῆκε τὸ Φιλόδημο καὶ τὸν εἶπε ἄριστα καταγεγραμμένον, ὅχι μόνον στὴ φιλοσοφία παρὰ καὶ στὶς ἄλλες μαθήσεις, ποὺ λένε πῶς τὴν περιφρονοῦν κάπως οἱ Ἐπικουρῶται: «non philosophia solum, sed etiam ceteris studiis, quae fere ceteros epicureos neglegere dicunt, perpolitus» (in Pisonem 70).

Στὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία βρισκονται μιὰ σειρά ἐπιγράμματα τοῦ Φιλόδημου, αἰσθησιακὰ καὶ ἄσερνα, ποὺ ὅμως δὲν τοὺς λείπει ποιητικὴ πνοὴ καὶ κάποια χάρις. Ἐρχονται ἐξ ἄν-

τίθεση μὲ τὴ ρεζική καταδίκη τοῦ κάθε συμποτικῶ κα ἑρωτικῶ ἀπὸ τὸ φιλόσοφο. Ἡ προσοπάθεια ποὺ ἔκανα καλύτερα νὰ βρῶ τὴ σχέση τῶν στίχων μὲ τὴς φιλοσοφικὰς τὸ ἀνιλήψαι δὲν ἔφτασε ὁ ἀποτέλεσμα. Ὁ τι λέγουν ὁ Κικέρων στὸ in Pisonem 68 κ. καὶ ὁ Ὀράτιος στὴ Σάτιρα I 2, 121 γιὰ τὴν ὑπερβολικὰ αἰσθησιακὴ καταδίκη τὴν ἴδική του δὲν εἶναι ἀκριτὰ νὰ φωτίσουν τὴν ὀρθότητα. Θάρτητα κανεὶς ὁ σημείον νὰ χωρίσει τὰ δυὸ πρόσωπα.

Τὰ εἰρήματα τοῦ Herculanorum ἔφεραν στὸ φῶς τὸ συγγραφεῖ. Ἀνάμεσα στοὺς 1800 κύλιανδρους σημαντικὸ μέρος εἶναι τοῦ Φιλόδημου καὶ οἱ εἰδικοὶ ἰσχυρότερησαν πῶς ὁ περιθωριακὸς σημασίαις διακρίνοντὸν τὸ γράμματό του. Τὰ ὁ ἀπαιτικτικὴ κατάστασις τὴς περισσώτερας φορὴς χαρακτηρογρα ἔδωσαν ἀφορμὴ γιὰ μακρόχρονη, κοπιαστικὴ ἔρευνα, μὲ ἀξιοθαύμαστη πλλὴς φορὴς δέξινια, ποὺ φώτισε τὴ θέση τοῦ Ἐπικουρισμοῦ ἀπὸ πλλὴς πλεορὴς. Σήμερα ἔχομε πρόχειρα δόλιχη σιὰ συγγραμματα τοῦ Φιλόδημου, τυχαίαν στὴ συλλογὴ τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων τοῦ Teubner. Τὰ κυριώτερα θὰ τ' ἀναφέρω παρακάτω στὴ βιβλιογραφία τοῦ κεφαλαίου: Ἡ νεώτερη ἔρευνα.

Ὁ Φιλόδημος εἶναι γαλατικὸς ἀρσέδεξος. Τὸν ἀποθεωτικὸν σεβασμὸ τῶν ἐπικουρῶτων στοὺς ἀρχηγούς τῆς Σχολῆς τὸν φέρνει στὴν τελευταία συνέλευσι. Ὁ τι εἶπαν ἐκεῖνοι εἶναι οσοῦ κα ὁμογενικῶ γιὰ τοὺς νεώτερος. Ἄν ὁ Ἐπικουρὸς, ὁ Μητρόδομος, ἄσκαμ κα ὁ Ἐμμορὸς, λέγει, τὴ σημερινὴ τὴν παραδέχονται γιὰ τέχνη, ὄσοι γράφοντὸν νὰ ἀντιθετὰ δὲν ἀκίχοντὸν πολὺ ἀπὸ τὸ ἐγχεσμα τῆς πατροκονίας (Πιστοική σ. 12, ἐκδ. Sudhaus). «Κυριώτατη ἰσοχρῶσή μου εἶναι νὰ περιφρήσῃται σὴν Ἐπικουρῶ, ποὺ τὸν διαλέξαμε ὄδηγὸ τῆς ζωῆς μας» (Περὶ παρηγορίας ἀπ. 45,8 κ., ἐκδ. Olivieri). Ἐχε ὄμως ἄλλο τὰ σημάδια τοῦ ἐπίγονου. Εἶναι, ὄπως εἶπαν, οσοῦ μηρηκεσιακῶ. Συναλῆα ὁ τι εἶπαν ἄλλοι, κατὰ τὴ συνθήκη τῶν δόσκαλων τῶν ἀλληγοτικῶν χροῖων νὰ δαυεῖζονται ἔχνη περιουσία καὶ τὴ διαχαρίζονται ὁσο νὰ εἶναι δικὰ τους. Ἀπὸς μὲ μὴν ἄλλια δικαιολογία, πῶς κάθε ἐπικουρῶ εἶναι κοινὸ χέμα τῶν ὄσκαδῶν. Ἀντιγράφει χωρὶς στενοχῶρια τοὺς πολιοῦτερος, τὸ δόσκαλό του Ζήνωνα πρῶτα, τὸν Κρητοῦρανο, τὸ Θεόφραστο ἄσκαμ καὶ τὸν Ἀρσῶτων τὸν Κεῖο. Μά τι αὐτὸ εἶναι πολῶτιμος, ὄπως ὁ Πλάτονης καὶ ὁ Διογένης Λαέρτιος. Τὰ ἔργα του μᾶς ἐπιφράσκοντὸν νὰ ὀβουμε μιὰ ματιὰ στοὺς φιλοσοφικὸς καννῶδες τῆς ἐποχῆς. Κῆρις θέματα εἶναι ἡ ἀξία τῶν μερικῶν ἐπιτηρηῶν γιὰ τὴ φιλοσοφία, τῆς σητικῆς γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ πολιτικῶ, τῶν ποιημάτων, ζήτηματα λογικῆς κλπ., κα ἄντιπαλοὺ τοῦ περισσότερο οἱ Σκεπτοί.

Τὸ γράψιμο τοῦ Φιλώδημου δείχνει καθαρὰ ποῦ μοφοῦσαν νὰ καταστήσουν μὲ τὸν καιρὸ ὁ δριμύτης τοῦ Ἐπίκουρου καὶ τῶν συνεργατῶν του στοὺς ἐπιθυμητούς καὶ ἀποδοτικότερους συγγραφεῖς τοῦς. Ἡ περιφρόνησις γιὰ κάθε λογοτεχνικὴ στολίδα, ἡ ἀποφυγὴ κάθε πολυειπωμένου καὶ κοιντοῦ, ποῦ χαρακτηρίζεται τὴν ἔκφραση τοῦ Ἐπίκουρου, κατατάσσει τὸ ἔνα ἄχρωμα, σὺν τῷ κατὰ γράμματι ἰδιώματι, ποῦ δὲν τοῦ λείπει ὅμως ἀκόμα καὶ στοὺς Φιλώδημου κάποιους προσωπικὸς τόνος. Ὁ Φιλώδημος εἶναι σωστὸς καλαμαρῆς, μὲ ἀπονημνόνουσι καὶ ἀσκησι τοῦ γράψιμο. Ἀποφεύγει τὴ χωμαδία συστηματικὰ, κάνει ἢ προσπαθεῖ νὰ κάνει ὕφος καὶ ἔχει τὴν χαρακτηριστικὴν ἀπαρέσκεψιν τῶν γραμματισμένων τοῦ τύπου του, ποῦ μὲ κάποιον τρόπο τὴν δυναμώει ἢ πᾶσι πῶς ὑπερτερεῖ ἀποδοσία ὑπόθεσι. Τὸ ἔργο του εἶναι ὀλόκληρη ἐπικουρικὴ βιβλιοθήκη, ποῦ δὲν προσθέτει βέβαια τίποτα στις μεγάλες γραμμὰς τῆς διδασκαλίας οὔτε ὑψώνει τὸν τόνο της, πλουτίζει ὅμως τὴν γνώσιν μας γιὰ τὴ ζωὴ τῆς Σχολῆς, γιὰ τὴ διανοητικὴν τῶν γραμματισμένων τῆς ἐποχῆς καὶ γιὰ τὰ ζητήματα ποῦ κοῦραζαν τὸ μυαλό τοῦς. Εἶναι πάλι ἔνα παράδειγμα γιὰ τὴ στάθμη ὅπου μπόρεσε νὰ καταβῆ καὶ τὸ γενναίτερον ἀκόμα κήρυγμα οὐ ἀνθρώπων ποῦ κῆτος ἀπὸ ἔξην κατοχὴν ζήτουσαν νὰ βγάλουν ἀπὸ τὰ γράμματα τὸ ψαμί τοῦς. Μάλιστα οὐ στιγμὴ ποῦ γύρω του ἐπιτίλγεται ἐνοχλητικὴ ζωὴ, ἀνωστατώσεις ἀπὸ τίς σκέψεις ποῦ γινώσκον τὸ κόσμον.

Σὲ ἀντίθεσι μὲ τοὺς ἑλληνιστὲς δασκάλους στὴ ζωὴ αὐτὴ πῆρε μέρος καὶ ἀπ' αὐτὴν ἔμπνεύστηκε ὁ ρωμαϊκὸς Ἐπικουρισμός.

IV. Ο ΕΠΙΚΟΥΡΙΣΜΟΣ ΣΤΙΣ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Η ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟΥΣ ΞΕΝΟΥΣ Ἡ ἐπικουρικὴ φιλοσοφία γεννήθηκε ἀπὸ συνθήκας ἑλληνικὰς, σὺν ἀντίδραση τοῦ ἔμπροσθεναικού κόσμου τῶν ἑλληνικῶν πόλεων γύρω στοὺς Αἰγαίον καὶ σὺν συνέχεια καὶ διακλήρωσι τῆς καλλιῆς ἰωνικῆς παιδείας. Γιὰ ἔνα Ρωμαίον τοῦ 8ου αἰῶνα εἶταν ἀκατανόητη καὶ ἀχώρευτη, ὅπως καὶ γιὰ ἔνα Μακεδόνα ἢ κανένα Ἀσσύτη. Τὸ ἀνθρώπινο τὸν ὀλοκό τὸ μάρτυρε ἀπὸ τίς ἑλληνικὰς πόλεις, ἀπὸ τὴν Λάβυσσον μὲ κάποιον, ἀνεξήγητη γιὰ μᾶς, προτεραιότητα, ἀπὸ τὴν Μυτιλήνη, ἀπὸ τὴν Ἀθήνη. Μὲ τὴν

μεταβολὴ ὅμως ποῦ ἔγινε στὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ σύνθεσι τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου ὕστερα ἀπὸ τὴν μακεδονικὴν κατάκτηση σχηματίστηκαν στὴ Συρία, στὴν Παλαιστίνην, στὴν Αἴγυπτον, στὴν Ἰταλίαν, κοινωνικὰ στρώματα ἰκανὰ νὰ δεχτοῦν τὸν ἐπικουρικὸν εὐαγγελίον. Ὁ μεγαλοπόλεμος, ὅπως ἡ Ἀντιόχεια, ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ Ἱερουσαλὴμ, ἡ Ρώμη, μὲ τὸν δραστηρίον ἐμπόρον καὶ μὲ τὴν ἀτυχετοβόλιαν τοῦς, κατοικήθησαν ἀπὸ πολυάριθμους εὐκατάστατους ἐπιλαρχηματῆς, ποῦ ποῦθεν μάλιστα καὶ ἀπλῶσαν τὸ χέρι καὶ τὴν πᾶσαν ἀπ' ὅπου μοφοῦσαν. Οἱ τῆς ἔκρινε, ὑποστηρικτῆς ἀπὸ τοὺς βασιλιάδους, ἔκαναν ἀγῶνα ἐνάντια στοὺς γαιοχτήμονες, ποῦ ἐξουσιοῦσαν ὡς τότε διόκληση τὴν ζωὴν. Οἱ ἀντιδραστικὲς τάξεις, ἀντίθετα, στήριγμα τοῦς εἶχαν τὴν μεγάλην ἰδιοκτησίαν καὶ ὀλοκίαν τὴν παραδοσί, τὴν θρησκίαν καὶ τὰ νότια ἔθιμα. Στὸ ἰσχυρὸ τοῦς συγκρότημα ἢ πᾶσι μοφοῦσε νὰ γίνῃ μονάχη μὲ τὰ γινώστα μᾶς, τὸ ρευστὸ χέριμα, τὴν κίνηση καὶ τὴν ἐργατικότητα, μὲ πραχτικὲς γνώσεις καὶ ἠρηθίον ἀντίκρουμα τοῦ κόσμου. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ ἔκανε τοὺς ἀνθρώπων τῆς Ἀνατολῆς πρῶτα, τοὺς Σύρους καὶ Αἰγύπτους, ἀργότερα τοὺς Ρωμαίους, καὶ γερμῶσαν τίς ἀθηναϊκὰς σχολὰς. Στὴν προπαθέσει τοῦς γνωρίστηκαν μὲ τὴν ἐπικουρικὴν διδασκαλίαν καὶ οἱ ἐξυπνότεροι κατάλαβαν πῶς αὐτὴ εἶταν τὸ δραστηριότερον ὄλοκον κατὰ τὸν σκοταδισμόν τοῦ τόπου τοῦς. Σὰ φλόγα οἱ ἔξω χῶρα ἀπλώθηκε ὁ Ἐπικουρισμός στις χῶρας τοῦ παλαιού πολιτισμοῦ καὶ κατένεσε μέσα στὴν Ἀθήνην προσιτάμενος εἶτε ἐξωριστῆς προσηγομίας τοῦ Κήπου καὶ εἶναι Τύριον, Σιδῶνιον, Λαοδικῶδες καὶ Γαδαρῶνιον. Τὸ ἴδιο σὲ μεγαλύτερη κλίμακα ἔγινε καὶ στις ἄλλες σχολὰς. Τῆς Στωικῆς ἀκόμα καὶ ὁ Ἰδρυτῆς ὁ Ζήνων εἶταν Φοίνικας. Μὲ ἔχει μεγαλύτερη σημασίαν γιὰ τὸν Κῆπον.

ΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗ ΠΡΑΞΗ

Ἡ ἀξιόλογο εἶναι τὸ μεταφύτερον τῆς διδασκαλίας στις ἔξενες χῶρας. Σ' ὀλοκα σχεδὸν τὰ μέρη οἱ πολιτικὸν ἀρχηγοὶ κερδήθησαν στὸν Ἐπικουρισμόν, ποῦ ἄλλαξε χαρακτηριστῆρα καὶ πρόθεσι. Ἀρχικὰ μὲ ἀπὸ τίς βασικὰς γραμμὰς τῆς, ἐξηγημένη ἀπὸ τὴν προκίλισή της, εἶταν ἡ φυγὴ, τὸ ἀποτραβήγισμα ἀπὸ κλειστὴν κοινότητα καὶ ἡ αὐτοκαλλιέργεια. Μὲ τοὺς ἔξενους θιασώτες τῆς ὅμως ἐκτετάχθηκε στὴν ἀνοχτικὴν ἀγορὰν καὶ στὴν κοινωνικὴν πᾶσιν. Ἡ κίνηση εἶχε ζωηροῦσι στὴν ἴδαν τὴν Ἀθήνην τὸ 2ο αἰῶνα. Ἐκεῖ δ-

μος περιοριζόταν σε τσακισμούς ανάμεσα στις σχολές, σε μάχες με την πένα και σε λογομαχιαστικό ιδίωμα, που δεν τους ε-
παρνε είδηση ή παρατέρα κόσμος. Ένώ στις άλλες χώρες, ο-
που οι συνθήκες ήταν διαφορετικές, οι επικουρικοί προβάλλον
σάν ήγρεις των προδευτικών.

Οι λαοί των Μεσογειακών χωρών είναι από το 2ο αιώνα
και πέρα χωρισμένοι σε δύο. Από τη μία μεριά είναι οι γαι-
οτήμονες, συντηρητικοί, φανατικά κολλημένοι στην παράδοση,
έχθρικοί στην ελληνική έπιστήμη και την ελληνική παιδεία. Από
την άλλη οι έμποροβιότρες, οι κοσμογυρισμένοι, που μιλούν
και διαβάζουν ελληνικά και ζητούν μεταρρύθμιση και προσαρ-
μογή στα νέα ήθη. Οι δύο παρατάξεις πάλεψαν σκληρά, καθώς
είναι φυσικό. Οι γρησότεροι από τους προδευτικούς έμπεύον-
ταν από τον Έπικουρισμό. Στην αντίθεση των δύο κόσμων οί-
χνουν φώς τα βιβλία των Μακκαβαίων. Γράφηκαν προς το τέ-
λος του 2ου π.Χ. αιώνα και εκδόθηκαν το πρώτο την ιστορία
των Έβραίων από το 174 - 135 π.Χ., το δεύτερο το μαρτύριο
των έφτά αδελφών Μακκαβαίων και της μάνας τους τον καιρό
του Άντιόχου του Έπιφανή.

Ο ΕΠΙΚΟΥΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ Οι Έβραίοι είχαν συρ-
θει ως τους ελληνιστι-
κούς χρόνους με τα άρχοντα και θεοκρατικά ήθη, με τον άρ-
χιερέα τους θρησκευτικό και πολιτικό άρχοντα. Ο ελληνισμός,
ξ κινώντας από τη Συρία, άρχισε να κάνει ραγίσματα στον άλυ-
πιστο γρανίτη της στασιμότητάς τους. Σχηματίστηκε και σ' αυ-
τούς προδευτική τάξη, που χαραχρητιστικά της είναι ή συμ-
πάθεια στην ελληνική παιδεία και ή πολεμική στους φανατικούς
ζηλωτές της πάτριας θρησκείας και των πάτριων ήθών. Έξωτε-
ρικά φαινόταν σάν πάλη του ορθολογισμού με το φανατιστικό άν-
τικρισμα της ζωής. Υστερ' από μακρούς άγώνες οι προδευτι-
κοί κατάφεραν να πάρουν άδρια και το άρχοντατικό αξίωμα. Σε
βοήθειά τους ήρθε ο Άντίγονος Έπαφανής (175 - 164), μημέ-
νος στον Έπικουρισμό από το Φιλωνή, δσο κι άν το έπίθετό
του Έπαφανής σήμαινε το θεό φανερωμένο στα πρόσωπό του.
Συνδυάζοντας όμως το τερπνόν μετ' το άφελίμου ο βασιλιάς
της Συρίας ήθελε να βάλει χέρι στους θησαυρούς του ναού.
Τους φανατικούς, που έμειναν κολλημένοι στα πάτρια, τους

κήρυξε στασιαστές, κατέλαβε την Ίερουσαλήμ και το ναό, έκα-
ψε τα Ιερά βιβλία, διόρισε προδευτικών άρχιερέα, υπογράσεσε
τους Έβραίους τ' άλλέξουν ένδομασία και σχήμα. Τους πάρα-
ξε πολύ, κοντά στα λεφτά, που έκαναν φτερά, το γυμναστή-
ριο που ίδρυσε κάτω από την άκρόπολη και ή έπιβολή της δημ-
βείας. Άξιοσημείωτη γιά την πνευματική ιστορία είναι ή περι-
κοπή του Β' Μακκαβαίων : « Έπανεύσαντος δέ του βασιλέως και
της άρχης κρατίσως (ο διορισμένος προδευτικός άρχιερέας Ίά-
σων), εϊθέως επί των Έλληνικών χαρακτήρα τους δημοφίλους
μετήγε... και τας μιν νομίμως καταλύων πολιτείας, παρα-
νόμως έθιμούς έκείνους. άομένως γάρ ήπ' αυτήν την άκρό-
πολιν γυμνάσιον καθίδρυσε, και τους κρατίστους των έφάρων
ήτοιπάσων υπό πέπασον ήγετ. ήν δ' ουτως άκμή τις Έλληνη-
σμού, και πρόσβασις άλλοφυλισμού διά την του άσπεβους και σέκ
άρχιερέως Ίάσωνος ύπερβάλλουσαν άναγνείαν, ώστε μηκέτι περι
τας του θυσιαστηρίου λειτουργίας προσθύμους είναι τους Ιερείς,
άλλά του μιν ναού καταφρονούντες και των θυσιών άμελούν-
τες έσπευδον μετήγειν ήν εκ παλαιότερα παρανόμως χορηγίας,
μετά την του δίκουσιν πρόκλησιν, και τός μετ' άφρόνους τμάς έν
σδδενί τιθέμενοι, τός δέ Έλληνικάς δόξας καλλίστας ήγούμενοι»
(Μακκαβαίων II 4, 10 - 15).

Η αντίδραση τελειωτικά νίκησε. Άκόμα και τ' όνομα του
Έπικουριου, παραφθοραίντο, διατηρήθηκε στη γλώσσα του έβραϊ-
κού λαού και σημαίνει τον άθεο Έλληνα φιλόσοφο. Μά ή Πα-
λαιστίνη έμεινε ποτισμένη από ελληνική σοφία. Το ειδυλλιακό
στά Εδαγγέλια είναι κάποια μακρινή άνάμνηση της γαλήνης
που επαγγέλλθηκε ή έπικουρική διδασκαλία. Παρόμοια πάλη
έγινε χωρίς άλλο και σε άλλες χώρες.

Ο Έπικουρισμός λοιπόν στους τρεις πριν από το Χριστό αι-
ώνες είναι παγκόσμια δόξαμη. Ο άγώνας του μεγάλη έπολιτι-
στική πάλη, ή νίκη του νίκη του άνθρώπισμου, ή ήττα του ναυ-
άγιο της πρώτης μεγάλης προσπάθειας του άνθρώπου.

λαπανθήναι και γενέσθαι διά βιάθους περίκλειο τῆς σηκαδόνας ἐνδοσης, ὡστε καρπῶν ὑπερβάλλον εἰς ὄρας πλήθος ἔξενεγκεν» (Πλούτ., Μάρκος 21).

Τὴν ἀγροτέτητα τοῦ Σύλλα στήν Ἀθήνα τὴν περιγράφει ὁ Πλούταρχος μὲ τ' ἀκόλουθα λόγια : «Ὁ Σύλλας χύθητε μεσόνυχτα στήν πόλην, τρομερῶς, μὲ πολλὰ σάλπγγες καὶ κέρατα, ἐνώ ὁ στρατός ο' ἔνα νεῦμα τον εἰσέχτηκε μὲ ἀλαλαγμοὺ καὶ βουητὸ στήν ἀρπαγὴ καὶ σὸ φρόνο καὶ πῆρε τοὺς στενοδόρμονας μὲ γυμνά σπαθιά ὡστε νὰ μὴν ἔχει μετρωμὸ ὁ ἀριθμὸς ἐκείνων ποὺ σφάχτηκαν. Ἀκόμα καὶ σήμερα μπορεῖς ν' ἀναμετρήσεις τὸ πλήθος ἀπὸ τὸ αἷμα ποὺ ἔβρεξε στὸν τόπο. Γιατί, χωρὶς νὰ λογαριασοῦμε ὅσους σκοτώθηκαν στήν ἐπὶλοιπη πόλη, τὸ αἷμα ποὺ χύθηκε γύρω στήν ἀγορὰ σκέπασε ὅλο τὸν μέσο ἀπὸ τὸ Δίκυλο Κεραμεικὸ. Πολλοὶ μάλιστα λέν πως ἔχρυσήθηκε ἀπὸ τίς πύλες καὶ πλημμύρισε τὸ προάστειο. Ἐνὼ σκοτώθηκαν ἔτσι τόσοι, δὲν εἶταν λίγοι ἐκεῖνοι ποὺ χάλωσαν τὸν ἑαυτὸ τους ἀπὸ λύπη καὶ ἀγάπη τῆς πατρίδος. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ εἶχαν αἰσθημα μέσα τους ἔφτασαν σὲ ἀπόγνωση, τρομαγμένοι, μὰ ποὺ δὲ θάβρισκαν φιλανθρωπία καὶ μετροπιάθθηα τὸ Σύλλα. Πῆρε καὶ τὸν Παισαῖ ἀπὸ τὸ λῆγ' ὁ Σύλλας καὶ ἔσκαψε τὸ μεγαλύτερο μέρος του, ἀνάμεσα στ' ἄλλα καὶ τὴν ἐπιλοθίχη τοῦ Φίλωνα, ἔργο τέχνης, ποὺ τὸ θεώμαζε ὁ κόσμος» (Πλούτ., Σύλλας 14). Νωρύτερα εἶχε προμηθευτὰ χρήματα ξεγυμνώνοντας τοὺς θεσαστροὺς τῶν ἑλληνικῶν ναῶν. Ἐπειδὴ χρεώστηκε ξύλα ἔσκαψε τὰ περιφραγμὰ δέντρα τῆς περιοχῆς τῆς Ἀθήνας, τὸ ἄλλος τοῦ Λύκειου καὶ τὰ κλατάνια τῆς Ἀκαδημίας.

ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΦΡΙΚΑΛΕΩΤΗΤΗΣ

Γυμνασμένοι ἔτσι πάνω στοὺς ἔξενους πῆγαν νὰ κόψουν ὁ ἕνας τοῦ ἄλλου τοῦ τὸ λαοῦ. Αὐτὰ τὰ χρόνια ἔγιναν στὴ Ρώμῃ ἀγροτέτητες ποὺ μόνο μὲ τίς φρικαλεότητες τῶν καρπῶν μας μποροῦν νὰ παραβγοῦν. Οἱ ἀφορμὲς εἶταν οἱ ἴδιες. Στὴν ἀρχὴ κάλωσαν δυὸ στρατοὺ, ὁ Μάρκος, ἀρχηγὸς τῶν δημοκρατικῶν, καὶ ὁ Σύλλας, τῶν ἀριστοκρατικῶν. Κι οἱ δυὸ εἶχαν κάνει τὸ ρωμαϊκὸ στρατὸ προσωπικὸ τοὺς ὄργανο. Τὸν συντηροῦσαν μὲ τίς φορολογίες καὶ τίς ἀρπαγές. Πολυάριθμοι πληθυσμοὶ δὲν εἶχαν ἄλλο μέσο βιοπορισμοῦ παρὰ τὴ στρατιωτικὴ ἠπηρεσία γιὰ λογαριασμὸ κάποιου ἀπαιχτηγῶ. Ἡ κατάσταση

αὐτὴ ἀναστατάσε τὸ ρωμαϊκὸ κόσμο καὶ ἄλλαξε τὴ σύνθεσὴ του.

Ἔνα δόσστημα ὀργίσε ὁ Μάρκος (87 π.Χ.).
ΜΑΡΙΟΣ Κυνηγμένος ἀπὸ τὴ Ρώμῃ, ἔξαγυριζέται ὕστερ' ἀπὸ κομιστοραγικὲς περιπέτειες, ἐνῶ ὁ ἀντίπαλὸς του Σύλλας κάνει τὸν πόλεμο στήν Ἀσία κατὰ τοῦ Μιθριδάτη. Οἱ ἀποστάμενοι του (ἐπισημασθέντες) ἀρπάζουν ἀπὸ τὸ βῆμα τὸν ἕπατο Ὀκταβίω καὶ τὸν σφάζουν. Ὁ ἴδιος εἶναι σιωπηλὸς, μωτρωμένος, στυγνός, ὅπως ταριφεῖ ο' ἐκεῖνον ποὺ ἔχει δύναμη : «φθηγόμενος μὲν ὁδὲν, ὑποδὴλῶν δὲ αἰετὶ τῇ βαρῆτητι τοῦ προσώπου καὶ τῇ στυγρότητι τοῦ βλέμματος ὡς εἰσὸς ἐμπίλῃων φόνων τὴν πόλιν» (Πλούτ., Μάρκος 43).

Ἔχει δορυφόρους διαλεγμένους σκλάβους : «Αὐτοὶ οἱ μὰ μῆξ η' ο' ἔνα βλέμα του σκοπόσαν τὸν Ἀρχάριο, ποὺ εἶχε κάνει συνάληκτος καὶ στρατηγός. Καθὸς πῆγε νὰ μιλήσει τοῦ Μάρκου καὶ ἐκεῖνος δὲν τοῦ ἀπάντησε, τὸν σκόπεσαν μαροσά τοῦ, χτυπώντας τον μὲ τίς μαχαίρες. Ὑστερ' αὐτ' αὐτὸ ὅσους τὸν χαιρετοῦσαν καὶ αὐτὸς δὲν τοὺς μιλοῦσε εἴτε ἀντιχαίρετας, αὐτὸ εἶταν σύνθημα νὰ τοὺς κόβουν ἀμέσως τὸ κεφάλι σὸ δρόμο, ὡστε τοὺς φίλους νὰ τοὺς πᾶναι ἀγωνία καὶ φρίκη ὅσε φορὲς πλοστοῦσαν τὸ Μάρκο νὰ τὸν χαιρετήσουν. Κι ἔβλεπες στοὺς δρόμους καὶ σ' ἀλόκληρη τὴν πόλη ἄλλους νὰ τρέχουν καὶ νὰ κυνηγοῦν καὶ ἄλλους νὰ φεύουν καὶ νὰ κρύβονται. Κι ἀποδοχίμας πὺς οἱ στιγμὲς κινδύνου δὲν μαροσάσε, νὰ ἔχει ἑπιστομένη στὴ φιλοβενία ἢ στὴ φίλια. Γιατί λιγοστοὶ βεβῆθραν ποὺ δὲν πρόδωσαν στὸς διάχτες ἐκεῖνοὺς ποὺ ζήτησαν καταφύγιο σὸ σπίτι τους. . . Ὁ Κάκιος Λουκάνιος, ποὺ εἶταν στρατηγὸς μαζὶ μὲ τὸ Μάρκο τὸν πόλεμο κατὰ τὸν Κίρβρον καὶ ἔκανε θοῖομο μαζὶ του, ἐπειδὴ ο' ἐκεῖνον ποὺ πῆγε νὰ παρακαλοῦσι γι' αὐτὸν, ὁ Μάρκος εἶπε ἐπείκει νὰ πεθάνει, κλειστοῦκε σὸ δωμάτιο του, ἄναξε πολλὰ κέρβουνα καὶ κέργρη. Τὰ κορμὰ ποὺ πενόνταν ἀνάμεσα καὶ κενόνταν στοὺς δρόμους δὲν κινούσαν οἱ-χο παρὰ φρίκη καὶ τρόμο. Τὸν κόσμο τὸν περὶζε πολὺ ἡ ἀπίστη τῶν καλουμένων Βαρδυσίων, σκλάβων δορυφόρων τοῦ Μάρκου. Τ' ἀφεντικὰ τοὺς τόσοσαν σὰ σῖται τους, ἀπείματον τὰ παιδιὰ τους, ἐβίαζαν τίς γυναῖκες τους καὶ εἶταν ἀσπαρμάζονται στήν ἀρπαγὴ καὶ στὸν φόνο, ὅσπου οἱ ἄνθρωποι τοῦ Κίνα καὶ τοῦ Σεργόριου σκεκνήθησαν, εἰσέχτηκαν ἀπάνω τους ἐνὸ κοινόνταν σὸ στρατιωτικό καὶ τοὺς «κατακόπτεσαν» ὅλους (Πλούτ., Μάρκος 44).

Ἀχόρτατος ἀπὸ αἷμα ὁ κολασμένος γέρος πέθανε 72 χρονῶν μέσο σ' αὐτὲς τίς φρικαλεότητες. «Καὶ μέγα ἔσχε παρωτῖκα τὴν Ρώμην χόρμα καὶ θάρος ὡς χυλεπῆς τυραννίδος ἀπῆλαγμένην» γράφει ὁ Πλούταρχος (86 π.Χ.).

ΣΥΛΛΑΞ

Στὸ δρόμο βρισκόταν ὁ ἄλλος σταυρωτής, ὁ Σέλλας, νέος αὐτός, ἀκμαϊότερος καὶ ἀπανθρωποκτόνος, ἂν μπορεῖ νὰ φαντασθῆται καὶ ἀπανθρωπότερο ἀπὸ τὸ Μάριο. Εἰκόνα τῆς φάσεως του μᾶς δίνει ὁ Πλούταρχος. Τὴν γκριζάδα τῶν ματιῶν του, τὴν πιρὴ καὶ ἄγρια, τὴν ἔκανε φοβερότερη τὸ χρώμα τοῦ προσώπου τοῦ κατακόκκινου, σπαρμένου μὲ ἄσπερες βούλες: «τὴν δὲ τῶν ὀμμάτων γλαυκώτερα δεινῶς τιμῶν καὶ ἄκρατον οὖσαν ἡ χροῖα τοῦ προσώπου φοβερωτέραν ἔποιε προσδεῖν. Ἐξήνθη γὰρ τὸ ἐρυθρῆμα τραχὺ καὶ σκορδαῖην καταμεμυγμένον τῆ λευκότητι» (Σέλλας 2).

Γερνοῦσε νικητὴς τοῦ Μιθριδάτη καὶ ὤρμησε τοὺς στρατιώτες του νὰ πλατακυκλώσουν τὴν Ἀσία γὰ νὰ τοὺς ἔχει κτὸ δεμένους στὸ πρόσωτό του. Μαρὸς στὴν ἀπειλή τοῦ σταυρωτομένου ἀρχηγοῦ τῶν ἀριστοκρατικῶν ἔβριε προσπάθεια νὰ ἐνωθοῦν οἱ δημοκρατικοὶ ἄλλοι τῶν ἀπρωχάτων. Τὸν ἀγῶνα τὸν ὑποστήριξαν Σαυίτες καὶ Λευκινοί, κοὺ πολιορκίαν γὰ τὴν ἀνεξαρτησία τους. Μὰ οἱ ἀρχηγοὶ τους, εὐγενεῖς καταγωγῆς οἱ περισσότεροι εἶτε ἀγοραῖοι ἀπὸ τοὺς κλειστούς, προδίδαν τὴν ἰκέρησιν τοῦ λαοῦ. Ἡ κατάσταση ποὺ δημιουργήθηκε εἶταν τέτοια ποὺ οἱ δημοκρατικοὶ ἔπαυαν καταστροφές. Πολέμησαν εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἰταλίας, ἀκόμη καὶ μαρὸς στὰ τείχη τῆς Ρώμης. Σὲ σκληρὴ μάχη νικήθηκαν οἱ Σαυίτες.

Κοντὰ 25 χιλιάδες ἀπ' αὐτοὺς ὁ Σέλλας στρίμψε στὸν ἱσπύδρομο καὶ κίλεσε τὴ Σύγκλητον σ' ἓνα κοντινὸ δειλὸν. Οἱ ὀκταμῆτες ἔλαμπαν ἀπὸ εὐχαρίστησιν γὰ τὴν συμφορὰ τῶν δημοκρατικῶν. Ὅταν ἄρχισε ἡ συνεδρίασιν καὶ μιλοῦσε ὁ Σέλλας, ἀκούσθηκαν γοῦρες κρανῆς. Οἱ ἀνθρωποὶ του ἔκραζαν τοὺς 25 χιλιάδες, τοὺς κλειμένους στὸν ἱσπύδρομο, ὅπως εἶχε δεσφάξει. Στοιεὺς παραμένοντες συγκλητικῶς εἶπε μὲ δειλὴν τὴν ἀπάθεια ὁ Σέλλας: Μὴ σπουδίζετε γὰρ ὅτι γίνεται ἔξω. Εἶναι μαρκεὶ ἀδύνατον ποὺ πρόσταται νὰ τοὺς βάλουν γινώσῃ: «Κρανῆς δέ, ὡς εἰκόσ, ἐν χωρίῳ μαρὸς τοσοῦτον στρατιωτικῶν φορομένων καὶ τῶν συγκλητικῶν ἐκταλγόντων, ὅσοις ἐπέσχανε λήγαν ἀρέστην καὶ καθιστηκτοὶ τῆ προσώπῃ προσέειν ἐκέλευσαν αὐτοὺς ἐπ' λόγῳ, τὰ δ' ἔβρι γινόμενα μὴ καλυπταρμονεῖν νοσητεῖσθαι γὰρ αὐτοὺς κελύουσιντος ἐνίους τῶν ποτηρῶν» (Πλούτ., Σέλλας 90). Κι ὁ κτὸ ἀργὸς Ρωμαῖος, προσδέτει ὁ Πλούταρχος, καταλάβαινε ποῖς ἔβριε ἀλλαγὴ τίρανου, δὲν ἔβριε ὄμως μαρὰ ἀπολάλαγῃ: «Τοῦτο καὶ ἐπ' βραβυδύτωρ Ρωμαῖοιον νοησαι μαρδόντησαν, ὡς ἀλλαγὴ τὸ χροῖμα τυραννίδος, οὗς ἀπαλαγῆ γέγονε» (82 π.Χ.).

Ἄρχισε τις σφαγῆς καὶ γέμισε τὴν πόλιν μὲ φόνους ποὺ δὲν εἶχαν οὔτε ἀριθμὸ οὔτε ὄρια: «τοὺ δὲ Σέλλας πρὸς τὸ σφάτταν τρακομένου καὶ φόνων οὐτ' ἀριθμὸν οὐδ' ὄρον ἔχόντων ἔμεικλάντος τὴν πόλιν». Οἱ ἐγκάθετοι ζήτησαν στὴ Σύγκλητον νὰ ὀρίσῃαι δούους ἀποφάσει νὰ ἐθῶνται. Ὅτωι γεννήθηκα οἱ κατάλογοι τῶν προγραφῶν: «ὁ δ' οὖν Σέλλας ἐσθῆς ὀδηοφόρῳτα προέγραψεν, ὀδδενὶ τῶν ἐν τέλει κοινοσεμένους. ἀγαπακτούντων δὲ πάντων, μίαν ἡμέραν διακλιπῶν ἄλλους προέγραψεν εἰκοσα καὶ δεκαοσίους, εἶτα τρίτῃ κλίαν οὐκ ἐλάττους. . . προεγράφοντο δὲ οὐκ ἐν τῇ Ρώμῃ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐν πάσῃ πόλει τῆς Ἰταλίας» (Πλούτ., Σέλλας 81). Μιλόντας δημοσία εἶπε πὸς πρόγραψε δούους θυμάταν, δούους κλίαι τοῦ ζέφυραν θά τοὺς γράψαι.

Ὅσοις ἔαρεθε τὸν προγραμμένον, τιμωρία γὰ τὴ «φιλιανθρωπεία» του εἶταν θάνατος, καὶ ἂν ὀ κρυμμένους εἶταν ἀδερφός, γιός ἢ γυνὴς. Ὁ φονεὶς ἔλαμπε ἀμοιβῆ τῆς «ἀνθρωποφονίας» ἀπὸ τάλαντα ἀκόμη καὶ ἂν ὁ δούλος σπύτου τὸν ἀρένητῃ ὁ γιός τὸν πατέρα. ἄμειουσε τὴν παρουσία τῶν προγραμμένων καὶ ἀράρισε τὰ πολιτικὰ δικαιώματα τῶν γυν καὶ τῶν ἔγγονῶν τους. Τὸ χροῖμα ἔβρι τὸ κερδιότερο κίνητρο. Οἱ σποτωμένοι ἀπὸ θυμὸ ἢ ἔχθηρα εἶταν ἐλάχιστοι μαρκατὰ σ' ἔκείνους ποὺ σποωθήσαν γὰ τὸ λεγτὰ. Ἄλλον σπύτουσε τὸ μαρκελὸ σπύτι, ἄλλον τὸ περιβέλλ, ἄλλον τὰ ζεστὰ νερά. ἄν ἔβριε παθαρός ἀπὸ αἵμα οὗτε νυός θεοῦ οὗτε ἔσπια προστάτῃρα τοῦ γένου οὗτε πατρὸς σπύτι. Οἱ ἀντρος σφάττανταν μαρκατὰ σπῆς γυναικας τους καὶ τὰ παιδιὰ σπῆς ἀγαλιὰ τῆς μίνας (Πλούτ., Σέλλας 81).

Οἱ ἀγνώμητες τράβηξαν ἀλκοῖδα μὲ τὸν Πομπητίου καὶ τὸν Κάισαρα, μὲ τοὺς Ἄντωνίου καὶ Ὀκταβιανῶ, ὥσπου πάνω στὸν κατατομοσιωμένον δημοκρατικὸ λαὸ κήθησε βαριά ἡ πλέκα τῆς ἀτοκρατορίας τοῦ Ἀύγουστου (31 π.Χ.).

ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ

Οἱ στρατοκράτες ἔπαυαν τὸ ὄλο τοῦ δημοκράτητῃ ἢ τοῦ ὀλυγαρχικοῦ, ἐνὸ κοιτάζαν νὰ κυριαρχήσουν οἱ ἴδιοι, παίζοντας μαζὶ τὴ μὴ ἢ τὴν ἄλλη παρτάξῃ. Ὁ Μάριοσ ἔβριε ἔκκληση στοὺς δημοκρατικῶς, ἀκόμη καὶ στοὺς δούλους. Μὰ ἐλάχιστοι ἀπὸ τοὺς τελευταίους τὸν ἀκολούθησαν. Τὸν πραγματικὸς τους ἀγῶνα τὸν ἔκαναν οἱ σκληρὰ τυραννισμένοι δεκαριά χροῖνα ἀργότερα μὲ τὴν ἱστορικὴ τους ἐπαναστάσιν τοῦ 73 π.Χ.

Οἱ πόλεμοι τῆς Ρώμης ἔβριαν, ὅπως καὶ ὁ Πελοποννησιακός, γὰ τὴν προμήθεια δούλων. Ὅλοκληρες στρατιεὶς αἰμαλιστωμέ-

νοvs Ἀσιάτες κουβήλων στή Σακελία καί στήν Ἰταλία. Οἱ παλακοὶ κίτιοι, Ἕλληνες καί Ρωμαῖοι, ξεριζώθηκαν καί σκλάβοι πῆραν τή θέσιν τους στή λατιφρόνια τῶν νεόκλυτων τοῦ πολέμου. Ὁ ρωμαϊκὸς λαὸς πήγαινε νὰ ξεφανιστεῖ, ὅπως καὶ ξεφανίστηκε τελειωτικά μέσα στοὺς κατακτημένους λαούς. Στους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους δὲν μπορούσε νὰ γίνη λόγος γιὰ ρωμαϊκὸ λαόν. Τὸ κράτος τὸ κυβένησαν ξένοι αὐτοκράτορες καί ξένοι στρατιωτικοί, μὲ ἡγετική τάξη τοὺς γαιοχρῆστους τῶν ἐπαρχιών. Ἡ ἀπότομη ἀπόσυρση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δούλων καὶ ἡ ἀλλαγὴ στή σύνθεσιν καί στοὺς χρόνους τῆς ζωῆς τους προκαλέσει βαθύτατο ἀναβρασμό, ποὺ εἶχε συνέπεια τὴ μεγάλη ἐξέγερση. Μὲ τοὺς μονομάχους ἐπισκεφαλῆς καὶ ἕνα ἱκανὸ ἀρχηγό, μὲ μόρφωση ἑλληνική, τὸ Σπάρτακο, ποὺ ἀναδείχτηκε ἀξιόλογος ὀργανωτῆς καί στρατιωτικὸς ἡγέτης, Ἀσιάτες, Θράκες, Γαλῆτες, Γερμανοὶ, ἀδελφωμένοι, πολέμησαν γιὰ νὰ σπῶσουν τὰ σιδερά τους. Ἡ ἐξέγερση ἀπύκνωσε καί τ' ἀφάνισαν ἄλλη μιὰ φορὰ τὴ σκληρότητά τους. Τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τοὺς 70.000 δούλους ἐξοντώθηκε. Τὸ δρόμο ἀπὸ τὴν Καπίη στή Ρώμη τὸν σκέπασαν στή σειρά 6.000 σταυροὶ μὲ ἀνθρώπινα κορμιά κερφωμένα ἐπάνω τους. Ὁ νικητὴς τοῦ Σπάρτακου εἶταν ἕνας στρατηγὸς τοῦ Σῦλλα, ὁ Μάρκος Λικίνιος Κράσσος, ὁ πλουσιότερος ἀνθρώπος τῆς Ρώμης, ποὺ σπείλανε τὰ πλοῦτη τὴ ἀγοράζοντας τις περιουσίας τῶν προγράμμετων.

Οἱ Ἐπικουρεῖοι

Οἱ περάσιες αὐτὲς ἀναστατώσεις ἐδῶνησαν τὸ πέρασμα τοῦ Ἐπικουρεῖοι στήν Ἰταλία. Μ' ἄλλη τὴ βαναυσότητα τῶν πολέμων πλατιά στρώματα τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ σ' ὅλο τὸ κράτος δέχονταν τὴν ἐπίδραση τῆς ἑλληνιστικῆς παιδείας. Ἡ προοδευτικὴ τάξη χαίρεται μὲ ἀνακούφιση τὸ ἐπικουρεῖο δόγμα καί τὸ εἶχε παραγγεῖν στὶς ἀφῆς τῆς ἀγονίας καὶ ὄδυο γιὰ τὴν θλίψη καί τὴν ἐπιβίωση. Ὁ Ἐπικουρεῖος ἔγινε τὸ κατ' ἐξοχὴν δόγμα τοῦ δημοκρατικοῦ κόσμου τῆς Ρώμης, μαχητικὸς ὅμως καί μὲ ἄμεση ἀνάμειξη στήν πολιτικὴ ζωὴ. Ὁ Μέμμιος, ποὺ τὸν προσφώνεῖ τὸ ποίημά του ὁ Λουκρήτιος, εἶταν χωρὶς ἄλλο ἐπικουρεῖος, καθὼς καὶ ὁ στενὸς φίλος τοῦ Κικέρωνα Τίτος Πομπηϊανὸς Ἀττικὸς, ποὺ μαζί ἄκουσαν μαθήματα στὴν Ἀθήνα. Ὁ γνοστότερος ἀπὸ τοὺς ἄντρες αὐτοὺς εἶναι ὁ Κάσιος, ὁ δραστήγιος

πολιτικὸς, ποὺ ὠργάνωσε τὴ συνωμοσία καί τὸ φρόνο τοῦ Καίσαρα (44). Εἶταν καί ὁπαθητικὸς μορφωμένος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ φυσιολογικὴ ἔμφραση ποὺ δίνει στὸ ὄραμα τοῦ Βροῦτον «τοὺς Ἐπικουρεῖοι λόγους χρώμενος», μ' ἐπιχειρήματα δηλαδὴ ἐπικουρεῖα (Πλάυτ., Βροῦτος 37).

Ὁ Ἐπικουρεῖος κατέχτησε τὴ Ρώμη καί οὐ θεωρεῖται. Ἀπὸ τὸν Κικέρωνα μαθαίνουμε πὸς ὁ πρῶτος ποὺ μὲ βιβλίον ἔκανε γνωστὴ στὴ Ρώμη τὴν ἐπικουρεῖα διδασκαλία εἶταν ὁ C. Amalfinius. Παρουσιάστηκε πιθανότατα ὑστερ' ἀπὸ τὴν κρισιμότητα τῶν φιλοσοφῶν στὴ Ρώμη (σ. 152). Τὸ βιβλίον του διαβάστηκε καὶ ἐξοφάρισε ὁπαδούς στὸν Ἐπικουρεῖο, ποὺ ἀμετὰ γλῆγορα κατέχτησε τὴν Ἰταλία (Italiae totam occupaverunt), ὅπως γράφει ὁ Κικέρων. Καί κάθε φορὰ ποὺ ἀναφέρει τοὺς ἐπικουρεῖους τῆς Ἰταλίας μεταχειρίζεται, μὲ κόπο χωρὶς ἄλλο, φράσεις ποὺ τινάζουν τὸ μεγάλο ἀριθμὸ τους («sunt tam multi sint Epicurei», De fin. I 7, 25). Τῶν περισσότερων τὰ ὀνόματα τὰ ξέρουμε ἀπὸ τὸν Κικέρωνα (πρθ. Zeller, III 1^ο σ. 387, 2).

ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ

Τὸ δυνατότερο ἀντίπαλο ἢ διδασκαλία τὸν βρήκε στὴν ψυχὴ τοῦ Τίτου Λουκρήτιου Κάρο, ποὺ τὴ σύντομη τοῦ ζωὴ τὴν πέρασε μέσα στοὺς ἀτέλειωτους ἐξωτερικοὺς πολέμους καί στὶς σφαγῆς τῆς Ρώμης καὶ ὀρθώθηκε μὲ ἀνδρικό φρόνημα στὸν ἔξουτελισμὸ καί στὴν ταπείνωση τοῦ ἀνθρώπου. Εἶχε γεννηθεῖ στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα καί πέθανε στὰ 44 χρόνια του. Χρονολογικὰ ὄρια τῆς ζωῆς του βάζουν τὸ 98-54. Παῖδι καὶ ἔφηρος λοιπὸν ἔζησε τις βαρβαρότητες τοῦ Μάρκου καί τοῦ Σῦλλα, ἀργότερα εἶδε τὴ συνωμοσία τοῦ Καπίου, τὴν εἰσαγωγὴ τῆς λατρείας τοῦ Μίθρα στὴ Ρώμη, τὸν Κλάω νὰ τρομοκρατεῖ τὴν πόλιν μὲ τις συμφορὰς του, τὴν πρώτην τραγωδίαν καί τὴν ἔτοιμασία τῆς δικτατορίας τοῦ Καίσαρα. Ἀμέτοχος ὁ ἴδιος, σὴν γνήσιος ἐπικουρεῖος, στὴν πολιτικὴ καί στὰ ἐγκλήματα, τραγοῦδισε μὲ δυνατὴ πνοὴ τὴν ἐπικουρεῖα φυσικὴ καὶ ἀγωνίστηκε νὰ ξελαφρώσει τοὺς σύγχρονούς του ἀπὸ τὸ ἀδελφοφόντο μίσος καί τις μάχες ἀπὸ τις διωπιδαιμονίες καί τὴν ἀμάθεια, ποὺ τις ἔκανε ἐπιβλοια θύματα τῶν βάρβαρων ἀπαιρηγῶν.

Μὲ τὸνο προταξιαστο ἔφαλε τὸ τραγοῦδι τῆς γῆς, τὸ νοσταλγικὸ ὕμνο τῆς εἰρήνης καί τῆς ὁμορφιάς τῆς ζωῆς, ποὺ ἡ μανία τῶν ἀνθρώπων τὴν ἔκανε κόλαση. Τὸ ποίημα ἀρχίζει μ'

ένα ύμνο στο σύμβολο της ειρήνης, την Ἀφροδίτη, που γεμίζει στεριά και θάλασσα ζωή, δάχνει τους ἀγέρχους και σκορπεί τα σύννεφα. Στην εἰσαγωγική πνοή της ξεκινάει ἡ γῆ. Ὁ ποιητής δίνει εἰκόνα τῆς ἀνοιξιάς ἀπὸ τις ζωντανότερες ποὺ ζωογράφει ἄνθρωπος. Τὸ ἔπεροχο τραγούδι κορυφώνεται μὲ τὴ φιλογεφῆ παράκληση στὴν Ἀφροδίτη, μὰ προσονυχῆ, τῆ μοναδικῆ ποὺ ἔκανε ὁ Λουκρήτιος, νὰ μερέψει μὲ τὰ χάρια της τὸν Ἄρη, τὸν ἀγριο θεὸ τοῦ πολέμου. «Ὅταν θὰ ἔρθει νὰ καθῆσαι κοντὰ σου, διαν ἀναμμένους ἀπὸ ἔρωτα θὰ κρεμᾶται ἀπὸ τὰ χεῖλιά σου, σφίξει τὸν πάνο στὸ στήθος σου, σκεῖται τὸν μὲ τὸ ἄγιο κορμὶ σου, χύσει γλυκὰ λόγια ἀπὸ τὸ στόμα σου ζητώντας, υπερένδοξη, τὴν ποθητὴ γὰ τὸς Ρωμαίους εἰρήνην» (I 29-40). Τὸν ὕμνο στὴ θεὰ τὸν ἀκολουθεῖ παιάνας γὰ τὸν Ἐπίκουρο, τὸ λυτρωτὴ, ποὺ γλίτωσε τὸν ἀνθρώπο ἀπὸ τὸ φόβο τῶν θεῶν κὶ ἀπὸ τὸ φόβο τοῦ θανάτου, διδάσκοντας τὴν ἀληθινὴ σοφία.

Ἐπει ὁ Λουκρήτιος χάρισε στὸν κόσμο τὸ πολυτιμότερο ἴσως ποὺ ἔφτιαξε ἡ φυλὴ του, τὸ μοναδικὸ στὸ εἶδος τοῦ ἔπος De rerum natura, περὶ τῆς προελεύσεως τῶν ὄντων, ποὺ μεταφράζει τὸν κλασσικὸ τίτλο τῶν ἔργων τῆς ἰωνικῆς φιλοσοφίας «Περὶ φύσεως» εἶπε τὸν τίτλο τοῦ μεγάλου ἔργου τοῦ Ἐπίκουρου μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα. Ἡ ἔρευνα σίμαρα φτάνει στὸ συμπέρασμα, πὸς ὁ Λουκρήτιος στις εἴη ρασιμῶδες του συγκραταλάνει τὸ βασικὸ αὐτὸ καὶ ὀνομαστὸ ἔργο τοῦ δασκαλου.

Εἶναι τὸ μόνο ἐπικουρικὸ σύνγραμμα ποὺ σώθηκε ἀκέραιο κὶ εἶχε μεγάλη βαρῆτητα στὴ διανοητικὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Ἄπ' αὐτὸ, καθὼς μέλλεται εἶταν γραμμένο στὰ λατινικὰ, ἰδεστικῆς ἢ Δύσης, πὸς πέρα ἀπὸ τις μυθικὲς κοσμογονίες καὶ πέρα ἀπὸ φτηνὸς Κικέρωνες, Τυτολίβιους κὶ Αἰναιάδες εἶναι ἄλλος κόσμος καὶ γνώσεις, ποὺ κύνουν τὸν ἀνθρώπο ἄξια προσωπικότητα, κυρίαρχο πάνω στὴ φύση καὶ στὴ μοῖρα του.

Πολὸ κοντὰ στὸν Ἐπικουρισμὸ στέκεται ὁ γιατρὸς Ἀσκληπιάδης, ἀπὸ τὴν Προίσα τῆς Βιθυνίας, ποὺ τ' ὄνομά του τὸ διαβάζουμε στὰ βιβλία τοῦ ὀνομαστοῦ γιατροῦ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνα Κλαύδιου Γαληνοῦ (129 - 199 μ.Χ.). Στις φυσικὲς του δοξαίσις, ἰδιαίτερα στὴ θεωρία τοῦ κενοῦ, κλησιάζει τὸν Ἐπίκουρο.

ΕΠΙΚΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑ-ΓΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ

Τὸν 1ο π.Χ. αἰῶνα ἡ ρωμαϊκὴ παιδεία εἶναι ποτισμένη ἀπὸ Ἐπικουρισμὸ. Τῆ διαδίδση τὸν τῆ βοήθησαν οἱ ἀγριότητες. Ἄπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Κικέρωνα μαθαίνουμε τὸ μέρος ποὺ εἶχε πάρει στὴ διανοητικὴ ζωὴ τῶν κυρίαρχων τοῦ κόσμου. Στὴν ἔκθεση καὶ τὴν κριτικὴ τὸν ἀφιέρωσε ὁ Κικέρων τὰ δύο πρῶτα βιβλία τοῦ De finibus καὶ στ' ἄλλα ἔργα του μιλάει πολὺ συχνὰ γὰ τὴν ἐπικουρικὴ διδασκαλία. Μ' ἄλη τὴν ἀντίθεσθι τὸν στή θεωρία, ἀναγνώριζε πὸς ὁ Ἐπίκουρος εἶταν σημαντικὸς σοφιστὸς κὶ ἄριστος ἀνθρωπος καὶ πὸς πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐπικουρίους τῆς ἐποχῆς του εἶναι ἀξιόλογοι. Μὲ μεγαλύτερη συμπάθεια μιλάει γὰ τὸν Ἐπίκουρο ἔναν αἰῶνα ἀργότερα ὁ Σενέκας. Τὸν καιρὸ τοῦ Πλουτάρχου ἀκόμα (τέλος 1ου μ.Χ. αἰῶνα) διαβάζουν οὐ συγκεντρῶσις βιβλία κὶ ἐπιστολὲς τοῦ Ἐπίκουρου καὶ τῶν μαθητῶν του. Τὸ βιβλιοεμπόριο ἀναπτύχθηκε πολὺ. Σ' ἄλη τὴν Ἱταλία κυκλοφοῦσαν ἑλληνικὰ βιβλία κὶ ἀνέμεσά τους σημαντικὴ θέση εἶχαν τὰ ἐπικουρικὰ. Οἱ πλούσιοι φιλοτιμιόταντων κοντὰ στ' ἄλλα κοσμήματα νὰ ἔχουν στὰ σπίτια καὶ στίς βίβλους τοὺς συλλογὴ ἀπὸ βιβλία, ὅπως τὸ ἔδειξε ἡ ἀνακάλυψη στὸ Ἐρκουλιάνο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πισωνα, καθὼς τὴν ὀνόμασαν.

Ἐπικουρίους στὰ νιάτα τους εἶταν οἱ ποιητὲς Βιργίλιος κὶ Ὀράτιος κὶ ὁ νεότερος τρυφερός ποιητὴς Εἰλεγιῶν Τίβουλλος. Τὰ Βουκολικὰ καὶ τὰ Γεωργικὰ τοῦ Βιργίλιου εἶναι γραμμένα μ' ἑνδελὴ ἐπικουρικὴ διάθεση. Ὅταν ὄμως πλάκωσε ἡ δεχτατορία τοῦ Ἀδριανου τοῦτέστιμην κὶ οἱ δύο. Προτίμησαν τὸ μαλακότερο δρόμο, ἔγιναν ἀθλοὶ καὶ μαζὶ στωικοὶ, ἕνητῆς τοῦ δεχτάτορα καὶ προπαγανδιστῆς τῶν ἐπιδοξιών του. Ὁ Ὀράτιος ἔκανε τὸν ἐλεγχτικὸ. Ἐλεγε πὸς παίρνει τὸ καλὸ ὅπου τὸ βρίσκει. Μίλησε ὄμως γὰ γουρὸνινα ἀπὸ τὸ κοκάδι τοῦ Ἐπίκουρου. Ὁ Βιργίλιος τραγούδησε τὴ δόξα τῶν πρόγονων τοῦ Ἀδριανου, τῆς Ἰουλίας γενεᾶς, κὶ ἔβαλε οὐ στίχους τὴν ψυχολογία τοῦ φαντασιωκό του νεοστωικοῦ Ποσειδωνίου.

VI. ΟΙ ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΟΙ ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Ο ΔΙΟΓΜΟΣ

Ὁ Ἐπικουρισμὸς ἔζησε σκληρὸ διωγμὸν τὸν 10 μ.Χ. αἰῶνα ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐπιχρῆτησιν τοῦ Αὐγουστου καὶ τὴν ἐπιβολὴν τῆς ἀκολουθίας, ἀφοῦ μάλιστα ὁ ἀρχιδολοφόνος τοῦ Ἰδρυτῆ τῆς δυναστείας· Κάσιος εἶταν μαρκαρισμένος Ἐπικουριστὴς. Ἡ νέα κατάστασις δὲν ἀποροῦσε νὰ συμπιᾶσθαι τὸν ἰωνικὸ ἄρθολογισμὸν αἰ ἐπικουρισμῷ, ποῦ δὲ συμβιβάζεται μετ' τὴ μυθικὴ προσέλευσις τῆς Ἰουλίας γενεᾶς, μετ' τὴν ὑπερανθρωπίνην φύσιν τοῦ Σεβαστοῦ καὶ τὴς ἀποθεώσεως αὐτοκρατόρων, ποῦ εἶς εἶπαν καὶ ἀποκοκοκινθώσεως. Μέσα στὴν ἠθικο-θηρησκευτικὴ ἀναγέννησιν ποῦ ἐπιχείρησε ὁ Αὐγουστὸς τὰ μυστικιστικὰ ρεύματα βῆσαν ἀνοχτὸν δρόμον, ἢ στοικὴ φιλοσοφία, μετ' τὴ θεοσοφικὴ φόρμα ποῦ τῆς ἔδωσε ὁ Ποσειδάωνος, ἔργον ἐπίσημον κρατικὸν δόγμα.

Ἐνας Ἕλληνας λόγιος τῶν χρόνων τοῦ Τραϊανοῦ, προσαρμωμένος στὴν κατάστασιν τοῦ ὑπόδουλου, ποῦ ἔχει χαρὰ του μὴ γελισθῆ ματιὰ ἢ μὴ φιλικὴ λέξις τῶν ἀφεντέδων του, ὁ Πλούταρχος (45 - 120 μ.Χ.), οἶχηκε στοὺς καταγεγραμμένους ἐπικουρισμοὺς μετ' ἀπαρὰ Ἀβελίου. Ὑστερα ἀπὸ τραυματικὰ χρόνια ἔγραψε κατὰ τοῦ Κωλάτη, τοῦ ἀγαπημένου μαθητῆ τοῦ Ἐπικούρου, μετ' τέτοιον ἰερὸ πάθος οὐ νὰ εἶταν συνοπόμενος γιὰ ἔδρα σὲ νεοελληνικὸν πανεπιστήμιον. Σ' ἄλλο τὸ πλεθωμικὸν του ἔργον, βίους καὶ ἠθικά, δὲν ἀφήνει εὐκαιρίαν νὰ μὴν περὶ τὸ λόγο του. Γιὰ τὸν Πλούταρχον ἡ Ἑλλάδα καταστράφηκε ἕξ αἰτίας τοῦ Ἐπικούρου. Προτιμᾶ νὰ τὴ βλέπει σκλαβωμένην παρὰ νὰ ἐπικουρίζε. Ἰδέα θεάρεστη γιὰ τοὺς ἀφεντέδες, ποῦ μόνον ἀπὸ τὸν Ἐπικουρισμὸν φοβούνται ἀντίστασιν.

Ὅσοι οἱ ἐπικουριστὴ ἀφθονοῦσαν τὸν 10 μ.Χ. αἰῶνα, χωρὶς ὅμως ἔφημερικὴν δόξαν. Τὰ δόγματα του τὰ βόσκαι κενεῖς στὸν Zeller III I, 389, 3. Γιὰ τὴν συμπάθειαν τοῦ Σενέκα, τοῦ παιδαγωγοῦ τοῦ Νέρωνα, μιλήσαμε.

ΑΟΥΣΙΑΝΟΣ

Στὸ 20 μ.Χ. αἰῶνα χύνουν ξαφνικὸν καὶ ζωηρὸ φῶς τὰ συγγράμματα τοῦ Λουκιανοῦ, ἰδιαίτερα ὁ «Ἀλέξανδρος ἢ Ψευδόμαντις», ποῦ γράφηκε ὅσπου ἀπὸ τὸ θάνατον τοῦ Μάρκου Ἀυρηλίου (180 μ.Χ.). Ἀλέξανδρος Ἀβωντιπχιτής (Ἀβώνου τεύχος ἢ Ἰωνόπολις, σήμαρα Ἰνέκολη στή

Μικρασιατικὴ παραλία τοῦ Εὔξεινου), μ' ἐπιβλητικὸν παρουσιαστικὸν καὶ σωματικῶς ἰκανότερον, μεγάλου ὄρους ἀγύρτης, ἰδρῶν στὴν παρτίδα του διὰ του μαντείου, κροφητῆτις μετ' τὸ στόμα τεχνητοῦ δράκου, στιχουργεῖ χρησμούς, ποῦ δὲν τοὺς λείπει κίποι κποιητικὴ ἀνοχῆ, καὶ κίποινα τὰ μυαλά του ἀπὸ τοῦ κόσμου. Δημοσόργητος πραγματικὴ κίνησις θερησκευτικῆ, ποῦ ἀπασχόλησε τοὺς νεότερους ἔφηνετῆς. Γιὰ τὴς ἐργασίαις πάνω στὸ θέμα μπορεῖ νὰ κοιτάξει κενεῖς στὸ κλασσικὸ βοήθημα: W. Christe, Geschichte der griechischen Literatur, ἐπιχειρημασία W. Schmid καὶ O. Stählin, 6η ἐκδ., 2ο μέρος, σ. 784, 7.

Ποιάς σχολῆς ὁ διαδοχὸς μποροῦσαν νὰ τοῦ κάνουν μέγιστον; ρωτᾶει ὁ Λουκιανός. Οἱ πλατωνικοὶ; Αὐτοὶ ὅμως κοιμόνταν μαλακὰ καὶ τὰ καραμάνια τὰ ἔχον γὰρ. Μοναχία ὁ ἐπικουρισμὸς πῆγαν νὰ τὸν ἐπιανέξουν. Μὰ ὁ Ἀλέξανδρος, ἰκανότατος δημιουργός, ξεσήκωσε τὸ ἀμόρφωτον πλῆθος ἐναντίον του καὶ τοὺς ὑποχρέωσε νὰ φύγουν ἀπὸ τὴν πόλιν. Ἐκανε ἀναρήγετον κί ἀνέσχητο πόλεμον στὸν Ἐπικούρον. Καὶ πολὺ φυσικὰ, γράφει μετ' φωταίνῃ κατανόησιν ὁ Λουκιανός. Γιατὶ μετ' ποιόν εἶταν λογιώτερον νὰ τὰ βάλει ἀνθρώπος ἀγύρτης (γῆς) καὶ φίλος τῆς τουαριτανίας κί ἐχθρότατος τῆς ἀλήθειας; παρὰ μετ' τὸν Ἐπικούρον, τὸν ἀνθρώπον ποῦ ἔφηνεσεν τὴ φύσιν τῶν ὄντων καὶ ποῦ ἔβηκε τὴν ἀλήθειαν ποῦ ἔχουν μέσα του. Ὁ ἄστεργος Ἐπικούρος—γιατὶ ἔπει τὸν εἶπε—εἶταν ὁ χαριότερος ἐχθρός, ἐπειδὴ ὅλ' αὐτὰ τὰ κορόιθευε καὶ τὰ εἶχε γιὰ παιχνίδια: «ὄλος δὲ ἀπονοῦς καὶ ἀκήρυκτος αὐτῷ ὁ πόλεμος πρὸς Ἐπικούρον ἦν. καὶ μᾶλλον εἰκότως» τίνα γὰρ ἄν ἄλλω δικαιοτέρων προσηπολέμει γῆς ἀνθρώπος καὶ τερατῆ φίλος, ἀληθείας δὲ ἐχθιστος ἢ Ἐπικούρου ἀνδρὶ τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων καθωροκοπεῖται καὶ μόνον τὴν ἐν αὐτοῖς ἀλήθειαν εἰδῆναι; ... ὁ δὲ ἄστεργος Ἐπικούρος—ὅσπου γὰρ αὐτὸν ἐνόμαζεν—ἐχθιστος δικαίως, πάντα ταῦτα ἐν γέλωτι καὶ παιδιῷ τιθέμενος» (Λουκ., Ἀλέξ. 25).

Καὶ οὐ συμπέρασμα ἔχεται ἕνας συμπαιθητικὸς ὕμνος στὸ πρόσωπον τοῦ δόξαλου: «Αὐτὰ νόμιμα πῶς εἶχα ὑποχρέωσιν νὰ γράψω, λέγει στὸ φίλον του Κέλλο, γιὰ νὰ παρασταθῇ τὸν Ἐπικούρον, ἀνθρώπον ἀληθινὰ ἰερὸν καὶ θεοπέσιον στὴ φύσιν, τὸ μόνον ποῦ καταλάβε τὴν ἀλήθειαν, καὶ μᾶζι τὰ ὄρατα καὶ ἰσηλά, καὶ τὰ δίδαξε στοὺς ἄλλους κί ἔργον ἑλευθερωτῆς τῶν μαθητῶν

των». Είτε βίως διαβάζουμε στο έργο πρωτότυπο, που το έβαλε ο σύγγραμνα στην αρχή του βιβλίου μου: «Ταύτα, ὁ Κέλσος... γράφει ἤτιςα... Ἐπικούρου τιμησῶν ἄνδρι κλπ.» (σ. 1).

Ἡ πληροφορία πῶς στήν ἀπόμνηση γωνιά τῆς Μαύρης Θάλασσας ζῶσαν τόσο ἐπικούρειοι καί πῶς αὐτοί ἔκαναν ἀντίσταση στούς ἀγύστες κἀν σημαίνει γιά τή σύνθεση τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου στό τέλος τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα.

ΟΙ ΣΤΕΡΝΟΙ ΑΓΩΝΕΣ Στήν ἀρχή τοῦ 2ου αἰώνα ἔχει ἀκόμα ζωτικότητα ὁ Ἐπικουρισμός.

Ὁ Διογένης Λαέρτιος εἶναι θερμῶς ὀπαδὸς του. Οἱ φράσεις του, πῶς, ἐνῶ οἱ ἄλλες σχολές ἐσθίσαν σχεδὸν ὅλες, ἡ ἐπικουρική παραμένει καί ἀνάδειξε σπουδαίους ἄντρες, εἴτε πῶς οἱ ὀπαδοὶ τῆς Σχολῆς δὲ χωροῦν ὁ ὀλόκληρος πῶλας, δὲν εἶναι μηχανική ἀντιγραφή ἀπὸ καλαιώτερα κείμενα, παρὰ ἔχουν τὴν ἐφαρμογή τους γιά τὴν ἐποχή του.

Τὸ Λαέρτιο τὸν βάζουμε στὸν 3ο μ.Χ. αἰώνα. Μά σ' αὐτὰ τὰ χρόνια ἴσα ἴσα ὁ Ἐπικουρισμὸς ζεῖ μὴν ἀναγέννηση. Ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία σ' αὐτὸ τὸ διάστημα ἀκολούθησε τὴ μοίρα κάθε αὐτοκρατορίας. Ἡ κατόχνηση εἶχε φέρει τὸν κατακτητὴ, ἡ «ρωμαϊκὴ εἰρήνη» ἀπαθλίωσε καί ταπεινώσε τοὺς κατακτημένους. Σ' ὅλη τὴν ἔκταση τῆς αὐτοκρατορίας οἱ μάξες ἐξήσαν φτωχῆς, ἀπορρώστες καί ἀγνώστες, παραδομένες στήν ἀμάθεια καί στὴ δευδαμονία, σὰ ζωῖατα σαρμαγγίνα στήν κοφάλα γέρικου δέντρου. Οἱ παραγωγικὲς σχέσεις ἄλλαξαν ἀδυσώπητα καί ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς κόσμος βυθιζόταν στὴ φουδαρχία, πού σ' αὐτὰ τὰ χρόνια ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται.

Οἱ πόλεις τῆς Ἀσίας ἀνοῖξαν νὰ ἀφῆσαν νὰ περνοῦν δοξασιές, δομυβίβαστες μὲ τὴν ἑλληνικὴ νηφαλιστῆτα. Σὰν πρώτη δόση βῆσαν ἀπήχηση Νεοπυθαγορισμοῦ, Νεοπλατωνισμοῦ καί θεολογίας τύπου Φίλωνα. Ἀνατὸ ρεύμα μυστικισμοῦ καί πίστης σὲ θάματα καί σ' ἀποκαλίψεις πέρασε τὴν αὐτοκρατορία ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1ου αἰώνα, μὲ μορφὲς σὰν τὸν προφήτη καί θαυματοποιὸ Ἀπολλώνιο τὸν Τυανία, μὲ γραφεῖς σὰν τὰ Ἐρμητικά καί τοὺς Χαλδαϊκοὺς χρησμοὺς. Ἀπὸ τοὺς δρόμους πού ἀνοῖξαν οἱ λεγῶνες καί μὲ τὴν εὐκολὴ συγκοινωνία ἀρχισαν νὰ ἐχθύνονται καί νὰ παίρνουν τὸ γύρο τῆς αὐτοκρατορίας φαντασμοποιίες τῆς Ἀνατολῆς, περίεργες δοξασιές, στὰ πῶ ἀπίθινα

συμπλέγματα μὲ τὸ ἠρησκονετικὸ συγκρητισμὸ, ἀνάμειχτες μὲ συντρίμματα καί παραμορφώσεις τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης. Στρωφῆ καί φωτὸμένο ἀνισοχητικὸ γιά τὸ κράτος. Ἀπειλόως διείσδυση τῆς κρατικῆς θεοκρασίας μὲ ζυμώσεις ἀνάμεσα στοὺς φτωχοὺς καί ταπεινοὺς, πού μπορούσαν νὰ γίνουν ἐπικίνδυνες. Φραγμὸ στήν παραξέλιη παροῦσις νὰ στήση ὁ χριστιανὸς ἔχθρος ὁ ἀντίπαλος, ὁ Ἐπικουρισμὸς. Στὸ πρόσωπο τοῦ ἀρχισαν νὰ βλέπουν τὸ φυσικὸ σύμμαχο. Ἡ γωνάκια τοῦ αὐτοκράτορα Τραϊανὸν Πλάστια, στὶς ἀρχές τοῦ 2ου αἰώνα, συμπαιθῶσι τὴν κίνηση, κράτεια ἄλληλοπαρὰ μὲ ὀπαδοὺς τῆς Σχολῆς καί κατὰ σύσταση καί παραγγελία τῆς ὁ Ἀδριανὸς ὄρισε κρατικὴ μεθοδοσία στὸ σχολαρχὴ τῆς, ὀως καί στοὺς σχολαρχοὺς τῶν τριῶν ἄλλων μεγάλων σχολῶν, ὁ Ἀουμανὸς, τὸν Ἐλέξανδρο του, τὴν σάτεια αὐτὴ κάθε γοητείας, μαγγανίας, τερατείας, τὴν ἀπέλωσε στὸν ἐπικουρισμὸ Κέλσο. Μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα ὁ Διογένης Λαέρτιος; μάχησε μὲ θέρη γιά τὸν Ἐπικουρισμὸ καί σὸ ζῆλο του χρωστοῦμε ὅτι μᾶς ἔμεινε ἀπὸ τὴ μεγάλη συγγραφικὴ παραγωγή τοῦ δάσκαλου.

ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΟΙΝΟΑΝΑΒΑΣ

Μέσα στήν ἀεμόσφαιρα αὐτὴ γεννήθηκε ἓνα ἀπὸ τὰ περιεργότερα μυθία, ἡ Ἐπιγραφοὶ πού βρέθηκε στὰ Οἰνόανδα. Τὴν ἀνακάλυψαν τὸ 1884 γάλλοι ἀρχαιολόγοι στήν πλευρὰ ἐνὸς βουνοῦ τῆς ἀρχαίας Λυκίας (μικρασιατικὴ παραλία ἐντικῶν στὴ Ρόδο), στὰ ἔρηκια παλοῦ σουκιτισμοῦ. Εἶναι πολλὰ κομμάτια ἀπὸ μιά τεράστια ἐπιγραφή, σκαλισμένη στοὺς τοίχους μιάς στοῦς, πού εἶταν κειθονότατα στὴν ἀγορὰ τῆς μικρῆς πολιτείας Οἰνόανδα. Ὅταν ἐξακαθαρῶσιν ἐφερε στὸ πῶς ἐλόκληρη πραγματεία, σωστὴ σύνωση τῆς ἐπικουρικῆς φιλοσοφίας. Εἶταν ἔργο ἐπικούρειο τῆς ἀρχῆς τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα, πού ἀπὸ ἑορμαίνες ἐνδείξεις τὸν πολιτογράφησαν στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας μὲ τ' ὄνομα Διογένης Οἰνοανθάς.

Τὸ μοναδικὸ στὸ ἔλεος τοῦ μυθιαῖο μαρτυρεῖ πῶς ἡ παράδοση τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης διατηρήθηκε ἀκριτὰ ζωντανὴ καί ἀρκετὰ νηφάλια ὄς τὸν 3ο μ.Χ. αἰώνα καί ὄς τις ἀπέμεινες γωνιές τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀτὸς πού τὸ ἔγραψε δὲ θέλει μονάχα νὰ μεταδώσει γνώσεις, παρὰ σὰν ἄνθρωπος μὲ θέρη φιλοσοφία

κή, δηλαδή με ζήλο κοινωνικό, θέλει να διαφωτίσει και ν' αγωνιστεί γὰ τὴν ἀλήθεια.

Μιά πνευματικὴ παραζάλη, ἡ «ψευδοδοξία», ὅπως τὴ λέγει, μαστίζει τὴν ἐποχὴ σὰν ἐπιδημία καὶ σὰν κολλητικὴ ἀρρώστια. Ὁ ἀσθενὴς τῶν βλαμμένων — ἀπὸ τὶς φαντασιοκοπίαις ποὺ κυκλοφοροῦν στὴν Αὐτοκρατορία — μεγαλώνει μέρη μὲ τὴ μέρα: «γίνονται δὲ κλίσεις — διὰ γὰρ τὸν ἀλλήλων ζήλον ἄλλος ἐξ ἄλλου λαμβάνει τὴν νόσον ὡς τὰ πρόβατα» (9-13). Βλέποντας τὸ κακὸ ἕνας ἡμινομένος ἀνθρωπος, δάσκαλος χωρὶς ἄλλο τῆς φιλοσοφίας, καταφεύγει σὲ μέτρο δραστηκότερο ἀπὸ τὴ συνθησμένη διδασκαλία, στὸν ὁμαδικὸ δημόσιον διαφωτισμὸν. Χαρίζεται δηλαδή στίς κλάμας σπουδᾶς ποὺ εἶναι σὲ μίση τῆς ἀγορᾶς τὰ σωτήρια διδάγματα τῆς ἐπικουρικῆς σοφίας: «ἐν κοινῷ τὰ τῆς σωτηρίας προθεῖναι φάρμακα». Τὸ μέσο τῆς θεραπείας εἶναι πάντα ἡ στερεώσιμη ἐπικουρικὴ συνταγὴ: λύτρωσις ἀπὸ τοῦ φόβου τῶν θεῶν, τοῦ θανάτου, τῶν σωματικῶν πόνων καὶ τῶν ψυχικῶν θλίψεων καθὼς καὶ ἀπὸ πόθους ποὺ ξεπερνῶν τὸ φυσικὸ μέτρο, ἀπὸ τὶς ἀμετρος δηλαδή φιλοδοξίας.

Σημαντικὸ εἶναι ποὺ ἡ χυλιωτοποιημένη καὶ κατατρεγμένη διδασκαλία παίρνει θέση στὸ κέντρο μιᾶς πολιτείας, ἐπαρχιακῆς μάλιστα, καὶ πάνω σὲ δημόσιον χωρὶς ἄλλο ἴδρυμα, μὲ τὴν ἀπαραίτητη ἔδωκα καὶ ἐπιδομασία τῶν ἀρχῶν. Μποροῦμε συνδυάζοντας καὶ ἄλλες ἐνδείξεις νὰ ὑποθέσουμε πὺς αὐτὸ γίνεται μὲ σύνθημα ἀπὸ τὰ πάνω. Οἱ αὐτοκράτορες, ὅπως προσπαθοῦν μὲ διαγωγὴν καὶ αὐστηρὰ μέτρα νὰ βάλουν φραγμὸ στίς ἀνατολικὰς δοξασίας, κινήτοισιν ἐπίσης καὶ τὸ δραστηκότερον ἀντίπαλόν τους. Ὁ Ἐπικουρισμὸς, ἡ κηρυχτοσύνη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀγωνίζεται νὰ σώσει τὸν ἑλληνικὸν ὀρθολογισμὸν ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τῆς Ἀνατολῆς, ὅπως τὸ ἐξήγησα πλατύτερα σὲ μιὰν ἐιδικὴν μελέτη μου γὰ τὴν ἐπιγραφὴν.

Στὸν βον αἰῶνα πρέπει νὰ βάλουμε ἕναν ἄλλον ἀξιολογώτερον ἐπικουρισμὸν, τὸ Διογενεανὸν, ποὺ σημαντικὰ κομμάτια ἀπὸ ἔργο του ἔβωσε ὁ Εὐεβίος στὴν Εὐαγγελικὴ Προπαρτασκευὴ (IV 3, VI 8). Σ' αὐτὰ ὁ συγγραφεὴς πολέμησε τὴ διδασκαλίαν τοῦ Χρυσίππου γὰ τὸν προορισμὸν.

VII. ΠΕΡΙ ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ ΑΠΑΙΔΕΥΣΙΑΣ

ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ ΠΑΙΔΕΙΑ

«Παιδείαν δὲ πᾶσαν, μακρῶς, φησὶ
γε τάκτιον ἀρμόμενος», φερθεὶ ποὺ
παίρνει ὁ Λαέρτιος ἀπὸ μιᾶν ἐπιστολῇ τοῦ Ἐπικούρου σὲ νεαρὸ Πυθοκλή (X 6). Φεβγαίε κάθε ἐγκύκλια μόρφωσις ἀνοίγοντας
διὰ τὰ πάνω.

Ἡ Ἀρχαιότητα βούλιε γὰ τὴν ἀμορφωσιά τοῦ Ἐπικούρου. Τὴν κριτικὴν ποὺ ἔβανε στοὺς παλαιότερους φιλοσόφους καὶ τὴν ἀντιπαθείαν του στὴν ἄγνην κολυμβασία τὴν ἐξηγοῦσαν ἀπὸ τὴν ἐλαττωματικὴν τὴν μόρφωσιν. Τάβαλε, ἔλεγαν, μὲ τὸν Πλάτωνα, μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, μὲ τὸν Ὀμηρο καὶ ἄλλους κορυφαίους, γιατί δὲν τοὺς ἤξερε. Δὲν ἔβανε σημασίαν στὰ μαθηματικὰ, στὴν ἀστρονομία καὶ σ' ἄλλες μαθήσεις, γιατί δὲν τὰ καταλάβαινε. Ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς τὰ ἐξήγησε: «ἐν πολλοῖς γὰρ ἀμαθῆς Ἐπικούρος ἐλέγχεται οὐδὲ ἐν ταῖς κοιναῖς ὁμιλίαις καθαρεύουσιν» (Πρὸς μαθημ. I 1, Ἐπικ. σ. 89, 30). Κοινῶς ὁμιλεῖς θὰ πᾶι γλωσσικὴ διατύπωση. Δὲν ἔλαβε οὔτε τὴ γλώσσα. Γράφει τὴν γυδαία, γιατί δὲν ἔλαβε τὴν καθαρεύουσα, ἔλεγαν οἱ δικοὶ μας ὁ ἀρχαῖος. Καὶ συνέχεια: Δὲ χώνευε «τοὺς περὶ τὸν Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη κολυμβαστεὺς γεροντάς».

Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ἀθήναιος μὲ τὸ ἀλάτι τῆς δασκαλικῆς κωλογλωσσίας: «μνησθῆσομαι τοῦ φιλαληθεστάτου Ἐπικούρου, ὅστις ἐγκυκλίον παιδείας ἀμύτης ὡν ἐμακάριζε καὶ τοὺς ὁμοίους αὐτῷ ἐπὶ φιλοσοφίας παρεχόμενος» (XIII p. 588', Ἐπικ. 117). Ὁ ἀναφέρω καὶ τὸ φιλαληθεστάτον Ἐπικούρου, ποὺ, ἐπειδὴ ἔβανε ἀμύτης σ' ἐγκύκλιον παιδείαν, ἐμακάριζε ἐκείνους ποὺ, ὅπως ὁ ἴδιος, κατακρίνονταν μὲ τὴν φιλοσοφίαν. Τὸ τελευταῖον ἀπὸ μιᾶς φερθεὶ ποὺ ὁ δάσκαλος εἶχε γράψει σ' ἕνα νεαρὸ μαθητὴ, τὸν Ἀπελλῆ: «μακαρίζω σε, ὦ Ἀπελλῆ, διὰ καθαροῦ πάσης παιδείας ἐπὶ φιλοσοφίαν ὁρμήσεως» (Ἐπικ. 117). Τὴ φερθεὶ τὴν ἔβωσε ὁ Ἀθήναιος συνέχεια στὴν παραπάνω περιουσιᾶ, τὸ ὄνομα Ἀπελλῆς τὸ μάθαμε ἀπὸ τὸν Πλούταρχο (ἐνθ' ὁ Ἀθήναιος γράφει: «ὦ σίτος»): «Ἀπελλῆν δὲ τὴν αὐθιμᾶζοντες καὶ ὑπερασπάζμενοι γράφουσαν διὰ τῶν μαθημάτων ἀσοχόμενος ἐξ ἀρχῆς καθαρὸν ἑαυτὸν ἐτήρησε» (Πλουτ., Κατὰ Ἐπικ. εὐδαμ. 12 p. 1094'). Ἐτεν τὸ ὄνομα τοῦ ἐγγλέματος μὲ ἀπάνω του

δράσαν οι άφώτιστοι. Άγρόφατος ὁ ἴδιος, θέλει δημοσίως του και τους άλλους. Τό βουητό, προακαρομένο στην άνταλη-πικότητά τους, φέρονε ὡς τούς άπολογητές τών πρώτων χριστιανικών χρόνων. Ὁ Λακεδέμιος γράφει: άγροίκος (rudes) ὁ ἴδιος, καλεῖ δημοσίως του άγροίκους στη φιλοσοφία, που δέν καταλαβαίνουν δεκα λέγονται γιά τις άρχές (Divin. instit. III 25, 7, Έπιμ. 227*). Σέ πύ προχωρημένα χρόνια ὁ Αδγουστίνος (δός μ.Χ. αιώνας) Έγραφε πός ὁ Έπίκουρος μίλησε μέ πύλλη αδόβδεια (pertinaciter) γιά τή γεωμετρία, έπιδή δέν καταλάβαινε τίποτε άπ' αὐτή (Έπιμ. σ. 172, 26). Και ἡ γνώμη αὐτή βόρυνε στους νεότερους, σόν Zeller ἰσάιτερα.

Οἱ πύ καλόκαρδοι μίλησαν μ' έπίκαια πός οἱ συνθήκες τῆς παιδικῆς και νεανικῆς ἡλικίας του, ἡ ζωῆ στην κληροουχία, δέν τόν άφρισαν νά πάρει συστηματική μόρφωση. Οἱ περισσότεροι άπό τούς παλιούς και τούς νεότερους προχωροῦν στό ἴσμπέρασμα πός τήν έλλειψη αὐτή τήν ὕψωση οἱ αἴνωμα. Προσπαθοῦν διηλαδή νά ξεγηρήσουν μέ αὐτό, γιατί ὕποτιμοῦσε ὁ ἴδιος και ἡ σχολή του τήν ποιηση, τήν τέχνη, ὁρισμένους κλάδους τῆς επιστήμης, τῆ γεωμετρία, τήν άστρονομία, τίς γραμματολογικές και αισθητικές θεωρίες, τήν ιστορία, τήν τυτική λογική, τούς παλαιότερους φιλόσοφους. Σ' αὐτό έπίσης άποδόνουν τή στενή του άντέληψη τῆς φιλοσοφίας, τόν περιορισμό τήν ἡδονιστική ἡθική. Ὁ Κικέρων, πού πύγη νά σπουδάσει, γύρω στά 80 π.Χ., φιλοσοφία στην Αθήνα, τόν καιρό πού ἡ Σύμηση εἶταν αρκετά ζωηρή, βρήκε τήν άτμόσφαιρα βαρυμένη άπό έπίκριση οἱ βόρος τοῦ Έπίκουρου και τῆς σχολῆς του. Τά μειονετήματα αὐτά ἤθελεν νά τ' άποδώσουν στην έλαττωματική μόρφωση τοῦ Ἰδρυτή και στην παραδωση πού ἐπιβλήθηκε άπό τόν ἴδιο στους άκαδοῦς και συγγενούς του άργότερα.

Έδῶ έχουμε μιάν άπό τίς μεγάλες παρεξηγήσεις, πού τό ξεκαθάρισμά τῆς δίνει τό βαθθ νόημα στην έπικουρική άποψη. Δέν εἶναι ὁ μόνος πού άλλα εἶπε και άλλα άκουσε. Ὁ Έπίκουρος εἶπασε στη ζωῆ τόν καιρό πού τά γράμματα πύγαιναν νά γίνουσι μάθημα και ρουτίνα. Άνεῖ ποιητές πρόβαλλαν γραμματικούς, άντι ρήτορες ρητοροδάσκαλοι τύπου Ἰσοκράτη, άντι φιλόσοφοι δασκάλους τῆς φιλοσοφίας και άντις ιστορικοί ιστοριογνώστες. Τά γράμματα πύθαναν, δταν γεννήθηκε ἡ γραμματική. Ὁ

αβόσμος σχολάρχης τῆς Άκαδημίας Ξενοκράτης, ὁ δεύτερος ὕστερα άπό τόν Πλάτωνα, πού ὁ Έπίκουρος πρόφρασε νά τόν άκούσει, έδωσε δδαχτική μορφή στην πλατωνική δημιουργία. Τῆ φιλοσοφία, τόν καιρό αὐτῶν τῆς ζωῆς, τήν εἶχε καινά μάθημα μέ κεφάλαια, διαφάσεις, ὕποδιαρθέσεις, παραγράφους, ὅτι εἶπασε τό 18ο αἰώνα ὁ Christian Wolff μέ τῆ φιλοσοφία τοῦ Leibniz. Ὁ Λαέρτιος κόνει γιά τόν Ξενοκράτη μιάν άπό τίς άδιδάκτετες παρατηρήσεις, άντιλόντας πός ξεράι άπό καιά πηγή: ἦν δέ τήν φύσιν ναθρός, ὅστε λέγειν τόν Πλάτωνα συγγέγοντα αὐτῶν Άριστοτέλει: 'τό μὲν μύσως; δεῖ, τῷ δέ χαινοῦ;' (IV 6). Ὁ Ένας χραιζέται σαφροῦ, ὁ άλλος καπίστερ. Οἱ νεότεροι γράφουν: ἄνθρωπος μέ άγνό έπιβλητικό χαραχτήρα, μέ δυσινότι δμως νοῦ; (Γοέλλερ-Νότλε σ.194) ἡ ἔδ τ τοῦ έλαπε οἱ ανεῖσμα τό συμπλήρωνε μ' έπιμείλια; (quod ingenio deerat, diligentia compensabat) R. P. 357a. Bl. άκόμα Πλουτ., Περὶ τοῦ άκούειν 18 π. 47 E). Ὁ καιός δάσκαλος ἤθελε νά βάλει ἄμφοτίδας σ' αὐτά τῶν παιδιῶν γιά νά προφυλαχτοῦν άπό τό «φαῦλα λόγια» πού χαινοῦν τῆ ἡθῆ (Πλουτ., έ.ά. 2 π. 38*). Ὁ Ξενοκράτης παρασπονάται πός οἱ νέοι ξεχρουν άκατάστιτοι στά εγκύκλια μαθήματα, τό αἰώνα παρεῖπον τῶν δικῶν μας γιά τήν έλαττωματική μόρφωση στό γυμνάσιο. Ὁ Διογένης γράφει: «πρός δέ τόν μήτε μουσική μήτε γεωμετρίαν μήτε άστρονομίαν μεμαθηκότα, βουλόμενον δέ παρ' αὐτῶν φοιτῆν 'πορεῖου', εἶπῃ 'λαβῆς γάρ οὐκ εἶχει φιλοσοφίας;' (IV, 10). Ὁ τι έμεῖς λέμε, δέν εἶχει προσλαμβάνουσις παραστάσεις. Τό λόγο τοῦ δάσκαλου εἶπασε περιφρο σ' ὅλη τήν Άρχαιότητα, και άπύχρησῆ του έχουμε σέ διάφορα συγγράμματα. Τίς περιουπές τίς βόρσιμα κανείς στη συλλογή τῶν άποσπασμάτων τοῦ Ξενοκράτη άπό τό R. Heinze (σ. 159 άπόσπ. 2). Ὁ λεξικογράφος Σουῖδος στη λέξη λαβαῖ γράφει: «λαβαῖ φιλοσοφίας άρεθμητική και γεωμετρία» (II 1 p. 481, 18 Bernh.)

Γιά μιά φύση θερμή και δημιουργική, τέτοια έπιμονή στους τύπους εἶταν καταθλιπτική. Στό Ξενοκρατικό, τό παλιό και σημερινό: χραιζέται γερή γυμναστική μόρφωση, «εγκυκλίαν δεῖται», ἤθεσε σάν έξοσασμα τοῦ νέου Έπίκουρου και φάν άπολυτρωτική άπάντηση τοῦ καθηγημόνα: «καταδαιαν πύσαν φεύγε τάκτιστον δομόμενος».

Η ΠΑΡΕΞΗΤΗΣΗ

Ἡ φιλοσοφία θέλει ἀγνοῦν, καθάριο νεανικό μυαλό καὶ θερμὴ καρδιά, ὑψηλὴ καὶ εὐγενικὴ αἰσθήση καὶ ὁμῆ. Τὸ νιώθει κάθ' ἑαυτὸν δάσκαλος ποῦ ξεκίνησε ἀπὸ παρόμοιες ἀφορομίαι, πὼς αὐτὸ εἶναι ἀριστὸ γιὰ τὸ νέο νὰ μπει στὸ νόημα τῆς ζωῆς. Ἡ ἐγκύκλια μόρφωση, πέρασμα ἀπὸ τὴ ρουτίνα τοῦ σχολικοῦ, ἔχει τὸν κίνδυνον νὰ χαλάσει τὸ νοῦ καὶ τὸ αἰσθητικὸ τοῦ παιδιοῦ. Μοῦ φτάνει τὸ φρέσκο μυαλό καὶ ἡ φλόγα τῆς ψυχῆς σας, ἔλεγε ὁ ἡμπετυομένος δάσκαλος σ' ἀντίθεση μὲ τὴν ὀχληρὴν συνταγὴν τῶν ἰδεαλιστῶν καὶ ἐθνικώφρωνων «ἐγκυκλίαν δεῖται». «Εἰσιγωγικὰς ἐξετάσεις» λένε σήμερα. Αὐτὸ τὸ καταλάβαιναν οἱ Ἀρχαῖοι, ποῦ ἀπορετοὶ καὶ ἄν ἔβλεπον τίποτε ποῦ δὲν κατάλαβαν. Δὲν εἶναι ἀπαίδευτος ὁ Ἐπίκουρος, λέγει ὁ ἐπικουρεῖος τὸν Κικέρωνα, παρὰ ἄσοφο ἔδειναι, ποῦ, ὅσα εἶναι ντροχί νὰ μὴν τὰ ξέρουν τὰ παιδιά, νομίζουν πὼς πρέπει νὰ τὰ μαθαίνουν ὡς τὸ γράμματά : «Nam ergo Epicurus ineruditus, sed ut indocti qui, quae pueros non didicisse turpe est, ea putant usque ad senectutem esse discenda» (De fin. I 21, 72).

Στὸν Κῆπο δὲ γίνονταν συστηματικὰ μαθήματα. Τῇ μόρφωσιν τῆς κοινότητος τὴν περὶ αὐτοῦ ὁ δάσκαλος ἀποτελεσματικότερα μὲ τὴν καθημερινὴν συναναστροφήν, μὲ ὁμιλίαν καὶ ἐπιφορὰ ποῦ δινόταν εὐκαιρία, μὲ τὴν ἀμεση ψυχικὴ ἐπαφή.

VIII. ΟΙ ΦΙΛΟΙ ΚΑΙ ΕΧΘΡΟΙ

ΘΑΥΜΑΣΜΟΣ ΚΙ ΑΓΑΠΗ ΚΛΩΘΗΣ

Σπάνια ἄνθρωπος ἀγαπήθηκε καὶ ἐγκωμισάστηκε ἢ μισήθηκε καὶ κωλολογήθηκε ὅσο ὁ Ἐπίκουρος. Στὰ σκληρὰ χρόνια ποῦ ἀκολούθησαν τὸν Ἀλέξανδρο κατὰ ἄνθρωπος μ' εὐαισθησία τοῦ μυαλοῦ καὶ τῆς ψυχῆς ἐνώθε τὴν ἀνάγκη νὰ σταθεῖ δίπλα του καὶ νὰ ζητήσει παρηγοριὰ στὴ διδασκαλία του. Τὸ πρόσωπο καὶ ἡ ὁμιλία του γοήτευαν τὴς διαλεκτικῆς φύσεως. Ἡ διδασκαλία του, γοήθησε τὸ Λαέρτιος, ὅαν τὸ ἔσωμα τῶν σεσηγμένων ἔδενε τοὺς μαθητὰς του γὰ πάντα. Οἱ φίλοι του δὲ χωροῦνται σ' ἀλόκληρὴς πόλεις. Ἡ σχολὴ του, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἐβόησαν, ἔζησε χωρὶς διακοπὴν καὶ βιβλαῖς ξηρατικῶν σοφοῦ, ποῦ διαδέχτηκαν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο στὴ διεύθυνσίν της. Ἡ πολιτεία ἢ ἴδω τὸν τίμησε μὲ χαλκίανους ἀνδριάντας (9). Καὶ μέσα

στὴ θρημματιομένη γραπτὴ παράδοση ἔχομε ἀφθονὰ δαίγματα γὰ τὴν ἀναγνώρισιν καὶ ἐξίτησίν του.

Ὁ Κωλότης, ἐνῶ τὸν ἀκούει νὰ ἐξηγῆ τὴ φυσικὴ του, πέφτει ξαφνικὰ ἐμπρός του καὶ ἀγκυλιάζει τὰ γόνατά του : «Κωλότης δὲ αὐτὸς ἀφορώμενος Ἐπικούρου φησὶ λογιζομένου τῶν γόνατων αὐτοῦ προσέειπε» (Πλουτ., Πρὸς Κωλότην 17 p. 1117^b, Ἐπικ. σ. 145, 7). Ὁ ἀδελφὸς του Νεοκλῆς δηλώνει πὼς ὁ Ἐπίκουρος εἶταν ἀπὸ παιδί σοφότερος ἀπ' ἄλλους τοὺς παλαιοὺς καὶ τοὺς σημερινούς, γιὰ τὴ μένα του πῆρε μέσα τὴν τόσα ἄτομα, ὅσα ἄμα ἐνώθησαν ἔσαν τὸ σοφὸ : «ἢ δὲ μήτηρ ἀτόμους ἔρχεν ἐν αὐτῇ τρωάτας, οἷα συνέλθουσαι σοφῶν ἄν ἐγγίνονται» (Πλουτ., Κατὰ Ἐπικ. εὐδαμ. 18 p. 1100^a, Ἐπικ. 178). Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἔγινε παράδοση στὴ Σχολὴ καὶ μίλησαν γὰ μίαν εὐνοϊκὴν κατάταξιν τῶν ἄτομων, γιὰ εὐσεργικαῖα («εὐσεργεῖται» Διογ. Οἰνωανθ. 13, 3 4, 13) καὶ ἀφορμὴ γὰ διανοητὸ ἀπὸ τοὺς ἀντίπαλους.

Ο ΥΜΝΟΣ ΤΟΥ ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΥ

Ἔγινον τούτοις ἐπὶ τῷ πρόσωπο τοῦ ὁ Λουκρήτιος :

«Χάμοι σερύοντες ἢ ἀνθρώπινη ζωῆ, νὰ τὴν κλέψῃ βίβλωνος τῆ μαρὰ σὰ μάτια, πλακαμένη κάτω ἀπὸ τὸ βάρος μιᾶς θρησκείας, ποῦ προβάλλοντας τὸ κεφάλι ἀπὸ τὴς χάρης τ' ὄσαντο ἀπειλοῦσι τοὺς θνητοὺς μὲ τὴν τρομαρὴ τῆς ὄψης. Ὅποτε πρῶτος ἔνας Ἕλληνας, ἕνας ἄνθρωπος, τόλμησε τὰ σημάσια τὰ θνητὰ τοῦ μάτια καταπέσει τῆς καὶ πρῶτος νὰ ὀρθωθῆ ἡμῶς τῆς. Αὐτὸν δὲν τὸν κράτησαν θεῶν παραμόθια ὅσα κεραινοῖ ὅσα ὄσανός μὲ τ' ἀπειλημὸν μορφομορφοῦ του. Περίοισα τοῦ κέντησαν τῆς ψυχῆς τὸ ἀπὸ θάρρους καὶ τοῦ ἀναφανεῖ καὶ καλὸ τὸν πόθο νὰ ἐπιπέσει πρῶτος τὴς σφιχτῆς κλειδωνῆς τῆς φύσης. Ἡ ζωστηρὴ ὁμῆ τοῦ τοῦ θρημῆμενος, ἀιέθηκα πέρα τοὺς γλογοσημένους φράξις τοῦ κόσμου καὶ τ' ἀμέτρητ' Ὅλο τὸ περὶπίθη μὲ τὸ νοῦ καὶ τὴ σέση. Καίθε μᾶς γόρως κνητῆς, γὰ νὰ μᾶς διδέτεσθι μὲ μορφοῖ νὰ γεννέταισθι καὶ τὴ δὲν μορφοῖ, τοὺς νόμους ποῦ ὄρξοντες τὴν καθε ἀνάργεια σύμφωνα μ' ἀπειρατικῶν φραγμῶν. Ἐπει δαμασμένη ἡ θρησκεία κατεῖται μὲ τὴ σέπα τῆς κατὰ ἀπὸ τὰ πόδια καὶ ἡμᾶς ἡ νίκη μᾶς ὑφάνει στὸν σφραγῶν» (De rerum natura I, 62-75).

Ἄξεδίψαστος ἀπὸ ἀγάπης καὶ θαυμασμοῦ ξαναπαίνει τὸ ἐγκωμιοῦ στὸ 5ο βιβλίον :

«Ποῦς μορφοῖται ἀπὸ πλοῖσος σήθος νὰ στήσι τραγοῦσθι ἄμο γὰ τοῦ ἔχου του τὸ μεγαλεῖο καὶ ὄσαν ἔλινος ἔλαρε στὸ φᾶς; Καὶ ποῦς εἶναι τόσο δυνατός εἰ λόγῳ γὰ νὰ κινήσῃ τὴς ἔθροισθι ἔλινος ποῦ σκαλίζοντασθι μὲ τὸ νοῦ ξεκίπασε καὶ μᾶς χάρες τόσο ἀγαθὰ :

Κανένας, στοχάζομαι, γεννημένος από θνητό κορμί. Γιατί, αν πρέπει να το πει κανείς, όπως άπαιτεί το μεγαλείο του έργου του, που γνωρίζουμε τώρα, είναι θεός έκείνος, μάλιστα θεός, που πρώτος βρήκε το νόημα της ζωής, ο τι σήμερα λέμε σοφία, έκείνος, που άφάδριζοντας με την έκστηση του τη ζωή από τόσο τραμπεξί άνευρίδιος κι από τόσο βαθιά σκοτάδι την άπέφωσε σε τέτοια γαλήνη και τόσο λαμπερό φως» (De rerum natura V, 1-11).

Πάρε τα παλιά ευρήματα, τονίζεις συνεχίζοντας, που μάς χάρισαν, όπως λέει, οι θεοί. Η Δήμητρα, λένε, μάς δίδαξε το σπύρι, ο Βάκχος το κρασί. Χωρίς αυτά μπορούσε να υπάρχει ζωή κι είναι, καθώς άκούεις, λαοί που ζούνε χωρίς να τα ξέρουν. Μά ζωή εύτεχνημένη είναι άδύνατη χωρίς ξεκάθαρη καρδιά.

Γι αυτό πού δικαιολογημένα μάς φαίνεται θεός έκείνος πού ή διδασκαλία του, ζωντανή κι άκαμμένη από τα μεγάλα έθνη, γαληνεύει τις καρδιάς με τις γλυκές παρηγορίες της ζωής. Ό Ηρακλής με τους β-φλους του άβησε περισσότερο τιμή; Θάψαρες άδρα μακρόταρα από την άλήθεια. Τι κακό θά μάς έκανε σήμερα τ' άρθεύατο του Νεμεικού λιοπαρισού φαρύγγι κι οι άρθεύατες τρέξεις του Άρκαδικού άγρούχορου; Κι ύστερα από άλατιωμένη περιγραφή των άθλων του ήρωα προσθέτει Άκόμα και σήμερα είναι μέλα, βουνά κι έρημίες, γεμάτα άσ' τα υπό άγρια θορία. Μά ή καρδιά, αν δεν καθαριστεί, κι μέρες, κι κινήσεις άντικρίζουμε κάθε άρα, πώς θά τρώει τον άνθρωπο κι πόθη;

ΑΦΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ

Σ' έλη τη σειρά των χρόνων δέν έλειψε ή άναγνώριση και τιμή στο πρόσωπό του, που κολλές φορές πήρε την πύ ζωηρή έκφραση. Την εικόνα του οι φίλοι την είχαν σε πίνακες, σε ποτήρια και σε σφραγδίδιους. Ό έπικουρείος του Κικέρωνα στο De finibus Πομπώνος, σε μιάν όμιλία, πού ύποτίθεται πως έγινε άνάμεσα σε νεαρούς Ρωμαίους, κατά το 79 π.Χ., στην Άθήνα και μέσα στους κήπους της Άκαδημίας, λέγει: «Εγώ κάλα, πού κάνατε συνθήσια να μου έρχεστε για την άποσίωσή μου στον Έπίκουρο, πηγάμια με το μονάκριβο μου, όπως έχετε, Φαίδρο, στους κήπους του Έπίκουρου, πού μόλις τούς προσπεράσαμε. Κι αν παρ' όλην παλιά παροιμία θυμούμαι τούς ζωντανούς, όμως δέν έχω τον Έπίκουρο. Κι ούτε μπορούσα να τον ξεχάσω, κι αν τό ήθελα, άφου την εικόνα του οι φίλοι μας την έχουν όχι μονάχα σε πίνακες παρά και σε ποτήρια και σε δαχτυλίδια» (De fin. V 1, 3).

Ο ΚΑΤΑΤΡΕΨΜΟΣ

Μά το κακό πού άκουσε είναι άβήνο-τερο και βαρύτερο. Η φήμη του έφτασε θολωμένη από σύννεφο κατατρεγμού. Όταν προτογνωσιότητα με τις συκοφαντίας και τον αντίλαλο πού βρήκαν κι έξακολουθούσαν να βρίσκουν, πρόφατα αγανά: philosophe maudit, καταραμένος φιλόσοφος, κατά το ποете maudit. Και τώρα διαβί-ζω σε μιάν συμπαιθητική εργασία του άξιου δουλευτή André Cresson, πού πριν από λίγο άγγίλιζε ο θάνατός του: Epicure, sa vie, son oeuvre, sa philosophie, Paris, Presses Universitaires, 1947: «Ό Μακρόκληρ μάς έδωσε την εικόνα του καταραμένου ποιητή, καταραμένου από τό θεό, καταραμένου από τούς άνθρώπους. Νάνα καταραμένος από τό θεό, Γουα, μά χωρίς άλλο από μερικούς άνθρώπους, αυτό δέν είναι προνόμιο μερικών ποιητών, είναι επίσης προνόμιο πολλών φιλοσόφων. Άνάμεσα οι τέτοιους προνομιούχους ο Έπίκουρος κρατάρ μιάν από τις πρώτες θέσεις. Σε κάποιες έποχές δέ οι κήποις όμάδες πέρασε για τό βέρρο. Διαφήμιος, λένε, ένα χοντροκομμένο ύλισμό. Άνάτρεσε μιάν όρση από καταφρονητές των θεών. Χάρις στον κόσμο σχολή από χούφους. Αυτές οι νοστιμάδες κυκλοφορούσαν σε βάρους του. Τ' όνομα έπικουρείος κατένησε στην κοινή γλώσσα ύβριστικός προσδιορισμός» (σ. 5).

ΟΙ ΑΦΟΡΜΕΣ

Ό λεπτός κι εύγενής άνθρωπος, με τη σημαή ζωή και την άγάπη σε όλους και σε όλα, περιλούστη με ταπεινές συκοφαντίας, με χοντροκομμένες διατοφές. Γιατί ο Έπίκουρος δουλεψε ενάντια στο όραμα πού έφερε στο χαμηλά την Έλλάδα. Έβαλε σ' άδοση ή κρατική κάθε άσ' π'ο ή ψεύτικο στη ζωή και στην παιδεία της, κορήψας, δεισιδαιμονίες, μανική, ιερατικό, πολιτευτές, μύθο, ποίηση, την ιδεαλιστική φιλοσοφία στο σύνολο. Μ'έλη την καλοσύνη και τη γλύκα του τάρχε το βέρρο, πού δέν μπορούσε να μη τον παπλάσει. Του τον πέταξαν με γεμάτες φουχτιές. Ό ίδιος τάλεγε μαλακά, με τό άπτικό μέτρο και την κληρονομημένη ευγένεια. Άπαντούσε χωρίς πάθος στις βάνασες έπιθέσεις μ' έκφράσεις σαν την άκόλυθη: Τι να γίνει. Μιλάνε έτσι γιατί δέν έχουν, γιατί διαφωνούν είτε γυαί παρεξηγητόν: «ός τινες άγνωσίτες και σ'οχ όμολογούντες ή κακός έκδεχόμενοι νομίζουσιν», όπως διαβάζουμε στην 3η έκτολόη (Διογ. Λαέρτ., X 131). Οι εκάκως

ἐκδεχόμενοι» εἶταν αὐτοὶ ποὺ διάστρεφον καὶ πλαστογραφοῦσαν. Ἡ, ὅπως γράφει ὁ André Lefèvre σ' ἓνα παλιὸ βιβλίον, ποὺ τὸ διαβάσαμε μὲ ἀγάπη φοιτητής: «Ἔβταν Ἰσα Ἰσα ὁ δάσκαλος ποὺ ταίριαζε σὲ πνεύματα τυλαλοκορημένα ἀπὸ συστήματα καὶ δεισιδαιμονίες, σὲ ψυχὴς ἀνήσυχες γιὰ τὸ μέλλον. Ἡ σοφία του εἶταν μαλακὴ. Ὁδηγοῦσε ἀπὸ δρόμους ἴσους καὶ εὐκολοὺς στὴ γαλήνη καὶ στὴν ἡσυχία. Μία στὴ διανοητικὴ καὶ πολιτικὴ ἀναρχία, ἐνῶ ὁ ἑλληνικὸς κόσμος εἶταν παραδομένος στὶς ἰλιθιώσους τύχες τῶν διαδόχων τοῦ Ἀλέξανδρου, ὁ ἀπίρατος κῆπος του ἔβανε μιὰ πιστὴ ομάδα ἀπὸ δημονοημένους μαθητές. Ἐκεῖ βασιλευσαν ἡ φιλία, ἡ εὐγένεια, οἱ σοβαροὶ ἡθόνες τῆς μελέτης. Ἐκεῖ, κἀκεῖ ἀπὸ γλαστοῦς ἰσους, κἀκεῖ σ' ἓνα τρεχάμενο νερὸ, οἱ ἐλευθεροὶ ὁμιλίες ἐναλλάσσονταν μὲ τὰ μαθήματα τοῦ δόκτορου. Ἐρωνοῦνταν φῖνα τοὺς ἀπειρητὲς τῆς πεμπουσίας, τοὺς σκοπτικούς καὶ τοὺς ἀσκητὲς. Χαιρομυλωνάτας σιωπηλὰ γιὰ τοὺς θεοὺς παραμέριζαν μὲ χερεῖ ἐλαφρὸ καὶ ἀποφασιστικὰ, σὺν ὀχληρῶς μίγες, τοὺς μάταιους τῶρους, τὸ φοβρὸ τὸ θάνατον καὶ τὴς σκοποῦρας τῆς ζωῆς, φιλοδοξίες, ραδιουργίας, ἐκδικήσεις, ἐπιμέρα μεγαλείας» (La Philosophie, Schleicher Frères, χωρίς χρονολογία, Paris, σ. 159-160).

Ἡ οὐσία δὲν ἄλλαξε. Οὔτε ἔβλεπαν ὁ θερμότεροι ποὺ τὰ φώναζαν δυνατὰ, ὅπως ἔνας Κωλοῦτης, ὁ Λουκερτίγιος, ὁ Ἰδωσ ὁ Μητροδόωρος καὶ τόσοι ποὺ δὲν τοὺς ξέρουμε.

Ὁ βαθύτερος ἄμας λόγος εἶταν ὁ πολιτικὸς καὶ κοινωνικὸς. Ἡ καταφορά κατὰ τοῦ Κῆπου καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ του εἶναι στενὰ δεμένη μὲ τὴς τύχες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Μεγαλώνει ὅσο ἡ Ἑλλάδα χάνει τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς.

Ἀπὸ τῆ Χαϊρώνεια, τὴν Κραννῶνα, τὴν Πόδνα ὡς τὴ Λευκοπέτρα, κοντὰ δὺο αἰῶνες, ὁ τραγικὸς ἀπὸς ἥραος, ὁ δῆμος ὄχι πιά τῆς Ἀθήνας μονάχα παρὰ καὶ ὅλης τῆς Ἑλλάδας, ἀργότερα καὶ τῆς Ρώμης, εἶταν ἀντίσταση, καὶ μ' αὐτὸν εἶχε βαθύτατο ψυχικὸ δραστὸ ὁ Ἐπικουρισμός. Αὐτὸς στήθηκε δύναμη ἡμερονησιακὴ στὰ χρόνια τῆς σκληρῆς δοκιμασίας. Ἐξῆ ἀπὸ τὴ Σχολή, ὁμοσημένα ἄτομα, ὁποδοὶ τῆς Σπῶας ἰδιαιτέρως, εἶχαν κερδηθεὶ στὴ λαϊκὴ ἐκδοχὴ μέσα στὴ γενικότερη τάση καὶ τὴ διέγερση ἀπὸ τὸν Ἐπικουρισμὸ διέθεση. Ὁ στωικὸς Σπείρος ὁ Βορυσθενίτης, ἀπὸ τῆς χερσὶν στὴ μακροβαλασκίση ὄμιλη ἀποκεία, παραστέθηκε σὲβασίλος ἀπὸ μεταρρυθμιστὴ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης Κλομένη (236 - 219 π.Χ.). Ἄλλος, ἐπίσης στωικὸς, ὁ Βλάσιος Κερκαῖος αὐτῆς,

συνειδητὸς δημοκράτης, ἀποφασιστικότερος ἴσως, πήρε ἐναργὸ μέρος στὴ μεταρρύθμιση τοῦ Τυρρῖου Γράκου (119 π.Χ.).

Οἱ ἀγῶνες αὐτοί, ἔθνοντατικοὶ γιὰ τὸ ἔθνος, πρῶτα τὸν ἑλληνικὸ, ἀργότερα καὶ τὸ ρωμαϊκὸ, ἔλαβαν μορφή τακτικῆς πάλης. Τὸ πᾶσιγμα τοῦ δήμου καὶ ἡ ἐπικρατικὴ τελεωσιακὰ τοῦ Ἀδωντοῦ σήμαναν οὐσιαστικὰ τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τῆς προσπάθειας τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐφωθεῖ ἀπὸ τὴν ταπεινὴ του καπάντια.

Ἡ Ἑλλάδα ὑποδουλώθηκε, ἡ ὀλιγαρχία, ὄλο πὸ μαρτυρίαση καὶ πὸ ἀπειλαση, ἐπικράτησε, καὶ αὐτὴ ἔγραψε τὴν ἱστορία. Οἱ ἀγωνιστὲς τῆς λευτεριάς θάφτηκαν κἀτω ἀπὸ τὴν κατέρα καὶ φορετώθηκαν τὴν εὐθύναν γιὰ τ' ἀτυχήματα. Ἡ δημοκρατία κακολογήθηκε καὶ τὴς ἀμαρτίες τὴς πλήρωσαν οἱ ἐπικουρίαι. Τέτοια εἶναι καὶ ἡ διὰθεση στὸν Πολύβιον, ποὺ ἔζησε τὸ πᾶσιγμα καὶ τὴν ὑποταγὴ στοὺς Ρωμαίους. Ἀπὸ τὴ στενὴ ὀλιγαρχικὴ πλείρω τοῦ κῆριν τὴν παρασμένη καὶ τὴ σύγχρονὴ τοῦ Ἑλλάδα. Ἡ σύγκριση τοῦ δευτέρου αὐτοῦ μεγάλου, ὅπως θέλουν νὰ ποῦν, ἱστορικοῦ τῆς Ἑλλάδας; μὲ τὸ Θουκυδίδην δείχνει τὴ διαφορά τοῦ γνήσιου, ὅπως τὸ νιώθω, ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ δὲν εἶναι γνήσιο ἑλληνικὸ.

ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ ΦΟΡΟΣ

Ὁ Κῆπος εἶταν γιὰ ἔλους αὐτοῦς τοὺς λόγους στόχος σὲ ἀδίκαιη καὶ βίαιη ἐπίθεση. Παρακολουθοῦσαν καὶ κοινοπομπόλευσαν τὸ τί ἔβαναν καὶ τί ἔλεγαν ἐκεῖ μέσα. Θορυβοῦσαν ὀποκρατικὰ γιὰ κἀθε τι ποὺ μπορούσε νὰ ἐρεθίσαι τοὺς ἀφῶτιστους.

Ὁ Ἐπίκουρος φώναζαν, περιφρονεῖ τὰ ἑγκόσμια μαθήματα, γιὰτὶ ὁ ἴσως εἶταν ἀπειθεύσιμος. Ὁ Μητροδόωρος σόβησε στὸν Ὀμηρο, γιὰτὶ ἔλεγε σ' ἓνα νεὸ νὰ μὴ σκοπιέται καὺ δὲν ἔχει ἄν ὁ Ἐπιτωρος εἶταν Ἑλληνας ἢ Τρωαδῆτης. Λαβὴ γιὰ δασουρὸ ἔβινε ἡ παρεβήγησις ἡ διαστροπὴ τοῦ δρου ἡθόνῃ, ποὺ στήθηκε μορφαία στὴν ἱστορία τῆς Σχολῆς ὡς τὴς μέρους μας. Ἐλεγει κἀκεῖ μέσα δουλοπῆτος γιὰ τὸ σκορὰ καὶ γιὰ τὴς σηρικτῆς ἡθόνες, ὅπως κατένευσε τυπικὰ στοὺς ἀληθοφῶρητος: Ἐπικουρισμὸς σημαίνει νὰ φέρει καὶ νὰ ποῖσμε γιὰτὶ αὐτοῦ θὰ πεθάνουμε.

Χρησιμοποῖσαν ἓναν ἐλαφρομῆλον (εἰκόλιον), τὸν Τυκοῦρο, ὁ δὲλερὸ τοῦ Μητροδόωρου, ποὺ ἀπὸ διαπορῆς μὲ τὸν ἀδελφὸ του καὶ ἀνωκόντητα νὰ προσκαρῶσαι σὲ φῶνημα τῆς Σχολῆς, κλάσθησε καὶ ἐβιγε σιστὴ πλήρη. Ἐρεθῆε ἔλους ὅπως πῆγαν, σὲν συναθροῖσαι, στὰ θέματα, κοντὰ στοὺς ἄλλους λόγους: «διακαρῶσαι εἰς Ἐπίκουρον Ἐπιτωκῆτος ὁ Μητροδόωρος ἀδελφός ἐκεῖ τοῖσιν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, ἐν ταῖς θεάτροις, παρὰ τοῖς ἄλλοις σοφισταῖς» (Ἄλλκ., IV 17, 10). Διακαρῶσαιδὺ-

σε τὸ εἶδος καὶ ἐπαθε ἐκεί μῦθος, πῶς μάλιστα γλίτωσε ἀπὸ τῆς νεκροῦν φιλοσοφίας καὶ τῆς ἀπορφραξίας συγκρατηθείς : « μόνος ἐκφυγὼν τῆς οὐσίας τῶν νεκροῦν ἐπίσης φιλοσοφίας καὶ τὴν μυστικὴν ἐκείνη συνδιαγωγὴν ». Τέτοια ἔγραψε καὶ ὁ ἓν βιβλίον ποὺ εἶχε τίτλο : « Ἐθροφρανοί », δηλαδὴ θεομαθησιακὴ ἱστορία (Διουγ. Λαίρτ., X θ).

Γίλασαν πολὺ μὲν τὴν προσκίσησιν τοῦ Κωλοῦ, ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Ἐπίκουρος τὴ βρήκε « ἀφουολόγητη », ἀντίθετη δηλαδὴ εἰς ἀντιλήψεις τῆς Σχολῆς γὰρ τῆ φύση, ὅπως ἔγραψε σὲ μιὰν ἐπιστολὴν εἰς τὸν Κωλοῦν. « Ἀπὸ εὐδελείας σὲ τὰ λεγόμενά μου σοῦ ἔφησε ἢ ἀντιπροσημνητικὴ ἐπιθύμησις (ἐπιθυμία ἀφουολόγητον) » ἢ ἀγκαλιῶσαι τὰ γόνάτα μου καὶ νὰ βορθεῖς στὴ στήθη κανενὸς θεοκαρμένου, ὥστε νὰ μὴ ὑποχρεώσεις καὶ ἐμένα νὰ σὲ « ἀντιταπεινώσω » καὶ νὰ σὲ « ἀντεπροσημνήσω » (Πλουτ., Πρὸς Κωλ. 17 p. 1117^b). Τί δὲ θὰ ἔδινε κανεὶς, λέγει ὁ Πλούταρχος, νὰ τοὺς ἔχει ἰαγραφεμένους ὁ αὐτὴ τὴν ἀλληλοπροσημνήσιν.

Ἡ ἄρμονικὴ κατάταξις τῶν ἀτόμων, ἢ « εὐδυναρξία », ἔδωσε ἀφορμὴν εἰς ἄλλες τόσες εἰρωνεῖες. Μὲ ἱγλευτὴν σωματὶκα καὶ ἀφθαστο γούστο τὸ εἶπε ἓνας ἱερομένος τοῦ θου μ. Χ. αἰῶνα, ὁ Ἄλεξανδρεῖος Διονύσιος, μαθητὴς τοῦ Ὀργιῶν, ποὺ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο του Περὶ φύσεως μᾶς ἔδωσε ὁ Ἐθεῖβιος στὴν Ἑθραγγελικὴ Προκατασκευή. Πόσα καὶ εἰς λογῆς ἄτομα ἔεχεσε ἀπὸ τὸν ἑαυτοῦ τὸν ἀπαρτὸς τοῦ Ἐπίκουρου; Ἀντὶ ὅμως ἀκούονται καλύτερα ὁ ἀρχαῖα ἑλληνικά : « πόσος γὰρ ἀτόμους ὁ Ἐπικούρου πατήρ καὶ ποταπὸς ἐξ ἑαυτοῦ προέχεν, ὅτ' ἀπασπέρμανεν Ἐπίκουρον; καὶ πῶς εἰς τὴν μητροῦσαν αὐτοῦ καταβληθεῖσα γαστέρα συνεπέγησαν, ἐσχηματίσθησαν, ἐμορφώθησαν, ἐκινήθησαν, ἠρξάνθησαν; » (Ἐθεῖβ., Ἐδγαγ. προπ., XIV 26, 2 p. 779*, Ἐπικ. σ. 155, 21).

Η ΠΑΙΣΤΟΓΡΑΦΙΑ Ἐπειδὴ ὅμως αὐτὰ δὲν ἔπαιναν εἰς τὸν ἰωνικὸν κόσμον, ὁκόμα καὶ εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν Ἀθήνα, πῆραν τὸν καθήφορον τῆς συκοφαντίας καὶ τῆς διαστρωφῆς. Ἐγράψαν αἰσχυρὴς ἐπιστολὰς καὶ εἰς κηλοσοφουσαν μὲ τ' ὄνομα τοῦ Ἐπίκουρου. Πηγήντα τέτοιας « ἀσελγείας ἐπιστολῆς » ἔγραψε ὁ Διότιμος ὁ Στωικός καὶ ἄλλος ἓνας ποὺ δὲ μαθαίνουμε τ' ὄνομα του σιῶρασε ἄλλες συντομότερας καὶ εἰς δημοσίαισιν εὐν νῦναι συγγραφεῖς τοὺς ὁ Χρῆστος, ὁ ὄνομαστὸς Στωικός, ποὺ εἶταν μόνος δεκαετῶν χρονῶν ὅταν πέθανε ὁ Ἐπίκουρος. Τὸ ἐν-

τιμο ἔργο τὸ συνέχισαν διάφοροι, ἀνάμεσα καὶ σημαντικὰ ὄνοματα Στωϊκῶν. Ἐπειὰ τὸν συκοφαντῆρα ὁ Ποσειδώνιος, ὁ Νικόλαος, ὁ Σωτῆρις, ὁ Ἐπίκτητος, ὁ Διονύσιος, Ἄλιχαρνασσοῦς.

Τὴν ἀρχὴν εἰς ἑλευθέρτητα τὴν εἶχε κάνει ὁ Τίμων ὁ Φιλῶν, ὁ πλοκαρὰ χρόνια νεότερος ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρον, ὁ ἀσυνάρτητος καὶ βίαντος ἀλλογράφος (= σατιρστικός), μαθητὴς τοῦ σκεπτικοῦ Πύρρονος, ποὺ ἀκολούθησε τὸν Ἄλεξανδρον εἰς τὴν ἐστρατεία. Κι ὁ ἴδιος ὁ Τίμων παραστάσε σὲ ἀλλῆς Λαϊδοχον :

ἴστατο; αὐ φυσικῶν καὶ κόντατος, ἐκ Σάμου εὐδὼν γραμματοδιδασκαλίῃ, ἀναγωγίτατος ζωόντων.

Κύριος στόχος εἶναι ἡ φυσικὴ. Μαζὶ χτυπιέται καὶ ἡ ταπεινὴ καταγωγὴ, γὰρ γραμματοδιδασκαλοῦ, γραμματοδιδασκαλοῦ καὶ ὁ ἴδιος. Τὸ ὄστατο; ἀπὸ τὸ ἔς (= γουρούνο, γουρουνόςτατος) παρᾶλληλα μὲ τὸ κόντατος (σκυλότατος). Πῶς μπορούσε νὰ μὴ εἶναι « ἀναγωγίτατος » αὐτὸς ποὺ ἔσεκαπασε τὴν ἀντιδραστικὴν φύσιν τοῦ σκεπτικισμοῦ καὶ τὴν ἀγραμματοσύνην τοῦ ἀρχηγοῦ του ;

Κι ἡ σκουπία ἔσχεν πῶς μὲ τὴ μῆνα του γυρολογοῦσε στὰ σκίπια καὶ μὲ τὸν πατέρα δίδασκε κολυβογράμματα (σ. 135), πῶς ἔνα ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς του τὸν ἔσχεσε εἰς τὴν διαφθορὰ, πῶς συζῶσε μὲ τὴν ἑταῖρα Λεόντιον. Πῶς παρουστάσε σὰ δικὸς του τὴν ἀτομικὴ θεωρία τοῦ Δημόκριτου καὶ τὴν ἡδονικὴν τοῦ Ἀρίστικου. Ἄκόμα πῶς δὲν εἶταν γνήσιος ποιητὴς, πῶς κολύκει τὸ Μιθρῶ, τὸν ἀνώτερον διοικητικὸν ὑπάλληλον τοῦ Λαϊδοχου. Ἀπὸ γιὰ τὸ Ἐπίκουρος καὶ οἱ δικαδοὶ του κρατοῦσαν ἀπόστασι ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς, ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς μακεδονίους στρατοκράτας, καὶ δὲν ἔκρυβαν τὴν περιφρόνησιν εἰς τοὺς συναργάτας. Πρόσθεταν ἄκόμα πῶς τὴ Λεόντιον τὴν προσφώνησε Παῖδαν ἀναξ, εἰς τὴν Θεμίστα ἔγραψε τὴ γουσιτὴ μας ἐπιστολὴ (σ. 144), εἰς τὸν Πεδουκίαν : « παιδείαν πῶσαν, μακαρία, φεβε ». Γιὰ τὸ τραπέζι του ἔδεδε μὴ μὴ τὴ μέρα. Ἀπὸ φρεῖς τὴ μέρα ἔκανε ἔμετ γὰ νὰ ἔνατρώγει. Ὁ Ἐπίκτητος τὸν ἔλεγε κορυνογράφου (κυναιδολόγος). Τὸ κατηγορητήριον αὐτὸ τὸ φουκόνασαν βαρῆς καὶ ἄκομα ἐξαρῶσεις τοῦ Ἐπίκουρου γὰ τοὺς δασκαλοῦς του καὶ τὴν ἄλλα σεβαστὰ πρόσωπα. Ὅλες αὐτὲς τῆς πληροφορίας εἰς συμπίκνωσε ὁ Λαέρτιος σὲ μιὰ περικουπῆ, ποὺ οἱ γραμματικοὶ τὴν εἶπαν φύγος τοῦ Ἐπίκουρου (3-8).

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΕΝ ΜΥΤΙΑΗΝΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΟΥΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗ

Πληροφορίες από διάφορους στην εποχή και στα φρονήματα συγγραφέας κάνουν τον 'Επίκουρο υπεύθυνο γὰ χοντρές ἐκφράσεις, ἄνοσά παρατσούκλια καὶ διασημοὺς σὲ βάρος παλῶν καὶ σύγχρονων ὁμοεχνῶν του, τῶν δασκάλων του ἰδιαίτερα.

Ὁ Λαίρσιος συνεχίζοντας ἐκεῖνο ποὺ εἴπαμε φύγο τοῦ 'Επίκουρου σημαίνει: Οἱ κατηγοροὶ του ἔλεγαν πὺς στὰ γράμματα του βρίζει πολλοὺς, ἰδιαίτερα τὸ δάσκαλό του Ναυσικάτη. Τὸν λέγει μαλάκα (πλεόνασμα) καὶ ἀγαμέμναι καὶ ἀπακείνα. Τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Πλάτωνα Διονυσκόλακες καὶ τὸν ἴδιο τὸν Πλάτωνα μαλαματένο (χρυσὸν), τὸν 'Αριστοτέλη ἄσωτο, ποὺ ἀπὸ κατὰφραγε τὴν πατρικὴν του περιουσίαν, πῆγε μισθοφόρος καὶ κατάντησε φαρμακοπέλης. Τὸν Πρωταγόρα τὸν ἔλεγε χαμῆλη («φοροφόρον») καὶ γραφέα τοῦ Δημοκρίτου καὶ γραμματοδάσκαλο σὲ χωριά, τὸν 'Ηράκλειτο ἀνακατοῖτῃ (κικητήν), τὸν Δημοκρίτο Ἀηρόκριτο (ἀρχιφύλαχο), τὸν 'Αντίδοχο Σανίδωρο (σαλιμπάγκο), τοὺς Κυνηκούς ἐχθροὺς τῆς 'Ελλάδας, τοὺς διαλεκτικούς μεγάλη σμφροσά, τὸν Πύρρωνα ἄματῆ καὶ ἀπαίδευτο. Διονυσκόλακες εἶταν οἱ ἄνθρωποι τοῦ θεάτρου (κόλακες τοῦ Διόνυσου), οἱ Πλατωνικοί παίρνουν τόνομα ἐπειδὴ ὁ ἀρχηγὸς τοὺς κολάεψε τὸ Διόνισο, τύραννο τῆς Συρακοῦσας.

Ὁ Πλούταρχος, σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πολέμια του κατὰ τοῦ 'Επίκουρου συγγράμματα, συνοψίζει τὴν ἀγανάκτησίν του γὰ αὐτὲς εἰς ἀθροιστομείας: τὰ λόγια ποὺ κάνουν τοὺς ἀνθρώπους νὰ ντρέπονται, κηραγκολίλια (βουλοχολίες), φαπλαταιαίς (λυκεθισμός), ζιπασιές, ἀνθρωποχτονίες, βαρυστέναχους (βαρυστόνους), λαοκλάνους (κοιμωφόρους), χονδροσέφαλους (βαρυνεκροφίλους), τὰ μᾶζιγαν καὶ μ' αὐτὰ περιλουσαν τὸν 'Αριστοτέλη, τὸ Σωκράτη, τὸν Πυθαγόρα, τὸν Πρωταγόρα, τὸ Θεόφραστο, τὸν 'Ηρακλείδη, τὸν 'Ιπποκράτη καὶ ποῖόν νὰ περιλάμβαν ἀπὸ τοὺς σημαντικούς (Πλούτ., Κατὰ 'Επικ. εἰδ. 2 1086 E). Ὁ Πλούταρχος φτάνει στὸ δικασιολογημένο συμπέρασμα πὺς πρέπει νὰ εἶναι ζιπασιμένοι φοροδασκάλοι δοσι γράφοντες τέτοιες συχσιές γὰ πρόσωπα τόσο διαλεχταί: «σοφιστὰ δ' εἶσι καὶ ἀλαζόνες οἱ πρὸς ἄνδρας ἑλλογιμοὺς οὕτως ἀπαλαγὰς καὶ ὑπερηφάνως γράφοντες» (Πρὸς Κοιλ. 29 1124 C). Ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ

ἀνέλησαν ὁ Σέξτος 'Εμπερικός (Πρὸς μαθημ. I 3, 'Επικ. 114), ὁ 'Αθήναιος (VIII p. 354 b, 'Επικ. 171), ἕνας σύγχρονός του περιπατητικός, ὁ 'Αριστοκλῆς ὁ Μεσσόνιος (Ἐδσεβ., Εὐαγγ. προπ., XV 2 p. 791 a, 'Επικ. σ. 152, 22) καὶ τίς κατηγορεῖ τίς μετάρρασε στὰ λατινικά ὁ Κικέρων (De nat. deor. I 83, 93, πρβ. καὶ I 26, 73). Ἰγνή ἀπὸ τὸ κοινοπολιεὶ ἀνακάλυψε ὁ Cröner ἄκομα καὶ οἱ κείρους τοῦ 'Ερμούλειου.

Ὅλες αὐτὲς οἱ πληροφορίες ἔχουν κοινὴ πηγὴ μὴν ἐπιστολή, ποὺ ἄλλοι τὴν λένα Πρὸς τοὺς ἐν Μυτιλήνῃ φιλοσόφους, ἄλλοι Περὶ ἐπιτηδεμάτων. Φτάνει ὅμως νὰ ἔχει κανεὶς λίγο αἰσθητήριο καὶ κάποια γνωριμία μὲ τὸ ἦθος καὶ τὸ γράψιμο τοῦ φιλόσοφου γὰ νὰ φωνάζει πὺς αὐτὰ δὲν μοροῦν νὰ εἶναι τοῦ 'Επίκουρου. Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι πλαστή. Μάλιστα μᾶ: δίνει μὴν ἰδέαν γὰ τὸ τί σφαιρῶναι οἱ σοφιστῶν ἀνθρώποι. Εἶναι ἰδιόληρη ἕνα ῥάμμα ἀπὸ μικρομάμηλη ἀνεκδοτολογία, ἀνάμηχη μὲ νόστιμα τάχα σενδάκια, χαρῆριστικὰ γὰ ἔξασημένη ἐποχὴ καὶ γὰ ερωχοπροδορικούς δασκάλους. Διὰλεξαν τὸ Ναυσικάτη, γὰ νὰ δεῖξουν τὴν ἀσέβεια στὸ δάσκαλό του ἀπὸ ματασοδία νὰ φανεῖ πρωτότυπος. Τὸ ἴδιο ἔκαμαν καὶ μὲ τὸν Ἀηρόκριτο, ὅσο νὰ ἔν εἶναι ἄρθρους οἱ μαθητὲς πὺς ὁ 'Επίκουρος ταμοῦσε ἔξαρητικὰ τὸν εἰσηγητὴ τῆς ἀτομικῆς θεωρίας καὶ τὸν ἑαυτοῦ τὸν ἔλεγε δημοκρίτειο. Ἡ ἐπιστολὴ προσβάλλει ἀργά. Οἱ παλαιότεροι ἐπικουροὶ δὲν τὴν ἔξεραν. Ὁ Κωλώτης, ποὺ ἔγραφε μὴν ἀρετὰ ποουετερὴ κριτικὴ γὰ τὰ ἴδια πρόσωπα, δὲν μοροῦσε νὰ μὴ τὴν χρησιμοκοιήσει. Τὴ βαρύτερη ὅμως ἀπόδειξη μᾶς τὴ δίνει ἡ πληροφορία ποὺ παρουσιάζει τὸν Πρωταγόρα νεότερο ἀπὸ τὸν Δημοκρίτο. Αὐτὸς, λέγει, παρατήρησε τὴν ἔξυπνάδα τοῦ περιφρηματοῦ κατὰ σοφιστὴ ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ εἶχε δεοῖ τὰ ζῦλα, τὸν ἀνέβασε ἀπὸ τὴν ταπεινὴν τὸν θέση καὶ τὸν ἔκανε γραφέα το. Στὴν πραγματικότητι ὁ Πρωταγόρας εἶταν εικοσαριά χρόνια μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν Δημοκρίτο.

Ἡ πλάνη, ποὺ εἶναι συνηθισμένη στὴν ὀφθα ἱστοριογραφίαν, ἔχει τὸ λόγο της στὸ ὅτι τὸν Δημοκρίτο τὸν βάζουν στοὺς σοφιστοὺς. Κι ἐπειδὴ ἔχουν τὴν ἐντύπωση πὺς οἱ σοφιστοὶ εἶναι παλαιότεροι καὶ ὕστερα ἔρσαν οἱ σοφιστῆς, ἐπιθέτουν πὺς εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν σοφιστὴν τὸν Πρωταγόρα. Τὴ σύγχυση τὴ βοήθησαν στὰ χρόνια μας ὁ ὅρος Προσοκρατικός. Ἐπειδὴ στὴν ὁμώνυμη συλλογὴ τοῦ ὁ Diels πήρε καὶ τὸ Δη-

μάκρην στους προσηματικούς, ἐνώ ἦσαν 8 χρόνια μικρότερος ἀπὸ τὸ Σωκράτη καὶ ἔζησε τριάντα χρόνια ἀπὸ πλάνα ἑαυτός.

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ Ἀντιπροσωπευτικώτερος ἀπὸ τοὺς ἀντίπαλους τῶν αὐτοκρατορικών χρόνων εἶναι ὁ Πλούταρχος (45 - 125), ὁ θεόληπτος λόγιος τῆς ἐποχῆς τοῦ Τραϊανοῦ, ὁ προσωπομοσμένος στὴ θέση τοῦ ὑπάρχοντος, ποὺ ἔχει γὰρ μεγάλη εὐτυχία τῆς ζωῆς του μὴν εὐνοεῖται ματὰ ἡ μὴ φιλικὴ λέξη τῶν ἀρενιάδων του. Γιὰ τὸ κακὸ ποὺ ἔγινε—καὶ πέρασε ὥστε νὰ μὴ τὸ θυμούμαστε—ἔφτασαν οἱ δημοκρατικοί. Ἀπὸ «κακοήθεια» ἔγραψε ὁ Ἡρόδοτος τὸν θάνατο τῆς δημοκρατίας καὶ τοὺς δημοκρατικούς ποὺ νίκησαν τὸν Πέρον καὶ τίς πομπές γιὰ τοὺς πατριώτες του ποὺ μῆδισαν. Ὁ καιρὸς δαίμονας τῆς Ἑλλάδας καὶ ὄλου τοῦ κόσμου εἶναι ὁ ἑπικουρεῖοι, ποὺ δὲν τοὺς ἀφῆκεν εἰς χλωρὸ κλαδί. Γιὰ νὰ τοὺς πολεμήσῃ ἔγραψε τρεῖς εἰδικές πραγματεῖες καὶ μέσα σ' αὐτὲς μάζεψε ὅσα εἶχε σῆμα ἢ σκούπα ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Τίμωνα ὡς τίς μέρες του. Οἱ ἀντικουρεῖαι πραγματεῖες τοῦ Πλούταρχου ἔχουν συνοχὴ καὶ διάνοησι διπῶς πολλοὶ ἀπὸ τοὺς βίους του, ἐνὸς τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὰ Ἠθικά του εἶναι χαλαρά καὶ μέτρια στὴ σκέψη, ἀπόδειξη πὺς ἑκείνες στρέφθηκαν πᾶνω σὲ παλιὰς σοβαρότερες κριτικές. Καὶ σ' ἄλλα συγγράμματά του δὲν ἀφίνει εὐκαιρία νὰ μὴν τοὺς τὰ ψάλλει. Ποῦ μαρτυρεῖ πὺς ὁ ἑπικουρισμὸς εἶταν ὀλοζώντανος στὴν ἐποχὴ του. Ἀπὸ τὸν ἴδιο μαθαίνουμε πὺς διάβαζαν σὲ παράξενες συγγράμματα καὶ ἐπιστολὲς τῶν ἐπικουρεῖων καὶ πὺς αὐτὲς ἀκούονταν μ' εὐλάβεια ἀπὸ τοὺς ἑπαδοὺς καὶ ἐρέθιζαν τρομερὰ τοὺς ἀντίθετους (πρβ. τὴν ἀρχὴ τοῦ Πρὸς Κωιλώτην).

Οἱ ΧΡΗΣΤΙΑΝΟΙ ΔΑΚΤΑΝΤΙΟΣ

Τὸ ἴσο τὸ κρᾶνισμὸν οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς, ἐπειδὴ ἀπὸ τοὺς ἐπικουρεῖους ἔγινε ἡ πρὸ ἐπίμονη κριτικὴ τῆς νῆας θεητικῆς. Τοὺς πολέμησαν γὰρ ν' ἀμυνθοῦν, τοὺς πολέμησαν γιὰ τίς κακοδοξίας τους, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀρνησὴ τῆς πρόνοιας. Ὁ λόκληση ἢ πατριωτικὴ γραμματεολογία εἶναι μνηστοκοπημένη κατὰ τοῦ Ἐπίκουρου καὶ ἡ παλεμικὴ τῆς προβάλλει τόσο ζωηρότερη ὅσο πρὸ ζωντανῆ εἶναι ἡ παράδοσι του. Ἀπόδειξη πὺς ὁ ἑπικουρισμὸς εἶταν ἀκόμα ζωντανὸς τὸν 8ο καὶ 4ο μ.Χ. αἰώνα. Συγκρατημένος μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ του σεμνότητα εἶναι ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς (ἀρχὲς 2ου αἰώνα), ὁ νοσταλγὸς τῶν

κλασικῶν, στὸν Προτορετικὸ καὶ στοὺς ἐξαιρέτους Στραματεῖς, ἀκόμα καὶ ὁ Εὐσέβιος ὁ Καισαρείας (ἀρχὲς 4ου αἰώνα) στὴν Ἐθαγγελικὴ Προπαρρακευῖ. Ἐξαλλὸς, ἀντίθετα, ὁ πατέρας τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας Λακτάντιος, ὁ Ἀφρικανὸς, ὁ δάσκαλος τοῦ Κρίστου, τοῦ γιου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Τὰ βάζει μὲ τὴν ἐπιποτῆση καὶ ἀναθεματίζει τοὺς φιλοσόφους καὶ περισσότερο τοὺς ἐπικουρεῖους, ἐνὸς δὲν τοὺς ἔχει πολὸ καλά.

Οἱ φιλόσοφοι εἶναι πρὸ ἐπιπέδου καὶ πρὸ μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια παρὰ οἱ εἰδικολόγοι. Μὲ τὸ ἴσο πάθος ποὺ εἶχανε στοὺς ἐχθροὺς τῆς Ἐκκλησίας, στοὺς διάχτες καὶ βασανιστὲς τῶν χριστιανῶν καὶ στοὺς ἀντίπαλους τοῦ Κωνσταντίνου μὲ τὸ κερμερὸ φιλιάδου του De mortibus persecutorum (ἐξόντωση τῶν διαχτῶν), χτυπεῖ μὲ σιερὰ πρᾶγματα κάθε φιλοσοφικὴ κατεστῆνη. Μὲ τὸ De officio (δημοσεργία) τοὺς ἐπικουρεῖους ἰδιαίτερα, μὲ τὸ De ira Dei (ὀργὴ Θεοῦ) πάλι τοὺς ἐπικουρεῖους μαζί καὶ τοὺς στωικούς, καὶ σὺ διεδοκίμῳ, τὸ κέρμα νὰ ποῦμε ἔργο του, Institutiones Divinae (θεῖα παραγγέλματα), κερναίνει μὲ τρομαχτικὲς εἰκόνες παρμένες ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψη τῆς φιλοσοφίας, γενικὰ τὴν ἀνθρώπινη γένεσι καὶ τὸν πρωταῖο τῶν κακῶν Ἐπίκουρο.

Ὡσπου ἔορσαν οἱ ἀραιὲς ἐστίες τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ νεκρῶθηκαν οἱ ἀξιώσεις τῆς λογικῆς καὶ μαζί τὸ πάθος κατὰ τοῦ Ἐπίκουρου. Γιὰ τὸν Ἱερώνυμο, τὸ μεταφραστικὸ τῆς Ἀγ. Γραφῆς στὰ λατινικά (τέλος 4ου αἰώνα), ὁ Ἐπίκουρος εἶναι μακρινὴ ἀνέμνηση καὶ τ' ὄνομα του συνάνημο μὲ τὸ ἀβάλατος.

Ὁ χριστιανὸς ποιητὴς Paulinus, φίλος τοῦ Ἱερώνυμου καὶ τοῦ Ἀγ. Γουατίνου (ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰώνα), βραβεῖαι ἀπαικίως τοὺς κομῆτες ποὺ συνχορροῦνε γὰρ ἑκατοστὴ φορὰ τὴν κρῆση τοῦ Πάρι καὶ ψάλλουν θεματο φιλοσοφικὰ σὺν τῇ διδοκαλίᾳ τοῦ Ἐπίκουρου. «Καρδὸ ἀνοσημένη σὺ Χριστὸ ἀρναίται τίς Μοῖσαι καὶ δὲν εἶναι ἀνοχητὴ πρὸ τῶν Ἀπάλων. Ἄλλη δόνημα σπέρθησε ἔκρη τὸ πὸ μου. Θεὸς πρὸ δυνατὸς μὲ βυθίς καὶ ζητεῖ καινοσῆρα ἔσθη». Τὸ πολὺ ἀντιθέτου τῆς δημοσεργίας στὴν τυχαία συνάντησι τῶν ἀτόμων τοῦ Ἐπίκουρου καὶ τὴν ἀνθρώπινη πρᾶσση τὴν ἀποδέδουον ὄχι στὴν πείρα παρὰ στὴ θεῖα ἀποκλήτη.

Ἦθη στὸν Ἀγ. Γουατίνου, ποὺ εἶναι ἀνθρώπος τοῦ 3ου αἰώνα — γιὰ τὸ κέρμα ἔργο του De civitate Dei ἀφορμὴ ἔδωκε ἢ λεηλασία τῆς Ρώμης ἀπὸ τὸν Ἀλάριχου τὸ 410 — εἶναι χαλαρομένη ἢ ἑλληνικὴ παιδεία. Ἡ ἀντικουρεῖαι ὡστόσο διάθεση συνεχίζεται καὶ σ' αὐτόν. Δὲ μᾶς δίνει ὅμως κανένα δείγμα καὶ πρόχρησε ἀκόμα καταρρομὸ στὴ φιλοσοφία ὅπως ὁ παλαιώτεροι. Οἱ πληροφορίες τῶν Πατέρων γιὰ τὸν Ἐπίκουρο γενικὰ

δὲ μαρτυροῦν γνώριμα μὲ τὶς πηγὴς παρὰ ἔρχονται ἀπὸ κοινῆς φτωχικῆς καὶ παραμορφωμένης δοξολογίας, ὥστε οὕτε ἡ θέσις οὕτε ἡ ἀρτησιότης τὸν νῦν προσφέρει τίποτε ἀξιόλογο γὰρ τῆ γνώσει τῆς οὐσίας τοῦ Ἐπικουρισμοῦ.

Η ΠΑΡΑΜΟΡΦΩΣΗ Ἐπειὶ τὸ Μεσαίωνα παραδόθηκε ὁ Ἐπίκουρος σὰ σκοπαινὴ καὶ ἐπιβάνθη μορφή. Ἐπειὸν τὸν βόρην ἡ καταδίκη τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης γενικῶς, ποὺ τὴν μετέθεσαν μὲ τὴν εἰδωλολατρία καὶ τὰ εἰδωλα. Τὴν καταδίκη τῆς ἐπιστήμης τὴν πρόσφερε ἦδη ὁ Παῦλος. Ὁ Θεὸς ἐμύρανε, λέγει, τὴ σοφία τοῦ κόσμου τοῦτου, καὶ ἔνοιον τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην. Τὸ ἴδιον καὶ τὸ Ταλοῦδ μετ' ὄνομα ἐπικούρειοι ἔνοιον τοὺς ὀρθολογιστῆς, ἰδιαίτερα τοὺς Σαδδουκαίους, τὴν ἑβραϊκὴν αἴρεσιν ποὺ σχηματίστηκε στὰ χρόνια τοῦ Ἀντίοχου. Αὐτοῖ, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὸ Ἐθαγγέλιον, εἶταν «οἱ λέγοντες μὴ εἶναι ἀνάστασιν» (Ματθ. κβ' 23) καὶ ἀνθρωποσώσαντες τὴν ἀντίστασιν κατὰ τὸν Ρωμαίων, ἐνὸς οἱ φανατικοὶ Φαρισαῖοι συνεργάζονταν μὲ τὸν κατακτητὴν. Γιὰ τοὺς Ἑβραίους ὅπως καὶ γὰρ τοὺς χριστιανούς ἐπικούρειος σήμανε τὸν ἄπιστον, τὸν εἰδωλολάτρην καὶ τὸν ἔξω ἀπ' ἑδῶ. Μὲ τὴ σημασία αὐτὴ ἔζησε ἡ λέξις ἐπικούρην στὸ στόμα τῶν Ἑβραίων τῆς Θεσσαλονίκης. Τὴ σκοπαινὴ τῆς ἔνοιον τὴ διατήρησε στὸ Μεσαίωνα, καὶ καθὲς παραταξὴ ἠνόμαζε ἐπικούρειους τοὺς ἀντιπαλοὺς τῆς. Μωροῦμε μάλλον νὰ πιστεύουμε στὴν πληροφορίαν ποὺ στίς πρωτοπυργιακῆς χώρες, ὅπως στὴν Ἰταλία, ἰδιαίτερα στὴ Φλωρεντία, σχηματίστηκε ἀρκετὰ δυνατὸ κόμμα ἀπὸ ἐπικούρειους. Κι εἶναι γνωστὸ πὺς ὁ Ντάντε ἔδωκε τοὺς ἐπικούρειους τοὺς βάζει μαζὴ μὲ χιλιάδες ἄλλους σὲ εἰδικὸ κύκλον τῆς Κόλασῆς τοῦ καὶ μέσα σὲ κύβινους τάφους (M. Guyau, La morale d'Épicure c. 191).

ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ ΕΠΙΛΟΓΗ

Ποτὲς ὅμως δὲν ἔλειψαν ἄνθρωποι ποὺ πίστευαν πᾶς ὅλα αὐτὰ εἶναι συκοφαντίες καὶ διαστρεφές. Ὁ Λαέρτιος, ἀφοῦ ἀράδιασε ὅλα ποὺ τὰ εἶπαμε φῶγον τοῦ Ἐπικούρου, φωνάζει μὲ ἀγανάκτησιν: «Ὅλοι αὐτοὶ δὲν εἶναι στὰ καλά τους. Γιὰ τὴν ἀνυπερβλήτην καλοσύνην τοῦ ἀνθρώπου οὐδὲν ἄλλο στέκονται πιστικοὶ μάρτυρες πρῶτα ἢ πατρίδα τοῦ, ποὺ τὸν τίμησε μὲ δρεχιλίμινους ἀνδράντας, ἔπειτα οἱ φίλοι, ποὺ εἶναι τόσο πολλοί, ὥστε νὰ μὴ χωροῦν σὲ δόκιμους πόλεις». Κι ἀφοῦ δίνει τὶς μαρτυρίας γὰρ τὴν

ἀγάπην τῶν μαθητῶν τοῦ καὶ γὰρ τὴ μακρότατη ζωὴ τῆς Σχολῆς, ποὺ εἶπαμε στὴ σ. 184, προσθέτει: «Ἡ εὐγνωμοσύνη στους γονεῖς τοῦ, ἡ εὐεργεσία στους ἀδελφούς τοῦ καὶ ἡ ἡμερότητα στους δούλους τοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ Διαθήκη τοῦ καὶ ἀπὸ τὸ δεῖν συμφιλοσοφεῖσθαι μαζὴ τοῦ, γενικῶς ἡ φιλήθρωπία τοῦ γὰρ ἔλους, ἡ εὐλαβεία τοῦ στοῦς θεοῦς καὶ ἡ ἀγίατη τοῦ στὴν πατρίδα εἶναι ἔξω ἀπὸ καθὲς περιγραφήν (9-10).

Βασίτερον στὴν κατανόησιν καὶ τὴν ἐξήγησιν φτάνει, ὅπως εἶπαμε, ἕνας Λουκιανός, καὶ ὁ Διογένης ὁ Οἰνοανθεὺς τοῦ προσφέρει ὅτι τοῦ ἡπαγορεύει ἡ ἀπλή καρδίαν τοῦ.

ΟΙ ΝΕΟΤΕΡΟΙ

Οἱ ἐπιφυλάξτες δὲν ἔλειψαν ὡς τὰ χρόνια μας. Ἡ συλλογὴ τῶν ἀποσκοπεμάτων τῶν ἐπικούρειων, σημαίνει: γὰρ νὰ καταπισθῶ μὲ τὸν Ἐπίκουρον δὲ μὲ τράφηξε ὁ θαυμασμός τῆς ἐπικούρεικῆς φιλοσοφίας: «Epicuro ut operam daret, non philosophiae Epicureae me admiratio commovit» (Epicurea V). Τὸ ἴδιον διαβεβαιώνει ὁ Martha στὴ μελέτη τοῦ καὶ τὸ Λουκρήσιον, καὶ μὲ χαμηλότερον ἀκόμα τόνον ὁ E. Joyau (Épicure. Felix Alcan, Paris 1910). Θετικὰ καταδικαστικὸς εἶταν ὁ παλαιότερος καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ ἀρκετὰ γνωστός Ἰστορικὸς τῆς φιλοσοφίας Ritter, καὶ ὁ ἴδιος ὁ Zeller δὲν εἶναι ὀρθολογικὰ φιλικὸς γὰρ τὸν Ἰδουτὴ τοῦ Κήπου.

Μὰ εἶταν φυσικὸ ἡ ἐπιφυλακτικὴν ἀστικὴν διανόησιν τῆς Ἑδρόπης νὰ ἀιστανθεῖ τὴ συγκρίσει τῆς μὲ τὸ μεγάλο διαφωτιστὴ τῆς Ἀρχαϊότητος. Ὁλόκληρη, μορφεῖ νὰ πᾶ κανεὶς, ἡ νεότερη ἐπιστήμη καὶ ὁ γνωστότερος ἀνθρωπισμὸς ἀκολουθοῦν τὴ θετικὴν ἀμυθολογίαν καὶ ἐξημερωτικὴν κατεῖνωση ποὺ εἶχε χωρεῖται ἐκείνος. Σὲ ὁμοίωμα στρώματα ἔργων οὐσιαστικὴ ἐπικούρεικῆ ἀναγέννησιν εἶτε μὲ τὴν ἀμεση ἐπίδρασιν ἐπικούρειων ἀντιλήψεων εἶτε γιὰτὶ καθὲς ἀληθινὴ ἀναγέννησιν αὐτὴς ἔχει γὰρ γνώρισμα. Ὁ Λουκρήσιος ἔργων περιζήτητον ἀνάγνωσμα. Ἀναφέρονται λόγιοι ποὺ δλόκιμον τὸν ἔφεραν ἀπ' ἔξω. Ἐπιστᾶν ἀμύτως ὕστερον τὸν ἴδιον τὸν Ἐπίκουρον, τὸ δέκατον δευτερὸν βιβλίον τοῦ Λαέρτιου. Διαβάζονταν καὶ οἱ δυὸ μὲ θέρη, ἰδιαίτερα στοὺς κύβινους τῶν libres penseurs, τῶν ἐλευθερομένων δηλαδὴ ἀπὸ προκαταλήψας. Ὁ Montaigne, ὁ Bruno, ὁ Hobbes, ὁ Spinoza, ὁ Saint-Évremond, ὁ La Rochefou-

cauld, γὰ νὰ περισωθῶ στὰ μεγάλα ὄνοματα, εἶναι μὲ κάποιο τρόπο ἐπιηρεασμένοι ἀπὸ τὸ ἐπικουρικὸ πνεῦμα. Τὸ 17ο αἰῶνα ἔχουμε εἰδικούς μελετητές, ὅπως τὸν Gassend. Ὁ κύκλος τῶν θαυμαστῶν του πλαταίνοι τὸ 18ο αἰῶνα μὲ τὴν ἐξάσκηση τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ Helvétius, ὁ Holbach, ὁ Volney, ὁ Voltaire κ. ὁ Diderot τοῦ στέκονται ἀόμα πῶ κοντά.

Ἐν 1805 αἰῶνας φέρνει τὴ νίκη τοῦ Ἐπικουρισμοῦ. Ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη περπατεῖ στ' ἀγκύρια τοῦ ἐπινοῦν ἔδειξε ἢ ποὺ εἶταν λογικὸ νὰ τ' ἀνακαλύψει ἢ ἴδια. Ὁ Fr. Lange στὴν Ἱστορία τοῦ Ἔλισμου προσκοπεῖ νὰ τοῦ δώσει τὴ θέση τοῦ τοῦ ἀνήκει.

Τὸ 1878 ἔνα παιδί - θαύμα, ὁ νεαρός Γάλλος Marie Guyau, γράφει, στὰ 18 τὸν χρόναι, τὸ βιβλίον του γὰ τὴν ἠθικὴ τοῦ Ἐπικουροῦ μὲ θέρημ, εὐγενικὸ αἰσθημα κ. ἀπίστευτὴ γὰ τὴν ἡλικία του πολυμάθεια. «Ὁ Ἐπικουρισμὸς, τόσο δυνατὸς στὴν Ἀρχαϊότητα, λέγει, ξαναπῆρε στὶς μέρες μας ἀρκετὴ δύναμη γὰ νὰ κυριαρχήσει διαδοχικὰ σὲ δυὸ ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἔθνη τῆς Εὐρώπης, στὴ Γαλλία μὲ τὸν Helvétius καὶ μὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς φιλόσοφους τοῦ 18ου αἰῶνα, στὴν Ἀγγλία μὲ τὸν Bentham καὶ μὲ τὴ σύγχρονῃ ἀγγλικῇ σχολῇ. Ὅλοι οἱ διανοητὲς τῆς Ἀγγλίας, ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιους ἑξαίρεσεις, τοῦ ἀνήκουν τώρα, κ. ἢ ἐπίδρασή του στὴ χώρα μας, ποὺ ἔμεινε σημαντικὴ ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα, πηγαίνει νὰ μεγαλώσει ἀντίθετα σὲ νεοστοιχισμὸ τοῦ Κάντ καὶ τῆς σχολῆς του» (σ. 16).

Στὶς μέρες μας βλέπουμε μιὰ στροφῆ στὴν ἴδια τὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία. Ὁ κατατρομεμένος κ. ἀπαρρομένους Λουθηρικός παρὶν ἐχτίμησι αἰγανά. Ἡ θεολογία του φαίνεται πῶ κοντὰ στὴ χριστιανικὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαία μυθολογία. Γι' αὐτὸ ἔχουμε ἡμεπίσμως ἐκδηλώσεις στὸν καθολικὸ τύπο. Ἰδιαίτερη ἐντύπωση κάνει ἔνα πολὺ φροσὸ καὶ συμπαθητικὸ βιβλιαράκι, γραμμένο ἀπὸ ἔνα ἱερωμένο καὶ τυπωμένο μὲ ἀδεια τῶν προϊσταμένων του: Cum permissu Superiorum. Ὁ συγγραφέας A. - J. Festugiére, ο. p., κατατοπισμένος δσο λίγοι στὰ ζητήματα, γράφει μὲ τὴν πῶ λεπτὴ συμπύκνωση γὰ τὸν Ἐπικουρο: «Ἀπὸ ἀγαθὴ σύμπτωση, ὁ Ἐπικουρος εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ποὺ δίνονται καλύτερα σ' ἡμᾶς (qui se vivent le mieux à nous). Καὶ ἀνακαλύπτουμε τότε μαγεμένοι ἔνα ἄν θαυμαστὴ ποιότητας, δυνατὸ καὶ γλυκὸ μαζί, καὶ ἔνα γοητευτὴ (charmeur)» (Épiscure et ses

Dieux, 1946, σ. XIV). Ἀναλόοντας τὶς θρησκευτικὲς τὸν ἀντιλήψεις τὸν κάνει πλατωνικὸ, σχεδὸν χριστιανὸ, καὶ ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση πῶς δὲ θ' ἀργήσει νὰ προτείνει στὸν Πάπα νὰ τὸν κατατρεῖ στὸς ἄγιους.

IX. Η ΓΡΑΠΤΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

BIBLIA KI ANAGNΩSTES

Ἡ βαθιὰ καὶ μακροεῖον γέμωση, ποὺ τὴ λέμε Ἐπικουρισμὸ, γέννησε πλοῦσια καὶ πολύμορφη συγγραφικὴ παραγωγή. Στὴ ζωὴ του τῶν πεντακάσων χρόνων ἀντιπροσωπεύτηκε ἀπὸ ἀξιόλογους συγγραφῆς. Ὁ ἴδιος ὁ Ἐπικουρος εἶταν πολυγραφώτατος καθὼς κ. οἱ ἄλλοι φίλοι καὶ μαθητὲς του, ὁ Μητροδόωρος, ὁ Πολύεινος, ὁ Ἐρμαρχος, ὁ Πολύστρατος. Ἡ παραγωγή συνεχίστηκε τὸ 2ο π. Χ. αἰῶνα κ. εἶπε πραγματικὴ ἀκμή τὸν 1ο, ὁπότε στὸ χορὸ πῆκαν κ. οἱ Ρωμαῖοι.

Τὸ ἐπικουρικὸ βιβλίον ἀγαπήθηκε πολὺ, περπατῆσε τὸν ἑλληνικὸ κ. ὅστρα τὸ ρωμαϊκὸ κόσμο ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη ἀκρη. Ὀλόκληρες βιβλιοθήκες ἀποτελοῦνταν ἀπὸ συγγράμματα τῶν ἐπικουριαν καὶ τὰ ἐπιπορευόνταν εἰδικὰ βιβλιοπωλεῖα, ὅπως τὸδειξαν τὰ εὐρήματα τοῦ Ἐρκαυλάου, ποὺ ἔφεραν στὸ φῶς διόκληρη βιβλιοθήκη ἢ βιβλιοπωλεῖο μὲ πύπτους σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τῆς ἐπικουρικῆς σχολῆς.

Τὴν παραγωγή τὴν πλοῦσιαν ἢ πολεμικὴ Ἄμειους μὲ τὴν ἐμφάνισή του ὁ Ἐπικουρισμὸς ἐξοήκωσε μεγάλῃ ἀντίδραση. Οἱ ἐπιθέσεις ἦσαν ἀπ' ἑλεις τὶς πλευρὰς καὶ σωρευτικὰ ὄγκοι τὰ πολεμικὰ συγγράμματα, ποὺ μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἔφτασαν ὡς ἡμᾶς κ. ἔχουν τὴν ἰδιαίτερη σημασία τους.

Γιὰ διαφοροτάτους ὅμως λόγους ἢ πλοῦσια παραγωγή τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων χάθηκε ἀφήνοντας μονάχα θλιβερὰ ἀπομεινάρια. Ἀπὸ τὰ ὀνομαστὰ στὴν ἐποχὴ τους συγγράμματα τοῦ Κήπου, ὅπως ἐπίσης τῆς Ἀκαδημίας, τοῦ Περίπλου, τῆς Στοῆς, δὲ σὸήθη ἀρτίο κανίνα, ἐκτὸς ἀπὸ ἑλάχιστα τοῦ Θεόφραστου. Μόνον κατάλογους ἀπὸ ἀδελφούς γὰ μᾶς τίτλους συγγραμμάτων παραδῶσαν οἱ Ἀρχαῖοι, ἰδιαίτερα ὁ Διογένης Λαέρτιος. Ἔτσι χρεώστηκε ὁ νεότερος ἔρευνητὴς νὰ μαζέψουν τ' ἀποσπάσματα καὶ τὶς σόκρες πληροφορίες σὲ ἰδιαίτερη συλλογές,

πολύ χρήσιμες κι απαραίτητες για τή μελέτη και τήν επιστημονική εργασία.

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ

Ο Έπικούρος ήταν πρωτότυπος και παραγωγικότερος συγγραφέας, που ξεπέρασε τους άλλους στο πλήθος των βιβλίων, όπως γράφει ο Λαέρτιος: «Γέγονε δὲ πολυγραφώτατος ὁ Ἐπίκουρος, πάντας ὑπερβαλλόμενος κλήθεα βιβλίων. κύνθηροι μὲν γὰρ πρὸς τοὺς τρακοσίους εἰσι» (26). Ο ίδιος μᾶς δίνει κατάλογο μὲ 41 ἀπὸ τὰ κυριότερα ἔργα του: «ὅν τὰ βέλτεστά ἐστι τάδε· Περὶ φύσεως λ', Περὶ ἀτόμων καὶ κενοῦ, Περὶ ἔρωτος, Ἐπιτομὴ τῶν πρὸς τοὺς φυσικοὺς κλπ.».

Μερικά ἀπ' αὐτὰ εἶταν διεξοδικά, όπως τὸ βασικὸ ἔργο φυσικῆς, τὸ Περὶ φύσεως, ποὺ ἔρχεται πρῶτο στὸν κατάλογο, μὲ 37 βιβλία. Τὸ Περὶ κεντηρίου ἢ Κανῶν εἶταν τὸ γνωσιθεωρητικὸ σύγγραμμα, σὰν εἰσαγωγή στὴ φυσικὴ καὶ γενικότερα στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Στὸ Περὶ τέλους καὶ στὸ Περὶ ἀρώσεων καὶ φυγῶν ἐρευνοῦσε τὸ ἠθικὸ πρόβλημα, ἰδιαίτερα τὸ κεντρικὸ θέμα του, τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ, ποὺ τὸ εἶχαν στὴ γλώσσα τῆς ἐλληνιστικῆς φιλοσοφίας «τέλος» (= σκοπὸς τῆς ζωῆς). Πολὸ γνωστὸ εἶταν ἐπίσης τὸ Συμπόσιο.

Διαβαζόταν πολὺ κι εἶταν περιζήτητες οἱ συνοπτικὲς ἐπισκοπήσεις, οἱ «ἐπιτομῆς», ποὺ τίς φιλοτέχνησε ὁ ἀκρωστος δάσκαλος γιὰ νὰ δώσει στοὺς μὴ εὐλακοὺς πορσερότερη ἐποικτεία τῶν θεωριῶν του. Στὴν ἀρχὴ μᾶς τέτοιας ἐπιτομῆς, τῆς Ἐπιστολῆς στὸν Ἡρόδοτο, γράφει: «Ἐπιθεὶ εἶναι κολλοὶ ποὺ δὲν μποροῦν νὰ μελετήσουν μὲ τὴν ἐπιμέλεια ποὺ χρειάζεται τὰ διεξοδικότερα συγγράμματά μου, ἔχω συνθέσει ἐπιτομὴ ὁλόκληρης τῆς φιλοσοφίας μου, γιὰ νὰ κρατοῦν στὴ μνήμη τὰ βασικότερα τῆς διδασκαλίας μου» (35). Σκρῶχνοντας στὴν τελευταία συνέπεια συμπύκνωσε τὰ βασικὰ του δόγματα σὲ περιληπτικὰ ἀποφθέγματα, ποὺ οἱ ὁπαδοὶ του τὰ μάθαιναν ἀπ' ἔξω. Αὐτῆς εἶταν οἱ λεγόμενες «Κύριες Δόξεις». Ἐπιτομῆς καὶ Κύριες Δόξεις διαβάζονταν πολὺ καὶ βοηθῆσαν τὴ διάδοσιν τῆς διδασκαλίας. Αὐτὸ τὸ εὐκόλυναν ὁ ἴδιος κι οἱ ὁπαδοὶ του μ' ἐπιστολές. Ἡ ἐπιστολὴ μὲ τοὺς ἐπικούρειους ὀνόματες σὲ λογοτεχνικὸ εἶδος, ποὺ ἔληξε πραγματικὴ ἐπιθεὶ στὸν ἑλληριστικὸν καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Οἱ Ἐπιστολές τοῦ Σενέκᾳ καὶ τοῦ ἀγχρονοῦ του

Ἀπόστολου Παύλου εἶναι οἱ στερνῆς καταβολίδες αὐτῆς τῆς λογοτεχνικῆς κατηγορίας.

Ἐταν ἄμιος κίνδυνος ἡ ἐπιτομὴ νὰ φάει τὸ κύριο ἔργο, όπως καὶ τόφαγε. Τὸ βασικὸ λ. χ. ἔργο Περὶ φύσεως τὸ εξαφανίσε ἡ Πρὸς Ἡρόδοτον ἐπιστολὴ, ποὺ εἶταν ἐπιτομὴ του, τὸ Περὶ τέλους καὶ τὸ Περὶ ἀρώσεων καὶ φυγῶν ἢ Ἐπιστολὴ πρὸς Μενουκία.

Ἀπ' ἄσα ἔρτασαν σ' ἐμὰς βλέπομεν πὸς ὁ Ἐπίκουρος εἶναι δυνατὸς συγγραφέας, μὲ ὄρος προσωπικὸ καὶ ἀνάλυτρο, καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση πὸς ἐγκαινιάζει νέο τρόπο στὸ γράψιμο. Αὐτὸ τὸ παρατήρησαν οἱ ἀρχαῖοι καὶ τὸ ἀποκροστέλλασαν μὲ τὸ γνωστὸ ἐπιγραμματικὸν τους ἦθος: «γέγραπται δὲ μαρτυρίων ἔξωθεν ἐν αὐτοῖς οὐδέν, ἀλλ' αὐτοὶ εἰσιν Ἐπικούρου φωναί (Διον. Λαέρτ., X 26). Περικοπιεὶς δηλαδὴ ἀπ' ἄλλους συγγραφεῖς δὲ βίβλις ποτὲ στὰ ἔργα του, ὅ τι γράφει εἶναι προσωπικῆς του γνώμης. Ἐἶτε: «κίχθηται δὲ λέξις κυρία κατὰ τῶν πραγμάτων». Ἡ ἔκφρασή του δηλαδὴ βρίσκει τὴν οὐσία, εἶναι κεριολεκτικὴ. Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὴ σύγκριση ποὺ ἐναναν μὲ τὸ Χρυσόππε, όπως εἶδαμε νὰ τὴν ἐκφράζει ὁ Κηποτιόραννος (βλ. σ. 155). Αὐτὴ ἡ ἀκριβολογία ἴσα ἴσα ἔκανε πολλοὺς, συνηθισμένους στὰ εἰσαφρότερα, νὰ τὸν παρῶναι γὰ ἰδιόφρεθμο. Ἐτοῖ ὁ Ἀριστοφάνης ὁ γραμματικὸς τὴν ἐπικούρικὴ φράση τὴν κατηγοροῦσε γιὰ υπερβολικὰ προσωπικὴ («ιδιωτάτη», 13).

Τὸ ἐπικούρικὸ ὄρος, ἔξω ἀπὸ τὸν προσωπικὸν τόνον, στέκεται πάνω στὴν ἐξελικτικὴ γραμμὴ ἀπὸ τὸν Ἀναξίμενην ὄς τὸν Δημόκρωτον καὶ ἀπὸ τὰ Ἀκρωστικὰ τοῦ Ἀριστοτέλη ὄς τὴν ποὺ μᾶς ἐπιστομὴν ποὺ πλουτίστηκε ἀπὸ χρόνον εὐ καὶ ἐγενε πολυμορφότερη στὴν ἔκφραση, χαμένη ὄμως γιὰ μᾶς στὸ μεγαλύτερο τῆς μέρος. Ἐπιθεὶ ἀκριβῶς ἔχομε αὐτὸ τὸ χῆμα στὴ συνέχεια, τὸ πέρασμα στὸν Ἐπίκουρον ἀπὸ τοὺς γνώριμους σ' ἐμὰς συγγραφεῖς Θεουκίδην, Πλάτωνα, Ξενοφῶνα ἐκφινάει μὲ τὴν ἀπότομη ἀλλαγὴ.

Τὸ ὄρος τοῦ Ἐπίκουρου εἶναι τὸ ρωμαλεὸ ἐπιστημονικόν, ποὺ ἀποφεύγει τὰ τεχνόμενα τοῦ κλαυότερου λόγου, τὰ μάτμα σολίδια, τίς ποιητικῆς ἐκφράσεις, τοὺς συναισθηματισμούς. Κυνηγάει τὴ φραστικὴ οικονομία, πυκνῶνας νόημα καὶ ἐκφραση καὶ ἀπ' ἄλλες τίς φραστικῆς ἐπιδιώξεις κραταίει μιά, τὴ σαφήνεια. Ὅπως τὸ ἐκκαθαρίζει στὸ Περὶ ρητορικῆς, ποὺ τὸ εἶχε γράφει

γὰ νὰ μὴ ρητορεύουν οἱ ἀνθρώποι : «σαφῆς δ' ἦν οὗτος, ὡς καὶ ἐν τῷ Περί ρητορικῆς; ἀξιὸν μὴδὲν ἄλλο ἢ σαφῆς εἶναι αἰτατεῖν» (Διογ. Λαέρτ., X 13).

Ἄποιοι εἶχαν κάνει τὴν ἐξέλιξη μαζί, τὸ γράψιμό του τόβρισκαν σὺν τὸ μόνον ἁρμονισμένο μὲ τὴ σοβαρότητα, τὸ χαίρονταν καὶ πολεμοῦσαν νὰ τὸ μιμηθοῦν. Καὶ σ' ἐμάς ὕστερα ἀπὸ κάποια στενότερη γνωριμία δὴνα τὴν ἴδια χαρὰ. Καὶ τὸ λίγο ποὺ ἔμεινε ἀπὸ τὸν ἀετιμῆτο δάσκαλο, Ἐπιστολές, Κύριες Δόξες, Διαθήκη, Ἀποσπάσματα, τ' ἀντικρίζουμε σὺν ἄρτια σὺν εἶδος; τοὺς λογοτεχνήματα, ἔπλα σὰ ἐξαιρετικὰ δειγματα τοῦ λόγου, ποὺ γέννησε ἡ ἀστείρευτη φύση τοῦ Ἑλλήνα.

Οἱ συνηθισμένοι ὅμως σὲ τροφὲς γὰ μωροδελειῶν στομάχια τάφεραν στενὰ μὲ τὸν Ἐπίκουρο. Τὸν ἔβρισκαν δυσκολονόητο, ἰδιωματικὸ, σκοτεινὸ ἢ καὶ πολὺ ξερὸ. Ὁ ἴδιος ὁ Κικέρων γκρινιάζει γὰ τὸ ὕφος του. Τοῖς ἐπισκοῦροις, λέγει, τοὺς διαβάζουν μόνον οἱ ἐπισκοῦροι, ἐνῶ τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη, τὸ Θεόφραστο τοὺς διαβάζουν κα ἔξω ἀπὸ τὴ Σχολὴ τους. Ἄλλοι ἔβρισκαν πὼς τὴν ἔκφρασή του τὴν «ἐπιτρέχει ἀρρυθμία». Ἄλλοι, ἀντίθετα, πὼς ποιητικῆς κίπου κα μεταχειρίζεται φράσεις «ἔμμετρος κα ἔνυθμοι», ὅπως στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστολῆς στὸν Ἰδομνία «ὡ πάντα τὰμὰ κινήματα τερπὰ νομίσας ἐκ νέου» (Ἐπικ. 131). Μὲ περισσώτερο δίκαιο ὑποστήριξαν πὼς κάνει ἐπιδείξεις μὲ κακόζηλους νεολογισμοὺς, ὅπως τὰ «σαφῆς εἰσπαθὴ καταστήματα», «τὰ περὶ ταύτης πιστὰ ἐκπίσματα» καὶ «λίποια ὀφθαλμῶν» (δακρυ), «ἔρα ἀνακραυγῆματα», «γαργαλισμοὺς σώματος» (Ἐπικ. σ. 88-90). Ἡ ἔκφραση δὲν εἶναι παντοῦ ὀμάλῃ καὶ «οἶονα», σκοτεινῆ κίπου κα πᾶν νὰ σταματήσῃ. Μὰ ὕστερα ἀπὸ κάποιαν οἰκειότητα γίνετα ἀπόλαυση ἐξυφωτικῆ τὸ διαβάσματ του καὶ τὸ ἀναμέτρημα μὲ τὴν ὑπέροχη διάνοιά του.

Οἱ ὁπαδοὶ του, ἀπὸ τὸ Μητροδόδο ὡς τὸ Δημήτριο Λάκωνα καὶ τὸ Φιλόδημο κα ὡς τὸ Λογγίνου τὸν Οἰνοανδῆ, φιλοτιμήθηκαν ν' ἀκολουθήσουν τὸ γράψιμό του. Ὅλοι τοὺς μιμοῦνται λέξεις κα ἔκφρασεις, μὲ τὸ μορφῶ ὅμως ἐπιγονισμὸ ποὺ τοὺς δὲνε ὁμοίωμορφο κα ἔξωρα ὕφος, τὸ ἴδιο ποὺ βλέπουμε νὰ γίνετα στὴν Περίματητικῆ Σχολῆ κα στὴν ἐκκλησιαστικῆ λογοτεχνία.

ΤΑ ΣΧΟΛΗΜΕΝΑ Ἡ πλοῦσια αὐτὴ σοδιὰ ἔσβησε καὶ χάθηκε, ἀφῆνοντες ὅμως ἀφθονα ἴχνη στὴ μετακλασικῆ λογοτεχνία τῆς Ἀρχαϊότητας. Τὰ λίγα κρωτίποκα τοῦ Ἐπίκουρου τὰ χρωστᾶμε σὲ μὴ καλὴ τύχη. Ἐνας δάσκαλος τῆς φιλοσοφίας στὰ προχωρημένα ρωμαϊκὰ χρόνια, ὁ Διογένης Λαέρτιος, συναρμολογώντας μὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ παλαιότερο ὄλικὸ, περιλάβε στὸ κεφάλαιο τῆς ἐπισκοῦρικῆς φιλοσοφίας αὐτοῖσας τρεῖς ἐπιστολές του, ἓνα κατάλογο ἀπὸ 40 Κύριες Δόξες καὶ τὴ Διαθήκη του, γὰ νὰ κάνει ποὺ πιστὴ καὶ ποὺ ἐποπτικῆ τὴν ἔκθεση. Ὁ Διογένης Λαέρτιος συμπάθει τὸν Ἐπίκουρο, μιλάει μὲ θέρμη γι αὐτὸν καὶ προσπαθεῖ νὰ παρουσιάσει τὴν πραγματικῆ φυσιογνωμία του ἐπιθετικῆ ἀπὸ τὴ βολὴ συκοφαντία κα τὴς παρεξηγήσεις. Δίνοντα ἔπειτα τὸν κατάλογο τῶν ἔργων του προσθέτει : «Τὶς θεωρίες ποὺ ἀνέπτυξε σ' αὐτὰ θὰ προσπαθήσω νὰ ἐκθέσω παραθέτοντας τρεῖς ἐπιστολές, ποὺ σ' αὐτὲς συνόψισε ὅλη του τὴ φιλοσοφία. Θὰ προσθέσω ἄκόμα τὶς Κύριες Δόξες κα συλλογὴ ἀπὸ τὶς ἀξιολογότερες γνώμες του, γὰ νὰ μάθῃς τὸν ἀνθρώπο ἀπ' ὅλες τὶς πλευρές κα νὰ μορῶσαι νὰ τὸν κρίνεις» (28 κ.).

Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ ἀπευθύνετα στὸν Ἡρόδοτο κα ἔχει θέμα τὴ φυσικῆ (περὶ τῶν φυσικῶν), ἡ δευτέρη στὸν Πυθαγόρα κα ἔχει θέμα τὴ μετεωρολογία (περὶ τῶν μεταφορῶν), ἡ τρίτη στὸ Μενουκία μὲ θέμα τὴν ἠθικῆ (περὶ βίον).

Τὰ πέντε κομμάτια, δηλαδὴ οἱ τρεῖς Ἐπιστολές, οἱ Κύριες Δόξες καὶ ἡ Διαθήκη, μαζί μὲ τὴ βιογραφία τοῦ Ἐπίκουρου, τὴν ἱστορία τῆς Σχολῆς κα πολλές χρήσιμες πληροφορίες γὰ τὴ διδασκαλία ἀπὸ καλὲς πηγές, ἀποτελοῦν τὸ παρεχόμενο τοῦ 10ου κα τελευταίου βιβλίου τῆς συγγραφῆς τοῦ Λαέρτιου.

Τὸ βιβλίον κρίνει ἀριετὸ φῶς στὴ φυσιογνωμία, στὸ γράψιμο κα στὴ διανόηση τοῦ Ἐπίκουρου. Ἡ πρώτη κα ἡ τρίτη ἐπιστολὴ, μορῶει κανεὶς νὰ πετὶ μὲ ἀσφάλεια, βγήκαν ἀπὸ τὴν πένα του, ἡ δευτέρη φαίνεται περισσότερο συλλογῆ κανενὸς μαθητῆ ἀπὸ διάφορες ἐπιστολές του. Οἱ Κύριες Δόξες εἶναι μαρτυρημένες ἀπὸ πολὺ καλιὰ χρόνια. Τὶς εἶχαν σὺν ἐγκλίμο οἱ ὁπαδοὶ κα τὶς ἀποστήθιζαν. Ἐΐταν ὅμως διάφορες συλλογές, ὅπως ἀποδύχτη με τὶς 81 Δόξες ποὺ ἀνακάλυψε ὁ K. Wotke τὸ 1888 στοὺς κώδικες τοῦ Βατικανοῦ. Ἡ συλλογὴ ποὺ ἐπιγράφεται «Ἐ-

πικύρου προσφώνησις» και στη γλώσσα των φιλόλογων συνήθισται να λέγεται *Gnomologium Vaticanum* *Episcureum*, περιέχει μερικώς τις ύψεις η άλλες διαφορές.

ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΥ

Ἀπὸ τ' ἄρθρου στὴν ἑλληνορωμαϊκῆ ἐποχῆ βιογραφικὰ, δοξογραφικὰ και βιβλιογραφικὰ ἐγκυρίσθη φιλοσοφία σ' ἑμὲς ἔστισε ἕνα ἀρκετὰ διεξοδικό, σὲ 10 βιβλία, μὲ τ' ὄνομα Διογένης Λαέρτιου και μὲ τὸν τίτλο : «Βίαι και γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ ἐδόξαμην-όντων και τῶν ἐν ἐκαστῇ ἀείροι ἀρεσκόντων ἐν συντόμῳ συναγωγῇ», ποὺ συντάχθη και τὰ τρία παραπάνω εἶδη.

Εἶναι βιογραφικὸ και δοξογραφικὸ και δίνει σὲ πολλὰ σημεῖα λεπτομερικῆ βιβλιογραφία. Σκεπάζει διὰ τὴν ἔκτασιν τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸ Θαλῆ και τοὺς ἑρπύ ἀποτοῦ ὡς πέρα στὸ 2ο π.Χ. αἰῶνα. Στὰ Προλεγόμενα συζητεῖ τὴ λεγόμενη ἀνατολικὴ προέλευσιν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας και καθορίζει τὴ διαίρεσιν τῆς φιλοσοφίας σὲ ἰωνικὴ η ἱταλική, ὅπως συνέβησαν οἱ ἀρχαίοι.

Γιὰ τὸ Διογένη Λαέρτιο ἡ αἰρία Διογένη δὲν ἔστισε σχεδὸν τίποτε. Δὲν εἴμαστε βέβαιαι ὅτι γιὰ τ' ὄνομά του. Ἔστισε μονάχα πὺς ἑκαστὸ ἀπὸ τὸ κύριον ἔργο του εἶχε γράψαι ἐπιγράμματα σὲ ποικίλα μέτρα γιὰ τοὺς διάσημοις ἄντρες, ἰδιαίτερα τοὺς φιλοσοφοῦς, ποὺ τὰ ὄνομασε «Πάμετροι». Στὴν ἱστορίαν του βρίσκαι τὴν ἐκτίμησιν κάθε φορὰ πὺ βόλε κανίνας ἀπ' αὐτὰ μέσα στὰ ἐπισόδια τῆς ζωῆς τῶν φιλοσοφῶν ποὺ βιογραφεῖ. Οἱ Βίαι και Γνῶμαι εἶναι ὁμοτι δέσηται, ποὺ πῆρε νεφὰ ἀπὸ διάφορες πηγῆς η ἀπομίμησε μακροχρόνιον παραγωγή. Ὑπολογίζον πὺς ὁ συγγραφεὺς ἔζησε ἀπὸ πρῶτον μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα, στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξάνδρου Σεβήρου και τῶν διαδόχων του. Μά οἱ φιλόσοφοι ποὺ πραγματεύεται σχεδὸν ὅλοι δὲν ἔστισαν σὲ τὸ 2ο π.Χ. αἰῶνα. Οἱ κληρονομοὶ του ἔρχονται ἀπὸ δεύτερον χροῖ, μὰ οἱ πηγῆ του, ποὺ τίς ἀναφέρει ἐκτενέστερα, Διοκλῆς, Σωκράτης, Τακίτοτος, Ἀντίγονος Καρτέσιος, Ἀπολλόδοτος Κτησιόφαντος, Δημήτριος Μάνης, Ζωσιανὸς κλπ., εἶναι τοῦ 2ου, λόγο τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνα η οἱ αἰσιόστομοι εἶχαν οὐκείνηται μὲ τὰ πρῶτοτα ἔργα τῶν φιλοσοφῶν ποὺ πραγματεύθησαν.

Οἱ πηγῆ τοῦ Διογένη, ὁ τρόπος ποὺ δοῦλεγε πάνω στὰ ὑποδείγματά του, ἡ συναρμολόγησιν τοῦ ἔργου γίνθησαν πολλὰ προβλήματα, ποὺ δὲ βρῆκαν ὡς σήμερα τὴν τελειωτικὴ λύσιν του. Τὸν κατηγοροῦσαν σὸν ἄπειρον ἀντιγραφία και συμπληρή, τὸν στόλισαν μὲ βαριά ἐκτίθετα. Μά ὁ Λαέρτιος εἶναι ξευπνότερος ἀπ' ὅτι νόμισαν μαρτυροῖ. Ἐπεί να διαλέγη, βρίσκαι τὸ καιρὸν και τὸ χαρακτηριστικόν. Ἡ ἐρευνά μου πάνω στὰ καταφρονήμα-

να ἐπιγράμματά του, τὰ ἀπαρμένα στὸ ἔργο του, μ' ἔκανε νὰ ἐξεχωρίσω πίσω ἀπὸ τὴ μάσα τοῦ λογιότατου ἔξυτιον μασιὰ και ψυχῆ ἐγκολοσυγκινητῆ. Ἡ ἀγάπη του στὸν Ἐπίκουρον, τὸ ὄλιον η ἡ διάρθρωσιν τοῦ 10ου βιβλίου ἀκακολογοῦν τὴ γνώμη μου. Σὲ πολλῆς σελίδες του νῶθαι κατεῖς πνοῆ ἀληθινὰ ἑλληνικῆ, ἐπικουρικῆ πύγαναι νὰ πει κανίσις, ποὺ τὴν ἔξηγεῖ ἡ ἐπικουρικῆ ἀναγέννησιν τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα.

Τὸ ἔργο τοῦ Λαέρτιου ἔχει τὰ γνωρίσματα ὑποκειμενικῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ὅπως τῆς ἔννουσαν οἱ ἀρχαίοι, μὰ τὰ προσηρήματα η ἐλαττώματα ποὺ παρουσίσθαιεν τὰ κερφόμα ἔργα του. Εἶναι πλοῖσιον σὲ βιογραφικῆς και δοξογραφικῆς σημασίσεις, σὲ πρῶτοτα ἔργα, ἐπιστολῆς, διαθήμας και πολέτισμοις κατάλογοις συγγραμμάτων, ποὺ βρισκῶναι πιθανότατα ἀπὸ τοὺς Πίνακας τῆς Ἀλεξανδρινῆς Βιβλιοθήκης. Τὸ δοξογραφικὸ μέρος εἶναι πολλῆς φορῆς ἀκόλογο, γιὰτι ἔστισαι ἀπὸ παλαιότεροις μὲ βαθύτερη κατανόησιν τῆς φιλοσοφίας συγγραφεῖς.

Γιὰ μῆς σήμερα ὁ Λαέρτιος εἶναι ἀνεξάντηλον μεταλλεῖον. Χωρὶς αὐτὸν οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν ἀρχαία φιλοσοφία, ἀπὸ τὸ Θαλῆ ὡς πέρα ἀπὸ τὸ 2ο π.Χ. αἰῶνα, και γενικότερα γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν Ἀρχαίων, θὰ εἶταν ἀπογοητευτικὰ φτωχικῆς.

ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ - ΚΙΚΕΡΩΝ

Τὸ 10ο βιβλίον τοῦ Λαέρτιου στῆθηκε ἡ κυριότερη πηγὴ πληροφορίας γιὰ τὸν Ἐπίκουρον. Νωρίτερα ὅμοι οἱ Εβρώκαιοι τὴ διδασκαλία του τὴ γνώρισαν ἀπὸ τὸ Λουκρητιον, ποὺ ὅσι η ἀν δὲν εἶναι εὐκόλοισ τὸ διαβῆσαι, εἶταν γραμμένους στῆ γνωσιότερη σ' αὐτοὺς γλώσσα, τὴ λατινικῆ. Τὸ περίφημον ἔπος, ἡ *Requie matura*, σ' ἔξη ραμφιδίς, ἡ καθεμὰ ἀπὸ 1100 κάπου δαχνολογικῆς ἐξίμετροις, γραμμέναι στὴν ὁμηρῆ τῆς νύσῆς, εἶναι καλοσχεδιασμένη και στέγη μηχανῆ ποὺ ἔχει στόχον τὸ ὑπερφυσικόν. Οἱ δύο πρῶτες περιέχουν τὴν ἔκθεσιν τῆς ἀτομικῆς θεωρίας, ἡ τρίτη η ἡ τέταρτη πολεμοῦν, μὲ βάση τὴ θεωρία αὐτῆ, τὸ φόβον τοῦ θανάτου, ἀποδείχονται; πὺς μ' αὐτὸν τελειώνουν ὅλα, ἡ πέμπτη η ἡ ἕκτη ζητοῦν νὰ γλιτώσουν τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὸ φόβον τῶν θεῶν, ἀποδείχονται; πὺς οἱ θεοὶ δὲ νοῦνζονται γιὰ τ' ἀνθρώπινα.

Ὁ Λουκρητιος; θέλει νὰ εἶναι ὀρθόδοξος ὁπαδὸς τοῦ Ἐπίκουρου, ἡ ἰδιοσυγκρασία του ὅμοι και οἱ διαφορικῆς γύρω του συνθήμας ποὺ ἐπιβάλλουν ἀποχωρήσῆ στὴ διδασκαλία, ποὺ τὸν παρουσιάζουν δογματικότερον και λιγότερον αἰσιόδοξον, ὅσι η ἀν

ή οδία του Ἐπικούρειου είναι ἀπόλυτα πρόσχαρη και γλαστῆ. Ἐνῶ τὸ ποίημα τοῦ Λουκρήτιου είναι ἄνεμος τῆς φυσικῆς τοῦ Ἐπικούρου, συστηματικῆ ἔκθεσις τῆς ἠθικῆς του ἔχομε σὲ ἄλλο λατινικὸ σύγγραμμα, στὸ De finibus, εἶτε, σωστότερα, De finibus bonorum et malorum τοῦ Κικέρωνα. Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου μεταφράζει τὸ πᾶν συνηθισμένον στους μεταλεξανθινούς χρόνους ἑλληνικὸ «Περὶ τέλους». Τὸ ἔργο σὲ πέντε βιβλία πραγματεύεται τὴν ἠθικὴ τῶν Ἀρχαίων. Στὰ δύο πρῶτα τὴν ἐπικούρεικὴ ἠθικὴ (τὸ πρῶτο ἔκθεσις, τὸ δεύτερον ἀνασκευάζει), στὸ τρίτο ἐκθέτει τὴν ἠθικὴ τῶν στωϊκῶν, στὸ τέταρτον τὴν ἀνασκευάζει, στὸ πέμπτον τέλος δίνει τὴν προτίμησίν του, τὴν ἠθικὴ τῆς Ἀκαδημίας, ὅπως τὴν εἶχε διαμορφώσει ὁ Ἀντίοχος ὁ Ἀσκαλωνίτης, σχολάρχης τῆς Ἀκαδημίας στὰ μέσα τοῦ ἰου αἰῶνα, πῶς ὁδήγησε τὴ Σχολὴ ἀποφασιστικὰ στὸν ἐκλεκτικισμό. Τὴ διδασκαλίαν του τὴν ἔκρινε ὁ Κικέρων στὴν Ἀθήνα.

Ὁ Λουκρήτιος εἶναι θεμελιὸς θεασώδης καὶ ἀντικεῖ τις πληροφορίες του ἄμεσα ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Ἰδρυτῆ τῆς Σχολῆς (ἀπὸ τὸ βασικὸν ἔργο του Περὶ φύσεως), πῶς γ' ἀγαπᾶ καὶ τὰ καταλαβαίνει. Ὁ Κικέρων ἀντίθετα δουλεύει ἀπὸ δεύτερον χεῖρα, ἀπὸ σχολικὰ ἐγχειρίδια καὶ δοξολογίας, καὶ γράφει περισσότερο μὲ πνεῦμα ἐκλαϊκευτικῶ. Δὲν ἀγαπᾶ τὸν Ἐπικούρου, ὅσο καὶ ἂν δὲν μπορεῖ ν' ἀποφύγει τὴν ἐπιβολὴν τῆς προσωπικότητάς του, πῶς εἶταν σημαντικὴ στὸν αἰῶνα του. Δὲν τὸν καταλαβαίνει, τὸν παρερμηνεῖ καὶ πολλὰς φορές τὸν διαστρεφεί θεληματικὰ, ὅπως εἶταν φυσικὸ γὰ τὴν κοινωρικὴ θέση καὶ τὴν ψυχολογίαν του. Ἡ ἐργασία του ὅμως εἶναι χρήσιμη γὰ τις πληροφορίας καὶ γὰ τὴν κατατόπισιν στὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς του, τὸ ποτισμένον ἀπὸ ἄρθρον Ἐπικούρειον, ἀπὸ φιλοσοφία καὶ ἐλληνομάθεια γενικότερα. Ὑστερα ἀπὸ τὰ πρωτότυπα τοῦ Ἐπικούρου καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸ Λουκρήτιον εἶναι τὸ σύγγραμμα ἀπὸ τὰ λίγα πῶς οὐδέποτε ἔσται καὶ πρότερον νὰ διαβασθῆ ἀπ' ἐκείνον πῶς πρωτογνωρίζεται μὲ τὸν Ἐπικούρου. Καὶ τὰ ἄλλα φιλοσοφικὰ συγγράμματα τοῦ Κικέρωνα σώζονται πολλὰς πληροφορίας γὰ τὸς Ἐπικούρειους. Ὁ Κικέρων εἶναι εὐκολα στὸ διάβασμα μὲ τὴ σαφήνειαν καὶ τὴ γλαυρότητα τῆς ἔκθεσός του. Οἱ ἐπιτυχημένους μεταφράσεις του προμήθησαν τὴ φιλοσοφικὴ ὀρολογία σὲς νεότερες εὐρωπαϊκὰς γλώσσας.

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ Ὁ Πλούταρχος γράφει ἑκατονπενήνταρὰ χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὸ Λουκρήτιον καὶ τὸν Κικέρωνα καὶ μέσα σὲ συνθήμας ἀλλαγμένες, ὅπως τὸ σημεῖωμα. Οἱ τρεῖς ἀντιεπικούρειοι πραγματεῖες του εἶναι: «Πρὸς Κολλώτην», «Ὅτι οὐδ' ἄθεός ἐστιν ἔστιν κατ' Ἐπικούρου» καὶ «Εἰ καλὸς εἴρηται τὸ λάθε βίωσας». Καὶ οἱ τρεῖς παρουσιάζουν, ὅπως εἶπα, συνοχὴ καὶ θεωρίαν ὅχι πᾶν συνηθισμένη στὰ λεγόμενα ἠθικὰ τοῦ Πλούταρχου. Ἡ προσεχικὴ μελέτη τους φασίξει πολλὰ σημεῖα τῆς πάλῃ τῶν ἰδῶν στ' ἡμέρας ὕστερ' ἀπὸ τὸν Ἐπικούρου χρόνον. Τῆς κυριότερης ἀπ' αὐτές, τῆς Πρὸς Κολλώτην, ἀνάλυσιν θὰ δώσω στὸ ἐπόμενο βιβλίον.

ΕΡΚΟΥΛΑΝΙΚΟ ΠΑΝΥΡΟΙ Κιανούριον, ὅχι ὕμως ἀπὸ «ἄπλετο», πῶς ἔχουν ἀνὰ ἐπιχρῶσθετες ἀνακαλύψεις πῶς ἔγιναν στὸ Ἐρκουλιάνο τῆς Ἰταλίας.

Πόλη τῆς καλιῆς στὴν Κάτω Ἰταλία Καμπανίας μὲ τὸ λατινικὸ ὄνομα Herculaneum ἢ Herculaneum, τὸ ἑλληνικὸ Ἡράκλειον, εἶταν χτισμένη στους πρόποδες τοῦ Βεζούβιον, ἀνάμεσα στὴ Νεάπολιν καὶ τὴν Πομπηία. Ὀνομασιῇ γὰ τὸ ἡνιόκον τῆς κλίμα καὶ τὴν εὐχάριστον θέσιν κοντὰ στὸν Κερατο κόλπον, εἶχε καλὰ μέρος τὸν 1ο π.Χ. αἰῶνα, πρότερον σὲ πλοῦτον καὶ πληθύνον, κοσμητικὰ μὲ οικοδομὰς καὶ ἐργα τέχνης. Ρωμαῖοι στρατιωτικοὶ καὶ πλουτοκράτες διέλειαν τὴν ἐξαιρετικὴν τοποθεσίαν τῆς γὰ τόσο διαμονῆς καὶ ἔχουσιν μέσα στὴν πόλιν καὶ ὄλυμα πλοῦτος βίβλους, τίς σκόλισαν μὲ καλλιτεχνήματα καὶ βιβλιοθήκας. Στὴν ἐκρῆξιν τοῦ Βεζούβιον, σὲς 24 Ἀπριλίου 79 π. Χ., ἡ λάβα πλάσσει τὸ Ἐρκουλιάνο σὲ τέτοιον πάχος πῶς οἱ ἴδιοι οἱ κίονες τοῦ θεατρικοῦ ἀνακλῆσαν νὰ βροῦν τὴ θέσιν του. Τὸ 1711 ἔγινε τυχαία ἡ πρώτη ἀνακάλυψις καὶ ἀπὸ τὸ 1738 ὄρχισαν οἱ ἀνασκαφῆς πῶς συνεχίστηκαν τὸ 18ο καὶ τὸν 20ο αἰῶνα. Ἀνάμεσα σὲ ἀγάλματα θεῶν βρέθησαν ἐξαιρετικὴς ποιοτικῆς μεγάλων ἀνδρῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρώμης, ὅπως τοῦ Ἡράκλειτου, Διόσκουτου, Πλάτωνος. Τὸ σημαντικότερον γὰ μᾶς καὶ γὰ ὅλη τὴν ἑλληνικὴν γραμματικὴν εἶναι οἱ πάπυροι πῶς βρέθησαν σὲ μίαν ἑσπυλὴ κομμένη καὶ κολλημένη. Ὑπόθετον πῶς εἶταν βιβλιοθήκη κίονος πλοῦστου, τοῦ Πισίνα Ἰσως, πῶς γνωστοῦ φίλου καὶ προσεχίτου τοῦ Βεζούβιον (σ. 160) ἢ καὶ βιβλιοπωλείου, γιὰ μερικὰ ἔργα, ἰδιαίτερα τοῦ Φιλόδημου, βρέθησαν οἱ περισσότερα ἀντίγραφα. Οἱ ἑρκουλιανικοὶ πάπυροι εἶτε ἑρκουλιανικοὶ κώδικες, volumina herculanensia, λευκώθηκαν καὶ μελετήθηκαν μὲ ἔσλο, ὅς τὰ τελευταία κομμοκροσμένα κίματια τους. Γέννησαν πολλὰ προβλήματα, φῶσαν ἐξαιρετικὰ σημεῖα χωρίς νὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὰ ἢ συμβολὴ τους στὴ γνώσιν τοῦ Ἐπικούρειου, ὅσο καὶ ἂν τὸ μεγαλύτερον μέρος τους εἶναι ἔργασις τῶν Ἐπικούρειων.

X. Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ

Ἡ μελέτη τοῦ Ἐπικούρου καὶ τοῦ πρὸ χρόνου Λουκρήτιου εἶταν καὶ αὐτὸ ἀπόκρυφο καὶ ἀπαγορευμένο ἐπὶ Δύση. Ὅμως πολλὰ ἀνήσχυα πνεύματα ἔνωσαν νοεῖς τὴν ἔξή τους. Ὁ Ἐπικουρισμὸς, ἰδιαιτέρα ἡ ἀτομικὴ θεωρία, ἐκείνη ἐστὶν Ἄναγνήθη μαζί με ἄλλες φιλοσοφίες τῶν Ἀρχαίων. Ἡ ἐπίδρασή του εἶναι ἤδη ἀισθητὴ σ' ἕνα Δοκρῆτο Βάλλα (1475-1497), καὶ ἀργότερα ὁ περιβόητος Τζορτζανό Μπαρό (1548-1600) εἶναι ἐπιρροασμένοι ἀπὸ τὴν κοσμολογικὴν θεωρίαν του. Ἡ ἴση πολιτικὴ κατὰ τὸ μεσαιωνικὸ Ἀριστοτελεῖ, καὶ εἶναι ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα τῆς Ἀναγέννησης, καὶ ἀκόμα περισσότερο ἡ νεογέννητη μαθηματικὴ φυσικὴ βίβλιον στήριγμα στὸν Ἐπίκουρο.

Ἡ πρώτη ἔκδοσις, ἡ editio princeps, ἔσται τότε, τὸ Δοκρῆτον εἶνε τὸ 1473, τὸ Διογῆνη Λαέρτιου τὸ 1533, καὶ τὴν ἀκολούθησε τὸ 1570 νέα ἔκδοσις ἀπὸ τὸ γνωστὸ γάλλο στίρασις Ἑρρίκο Στέφανο.

Στὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 17ου αἰῶνα ἡ Γαλλία ἔχει ἕναν ἑξαίρετο ἐπικουριστὴ, τὸν Pierre Gassend, γνωστότερον μὲ τὸ λατινισμένο ὄνομα τὸν στή γενικὴ Gassendi (1592-1655), τὸ σύγχρονον ἡ ἀντίκοδο τοῦ Descartes, κληρικό καὶ ἐρασιφίλο, καὶ κατέφερε τὴ καλλιέργει ἐπικουρισμὸ καὶ ἀτομικὴ θεωρία, χωρὶς νὰ προκαλέσει σκάνδαλο. Ἀπὸ τὴν πολιτικὴ κατὰ τοῦ Ἀριστοτελεῖ ἔστεισε στὸν Ἐπίκουρο. Τὸν μελέτησε στὸ πρῶτο βιβλίον, ἔκανε διαφωτισμοὶ στὸ κείμενον τοῦ Λαέρτιου καὶ ἔδωσε ἀξιόλογες ἐξηγήσεις, καὶ λογαριάζονται καὶ σήμερα. Οἱ τρεῖς πραγματεῖαι του: De vita, moribus et doctrina Epicuri, Leyde, 1647, La Haye 1656. Animadversiones in decimum Librum Diogenis Laertii, Leyde, 1649, Syntagma philosophiae Epicuri, La Haye, 1655, εἶναι οἱ πρῶτες ἀξιόλογες συμβολαὶ ἐπὶ μελέτη τοῦ ἀθηναίου σοφοῦ. Οἱ θαυμασταὶ του πληθύνθησαν, ἔσται εἶναι φυσικό, τὸ 18ο αἰῶνα μὲ τὸ διακτισμὸ.

Ἀκόμα περισσότερο τιμήθηκε ἀργότερα ἀπὸ τοὺς θεωρητικούς τοῦ ιστορικοῦ ἔλεγχου, καὶ εἶδαν στὸ πρῶτον τοῦ ἕνα πρῶτον.

Ἡ συστηματικὴ ἔρευνα τῶν πηγῶν τοῦ Ἐπικουρισμὸ ἄρχισε μόλις στὸν προχωρημένον 18ο αἰῶνα. Μεγάλος σταθμὸς εἶναι ἡ ἔκδοσις τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἐπικούρου καὶ τῶν Ἐπικούρεων, καὶ ἔκανε τὸ 1887 ὁ σερβατικός γερμανὸς Ἕλληνας Hermann Usener μὲ τὸν τίτλον Epicurea.

Ἡ ἀξιολογότης ἀπὸ τότε ἔργασια εἶνε σὲ ἀκόλουθες κατευθύνσεις: 1) Συμπλήρωσον σ' ἀποσπάσματα καὶ δημοσιεύσον συλλογὴν καὶ ἄλλων ἀντιγραφῶν τῆς Σχολῆς. 2) Τίτλων, μεταφράσαι, σχολιάσαι τὸ 10ο βιβλίον τοῦ Λαέρτιου καθὼς τὸ Δοκρῆτον. 3) Μελέτησον καὶ ἔδωσον τοὺς ἐγκυκλιωτικούς κείμενας. 4) Ἐργασαν συστηματικὴ μελέτη.

ΟΙ ΣΥΛΛΟΓΕΣ

Epicurea. editit Hermannus Usener, p. LXXIX-445, in aedibus B.G. Teubneri, Lipsiae, 1887.

Βασικὸ βιβλίον, ἀναγκαῖον ἔργον ἔργασίας. Καρπὸς ἡλενθῆς πολυμάθειας, ἐπιμέλειος καὶ ἀτοχῆς, καὶ χρησιμοῦσε ὑπόδειγμα γιὰ ἄλλας ἔργασίας. Ἡ συλλογὴ, ὅσταν ἀπὸ τὴς πολυμάθειας παρατηρήσεις γιὰ τὸ Λαέρτιον σὲς 76 πρῶτες λατινικὰ γραμμῆς σελίδες, περιλαμβάνει: 1) Τὴς τρεῖς Ἐπιστολὰς καὶ τὴς Κόρες Ἀδές. 2) Τ' ἀπομνημονεῖον τῶν χαρίτων βιβλίον καὶ Ἐπιστολῶν. 3) Τὴ Διαθήκη. 4) Τὸ ἕκτο ἀπ' ὅλους τοὺς Ἕλληνας καὶ λατινοὺς συγγραφῆς, χωριστῶς σὲ κατηγορίας: α) προλογίσματα γιὰ τὴ φιλοσοφίαν, β) κανονικὰ, γ) φυσικὰ, δ) ἠθικὰ. 5) Βιογραφίαν τοῦ Ἐπικούρου κατὰ τὸ Λαέρτιον καὶ τὸ Σουῖδα. Στὸ τέλος ἔχει κατάλογο ἀπὸ κύρια ὀνόματα, μὲ ὄρθοντες καλοβαλλόμενες πληροφορίες, καὶ βοηθῶν πολὴ τὴν ἔργασια.

Epicuro. Opere, frammenti, testimonianze sulla vita. Tradotti con introduzione e commento, da Ettore Bignone, p. IX-271, Bari, Laterza, 1920.

Ἀξιόλογο συμπλήρωμα στὸν Usener, ἐκτιμημένη κριτικὴ ἐπὶ κείμενα. Πλουτίζει τὴς ματηρίας χρησιμοποιώντας τὴ ἐγκυκλιωτικὰ σὲ πλάτηρη κείμενα.

Metrodori Epicurei fragmenta. Collecta A. Körte, commentatio ex Supplementis Annalium Philologicorum, p. 531-597, Teubner, Leipzig, 1890.

Der Epicureer Hermarchos. von Karl Krohn, Berliner Dissertation, Weidmann, Berlin, 1921.

Doxographi Graeci. Collecti, recensit, prolegomenis in dicibusque instruxit Hermannus Diels, p. 854, Berolii, 1879.

Συλλογὴ τοῦ δοξολογικοῦ ἔλεγχου ἀπὸ τὸ Θεόφραστο καὶ τὸν Ἀέτιο ὡς τοὺς χριστιανικοὺς κείμενας. Σταθμὸς ἐπὶν ἔρευνα.

Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch von Hermann Diels, Weidmann, Berlin, 1903, 5η ἐκδ. ἀπὸ τὸ Walter Kranz, I-III, 1934-1938.

Ἡ βασικὴ συλλογὴ γιὰ τὴν κρίν ἀπὸ τὸ Σωκράτη φιλοσοφίαν, γενικότερα γιὰ τὴν λαϊκὴ φυσικὴ καὶ τὴ σωματικὴ. Οἱ δύο πρῶτοι τόμοι δίδουν τὸ ἕκτο ἀπὸ τὸ Θαλῆ ὡς τοὺς Σωκρατικούς καὶ καὶ πέρα ὡς τὸ Δημόκριτο, Νουμηνίον, Ἀντίπατρο. Περιέχουν ἀκόμα τὴν κοσμολογικὴν ποίησιν καὶ βιογραφίαν. Τὰ καθῆκε ἀποσπάσματα συνοδεύονται ἀπὸ δόκιμη γερμανικὴ μετάφραση. Οἱ φιλόσοφοι εἶναι ἀριθμημένοι ἐπὶ σελίδ.

Τὸ ἕκτο γιὰ τὸν καθῆκε χωρίζεται ἐν δύο: Α) Βίος καὶ διδασκαλία. Β) Ἀποσπάσματα. Ὁ τρίτος τόμος περιέχει χρησιμώτατο κατάλογο λέξεων μὲ παραπομπὰς σ' ἀποσπάσματα. Ὁ ἴδιος

παράρτημα στην 4η έκδοση 1922. Η παραπομπή 12 B 8 D. σημαίνει 12ος φιλόσοφος (Πρόκλατος), άποψη 8, Diels Προσοκρατικοί. Στη νέα έκδοση ή αναφέρεται άλλωστε διαφέρει.

Die Vorsokratiker, die Fragmente und Quellenberichte, übersetzt und eingeleitet von W. Capelle, Kröners Taschenausgabe, 1935. Άποσπάσματα και πληροφορίες από παλιές Έπιλόγες, γερμανική μετάφραση.

Stoicorum veterum Fragmenta. Collegit Ioannes ab Arnim, I - IV, Lipsiae, 1908 - 1924.

Άποσπάσματα παλαιότερων Στωικών, συλλογή του φόν Άρνιμ. I. Ζήνιον ή οι μαθητές του, 1505. II. Χρύσιππος, λογικά, φυσικά, 1903. III. Χρύσιππος, ήθικά. Διάδοχοι Χρύσιππου, 1508. IV. Αίλιος και Πίνδακος, 1924.

Aristotelis Fragmenta, edidit Valentinus Rose, p. 463, Teubneri, Lipsiae, 1886.

Historia Philosophiae Graecae. Testimonia auctorum. Conferuntur notulae instruxerunt H. Ritter et L. Preller, editio nova quam curavit Eduardus Wellmann, p. 606, F. A. Perthes, Gotha, 1913.

Έπιτομημένη έπιλογή από χαρακτηριστικές περιαικές των ελληνικών φιλοσοφών, με δευτερευουσές σημειώσεις από λατινικά. Χρησιμότητα για φροντιστηριακές έργασίες και ιδιωτική μελέτη.

Die Griechischen Philosophen von W. Nestle: 1) Die Vorsokratiker. 2) Sokratiker. 3) I - II Die Nachsokratiker, Eugen Diederichs, Jena, 1922 - 1923.

Περαικός άκ' όλη την ελληνική φιλοσοφία: Προσοκρατικοί, Σωκρατικοί, Μεσοσοκρατικοί, οι γερμανική μετάφραση.

Anthologia Lyrica Graeca, edidit Ernestus Diehl, I - II, Teubneri, Lipsiae, 1925.

Λυρικοί κίθε κατηγορίες, από τον Καλλιό ως τους Άλεξανδρινούς, με πληροφορίες για τους ποιητές άκ' όλη την ελληνική γραμματεία. Η παραπομπή (60 D.) στη σελ. 32 σημαίνει: Λυρικοί Άνθολογία, έκδ. E. Diehl, Άρχαιολογός, έκδοσις 60.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Diogenes Laertii, Peri βίων δογματων και άποφθεγμάτων των έν φιλοσοφία είδοκομημένων βιβλία δέκα, έκδ. H. G. Hubner, Tauchnitz, I - II, Lipsiae 1828 - 1831, καθώς και δυό τόμοι σόλια 1830 - 1833.

Diogenes Laertii, De clarorum philosophorum vitis, dogmatibus et apophthegmatibus libri decem. έκδ. C. G. Cobet, Firmin Didot, Parisiis, 1850.

Ό Λαίριος μένει με τις δυό αυτές παλιές εκδόσεις. Άλίαι νέα κριτική έκδοση διάδοχου, έπειδή τά μέγα τυκώθησαν χωρίς στα διαφόρες συλλογές, οι Προσοκρατικοί στη συλλογή του Diels, οι Στωικοί στον φόν Άρνιμ, οι Έπισκοπικοί στο Epicurean τοφ Usener κλπ.

Diogenes Laertius, Leben und Meinungen berühmter Philosophen, γερμανική μετάφραση όλου τοφ έργου από τον Otto Apelt, I - II, Philosophische Bibliothek, Leipzig, 1921. Προσεχτική και χρήσιμη έργασία.

Το δέκατο βιβλίο του Λαίριου έγιναν άπεκλεμμένες έκδόσεις και μεταφράσεις:

Epicuri Epistolae tres et ratae sententiae a Laertio Diogene servatae, accessit Gnomologium Epicureum Vaticanum, edidit P. von der Mühl, p. 69, Teubneri, Lipsiae, 1929.

Οι τρεις Έπιστολές, οι Κύριες Δόξες, το Βατικανό Γνωμολόγιο, χωρίς τά βιογραφικά και δοξογραφικά τοφ 10ου βιβλίου. Μόνο τό άρχαίο κείμενο, μικρό εύρηστο εύχος.

Epicurus the extant remains by Cyril Bailey, Oxford, 1926. Οι τρεις Έπιστολές, οι Κύριες Δόξες, τό Γνωμολόγιο, άποκοσμήματα, βίος Έπισκοπου από τό Λαίριον, κείμενο και άγγλική μετάφραση, σόλια. Σοβιακή έργασία.

Leben und Lehre Epicurus. Diogenes Laertius X. Buch, übersetzt von A. Kohalsky Leipzig, 1914. Μετάφραση από γερμανικά με κριτική διάφραση τοφ κείμενου. Άποκοσμήματα.

Epicure, Lettres et Pensées, traduites par A. Ernout et L. Robin, «Belles Lettres», Paris, 1925.

Οι τρεις Έπιστολές οι Κύριες Δόξες, καλή μετάφραση από γαλλικά, σαν εισαγωγή στο σόλια τοφ Λουκρήτιου.

Epicure, Doctrines et Maximes, traduites par Maurice Solovine, Félix Alcan, Paris, 1926.

Σχεδόν όλο τό 10ο βιβλίο τοφ Λαίριου, σε γαλλική μετάφραση.

T. Lucreti Cari, De Rerum Natura, έκδ. C. Lachmann, Berlin, 1850. Με τά όνομαστά λατινικά σόλια, 4η έκδ. 1871.

T. Lucreti Cari, De Rerum Natura libri sex, edidit Adolphus Brieger, editio stereotypa, p. LXXXIV - 290, Teubneri, Lipsiae, 1894 κ.κ.

T. Lucreti Cari, De Rerum Natura von H. Diels, I - II, 1923 - 1924. Άξιόλογη έκδοση με γερμανική μετάφραση.

Lucrèce, De la Nature par A. Ernout et L. Robin, 2η έκδ., I - II, «Belles Lettres», Paris, 1924.

Κείμενο και γαλλική μετάφραση. Συμπλήρωμα: Lucrèce, De Rerum Natura. Commentaire exégétique et critique par A. Ernout et L. Robin, I - III, «Belles Lettres», Paris 1926.

Ἐκδοσὴ καὶ τῆ βίβλου κενεῖς χειρογράφα. Κείμενο, καλὴ μετάφραση καὶ ἀρθρωτὰ σχόλια. Τὸ φιλοσοφικὸ μέρος ἀπὸ τὸν Ἐλισβετὸν ἔρευνητὴ τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, L. Robin.

Cicéron. Des termes extrêmes des biens et des maux par Jules Martha. «Belles Lettres», I-II, Paris, 1928-1930.

Λατινικὸ κείμενο καὶ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ De finibus Στήν ἴδιον σημεῖο βίβλου κενεῖς τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα τοῦ Κικέρωνα, κείμενο καὶ γαλλικὴ μετάφραση.

Πλάτωνος. Οἱ τρεῖς ἀντικειμενικὲς πραγματεῖες βρίσκονται στὸν VI Τόμο τῶν Ἰησοῦν, ἔκδ. Γ. Ν. Βερναρδάκου, Teubneri, Lipsiae, 1896.

Plutarch, Moralische Schriften, übersetzt von Otto Apelt I-II, Philosophische Bibliothek, Felix Meiner, Leipzig, 1926.

Μετάφραση σὴ γερμανικὰ τῶν ἀντικειμενικῶν πραγματειῶν τοῦ Πλούταρχου, προσεχτικὴ ἐργασία.

ΕΡΚΟΥΛΑΝΙΚΑ

Epicuri et Epicureorum Scripta in Herculanapapyrus servata, ἔκδ. A. Vogliano, Bologna, 1928.

I Frammenti del XIV Libro περί φύσεως di Epicuro, ἔκδ. A. Vogliano, Bologna, 1932.

I resti dell' XI libro del περί φύσεως di Epicuro, A. Vogliano, p.X-60, Institut Français d'Archéologie Orientale, Calce, 1940.

Ein neuer Brief Epikurs. Wiederhergestellt und erklärt von Chr. Jensen, p. 94, Weidmann, Berlin, 1933.

Ἀπὸ πύργου τοῦ Φιλώδωρου ἀναγνωριστὸς ἐπιστολὴ τοῦ Ἐπικούρου καὶ τὴν τίτλωση μ' ἑλληνικὰ καὶ σχόλια ὁ Jensen.

Polylratii Epicurei, Περί ἀλόγου καταφρονήσεως libellus, edidit Carolus Wilke, p. 38, Teubneri, Lipsiae, 1905.

Ἔργο τοῦ δεύτερου διαδόχου τοῦ Ἐπικούρου. Στὸ χειρόγραφο ὁ τίτλος ἔχει ἐπισημαστικὴν προσθήκη: οἱ δ' ἐπιγράφουσιν πρὸς τοὺς ἀλόγους καταφρονουμένους τῶν ἐν τοῖς πολλοῖς βοληζομένων. Πολυμία ἐκείνους ποὺ ἐκφραζόνται καταφρονητικὰ γὰρ τὴς κοινῆς λαϊκῆς ἀντιλήψεως πᾶσι σὸ καλὸ, τὸ κακὸ, ἴσους καὶ ἄδικα, τοὺς σκεπτικῶς, στὴν πρώτη γραμμὴ τὸν Πέρωνα, μὰ καὶ τοὺς Στωϊκοὺς. Κείμενο κλιδοσημαστικὸν εἰς πολλὰ σημεῖα.

Φιλώδης. Volumina Rhetorica I-II καὶ Supplementum, ἔκδ. S. Sudhaus, 1892-1896. Περί τοῦ καθ' Ὀμήρου ἀναφορῶν βασιλῶς, Al. Olivieri, 1909. Περί κωμῶν καὶ τῶν ἀντικειμένων ἀρετῶν καὶ

τῶν ἐν οἷς οἷος καὶ περί δ, Chr. Jensen, 1911. Περί ὁργῆς C. Wilke, 1914. Περί παρηγορίας, A. Olivieri, 1914 κλπ., μικροὶ τόμοι τοῦ Teubner. Περί ἐκασβίαις, Herculan. Studien, Th. Gomperz, s. 89, 1866. Περί φθῶν, κείμενο καὶ ἑλληνικὰ H. Diels, Berliner Akademie, Abhandlung, I, 1916, III 1-3, 1917.

ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΟΙΝΟΑΝΔΕΑΣ — ΔΙΟΓΕΝΙΑΝΟΣ

Inscriptions d'Oenoanda, ἔκδ. G. Cousin, σὸ περιοδικὸν Bulletin de Correspondance Hellénique, 16 (1892), s. 1-76, κρῆνη ἔκδοσις τῆς ἐπιγραφῆς. Die philosophische Inschrift von Oenoanda, ἔκδ. R. Heberdey und E. Kallinka, σὸ ἴδιον περιοδικὸν ZI (1897), s. 316-443, νέα ἔκδοσις ὕστερα ἀπὸ παρατηρήσεις τοῦ Usener.

Diogenis Oenoandensis fragmenta, ordinavit et explicavit Joh. William, Teubneri, Lipsiae, 1907. Ἡ κλασσικὴ ἔκδοσις, μ' ἑλληνικὰ καὶ σχόλια σὸ λατινικὰ.

Διογενιανός, τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν Ἐπιγραφικὴ Προσαφητικὴ τοῦ Εὐσέβιου τὸ τίτλωση δ'A. Gercke σὸ Chrysippe, Jahrbücher für Klassische Philologie, Supplement 14 (1886), s. 748 κ.κ.

ΕΡΕΥΝΑ

Wilhelm Crönert, Kolotes und Menedemos, Texte und Untersuchungen zur Philosphien- und Literaturgeschichte, Studien zur Palaeographie und Papyruskunde, herausgegeben von C. Wessely, Ed. Avenarius, Leipzig, 1906.

Ἀπὸ τὴς πρὸ ἀνομοιόμενης ἔρευνας πᾶσι στοὺς ἑρκουλιανικοὺς κείμενους, διακριτικὴ ἀπὸ κολλῆς πλεονεξ.

Ettore Bignone, L'Aristotele perduto e la formazione filosofica di Epicuro, I-II, p. 410, 633, «La Nuova Italia», Firenze, 1936.

Ἐπιστολικὴ μελέτη, γραμτὴ διδασκῆ καὶ τῆς ἑλληνικῆς διαφορικῆς ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ συγγραφέα σὸ πικαιότερον ἔργο του. Περί καὶ τῆς νεανικῆς ἐργασίας του γὰ τὸν Ἐπιπεδοκόλῃ, 1916.

Τὴς πολυμέτρητες ἔρευνας τῆς βίβλου κενεῖς στὸν Überweg, καὶ ἀνομόρου παρεκτάτω.

ΜΕΛΕΤΕΣ

F. A. Lange, Geschichte des Materialismus, I-II, 1866, ἀπὸ τῶν πολλῆς ἐκδόσεις, κρῆνη στὸ Crönert. Τὸ περίφημο ἐστὶν

έποχή του σύγγραμμά περιείχε καφάλαο γιά τόν Έπίκουρο.

Πολύ νωρίς προσέδωκεν ό Έπίκουρος τήν προσοχή τοσ Κύβδ Μάρξ. Οί άπόψεις του γιά τό μεγάλο Έλληνα όλιστή ξεχώρισαν άπό τοσ όδελαστή δάσκαλοσ του Χίγελ. Πήρε θέμα τής διδαχτο- ρικής του διατριβής τή διαφορά τής δημοκρατικής και τής επι- κοσμικής φυσιοσολοφίας, σέ δύο μέρη κι ένα παράρτημα : Κρι- τική τής πλουταρχικής πολιτικής κατά τής θεολογίας τοσ Έπίκου- ρου : «*Differenz der demokratischen und epikureischen Nat- urphilosophie*» I. und II. Teil. Anhang : «*Kritik der plutarchi- schen Polemik gegen Epikurs Theologie*», Doktor-Dissertation 1841. Τίς δύο πραγματίες, πού άνήκουν άκόμα στην προδολαχτική έποχή, τίς τόμισε ό Franz Mehring στά «*Nachlass*» I. Bd.

- M. Guyau, La Morale d'Épicure et ses rapports avec les doctrines contemporaines, σ. 290, Paris, 1878.

Τοσ χαρακτήμονοσ έργου, πού κρατάει άκόμα σήμερα τό γόητροσ του, έγιναν πολλές νέες έκδόσεις.

- C. Martha, Le poème de Lucrèce, morale, religion, science, σ. 363, Hachette, Paris, 1869.

Γραμμένο μέ προσοχή κι έπιμέλεια. Ό συγγραφέας, όσο κι άν λέγει πός όν άγαπά τόν Έπικούροσ, άνάλογο μέ άρκτή τέχνη και συμπάθειαν τό ποίημα τοσ Λουκρήτιου, δίνει πολλές μετα- φράσεις, άρκτές ήμετερες. Μ' εύχαρίστηση διαβάζεται και σήμερα.

- A. J. Festugière, Épicure et ses dieux, σ. 135, Presses Universitaires, Paris, 1946.

Συμπληρωτική άργασία, μέ κατανόηση κι άγάπη στην προσοικτι- κότητα τοσ Έπίκουρου.

- X. Θεοδωρίδης, Η φιλοσοφική διάθεση στην έπιγραφή τής Οϊ- ναίδας. Ανατίτωση άπό τό Έπιτεμνιον Χρήστου Τσιτσάνη, σ. 570- 590, Αθήναι, 1941. Έπίγηση άπό τίς κοινωνιακές συνθήκες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Fr. Überweg, Grundriss der Geschichte der Philosophie, Alter- tum, von Karl Prächter, 12η έκδ., οσλ. 671 έκδοση, 212 βι- βλιογραφία, Mittler und Sohn, Berlin, 1926.

Ό πρώτος τόμος τοσ βιοσικού πληροφοριακού έργου, πού στις επαναστές έκδόσεις του δίνει τόν άπολογισμό τής φυσικής. Η άξιολογητή φι- λολογική βιβλιογραφία. Έπιμύζεται νέα έκδοση.

- Τσίλλιοσ-Νέστολεσ, Ιστορία τής Έλληνικής φιλοσοφίας. Μετάφραση Χ. Θεοδωρίδης, άπό τή 13η γεμ. έκδοση, σ. 411, έκδοση, Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης, Αθήναι, 1942.

Έργο δύο σημαντικώτατων ίερευσητών, ό μοναδικός άδηγόσ σ' Έλληνική γλώσσα γιά τήν άρχαία φιλοσοφία, άπαραιτήτο βοήθη- μα γιά τήν παρακολούθηση τοσ βιβλίου μου.

ΒΙΒΛΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ

Ι. ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΝΕΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Κάθε φιλοσοφία ξεπηδάει άπό μιάν ψυχική ανάγκη, πού γεννιέται άπό ήμμεριές και συγνήσεις και πάει να όρίσει τή θέση τοσ άτομου στοσ κοινωνικό σύνολο, δηλαδή στις παραγωγικές σχέσεις τής εποχής. Η τέτοια αντίδραση εί- ναι τό περισσότερο φηγή άπό τήν πραγματικότητα, ξεγέλωμα ή μορφώματα τοσ πόνου άπό τόν άγώνα τής ζωής. Στο βάθος τής έχει γιά πυρήνα μιάν συγνήωση, μιάν σύλληψη ή έποκτασία, πού γύρω τής ξερχονται να πλαισωθοούν οι άπόψεις γιά κοινω- νία, νόηση και φύση και κάνουν ένα πλεχτό, πού συντηθήζουν να τό λένε μεταφυσική. Τήν άκλή αυτή σύλληψη ή έποκτασία μπο- ρούμε να τήν πούμε μέ λίγες λέξεις, κι είναι τόσο πύο «καλή» ή φιλοσοφία όσο πύο σύντομα και πύο έπίσημα δηλώνουμε τόν άρ- χικό πυρήνα τής.

Στόν Παρμενίδη ό πυρήνας αυτόσ είναι τό άκίνητο «έν τό πάν», στόν Αναξαγόρα, πύο ό νοσ; ήβαλε τάξη στοσ χάος, στόν Πλάτωνα, πύο πύνοσ άπό τόν αισθητό κόσμο είναι ό νοητός, στόν Κάντ, πύοσ τό χώρο και τό χρόνο τοūs φτιάχνουμε ήμεις μέ τίς ήμμερες έποκτατικές μας φόρμες, στόν Μπερζόν, πύοσ τήν κραματική αλήθεια τή νιώθουμε μέ τό συναίσθημα. Σ' ένα φιλοσοφικό λεξικό πύοσ Έλαβα άφού είχα γράψει αυτό τό κεφάλαιο, τών Schmidt - Steller (Kröner, 1932), γίνεται προσά- θετα τήν Ιστορία τής φιλοσοφίας να τήν κάμουν έποκτατική μέ τέτοιες περιληπτικές φράσεις : Αντίθεση άπό τόν πύνο (Βούδ-

δας), μυστικισμός αριθμών (Πυθαγόρας), σταθερό είναι (Ξενοφάνης), «πάντα ρεῖ» (Ἡράκλειτος), μίσις κι ἀγάπη (Ἐμπεδοκλής), αἰσθημα τοῦ ἄπειρου (Βρούνο), γνώση δύναμη (Βακόν), διασκοδοξία γιά τόν πολιτισμό κι ἀναμονή καταστροφῆς; (Spengler).

Οἱ ἀπάντησις στή ἐρωτήματα πού βάζει ἡ ζωὴ ἔχουν ζωοτερικὴ συγγένεια ἢ ὁμοιογένεια μὲ τὸν ἀρχαῖο πυρήνα, ὥστε, ὅμα ξέρουμε αὐτὸν, νὰ προσεφελοῦμε πάλι ἀπὸ κάτω θὰ εἶναι ἡ ἀπάντηση τοῦ φιλοσόφου σὸ κάθε ἐρώτημα. Γιατὶ δὲν εἶναι οἱ ἰδέες πὸ ὀρίζουν τὴ θέση παρὰ ἢ θέση ὀρίζει τις ἰδέες.

Τὴν ὁμοιογένεια πὸ παρασιάζουν οἱ δοξασίες ἐνὸς φιλοσόφου, τὴν ἔνωση τοὺς νὰ ποῖμα σ' ἓνα ὀργανικὸ σύνολο, τὴ λένε σύστημα. Τὸ σύστημα στίς φιλοσοφίες τὸ ξεδιαλέγουν ἔπειτα πὸ δὲν εἶναι φιλόσοφοι, αὐτοὺ πὸ κάνουν προαπάθεια ἢ ἔχουν ὑποχρέωση νὰ καταλάβουν ἔξνες ἰδέες κι ἀκόμα νὰ μεταδώσουν στοὺς ἄλλους ὅ τι οἱ ἴδιοι κατάλαβαν. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ φιλοσοφία, γέννημα παραχρῆς κι πόνο, γίνεται σύστημα ὅταν καταστήσει μάθημα.

Τὴν πλάνη αὐτὴ τὴν ἐνίσχυσε ἡ ἐπιστήμη πὸ περνῆσε γιά ἱσοδυναμική, τὰ μαθηματικά. Ἡ γεωμετρία τοῦ Ἐὐκλείδη εἶπε κάθε συγκεκριμένο ἔχει ὀρίδιο γεωμετρίας δίνει τὴν ἐντύπωση πὸς οἱ μαθηματικοὺ ἔκινησαν ἀπὸ ὀμοιομοί, ἀβήματα κι αἰτήματα κι ἀ' αὐτὰ ἔβγαλαν γεωμετρία τὰ θεωρήματα. Στὴν πραγματικότητα ἔγινε τὸ ἀντίθετο. Προεγήθησαν πολλές παρατηρήσεις πάνω στίς ἰδιότητες τῶν σχημάτων, πρακτικῆς ἐφαρμογῆς κι πὸλὸ ὀργά, ἀπὸ πὸ ἔχε σχηματιστῆ ἀκόμα συγκεκριμένη γεωμετρία, ἔφτασαν, μάλιστα μόνο οἱ Ἑἰληνοὺς καὶ γιά λόγους γνωστοῦς, στίς γενικότερες γενικώσεις, δηλαδή στίς ὀμοιομοί, καὶ στ' ἀβήματα. Ἡ πὸ ἀπαγωγικὴ στὴν ἐμπειρικὴ ἐπιστήμη, πὸ φαίνεται δηλαδή νὰ προεχεῖ ἀπὸ τις γενικῆς ἀρχῆς σὸ κατέκαστα, εἶναι στὴν προέλευσὴ τῆς ἀπαγωγικῆς. Σαίνους ἀπὸ τὴν ἐμπειρία κι ὀύλησε μὲ ἀπλῆς γενικώσεις σὸ πρῶτα βήματα τῆς.

Αὐτὸ ἰσχύει οἱ μεγαλύτερο βαθμὸ γιά τις μεταφορικῆς, πὸ ἔχουν τὴν ἀξίωση πὸς δουλεύουν α priori. Στὸ Hegel, γιά παράδειγμα, ἡ Ἰδέα γεννάει τὴν ἱστορία. Αὐτὴ τῆς δίνει τὴν κατεύθυνση πὸ τῆς ὀρῆσει καὶ καταλήγει σὸ Πρωσοικὸ κράτος, πὸ τὸ κυβερνοῦν οἱ Χοεντξόλλερν, καὶ στὸ Hegel, πὸ γίνεται ἔσοκοτὸς καθηγητῆς σὸ Βερολίνο. Ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἔγινε τὸ ἀντίθετο. Ὁ Χάγκελ γνώρισε πρῶτα τὴν ἱστορία, τὴν ὀρῆσασε ὅπως ἤθελε ὁ ἴδιος κι ὀτερα ἔβαλε τὴν Ἰδέα

νὰ φτιάξει τὸν κόσμο καὶ τὴν ἱστορία, ἀπὸ τῆς ἔθεσε τις ἰδιότητες πὸ τῆς χραιάζονταν γιά αὐτὴ τὴν ὀηρησία.

Ἡ γνώση γιά νὰ περῆσει ἀπὸ τὸ ἓνα μναλὸ σὸ ἄλλο χραιάζεται κάποια νοητικὴ σαρὰ, ἓνα σχέδιο ἢ σῆμα. Γιά νὰ πῶρον ὅμας τὸ διδακτικὸ σῆμα οἱ γνώσεις δὲν ἀκολουθοῦν τὴ γενετικὴ τοὺς τάξη, παρὰ δίνουν τὴν ἐντύπωση πὸς ἔκαστοῦ ἀπὸ μιά γενικὴ ἀρχὴ καὶ πὸς βγαίνουν οἱ συλλογιστικῆ σαρὰ ἢ μιά σὰ συνέπεια τῆς ἄλλης, ὅπως οἱ καρφίτες πὸ μαγνησιμένες ἀπὸ κάποια πηρὴ κρητιοῦνται ἢ μιά ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῆ ἔγινε πολλὴ δουλιὰ στὴν Ἀρχαιότητα, ἀπὸ τὸν κηρὸ πὸ ἡ φιλοσοφία πέρασε στὴ δικαιοδοσία τῶν δόκωλων τῆς φιλοσοφίας. Ἐπειδὴ ἡ φιλοσοφία στήθε κεντρικὸ μάθημα σὸ σχολεῖο εἶταν φυσικὸ ὁ διδασκαλίας τῶν πολυἀριθμῶν φιλοσόφων, πὸ ἔβγαλε ἡ Ἀρχαιότητα, νὰ σχηματισθοῦν, νὰ γίνουν διδωγραφία, διδωχικὸ ἔχειρῆδιο, μαῖρα γράμματα οἱ ἄσπρο χαρτῆ, πὸ κερατῆσε τὸν ἔλληνορωμαϊκὸ κόσμο. Ἡ ἀρχαία διδωγραφία ἔχειρῆξε οἱ κάθε φιλόσοφο τυπικὰ θέματα: ἀρχῆς, θεότητα, κόσμος, μετῆωρα, φυσικὴ, ψυχολογία. Λίδιασαν μὲ τὴ σαρὰ πὸς ἀρχῆς ἔχει ἢ κάθε σχολῆ, τί φροεῖ γιά τὸ θεὸ κλπ. Ἀκόμα γενικότερα, τὴ διδωκαλία τοῦ κάθε φιλοσόφου τὴ χραιζῆταν οἱ τρία: λογικῆ, φυσικῆ, ἠθικῆ.

Ὁ πῆλοκος αὐτὸς τρόπος κληροδοτήθηκε καὶ στοὺς νεότερους. Ὁ Zeller λ.χ. σὸ κλασικὸ του βιβλίου τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐπίκουρου τὴν ἔξετῆζει στὴν ἀκόλουθη σαρὰ: 1) κανονικὴ (λογικὴ καὶ γνωσιωθεωρία) 2) φυσικῆ 3) ἠθικὴ καὶ κοινωνολογία. Τὸ ἰδῶ κάνουν οἱ Prächter, ὁ Bréhier καὶ κάθε ἱστορία τῆς φιλοσοφίας.

Ἡ τέτοια ἔκθεση σηταῖζεται σ' ἓνα αἶτημα, στὴν προῦπὸθεση δηλαδή πὸς ὁ φιλόσοφο; ἔξετῆζει πρῶτα τὰ νοητικὰ πρόβλήματα, ἄν καὶ πὸς τὸ μναλὸ μορεῖ νὰ βρεῖ τὴν ἀλήθεια; Γυμνασιμένους ἔτσι καταπιάσεται ὀτερα μὲ τὸ κοσμικὸ πρόβλημα, κι αὐτὸ τὸν φέρνει σὸ πρόβλημα τοῦ θεοῦ καὶ τῆς φρεχῆς. Τέλος ἀπλομένους μὲ ὀλες αὐτῆς τις γνώσεις πάνω τὴν ἠθικῆ, ὀρίζει δηλαδή τὴ δικὴ του θέση στὴν κοινωνία καὶ κανονίζει τὴ σχέση του μὲ τοὺς ἄλλους ἀνδρωποὺς καὶ μὲ τὴν πολιτεία.

Η ΓΕΝΕΤΙΚΗ ΣΕΙΡΑ

Τέτοιο αντίκρουσμα άναποδογυρίζει τη φιλοσοφία. Όπως κάθε διανοητική λειτουργία, μύθος, θρησκεία, ποίηση, έπιστήμη, έτσι κι η φιλοσοφία έχει κέντρο και προσορισμό τόν άνθρωπο, την κοινωνική θέση και την κατάσταση του. Η θέση του στην κοινωνία, ο τρόπος τού βιοπορισμού του, γιά να τó ποτέ μας τήν κυριαρχία, δρύζει τις ιδέες του, τή θέση του άντικρου στην πολιτεία, τις δοξασίες; και τις αντίλήψεις του γιά τήν ήθική. Τά άλλα, γνωσιοθεωρία και κοσμοθεωρία, έρχονται ού συνέπεια. Γιά να βρείς τó μαρκό κλειδί τής κάθε φιλοσοφίας, άπό τó Βούδδα και τó Θαλή ίσαμε τó Νίτσε, τó Husserl ή τó Sartre, πρέπει να εξακριβώσεις πρώτα τήν κοινωνική τους θέση—γιά να τó πού κι χρονοπιστώσει, να μάθεις ποιόν ψηφίζει. Δέν ψηφίζουμε γιατί έχουμε αττή ή έσείνη τήν ιδέα γιά κόσμο, γιά θεό, πατρίδα, έποχρώσεις, καρά τις ιδέες μας γιά κόσμο, θεό, πατρίδα, έποχρώσεις, τις άρμονίζουμε μέ τήν πολιτική μας στάση.

Είναι φυσικό ύστερ' άπ' αυτά ή έκθεσή μου γιά τήν έπικουρική φιλοσοφία να βασίσει πάνω σ' άλλα άχνάρια, να παρακολουθήσει τή γέννηση και άνάπτυξη της άπό τις άπλής ανθρώπινες συνθήκες. Γι' αυτό έδρασα τόση άπλοχοριά στην ιστορία τής έποχής και τής ζωής τού φιλόσοφου. Τó σύστημα κάνει καλό στην έπιστήμη, ιδιαίτερα σ'α μαθηματικά. Είναι άδιάφορο όποτε και πώς έμαθα τις ιδιότητες τών άριθμών, τής γραμμής ή τής γωνίας. Δέ θυμάμαι κανένα άπό τά περιστατικά, ούτε και χρειάζεται, όποτε και πώς έμαθα να κάνω διάφορη ή να βράζω τήν τετραγωνική ρίζα. Η φιλοσοφία όμως είναι ζωή κι έχει στενή έξάρτηση άπό τά περιστατικά της. Έτσι ή δική μου ή πραγματεία θέλει να είναι ή ψυχική και διανοητική ιστορία τού σοφού και τών άπαδών του, καθορισμένη άπό τις κοινωνικές συνθήκες κι άπό τις περιπέτειες τής ζωής τους.

II. Ο ΠΥΡΗΝΑΣ ΣΤΗ ΔΙΑΝΟΗΣΗ ΤΟΥ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΑΡΧΕΤΟΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΑΥΤΟ ΤΟΥ

Κάθε ζωντανή φιλοσοφία έχει, άπως τόδειξα, γιά πύρινα μιάν άκλή σκέψη, γεννημένη άκó αντίδραση στις γύρω συνθήκες, πού μπορεί να τήν πεί κανείς μέ

λίγες λέξεις. Στόν Έπίκουρο παίρνει τήν άκόλουθη μορφή: ο άνθρωπος είναι άρχετός να φτιάξει τήν εύτυχία του, φτάνει να λείψουν οι ένοχλήσεις. Είναι ή έλληνική εθαιοθηρία, ή ξελαγαρισμένη ιωνική συνείδηση, πού ξεσπά άπό τις φρονιές πάσεις, βάναισους στρατοκράτες, ταπεινούς πολιτικάντηδες, χοντροκομμένες μυθοπλασίες γιά φιλοσοφία, λογοτέχνες, πού μέ τήν άποσύνθεση τής πόλης; Έχασαν τα νερά τους και κρατούν τó έσο σ'α παρατάξιουδα, πού ξεθεώνουν τόν τόπο. Άδυσόπητη κριτική, αίσθητο ξεκοσκόνισμα κάθε παραδομένου, πού περνούσε ούν άξία στήν πολιτεία, στην ποίηση, στην τέχνη, στις δοξασίες τών ανθρώπων γιά ζωή, γιά κοινωνία και γιά σχέσεις άνάμεσά τους. Η συνείδησή τού Έπίκουρου ζητεί, παραμερίζοντας κάθε ούπιο, να φτάσει σέ κάτι σίτερο, πού να μπορεί να σταθεί ού βάση στην ανθρώπινη ύπαρξη.

Τó πρωτόπλασμα άπό στή διανοήσή του παρουσιάζεται μέ τήν άκόλουθη μορφή: Ο άνθρωπος είναι κάτι μεγάλο και πολύτιμο. Τήν εύτυχία, ή μακαριότητα, τήν έχει μέσα του, φτάνει να παραμερίσει όσα τόν ένοχολύν και τού κάνουν κόλαση τή ζωή. Όταν λείπει κάθε φροντίδα, λύπη ή χαρά, κάθε ταραχή, στην ούδέποτε κατάσταση τής «αταραξίας», ή εύτυχία αναβλύζει άπό μέσα του, γαμίζει τó είναι του, ξεγίνεται γύρω, άπλώνεται και χαϊδεύει τα πάντα.

«Όλας μας οι πράξεις άπό έχουν γιά σκοπό, να παραμερίσουν τόν πόνο και τήν ταραχή. Όταν άπό τó καταφέρουμε, γαληνεύει όλη ή μπόρα τής ψυχής, γιατί ο άνθρωπος δέν έχει πιά να τρέξει γιά να κινήησει κάτι, πού να συμπληρώσει τήν εύεξία τής ψυχής και τού κορμού» (Διουγ. Λαέρτ., X 128). Ο κόσμος είναι ήλικός σ' όλα τα κλάτα του. Όλα γίνονται και ξεγίνονται μέ μηχανική ένέργεια. Κανένα; θεός ή μυστική δύναμη δέν άνακατεύονται στή λειτουργία του. Η γνώση μ'α βοηθεί να κάνουμε τή φύση συντελεστή τής εδδαμονίας μας.

Ό θεός; έλληνικός πόθος; κι ατάρκακα φτάνει στην έδεχτη συνειτιά του. Ο άνθρωπος είναι μόνος τού άρχετός γιά τόν έαυτό του, γιά να ύψωθεί σέ προσωπικότητα και να κάνει τήν εδδαμονία του, τή δική του και τών άριμων του:

ΤΑ ΕΜΠΟΙΑ Ποιά είναι αυτά που τὸν ἐνοχλοῦν, τὰ «δολοῦντα», ὅπως διαβιβάζουμε στὴν ἐπιγραφή τοῦ Οἰνωανδέα, ἐκείνα που ταραξοῦν τὸν ἄνθρωπο καὶ δὲν ἀφήνουν τὴν προσωπικότητέ του ν' ἀνατρυخθεῖ ἁμαλῆ; Οἱ φόβοι: ὁ φόβος ἀπὸ θεοῦ, ἀπὸ οὐράνια φαινόμενα, ὁ φόβος τοῦ θανάτου, οἱ φιλοδοξίες που ξεπερνῶν τὸ φυσικὸ ὄριο. Αὐτά, που ἔχουν βίαια προλήψεις, δεσποταμονίες, τὴν ἀμάθεια γενικά, πρέπει νὰ κατατοληρηθοῦν, καὶ τὸ μέσο γι' αὐτὸ εἶναι ἡ ἐπιστήμη. Μὲ σταθερὰ εὐλογητὰ εἰκονίζει τὴν κατάσταση τὴν ἐλευθερωμένη ἀπὸ τὶς ἐνοχλήσεις, ὅπως; βλέπουμε στὴν παραπάνω περικοπή ἀπὸ τὸ Λαίτιο.

Η ΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΚΗΠΟΥ Σωτήρας καὶ ὁδηγητὴς εἶναι ἡ φιλοσοφία, φτάνει νὰ μὴν τὴ θεώλουν μῦθοι ἢ μυθολογήματα τῆς μεταφυσικῆς. Τὸ πρῶτο εἶναι νὰ κανονίσεις τὴ ζωὴ σου ἀξιολογώντας τὰ ἴσα σου δίνει ἡ φύσις καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία. Νὰ ζητῆς τὴν ἁρμονικὴ ζωὴ μέσα στὸν Κῆπο, αὐτὴ που δὲν μπόρασε νὰ τὴ δώσει ἡ πολιτεία, ἀκόμα καὶ στὰ καλύτερα χρόνια. Ὁ Κῆπος εἶναι συνέχεια καὶ τελείωση τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας. Ἐκεῖ μέσα μὲ τοὺς ὅμοια ἰσορροπημένους νὰ χαίρεσαι τὴ ζωὴ, νὰ τοὺς ἔχεις στήριγμα, ὅπως καὶ ἐκείνοι ἴσταν, γιὰ νὰ φθάσετε στὴν ἀτάρακτα καὶ τελείωση τοῦ ἑαυτοῦ σας. Κοινὴ χαρὰ καὶ κοινὴ ἀγάπη ἐνώπιον τοὺς ἀφίμους τῆς σχολῆς. Αὐτεὶς που ἔπρεπε νὰ ἐνώσουν ἑλκους τοὺς πολίτες καὶ ἄλλους τοὺς ἀνθρώπους, καὶ θὰ τοὺς ἐνώσουν, ὅταν τὰ δόγματα τῆς Σχολῆς γίνουν κοινὸ χρέμα.

Ἔτσι ἡ σχολὴ ἔχει τὴν ἀτάρακτα τῆς. Ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ κινούνται καὶ βαθμολογῶνται οἱ ἀξίες, που δημιουργεῖς τὸ ἔθος. Ἀκόμα καὶ οἱ μεγαλύτεροι ποιητῆς, Ὁμηρος, Ἡσίοδος, τραγικοὶ σάν τὸν Αἰσχύλο, ὁ «μεγαλύτερος» Πίνδαρος, καταδικάζονται, γιατί σκόρπισαν σκοτάδι στὰ μυαλά καὶ φόβος στὶς ψυχὰς μὲ τὰ μυθεύματά τους, μὲ τὶς παραστάσεις θεῶν καὶ κῆτω κόσμου. Ὅμοια καὶ ἡ συνέχειά τους, ἡ ἰδανικὴ φιλοσοφία, Σοκράτης, Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Στωικὸς στὰ χρόνια του, καὶ ἄλλοι; τοιαύτης τῆς ἐποχῆς, Κυνικοὶ, Σκεπτικοὶ, ὁ ἡδονιστῆς Ἀριστίππος, ὁ Ἀρχαϊκὸς τῆς Μίσης Ἀκαδημαϊκός.

Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ Τὶς σκέψ; αὐτῆς; που θάλλωσαν τὸ νοῦ τὸν ἀνθρώπου τὶς σκοπάζει τὸ φῶς; τῆς ἐπιστήμης. Ἐπιστήμη γιὰ τὸν Ἐπίκουρο εἶναι ἡ ἰωνικὴ φυσικὴ, ὅπως μορφώθηκε ἀπὸ τὰ παλαιότερα χρόνια καὶ πῆρε τὸν πλοῦτο ἡδονισμὸ του μὲ τὸ Δημόκριτο. Πέφτουν στὰ πόδια του καὶ τὸν προσκυνοῦν ὅταν τὸν ἀκούουν νὰ «φυσολογεῖ», πῶς δηλαδὴ μὲ τὸ συνδυασμὸ τῶν ἀτόμων μέσα στὸ κενὸ σχηματίζονται ὁ κόσμος, πῶς ἔγινε ἡ γῆ, στερεὰ καὶ θάλασσες, πῶς προβάλαν καὶ κινουῦνται ἡλιος, φεγγάρι, ἀστρα καὶ πῶς στὴν πορεία τοῦ κόσμου καὶ στὶς τύχες τῶν ἀνθρώπων δὲν ἔχει τὸ θαυμάσια τῆς καμὰ μυστικὴ δυνάμειτα.

Ἔτσι σπάνι ἡ μακαρίζων, ρουτιναρισμένη ἀπὸ ὁμαδικὴ παράκρουση, ἀντίληψη τοῦ κόσμου. Ὁ ἀνθρώπος ὀρθώνεται δυνατός, μὲ θέληση, φωτισμένος; μὲ ὅτι γνήσιο ἔβραζε ἡ ἑλληνικὴ παιδεία, καὶ παίρνει στὰ χέρια τὶς τύχες του.

III. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΥΠΗΡΕΤΙΚΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ Ἡ διανόηση τοῦ Ἐπίκουρου ἔχει πολλὴν ἄρνηση. Παραμερίζει καὶ ξεκαθαρίζει τὸ νοῦ ἀπὸ τὶς πολύμορφες κλίσεις. Ἀποδοκιμαζει εἴτε ἄγνοοι τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπ' ὅτι εἶχε γίνει ὡς τότε στὴ διανοητικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ.

Γιὰ τὸν Ἐπίκουρο καὶ τὴ Σχολὴ τὸ ἡ φιλοσοφία ὑπηρετεῖ τὴ ζωὴ καὶ ἔχει μοναδικὸ σκοπὸ, ὅπως κάθε γνώση ἢ ἐνέργεια, καὶ φέρει τὴ γαλήνη καὶ τὴν εὐτυχία. Αὐτὸ λέγει ὁ ἐπικουριδὸς ὁρισμὸς τῆς φιλοσοφίας; που μᾶς τὸν ἔσωσε ὁ Σέξτρος ὁ Ἐμπεϊρικὸς. Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐνέργεια που ἐξηγώντας; τοὺς λόγους ἐκείνων που γίνονται καὶ καταλήγοντας; σὲ συμπεράσματα μὲ διαλογισμοὺς; κίνα εὐτυχισμένη τὴ ζωὴ: «Ἐπίκουρος; ἔλεγε τὴν φιλοσοφίαν ἐνέργειαν εἶναι λόγους καὶ διαλογισμοὺς; τὸν εὐδαίμονα βίον πραγματοποιῶν» (Πρὸς μαθητὰ. XI 169, Ἐπικ. σ. 169,5).

Κάθε γνώση καὶ κάθε πράξη αὐτὸ πρέπει νὰ ἐπιδιώκει. Γνώση ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς; εἶναι ἄσκοπη; εἴτε ὑπηρετεῖ ἀνομιλόγητους σκοποὺς. Μάταιη κάθε πνευματικὴ ἐργασία που δὲ θεραπεύει κανένα πόνο τοῦ ἀνθρώπου: «κένος ἐπιστοφίλοισι λόγος, ὅψ' σὺ μηδὲν κάθος ἀνθρώπου θεραπεύει»

τας ὥσπερ γὰρ Ιατρικῆς οὐδὲν ὄφελος μὴ τὰς νόσους τῶν σωματιῶν ἐξβαλλούσης, οὕτως οὐδὲ φιλοσοφίας, εἰ μὴ τὴν τῆς ψυχῆς ἐκβάλλει πάθος». Νὰ μὴν καμώνοσα τὸ φιλόσοφον, παρὰ τὰ εἴσα πραγματικὰ φιλόσοφος. Δὲ μὰς ὄφελει νὰ φαινόμεσθε γεροὶ, μὰ νὰ εἴμασθε πραγματικὰ (Ἐπικ. 221, 220). Καμὰ μάθησις δὲν ἀξίζει ἐξὸν ἀπὸ κτήνη καὶ βοσκήει τὴν ἐπιστήμη τῆς ἐπὶνυχομένης ζωῆς: «nullam eruditionem esse dixit, nisi quae beatiae vitae disciplinam iuvaret» (Κικ., De fin. I 21, 71).

Ἡ ἀξία τῆς γνώσεως μετρεῖται ἀπὸ τὴν χρησιμότητά της γὰρ τὴν εὐδαιμονία. Ἀκόμα καὶ ἡ φυσιολογία, ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη δηλαδὴ ποὺ ἔχει τέτοια τιμητικὴ θέση στὴ σχολή, οὐ εἶταν ἀχρηστέρα, ἂν δὲ μὰς βοηθοῦσε νὰ σκορπίσουμε δεισιδαιμονίας καὶ πλάνης γὰρ τὰ οὐράνια φαινόμενα, γὰρ τὸ θάνατον, γὰρ τὸ σωματικὸ κόπον καὶ τὶς φιλοδοξίας.

ΑΝΟΦΕΛΕΣ ΚΑΙ ΒΑΒΕΡΕΣ ΓΝΩΣΕΙΣ

Μάταια μάθησις, ἀνόφελος λεπτολογία τῆς διαλεκτικῆς, καπνίλες τῆς μεταφυσικῆς, τὰ ἐγκύκλια μαθήματα μὲ τὸ σχολαστικὸ τύπον ποὺ πήραν, τὰ μαθηματικὰ αὐτὸν ἀποσκοποῦν καὶ μὴ τὴν μονομέρεια ποὺ δίνουν στὸν εἰδικὸ, ἀκόμα καὶ οἱ καλῆς τέχνης, ποίηση, ιστορία, κωμικοὶν κωμικὰ βίβρα, συγγίζουν τὸ μεγαλὸ καὶ στέκονται ἐμπόδια νὰ βλέπομεν καθαρὰ καὶ νὰ τραβοῦμε ἴσθιν τὸ δρόμον μας στὴν εὐτυχία: «ὡς τῶν μαθημάτων (= μαθηματικῶν) μηδὲν συγγιγνόμενον πρὸς σοφίας τελείωσιν» (Σέξτ. Ἐπικ., Πρὸς μαθημ. I 1, Ἐπικ. 227). «Μακροῦ σο, ὡ Ἀζκλίη, ὅτι καθαρὸς πάσης παιδείας εἶ φιλοσοφίαν ὠμότητος» (Ἀθήν., XIII p. 588*, Ἐπικ. 117, βλ. σ. 181).

Ἡ ἐξάρτησις διακρίτωσι τοῦ φαινομένου σοφοῦ, ποὺ τὴν ἀξία τῆς τῆ γνώσεως βαθύτατα στήν κατάφορην ἀπὸ παρακαταναγκῆς ἢ ποὺ δὲν ἀξίζουν νὰ μαθεύτουν γνώσεις ἐποχῆ μας, ἔδωκε ἀφορμὴν οὐ παρεγγήγασε καὶ διαστροφῆς ἀπὸ τὴν χαμηλότερα πνεύματα. Καταφρονοῦσι τὰ μαθηματικὰ, γιὰ τὸ ἴδιον δὲν τὰ κατάφορον. Ζήλοισ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλην, γιὰ τὴν εἶταν γερὰ πεταλωμένοι οὗ ἀπὸ: «προκαλιμματα τῆς ἐπιτηδόν ἀπειθεύσας... τάχα δὲ καὶ διὰ τὴν πρός τοὺς περὶ Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλην καὶ τοὺς ὁμοίους δυσμενέαν πολυμηθεῖς γιγνόμενας» (Σέξτ. Ἐ. ἄ.). «Μνησθήσομαι τοῦ φιλαληθεστάτου Ἐπικούρου, ὅστις ἐγκυκλίον παιδείας ἀμύνητος ὢν ἐμακάριζε κ.λ.π.» (Ἀθήν. Ἐ. ἄ.).

Ἀκόμα πὺ ἐπὶ γενικῶς ὁ πατέρας τῆς Δευτικῆς ἐκκλησίας Λακτινῆτος: ὁ Ἐπίκουρος καλεῖ στὴ φιλοσοφία διότεια ἀξέστοις: «Epicurus... rudes omnium litterarum ad philosophiam invitavit», δέχεται στὴ σχολή του τοὺς ἀξέστοις: «rudes Epicurus accipiet». Ἀκόμα καὶ γυναῖκες τόλμησε νὰ διδάξει φιλοσοφία. Μιὰ μονὰρα ὄμοια τὰ κατάφορον κάποιος, ἡ Θεμίστρα (Lactant., Divin. instit. III 25, 7-12, Ἐπικ. 227*). Τὸ γίνεσθαι κατὰ τῶν μαθηματικῶν τὸ σκεπτικὸ ὄφελος ἀπὸ τῶσιν ἄλλοις ἐργατῶν ἀδυνάτοισ ἀργύτερον ὁ ἱερὸς Ἀδουστίνος. Ὁ Ἐπίκουρος, λέγει, μίλησε μὲ τὴν ἀθάνατον γὰρ τὴν γεωμετρία, ἐπειδὴ, ὑποθέτω, τίποτι δὲν καταλάβαινε ἀπ' αὐτῆς: «contra quas (ἔννοει γεωμετρίας litteras) ille multum pertinaciter, nihil earum, quantum arbitrator, intellegens disserebat» (Ἐπικ. 229*).

Ἡ μουσικὴ, ἀνεπίθετα οὗ ἔκαστον ποὺ ὀπισθογίρει ὁ Πλάτων, δὲ συγκατεῖ στὴν εὐδαιμονία. Τῆς ἄρεσις ἢ οὐκ ὄλη, τὸ κροσποτήρο, τὸ ρομπειλὸ (Σέξτος, Πρὸς μαθημ. VI 27, Ἐπικ. 229*) Ἡ ποίηση δὲ δίνει καμιά στέρεσι ὄφελια. Τὸ πολὺ εἶναι μιὰ διασκόπηση: «in quibus (στατοῖς ποιητικῆς) nulla solidia utilitas omnispue puerilis est delectatio» (Cicero, De fin. I 21, 71 κ., Ἐπικ. 227). Τῆ χειρότερη θέση τὴν ἔχει τὸ παραμῦθον, οἱ φευτικῆς ποὺ κοπανῶν οἱ ἀκούοι. Γιὰ αὐτὸ ἡ προκατάληψη τῆς Σχολῆς γὰρ τοὺς ποιητῆς καὶ ἡ ἰληγὴ ἐπὶ λήβια ἀκόμα καὶ στὸν Ὀμηρον: «ποιητικὴ τέρψη... Ὀμήρου μερολογήματα» (Πλουτ., Κατὰ Ἐπικ. εὐδ., § 1087 κ., Ἐπικ. 228), «Ὀμηρος... ὅν οὐδ' οὐτως αἰδέεται Ἐπίκουρος» (Κλήμ., Στρομ. V 14 p. 257, 52, Ἐπικ. 228). Οἱ κλασσικοὶ μῦθοι πᾶνε δίκαια μὲ τοὺς ὄμοιους καὶ εἶναι στὴν οὐσία ἀπὸ τὴν ἴδια οἰκονόμεια: «τῆς αὐτῆς ἔστι διανοίας τῆ Ὀμηρικῆς ποιήσεως... ὅσπερ ὁ αὐτὸς λόγος καὶ ταῦτα ἐκβάλλων» (Πρόκλος, Εἰς Πλάτ. πολιτείας p. 382 Bas., Ἐπικ. 229).

ΕΠΑΙΝΟΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

«Ὅταν κανεῖς εἶναι νέος νὰ μὴν ἄρχει νὰ φιλοσοφεῖ καὶ ὅταν φέρεσι σὲ γερατὰ νὰ μὴ λυπῶται τὸν κόπον νὰ φιλοσοφεῖ. Γιὰ τὴν κανεῖς δὲν εἶναι ἄφορος οὐτε πάρορος γὰρ κείνο ποὺ κινεῖ τὴν ὕψεια τῆς ψυχῆς. Ὅποιος λέγει πὺ δὲν εἶναι ἀκόμα ἢ πὺ πᾶσις ἢ ὄρα νὰ φιλοσοφεῖ, μονάξει ὅποιον λέγει πὺ δὲν ἔφησε ἀκόμα ἢ πὺ πᾶσις πᾶσις πὺ δὲν ἔφαρε πὺ δὲν ἔφαρε, ὅποτε πᾶσις νὰ φιλοσοφεῖ καὶ ὁ νέος καὶ ὁ γέρος, ὁ νέος

γὰ νὰ εἶναι νέος μαζί καὶ γέρος μετ' τὴν ἀφοβία γὰ κείνα ποὺ θάρσονται, ὁ γέρος γὰ νὰ νεώζει μετ' τὴν ἀνάμνηση τῶν ἀγαθῶν ποὺ χάρηκε. Πρέπει λοιπὸν νὰ μελετήσουμε ὅσα κάνουν τὴν εὐδαιμονία, γιατί, ὅταν αὐτὴ τὴν ἔχομε, τὰ ἔχομε ὅλα, ὅταν πάλι τὴ σταθερῶσμε κάνουμε ὅλα γὰ νὰ τὴν ἀποκτήσουμε». Εἶτε σὲ ἀρχαίῳ κείμενῳ :

«Ἐπίκουρος Μενουκίη χαίρειν! Μήτε νέος τις ὢν μελλέτω φιλοσοφεῖν, μήτε γέρον ὑπάρχων κοπιᾶτω φιλοσοφῶν. οὗτε γὰρ ἄωρος οὐδέ τις ἐστὶν οὗτε πᾶρος πρὸς τὸ κατὰ ψυχὴν θγαίνον. ὁ δὲ λέγων μήπω τοῦ φιλοσοφεῖν ὑπάσχειν ἢ παρεληλυθέναι τὴν ὥραν θμοῖός ἐστι τῷ λέγοντι πρὸς εὐδαιμονίαν ἢ μήπω παρῆναι τὴν ὥραν ἢ μηκέτ' εἶναι. ὅστε φιλοσοφητέον καὶ νέω καὶ γέροντι, τῷ μὲν ὅπως γηράσκων νεώξει τὸς ἀγαθοὺς διὰ τὴν χάριν τῶν γεγονότων, τῷ δὲ ὅπως νέος ἅμα καὶ παλαιός ἢ διὰ τὴν ἀφοβίαν τῶν μελλόντων. μελετῶν οὖν χροτὰ καὶ κοουίντα τὴν εὐδαιμονίαν, εἰ περ παρούσης μὲν αὐτῆς πάντα ἔχομεν, ἀπούσης δὲ πάντα πρῆττομεν εἰς τὸ ταύτην ἔχειν» (Ἀρχὴ τῆς ἐπιστολῆς σὲ Μενουκίαν, ἐξαιρέτη πρόξεν, γήσια ἐγγονή τοῦ Θουκυδίδη).

Μετὰ πικρὰς εἰκόνας ὁρίζει σ' ἕνα ὄνομαστὸ κομμάτι ὁ Λουκρήτιος τὴ ὄψιν τοῦ φιλόσοφου :

Ὁ φιλόσοφος μοιάζει τὸν ἄνθρωπον ποὺ κάθεται σὲ στερὰ καὶ βλέπει τὸ σκόλοψ πῶν τοῦ θύσανος του ποὺ παραδέχεται σὲν ταπεινὴν θέλασαν εἶτε σὲ μίχην κάτω ἐκεῖ σὲν κόμην, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ κείνη μέρος σὲν κίνδυνον. Θρονασμένος σὲ ἴση κοτὸ τοῦ ἀσφάλισσος ἢ μάθησι σκίβει πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, τοὺς βλέπει νὰ τρέχουν εἰς καὶ ἐκεῖ, νὰ ζήσουν σὲν τύχῃ τὸ ἄρμον τῆς ζωῆς, νὰ σκοπινοῦνται γὰ τὴν ἐπινοῖαν τους, γὰ τὴν καταγωγὴ τους, νὰ ἰδρονκοποῦν νύχτες καὶ μέρες, μὲ ἀμέτρητον κόπον, γὰ νὰ σκαφαλοῦσων σὲς κορτές τοῦ πλοῦτου ἢ ν' ἀρπάζων τὴν ἔξουσία. Τὰ κωκοροίρικα μυαλά! Οἱ στεραιμένες καρδιές! Σὲ σκοπίδα καὶ οἱ κίνδυνος ἀέτρου τὴ λιγιστὴ ζωὴ ποὺ ἔχουν νὰ ζήσουν. Μὰς τὸ λέει φωνηχὰ ἢ φῶσι. Γὰ τὴν εὐτυχία μας φτάνει ἀπὸντο σῶμα καὶ ἀτάραχο πνεῦμα. Ἄν μὰς λείκων σὲ σῶμα χρωσιμῆνα ἀγάλακα νέον, ποὺ μὲ τις ἀναμμένες λαμπόδες νὰ φωνίζων νὰ νυκτηρινὰ ὄργια, καὶ ἂν οἱ κηθίδες δὲν κάνουν ν' ἀντιλαλήκων οἱ ἀπλόχορες λακταρασμένες καὶ χρωσιμῆνες σίλας, ἔχομε τὴ μαλικιὴ γλῶσσι διὰ τὸ σὲ γέγραφο ποτάμι. Σκοπιμένοι ἐκεῖ μὲ φίλους, κάτω ἀπὸ τὴ κλαριά μεγάλου δέντρος, σθῆμον τὴν πῆνα μας μὲ λιγοῦδο γέμα, τὴν ὥρα ποὺ ὁ καλὸς παρὸς χρωσιμῆνα καὶ ἢ ἐποχὴ τοῦ χροῦνὸς σπῆρει λοῦλοῦδα σὲ χλωρὰ χῆρτα. Ὁ καρπὸς πικρὸς δὲν ἀφι-

νει γηγορότερα τὸ κορμί, σὲν χρωσιμῆς πᾶνω σὲ κεντητὰ χαλιὰ καὶ σὲ ἄλλα κορφῆρα ἢ ἂν χρωσιμῆται νὰ βελώσων σὲ πλεθρία στεραισία. Πλοῦση, εὐγένεια, δόξα, δὲν ἀφελὸν τὸ σῶμα, λιγιστῶν, καρβαλαρία, στόμα δὲ διαχρῶν ἀπὸ τὸ ποὺ προλήφει, κίρα θανῆτος, φροντίδες. Μονάχη ἢ φιλοσοφία εἶναι φάρμακον γι αὐτὰ. Τοὺς τρέμοντες, τὰ σκοπίδια, δὲν τὰ σκοροποῦν τοῦ φίλου οἱ ἀχτίδες καὶ οὐδὲ τῆς μέρας τὰ φωνιτὰ βέλα, παρὶ ἢ ἔξουνα καὶ ἢ ἐραμνεία τῆς φύσης (De rerum natura, ἀρχὴ δευτέρου βιβλίου, I - 61).

Πῶς ἔνας ἄνθρωπος, ἔνας γρωκός, ὁ Ἐπίκουρος, στήθηκε ὀλόρθος παρὸς τὴν ἀπαλλῆς ἰσθμὸν καὶ τρόμον ἀπὸ μυστήρια, τὸ ζέρομε ἀπὸ τὸν ἴδιον τοῦ ἴδιου σὲ δίσκαλο (σ. 185).

Μονάχη οἱ Ἕλληνας μοποροῦν νὰ φιλοσοφῆσων, ὅπως ὑπογραμμίζει τὴ γνώμη του, ὕστερα ἀπὸ μισὴ χιλιετηρίδα, ὁ ἐκείρετος Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρείας: «Ὁ δὲ Ἐπίκουρος ἐπιπλιν ὑπολαμβάνει μόνους φιλοσοφῶσας Ἕλληνας δύνασθαι» (Στρωμ. I 15 p. 130, 37 Syll., Ἐπικ. 226). «Ὁ τι ἐμεῖς σήμερον τὸ ἔχομεν ἢ ἀπὸντο καὶ θανατῶμε τὸ ἀισθητήριον τοῦ Ἀθηναίου. Ὁ Ἐπίκουρος γὰ φιλοσοφία ἐνοεῖ τὴν ἰωνικὴ παιδεία, ποὺ χωρὶς ἄλλο μόνον σὲ ἀστική κοινωνία μοποροῦσε νὰ βλαστήσει, καὶ τέτοια εἶταν μονάχη ἢ ἑλληνική σὲ χροῖνα του. Ἀπὸ τὸ Λαέρτη μαθαίνουμε πὸς τραβοῦσε πὸ πέρα, ἔκωσθηριζε δηλαδὴ πὸς ἢ σοφία δὲν μοποροῦσε νὰ ριζώσει σὲ κἀθε σωματικὴ κατασκευὴ, ὅπως καὶ σὲ κἀθε ἔθνος: σὸδὲ μὴν ἐκ πάσης σώματος ἔξως σοφῶν γενέσθαι ἂν οὐδ' ἐν παντὶ ἔθνη (δοκεῖ Ἐπικουρῶν)» (Διωγ. Λαέρτ., X 117, Ἐπικ. 226).

IV. Η ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΗ ΑΤΑΡΑΧΙΑ

ΔΑΜΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΟΝΟΥ

Τὸ ὄνομα ἀγαθὸ γὰ τὸν Ἐπίκουρο εἶτε ἢ προϋπόθεση γι αὐτὸ εἶναι ἢ ψυχικὴ γαλήνη, ὁ φλογερὸς αὐτὸς πόθος τοῦ ἀνθρώπου σὲ βλασπομένη ζωὴ του.

Στραπατασασμένο μέσα σὲν ἀναρχία τοῦ βιοπορισμοῦ τὸ φτωχὸ πλάσμα ἔλασε τις ἔγνης καὶ τις ἀτίλειωτες πίκρες τοῦ σὲς μεγάλες αὐτοκρατορίες τῆς Ἀνατολῆς καὶ σὲν ἀγροτικὴ Ἑλλάδα. Χλωμὸ, ἀπόντο, μέσα σὲ κορφέλα του, χωρὶς νὰ καταλαβαίνει ἀπὸ ποὺ βασταεὶ τὸ κακὸ, περιόμνε τὴ λύτρωσι ἀπὸ κανένα θάνατο, ποὺ δὲν ἔραθε ὡς τις μέρες μας. Ἐπλάσε

προπατορικές αμαρτίες, κατατρεγμούς από οφθαλμάτα δικιά του και τιμωρίες που έβριαναν τόν όφθαλο αυτόν κόσμο κοιλίδα του κλαυθμώνα. 'Η γη δόλοκληρη ζει με κρημούς κι έχει γι αυτούς τή μεγαλύτερη χωρητικότητα, έγραφε ο 'Επίκουρος: «ή μὲν γάρ πᾶσα γῆ μετὰ πόνων ζῆ καὶ τούτων κατακτητικῆ μάστιγα γέγονεν» (Chr. Jensen, Ein neuer Brief Epikurus, I 5-8).

Ο Έλληνας άνθρωπος, σὲν άρχαια νά φρόνεται σέ προσωπικότητα, ένιωσε τήν ανάγκη καί τή δυνατότητα νά διαίσει τόν πόνο. Τήν ιδέα τή βροχίσια σά νοσταλγία σέ ποιητές καί πεζογράφους καί σάν αξίωση στός φιλόσοφους καί μοτορῶμα νά παρακολουθήσουμε τήν εξέλιξή της.

'Η μακρή διάρκεια τής ζωής καί τά χίλια βάσανά της δίνουν στόν άνηρικόν άνθρωπο τήν άφορη σέ στασιασμούς πάνω στή μοίρα «τοῦ φτωχοῦ θνητοῦ». 'Η «ζωή μέσα στόν πόνο» φαίνεται σά φυσική καί μονάχα ένας Δίας μπορεί, άν δε νά τοῦ βάλε τέλος, τό πολύ νά τόν μαλακώσει. Τοῦ 'Ησίοδου τήν «εξαπατά στά βάσανα καί τό χαλάσματος ἀπό τίς έγριες» τοῦ φέρνουν οί δικές του οί θεότητες, οί 'Ελικωνιάδες Μούσες. Ο 'Ανακρέωντας πεί νά σβήσει τά μεράκια στό κρασί, στόν έρωτα καί στήν ένιασια, πού οί άρχαίοι τήν εἶπαν άνακρεοντισμό, μέ κάποια οικιακή δμως έπιφύλαξη, επειδή στά ξεφαντώματα τοῦ τζιτζικα τραγουδιστή έρχιχε τή βαριά σκιά του τό παράστημα ένός άπάνθρωπου τύραννου, τοῦ Πολυκράτη τής Σάμου. Στήν ήπιότερη έδοχή ο άνακρεοντισμός περνάει σά λαϊκή σοφία. Νά χαίρσαι τ' άγαθά πού σοῦ δίνει ή ζωή («εργάζων έφάμαρον διάκων», Πίνδ. IV 7, 40) είτε χαίρων τή μέρα σου, τό «carpe diem» τοῦ 'Οράτιου.

ΑΛΥΘΙΑ Μέ τό άνέβασμα τοῦ δήμου καί τοῦ δροβολογισμοῦ τή γραφά τή ζητούν σέ άνθρώπινα μέσα, στή μουσική οί Πυθαγόρειος, στή ρητορική (στούς «καταμνησιακούς λόγους») οί σοφιστές. 'Η άξίωση έγινε κιό συναιδητή τόν δον αιώνα καί τήν εἶπαν στήν άρχή τής 'Αθήνας μ' έναν άρνητικό ύφο «άλυσία», πού σό λέζει είτε σάν ιδέα τή βροχίσια σέ διαφορότατους συγγραφείς, στούς τραγικούς (ύστερα ἀπό τόν Αισχύλο), ιδιαίτερα στόν Εφραίμη (Βάκχας 379 κκ. μετά τ' αἰλοῦ γλώσσα άναπαυσαί τε μεριμνας», πρβ. 423), στόν Πλάτωνα (Πρωτ. 356 b «άλύτως ζήν καί ήλέως», Φίληβ. 43 d «βίος ήδός»), στόν

Ξενοφάντα ('Ακομν. II 6, 22-23). Ο Έφραίμης παραπονιέται πού οί παλαιοί έφραζαν μόνο γοραστινά τραγούδια κι όχι τέτοια πού νά μαλακώσουν τόν πόνο.

Πήγαν μέλιστα νά βροῦν μιά γατρική τής λύπης, «τέχνην άλυπίας» όπως τήν εἶπε ο λίγο αἰνιγματικός γιά μᾶς σοφιστής 'Αντιφών σύγχρονος τοῦ Σωκράτη, «τραποπέδος καί έκοποιός καί σοφιστής», καθός τόν χαρακτηρίζει ο λεξικογράφος Σουΐδας, «τέχνην άλυπίας συνειρήσατο, άσπαρ τοῖς νοσοῦνσι ή παρὰ τών ιατροῦν θεραπεία διάρχεται». Μαθαίνουμε ακόμα πός ίδιους στήν Κόρινθο σσατάδω γιά κατατολέμηση τής λύπης καί τοῦ έβαλε έπιγραφή, πός μπορεί μέ τήν όμάλια νά θεραπεύσει τοῦς μεταγχολικούς: «οἱ δυνατόι τοῦς λεπυομένους διά λόγων θεραπειούν, καί πονθανόμενος τās αἰτίας παρεμυθετο τοῦς κάμνοντας» (Πλούτ., Βίαι άένα ρητήρων I p. 833 c, Προσοκ. 80 A 6).

'Η ανάγκη τοῦ παρεμυθισμοῦ τής λύπης («άποσειονται δέ λέπην», 'Αριστοφ., Βάτρ. 345), ο πόθος γιά χαρά καί γελιστά πρόσωπα ύποστηρίζεται ἀπό τήν πολιτεία. Τό κράτος φρόντιζε γι αυτό, όπως λέγα στόν 'Επιτάριο ο Περικλής, μέ τίς λογικές διακοπές τής εργασίας («πόνων άνάπαυλα τή γνώμη»), μέ κανονικές γιορτές, μέ τά καλλιτεχνήματα, πού ή καθημερινή απόλαυσή τους διάχων τή λύπη («κατασκευαί εύκρατεῖς, άν καθ' ήμέραν ή τέρας τό λυπηρόν έκπέλησαι», Θουκ., II 38, 1). Φρόνοι καί ύπομίες διέ βροχίσουν θέση στήν 'Αθήνα ούτε ξεπεσμένα μούτρα γιά τή χαρά τών άλλων (Θουκ., II 37, 2). 'Η άγορά είναι γιμάτη ἀπό τ' άγαθά πού έρχονται ἀπό κάθε άκρη τοῦ κόσμου, ύσο κι άν αυτό τό έχει γιά έγκλημα τής δημοκρατίας ή ψευτοξενοφαντική 'Αθηναίων πολιτεία (II 7). Τά ίδια περιμένα κι ο Δημόκριτος: ἀπό τήν πολιτεία.

Ακόμα καί στήν όμάη γιά έδαφική έκείτωση ή πολιτεία βάζει φραγά, γιά ν' άφήσει τόν άθηναϊκό λαό νά χαρεί τίς έπιτυχίες του μέ τήν έκπέθερη ἀπό στερήσεις απόλαυση τής καθημερινής ζωής, έξευγενιστική γιά τά ήθη. Τό 'Αθηναϊκό κράτος στίς καλές του μέρες φροντίζει γιά τήν άλυπία, γιά τή χαρά, πού δυναμώνει καί ύψώνει τόν πολίτη, κάνει παρρηγική τήν εργασία, αἰτό πού χεδαύζοντας τήν άρχαία αντίληψη ο μιτλερικοί τό εἶπαν δύναμη μέ τή χαρά (Kraft durch Freude).

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΕΥΘΥΜΙΑ

Σ' έλαφρά παραλλαγμένη έννοια μίλησε ο Δημόκριτος μ' έναν παλαιούσιονικό όρο, θετικό αυτόν, «εθθύμια», που την προσδίδοις ο ίδιος είτε οι όπαδοί του και με άλλες λέξεις: ευστώ, άρμονία, συμμετρία, εύδαμονία, άταραξία, άθραμβία, άθραυμασία, ψυχγαογία. Τό σύγγραμμα ήθιυής του Δημόκριτου είχε γιά τίτλο Περί εθθύμιας και υπότιτλο ίσως ευστώ.

Εθθύμια είναι ή ελάφροη διάθεση της ψυχής, όχι τόσο ή θετική κατάσταση, φαύλοτητα, χαρά, εύρησθόν, όπως μεταφράζουν τό λεξικό. 'Ο Κικέρων, που διακρίνειτά γιά τό μεταφραστικό του χάρισμα, τόν τίτλο του δημοκρατικού έργου Περί εθθύμιας τόν μετέφρασε De tranquillitate animi (γαλήνη της ψυχής), που ο Σενέκας τό μεταφράστηκε γιά τίτλο μιας πραγματείας του. Τήν ευστώ τήν όρίζει ο λεξικογράφος 'Πόχιος «εύδαμονία από του εδ ένσώμα τόν όικον» (55 Β 140 D). 'Αθραυμασία είναι ή άφοβία, άθραμβία τό να μη θαυμάσεται κανείς. Οι άποχρώσεις δείχνουν πώς οι έννοιες είναι σημασιολογική ομοία εξαλεγμένης πνευματικής καλλιέργειας.

Τήν εθθύμια, τή γαλήνη της ψυχής, τήν έννοια σάν ύψιστη άνάγκη και τήν έβαλε σκοπό της ζωής ο 'Αβδηρίτης, ο κάτοικος ύποταγμένης στην άθηναϊκή ήγεμονία πολιτείας. Μέσα στις άναστατώσεις του Πελοποννησιακού πολέμου του έρχόταν σάν προείσθηση γιά τό κακό που θάρρουνε τόν 'Έλληνα στά δίσεχτα χρόνια της σπαρτιατικής άναρχίας, της μακεδονικής έπιδρομής και της άναρχίας τών Διαδόχων. Γιά πρώτον όρο της εθθύμιας έβαλε τήν άπραγμοσύνη, να μήν μεταδίδεται κανείς με πολλές και ζένες ύποθέσεις, ιδιαίτερα με τήν παρατάλη της πολιτικής. «'Οποιος θέλει να έχει ήσυχη τήν ψυχή του (εθθύμιασθαι), γράφει ο Δημόκριτος, δέν πρέπει να καταπίνεται με πολλά, ούτε άτομικά ούτε δημόσια, κ ή τι κάνει να μήν ξεπερνά τή δύναμη και τή φρόση του... τό μέτρο γέμισμα (εθούγία) είναι πύ όίγουρο από τό παραγέμισμα (μεγαλογία) (B 3). 'Ενώ στην κυρίαρχη 'Αθήνα, τήν καρδιά του ιμπεριαλισμού, ή άπραγμοσύνη περνά γιά έλάττωμα. 'Ο Περικλής κακίζε τούς άπεργόμενους και τούς έχει γι άχρηστους (άπεργόμενος άχρηστος, Θουκ., II 40, 2). Πολυπύργιον είναι ο Κλέων, που καταγγέλλει και διαστρέφει τούς ναυρούς («Αριστοφ., 'Πλεις; 261, πρβ. Σφίπες; 1040).

Κριτήριο γιά κείνο που πρέπει να διαλέγουμε ή γ' άποφεύγουμε (αφρέσεις και φυγής) είναι, κατά τό Δημόκριτο, τά συναι-

σθήματα (πάθη). Διαλέγουμε ό τι μάς έλκει (προσκειοισίμεθα) κ άποφεύγουμε ότι άποστρέφουμε (προσάλλοιτρούμεθα) (Σέξτ., VII 140, 55 A 111). 'Η ευαρέσκεια κ ή δυσαρέσκεια είναι ο όρος γιά τό όφέλιμο και τό βλαβερό: «τίφης γάρ και άταραξία ύφους τών συμφέρων και τών άσυμφέρων» (Κλήμ., Στρομ. II 130, 55 B 4, πρβ. και B 188). Καλό είναι στόν άνθρωπο να παράσι τή ζωή όσο μπορεί πύ ευχάριστα κ όσο πύ λίγο δυσάρεστα: «άριστον άνθρωπον τόν βιον διάγειν ώς κλειστα εθθύμηθέντα και έλάχιστα άνηθέντα» (άπό τή συλλογή άποφθεγμ. του Στοβαίου, 55 B 189). Κάθε ευχάριστο, κάθε ήδονή, δέν είναι όφέλιμη. Πρέπει να διαλέγουμε. Πραγματικά όφέλιμες είναι όσες σχετίζονται με κάτι ένγενικό: «ήδονην ού πύσων, αλλά τήν έπι τή καλή αρεσθία χρεών» (B 207), και όχι με κάτι πρόσκαιρο. Τό άπόσπασμα B 189 έχει γιά συνέχια: «τούτο δ' άνείη, εΙ τας μή έπι τούς θνητούς τας ήδονάς ποιοίτο». 'Ανώτερες κ ένγενικότερες είναι οι πνευματικές ήδονές και μέτρο γιά τή διακρίση τό καλό και τ' άληθινό. Αύτά είναι σταθερά και κοινά σ' όλους, ενώ τό εύάρεστο, τό ήδύ, είναι διαφοροτικό γιά τόν καθένα: «άνθρωποις πάσι ταύτων αγαθόν και άληθές: ήδύ δέ άλλω άλλο» (B 69). 'Υψιστη άπόλαυση είναι ή διαγονητική έργασία, να ξεπνάς όσα γίνονται γύρω σου, στις έχτάσεις πέρα και μέσα στην ένσώτο σου, στό μακρόκομο και στό μικρόκομο, ή «αίτιολογία», όπως χαρακτήρισε αυτή τήν έννοια. 'Ο άνώτερος λοιπόν τύπος ζωής είναι ο «θεωρητικός βίος», όπως τό υπογράφουμε κ ο 'Αριστοτέλης, ο μέτρος στην 'Αθήνα.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΗΑΘΝΗΣ 'Η διαλεκτική τών άρχαίων—έμεις θα λέγαμε άνάλυση— δέν μόρρεσε να βάλει άσθητή τάξη στη δικαιολογημένη ποικιλία από ευαρέσεις, που έφτασε ο λαός γιά να χαρακτηρίσει τις άποχρώσεις του εύάρετου και του δυσάρετου.

'Η λέξη ήδονή προβάλλει πρώτη φορά στόν ποιητή Σαμνίδα. 'Ο 'Ομηρος έχει μόναξά του τό όνομα ήδονα (ε 368) κ τό ομοσυστατικό ήδος (A 578, σ 404). 'Ηδονή λέγοντας έννοούν περισσότερο τή σαρκική άπόλαυση, κ στή τήν πλευρά τούτουν έντερος οι ιδεολογίες: «αι τού σώματος ή περί τό σώμα ήδοναι» (Σενοπ., 'Ελλ. 4 8, 22, 6 1, 4) και κατά τό σώμα ήδοναι» (Πλάτ., Πολ. I 328 d), «παι πότους και άφροδίσια και περί έδωδας ήδοναι» (Πολ. II 389 ε), «ήδονη ήρούσθαι» («... ήπο-

χαρείς στην ήδονή, Θουκ. III, 58), «καθ' ήδονήν λέγει» (=ζητώ τὰ βωθὴ τὴν ἀδυναμία του, Ἡροδ. VII, 101).

Τῆ σύγκριση τῆ δεισιπνείας ἢ ἐπιμονῆς νὰ χωρίσουν σωματικές καὶ πνευματικές εὐχαριστίαις. Ἡ ήδονή φύλαξε ἐκδηλὰ στὸ Δημόκριτο τὴν πλάγια γύση τοῦ αἰσθησιακοῦ. Ἐπίμονη εἶναι ἡ ἀντίθεση σωματικῆς καὶ πνευματικῆς ήδονῆς στὸν ἰατρικὸ τοῦ μηχανικοῦ ἰατρομαθητοῦ δοσ καὶ στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Τὴν κρίσει τὴν ἀποκρούει ἀπορροιαστικῶς στὸν σαρκικὴ (ἀπὸ γαστρικῶς βρώσεις, πόσεις, ἀφροδίσια) καὶ σ' αὐτὲς πάλι νὰ περιορίσει τὴ λέξη ήδονή. Μά ὁ σοφιστὴς Πρόδικος, στὰ «Συνόνομα» του, τὴν ήδονή τὴν ἔβαλε μὲ τὴ γενικότερη ἔννοια: χαρὰ, τέρψη καὶ εὐφροσύνη: «διηροτο τὰς ήδονὰς εἰς χαρὰν καὶ τέρψαν καὶ εὐφροσύνην» ταῦτα γὰρ πάντα τὸ αὐτὸς, τῆς ήδονῆς ὀνόματα», ὅπως μὲς πληροφρορεῖ ὁ Ἀριστοτέλης (Τοκ. Β 6 112 b 22, 77 Α 19). Οἱ Στωικοὶ χαρὰ λέγανε τὴν εὐφροσύνην ἔσπερον», ήδονή τὴν «ἐλογον ἔσπερον», τέρψη τὴν ήδονή ἀπὸ τὴν ἀσκή, εὐφροσύνη ἀπὸ τοὺς ἀφαιρίσις λόγους. Ποὺ κάνει τὸν ἀρχαῖο ἰσορροπιαστικὸ νὰ φωνάζει μὲ θυμὸ, πὺς αὐτὰ εἶναι ἀσθένειαι καὶ οὐκ οὐρανοὶ πράματα: «κακοθετοσύνταν δέ ἔστι ταῦτα, ἀλλ' οὐδὲν ἰσὺς λεγόντων» (77 Α 19 D.).

Η ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΗΔΟΝΗ

Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ἐπίκουρος εἶδε καθαρὰ καὶ ἀντίκρισε θαρρετὰ καὶ ἐξαντλητικὰ τὸ πρόβλημα. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι μοναχικὸ γέννημα τῆς φύσης, προικισμένο μὲ ἰκανότητες νὰ ὑποβῆ σὲ προσωπικότητα καὶ νὰ γίνῃ χαρὰ τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῶν ἄλλων καὶ ζοῦν μαζί του. Γιὰ νὰ γίνῃ αὐτὸ πρέπει νὰ γλιτώσῃ ἀπὸ τὸ αἰώνιο μαρτύριο, ἀπὸ τὶς μικρῆς καὶ μεγάλαις ταραχῆς, καὶ ἐνοχλοῦν τὴν ὁμαλή λειτουργία τῆς οὐσίας του καὶ κάνουν φαρμάκι τὸ ζωικὸ χυμὸ μέου του. Αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ ἐπιδώσει μὲ ὅλα τὰ μέσα, μὲ τὴν ἐπιστήμη του, τὴ φυσιολογία ἰδιαίτερα, μὲ τὸ διαφωτισμὸ πᾶνω στὰ οὐράνια καὶ τὰ ἐπίγεια, μὲ τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς του. Ὅταν λείψουν τὰ ἐμπόδια, οἱ σωματικοὶ πόνοι ἀπὸ ἀρρώστιας ἢ ἀπὸ τὴ στήρηση, ταραχῆς ψυχικῆς, ἰδιαίτερα ὁ φόβος τῶν θεῶν καὶ τοῦ θανάτου, τὸ μαρτύριο ἀπὸ τὴν ἔρημ φιλοδοξία, ἢ ψυχὴ ὑπερῆνης καὶ ὁ ἀνθρώπος φτάνει στὴ μακαρισμένη ἀταραξία», ὅπως εἶπε μὲ μιά λέξη, καὶ ἔχε πλατύτατο ἀντίλαλο. Ὅταν παραμετρεῖται κάθε συναίσθημα ποὺ τὸν ἐρεθίζει, λύπη εἶτε χαρὰ, ἀναβλίσκει ἀπὸ τὴ βαθύτηρη οὐσία τοῦ ἀνθρώπου ἢ καλὴ διάθεση, τὸ δημιούργη καὶ χόδι, καὶ αὐτὸ τοῦ δίνει τὴν εὐκαιρία ν' ἀξιοποιήσῃ τὸν ἀφθονο πλοῦτο ποὺ ἔχει μέσα του. Τὸ βασικὸ αὐτὸ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωῆ, γὰ τὴν

εὐτυχία καὶ τὸν ὕψωμα τῆς, τὴν καλὴ διάθεση, τὴν εὐξία, τὴν εὐθυμία ἢ εὐσταθί, ὅπως τὴν ἔλεγε ὁ Δημόκριτος, ὁ Ἐπίκουρος τὴν ὀνόμασε ήδονή, λέξη παρεξηγήσιμη, γιὰ τοὺς γνωστοὺς λόγους, καὶ παρανοήθηκε καὶ ἔδωσε ἀφορμὴ στὶς καὶ ἠλίθιες ἢ κακόβουλες διαστρώσεις. Πρόκληση ἴσως στοὺς φαρμακίους τῆς ἀγνώτης, στὸ ἀσκητικὸ πνεῦμα, καὶ μὲ τὸν ξεπεσοὶ καὶ μὲ τὴ φτώχεια ἔραζε νὰ σχηματίζῃ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο. Τὴν ὑπόθεση τὴν ἀπέδρασε περισσότερο ἢ μετέφραση τῆς ήδονῆς στὰ λατινικὰ μὲ τὴ λέξη voluptas, καὶ φορτωμένη ἀπὸ αἰσθησιακὴ ἀπόχρωση, καὶ ἡ σημασία καὶ ἔσπερον τὸ νολιτυμικὸν volupté.

Γιὰ τὸ Δημόκριτο ὁ Λαέρτιος γράφει: ὅταν λέγα εὐθυμία, δὲν ἔνοιε τὸ ἴδιο μὲ τὴν ήδονή, ὅπως μερικὸ τὸ ὑποθέτουν παρεξηγησέντας, «ἀλλὰ καθ' ἣν γαληνῶς καὶ εὐσταθῶς ἢ ψυχῆ διαίτη, ὑπὸ μηδενὸς ταραττομένη φόβου ἢ δεισιδαιμονίας ἢ ἄλλου τινὸς πάθους» (IX 45). Ἡ τέτοια ήδονή, στὴν ἔννοια τῆς δημοκρατικῆς εὐθυμίας, εἶναι τὸ παραμέρισμα τοῦ πόνου: «παντὸς τοῦ ἀλγοῦντος ἐνεξείραρον» (Ἐπικ. 417), «μηδὲ λυπεῖσθαι μηδ' ἀλγεῖν» (419), «Summam voluptatem esse dolore carere» (Κικέρων, Tusc. disp. III 20, 47, Ἐπικ. 419). Ὁ Ἐπίκουρος γὰ νὰ τὴν ἐξακριβώσῃ ἀπὸ τὶς κοινῆς ήδονῆς (ἀπὸ φαγί, ποτό, θεάματα κλπ.) τὴν εἶπε «κατασθηματικὴ ήδονή», λέξη ποὺ δὲ λέγει τίποτε σ' ἑμᾶς. Ἐμῆς θὰ λέγοιμε τὸ πᾶν καταστασιακὴ ήδονή. Ἐνῶ τὶς κοινῆς ήδονῆς τῆς εἶπε ήδονή «ἐν κινήσει».

Στὴν ἀρχαία κατάσταση σημαίνει κατάσταση, «ἐν οἷῳ ἦν κατασθηματι», αἰ τί κατάσταση εἶταν, ὅταν θυμόναι, δὲν ἀλλάζει τὸ κατῆγη, μὲ του δηλοδὴ τὴ διάθεσὸ του. Κατασθηματικὴ ήδονή εἶναι ἢ σταθερῆ, μόνιμη, ἀτάρακτη διάθεση. Οἱ λατινοὶ τὸ κατασθηματικὸ μετέφρασαν μὲ τὸ stabilis, τὸ ἐν κινήσει μὲ τὸ movens: voluptas stabilis, voluptas movens, γαλλικὰ plaisir stable καὶ plaisir mouvant.

Τὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ ξεκαθαρίσουμε, γιατί ἡ στενοκεφαλιά καὶ περισσότερο ἢ κακία τὸ οὐκείσαν μὲ πολλὴ σκουριά. Δυὸ ἔροι παίζουσαν σπουδαῖο ὄλο στὸ ἑπικουρικὸ λεξιλόγιο: ήδονή καὶ ἄλλοι. Τὴν ήδονή, ὅπως φορὲς δὲ μεταχειρίζομαι τὴν ἴδια λέξη, τὴ μεταφράζω μὲ τὸ εὐαρέσκεια, τὸ ἄλλοι μὲ τὸ εὐαρέσκεια ἢ πόνος. Μὲ τὴ λέξη ήδονή οἱ Ἐπικουρείοι ἔνοιουσὺν δυὸ πράματα. Ἡδονή εἶναι ἢ ἐρχομένη ἀπὸ φαγί, ποτό, ἀπὸ ἕνα ποίημα, ἀπὸ θεάματα κλπ. Ὁ Κικέρων τὴν

δρίζει με τ' ακόλουθα λόγια : «ήδονή γὰρ ὅλο τὸν κόσμον εἶναι μὴ κίνησι τοῦ αἰσθητήριου, ποῦ τὸ κάνει νὰ νιώσει κάποια ἀπόλαυση» εἶτε «ὅλοι, τὴν εὐχάριστη κίνηση, ποῦ κάνει νὰ γλυκαθεῖ τὸ αἰσθητήριον, τὴ λέγε ἑλληνικὰ ἡδονή, λατινικὰ voluptas» (De fin. II 3, 6-7). Ὁ Κικέρων, μὲ τὴ γνωστὴ ἔκφασί του, ἀπαντᾷ ὅτι ἔναν ἐπικουρίου, ποῦ τὸν κάνει προσεχτικὸ γὰρ τὸ νόημα τῆς ἡδονῆς : ἐγὼ ξέρω τὰ ἑλληνικὰ μου ὅσο εἶμαι ἀφαστος καὶ στὰ λατινικὰ καὶ καταλαβαίνω αὐτὸ τὸ ποῦ ἀπλό, εἶναι ἡδονὴ καὶ voluptas. Ἐνῶ στὸ βάθος εἶναι ζένης γὰρ τὴν ἰδιοσυγκρασίαν του οἱ λεπτότερες τοῦ Ἐπικούρου.

Ἡδονὴ ὅμως εἶναι γὰρ τὸν Ἐπικούρου, μάλιστα οἱ πρώτῃ γραμμῇ («πῆρας ταῖς ἡδοναῖς»), ἡ εὐάρεστη διάθεσι ποῦ ἔχουμε, ὅταν λείψῃ κάθε ἐνοχλητικὸ, πᾶν, δίψα ἢ ἄλλη ἐπιθυμία, εἶτε φροντίδα : «παντός τοῦ ἀλγούντος ἐπιχειρήσαν», ὅπως λέγει ὁ ἴδιος μὲ δικές του λέξεις (Ἐπικ. 417 κκ.), «doloris omnis amotio», ὅπως μεταφράζει ὁ Κικέρων (De fin. II 3,9). Absence de la douleur, καθὼς τὸ ἀποδίδουν οἱ Γάλλοι. Ὅτι μὲ μιὰν ἄλλῃ λέξῃ, ἀγαπητὴ στὴ Σχολή, ὀνομάζει ὀχλησία. Ὀχλησιον δίνει ἀκόμα καὶ ἡ χαρὰ, δηλαδὴ κάθε θετικὸ συναίσθημα. Στὸ σύγγραμμά του «Περὶ ἀλέρσεων καὶ φυγῶν» διάβαζε κανεὶς, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Λαέρτιος, τὴν ἀκόλουθον φράσι : «ἡ μὲν γὰρ ἀταραξία καὶ ἡ ἀπονία καταστηματακῶς εἶναι ἡδοναὶ ἢ δὲ χαρὰ καὶ ἡ εὐφροσύνη κατὰ κίνησιν ἐνεργεῖα βλεπόμεναι» (X 136). Γὰρ τὴ χαρὰ καὶ τὴν εὐφροσύνη ἡ κίνησι εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα. Ἡ κατάστασι αὐτὴ τῆς ἀπόλυτης γαλήνης εἶναι γὰρ τὸν Ἐπικούρου τὸ ὄμοιο ἀγαθόν.

Στὴ γαληνεμένη αὐτὴ ψυχικὴ διάθεσι δὲ χρειαζόμαστε καμὴ ἡδονὴ ὅτε κἂν χαρὰ ἢ εὐφροσύνη, γιὰ τὴν αὐτῆς, ὅπως κάθε συναίσθημα, προκαλοῦν διέγερσι. «Τότε χρειαζόμαστε τὴν ἡδονή, ὅταν ἐπορεύουμε ἀπὸ τὴ στέρησι τῆς» ὅταν ὅμως αὐτὸ δὲν τὸ παθαίνουμε, τότε δὲ μᾶς χρειαζέται ἡδονή» (Στοβ., Ἀνθολ. XVII 35, Ἐπικ. 422).

Ἡ συνωνυμία αὐτῆς, ἡδονὴ γὰρ τὴν ψυχικὴ γαλήνη καὶ γὰρ τὴς αἰσθητικῆς ἀπολαύσεως, ἔδωσε ἀφορμὴν οἱ ἀτελειώτερες ἀναλογίαι. Τὴν πληθυντικὴν τους ἀπέχρησι τὴν βρισκόμαστε στὸ De finibus τοῦ Κικέρωνα μὲ τὴς γνωστῆς λέξεις του, ὅτι ἀνεπίκουρικὰ συγγράμματα τοῦ Πλούταρχου, κοπιωμένα μὲ τὸ πῶμα ἐκεί-

νου ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ φτάσει κατὰ ψηλότερο, καὶ στοὺς ἀπληροφόρητους ἐκκλησιαστικοὺς Πατέρες, ποῦ ὅλοι τοὺς ἀνεγγραφοὺς ἢ διανεζόμεναι ἀπὸ καλεώτερα πρότυπα. Στὴν πρὴν γυναικὸς ἡ διαστροφή λέγει : Γὰρ ὄμοιο ἀγαθὸ ἔχουν τὴν ἡδονή. Ἀποθέσει τῆς κοιλιάς. Νὰ φῆμι καὶ νὰ ποῦμαι, γιὰτὶ αἴρω θά πεθάνομαι. Εἶναι ὁ ἀντίλαλος ποῦ ἀναδίνει κάθε ἄδικος χῶρος, δηλαδὴ τὸ κούτελο κάθε φιλοσοφίου, ὅτι ὄνομα Ἐπικούρου.

Συνδυάζοντας τὴν ἀπαίτησι γὰρ ψυχικὴ γαλήνη μὲ τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν δημόσια ζωῆς, μίλησαν σοφωτέρους, ὅπως ὁ Erwin Rohde, γὰρ ἡθουραστικὴ τάσι, γὰρ Quietismus, στὴν ἐπικουρικὴ διδασκαλία μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Βουδδισμού, ἀποψη λαθεμένη, ὅπως τὸ ἔκανε φανερό ἡ ἐκθεσι μου.

Τὸ ἐπικουρικὸ ὄνομα γὰρ τὴν καταστηματακὴ ἡδονὴ εἶναι ἀπὸ τὴς ἐξώτερες ἐκείνης ἀλήθειαι, ποῦ, ἐνῶ βρισκόμαστε μπρὸς στὰ μάτια μὲ ἀνάμεσα στὰ δαχτυλά του, χρειαζέται ὁ ἄνθρωπος αἰῶνας γὰρ νὰ τὴς φτάσει, ἀφοῦ περπάτησε στριφτούς καὶ μπερδεμένους δρόμους μῆσα στὴ θολούρα ποῦ σκόρπισαν στὸ μυαλὸ του προλήψεις, αὐταπάτες, μύθοι. Μᾶς φέρνει στὰ σῦνορα τῆς διαλεκτικῆς ἡθικῆς. Γὰρ νὰ φτάσουμε ἐκεῖνο ποῦ ὄριζει ἡ ἀνθρωπίνῃ φύσι, στὴν εὐγένεια τῆς ψυχῆς καὶ τὸ ὕψυλ φρόνημα, εἶναι ἀνίερη πρῶτα νὰ γαληνεύομε παραμορφώντας κάθε τι ποῦ μᾶς ἐνοχλεῖ, ἀνίερως ὀλίκι, ἀνθρώπων : ποῦ γὰρ τὸν ἔνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο μᾶς κάνουν κακὸ, στραβὸς ὕψεις, τὴς ἀπειρες μικρότητες ποῦ πολιορκοῦν τὴ ζωῆ μῆσα στὴν ἀποκαρδιωτικὴ ἀνομαλία τῶν παραγωγικῶν σχέσεων. Μὲ τὴ διαφορὰ ποῦ οἱ ἐπικουρίου τὴ λύτρωσι τὴ ζήτησαν στὴ φυγῆ καὶ στὸ κλείσιμο μῆσα στοὺς τοίχους τοῦ Κήπου, ἐνῶ ἡ διαλεκτικὴ θέλει νὰ τὴν ἐπιτύξει μὲ τὴ φράσι καὶ τ' ὀριστικὸ ἔξακαθίρισμα.

V. ΗΘΟΝ ΒΙΟΛΟΓΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΗΘΟΝ Προχωρώντας ὁ Ἐπικούρου βρῖσκε συγγένεια ἀνάμεσα στὴν ψυχικὴ γαλήνη καὶ τὴν ὀργανικὴ ἡδονή. Ἡ ἡδονὴ καὶ τὸ ἄλλος, εἶτε ἀληθῶν, εἶναι κανονιστικῆς τῆς λειτουργίας τοῦ ὀργανισμοῦ. Ἡ εὐαφύκιαι εἶναι ὁ δαίχτης τῆς ὀμαλῆς λειτουργίας του. Ἀπὸ τὴ φύσι του καὶ χωρὶς νὰ διαζῆται τὰ ἐμπνευσι, ὅσο δὲν εἶναι χαλασμέναι ἀπὸ

δασκίλημα, αποφεύγουν τὸν πόνο καὶ κινηθοῦν τὴν ἡδονή. Τὸ βλέπουμε στὰ νεογέννητα παιδιὰ καὶ στὰ ζῷα. «Γὰρ νὰ βρεῖ τὴν προέλευση τοῦ ἔμφροιο ἀγαθοῦ, χάριτά ὁ Κικέρων, ἀνεβαίνει στὴ γένεση τῶν ἐμψυχων. Τὸ ζῷο μόλις γεννηθεὶ χαιρέτα τὴν ἡδονή, καὶ αὐτὴν ἀρέσκει σὺν καλῷ, ἐνῶ ἀποστρέφεται τὸν πόνο σὺν κακῷ. Τὸ τί εἶναι καλὸ καὶ τί κακῷ, λέγει (ὁ Ἐπίκουρος), τὸ ἐκχειρίζου καλῶ καλὰ καὶ ζῷα, ἵππεδὴ δὲν ἔχουν ἀκόμα διευταρμένη τὴν κρίση τους. . . τὸ ἐκχειρίσματ' του ὁ Ἐπίκουρος τὸ πήρε ἀπὸ τὰ μαρῶ, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὰ ζῷα, ποὺ τὰ ἔχει γὰρ καθρέπτες τῆς φύσης» (specula naturae, De Fin. II 10, 31 κ.). Μὰ τὸ specula naturae ὁ Κικέρων φαίνεται νὰ μεταφράζει λέξεις τοῦ Ἐπίκουρου. Καὶ σχεδὸν μὲ τὰ ἴδια λόγια ὁ Σέξτος Ἐμπειρικός: «ὄθεν καὶ ὁ Ἐπίκουρος θεκνίονα νομίζουσα φύσει αἰρετὴν εἶναι τὴν ἡδονήν» τὰ γὰρ ζῷα φασιν ἅμα τῷ γενέσθαι ἀδαιστροφα ὄντα ὁρμῶν μὲν ἐπὶ τὴν ἡδονήν, ἐκλίνας δὲ ἀλλήδνας» (Ἰστορ. III 194, Ἐπικ. σ. 274, 25). «Τὸ νεογέννητο, ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμα σκλαβωθεὶ ἐπὶ στραβῆς δοξασίας («μηδέπω τοῖς κατὰ δόξαν δουλεύουσιν»), ἅμα τὸ βρεῖ ὑπερβολικὰ κρύος ἀγέρας κλαίει καὶ ξεραίνεται. Ἄν λοιπὸν ἀπὸ τῆ φύσης τραβιέται στὴν ἡδονὴ καὶ ἀποφεύγει τὸν πόνο, φυσικὸ του ἔχει νὰ φεύγει τὸν πόνο καὶ νὰ ζητεῖαι τὴν ἡδονή» (Σέξτος, Πρὸς δογματ. V (μαθ. XI) 98, Ἐπικ. 274, 29). Οἱ αἰσθήσεις λοιπὸν τὸ ἔχουν στὴ φύση τους νὰ κρίνουν τί εἶναι καλὸ καὶ τί κακῷ.

Ἔτσι ὁ Ἐπίκουρος φτάνει στὴ βασικὴ βιολογικὴ ἀρχή, πὺς ἡ ἡδονὴ εἶναι προσημασμένη στὴ φύση μας, συγγενικὴ καὶ σύμφυση, ποὺ τὴ λέγει μὲ μιὰ χαρακτηριστικὴ λέξη «οἰκτεῖον», ἐνῶ τὸ ἄλλος, ξένο, ἀλλότρουον». Ὅπως διαβάζουμε σὲ μιὰν ἀνάγλυψη σαρκοπιτῆς τῆς Γ' Ἐπιστολῆς του: «τὴν ἡδονὴν ἀρχὴν καὶ τέλος λέγομεν εἶναι τοῦ μακαρίως ζῆν. ταύτην γὰρ ἀγαθὸν πρῶτον καὶ συγγενικὸν ἔγγωμεν, καὶ ἀπὸ ταύτης καταρχόμεθα πάσης ἀφρέσεως καὶ φυγῆς, καὶ ἐπὶ ταύτην κατανοῶμεν ὡς κατὸν τῷ πάθει πᾶν ἀγαθὸν κρίνοντες» (Διογ. Λαέρτ., X 129). Ἡ ἡδονὴ εἶναι ἀρχὴ καὶ σκοπὸς τῆς ἐπιτηχευμένης ζωῆς. Γι' αὐτὸ τὴν ἀναγκασίμας γιὰ πρῶτο καὶ γεννημένο μαζὶ μας ἀγαθὸ καὶ ἀπ' αὐτὴν ξεκινᾶμε γιὰ κάθε προτίμηση καὶ ἀποφυγὴ καὶ σ' αὐτὴν ξαναγυρίζουμε κρίνοντας: κάθε ἀγαθὸ μὲ κανὸνα τὸ εὐναίσθημα. Πεντακοσμηὰ χρόνια ἀργότερα ὁ ὄνομαστὸς ἐρημνευ-

τῆς τοῦ Ἀριστοτέλη Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς ἔγραψε: «τοῖς δὲ περὶ Ἐπίκουρον ἡδονὴν τὸ πρῶτον οἰκτεῖον ἔδοξεν εἶναι ἀκλῶς, προῖόντων δὲ διαφροῦσθαι ταύτην τὴν ἡδονὴν φασιν» (Περὶ ψυχῆς II 19 f. 154 κ., Ἐπικ. σ. 275, 29).

Τὸ «ὄρμῶν ἐπὶ τὴν ἡδονήν, ἅμα τῷ γενέσθαι», τὸ ζῷα «καθρέπτες τῆς φύσης», ἰδιαίτερα τὸ «ἀδαιστροφα», ποὺ ὁ Κικέρων τὸ μεταφράζει «non dum depravata» (= ποὺ δὲ διαστρέφθηκαν ἀκόμα) καὶ τὸ «μηδέπω τοῖς κατὰ δόξαν δουλεύουσιν» εἶναι γνήσια ἐπίκουρικὰ στὴ σύλληψη καὶ τὴ διατύπωση.

Ἀπὸ τῆς τόσο καθαρῆς ἀπόψεως, ποὺ μάλοστα εἰπάθηκα πρῶτη φορὰ εἶται σταθερὰ, βγαίνει ἡ ἀκόλουθη γενικὴ εἰκόνα, γνήσια ἑλληνικὴ: Ὁ ἄνθρωπος: εἶναι παιδί τῆς γῆς. Γιὰ τῆς σχέσεις του μὲ τὸν ἔξω κόσμον καὶ τοὺς ἄλλοιους του ἔχει μέτρο καὶ κανὸνα τῆς αἰσθήσεως του. Αὐτὲς τὸν πληροφοροῦν γιὰ τὸ τί εἶναι ἀφέλιμο καὶ παραγωγικὸ ἢ βλαπτικὸ γιὰ τὴ ζωὴ του. Ἡ αἰσθησις λοιπὸν εἶναι πολιτικὸς ρυθμιστῆς τῆς ὁργανικῆς λειτουργίας καὶ τὸ σῶμα ποὺ στεγάζει τὰ αἰσθητήρια κατὰ ἱερὸ κα ἀδελφικὸ μὲ τὴν ψυχὴ. Ὅτι τὸ 19ο αἰῶνα εἶταν ἀποκατάσταση τῆς σάρκας.

ΗΛΟΝΗ ΕΝ ΚΙΝΗΣΕΙ Τὴν ἱκανοποίηση βιολογικῆς ἀνάγκης συντροφεύει καὶ κανονίζει αἰσθησις εὐαρέσκιας ἢ δυσαρέσκιας. Θρόνη, κίνηση, διαμόνησις: ἔχουν κίνητρο φυσικὰ καὶ αὐθόρημα τὸ αἰσθημα τῆς εὐαρέσκιας, τὸ μαλακὸ καὶ λεῖο καὶ διαχρυσὸ στὰ αἰσθητήρια εἶτε στὴ σάρκα, ὅπως εἶπαν οἱ ἐπίκουροιοι: «ἄνευ διδασκάλου γὰρ αὐτὰ προκαλεῖται» τὰ καλὰ ταῦτα καὶ «λεῖα καὶ προσηνὴ κινήματα τῆς σαρκὸς» εἶναι λόγια τῆς Σχολῆς ποὺ παίρνουμε ἀπὸ τὸ Πρὸς Κωλύτην τοῦ Πλούταρχου (27 p. 1129e). Φαίνεται πὺς εἶχαν μιλήσει γιὰ «γαργαλισμούς, νόγματα, καταγλισμούς, διαχύσεις καὶ ἐπιενερώματα» (Ἀθήναιος, XII p. 546 e), ἀκόμα καὶ γιὰ εἰερά ἀνακραυγάσματα» (πρὸς Ἐπικ. 410-414). Νόγματα εἶναι οἱ ἐρεθισμοὶ τῶν αἰσθητήριων, καταγλισμοὶ σαρκινῆς ἐπιθυμίας, ἐπιενερώματα ἐντεροφύματα, ἐπιενερωμα ἐρεθισμὸς τρυφητικὸς, ὅπως ἐρημνευτεῖ μεσαιωνικὸς σχολιαστῆς. Ὅλα μ' ἔννοια παραχρῆμα καὶ ἐπ' ἐξέπλη, ὅπως τὸ δικὸ μας τὸ τερψιλαούργιον. Ἡ ὁδοῖα εἶναι ποὺ ὁ Ἐπίκουρος ἀναγνώριζε καὶ διαφέντευε τὸ δικαίωμα καὶ τὴ βιολογικὴ ἀποστολὴ τῆς αἰσθησιακῆς ἡδονῆς, ἀντίθετα στὴν

ύποκριτική περιφρόνησή της, που έχει ταπεινές ἀφορμές, τὸ φθόνον γὰρ τὴ χαρὰ τοῦ ἄλλου.

Ὁ Περικλῆς μίλησε γὰρ «λυτρῆς ὄψεως», γὰρ μουτραμένους, πού δὲ χωνεύουν τὴν εὐτυχία τῶν ἄλλων. Ἡ θαλὴ αὐτῆ διάθεσις γινώσκων ὅλο καὶ πὸ καθυσταμένη ὄσο προχωροῦσε ἡ δυστυχία, καὶ ἡ κοινωνία χωροῦσαν σὲ μικρὴ μετριοφιλία ἀπὸ «ἔχοντες» καὶ τὶς χτυπημένες ἀπὸ μιλῆρια μάζες. Στὴ μεγαλύτερη ἐνταση ἔφτασε μὲ τὴν ἀπάντησις φτώχεια καὶ δυστυχία τοῦ ὁστικοῦ ὄχλου στὶς πόλεις τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ὥστε νὰ περῶσαι γὰρ ὑψηλὴ ἀρετὴ τὸ νὰ ζεῖ κανεὶς μὲ σεφρόσυες καὶ νὰ νεκρώνει τὴ σάρκα. Τὸ αἰσθημα αὐτὸ τὸ δυνάμωσαν οἱ καταχρησῆσαι, ἡ ἀσυνείδητα μὲ μὰ λέξη, πού εἶναι ὁ πρόεδρος κατήφορος γὰρ τὸν ἄκοκα κερδοσύνον πλοῦτον.

Δίπλα στὸ ὄργον τῆς ἀσυνείδητα πού γνώρισαν τὰ χρόνια τοῦ ξεπερασμοῦ, εἶταν τὸ ἴδιο ἀνηθιστικὴ ἡ ἀντίδρασις μὲ τὴν καταδικαίη τῆς κάθε ἡδονῆς, καὶ ἐπιδειξῆσαι ἀποχρῆσαι καὶ βλασανισμοῦ τῆς σάρκας. Στὶς ὑποκριτικὰς αὐτὰς σεμνοτυφίαις σὲν πεισματωμένη ἀπάντησις ἔρχονταν ὀρισμένες ἐπαφροσύνας τῶν ἐπικουρίων: Ἄρχη καὶ εἶσα κάθε ἀγαθὸν εἶναι ἡ εὐχαριστίη τῆς κοιλίας καὶ τὰ σοφὰ καὶ τ' ἀνώτερα μ' αὐτῆ σχετίζονται: «ἀρχή, καὶ ὄλκα παντός ἀγαθοῦ ἡ τῆς γαστροῦς ἡδονή» καὶ τὰ σοφὰ καὶ τὰ περιττὰ ἐπὶ ταύτῃ ἔχει τὴν ἀναφορὰν «παράθετα ὁ Ἀθήναιος σὺ λέξεις τοῦ Ἐπικούρου (XII π. 546 β, Ἐπικ. 409)». Καὶ συνεχίζει: Δὲν ξέρω τί μοῦ μένει νὰ σκεφθῶ γι ἀγαθὰ, ἀν ἀφαιρέσω τὴν εὐχαριστίη ἀπὸ φαγῆ καὶ ἀπὸ ἀφροδισία καὶ τὴ γλύκα ἀπὸ μουσικῆ καὶ ἀπὸ τὶς εὐχάρουτες μορφῆς: «ὅθ γὰρ ἔγωγε ἔχω εἰ νοήσω εὐγαθόν, ἀφαιρῶν μὲν τὰς διὰ κυλῶν ἡδονάς, ἀφαιρῶν δὲ τὰς δι' ἀφροδισίων, ἀφαιρῶν δὲ τὰς δι' ἀφροαμάτων, ἀφαιρῶν δὲ καὶ τὰς διὰ μορφῆς κατ' ὄψιν ἡδέας κινήσεως». Εἶναι ἡ ἀγάπη του στὴν «κατὰ κίνησιν ἡδονή» καὶ αὐτὸ τὸ φωνάζει μ' ὄλη τὴ δύναμὴ του («μεγάλῃ τῇ φωνῇ») λέγει ὁ Ἀθήναιος (XII π. 546 ε, Ἐπικ. 67). Τὰ ἴδια ἀναφέρει ὁ Λαέρτιος μέσα στοὺς λόγους (πρβ. σ. 189) πού τὸν φέρουσαν οἱ ἀντίπαλοι κερδίζοντες ἀπὸ τὸ ἔργον του Περὶ τέλους (X 6), καὶ ὁ Κικέρου μεταφράζει στὰ λατινικὰ τὴν ἀπερίεση (τὰ χωρία Ἐπικ. 67). Κι ὁ Μητρόπουλος, γὰρ νὰ μὴ μένιεν πίσω, ἔγγραφε σὲν ἀδελφὸν του Τιμοκράτη πὸς στὴν κοιλιά βροίσκεται τὸ μεγαλύτερον ἀγαθὸν: «περὶ γα-

στέρα γὰρ, ὁ φυσιολόγος Τιμόκρτες, τὸγαθόν» (Πλουτ., Κατὰ Ἐπικ. εὐδ. 16 π. 1098 δ). Κι ἄκομα προκλητικότερα στὸ ἴδιο μέρος: Δὲ σοῦ χρεαίεται νὰ σώσας τὴν Ἑλλάδα ὄψεσ ν' ἀξιώθεις ἀπ' αὐτῆ στεφάνια γὰρ τὴ σοφία σου. Κοίταζε νὰ τρώς καὶ νὰ πίνεις τὸ κρασίον σου, νὰ εὐχαριστήσας τὸ σωματικὸ χωρὶς νὰ τὸ βλάψας: «ὄθιδν δεῖ σφῆσιν τοὺς Ἕλληνας ὄσθ' ἐπὶ σοφίᾳ στεφάνων παρ' αὐτῶν τυγχάνειν, ἀλλ' ἔσθιδν καὶ πίνειν οἶνον, ὁ Τιμόκρτες, ἀβλαβῶς τῇ γαστρὶ καὶ καχεαρμένους».

ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΣΤΙΣ ΕΠΙΘΥΜΙΕΣ

Ἔστωρ ἀπὸ τὴν ἀνοηστίαροδη, τὴν παλαικάρια, ὁσας πάντα, ἀναγνώριση τοῦ δικαίου γὰρ τὴν ἀπόλαση τῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς, ἡ ἐπικουρικὴ ὁμάδα εἶναι ἀπὸ τὶς σπάνιες στὴν ἱστορία, ἴσως ἡ μοναδική, πού ἔβαλε τὴν καὶ ἀνωτερότητα στὴν ἀπόλαση αὐτή, ὥστε νὰ ἔχουν πολλὰ νὰ διδάχουσιν οἱ ἀσθηρότεροι ἠθικολόγοι, κρητῆρες τῆς ἔγκρατειας.

Αὐτὸ γὰρ νὰ τὸ κάνω πὸ αἰσθητὸ παράθετω σ' ἐπιύθερη ἀπόδοση ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν Γ' Ἐπιστολή:

(127) «Ἀπὸ τὶς ἐπιθυμίας ἄλλες εἶναι φυσικῆς, ἄλλες μάταιες. Ἀπὸ τὶς φυσικῆς ἄλλες ἀναγκαῖες, ἄλλες μονάχα φυσικῆς. Ἀπὸ τὶς ἀναγκαῖες ἄλλες ἀναγκαῖες γὰρ τὴν εὐδαιμονία, ἄλλες γὰρ τὴν ἀνενοχλησία τοῦ κορμοῦ («εὐφὸς τὴν τοῦ σώματος ἀσχηλοσάν»), ἄλλες γὰρ τὴν ἴδια τὴ ζωῆ. (128) Αὐτῶν ἡ καλοστήριχη μελέτη («ἐκπληθῆς θεωρία») καταφέρει νὰ ἐξαχρήσει κάθε προτίμησι καὶ ἀποφυγὴ ἀπὸ τὴν ἴγεια τοῦ κορμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἀταραξία τῆς ψυχῆς, ἀφοῦ αὐτὸς εἶναι ὁ τελειωτικὸς σκοπὸς τῆς μακαρίας ζωῆς. Γιατὶ ὅλα τὰ κάνουμε γι αὐτὸ καὶ μόνο, νὰ μὴ πονοῦμε καὶ νὰ μὴ ταραζόμεστε. Ἀφοῦ μὰ τὸ ἀσφαλισοῦμε αὐτὸ, καλμάρα ἡ βαρυσχεμονία τῆς ψυχῆς, γιατί δὲν ἔχουμε τίποτε πού νὰ τρέχουμε καὶ τὸ κινησοῦμε καὶ νὰ γυροῦνομε κάτ γιὰ νὰ συμπληρώσοι τὸ ἀγαθὸ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ κορμοῦ. Ἐπειδὴ τότε μονάχα χρεαζόμεστε τὴν ἡδονή, ὅταν πονοῦμε ἀπὸ τὴ στήριξη τῆς. Ὅταν ὅμοις δὲν ὑποφέρουμε, δὲν τὴ χρεαζόμεστε. Καὶ γι αὐτὸ τὴν ἡδονὴ τὴ λέμε ἀρχὴ καὶ σκοπὸ τῆς μακαριμένης ζωῆς. (129) Γιατὶ αὐτὴν τὴν ἀνεγνωρίσαμε πρῶτον καὶ γεννηθίονα μαζὶ μας («συγγενικόν») ἀγαθὸν καὶ ἀπ' αὐτὴν ἐκτινοῦμε γὰρ κάθε προτίμησι καὶ ἀποφυγὴ σ' αὐτὴν κατασταλάζουμε κερδίζοντας κανόναν τὸ συναίσθημα (πάθος)

γὰ νὰ βαθμολογήσουμε τὸ κάθε ἀγαθὸ. Κι ἐπειδὴ αὐτὴ εἶναι τὸ πρῶτο καὶ ἕμμετρο (εὐμετρῶν) ἀγαθὸ, δὲν πιανόμεστε ἀπὸ κάθε ἥδονῆ, παρὰ εἶναι περιστάσεις πρὸ πολλὰς ἥδονές τις παρατρέχουμε, ὅταν βλέπουμε πὸς θὰ ἔχουν γὰ συνέκτια μεγαλύτερες ἐνοχλήσεις. Πολλοὺς πάλι πόνους (ἀλγυδόνες) τοὺς ἔχουμε γὰ καλύτερους ἀπὸ τὴς ἥδονές, ὅταν τοὺς πόνους αὐτοὺς ὑποφέρουμε κατὰ τοὺς ἀκολουθεῖ μεγαλύτερη ἥδονῆ. Κάθε λοιπὸν ἥδονῆ, ἐπειδὴ ἔχει φῆση συγγενική μ' ἡμᾶς, εἶναι κατὰ καλὸ, ὄχι ὅμως ἢ καθεμὰ καλὴ γὰ νὰ τὴ διαλέξουμε (αἰρετή). Τὸ ἴδιο κάθε πόνος εἶναι κακὸ, ὄχι ὅμως τέτοιος πάντα πρὸ τὸν ἀποφεύγουμε. (130) Ἀδὰ ὅλα ἐπιβάλλεται νὰ κρηθοῦν μὲ τὴ συμμετρῶση καὶ μὲ τὸν προσεχτικὸ ὁπολοισμὸ τοῦ τὶ συμφέρει καὶ τὶ δὲ συμφέρει. Εἶναι περιστάσεις ποὺ καταπιανόμεστε μὲ τὸ καλὸ σὰ νὰ εἶναι κακὸ, μὲ τὸ κακὸ ἀντίθετα σὰ νὰ εἶναι καλὸ. Καὶ τὴν ὀλιγάρκεια τὴν ἔχουμε γὰ μεγάλη καλὸ, ὄχι γὰ νὰ ζῶμε πάντα μὲ λίγα, παρὰ σὰ δὲν ἔχουμε τὰ πολλὰ νὰ εὐχαριστιώμαστε μὲ τὰ λίγα, πιστεύοντας εὐλακρινὰ πὸς τὴν πολυτέλεια τὴ χαίρονται πρὸ εὐχάριστα ὅσοι τὴ χρειάζονται λιγότερο καὶ πὸς τὸ φυσικὸ τὸ πορίζεται κανεὶς εὐκόλα, τὸ μάταιο ὅμως δύσκολα. Γιατὶ τὰ λιτὰ φαγητὰ δίνουν τὴν ἴδια εὐχαρίστηση μὲ τὰ πολυδάπανα δεῖματα ὅταν παραμερίζουν διότι τὸ δυσάρεστο αἰσθημα τῆς πείνας. (131) Ψομί καὶ νερὸ δίνουν τὴν ἴδια εὐχαρίστηση, ὅταν τὰ πίνουμε κανεὶς τὴν ὥρα πρὸ τὴ χρειάζεται. Τὸ νὰ σνηθίζεις λοιπὸν κανεὶς μὲ ζωὴ ἀπλή καὶ ὄχι πολυδάπανη εἶναι ἀφελίμο στὴν υγεία, κάνει τὸν ἄνθρωπο ἄσκη στις ὑποχρεώσεις τῆς ζωῆς, καὶ ὅταν πότε πότε μᾶς δίνεται εὐκαιρία πρὸ πλουσιότερο φαγοπότι, μᾶς κάνει πρὸ καλοδαίτητος καὶ μᾶς ὀπλίζει μὲ θάρρος στις ἰδιωτικῆς τῆς τύχης.

Ὅταν λοιπὸν λέμε πὸς ἡ ἥδονῆ εἶναι σκοπὸς τῆς ζωῆς, δὲν ἐννοοῦμε τὴς ἥδονές τῶν ἀσθενῶν οὔτε τὴς κολημένες· στὴν ἀπόλαυση, ὅπως νομίζουν μερικοὶ ἀπληροφόρητοι ἢ ἀντίθετοι ἢ ὀσοι σκόπιμα παραμορφώνουν τὴς γνώμης μας, παρὰ τὸ νὰ μὴν ὑποφέρουμε στὸ σῶμα καὶ νὰ μὴ παραδόμεστε στὴν ψυχὴ. (132) Δὲν εἶναι τὰ μεθόσια καὶ τ' ἀδίκαια ἐφαντώματα οὔτε ἡ ἀπόλαυση ἀγοριῶν ἢ γυναικῶν οὔτε φαρῶν καὶ τῶν ἄλλων, ὅσα προσφέρει πλῆθος τραπέζης, ποὺ γεννοῦν τὴν εὐχάριστη ζωὴ, παρὰ νηφάλιο λογικὸ, ποὺ ἔρευνᾷ στὸ βάθος τὴς

αἰτίες γὰ τὴν κατὴ προτίμηση ἢ ἀποφυγὴ καὶ διάχνη τις φαντασιοποιίας, ποὺ εἶναι ἀφορμὴς γὰ τὴς μεγάλῃς ψυχικῆς ταραχῆς. Αὐτῶν ὅλων ἀρχὴ καὶ τὸ μεγαλύτερο καλὸ εἶναι ἡ φρονιμύδα. Γι' αὐτὸ καὶ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία ψηλότερα στέκεται ἡ φρονιμύδα, καὶ ἀπ' αὐτὴν ξεκινοῦν οἱ ἄλλες ἀρετῆς, ποὺ διδασκῶν πὸς δὲν μορεῖ νὰ ζεῖ κανεὶς εὐχάριστα χωρὶς νὰ ζεῖ φρόνιμα, ἠθικὰ καὶ δίκαια, ὅσοι φρόνιμα, ἠθικὰ καὶ δίκαια χωρὶς εὐχάριστα. Οἱ ἀρετῆς καὶ ἡ εὐχάριστη ζωὴ φανερώνουν ἀπ' τὴν ἴδια εἶσα καὶ ἡ εὐχάριστη ζωὴ εἶναι ἀχώριστη ἀπ' αὐτάς.

Τὴν τελευταία περιουσίαν μὲ τὴν ἀνίγλυφη διατύπωση τὴν παραθέτω στὸ πρωτότυπο :

“Ὅταν εὖν λέγομεν ἥδονῆν τίλος ὑπάρχειν, οὐ τὴς τῶν δούτων ἡδονῆς καὶ τὰς ἐν ἀπολαύσει κεμένους λέγομεν, ὡς τινες ἀνοουόντες καὶ οὐκ ὁμολογούσιντες ἡ κακῆς ἐδεχόμενοι νομίζουσιν, ἀλλὰ τὸ μῆτε ἀλεγεινὸν κατὰ σῶμα μῆτε ταρτέσθαι κατὰ ψυχὴν· οὐ γὰρ σῶμα καὶ κῆμοι συνείροντες οὐδ' ἀπόλαυσις καὶδων καὶ γυναικῶν οὐδ' ἰχθύων καὶ τῶν ἄλλων, ὅσα φέρει πολυτέλης τράπεζα, τὸν ἥδον γεννῆ βίον, ἀλλὰ νήφων λογισμὸς καὶ τὰς αἰτίας ἔξερευνῶν πάσης αἰρέσεως καὶ φυγῆς καὶ τὰς δόξας ἔξελεῖσθων, ἐξ ὧν πλείστος τὴς ψυχῆς καταλαμβάνει θεόρυθος. Τούτων δὲ πάντων ἀρχὴ καὶ τὸ μέγιστον ἀγαθὸν φρόνησις. ὅσοι καὶ φιλοσοφίας τυμώσθησιν ὑπάρχει φρόνησις, ἐξ ἧς αἱ λοιπαὶ πόσαι περιέσταν ἀρεταί, διδασκόμεν ὡς οὐκ ἔστιν ἥδονῆς τὴν ἀνευ τοῦ φρονίμου καὶ καλῆς καὶ δικαιοῦς οὐδὲ φρονίμου καὶ καλῆς καὶ δικαιοῦς ἀνευ τοῦ ἥδον. συμπεράσκει γὰρ αἱ ἀρεταὶ τῷ τῆν ἥδον καὶ τῷ τῆν ἥδον τούτων ἔστιν ἀχώριστον” (Διογ. Λαέρτ., X 131-132).

Τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὰ ἴδια λόγια λέγει ἡ V Κύρια Δόξα. Τὴν ἀντινομία κατὰ ἥδονῆς καὶ πόνου, ὅπως τὴ διατύπωση ποὺ πίνω, τὴ συμπεκνώσει σὲ μιὰ κύρια δόξα : «Θδέμεια ἥδονῆ καθ' ἑαυτὸ κακόν· ἀλλὰ τὰ τινῶν ἥδονῶν κομητικὰ κολλητασιώσους ἐπιφέρει τὰς ὀχλήσεις τῶν ἥδονῶν» (VIII).

ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΟΝΟΥ Ἐπικουρισμὸς εἶναι τὸ ἐπιλόφρομα ἀπὸ τοὺς φόβους. Ὁ τρομερότερος ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ὁ φόβος τοῦ θανάτου, τὸ μαρτύριον τοῦ ἐταμοθῆναιτο καὶ ὅσα ἀφύπνητη φαντασία βάζει γὰ ἐπακούσθαι του. Δίπλα σ' αὐτὸν στέκεται ὁ φόβος τῆς ἀρρώστιας, οἱ φαρμακροὶ πόνου, ποὺ ἀπὸ προσωπικὴ πείρα τοὺς ἤξερε ὁ νεακίματος δόσαστος. Μὴ καὶ στὸ καιριο αὐτὸ σημεῖο μᾶς φωτίζει ἐδὲ νήφων καὶ τὰς αἰτίας ἔξερε-

των λογισμών. Οι πολύ δυνατοί πόνοι δε βαστούν πολύ, φέρνουν γλήγορα τὸ τέλος. Ὅσοι βαστούν πολύ, μερσίουν αὐτὰ αὐτὰ καὶ ἔχουν διαλείμματα. Οι χρόνιες ἀρρώστιες δίνουν περισσότερο τόπο στὴν ἡδονὴ παρὰ τὸν πόνο (Κ.Α. IV). Δὲν πρέπει νὰ πολυσκοταζόμεσθε γιὰ τοὺς πόνους, γιατί ὁ πολύ δυνατὸς πόνος βασταίει λίγο. Ἐκείνος πὸν βασταίει πολὺ δὲν ἔχει μεγάλη ἔνταση καὶ εἶναι ὑποκροτός: «Πᾶσα ἀληθινὴ ἑυταραφρόνητος» ἢ γὰρ σύντεον ἔχουσα τὸ ποιοῦν σύντεον ἔχει τὸν χρόνον, ἢ δὲ χρονίζουσα περὶ τὴν σάρκα ἀβλήχρον ἔχει τὸν πόνον» (Γ. Β. 4). Τὸ νόημα εἶναι: οἱ δυνατοὶ πόνοι κόβουν γλήγορα τὴ ζωὴ. Οι πόνοι πὸν βαστούν πολὺ δὲν εἶναι δυνατοί.

ΑΥΤΟΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

Ἡ μελέτη τῆς ἡδονῆς, τῆς ἐπιθυμίας καὶ τοῦ πόνου ἔχει συνέπεια τὴν ψυχικὴν τάωσιν. Ὁ φωτισμένος ἀπὸ τὴν ἐπιθυμητικὴν διαδικαλίαν παύει νὰ ζεῖ μὲ τοὺς ἐπιμέλτες πὸν παραίζουν τοὺς κοινούς ἀνθρώπους. Πολλοὶ ζοῦνε μὲ τὴν ἔγνια πὸς θ' ἀντιμετωπίσουν εἰς ἀνάγκης τῆς ζωῆς καὶ τί θὰ γίνονιν ἀν τὸν βρεῖ καμιά φοβερὴ ἀρρώστια.

Στὴν κυριαρχία πάνω στὶς ἐπιθυμίας μᾶς ὀδηγεῖ ἡ σωστὴ κατὰ τὴν τους. Οι παρὰ τῆς ἐπιθυμίας μονάχα σκαρτίζουν τὸν ἄνθρωπον. Ἐκείνες πὸν δικαιολογημένα πρέπει νὰ ικανοποιηθοῦν εἶναι οἱ φυσικὲς καὶ ἀναγκαῖες καὶ γιὰ τὴν ἱκανοποίησίν τους δε χρειάζεται οὔτε πολλὸς κόπος οὔτε πολλὴ χολύσκασιν. Ἀτέλειωτες ἀνησυχίες δίνουν μόνο οἱ μεταδοθεῖς: «Ὁ τῆς φύσεως πλοῦτος καὶ ὤρστος καὶ εὐκροτός ἔστιν ὁ δε τῶν κενῶν δοξῶν εἰς ἄπειρον ἐκπίπτει» (Κ.Α. XV). Τῆ φύσιν δὲν πρέπει νὰ τὴν βιάζουμε παρὰ νὰ τὴν ὑπακούουμε. Ὑπακούουμε στὴ φύσιν ἱκανοποιώντας τὶς ἀναγκαῖες ἐπιθυμίας καὶ τὶς φυσικὲς ἀν δε βιάζουμεν καὶ πιέζοντας γενναῖα τὶς βλαβερὰς (Γ. Β. 21). Νὰ εὐγνωμοῦμε τὴ φύσιν πὸν ἔκανε εὐκολοαπόχρητο δε εἶναι ἀναγκαῖο καὶ δε τῆς πρώτης ἀνάγκης, δε δύσκολα τὸ φράνουμε. Εἶναι νὰ λυπηθεῖ κανεὶς τοὺς ἀνθρώπους πὸν δε χαιρόνται δεσ ἔχουν παρὰ θρηνοῦνε γιὰ δεσ δὲν ἔχουν. Ὁ σοφὸς πὸν ἔχει κανονίσει τὶς ἐπιθυμίας πὸν εἶναι φέρὸς καὶ ἀσάλευτος. Ἀμα ἔχω ψυμὴ καὶ νερὸ μοροδὸ νὰ παραβῶ τὸ Δίον, ἔλεγε ὁ Ἐπίκουρος. Ὁ φόβος τῆς ἀρρώστιας καὶ τοῦ πόνου δὲν μορεῖ νὰ ταραξεί τὸν ἄνθρωπον πὸν ἔνωσσε τὰ πράγματα στὴ βαθύτερη τους οὐσία καὶ ἔχει τι ἀξίζει νὰ τὸ σκοτίζει ἢ νὰ μὴν τὸν σκοτίζει.

VI. Η ΘΕΣΗ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

ΤΟ ΛΑΘΕ ΒΙΩΣΑΣ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΣΗ

Τῆ στάση τοῦ Ἐπίκουρου ἀπέναντι τοῦ κράτους τὴν ὀρίζει ἡ κοινωνικὴ του θέση. Ἡ οἰκονομία του εἶναι ἑκαπεμένος κλάδος μεγάλου ἄλλοτε ἀριστοκρατικοῦ οἴκου, πὸν ὑποχρῶνεται ἀπὸ ἀνάγκη νὰ πᾶρει μέρος σὲ κληροῦσια μὲ ἄλλο φτωχόκοσμο. Φέρνει ὄμως μέσα τῆς Ἰωντανῆ τῆ δημοκρατικῆ παραδῶσιν καὶ μὲ ἄγριο πάθος καταδικάζει κάθε τι πὸν ἔβλαψε τὸ δῆμον, ἀριστοκράτες, Σπαρτιάτες, Θηβαίους, τοὺς Μακεδόνες καὶ τοὺς κλοντοκράτες, πὸν συνεργάζονται μὲ τὸν τους καὶ κυβερνοῦν τὴν πόλιν. Ἀπὸν προδῶσαν τὴν δημοκρατίαν, σώρισαν τὶς συμφορὲς στὴν πόλιν, τὴν ταπεινώσαν ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τῆς ἡγεμονίας σὴν Ἑλλάδα. Γιὰ τὸν τραυματισμένο δῆμον αὐτὸ ἔρχεται σὴν ἐξήγησιν καὶ σὴν δικαιολογία τῆς δικῆς του τύχης, σὴν παρηγοριὰ ἀνάμειχτη μὲ ἐλπίδες, πὸς τὸ κακό εἶναι παροδικό. Ἀπὸν εἶοι θὰ πέσουν, καὶ ἡ Ἀθήνα, δηλαδή ὁ δῆμος, γιατί αὐτὸς εἶναι ἡ πραγματικὴ Ἀθήνα, θὰ ἔναναρθεῖ τὴν παλιὰ τῆς αἰγλῆ.

Στὶς ἰδέες αὐτές, γεννήματα τοῦ πόνου, ἔβαλε τάξιν τὸ ὑπεροχο εἶκομ τῆς μὲ τρόπο πὸν ἔκανε τοὺς σύγχρονους καὶ τοὺς μεταγενέστερους ν' ἀνοξοῦν τὰ μάτια καὶ νὰ ἰδοῦν ὀμοιότητες πλευρῆς τοῦ πολιτικοῦ μηχανισμοῦ. Πέρσες, Σπαρτιάτες, Μακεδόνες, τῦραννοι, οἱ δυνατοὶ σὲ κάθε πόλιν, εἶναι πληγῆς γιὰ τὶς πολιτείες καὶ κίνηθουν γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὸν ἀνθρωπισμό. Μὰ γιὰ νὰ μὴν μοροέσουν νὰ σταθοῦν οἱ μονάρχιδες ἀξίες, δημοκρατία, ἐλευθερία, ἀνθρωπισμός, ἐφταίξαν καὶ ἐκείνοι πὸν πέρισσαν γιὰ ὑπερασπιστὲς τους. Ὅχι μονάχα οἱ σημερινοὶ κα οἱ χροσνοὶ, πὸν οἱ σκοταίτες μορεῖς τους ταραξάν τὴν φαντασία τοῦ πληγωμένου λαοῦ, ὅπως ἄλλες τόσες τὴ δικὴ μας ἀπὸ τὴ μέρα τοῦ Σερῶργεβου, παρὰ κα οἱ παλαιότεροι, δεσ ἀνεβαίνουμε τὴν ἱστορία, χωρὶς νὰ κίνονιν ἐξάφροσιν τὰ πὸν τιμημένα ὀνόματα, Σόλων καὶ Θεμιστοκλῆς καὶ Περικλῆς. Γι αὐτὴ ἡ πολιτεία ὑποφέρει ὅπως ὀφθορε ἀπὸ τότε πὸν ὑπάραξ. Ὅστε μορεῖ νὰ θεραπευτεῖ μὲ τὰ γυαροσφομα πὸν προτείνονιν κάθε λίγο πολιτικοὶ καὶ φιλόσοφοι. Ἡ ἀρρώστια ἔχει προχωρήσει πολὺ. Θὰ

είταν ουστή συμφορά ἄν πραγματοποιούνταν καμιά ἀπὸ τίς οὐτοπιστικῆς πολιτείας, ἢ κυνική, ἢ πλατωνική, εἴτε ἡ στωική. Ἡ ἐπικουρική ἀποψη στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι κατηγορηματικῆ.

ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ Ὁ ἰσχυρισμὸς πὸς ἡ πολιτεία ἐφταῖε τὰ πλαίσια γιὰ τὴν ὀλικὴ

ἀνεση καὶ τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια τοῦ λαοῦ εἶναι ψευτιά πὸν ξεγυλῶσι τοὺς ἀπλοϊκώτερον. Ὅπως μάλιστα κατέντησε μὲ τίς τελευταῖες ἐξελεύσεις, ἡ πολιτεία εἶναι ἑξαπομὸς καὶ θείψη, κἀτὶ πὸν τὸ νυῖθωμα βαθύτητα καὶ ἐμεῖς σῆμα. Δίπλα στοὺς χυδαίους καὶ τοὺς ἀπαιτεῦνες πὸν ἀντρίβουν δὲν ἔχουν θέση οἱ λεπτότεροι καὶ οὐγενικότεροι. Ἄν θεῖς νὰ σώσεις τὴ γαλήνη καὶ μαζὶ τὸν ἀνθρωπισμὸ σου, σῶσον μακριά. Κάνε τὴ δική σου τὴν πολιτεία, πὸν νὰ σοῦ δίνα ὅσα ἡ ἐπίσημη δὲν μπορεῖ νὰ δόσα. Τὴν πολιτεία τὴν ἀποφεύγουν, λέγει ὁ Πλούταρχος, «ὡς βλάβην καὶ σύγγενον τὸ μακαρίου». Κι ὁ Λουκρήτιος, ἀφοῦ ἔδωσε τὴν πύ μούρη εἰκόνα της, φτάνει στὸ συμπέρασμα: «πολὺ καλύτερα νὰ ὑποχωρεῖς καὶ νάχεις τὴν ἡσυχία σου παρὰ νὰ ἐξουσιάζεις τὸν κόσμο καὶ νὰ κοκορεῖσαι οὐ βασιλιάς» (V 1130). «Οἱ ἀνθρώποι θέλησαν νὰ γίνουν ἔνδοξοι καὶ δυνατοὶ γιὰ νὰ στήσουν οἱ σῆρο θεμέλιο τὴν εὐτυχία τους καὶ νὰ παρῶσιν ἀτάραχη ζωὴ μέσα στὰ πλούτη. Χαμένον ὤπος. Οἱ ἀγῶνες πὸν ἔκαναν γιὰ νὰ φτάσουν τὰ ψηλότερα ἀξιώματα ἔτρωσαν μὲ κίνδυνους τὸ δρόμο τους. Στὴν κορφή τὴν ἴδια τοὺς χτυπᾷ ἡ ζήλια σὺν κερωνὸς καὶ τοὺς γκαμῖζει ἔλευνὰ στ' ἀπαίσινα τάγματα. Γιατὶ ἡ ζήλια, ὀκος ὁ κερωνὸς, καίει πὸν πολλὸ τὴ ὕψη καὶ ὀν ἑσπερὰ τὸ κοινὸ μέτρο» (V 1120-1129).

Ἄκοῦς τί σοῦ φωνάζουν οἱ ἀνθρώποι, λέγει μὲ τὸ ἴδιο πείσμα ὁ Πλούταρχος: «δὲν εἶμαστε πρωταθλητὲς πυγμαχίῃ οὔτε οἰητορες οὔτε ἡγέτες οὔτε ἀρχόντες» (Πλούτ., Κατὰ Ἐπικ. εὐδ. 2 p. 1087), Ἐπικ. σ. 327, 25). Ἀρχεῖς καὶ προεδρεῖτες καὶ στρατηγίς, κοψιοὶ κομπασμοὶ, βουζῖνον ὄπισ καὶ ὄνειρα: «ἀρχαὶ δὲ προσβείαι τε καὶ στρατηγία κόμπιο κινεοὶ φοροδοῦν ἀντ' ὄνειρῶν», ἔγραψε ἓνας κομικὸς (Ἀθῆν. VIII p. 336', Ἐπικ. σ. 328, 2). «Ποιοὶ λοιπὸν εἶναι, τοὺς ρίχνεται πᾶσι ὁ Πλούταρχος, αὐτοὶ πὸν φέρουν τὴ σύχωση καὶ καταλύουν καὶ σκαῖβον ἀπὸ τὰ θεμέλια τίς πολιτείας, τίς ἀρχεῖς καὶ τὴν τάξη τῶν νόμων; Δὲν εἶναι αὐτοὶ πὸν κρατιοῦνται μακριὰ ἀπὸ τὴν

πολιτεία καὶ ἀποτρέπουν τοὺς ἄλλους νὰ τὴν πλησιάζουν, πὸν λέν πὸς μὲ τὸ στεφάνι τῆς ψυχικῆς γαλήνης (τῆς ἀταραξίας) δὲν μποροῦν νὰ παραβγῶν τ' ἀνώτατα πολιτικὰ ἀξιώματα; Ὅσὸν τῆς ἀταραξίας σέφτανον ἀσύμβλητον εἶναι ταῖς μεγάλας ἡγεμονίας λέγοντες», πὸν δογματίζον πᾶς: νὰ εἶσαι βασιλιάς εἶναι παραστράτημα καὶ παράρροση; «ἀμαρτῖαν καὶ δειπύτων». Καὶ οὐ συμπέρασμα προσθέν: «Ἄσολουθεῖς τὸ βαθύτερο σκοπὸ πὸν ἔβαλε ἡ φύση, ἄν ἀπὸ μαῖς ἀρχῆς δὲν καταπισταῖς μὲ πολιτικὴ καὶ ἀρχηγίς» (Πιρὸς Κωλύστην, 31 p. 1125', Ἐπικ. 566, 564).

Ἡ ΑΠΟΧΗ Ἡ ἀποχή συμπενκνῶθηκε οὐ μὰ περιβόητη ἀποφθεγματικῆ φράση: Ἄσθε βιώσας, Ἀντίκαλό της βροκόμου σὲ διαφορῶτα σύγγράμματα τῶν ἀρχαίων καὶ ἀκοῦμε νὰ τὴν παπαγαλῖνον ὁ νεότερο μ' ὄπε; βῆζε τοὺς παρεξηγήσας. Ἡ φράση καὶ νὰ πᾶι: ἀπόφευγε τίς μαρεῖς ἐπιδιώξεις, τίς πράξεις πὸν προσιλοῦν ἀντίδροση, ταράζουν τὴ γαλήνη σου καὶ οὐ κατεβῶσιν τὸν ἐπίπεδο τῶν ἀφοτίτων καὶ τῶν χυδαίων. Τιμὲς καὶ δόξες σὺν ἑσῖνεις δὲν ἔχουν ἀξία.

Τὸ ἀπόφθεγμα παρανοήθηκε καὶ γέννησε σκάνδαλο. Ἀπὸ τὴ μὲ μερὰ ἀκούστηκε μὲ ἀνακούφιση οὐ χροῦσὶ συμβολική: νὰ μείνεις μακριὰ ἀπὸ τὸ μαλιναρῆγμα τῆς ἀγορᾶς, νὰ φιλιᾶις τὴν ψυχική σου γαλήνη καὶ νὰ καλιεργῶσις τὸ πνεῦμα σου. Ποιητὲς τραγουδοῦσαν τὴν ἑταίρα ζωὴ. Δὲν ἔζησε ὄπισκα ὄπισκα γεννήθηκε καὶ πῆθαν ἀπαροτήθητος: «nec vixit male qui natus moriensque scellit», λέγει ὁ Ὀράτιος (Epist. I 17, 10, Ἐπικ. σ. 327, 17). Πότεψέ με, ὄπισκα καλὰ κρῖφτηκε, καλὰ ἔζησε: «crede mihi, bene qui latuit, bene vixit» (Ὀρίδ., Trist. III 4, 25, Ἐπικ. σ. 327, 18). Στὸ νόσημ του ἔμπαναν πὸν καλὸ καὶ οὐνεμίνο Ρωμαῖοι. ἔχουμε τὴν πληρομοσία πὸς ἀκόμα καὶ ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεῖας, ὁ περιβόητος θαυματοποιὸς (20 μιστ τοῦ 1ου μ. Χ. αἰῶνα), πὸν παρουσίαζε τὸν ἑαυτὸ του γιὰ ἑνασάρκωση τοῦ Πυθαγόρα, ἀντιποθεῖς ἀρα τοῦ Ἐπικούρου, εἶχε τὴ φράση ἀδίκαια στὰ χεῖλι του: «πάντα τὸν χρόνον ἐν ἔβιω λέγεται θαμὰ ἐπαφθῆγγεσθα: Ἄσθε βιώσας» εἰ δὲ μὴ δύναιο, λάθε ἀποβιώσας» (Φιλόστρατος, Βίος Ἀπολλωνίου VIII 28 p. 368, Ἐπικ. σ. 327, 11). Σύστημα παρηγορίας γιὰ τοὺς πονεμένους.

Μὰ μποροῦσε νάιναι καλὸ κἀτὶ πὸν ἔρχόταν ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο; Βάλλθησαν νὰ τὸ διαστρέφουν καὶ νὰ τὸ ἐξευτελίσουν. Ὁ

αυτοκράτορας Ίουλιανός, ὁ παραβάτης ἢ ἀποστάτης (361-365), γράφει στὸ γνωστὸ σοφιστῆ (=ἀτυμωτῆ) τῆς ἐποχῆς του Θεμίσιου: «Παρόλγιο θὰ μᾶς περνοῦσες γὰ κανένα σοφὸ τὸ γὰ τοῦ Νεοκλή, ποὺ συνιστᾷ τὸ λάθε βιώσας. Γὰ νὰ προλάβεις ὅσα εἶχα νὰ τοῦ ψάλλω μοὺ μιλώσας γὰ τὴν προτιμῆσή σου στὴν ξένιστη σκόλη καὶ τὶς συζητήσεις σὲ περπατῶσας («ἀπεργήμονα σχολὴν καὶ διαλέξεις ἐν περπατῶσας»). Ἐγὼ ὅμως ἀπὸ καρπὸ τὸ κανάλια, πὺς οἱ γνώμης αὐτῆς δὲν εἶναι γὰ τίποτε καλὸ» (Ἐπικ. 551). Καὶ συνεχίζοντας μὲ εὐφροσύνη: εἶναι ἄνθρωποι, λέγει, ποὺ θαυμάζουν «τὴν ἀπραγμοσύνην καὶ τοὺς κήτους» τοῦ Ἐπίκουρου. Ὁ Θεμίσιος, οὐ νὰ εἶχε φοβηθεῖ τὸ θάρρος του, φορτώνει σ' ἕνα λόγο του νὰ ἄλλα κρίματα τοῦ κακομοίρου, πὺς δογματίας «μὴ φύσει εἶναι τὸν ἀνθρώπων κοινωνικὸν τε καὶ ἡμερον» (Ἐπικ. 551). Κι ἀπὸ τὶς κρύπτες τοῦ Ἐρκουλάτου ἀκούεται τὸ μουρμουρητὸ: «Ἄν καλοστῶσαι κανεὶς τί εἶναι ἔχθρῶτερο γὰ τὴ φίλα καὶ τί παραγωγικότερο γὰ τὴν ἔχθρα, θὰ βρεῖ τὴν πολιτικὴν, ἐπειδὴ αὐτὴ δίνει ἀφορμὴ στὴ ζήλια καὶ γεννᾷ τὴ συντροφιστὴν τῆς φιλοπροσῆας, καὶ τὶς δαπανῆς καὶ ἀνταθίστας» (Φιλότημος: VH* VII 176, Ἐπικ. σ. 328, 4).

Οἱ ΜΕΓΑΛΟὶ ἈΝΔΡΕΣ Ἄρ' αὐτὸ ἡ ἐπιφαιλακτικότητα στὴ Σχολὴ γὰ τοὺς πολιτικούς καὶ γενικά γὰ τοὺς «μεγάλους ἄνδρες», ἀκόμα καὶ τοὺς πὸ ἔλασσημένους. Εἶναι πάλι μιὰ αἰτία γὰ νὰ δεχτεῖ αὐτὸ μῦθος τοῦ Πλούταρχου, τοῦ βιογράφου τῶν μεγάλων. Ὁ Ἐπίκουρος κι ὁ Μητροδόχος, γράφει, «τοὺς πρώτους καὶ σοφωτάτους τῶν νομοθετῶν καὶς λέγοντας». Ὁ Ἐπίκουρος, προσθέτει, τὰ βάζει μὲ τοὺς θεοὺς καὶ μὲ τοὺς θεϊκοὺς ἄνδρες: «καὶ θεοὺς πολεμῶν καὶ θεοὺς ἀνδράσας» (Πρὸς Κωλύτην 34 p. 1127^c, 21 p. 1119^c, Ἐπικ. 558). Ἡ κομωδία δὲν μποροῦσε νὰ μὴν προσφέρει τὴ μικρομυλοσύνη ἢ τὴν καταργαριὰ τῆς: «θὰ σοφὸ μείνουν μόνον ὅσα φῶς καὶ ὅσα πῦρ, ἡρόβλη τ' ἄλλα, Περικλῆς, Κόδρος, Κίμων» (Ἐπικ. σ. 329, 10). «Δὲν μπορεῖς νὰ παρατρέξεις, κ' ἂν τὸ ἤθελες ἀκόμα, τὸ ἀνόητο παραστράτημα τοῦ ἀνθρώπου (τοῦ Ἐπίκουρου), ποὺ τὶς πράξεις τοῦ Θεμιστοκλή καὶ τοῦ Μιλτιάδη τὶς πατεῖς κάτω ἀπὸ τὸ πόδια του» (Πλουτ., Κατὰ Ἐπικ. εὐδ. 15 p. 1097^c, Ἐπικ. 559). Εἶπε τὸ λογικὸν του κι ὁ καρμυνητὸς Κικέρωνας: «Οἱ Ἕλληνας δὲν ἔχουν βέβαια πολ-

λοὺς ἀληθινὰ μεγάλους ἄνδρες, ὅπως ἡμεῖς οἱ Ῥωμαῖοι. Βρίσκονται ὅμως λόγοι, ὁ Λεωνίδας, ὁ Ἐπαμεινώνδας καὶ τρεῖς ἢ τέσσερες ἀκόμα. Γὰ αὐτοὺς δὲ γίνεται λόγος στὴ Σχολὴ σῆς, λέγει στὸν ἐπικούρειο συντομικτῆ του ὁ θριαμβευτῆς τοῦ Καπυλίνα, ἐνῶ στίς ἄλλες τοὺς ἔχουν γὰ ὑποδείγματα καὶ δὲν παύουν νὰ τοὺς ἀναφέρουν» (De fin. II 19, 62 κ.). Καὶ τὴ χαρακτηριστικὴ βολὴ κἀκεῖ νὰ τὴ εἶρε ὁ Πλούταρχος: «Τοὺς πολιτικούς ἄνδρες τοὺς ἀναφέρουν μόνον γὰ νὰ τοὺς κοροιδέσωνται καὶ γὰ νὰ τοὺς ξεγυμνάσουν ἀπὸ τὴ δόξα του». Ὁ Ἐπαμεινώνδας, λένε, εἶχε κἀκεῖ καλὸ, μὰ μικροῦτα (μικρὸν). Τὸν ἴδιο τὸν δομαζῶν «ἐδηροῦν ἀπλόγγον» καὶ φροσῶν, πὺς τοῦ κατέβηκε νὰ ἀλωνίσει τὴν Πελοπόννησο. Καὶ σαρκάζει μὲ ἱερὴ ἀγανάκτηση ὁ Χαιρωνεὺς: «καὶ γιὰτὶ δὲν καθότανε ἐπὶ τῆς τοῦ μὲ τὴ σκυρία στὸ κεφάλι, νὰ τιαστῆ γὰ τὴν κοιλίαν του μόνον» (Πρὸς Κωλύτην 33 p. 1127^a κ.).

Παρόλληλο εἶναι ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Πλούταρχος πάλι σημειώνει οὐ συμβουλὴ τοῦ Κινέα στὸν ἡττητῆ βασιλιά. — Τί θὰ κάνουμε ὅταν ἐπιτύχουν τὰ μεγάλα σχέδιά μας, ὅταν κυριασσομε τὴν Ἰταλία, Σικελία, Καρχηδόνα; — Θὰ ἡσυχάσομε καὶ θὰ περνοῦμε ζωὴ χαρισίμην, μὲ φαγοπότια καὶ ἐσχάστους συννομίες, ἀπαντᾷ ὁ Πύρρος. — Γιατὶ δὲν τὸ κάνουμε τώρα, λέγει ὁ ἐπικούρειος, ἀφοῦ ἔχομε ὅσα χρυσάσματα; Ἡ καλύτερη ἐκλήθυση γὰ τὴν ἐπικουρικὴ ἀποψη εἶναι ἡ ἐκβολή τῆς περσέτας τοῦ Πύρρου στὴ Δύση, οἱ ἀμαρτηρῆς καὶ στὸ τέλος ἀποκαθωτικῆς συνέπειας τῆς.

Εἶναι ἡ στιγμή νὰ τὸ ὑπογραμμίσω ἔδω. Μόνον σ' ἐλεύθερα πνεύματα, ὅπως τὸ ἑλληνικὸ, καὶ μέσα σὲ σκληρῆς δοκιμασίας μποροῦσε νὰ γίνῃ συνειδητὸ, πὺς οἱ λεγόμενοι μεγάλοι ἄνδρες εἶναι στὴν ἀπαισιότητα πληγῆς τῆς ἀνθρωπότητας, ποὺ ἐκελήρισαν τὸ δικὸ τους τὸ ἔθνος; πρῶτα καὶ μαζί μ' αὐτὸ τὰ ξένα καὶ φεύγοντας ἀφῆσαν πίσω τους ἑαυτά.

Ὁ γλαυκὸς ἀνθρώπος ἔκανε τὶς παραχωρήσεις του σὲς ἀδυναμίες: «Ὅσοι φιλῶνται ἀπὸ φιλοπομία καὶ φιλοδοξία, καὶ δὲν μποροῦν νὰ κάνουν διαφορετικὰ, ἀς ἀκολοθῶσιν τὴ φυσικὴν τους ὁρμὴν γὰ πολιτικὴν. Γιατὶ ἡ ἀπραγμοσύνη θὰ τοὺς ταράξει περισσότερο καὶ θὰ τοὺς πληγῶναι, ὅσο δὲν τὸν γίνεται ἕναίον τοῦ ὀρέγοντας» (Πλουτ., Περὶ εὐθυμίας 2 p. 465^f, Ἐπικ. 555).

VII. ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΙΔΕΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Η ΑΝΤΙΘΕΣΗ ΣΤΟΝ ΙΔΕΑΛΙΣΜΟ Με τη θέση που πήρε στο κοινωνικό πρόβλημα ο 'Επίκουρος εννοώ για πρώτη του υποχρέωση να ξελασφώσει το μυαλό από τη σαβούρα που του φόρτωσε παράδοξα αιώνων. 'Η φιλοσοφία πρέπει, κατά τόν Ιδρυτή του Κήπου, να πάσει τα ζητήματα που έχουν άμεση σχέση με τις ανάγκες της ζωής. 'Ενώ λοιπόν τότε κι ίσαμε σήμερα από το μεγαλύτερο μέρος χασομέρησε με περιθωριακά ζητήματα, με άγονες συζητήσεις και με διαλεκτικά πλάσματα που έδιναν τήν έντυπωση ύψηλης σφαιρας. 'Η έπικουρική άποψη είναι απάντηση και κριτική στα μυθεύματα που τα διαιώνισαν οι άουδοί, και στη συνέχισή τους, στα πλάσματα της μεταφυσικής, στις όρφικες και πυθαγορικές μεταμυθώσεις, στο έλεπτικό ξάφνημα με το ένα άκνητο, στον υπερουρανίο τόκο του Πλάτωνα, όπου περνούν οι ιδέες τη μακροισμένη ζωή τους, στις φανταστικοκίες του νέου 'Αριστοτέλη και στην άπαισιόδοξη βαθμολογία του της έλίγειας ζωής. Συνεχίζοντας τη σκέψη του μοροφίμου να ποιήμα τή ίδια γιά τους μεταγενέστερους, γιά το μεσαιωνικό ρεαλισμό τής ιδέας, γιά το καρτεσιανό cogito, τους σπανιζικούς παραλληλισμούς, τις θαυμασιές ιδιότητες τών μονάδων του Leibnitz, τών άδολο ιμματαριαλισμό του Berkeley, τις δεξιοτεχνίες τών a priori τύπων, γιά τους άγνωστοκίους και τών υποκαμμετισμό του Mach, τις ένορασεις και τή θέα τής ουσίας ή τής ύπαρξης. 'Όσοι κατασκευάζουν αυτά τα νεφελάματα έχουν τέτοιαν «οίηση», όστε νομίζεις πως παθαίνουν έπιληψία. Τήν οίηση ο 'Επίκουρος τήν έλεγε Ιερών νόσον (= έπιληψία, 'Επιμ. 234) και τούς παραγμένους άπ' αυτή τούς έλεγε γ. άχρηστους και βλαβερούς.

Με τις θεολόγες που τυλίχτηκε ή ανθρώπινη διάνοια χρειάζεται ξεπρωτική ιδιοσυγκρασία, ρομαλιό μυαλό ή άκωνομένο αίσθητήριο γιά να διαλύσεις τα σκοτάδια και να ιδείς τήν πραγματικότητα στην άληθινή της σύσταση. 'Όσοις τή καταφέρνει αυτό είναι ή πραγματικά σοφός, ένας που ένιωσε τήν άληθινή φύση τών όντων. Αύτουν δέν τών ξεγελούν μυθεύματα έστε θολές μεταφυσικές ούτε μπορεί ν' άλλεται γνώμη: «έν γάρ έστι τών 'Επικουρού δογματών, τή μηδέν άμετακείτως παπεισθαι μηδένά πλην

τών σοφών» (Πλούτ., Προς Κωλύτην 19 p. 1117'). 'Η, όπως γράφει ο Λαέρτιος, ένας που έλθε τή σωστό, σκορπώντας τις πλάκες, δέν μπορεί νά πάρει άντίθετη στάση ούτε νά μεταπλάσει τόν έαυτό του: «άλλά και τών άκαίς γενομένων σοφών μηκέτι τήν έναντίαν λαμβάνειν διάθεσιν μηδέ πλάττειν έκόντα» (X 117). Είναι χαμένος κόσμος να ιδρώνεις γιά να καταλάβουν αυτά όσοι δέν είναι φτιαγμένοι νά τή καταλάβουν. 'Όσο άπλά κι άν είναι, τους γιατί είναι πολύ άπλά, χρειάζεται ξεκαθαρό μυαλό κι άχάλαστη ψυχή. 'Εμείς δά λέγαμε ή άνάλογη κοινωνική θέση. 'Όσοις άντίκρισε τόν κόσμο με τήν άδολή όραή γιά γνώση και με τή γνήσια έλληνική ιδιοσυγκρασία μπαίνει στην ουσία του. Κι οι τέτοιοι μονάχα καταλαβαίνουντα μεταξύ τους. 'Ο σοφός μόνο καταλαβαίνει τή σοφία: «'Επίκουρος σοφός μόνον τών σοφών (καταλητών είναι)» ('Αέτιος IV 9, 19 p. 398 Diels).

'Η έπιμονή γιά ξεκαθάρισμα κι άποκλεισμό κάθε ύποπτης θεωρίας είναι τόσο ριζική, που έδωσε τήν άφορηή ού πολλούς νά μιλήσουν γιά στενότητα στην άντίληψη του 'Επίκουρου έτε γιά λίγη έπιστημοσύνη, έπιδή ύποτάξει ού μεγαλύτερο βαθμό ή από τούς στοικούς άκόμα τή θεωρητική διαφέρουν στα πρακτικά. 'Ο 'Επίκουρος περιορίζει ίσα ίσα τή πλάτος άποκλείοντας τις πλάνες και τή μάταια παραστρατήματα του μυαλού.

'Η κριτική έχει στόχο τούς σκορατικούς στην πρώτη γραμμή, κι αυτό γιά τούς γνωστούς λόγους. Οι δημοκρατικοί ένιωσαν από μιά άρχη: πως ή ιδεαλιστική φιλοσοφία στρέφεται έναντίον τους και πως ύπηρετεί τήν άλιγαρχία και τών ξένο έπιθωρέα.

Από τή νόημα έχουν οι έίκες «σοφείας άρχίζοντας από τών 'Ανω ζαγόρα και τή Σωκράτη ός τή λαϊκή έβέρεση κατά τών περιπατητικώ σοφώ» από τή άντροπή του Φαλάρα (σ. 37). 'Ο Πλάτων κέραιε πάνιν γιά άλιγαρχικός, φίλος τράνων κι έμνεστοής δεσοτακικό διαίτησιν, κι οι μαθητές του δικαιοσαν τή λαϊκή διαίτησιν.

Πασιδή τής άλιγαρχίας οι τρώμοι της 'Ακοδημίας που γνώρισαν μονάχα τις άναστασιές των πολιτών και τή ταξικά κίνη, κίνων στην άσπαρχία και τή βία τήν έχουν γιά πρώτο γνώρισμα τού φιλοσοφημένου κυβερνήτη, όσοι άλλοι ού παθαγόμει. Οι άρχαιοι συγγραφείς είναι γεμάτοι πληροφωρία, που οι νεότεροι δέ θέλουν ή δέν μοροφόν νά τις ιδούν. 'Ο 'Αθήνιος παραθέτει διάλεγμα κατάλογο από πλατωνικούς, που τόν παραλαμάνει ζωή ή διαρρομένη γιά χρέμη άρπαζόντων τήν άρχή, γίνονται περιβλεπτοι με φανερατέρης φρόσης και πόνος και καταδυναστεύουν τούς πολίτες. 'Όλους τούς ξεπέρας, γράφει, ο Χούρον

ὁ Πλάτωνος, ποῦ εἶχε ἀκούσει ὅτι μόνον τὸν Πλάτωνα παρὰ καὶ τὸν Σενεκράτη. Κι αὐτὸς τυραννεύει σκληρὰ τὴν πατρίδα του. Ἐξέσκει τοὺς καλύτερους πολίτας, χρίσει στοὺς δούλους τὴν κραισίαια τους, πάντοτε μ' αὐτοὺς τὴς γυναῖκας τους, ἀπολυθύνει τὰ μαθήματα ποῦ πηροῦ ἀπὸ τῆς χρησιμεύοντος Πολιτείας καὶ ἀπὸ τοῖς παρόνομοις Νόμοις: «Τισθεῖται δ' αἰεὶ καὶ τὸν τῶν Ἀκαθάρτων ἄνθρωπος, ἀνοσίεως καὶ ἀδόξως βιοῦντες, χρημάτων γὰρ ἐξ ἀσεβείας καὶ παρὰ φρόνην κεραιόσσαντες διὰ γοητείων τὸν εἶσι περιβλεπτοὶ ἅπαντα καὶ Χαίρων ὁ Πέλληγενος, ὅς οὐ μόνον Πλάτωνι ἐσχολάσκει, ἀλλὰ καὶ Σενεκράτη, καὶ οὗτος οὐδὲν τῆς πατρίδος τιμωρὸς τυραννεύει, οὐ μόνον τοὺς ἀρεστοὺς τῶν πολιτῶν ἐξήλασεν, ἀλλὰ καὶ τοὺς τοῦτον δούλους καὶ χρήματα τῶν δευσιπλοῦν χρηροῦμενος καὶ τὰς ἐπιάνων γυναῖκας συνήγαγεν πρὸς γάμου κοινωνίαν, ταῦτ' ἀσέλγητος ἐκ τῆς καλῆς Πολιτείας καὶ τῶν παρόνομων Νόμων» (Ἀθήν., Λεπτοσεμιαί, XI 509 α-β).

Ὁ ἄγωνας λοιπὸν δὲν εἶταν γιὰ φιλοσοφικούς ἰδεῶν, ὅπως παρουσιάζουν οἱ συνηθισμένες ἱστορίες τῆς φιλοσοφίας, παρὰ ξεκινούσε ἀπὸ σκληρῆς ἀντιθέσεως, κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς.

Η ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΤΟΥ ΚΩΛΩΤΗ Ἀπὸ τοὺς φιλογεροὺς ἀγῶνες, ποῦ γέμουν τὰ νῆματα τοῦ

Ἐπικούρου καὶ τὴς πρώτης δεκαετίας τῆς ἑλληνιστικῆς Ἀθήνας, ἔφταναν ζωηροὶ ἀντίλογοι ὡς ἐμᾶς, σκορπισμένοι σ' ἅλη τῆ μεταλεξανδρινῆ γραμματείας. Ὡστε καταλαβαίνομας τὴν οὐσία τῆς ἐπικούρικῆς πολιτικῆς, ὅσο καὶ ἂν δὲν μᾶς ἔβρινε καμιά συστηματικὴ ἔκθεσὶς τῆς. Στὴ Σχολὴ σχηματίστηκε διόκληρο ἀπόθεμα ἀπὸ ἀντιρροήσεως γιὰ ἅλες τὴς ἀποχρώσεως τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας ποῦ χρησιμεύει σὺν ἐνεργητικὸς τῆς ἀπὸ τὸν ἰδρυτῆ ὡς τοὺς τελευταίους ἐκπαιδευτικούς, ὅπως τὸ διακρινόνομα στὴν ἐπιγραφοῦ τοῦ Οἰνοανδέα.

Οἱ ἐπικούριοι μορφοῦνται τὸν ἰδεαλισμὸ μ' ὅμοια μορφοῦ καὶ ὅμοια δόση καὶ ἂν παρουσιάζετα, τὸν κινηθῶν ὡς τοὺς τελευταίους κρηφῶνες του, τὸν ἐσπεκάζουν καὶ τὸν καταγγέλλουν μὲ τὴν ἴδια ἐπιμονὴ ποῦ τὸ κάνει καὶ ἡ νεώτερη διαλεκτικὴ. Ἀπὸ τὸ χροῖς τῆς ἔχρασις ζεπεποιεῖται μερικὸ τίτλο καὶ κάποια παραβαλισμένα κείμενα. Ὁ Μητροδόσος εἶχε γράφει κατὰ τοῦ Γοργία τοῦ Πλάτωνα, ὁ Κωλώτης κατὰ τοῦ Εὐθύδημον καὶ τοῦ Λύση. Κάποια πολὸ φτωχὰ καματά ἀπὸ τὰ δυὸ τελευταία ἔφεραν σὸ φῶς: οἱ ἐκρουλιανικοὶ πῆχυροι. Ὁ Πολύβιος πολέμησε τοὺς ρήτορας μὲ ἰδεατικὸ σύγγραμμα.

Μεγάλου θόρυβου ἐξεσήκωσε μιὰ κριτικὴ τοῦ Κωλώτη μὲ τὸν

τίτλο: «Περὶ τοῦ ὅτι κατὰ τὰ τῶν ἄλλων φιλοσόφων δόγματα οὕτε ζῆν ἔστιν», ποῦ τὴν εἶχε ἀφαιρούσει σὸ βασιλῆ Πτολεμαῖο. Ἡ ἐπιγραφοῦ ἤθελε νὰ κεί: ἂν ἀπολυθῆσαι τὰ δόγματα τῶν ἄλλων φιλοσόφων, πᾶς χαμένος. Ἀντίθετα, σὸ συγγραμμένο ἦτο: τοῦ δάσκαλου, ἡ κριτικὴ τοῦ θεοδόσιμου μαθητῆ εἶταν μιὰ κερὰτὴ καὶ χρομοριστικὴ σάτιρα, ποῦ ὅμοις ἔβρισκε τὸ νεωραλικὸ σημεῖο τῆς παλαιότερης; καὶ τῆς σύγχρονης τοῦ φιλοσοφίας; παρὰ τὴν ἀκλή καὶ ἐλαϊκευτικὴ τῆς μορφοῦ. Γι αὐτὸ ἐξεσήκωσε ἀντάρα, θυμοὺς καὶ πικροχόλες ἀπαντήσεως. Μὴ τέτοια εἶναι τοῦ Πλούταρχου μὲ τὸν τίτλο: «Πρὸς Κωλώτην», ποῦ σημαίνει ἐνάνα σὸν Κωλώτη.

Ἡ πραγματεία τοῦ Κωλώτη χάθηκε. Μὰ ἡ ἀπάντησι τοῦ Πλούταρχου, ὅμοια διεξοδικὴ (57 σελίδες στεφύεται; τοῦ Teubner), μὲ τὴ συνέχειά τῆς, διεξοδικότερη ἀκόμα, τὸ διάλογο «Ὅτι οὐδ' ἠθέως ζῆν ἔστιν κατ' Ἐπικούρου» (59 σελίδες) καὶ ἕνα παρῶρημα «Εἰ καλῶς εἰρηται τὸ λάθε βίωσαι» (8 σελίδες), μᾶς δίνουν τὴ μοντάκιφ ἐνκαίρια νὰ ὀρθωμε μιὰ ματιὰ σὸ διανοητικὸ καὶ συνασθηματικὸ κόσμο ἐνὸς Ἐπικούρειου τοῦ 3ου π. Χ. αἰῶνα, ἐνὸς μαθητῆ μάλιστα ποῦ στάθηκε τόσο κοντὰ σὸ δάσκαλο καὶ ἀνταπροσώπευε πηγαίως ἀντιλήψεις τῆς Σχολῆς.

Στὴ σειρά τῆς μελέτης μου ἐπιγράφηκα ν' ἀνασφραγίσω τὸ περιβόητο βιβλίον τοῦ Κωλώτη ἀπὸ τὴν ἐπιγραφοῦ τοῦ Πλούταρχου. Ὅτι θελαδὴ βγαίνει ἀπὸ τὴς ἀπλευρῆς παρεβῶσεις, τὴς ἐνοχλητικῆς παρανοήσεως καὶ τὸ λούσιμο αὐ κατὰ βῆμα τοῦ Ἐπικούρου καὶ τοῦ Κωλώτη. Ὁ Πλούταρχος στὴς 124 σελίδες εἶναι πολὸ φειδωλὸς εἰ παρήθησι χωρίων ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Κωλώτη, ποῦ μὲ ὅμοια περιμένει ὁ ἀναγνώστης. Τὸ θέμα, ποῦ χρεώζεται ἰσοκρίση μονογραφοῦ, τὸ δίνει στὴς γενικότερες γραμμές.

Οἱ πραγματείας τοῦ Πλούταρχου μαρτυροῦν ὅμοια πόσο ζωντανὸς εἶταν ὁ Ἐπικούρειος ἀκόμα σὴν χρόνια τοῦ Τριτανοῦ. Τὸ διάγραμμα τοῦ βιβλίου τοῦ Κωλώτη εἶμι παρὰ ἀπὸ βίρωος Πλατωνικός—γιὰ τὸν ἕνα ὁ Πλούταρχος γράφει: «οὐ νεωροφύρονον ἀλλ' ἑμμανίστατον ὀργιστήν Πλάτωνος—τρακοσαρὰ χρόνια ἔσεται ἀπὸ τὴν ἔκθεσὶς του, γενναίως πύρινη ἀντικρίση, ὡσεὶ νὰ μὴν ἔβρουν πᾶς νὰ συγροῦσιν τὸν ἀλήτη, αὐτὸν ποῦ ὁ Ἐπικούρος τὸν ἔλεγε χαϊδευτικὰ Κωλωτάρων καὶ Κωλωτῶρων. Κωλωτὴ ἔλεγον στὴν ἰωνικὴ ἕνα εἶδος σάφρας, τὴ γουστῶριση, ποῦ στὴν Ἀττικὴ τὴν ἔλεγον ἀσκαλιβόρης; καὶ γαλωτῶνη. Ὀνόματα ἀνθρώπων ἀπὸ ζῆλα εἶναι συνηθισμένα σ' ἅλες τὴς γλώσσας. Οἱ ἐλλομῶματα θυμωθῶν τὸν Πλάτωνα, ποῦ ὅταν κάποτε φρονησῆται μ' ἕνα σκῆλο του δὲν ἔπαισε ὁ ἴδιος νὰ τὸν τοκίσει σὸ ζῆλο, παρὰ πρόσταζε τὸ Σπύριλλο νὰ τοὺς τὴς βοῆξει, γιὰτὶ ὁ ἴδιος εἶταν σὴν νεφ-

ρα του : «τῆ παιδείας χαλεπήνης οὐκ αὐτὸς ἐνέπειτα πηγάς ἀλλὰ Σπεί-
σικον ἐκόλλεισεν, εἰς αὐτὸς ἀργίτησθα» (Πρὸς Κωλώτην, 3 p. 1108*).
Τῆ φροντίδα τῆς τιμωρίας τοῦ Κωλώτη τὴν ἀναθέτουσιν τὸν Πλούταρχο
τὸν ἴδιο, ποῦ φαίνεται λιγότερο ἐρεθισμένους.

Ἐ Κωλώτης ἔπαιρνε στὴ σειρά τὸ Δημόκριτο, Παρμενίδη,
Ἐμπεδοκλή, Σωκράτη, Πλάτωνα, Ἀριστοτέλη, Στίλωνα, Μέ-
λισσο καὶ ἀπὸ τοῦσ ἀνθρώπωνσ τὰς βίβλσ με τὸς κερηναϊκοῦσ καὶ
τὸν Ἀρκεσίλλο τῆς Νέας Ἀκαδημαίας, χωρὶς ν' ἀναφέρει τοῦσ
τελευταίους δύο με τ' ὄνομα. Γιὰ στοίκοις δὲ γίνεται λόγος.
Ἐντίπαση κάνει ποῦ οἱ παλαιότεροι ἑπικούρικοι δὲν τὰ βάζουν
με τοῦσ στοίκοις, δοο κα ἂν εἶναι ἡ ἀντιπαλὴ τους σχολή,
εἶτε γιατί δὲν τοῦσ καταδέχονται οὐν ζήνοιο ποῦ κουβαλοῦν
καθυστερημένη δοικατικὴ νοοτροπία, εἶτε γιατί τοῦσ σιάζονται
γὰ τοῦσ δεσμοῦσ με τοῦσ κερηναρχοῦσ Μακεδόνας (πρβ. σ. 109).
Ἡ διάκριση αὐτὴ χάνεται ἀργότερα.

ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ Τῆ διαφορὰ τοῦ Δημόκριτου ἀπὸ τὸν Ἐπίκου-
ρο τῆ βίβλοισιν παλαιοὶ καὶ νεότεροι στὴ διαφο-
ρετικὴ ἀντίληψη τὸν δυὸ γὰ τὴν κίνηση τὸν ἀτόμων. Ὁ Δη-
μόκριτος δεχόταν πὸς τ' ἀτομα πέφουσιν κἀκετα, ἐνὼ ὁ Ἐπί-
κουρος πὸς ξεκλίνουσ κἀκεσ πλάγια στὸ πέσιμό τους, αὐτὸ
ποῦ εἶπε μ' ἕνα περίφημο δοο «παρῆγκλιος». Ὁ Κωλώτης τὴν
οὐσία τῆς διαφορᾶς τῆ βίβλοισιν ἐκεὶ ποῦ εἶναι πραγματικὰ, στὸ
ἐξαίρημα τοῦ μεγάλου ὀλιστῆ σ' ἐκεῖνο ποῦ ζμεῖσ λέμε κρι-
τικὸ ρεαλισμὸ (ποτ. Εἰσαγωγή σ. 194). Ὁ Δημόκριτος κλόνιζε
τὸ κίρησ τῶν αἰσθήσεων, ἐνὼ ὁ Ἐπίκουρος εἶχε ἀπόλυτη πίστη
σ' αὐτέσ. Εἶναι σύμφωνοσ ὁ Δημόκριτοσ με τὸν Ἡράκλειτο πὸς
τὰ μέτα καὶ τ' ἀπὰ εἶναι κκοὶ μάθησες, Πραγματικᾶς ἰδιώ-
τητες στὰ σώματα εἶναι ἡ βαρύτητα, ἡ πυκνότητα, ἡ σκληρότητα,
ἐνὼ οἱ ἄλλεσ ἰδιότητες, γλυκο, πικρο, ἱστρο, κρο, φῶσ, χρο-
ματα, εἶναι συμβατικᾶς (νόμοσ), ὑποκειμενικᾶς ἀντιθέσεσ σὲ ἀ-
κατάληπτουσ με τῆσ αἰσθήσεσ ἐρεθισμοῦσ. Οἱ γνώσεσ με τῆσ
αἰσθήσεσ εἶναι φολέσ κα συζημᾶνεσ (σοκτοῖ), ἡ γνώση με τῆ
διάνοια εἶναι ἡ σωστὴ γνώση (γνησίη). Διανοητικᾶς, δηλαδὴ
γνήσεσ, γνώσεσ σχηματίζουμε, ὅταν παύσεσ ἡ ἐξωτερικὴ ἐνέ-
ργεια στίσ αἰσθήσεσ μαε. Καὶ γνησιότερα ἀκόμα, εἶναι δύσκολο
νὰ φτάσομε σὲ γνώσεσ ἐξακριβωμένεσ. Τὸ σημεῖο αὐτὸ παίρ-
νει στόχο ὁ Κωλώτης: «Ἐγκαλεῖ δ' αὐτοῦ, γράφει ὁ Πλούταρχοσ,

πρῶτον, ὅτι τῶν πραγμάτων ἕκαστον εἰκὼν οὐ μᾶλλον τοῖον ἢ
τοῖον εἶναι συγκέχυκε τὸν βίον» (Πρὸς Κωλώτην 4 p. 1108' κ.)
Λέγοντασ (ὁ Δημόκριτοσ) πὸς κἀθε πράμα ἔχει τόσο αὐτὴ δοο
καὶ τὴν ἀντίθετη ποῦτητα ἀναποδογίρησε τῆ ζωῆ. «Τὸ γὰρ νό-
μοσ χροῖν εἶναι καὶ νόμοσ γλυκοὶ καὶ νόμοσ σῦγκρησιν, ἐπεὶ δὲ τὸ
κενὸν καὶ τὰς ἀτόμουσ εἰρημένον φησὶν ὑπὸ Δημόκριτου μαχε-
σθα ταῖσ αἰσθήσεσ, καὶ τὸν ἐμμένοντα τῶ λόγω τούτω καὶ
χρῶμενον οὐδ' ἂν αὐτόν, ὡσ τεθνηκόσ ἐστιν ἡ ζῆ, διανοηθῆ-
ναι» (8 p. 1110*). Ὁ ἰσχυρισμοσ τοῦ Δημόκριτου πὸς χροῖμα,
γλυκο, σύνθεσι εἶναι συμβατικᾶς (νόμοσ), καὶ πὸς πραγματικὰ ἐπάρ-
χουσ μονάχα τὸ κενὸ καὶ τ' ἀτομα, ἔρχεται σὲ ἀντίφαση, λέγει
ὁ Κωλώτης, με τῆσ αἰσθήσεσ. Ὅποιοσ ἐπιμένει σ' αὐτὴ τὴν
γνώμη καὶ τὴν ἐραρμόζει οὔτε ὁ ἴδιοσ ἔχει ἀν ζεῖ ἢ ἂν εἶναι
πεθαμένοσ. Στὴ Σχολή δὲν ἔπαυσαν νὰ ὑποφασίζονται γὰ τὴν
ὀρθοδοξία στὸν ὀλισμὸ τοῦ μεγάλου εἰσηγητῆ τῆς ἀτομικῆς θε-
ωρίας. Με τὸ ἴδιο πνεῦμα γράφει, κἀκεσ πέντε αἰῶνεσ ὕστερα
ἀπὸ τὸν Κωλώτη, ὁ συμπληρικὸσ Διογένησ ὁ Οἰνοανθέσ :
«ἐσφάλη δ' ἀναξίωσ ἐαυτοῦ καὶ Δημόκριτοσ τὰς ἀτόμουσ μόνασ
κατ' ἀλήθειαν εἰκὼν ὑπάρχαν ἐν τοῖσ οὔτε, τὰ δὲ λοιπὰ νομι-
σται ἀπαντα, κατὰ γὰρ τὸν σὸν λόγον, ὁ Δημόκριτε, οὐχ ὅπωσ
τὸ ἀληθὲσ εἰρεῖν, ἀλλ' οὐδὲ ζῆν δυνησόμεθα, μήτε τὸ πῶσ φυ-
λαττόμενοι μήτε τὴν σφαιρήν» (6, 2-14).

Τὸ προτόπου ἔπαυε ὕστερα τὸν Παρμενίδη.
ΕΜΠΕΔΟΚΛΗσ Ὁ Πλούταρχοσ ἔμαε προτιμεῖ νὰ πάρει πρῶ-
τα τὸν Ἐμπεδοκλή, γιατί ἡ διδασκαλία του κα ἡ ἐπίκριση τοῦ
Κωλώτη βίβλοισιν σὲ στενὴ σχέση με τῆσ ἀνυλογίεσ γὰ τὸ Δημό-
κριτο (13 p. 1113*). Ὁ περίφημοσ Ἀκραγαγίνιοσ ἔπαυε κα αὐτόσ
ἀδύνατη τῆ ζωῆ, γιατί ἀρνύσταν τῆ γένεση καὶ τῆ φθορὰ, ἐνὼ
φύση καὶ ζωῆ εἶναι ἀδιόκοπη κίνηση σὲ ἀλλαγῆ. Πάντε, χῆσθων
ἀνθρώποισ, ζῶα, χαμόδενησ, πουλά. Οὔτε ἀρροστοῦμε, οὔτε
πληγανόμεστε. Ἐδοῦ μαε κάνει τῆ χῆρη ὁ Χαιρωνέασ ν' ἀντι-
γράφει τίσοτερεσ γραμμέσ ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Κωλώτη. Γιατὶ σκο-
πῶνομε τὸν ἐκεῖνο μαε με τῆσ αἰῶνεσ φροντίδεσ γὰ τὸ ἐγώμασ,
νὰ ἐπιτύχομε τοῦτο, νὰ ἐσφύνομε τ' ἄλλο ; Ἀποῦ οὔτε οἱ ἴ-
διοι ὑπάρχομε οὔτε ζοῦμε σὲ συναναστροφή μ' ἄλλοισ ; «εἰ κό-
πομεν ἡμᾶσ αὐτοῦσ, σκουδίζοντεσ ὑπὲρ ἡμῶν αὐτῶν κα ὀρε-
γόμενοι πινῶν πραγμάτων κα φυλαττόμενοι τινὰ πράματα ;

οὔτε γὰρ ἡμεῖς ὄμεν οὐτ' ἄλλοις χρώμετο ζωμεν" (11 p.1112^d).

Στὸν Κῆρο χαμογελοῦσαν μ' ἐπέειπε καὶ τίς ἀπέλας τοῦ φαντασιακοῦτον ραφιδού, ποῦ τραγοῦθισε τίς ἀκόποιος τῆς Γῆς; καὶ τοῦ Ἔρωτα νὰ φριάζουν τοὺς ὄργανισμούς. Στὴν ἀρχὴ ξεκατάχτηκαν χωριστὰ μέλη, πρόσωπα, στήθια, κεφάλια, ποῦ ἐνώθησαν στὴν τύχη καὶ ἐπρίαξαν τερατόμορφα ὄντα. Φύτρωσαν πολλὰ πλάσματα μὲ διπλὸ πρόσωπο καὶ διπλὸ στήθος, μιστὸς ἄνθρωποι, πῶς βόδια, ἄλλα, ἀντίστροφα, ἀνθρώπινα κορμιά μὲ βοδιού κεφάλι, πλάσματα ἀνάμικτα, ἐδῶ ἀνδρομόρφα, ἐκεῖ γυναικόμορφα, μὲ σκεῖα μόρια" (21 B 61 D.). Τέτατα ποῦσαν νὰ γελῶν οἱ Ἐπικουρείοι, ὅπως γράφει ὁ Πλούταρχος: «τ'ερῶσαν» ὄν καταγελῶσι (28 p. 1123^b).

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ - ΠΛΑΤΩΝ

Πῶ τοσοῦτὰ κατὰνανόταν ὁ Κωλωτῆς μὲ τὸν πατριάρχη τῶν ἰδεολογῶν Παρμενίδη. Ὅλη τοῦ ἡ διδασκαλία, ἔλεγε, εἶναι ἑλιστά σοφίσματα («αἰσθητο σοφίσματα»). Τὸ δόγμα του, πῶς τὸ πᾶν εἶναι ἓνα, ἀσάλευτο καὶ ἀνάλλατο καὶ πῶς κίνησι καὶ ἀλλαγὴ φαινόμενα μονόχα, ἀπᾶτες τῶν αἰσθήσεων, σημαίνει ἀληθινὴ ἀρνησι τῆς ζωῆς. Ὁ Πλάτων κώλας ὀνόμασε τοὺς Ἐλεάτες σταματητὸς τοῦ κόσμου («στασιῶτα τοῦ ἔλλου»). Τὸ ζετινάγμα τοῦ Παρμενίδη κἀρνεῖ τὴ μορφὴ ἐντροπέλου σαρκασμοῦ. Ἄν πῆγαιε νὰ ἐπαρῶσει σοβαρὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ στήν πρᾶξιακὴ ζωῆ, στίς σχέσις μὲ τ' ἄψυχα καὶ μὲ τοὺς ὄμοιοι του, ὀθβίλετε ποῦ θὰ καταντοῦσε. Τὸ χῶρισμα ποῦ κἀνα τῶν γνώσεων, σὲ πραγματικῶς (ἀληθινῶς), προνόμο τῶν διαλεχτῶν, καὶ σὲ συχνομένε ἐντυπώσεσι (κοινῶς δοξαστέσι = δόξαι) τοῦ ἔλλου, ἀντιστρατεύεται πεντακάθαρα σὲ αἰσθημα τῆς ζωῆς. Οἱ πρώτες, κατὰ τὸν Παρμενίδη, ἀποκαλύπτου, καθὼς ξέρομεν (σ. 56), πῶς ὁ κόσμος εἶναι κἀτι «μονογενέσι», «ἀτρημέσι» καὶ «ἀγένητον», ἐνῶ οἱ κοινῶς ἐντυπώσεσι, οἱ δόξαι, εἶναι κἀτι ἀμελιγτό. Ὅσοι γιὰ τὸν Παρμενίδη, λέγει ὁ Κωλωτῆς, δὲν ὄφλοει οὔτε φωτιὰ ποῦ νὰ μᾶς κἀρει οὔτε νερό ποῦ νὰ μᾶς πνίξει οὔτε γκρομῶς οὔτε οἱ πολυάνθρωποις πόλις στήν Ἐρώτιν καὶ στήν Ἀσία (κεφ. 13).

Στὰ ἴδια νερά παραδέρνει ὁ Πλάτων ὅταν χωρίζε τὸν κόσμο σὲ νοητὸ καὶ σ' αἰσθητὸ, σὲ ἰδέαι καὶ στὰ ποσοῦκα ὄντα, εἰς γνῶσις σ' ἐπιστήμη, ποῦ ἔχει ἀντικείμενο τὰ νοητὰ, καὶ σὲ δόξαι, ποῦ σχετίζονται μὲ τὸ φυσικὸ κόσμο (μεταφυσικὴ καὶ φυ-

σική). Ὁ Πλούταρχος ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ Κωλωτῆ γιὰ τὸν Πλάτωνα ξεσηκῶνει μικρὸ μέρος, ποῦ ὄμοις ἐπιτρέπει νὰ ἰδοῦμε τὴν οὐσία. Κατὰ τὸν Πλάτωνα, λέγει ὁ Κωλωτῆς μὲ σαρκασμὸ, τ' ἔλλογα ποῦ βλέπομε δὲν εἶναι ἄλογα καὶ ἡμεῖς δὲν εἶμαστε οἱ πραγματικοὶ ἄνθρωποι. Ἡ ἀδόξημη αὐτὴ ἐξέγερσι τοῦ φυσιολογικοῦ ἀνθρώπου μαρτὸς σὲ πλάτωνικὸ πλάσμα, στὸν κόσμο ἰδεῶν, στὰ παραδείγματα καὶ τίς μεθέξει; ἐρεθίζε στὰ νερά τὸν Πλούταρχο καὶ τὸν κἀνα νὰ ἐγελωτοῦρησι σὲ βαρεῖς ἐκφράσις γιὰ τὸν Κωλωτῆ καὶ σὲ κοινοτοπικὸ μᾶθημα πλατωνικῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν, ποῦ δὲν ξεπερνᾷ τὴ συνηθισμένη δοξολογία.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ - ΣΤΙΑΘΝ

Θάπτε κανεῖς νὰ ἔρει περισσῶτε-ρα γιὰ ὅσα ἐφαλλε τοῦ Σωκράτη. Φαίνεται πῶς τῆλες κῆφαι, ἄν κρῖνομε ἀπὸ τίς φωνῆς τοῦ Πλούταρχου. Οἱ λέξεισ ἐνταῦ μιά-μιά διαλεχτέ; ἐδῶ: ἀγροικία, βομολογία, ὕβρις. Πασέρνει, λέει, τοῦ Σωκράτη, χορτῶρι γιὰ φαγὴ καὶ τὸν ρωτᾷ, γιὰ τί κἀτι σὲ τὸ στόμα καὶ ὄχι σὲ αὐτὶ: ἐχότρον τινὰ προβέλλοτος. . . Σωκράτει, καὶ πῶς εἰς τὸ στόμα τὸ στίον οὐκ εἰς τὸ σὺς ἐντίθεισι, ἐρωτῶντος" (2 p. 1108^b). Πῶ πέρα διαβέζομε σάν ἐπετήγησι: ἐτρώμε φαγὰ καὶ ὄχι χορτῶρι, τοὺς ποταμοὺς ὅταν εἶναι μεγάλοι τοὺς περνοῦμε μὲ τὴ βάρκα, ὅταν εἶναι ὀρηκοὶ δὲ τὰ πόδια, τὸ πανωφόρι σου τὸ ὀρίνας στήν πλάτη καὶ ὄχι σὲ κἀνὰ ἀγαλμα. Εἶναι κἀτι λόγια τοῦ ἴδιου τοῦ Κωλωτῆ: «στία προσογόμεθα καὶ οὐ χότρον, καὶ τοὺς ποταμοὺς, ὅταν ὄσι μεγάλοι, πλοῖσις διαπερῶμεν, ὅταν δ' εὐδιάβατοι γένωνται, τοῖς ποσίν» (18 p. 1117^d), «καὶ τὸ ἰμάτιον τῆ σώματι καὶ οὐ τῆ κῆσι περιτίθησι» (19 p.1117ⁱ). Σέρεσι πολὺ καλὰ πῶς τὸ φαγὴ εἶναι φαγὴ, τὸ πανωφόρι πανωφόρι, προσφυλάγεται ἀπὸ τὰ πόδια καὶ τοὺς λίκους (19 p. 1118^a).

Ἡ φτηνὴ κἀκος σάτιρα ἔχει στόχο τὴ σωκρατικὴ περιφρόνησι γιὰ τίς αἰσθήσεσι καὶ τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη. Κοροῖθευε ἔπειτα καὶ ξεπυτίλεξ («δαγαλὰ καὶ φαγορίζε») τὴ σωκρατικὴ ἔρευνα τῆς οὐσίας, τὸν ληχηρισμὸ δηλαδὴ πῶς βρῖσκεσι τὴν οὐσία ὄμοι δόξαις τὸν σωστὸ ὄμοιο τῆς ἔνοιαις. Ὅλη τοῦ τῆ ζωῆ τὴν πέρασε ὁ Σωκράτης συζητώντας, καθὼς ξέρομεν, τί εἶναι δίκαιο, τί εἶναι ἀνδρεία ἢ ἀρετῆ.

Δὲν κατῆρε ὄμοι νὰ δόξαι ὅτε ἓνα σωστὸν ὄμοιο μὲ τὸ ἀδέλκειστο κυβερνητολόγι στίς καλαῖστες, σὲ σαφέριμα, κἀτα ἀπὸ τοὺς

«ἀμφιλοφείς πλατάνους», πού τοὺς ξεκλήρουν μὲ φρονιά καὶ τοσοῦτο οἱ μεγάλοι ἄνθρωποι ἀπὸ τὸν Ἀρχίδαμο καὶ τὸν Σέλλα ὡς τὸ Χίτλερ καὶ τὸ Μουσσολίνι. Ὅσοι δὲ Πλάτων στὴ σειρά τῶν Διαιολογῶν του. Κι αὐτὸ ὁ Σωκράτης τὸ ἔκανε σὺν κανόνες ἐπισωμένους ἀγοραῖος νεανίας μὲ τὴν προσποίηση, πῶς ὁ ἴδιος δὲν τὸ ἔχει καὶ πῶς προσπαθεῖ νὰ τὸ ἐργασθῆται ἀπὸ τοὺς ἄλλους μ' ἐρωτήσεις, μὲ τὴν μαινετική, πού τὴν εἶχε μίθει ἀπὸ τὴ μάνα του. «Ὅλ' ἀπὸ τὰ ἐνεαυθιμάτα, ὅπως ἔλεγαν οἱ Ἀρχαῖοι, σκοποὶ εἶναι νὰ ἀποσκόψουν τὴν προσοχὴν ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη (βλ. σ. 77) καὶ ἀπὸ τ' ἄμεσα προβλεπόμενα τῆς ζωῆς, νὰ βαθύσουν τὴ διάνοιαν στὴ φιλοσοφία τοῦ λεγόμενου ἠθικοῦ κόσμου. Σύνθημα τὸ ἐναυθὶ σφυστόν», μαγαζὶ λέξη, πῶς νὰ σοῦ γεμίσει τὸ στήμα καὶ νὰ σοῦ κομίζει τὸ μυαλό. Ὅποιος χάνεται μὲ τέτοια, τί ἄλλο εἶναι παρὰ μικρολόγος καὶ ἐπισωμένος (σοφιστής καὶ ἀλαζόνος, λόγια τοῦ Κοκλώτη). Μπορεῖ νὰ εἶναι τίποτα πῶς ἄγνοο καὶ πῶς βαρετὸ ἀπ' αὐτὸ πού λένε ἔργον τὸν ἴσαστο μου: «μὴ δὲν ὅσως ἄχρηστο εἶναι μηδὲ φορτικὸν ὡς τὸ ζῆτεν αὐτόν» (21 p. 1119*). Κι ὅλ' αὐτὰ νὰ φέλει νὰ τὰ τολίγει μὲ τὸ μυστήριο ἐνὸς ἄλλο τόσο μικρολόγου καὶ ἐχληροῦ παραμυθιοῦ, τοῦ χρησιμοῦ δηλαδὴ πού τὸν ἔφερε ὁ Χαιρέφων ἀπὸ τοὺς ἄλλους, πῶς δὲν εἶναι κανόνες σοφότερος ἀπὸ τὸ Σωκράτη: «ἀνεῖλαν οὖν ἡ Πυθία μὴδένα σοφότερον εἶναι» (Πλάτ., Ἀπολ. 21 Α). Μὲ τέτοια δὲν ἀρῆζει νὰ χάνει κανεὶς τὸν καιρὸ του: ἐπὶ μὲν οὖν τοῦ Χαιρέφροντος διὰ τὸ τέλος σοφιστικῶν καὶ φορτικῶν ἑτήρημα εἶναι παροίσιμον, ὅπως ἀναγράφει σὺν δόξασι ἀπὸ τὸ Πλάτωνος ὁ Πλούταρχος ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Κοκλώτη (17 p. 1116†).

Ὁ Σέλλων ὁ Μεγαρέας, λίγο μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο (380—300), ἀξιόλογος ἀντιπροσώπος μᾶς μικρότερος σοκρατικής σχολῆς, τῆς Μεγαρικής, περιβόητος, ὅπως ὅλη ἡ σχολὴ του, γὰρ τίς διαλεκτικὴς ἀπορροσάσεις, εἶχε υποστηρίξει, ὅπως παλαιότερα ὁ Ἀντισθένης, πῶς δὲν ἐπιτρέπεται σ' ἕνα ὑποκείμενο νὰ δώσουμε ἄλλο κατηγορούμενο ἐκτός ἀπὸ τὸ ἴδιο. Νὰ λέμε δηλαδὴ μονάχα ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄνθρωπος καὶ ἔχι ὁ ἄνθρωπος; εἶναι πλούσιος, ὁ Γιάννης εἶναι στρατηγός, γιὰτὶ ἄνθρωπος καὶ πλούσιος, Γιάννης καὶ στρατηγός εἶναι διὰ διαφορετικὰ πράγματα. «Ἐδινε δηλαδὴ στὸ συνθετικὸ «εἶναι» σημασία ὁλόκληρα διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ φυσικὴ του. Σφάλμα χωρὶς ἀξία καὶ ἄγνοη ἐπιστημική, πού ὁ Κοκλώτης μὲ ξεχωριστὸ χεῖμαρὸ τὸ γινούσης στ' αὐτοῦ. Πάσι, μᾶς ἀπάντα τὴ ζωὴ ἀναγορεύοντας νὰ κολλήσουμε κέτι σὺν κατηγορούμενο σὲ κέτι ἄλλο: «ἐν βίον ἀναρῆσθαι ὅτ' αὐτοῦ, λέγοντος ἔξωρον ἔξωρον μὴ κατηγορεῖσθαι. Πῶς γὰρ βιωσόμεθα, μὴ λέγοντες ἄνθρωπον ἀγαθὸν μηδ' ἄν-

θροπον στρατηγὸν ἀλλ' ἄνθρωπον ἄνθρωπον χωρὶς καὶ ἀγαθὸν ἀγαθὸν καὶ στρατηγὸν στρατηγὸν, μηδ' ἱππεὶς μύριους μηδὲ πύλαν ἔχουρην, ἀλλ' ἱππεὶς ἱππεὶς, καὶ μυρίους μύριους, καὶ ἔλλα ὁμοίως;» (λόγια τοῦ Κοκλώτη, 22 p. 1119* κ.).

ΚΥΡΗΝΑΙΟΙ - ΑΡΚΗΣΙΑΛΟΣ

Ἀπὸ τοὺς σύγχρονους τάβαζε μὲ τοὺς κυρηναίους καὶ τοὺς γύρω στὸν Ἀρκεσίλοο ἀκαδημαϊκούς, χωρὶς ν' ἀναφέρει ὀνόματα. Γιὰτὶ ὁ παλαιότερος Κοκλώτης τὰ χροιάστηκε («ἀποδεικνύσας») δταν ἔφτασε στοὺς ζωντανούς, ὅπως βιάζεται νὰ παρατηρήσει ὁ Πλούταρχος, ἔχι ἀπὸ ντροπὴ, ἀφοῦ δὲν τὸ εἶχε πῶποτε νὰ διασώσει μὲ τὰ ὀνόματά τους τὸ Σωκράτη, τὸν Πλάτωνα, τὸν Παρμενίδη (24 p. 1120*). Μὲ τὴν ἀσύμφωνη κατανόησή του χτυπεῖ καὶ ἐξὸ τοῦ νεοελληνικοῦ σημείου στὶς γνωσοθεωρητικὲς προϋποθέσεις καὶ τῶν δυῶ.

Ὁι κυρηναῖοι δίδασκαν τὴν ἀπόλυτη ὑποκατασκευατικὴ τῶν αἰσθησῶν. Τὰ συναισθητάτα («πάθη») καὶ οἱ παρορτήσεις («φαντασμοί») εἶναι καταστάσεις προσωπικές, πού δὲν ἐπιτρέπουν σταθερὴ καὶ βέβαιη κρίση («ἐπιβεβαιώσιμος») γιὰ τὰ πράγματα. Ἐνάντι στὴν πραγματικὴ τους ὑπαρξὴ ἔχουμε πολλές μαρτυρίες: («ἀντιμαρτυρεῖσθαι») ἀπὸ ζῶσα, πράγματα, ἄνθρώπους. Ὅσοι δεχονται τέτοια, μοιάζουν, ἔλεγε ὁ Κοκλώτης, σὺν ἄνθρωποι κοιοσχωκῆμένοι, πού ἔκωσαν κάθε σχέση μὲ τὸν ἔξω κόσμο, φυλακισμένοι μέσα στὰ αἰσθητάτα τους. Λένε μονάχα «φαίνετα», ἀποκλείουν τὸ «εἶναι». Δὲ βλέπουν ἄλλο ἢ τοῦχο παρὰ οἱ ἴδιο γίνονται ἄλλο καὶ τοῦχος, ἀλογώνονται καὶ τοιχοῦνται («ἐποκοῦσθαι, τοιχοῦσθαι»). Πῶς μποροῦν οἱ τέτοιοι νὰ ζοῦν καὶ νὰ ἔχουν σχέσεις μὲ τὰ πράγματα;

Στὸν ἴδιο παρονομαστικὸ φτάνει καὶ ἡ «ἐποχή» τοῦ Ἀρκεσίλου καὶ τῶν νέων ἀκαδημαϊκῶν, ὁ ἰσχυρισμὸς δηλαδὴ πῶς τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ βεβαιώσῃ ἀπόλυτα ἀπ' ὅσα μὴ δένη ἢ αἰσθησῶν, ἀκόμα καὶ ἡ νόση. Ὁι ἐπικούρειοι ἔνωσαν μὲ τὸ γερό τους αἰσθητήριον, πῶς οἱ τέτοιοι τάσεις ξαναφέρνουν στὴν παλιὰ μεταρρυθμικὴ καὶ στὴν πίστη σὲ ὑπερφυσικὲς ἐνέργειες. Εἶναι ὁ τρίτος δρόμος, ὅπως λέμε σήμερα. Προσπαθοῦν δηλαδὴ νὰ κλονίσουν τὸν ὕψιστο μᾶ καὶ δὲν μπορεῖ ὁ ἰδεαλισμὸς νὰ κρατηθεῖ στὴν ἐκείνη, τὴν καρμενιδικὴ ἢ τὴν πλατωνικὴ μορφή.

Ἡ πραγματεία τοῦ Κοκλώτη μᾶς διαρωτίζει πάνω στὴν ἐπι-

κοινωνική κριτική του ιδεαλισμού, που έρχεται κατακληχτικά κοντά στην νεότερη διαλεκτική. Μαρτυρεί ακόμη πως στο κεφάλαιο αυτό η Σχολή είχε συγκροτημένη θέση. Αυτό το βεβαιώνει η κριτική του Οϊονοαντία, που έρχεται σε σχόλιο στις απόψεις του Κωλώτη και πλατύνει τον κύκλο παίρνοντας μέσα τον 'Ηράκλειτο, τον 'Αριστοτέλη, Ίσως και τους στωικούς.

VIII. ΟΙ ΤΕΧΝΕΣ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ 'Η αντίληψη του 'Επίκουρου κάθε πράξη να όηρηται την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, την ευδαιμονία, όπως την έλεγε, βάζει στη σωστή θέση την πνευματική ενέργεια, ποίηση, λιθοβολική, μουσική, τις τέχνες γενικά. Στις τέχνες οι 'Αρχαίοι λογόριζαν την αριθμητική, γεωμετρία, άστρονομία, γραμματική, ρητορική, Ιατρική κλπ. Οι όροι που ήρθαν σ' εμάς σαν άγνωστά ουσιαστικά, άριθμητική, γραμματική, ρητορική, μουσική, ήταν προσδιοριστικά επίθετα στη λέξη τέχνη. Λέγοντας γραμματική έννοοσαν και τη λογοτεχνία, δηλαδή όχι μόνο την έγραμμη και την κατανόηση παρά και την πραγματολογική και καλαισθητική άνάλυση του λογοτεχνικού έργου. Αυτό που οι σοφιστές τ' έλεγαν «περί 'Όμηρου δαιμόν είναι», ό Πλάτων «εκμανθάνειν την δίδουσαν του ποιητού», ή τι ή κοινή γνώμη άπειτούσε κι από τ' οραυωδό.

Τέχνη σήμαινε, όπως και σήμερα, σύστημα από κανόνες που βοηθούν να φτιάξεις κάτι τόσο στις βιάνυσεις όσο και στις καλές τέχνες. Περνάμε μιν άνδα μας σε πράξη εφαρμζόντας τις γνώσεις σας. 'Η τέχνη διαφέρει από την άπλη έμπειρία. Οι συνήδες έντυπώσεις από τ' ίδιο άντικείμενο κάνουν την έμπειρία. 'Από την έμπειρία πέρα γεννιέται ή τέχνη και τινό πέρα ή επιστήμη: «γίγνεται δ' εκ τής μνήμης έμπειρία τοις ανθρώποις» α' γάρ πολλοί μνήμης του αιδού πράγματος μιν έμπειρίας δέναν μιν άποτελοούν... άποβαίνει δ' έπιστήμη και τέχνη διά τής έμπειρίας τοις ανθρώποις» ή μιν γάρ έμπειρία τέχνην έποίησεν» ('Αριστ., Μεταφ. Α 1 980 b 28). 'Ο έπικουρικός όρισμός τής τέχνης είναι να δουλεύεις αυτό που ώφειλε τ' ίσως: «τέχνη έστι μέθοδος ενεργούσα τω βίω τ' συμφέρου». 'Ενεργούσα» δέ οίον εργαζομένη», όπως γράφει άρχαίος σχολαστής. ('Επικ. 227').

Στην κρίσιμη κομψή που βρέθηκε ή τέχνη, όταν πήγαινε από κλασική να γίνει έλληνοιστική, κινδύνευε να χάσει τ' ουστό νόημα τής. 'Από κοινωνικό λειτουργήμα καταντούσε Ιδιωτική ύπόθεση, μάταιη δεξιότητα, που είχε μοναδικό σκοπό να επάξει τούς άλλους. 'Η ποίηση στην 'Αλεξανδρινή έποχή πήρε διά γνωρίσματα του παιχνιδιού, που τ' κράτησε ίσαμε σήμερα, όπως βλέπουμε γύρω μας τ' άποκαρδιωτικά δείγματά τής μέσα στη μεγάλη δομασία των τελευταίων καιρών. 'Ο λογοτέχνης καταντάει παραξένο κι άδύνατο κλάσμα, ύποταχτικό πορόνιο των ισχυρών, πραγματικός κίνδυνος να φτιάσει όμοιος με τ' η μολισματική έπίδρασή του. 'Η άνεση που έχει στα μεγάλα κράτη, φήμη, πόδες, φωτογραφίες, θυμάματα, δέν άλλάζουν την οσία.

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ ΣΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Αυτό τ' ένιωθαν με πόνο ό 'Επίκουρος κι ή Σχολή του κι είναι χωρίς άλλο από τ' αυτό που άξιοπρόσεχτα που παρουσίασε ή διάνοσή τους.

'Η σωκρατική κριτική ή χαμηλή βαθμολογία τής ποιήσης δέν κερδίζουν τ' η συμπάθειά μας, άφού μάλλον γίνονται περισσότερο γιά να ύθώσουν τ' η σοφία του ίδιου τ' η Σωκράτη. Οι ποιητές, λέγει, κινούν τ' η ποιήματά τους όχι από κάποιο βαθύτερη κατανόηση παρά από κάποια τυχαία έμπνευση: «ού σοφία ποιούν ή ποιούν, αλλά φάσει τινί και ένθουσαύοντας άσπασί ή θεομάνειας και ό γρηγορούσι» ('Αριστ. 22 ε) Μ' άλλα λόγια, οι ποιητές δέν άξίζουν γιανί είναι ποιητές. 'Ο τούπος που κατοικιοποιηρίζεται στον όμιόνομο μικρό διάλογο τ' η ανηρότατο γραφοδό 'Ιωνν είναι πραγματικά έρεθιστικός. 'Έγρασε στην 'Αθήνα από τ' ην 'Επίδαυρο, όπου στη μεγάλη γιορτή, τ' 'Ασκληπεία, πήρε τ' η πρώτο βραβείο στον «έγθωτα γραφοδών» και τ' ησο έλιζε τ' η κατήριες στα Παναθήναια. Είναι γεμάτος από τ' ην ποιητή του, τ' ην 'Όμηρο, τ' ην άριστον και θαύτατον» άνάμεσα στους ποιητές. Ατόν μελετά, αυτόν άπαγγέλλει κι έρμηνεύει, και δι σκοπίζεται γιά τούς άλλους ποιητές. 'Ο Σωκράτης τ' ην σημειώνει με τις πιο άπίθανες έρωτήσεις γιά να τ' ην κινεί να όμολογήσει πως έν καταλάβαινε καλά τ' ην 'Όμηρο έτσι εν φυσικό να καταλαβαίνει και τούς άλλους όπως λ.χ. τ' ην 'Ηοίοδο ή τ' ην 'Αρχιλοχο, και να τούς άπαγγέλλει τ' ησο καλά. Τό συμπέρασμα θά είναι, άφού δέν καταλαβαίνει τούς άλλους ποιητές δέν μπορεί ούτε σ' η νόημα τ' ην 'Όμηρου, δηλαδή τής ποιήσης γενικά (Πλάτ., 'Ιων 530 κκ). Όπως μιν συγκαι έρεθιστικό ή άποψη τ' ην Πλάτωνα πως οι ποιητές δέν είναι οι όθση να καμαρώσουν τις ίδιες στον «άπαρνούσαν τύπον».

'Η κριτική του 'Επίκουρου ξεκινάει από καθαρά πραγματικώς κι έγκόσιμες άφομές. Γιαντί ό ποιητής κα' η γενικά ό καλός.

λιτέχνες δὲν εἶναι «στρατευόμενοι», δὲν παίρνουν μέρος στὸν ἀγώνα γιὰ διαφωτισμό, γιὰ τὴ δημοκρατία καὶ ἐνάντια στὴ μακεδονικὴ στρατοκρατία. Τὰ δύο τελευταῖα δὲ λέγονται μὲ τ' ὄνομά τους. Παραφεύχονται στὴν ῥητορεία τοῦ Ἐπικούρου. Οἱ καλλιτέχνες δὲν ἐργάζονται γιὰ νὰ φέρουν τὴ γαλήνη στὸν ταρασμένο ἀνθρώπο τῆς ἐποχῆς, νὰ τὸν γλιτώσουν ἀπὸ τοὺς πολίμορφους φόβους καὶ νὰ τὸν ἀποκαταστήσουν στὸ ἀξίωμα του. Λόγια ξεριζωμένα ἀπὸ τὴν πατρικὴ γῆ, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πόλη, περιπλανήθηκαν σὲ βασιλικὲς αὐλές, κολάκεψαν Φίλιππο, Ἀλέξανδρο, τοὺς Διάδοχους μὲ τὰ παρδαλὰ ὄνοματα. Μπαρὸς στὰ μάτια του βραβεύτηκε σὲ δημόσιο διαγωνισμό ἕνας Ἑρμοκλῆς γιὰ τὸν παιδῶνα ποὺ ἔγραψε γιὰ νὰ ὑμνήσει τὰ θεοὺς τοῦ Δημήτριου καὶ τὴ γυναίκα του Λάνασα. Στὴν ἀδικοτέρη περίπτωση τοισαφίζουν λιανοτρόφουδα, ἐνὸς καίριος τὸ σπῆι τους (σ. 131). Οἱ συνθήρες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ μεταλεξανδρινοῦ λογοτέχνη, ὅπως καὶ τοῦ δικοῦ μας σήμερα, εἶναι τέτοιοι ποὺ δὲν μποροῦν νὰ μὴ ξεγλιστρήσει ὄλο καὶ χαμηλότερα, χωρὶς μάλιστα νὰ τὸ αἰσθάνεται ὁ ἴδιος.

Η ΠΟΙΗΣΗ

Ἡ ποίηση γιὰ τὸν Ἐπικούρο ἀντιπροσωπεύει χαμηλότερη γνώση. Ὅστε περνᾷ ἀπὸ τὸ νοῦ του πὸς ἡ μορφή μόνη μπορεῖ νὰ σταθεὶ σὰν ἀξία.

Ὁ Ὀμηρος πρῶτος, ὁ πολυμήχανος ἔθνακός ψάλτης, εἶναι τὸ λιγότερο βαρετός γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς. Καεὶς πῆδ δὲν πιστεύει στοὺς μύθους του. Οἱ ἥρωες, οἱ πράξεις καὶ οἱ τύχες τους ἔχουν ξεθωριάσει. Οἱ νέοι δὲν τὸν ἀποστηθίζουν πῆδ. Οἱ Ἐπικούρειοι τὸν ἔχουν γιὰ ἐπικρινδύνο, ἐπειδὴ μὲ τοὺς θεοὺς, ποὺ δὲν παύουν ν' ἀνακατώνονται στ' ἀνθρώπινα, μὲ τοὺς θυμούς, τὶς ἐκδικήσεις, τὶς τιμωρίες τους, καθὼς καὶ μὲ τὶς σκοτινὲς εἰκόνας τοῦ Ἄδη, θέρπει καὶ διασωφρίζει τὴ θεοδαιμονία, αὐτὴ ποὺ ζητεῖ νὰ ξεριζώσει ὁ Ἐπικούρος. Γραμματοδασκαλοὶ καὶ ὀνηροδασκαλοὶ ἔφριξαν μὲ τὸ Μητρόδωρο, ποὺ στὸ βιβλίον του Περί ποιημάτων ἔλεγε σ' ἐνα παιδίνα νὰ μὴ σκοτιζέται ποὺ δὲν ξέρει ἂν ὁ Ἐπικούρος εἶταν Ἕλληνας ἢ Τρωαδίτης καὶ ἀκόμα ἂν δὲν ξέρει πὸς ἀρχίζει ἢ πὸς τελειώνει ἡ Ἰλιάδα (Πλουτ., Κατὰ Ἐπικ. ἐδ. 12 p. 1094⁴, 2 p. 1086⁴, Körte ἀπόσπ. 24).

Γιατὶ νὰ χάνεις τὸν καιρὸ σου μὲ τοὺς ποιητῆς, ποὺ δὲ σου δίνουν καμιά βέβαιη ὀφέλεια καὶ στὸ σύνολό τους εἶναι διασκι-

δαση γιὰ μορῶ: «in quibus nulla solida utilitas omnisque puerilis est delectatio» (Κικ., De fin. I 21, 72).

Ἐκεῖνοι ποὺ δὲ βαθύνουν στὶς ἀφορμαὶς φέλεγαν πὸς ὁ Ἐπικούρος συμφωνεῖ ἐδῶ μὲ τὸν Πλάτωνα, ἀφοῦ εἰσάγουν καὶ οἱ δὲ τὸν Ὀμηρο ἀπὸ τὴν πολιτεία τους. Ὁ Ἀθήναιος γράφει: «ἀλλ' ὅμως τοιαῦτα γράφοντες (Ἐπικούρος καὶ Πλάτων) τὸν Ὀμηρον ἐβόλλουν ἐν πόλει» (V 12 p. 187⁴, Ἐπικ.σ. 172, 5). Ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἀπορημάζει τὴν ἐντελέχεια τοῦ Ἐπικούρου γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Ὀμηρου: «Ὁμηρος... ἂν οὐδ' οὕτως αἰδέται Ἐπικούρος» (Στραμ. V 14 p. 251, 52, Ἐπικ. σ. 172, 5). Σάχος μὲ τοὺς Ἐπικούρειους γίνεται ὁ Ὀμηρος ἰδιαιτέρα γιὰ τὰ περιμύθηα τοῦ ἄλλου κόσμου: «καὶ πρὸ τῶν ἄλλων, ὅσα κερὶ τῶν ἐν Ἄιδου διαμνησθῶν ὁ ποιητῆς ἀνευθύνετο... λέγουμεν τούτων ἐπ' ἀμφοτέρων, ὅτε τὸν Ἐπικούρειον τὴς ἐγκαλεῖται ἐπιχειροῦν τοὺς τεσσάρους μύθους εἰ τε καὶ ἄλλος τις» (Πρόκλος, Εἰς Πλάτωνος Πολιτεῖαν p. 382 Bas., Ἐπικ. 172, 13).

Ὁ Ἐπικούρος τὼνζε τὸ κακὸ ποὺ αἰῶνας ἔκανε ἡ ποίηση στὸν ἀνθρώπο μὲ τὴν δειλοστακίαν ἐπίδρασή της. Παρατήρησι ποὺ ἀπόλυτα ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ μας. Μονάχι ἂν τὸ μυαλὸ καθαρῶσαι ἀπὸ τὸ μόλισμα της μορεῖ νὰ ἴδει τὴν πραγματικότητα καὶ νὰ δουλέψῃ θετικὰ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ὑπόθεσι.

Ἡ ἀντίδρασι δὲν μποροῦσε νὰ λείπει καὶ ἔγινε ἀπὸ πολλὰς πλευρῆς, καὶ ὅπως πάντα, μὲ πᾶθος καὶ διατοφές. Τὶ περιέμενε ἀπὸ ἕνα Ἐπικούρο, ποὺ στὰ περιβόλια του καλλίεργησε τὴν ἀσέμνη ἥδονη. Ἐνας τέτοιος μποροῦσε νὰ ξεραίσει τὴν ποίηση σὰν ἀλέθριον ξεγέλασμα παραμυθιῶν: «Ὅδ' Ἐπικούρου φροντίς ἦμαί, ὅς τῆς ἀσέμου περὶ τοὺς ἴδιους κήτους ἥδονης γεωροῖς ἔπι, ἄπισαν ὁμοῦ ποιητικῶν ὡσηρ δαίθερον μύθων δέλαρα ἀρροσοῦμενος» (Ἡρόκλειτος, Ἀλληγ. ὄμηρ. 4, Ἐπικ. 229). Ἀρροσιούμενος σημαίνει ξεραίνει μὲ εὐχέλς καὶ ἄγασμούς τὸ μῖσμα.

Τὴν ἴδια στίσισι κραταίει στὴ μουσική. Τῆς ἀρροσιούμενος σημαίνει ξεραίνει μὲ εὐχέλς καὶ ἄγασμούς τὸ μῖσμα. Ἡ ΜΟΥΣΙΚΗ νένται τὴν ἡθροπλαστικὴν ἰδιότητα καὶ τὶς ἄλλες ἀρετῆς, ποὺ τῆς ἀναγνώριζαν οἱ Πυθαγόρειοι, ὁ Πλάτων καὶ κλήθος παραγάλλοι, ἐνὸς ἕχους ἀπὸ τὴν πλάνην δὲν ἔμενε σ' ἡμᾶς ὕστερα ἀπ' ὅσα εἶδαμε νὰ κάνουν οἱ πατρώτες τοῦ Βάγκναρ, ἐμπνευμένοι μάλιστα ἀπὸ τὸν ἴδιο.

Σὰ συγκροτημένους ἀνθρώπους, ὁ Ἐπικούρος, μὲ τὴ φυσικὴ καλοσύνη ποὺ τὸν ἔβαλε κοντὰ στὸ λαὸ, χαροῦταν ὅπως ἕκινος μὲ ἄλη τὴν καρδιά τὶς δημόσιες γιορτές, τὰ θεάματα καὶ τ' ἀ-

κροάματα. Δὲν ἀπόφευγε οὔτε τὰ λαϊκὰ φαγοπότια ποὺ ἀκολουθοῦσαν τὶς θυσίες. Ἄνευφορές ὄμως τοῦ εἶταν θεωρίες γὰρ ποίηση καὶ μουσική, ἀπάντα δικαιολογημένα ὅπως τὸ νόθουσι καὶ ἐμεῖς σήμερα. Αἰσθητικῶς γράφουν καὶ γὰρ ποίηση φιλαρμονῶν δοοὶ δὲ γυθῶσι ποίηση καὶ εἶναι περὶ ἐστὴν αἰσθησι τοῦ κηλοῦ. Τὸ καλλιτεχνικὸ αἰσθημα εἶναι πολὺ βαθὺ καὶ δοοὶ μιλῶν γι αὐτὸ μοιάζουσι ἐκεῖνοις ποὺ διηγῶνται τὸν ἑρωτὰ τους. Ἄκόμα καὶ στοὺς φιλομουσικοὺς βασιλικὰς συνιστοῦσι νὰ προτιμοῦν ἐστὶ συμποσία βαρετὰ στρατιωτικὰ παραμῦθια καὶ χορτὸς φάρσις παρὰ νὰ τοὺς παραβλήζουσι μὲν μουσικὰ καὶ ποιητικὰ προβλήματα. Τὸ σημαῖονε καὶ δὲ Πλούταρχος μὲ ἀγανάκτηση παίρνοντα ἀφορμὴ ἀπ' ὅσα εἶχε γράσει δὲ Ἐπίκουρος ἐστὶ σύγγραμμά του «Διαπορία»: «φιλοθέωρον μὲν ἀποφαίνουσι τὸν σοφὸν ἐν ταῖς Διαπορίαις καὶ χαίροντα παρ' ὄντινοῦν ἕτερον (περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλον) ἀφορμάσαι καὶ θεάμασι Διονυσιακοῖς, προβλήμασι δὲ μουσικοῖς καὶ κριτικῶν φιλολόγοις ζητήμασι οὐδὲ παρὰ πότον διδοῦσι χῶρον, ἀλλὰ καὶ τοῖς φιλομουσικοῖς τῶν βασιλέων παρανοῶν στρατιωτικὰ διηγήματα καὶ φορτικὰς βωμολοχίας ὑπομένειν μᾶλλον ἐν τοῖς συμποσίαις ἢ λόγουι περὶ μουσικῶν καὶ ποιητικῶν προβλημάτων πραγματομένοιοι» (Πλούτ., Κατὰ Ἐπικ. τὸδ. 13 p. 109B c). Λόγια τοῦ Ἐπίκουρου ἀπὸ τὶς Διαπορίας, ποὺ ε' ἀντίγραφε δὲ Πλούταρχος, ἀφοῦ ἐξευνολόγησε προσηγοριὰ καὶ τοὺς Ἐπικούρειους γὰρ κτεῖνο ποὺ χάνουσι μὲ τὴ στενοκεφαλιά τους.

Ἢ ἴδιος δὲ Ἐπίκουρος εἶχε γράσει πραγματεία γὰρ τὴ μουσική. Ἀπὸ τὸ ἔργο δὲ μᾶς ἔμεινε σχεδὸν τίποτε. Ἀξιόλογα ὅμως κομμάτια ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Φιλώδημου («Περὶ μουσικῆς») ἔφεραν ἐστὶ φῶς οἱ Ἐρκελαντικαὶ κληνδοροί. Ὅπως φάινεται ἰδιαίτερα ἀπὸ τὰ κομμάτια τοῦ 4ου βιβλίου, καὶ δὲ Φιλώδημος ἀφαιρητοῦσε τὴν ἠθικὴν ἐκείνησι τῆς μουσικῆς καὶ εἰρωνεύοντα τὶς συζητήσεις γὰρ μουσικὴ καὶ λογοτεχνία ἐστὶ συμποσία.

Οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι, ἀκαλλιέργητοι, ἰδιοσυρρασιαὶ ἀνεκδέχτες, ἔκαναν ὄρωρο γὰρ τὴν ἀσέβεια τοῦ Ἐπίκουρου ἐστὶς καλὰς τέχνας, ὅπως καὶ ἐστὶ πρόσωπο τοῦ Ὀμηροῦ. Τὶς διηγήσεις του, φώναζαν, τίς ἔχει γὰρ «μερολογίσματα», περιφρονεῖ τὴν ποίηση, τὸ μουσικὴ, τίς καλὰς τέχνας. Ὁμοίως δὲ Ἐπίκουρος καὶ οἱ ἀποτραβηγμένοι τοῦ Κλήου ἐνωσαν τὴν ποίηση πολὺ βαθύτερα

ἀπὸ τὸ κοπάδι τῶν παραγίλων. Τὴν ἁρμονία καὶ τὸν ποὺ ἄνο λυρισμὸ τὸν εἶχαν μέσα τους, ὅπως τὸ φανεράναι δὲ ρυθμὸς ἐστὶ σέψη καὶ ἐστὶ γράψιμο τοῦ δάσκαλου. Ἢ θέσι ποὺ ἔδωσι στὶς τέχνας εἶναι ἢ ποὺ φυσική. Μᾶς κάνει ἐντύπωση καὶ μᾶς διδῶσαι ἀκόμα καὶ σήμερα. Δὲν εἶναι περιφρόνησι παρὰ βαθμολογία καὶ ἀξιολόγησι ἀπὸ τὴ σκοπία τῆς ἐπικουρικῆς ἐπιστήμης. Τὴ σωσὴ δέξι τὶς ποίησης καὶ τῆς μουσικῆς τὴν ὄριξι ἢ ἐπιστήμη ἢ ὅπως διατυπῶναι μὲ τὸν κλασικὸ τοῦ τρόπου: «μόνον τε τὸν σοφὸν ὁρθῶς ἀνὰ περὶ μουσικῆς καὶ ποιητικῆς διαλέξεσθαι» (Διογ. Λαέρτ., X 121). Ἢ Ἐπίκουρος ἔφτανε ἐστὶν ἀποκαλυπτικὴ κατατήρησι πὸς οἱ ἄνθρωποι τὸ εἶχαν παρακτεῖναι μὲ τὴ σημασία ποὺ ἔδωσαν ἐστὶν ποίηση καὶ ἐστὶ μουσική.

Η ΠΗΤΟΡΙΚΗ Κατηγορηματικότερη εἶναι, ὅπως παρῖναι κανεῖ, ἢ καταβίη τῆς ρητορικῆς. Κι ἔδω τοῦ Ἐπίκουρου ἢ κριτικὴ πηγαῖναι βαθύτερα ἀπὸ τὴν πλατωνική, γατὶ ἔκταναι ἀπὸ βέσις ἀνθρώπων καὶ ὄχι ἀπὸ τῆς σύγκρισι μὲ μῖαν ὑποθετικὴ ἐπιστήμη τοῦ τέλειου καὶ ἀσέλτου. Ἐστὶν πλατωνικὴ ἐπίκρισι τῆς ρητορικῆς: μπαῖναι πολὺ προσωπικὸ, δὲ συνηγορῶναι μὲ τὸν ἐπιπύδουνο δάσκαλο τῆς ρητορικῆς Ἰσοκράτη, δὲ ἰδιωτικῶν σχολείων θὰ λέγαμε σήμερα.

Ἢ ρητορικὴ εἶναι, κατὰ τὴ σοκρατοπλατωνικὴ παρερρημία, γέννημα σοφιστικὸ, ποὺ Γοργία, ποὺ τὸ ἔργο του, κομμερῶναι μὲ τὸ ἀντικὸ μέτρο τοῦ ἄου αἰῶνα, τὸ συνέχισαι δὲ Ἰσοκράτης. Δὲν εἶναι μὲν τέχνη κατὰ φυσίαι: «ἔμπειρία καὶ τρεβή», πολὺ λιγότερα ἐπιστήμη ἐστὶν κλασικὴ ἔννοια. Εἶναι ἔδωσι, ἀπὸ γνῶσι, ἐστὶ σημασία τοῦ γαλλισκῶ ὀρισιου, ὅπως συνήθουσι καὶ ἔν ἀπὸ τὸν Παρμενίδη καὶ ἔδω. Ἢ ρητορικὴ εἶναι φαινομενικὴ ἐπιστήμη: «δολοσι ἐπιστήμη», φενουσιεπιστήμη ποὺ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀλήθεια (Πλάτ., Σοκρ. 233 c).

Ἀντίθετα ἢ διαλεκτικὴ, ποὺ τὴν ἀνακτεῖναι δὲ Σωκράτης, εἶναι γὰρ τὸν Πλάτωνα ἢ κατ' ἔξοχην ἐπιστήμη. Διαλεκτικὴ εἶναι ἢ διαλογὴ καὶ κατέψη ἐστὶ γένη καὶ εἶσι: «διαλέγειν κατὰ γένη, σκοπεῖν τὶ ἐπιστον εἶσι τῶν ὄντων». Νὰ δένει, τὸ σωστὸ ὄρωρο, τὸ «δολοσιεσθαι καθόλου», εἶναι ἢ κυριότερη συμβολὴ τοῦ Σωκράτη ἐστὶ φιλοσοφία, ὅπως τὸ ὑπογραμμῶσαι δὲ Ἀριστοτέλει. Τὸς ἀνθρώπους τοὺς κτεῖναι ἀρίστους καὶ ἡγεμονικότερους (= ἡγεμονικῶς) ἢ ἀσκησι καὶ ἐκείνησι ἐστὶ διαλεκτικὴ καὶ ὄχι οἱ διαπερῶναι τῶν σοφισκῶν, ποὺ μὲ τὴ δολοσιεσχίαι τους παρουσιάζουσι τὸ ἀδικο γὰρ δίκαιο (Πεντοκ., Ἄποκ. Π 8, 14, Ἀριστοτ., Περὶ τρέων σοφίον I 1 642 a 26). Γι αὐτὸ ἢ διαλεκτικὴ εἶναι ἢ ἀνώτερη ἐπιστήμη καὶ ἔρχεται σὺν ἐπιστήμασι, σὺ «θηργῶν» κωνεῖν νοσὶ, πᾶναι ἀπ' ὅλα τὰ μαθήματα, καὶ σημαῖναι πὸς ἀκακέρῶθηκα καὶ ἐκείνου ἢ σπου-

δὲς· Ἄρ' ὅν δοκεῖ σοι ὄσπερ θηγυῖός τοις μαθήμασιν ἢ διαλεκτικῇ ἡμῖν ἑκάτω κελύθῳ, καὶ οὐκ ἄλλο τούτου ἀνωτέρω ἄρθῳς ἂν ἐπιπέσθαι, ἀλλ' ἔχειν ἤδη τέλος τὰ τῶν μαθημάτων· (Πολιτεία VII 534 e). Αὐτὸ φησὶ μετρεῖ νὰ γίνῃ μόνο τὴν Ἀκαδημία, καὶ τοῦ ἀκούεται τὰ ῥεκάμῃ ἰδανικῶ ἠολοίῳ τῆς Ἀθήνας.

Ἡ ἐπισκοπικὴ κριτικὴ τῆς ῥητορικῆς εἶναι πῶ οὐσιαστικῇ, γι αὐτὸ σημαζομένη σ' ἐκφραση καὶ οὐ τόνο. Τῆς γνῶμης τοῦ δάσκαλου τῆς ἔδωσαν πάλι οἱ ἐρκειανικῶ κἀνῆρος μὲ τ' ἀποσκῶματα ἐνὸς ἔργου τοῦ Φιλῶδημου «Περὶ ῥητορικῆς», κομματιασμένες ὅμως καὶ ἔξῳρας μὲ τὸ κέραμα στὸ μονότονο καὶ πεζὸ φραστικὸ τρόπο τοῦ ἐπίγονου. Ὅμως εἶναι ἀπὸ τὰ διαφερομένητερα στοιχεῖα πὸ πρόσωπον γιὰ τὴ γνῶση τοῦ Ἐπισκοπικοῦ οἱ ἐρκειανικῆς κριτικῆς.

Τῆς λίγης πληροφορίας ἀπὸ ἄλλη πηγῇ τῆς ξεδιαλῶγουμε μέσα ἀπὸ τὴν πολεμικὴ τῶν ἀντίπαλων. Ὁ Ρωμαῖὸς ῥητοροδῶσκαλος τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνα Κουίντιλιανός, στὸ ἐγγειριδῶ του τῆς ῤητορικῆς, δὲ θαυμάζω, λέγει, πὸ ὁ Ἐπίκουρος, ὁ ἔχθρὸς αὐτὸς καθε ἐπιστήμης, ἔγραψε κατὰ τῆς ῥητορικῆς: «nam de Epicuro, qui disciplina omnes fugit, nihil miror (quod contra rhetoricam scripsit)» (Institutio oratoria, II 17, 15, Ἐπικ. σ. 109, 19). Ὁ Πλούταρχος πάλι, στὴ μοιτρομένη πολεμικῇ του, ἀφίγει νὰ τοῦ ξεφῶγῃ μὰ νόστημ καὶ διαποικτικῇ φρασούλα. Αὐτοῖ, λέγει, ἂν γράφουν γιὰ ῥητορικῇ, τὸ κίνουν γιὰ νὰ μὴ ῥητοροῦμε, ὅπως ὅταν γράφουν γιὰ πολιτεία ἢ βασιλεία, τὸ κίνουν γιὰ νὰ μὴν πολιτεύασαι καὶ γιὰ νὰ μὴν ἔχουμε σχέση μὲ βασιλιάδες: οὐτοὶ δὲ, κἀν γράφωσι, γράφονται περὶ πολιτείας ἵνα μὴ πολιτεύομεθα, καὶ περὶ ῥητορικῆς ἵνα μὴ ῥητοροῦμεν καὶ περὶ βασιλείας ἵνα φηγοῦμεν τὸ συμβῆθον βασιλεύσει» (Περὶ Κοιλῶτην 33 p. 1127^a).

Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ἐπίκουρου εἶναι πάλι ἀνθρώπινες. Ρωτῶ μὲ ἀπορία καὶ καλόβολο χαμόγελο. Εἶναι σοβαρὸ ν' ἀνεβῶναι δολοκλήρος ἄνθρωπος ἐκεῖ πᾶνω καὶ νὰ θέλει νὰ δεῖξαι πῶς τὰ λέγει καλῶ, νὰ παίρνει κόβες, νὰ χειρονομεῖ, νὰ μορφαζει, ν' ἀραδιάζει λέξεις, φράσεις, σχήματα, νὰ θέλει ν' ἀποδείξει τ' ἀναπόδειχτα, νὰ μαζεύει ἐπιχειρήματα ποσῶ, τὸ περιπόστῃρο ἀσπαστὴ καὶ διαστραμμένα; Ὁ Σωκράτης εἶπε πῶς ἀρετὴ τοῦ ῥήτορα εἶναι νὰ λέγει τὴν ἀλήθεια. Μὰ ἐπειδὴ ἢ ἀλήθεια ῥη-

κάνει πολὺ νερὸ καὶ κανέναν δὲν ἀμφιβάλλει ἢ δὲν ὁμολογεῖ πῶς δὲ λέγει τὴν ἀλήθεια, ὁ σαρκωτικὸς χαρακτηρισμὸς κταντάει ὀλότῃτα φορμαλιστικὸς καὶ οὐ κἀναι νὰ σκεφτεῖς τὴ φράση τοῦ Πλάτων: Τί ἐστιν ἀλήθεια; Ὁ Ἐπίκουρος ἀκούτοος ἀπὸ τὸ ῥήτορα μονάχα σαφήνεια. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἔκταντο τῆς ῥητορικῆς καὶ αὐτὸ ἐβαλε σὺν ῥητορῇ ἀπαίτηση στὸ σύγγραμμά του Περὶ ῥητορικῆς: ἐν τῷ Περὶ ῥητορικῆς δεῖξοι μὴδὲν ἄλλο ἢ σαφήνεια ἀκατεῖν» (Διογ. Λαέρτ., X 13).

Τ' ἀποσκῶματα τοῦ Φιλῶδημου μᾶς ἔδωσαν μερικῆς ἀπὸ τῆς βασικῆς σκέψης του γιὰ τὴν τέχνη τοῦ ῥήτορα:

Οἱ ἀνθρώποι δένουν σημασία στὴ ῥητορικῇ καὶ τὴν παίρνουν γιὰ κῆτι ἀποκοῖτι, ἐπειδὴ βλέπουν ζῶη καὶ περιουσία καὶ μεγάλας ἐποθέσεις νὰ κερμαίνονται ἀπὸ δικαστήριο καὶ στὴν ἐκκλησία ἀπὸ τὰ κῆτι τοῦ καλοῦ ἢ τοῦ κακοῦ ὁμίλητῃ. Οἱ ἀνδιαφερόμενοι βάζουν ἐκεῖ δια τὴν προσοχῇ, ἐπειδὴ ἔχουν νὰ κῆνουν μὲ τὰ ἔκτα τὸς συμπερόντα, καὶ οἱ δικαστῆς καθὼς καὶ οἱ πολιτῆς πὸ φηρῶζον στὴν Ἐκκλησία προσέχουν γιὰ ῥοβοῖνται τὸν ἔξω ἢ γιὰ τὴ σὺζήτηση εἶναι γιὰ κῆτι ἢ κῆρῃ. Πῶς κοῖρῃ πῶμα εἶναι ἢ τέχνη τῆς ὁμίλης, ἢ ἐκφῶσει, ἢ δεινότης ἢ ῥητορικῇ, τὸ βλέπομε στοῖς πανηγυριστῆς. Σ' αὐτοῖς ὁ ἀνθρώπος δὲν προσέχει τὴν οὐσία, γιὰτὸ οἱ λόγοι δὲν ἔχουν ἄμση σχέση μὲ τὴν ἀτομικῇ τοῦ ἀφῆλῃ ἢ ζῆμῃ, οὔτε κῆνωκοῖζεται ἂν τὰ λεγόμενα εἶναι ποσῶ ἢ τὸ ἐκταντο, παρὰ γοητεύεται ἀπὸ τὸν ἦχο, ἀπὸ τῆς φράσης, ἀπὸ τὸ πάρος, καὶ ἀμοίραται καὶ ὁμοιοποιεῖται. Καὶ γεννάται σὲ πολλοὺς ἢ ἐντοπισμὸς πῶς ἂν ἀποχῆσῃν αὐτὴ τὴν ἱκανότητα θὰ διακῆσῃν στοῖς ἐκκλησιῆς καὶ σὲ δικαστήρια, καὶ οὔτε σέφονται πῶς τέτοιος ὁμίλητῆς δὲ θὰ τοῖς ἀνέχονταν στὴν ἐκκλησία καὶ σὲ δικαστήρια. Γι αὐτὸ σκοπεῖν ἱερῶ στοῖς δασκῶλους τῆς ῥητορικῆς, καὶ ὅταν σῆνῃμα ἀντιληπθῶν τὴ μακρῇ χρησιμότητα τῆς τέχνης τὸς ἀπογοητεύονται, γιὰτὸ ἔχσαν κῆμα, χρήματα, καὶ πῶμα ἂν ἄια ἔχον τὴν ἀμῶνῃ ἂν μὲ τῆς συνταγῆς πῶς πῆσαν ἀπὸ τὸ δῶμαλο θὰ τὰ βρῶλουν πῆρα: «Ἄλλὰ γοῖν ἂν ἐν ταῖς πανηγύρισιν ἀκτιδέωτας ἀκούσαι, τοῖς μὲν λεγομένοις σὲ προσέχουσιν, εἰ δὲτι συμπερόντα ἢ σὲ συμπερόντα καὶ τοῖς γῶν συνόντες ἀληθῇ ἢ σὲ ἀληθῇ, ἢα' ὅσοι δὲ τοῦ ἔχον καὶ τῶν περιούτων καὶ τῶν παρῶτων, ὁμοιοποιεῖται καὶ ὁμοιοποιεῖται ψυχμαγοῖσονται εὐθὺς δι προσέδοκῃσιν, εἰ τοιοῖτος ἀνεγῶνῃσιν, κῆν ἐν ἐκκλησιῆς καὶ δικαστηρίῳ εὐ ἀπαλλάττειν, σὲ συνορῶντες οὔτε οὐδ' ἂν ἡνεῖοντο, εἰ ἐν ἐκκλησίῳ καὶ δικαστηρίῳ οὔτε κῆνωκοῖζεται ἢ κῆνον» (Φιλῶδημος, Περὶ ῥητορ. VII' IV c. 3—6 p. 210 κκ., ἐκδ. Γρος, Ἐπικ. 53). Ἄξιοκῆροστρο ὁλόκληρο τ' ἀπόκοσῃμα, πὸ φῆρῃν ἂν δι λέγια, τὸ κῆνωπο ἀντιλήγει τὸ Ἐπίκουρο.

Ἄν θέτε ἢ ῥητορικῇ νὰ εἶναι κῆποια τέχνη, κῆνωζεται

πρώτα πρώτα μεγάλη τριβή κι άσκηση. Δεν κάνει όμως να είναι κακή τέχνη, κακοτεχνία, όπως σημειώνει με την ελληνική λέξη σὸ λατινικὸ του κείμενο ὁ Ιστορικός τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνα Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνος, βάζοντας τὸν ἐπικούρειο χαρακτηρισμὸ παράλληλα μὲ τὸν πλατωνικὸ, ποὺ τὴ ρητορικὴ τὴν εἶχε γι ἀπατηλὴ εἰκόνα κάποιου στοιχείου τῆς πολιτικῆς («πολιτικῆς μορίου εἰδωλον»): *ehanc professionem oratorum forensium politici- κῆς μορίου εἰδωλον... definit amplitudo Platonis, Epicurus autem κακοτεχνίαν nominans inter artes numerat malas* (XXX 4, 3, Ἐπικ. 51). Ἡ βασιχὴ σκέψη τοῦ Ἐπικούρου εἶναι πὸς τὸ ρήτορα δὲν τὸν κάνει ἡ τέχνη παρὰ ἡ φύση. Ἡ ψυχικὴ διάγερση γεννᾷ τὸς δυνατοὺς λόγους: «φύσις γὰρ ἔστιν ἡ κατορθοῦσα λόγους, τέχνη δὲ σὸδεμία» (Ἐπικ. σ. 114, 20). Φαίνεται νὰ εἶναι λόγια τοῦ Ἐπικούρου. Καλὸς πολιτευτὴς δὲν εἶναι ὁ καλὸς ρήτορας, γνώμη ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ μὴν ξεσηκώσει διαμαρτυρίες καὶ τὶς ἀπαραίτητες βρομιές. Κοίταξε αὐθάδεια. Ἰσχυρίζεται πὸς αὐτὸς εἶναι ὁ καλύτερος πολιτικὸς ρήτορας. Ξεγράφει τοὺς ἄλλους καὶ λέγει ἀνιρατικά στὸν ἑαυτὸ του, πὸς ἡ φύση κάνει τὸ ρήτορα: «ὃ δὲ γε Ἐπικούρος ἐν τῷ Περὶ ρητορικῆς αὐθαδέστερον ὅμα λέγων φησὶν αὐτὸς μόνος εὐρημέναι τέχνην πολιτικῶν λόγων» τοὺς δὲ ἄλλους ἀποσκορακίζων ρήτορας ἔανω πὸς μαχόμενα λέγει» φύσις γὰρ ἔστιν ἡ κατορθοῦσα λόγους, τέχνη δὲ σὸδεμία» (Ἐπικ. σ. 114, 20 Λόγια τοῦ Ἐπικούρου τὰ τελευταία).

ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΑ Οἱ ἄλλες ἐπιστῆμες ἀξιολογοῦνται μὲ τὴν ἴδια νηραλιότητα, ποὺ δικαιολογεῖ τὸ θαυμασμὸ τῶν μαθητῶν του, ἐπεὶ αὐτὸς μονάχα ἔβλεπε καθαρά μέσα στὴ σύγχυση τῆς ἐποχῆς. Κάθε τέχνη, καθὼς καὶ κάθε ἰκανότητα, ἔχει τὴν ἀξία της ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες ποὺ θεραπεύει. Τὴν πρώτη θέση τὴν παίρνουν ὅσοι ἀνηρτοῦν ἀμεσότερα τὴ φιλοσοφία, τὸν ἀγώνα δηλαδὴ τοῦ ἀνθρώπου νὰ γλιτώσει ἀπὸ τὶς πλάνες καὶ νὰ δημιουργήσει τὴν πραγματικὴ του εὐτυχία. Καμιά μάθηση δὲν ἔχει ἐξοριστὶ ἀξία, δὲν εἶναι κἀν μάθηση, ὅσο δὲ βοηθεῖ τὴν ἐπιστήμη τῆς εὐτυχιομένης ζωῆς: «nullam eruditionem esse duxit, nisi quae beatae vitae disciplinam unaret» (Κικ., De fin. I 21, 71).

Τὰ μαθηματικὰ λ. χ. δὲ βοηθοῦν στὴν τελείωση αὐτῆς τῆς

ἐπιστῆμης, ποὺ μὲ μιὰ λέξη τὴ λέμε σοφία: «ὥς τῶν μαθημάτων μὴδὲν συνεγράφοντες πρὸς σοφίας τελειώωντες» (Ξένοτ. Ἐμπ., Πρὸς μαθητ. I 1, Ἐπικ. σ. 227). Πάνω σ' ἐπιστῆμες, ὅπως ἡ γεωμετρία, ποὺ ὁ Πλάτων τὴν ἀνέβαζε σ' ἄστρα, δὲν μποροῦμε νὰ θεμελιώσουμε κάτι μεγάλο, γατὶ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ποὺ ξεκινᾷ δὲν ἔχει τὴν ἀντοχή ποὺ ἀπαιτοῦμε γὰ κάτι τέτοιο. Ἐκείνος ποὺ διόκληρος δίνεται σ' αὐτὴ τὴν ἐπιστήμη, ὁ *purus mathematicus* ὅπως λέμε σήμερα, δὲν εἶναι χρήσιμος γὰ τὴν ἀποστολὴ ποὺ βάζει στὸν ἀνθρώπο ὁ Ἐπικούρος. Ἐτοί πρέπει νὰ ἐρημνευθεῖ ἡ καταγραφή τοῦ Πλοῦταρχου, πὸς οἱ ἐπικούρειοι ξεγράφουν τὴ χαρὰ ποὺ δίνουν τὰ μαθηματικά: «ἐξῆσθησι δὲ καὶ τὰς ἀπὸ τῶν μαθημάτων (ἡδονάς)» (Κατὰ Ἐπικ. εὐδ. 11 p. 1093 c, Ἐπικ. 229 a).

Κι ἡ πληροφορία πὸς ὁ Ἐπικούρος συμβούλευε τὸν Πολύαινο, ἀπὸ τοὺς ποὺ ἀγαπημένους φίλους καὶ δυνατοὺ μαθηματικὸ, νὰ μετράσει τὸ ὄψλο του σ' αὐτὴ τὴν ἐπιστήμη, πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ τὴν ἴδια ἔννοια. Οἱ πληροφορίες μᾶς ἔρχονται ἀπὸ τὶς ἐπαρτίσεις τοῦ Κικέρωνος, ποὺ ἀνιγράφει χωρὶς ἄλλο πρόχραες ἀντιεπικούρεικὲς φυλλίδες. Δὲ θέλησε νὰ μάθει γεωμετρία ἀπὸ τὸ φίλο του Πολύαινο, ἀντίθετα ἔκανε ἑαυτὸν νὰ τὴν ξεμάθει: «si a Polyaeo, familiari suo, geometrica discere maluisset quam illum etiam ipsam dedocere» (De fin. I 6, 20). Ὁ Πολύαινος, ποὺ καθὼς λένε εἶταν μεγάλος μαθηματικός, ... ἀκούοντας τὸν Ἐπικούρο πίστεψε πὸς διόκληση ἡ γεωμετρία εἶναι λαθεμένη: «Polyaenus, qui magnus mathematicus fuisse dicitur, ... Epicuro adscientiis totam geometriam falsam esse credidit» (Lucullii 33, 106, Ἐπικ. σ. 172, 31). Στὸς ἄλλους ἔκανε ἐντάσεις πὸς Ἱησοῦν ν' ἀναγράφουν τὶς ἀρχὲς τῶν μαθηματικῶν (Πρόκλος, Εἰς Εὐκλείδην p. 55 Bas. 199, 9 Friedl, Ἐπικ. σ. 173, 3).

ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΑ

Ἡ ἀστρονομία ἡ ἀστρολογία, ὅπως ἔλεγαν οἱ Ἀρχαῖοι, εἶναι σὶ μεγάλο μέρος ἀγνοητὴ, καλὴ γι ἀνθρώποδα. Ὁ σωστός φιλόσοφος δὲ δίνει προσοχή στὰ τεχνήματα τῶν ἀστρολόγων: «μὴ φοβούμενος τὰς ἀνδραποδῶδες ἀστρολόγων τεχνεΐαις» (Διουγ. Λαέρτ., X 93). Στὴν καλύτερη περίπτωση εἶναι ἔλαττωσις, καμωμένης μ' ἐκμονὴ καὶ κόπο, γὰ τὴν ἀνατολή, τὴ δύση, τὶς τροπές, τὴν ἔκλειψη

των άστρον. Αυτές όμως οι γνώσεις δέν είναι άκόμη από έκείνες που φέρνουν τή γαλήνη, γιατί όσοι ξέρουν αυτά, άγνωστον όμως τή φύση των άστρον και τίς άρχαίαι αίτίαι γιά τήν κίνησή τους (είναι αι φύσεις και τίνες αι κινήματα αίσιας), βασανίζονται από τίς ίδιαις δεισιδαιμονίαις κί από τούς ίδιους φόβους όσο κί έκείνοι που δέν έχουν ίδια γιά αυτά. Μπορεί μάλιστα να έχουν περισσότερους φόβους άν ή έκπληξη από τή γνώση των μερικων φαινομένων δέν κατανύσσεται με τήν κατανόηση τής βασικής οικονομίας του κόσμου (Διογ. Λαέρτ., X 79).

Οι άντιλήψεις του Έπίκουρου γιά ποίηση και γιά τέχνες, και περισσότερο ή θέση του άπέναντι στους παλαιότερους και σύγχρονους του φιλόσοφους, σήκωσαν κολληή σκόνη έναντίου του. Κι όπως γίνεται σε παρόμοιαις περιστάσει, οι πραγματικέι άφορμαί και τά βαθύτερα αίτια δέν κατανοήθηκαν ή άποσιωπήθησαν κί ο δάσκαλος κί οι άπαδοί του παρουσιάστηκαν σαν κάτι έξω από τήν άνθρωπότητα, σαν άξεστοι λογιστές που βριζάν κί ξεευτέλιζαν βί οι άλλοι είχαν γιά λόγους κί όσοι. Κατόντησαν κλωστοσοοφοί του κάθε άπαίδευτου φωνακλά. Τους κολέμησαν γιατί δέν τους καταλάβαιναν, γιατί τούς παρανοούσαν, γιατί βρίζοντας και ουκοφαντώντας τούς επικούρησαι γίνονταν εύχάριστοι στους λοχυρούς, έκαιναν θέσεις κί άξιώματα. Η Άρχαίότητα γέμισε λίβελλους σε πεζό και σίχους, που ή άκρη τους έφτανε ως τούς Πατέρες τής Έκκλησίας. Ένας άπ' αυτούς, ο Λακτιάντιος, έφερεν χριστιανική ύποχρέωση να περιμαζέψει, όπως είδαμε, όλη αυτή τή σαπίλα και να προσθέσει κί άλλη από δική του γενναιοδορία. Οι άντίθετοι φωνές, κί άν δέν έλειψαν, είταν λίγαι κί αδύναμαι. Ο Πλούταρχος άναφέρει με άγανάκτηση το γραμματικό Έρακλειδή (γύρω στα 100 μ.Χ.), που δικαιώνει τή γνώμη του Έπίκουρου γιά το χαμένο καρπό με τούς ποιητές (εκποιητικέι τύρβης) και γιά τά κριμολογήματα του Όμηρου (Πλούτ., Κατά Έπικ. εβδ. 2 p. 1086 κκ., Έπικ. 228). Γιά τά παραπάνω, τά χωρία συγκεντρωμένα στα Ερίκουργα 227—230.

Μά όπως φαίνεται ως τίς μέρες μας, σά μοίρα του άνθρώπου ή ουκοφαντία κί ή διασεσφιδή δάικωσαν τήν άλλήθεια κί οι έξαιρέτοι διαφωτιστές κί άνθρώποι μαζί έμειναν θαμμένοι κάτω από τήν παρεξήγηση και τήν καταδίωξη.

ΙΧ. ΦΙΛΙΑ

Η ΑΡΧΑΙΑ ΦΙΛΙΑ Ο μικρός αριθμός των κατοίκων κί ή λειτουργική θέση του άτομου στην έλληνική πολιτεία εύκόλυσε τή γνωριμία κί έκανε άναγκασμένο το δεσμό άνάμεσα στους πολίτες. Ίδιαιότερη σημασία έδανε στη φίλια ή άκουσία τής γυναίκας από τή δημόσια ζωή και τήν καλλιέργειά της τήν πύσησε ή άνδριχη στη βάση κοινωνία κί ο άνδρικός πολιτισμός των Άρχαίων. Η φίλια είναι άνάγκη στην άρχαία κοινωνία και διαφέρει στην ουσία της από έκείνο που έννοούμε έμει; σήμερα με τήν ίδια λέξη.

Μάς κάνει έντόπιωση πός ή Έλληνική ιστορία περισσότερο από κάθε άλλη παρουσιάζει μεγάλο αριθμό από πρόσωπα που δέθησαν με θερμή άγάπη, ύπόφεραν και θυσιάζτηκαν ο ένας γιά τον άλλο. Λείψανα έχουμε από τή μυθολογία: Έρακλής-Ίόλαος, Άχιλλεύς-Πάτροκλος, Ορέστης-Πυλάδης, κί από τούς χρόνους των κοινωνικών άγώνων τούς πιεθαγόρειους με άνταπροσωπευτικούς το Λάμωνακί το Φιντία. Για αυτό ή ύψηλή αξιολόγηση τής φίλιας στην Άρχαίότητα κί ο άδασκαλός στοχασμός γιά αυτή. Κάθε φιλοσοφική σχολή έχει τή θεωρία της γιά τή φίλια.

Η φίλια των ήρωικών χρόνων, που τήν τραγούδησε το έπος, είναι άκόμη συναδέλφωση στα βάλα, ή έξιδιαικευμένη πίστη του ύποταχικού στον άρχοντα, και προποθέσει τήν όμαλή λειτουργία τής πατρικής βασιλείας. Στα χρόνια τής άριστοκρατίας ή φίλια μερεθεύεται με τόν έρωτα και στέκεται σε στενή έξάρτηση από τά παιδικά, άγνωστα στην εποχή τής βασιλείας και του έπος. Σε συνέχεια παίρνει τήν πλατύτερη έννοια του έρωτα και με μιá προέχταση πολύ συνθεθειμένη στην άρχαίωστερ διανόηση, απλώνεται και σε' άμυχα, σε' όλη τή φύση.

Σάν προσοποποιημένη κοσμοπλαστική δύναμη προβάλλει στις μυθικές κορογονίες (Ήσιόδος, Θεογ. 120-129, Παρμενίδης, 18 Β 13, Πλάτ., Συμκ. 178 b κ.) Στην κόσμο άνταπολείων δυό άντίθετοι έννοιαι, ή φίλια κί ή άχρη, Φιλότης και Νείκος. Ο Δίας όμως τίς συμβίβασε κί έφερε τήν έννοια και τήν άγάπη: «εις όμοιογίον και φίλιον ήγαγε και ταυτότητα πάσαν ένέπεισε και έννοια τήν δι' όλων δάικωσαν» (Φερειόνης, 71 Β 3). Πιό συνειδητό, ζωηρό στη σύλληψη και τήν έκφραση, προβάλλουν σαν δυό άρχαίως έννοιαι: ή φίλια κί ή άχρη στον Έυτεδοκλή. Η μιá έννοια τά κοσμικά στοιχεία, ή άλλη τά χωρί-

τει: «δύο δὲ ἀρχαίαι δυνάμεις, Φιλίαν τε καὶ Νείκος, ὃν ἡ μὲν ἔστιν ἐνωτικὴ, τὸ δὲ διασπαιτικόν» (Λέτ. I 3, 20, 21 Α 38) ἢ ἄλλως τραγουδάει ὁ ἴδιος ο' ἔμαρτα: «ἄλλοις μὲν Φιλότιμῃ συναρχόμεν' εἰς ἕν ἅπαντα, ἄλλοι δ' αὖ διχ' ἕκαστα φορεμένα Νείκος ἔχθου» (21 Β 17, 7-8). Ἡ φίλια ἐνεργεῖ σὺν Ἀρμονίᾳ, Ἀφροδίτῃ, Κόρῃς, Γηθοσύνῃ, Σιοργή.

Οἱ ἴδιαι δυνάμεις ἐνεργοῦν καὶ στὸν ἄνθρωπο. Μαρκοῖο εἶναι πρὸ βολεῖοι γὰρ τῆ φίλια. Αὐτοὶ δέχονται ν' ἀδικηθοῦν καὶ ἔχουν ὑπομονή: «ἐπιτηδεύεισθε πρὸς φιλίαν ὁ πλείστα ἀδικεῖσθαι δυνάμενος καὶ φρεῖν» (Δημοκρίτος, 55 Β 302, σ. 446, 11), ἐνῶ οἱ κοιντοσμπόληδες δὲν εἶναι πλασμένοι εἰσὸνικά γὰρ τῆ φίλια: κοῖφι φιλομεμέρες εἰς φιλίαν οὐκ εὐφρούεσθ' (Δημοκρ., 55 Β 109). Τὴν ἀποψη αὐτῆ τῆ βοήθησε ὁ κοινὸς ὄρος φιλότιμῃ εἶτε φίλια γὰρ τῆ φίλια καὶ τὸν ἔρωτα. Οἱ δύο ἔννοιαι δὲν εἶχαν στήν ἑλληνικὴ διὰ ἔχωριστὸς λέξεις, ὅπως στὰ λατινικά amicitia καὶ amor καὶ ὅπως στίς νεότερες γλώσσας. Γιὰ τὰς ἔχωριστίαν βάζουν εἰδοποιητικὸ ἐπίθετο: φίλια ἐταιρικὴ (ἔρωτα). Μιὰ πού ἡ φίλια πέρασε γὰρ δύνμη πού τραβᾷ καὶ ἐνώνει, πρόβαλαν μερικὰ ἀπὸ τὰ συνθησιμένα ψευδοζητήματα τοῦ φιλοσοφίας. Κασομέρησαν συζητήσιμα ἂν ἔλκωνται τὰ ὅμοια ἢ τὰ ἀνόμοια.

ΠΛΑΤΩΝ ΚΑΙ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Μὲ τὴ φύση τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας πάρα ξεῖαίρετα ἡ σύγκριση φίλιας καὶ ἔρωτα, ἡ ὑπόθεση δηλαδὴ, πὺς ἀπὸ κοινῆ μυστικῆς κηρῆ ἀναβλάζει κάθε συμπέθετα. Τὴν ἔλκετικὴ δύνμη, πού εἶταν φασκοκρατικὴ στίους Ἴωνες, τὴν κάνει ἐνωτικὴ, κῆτι πού σὺν ἐκταση ἡ ἀποκάλυψη φωτίζει τὴ δῖνοια καὶ τὴν κάνει ν' ἀνεβαίνει εἰς ὑψηλότερες σφαίρες. Ὁ ἔρωτας γὰρ τὸν Πλάτωνα εἶναι τὸ μέσο γὰρ ν' ἀνεβούμε σκαλί σκαλί, μὲ τοὺς «εκαυασμοῖς», ἀπὸ τὸ ἔνα καὶ χροκαιστὸ ὄμορφο, στὰ δύο, στὰ πολλὰ, καὶ πρῶσιουμε τέλος στὸ καθαντὸ ὄμορφο καὶ γὰρ ἔχοουμε τὴ γοητεία τῆς θέας του. Ἐχοντας τὸ καθαντὸ ὄμορφο (τὸ καλὸν) ἔχοουμε καὶ τὸ ἀγαθὸν, αἰστικοκρατικὸς νοσταλγίης καὶ τὰ δύο (Πλάτ., Συμπ. 210 κ.).

Στὴν πραγματικὴτητα ἡ πλατωνικὴ φίλια τραβᾷ πρὸς τοὺς ἰσχυροῖς, τοὺς δυνάσις καὶ τοὺς τέρανους, στὴ λέμμη τὸ πλοῖου καὶ τῆς πολιτείας, οἱ δυνάσιους, δυνάσις κλπ. Στὴν 6η Ἐπιστολῆ παραγγέλλει τοὺς δύο μαθητῆς του, τὸν Ἐραστο καὶ τὸν Κορῖο, νὰ πλερίουν τὸν Ἐρατο, τὸν τέραντο πὸ Ἀταρῆα, πὸν ἰσχυροῖς εἶχε φοίσει στὴν Ἀκαδημία. Ἡ θέια πρόνοια, προσθέτει, τὸ ὄλεος χωρὶς ἄλλο,

ἀφοῦ ὁ Ἐρατοῖς βρίσκειται στὴ γειτονία τους, κοινὰ στήν πατρίδα τους Σελήη. Φίλοι σταθεροὶ καὶ μετ' ἠθὸς ὄντες, λέγει, εἶναι μεγαλιότερη ἐνίσχυση ἀπὸ πλοκῆριθμο ἰσχυροῖ καὶ ἄλλῃ πολεμικῆς συμμοχίᾳ ἢ χροσῆρι: Ἐρατοῖ μὲν γὰρ οὐτε ἰσταν κλήρος οὐτε ἄλλῃς πολεμικῆς συμμοχίᾳ οὐδ' αὖ χροσῆρι προγογενομένου γένου ἂν μεζιν εἰς τὰ πάντα δύνμη» (322 d). Ἐνῶ ὁ Ἐρατοῖς καὶ ὁ Κορῖο, ὅσο καὶ ἂν καίεζον τὴν ὑψηλὴ σοφία τὸν ἴδου, «εἴ τὸν εἰδὸν σοφίῃ τῆ καλῆ τέτρη», εἶναι ἄσπεροι στίς κατεργασίης, στὴ σοφία δηλαδὴ πού προβαλῆται ἀπὸ τοὺς ποητοῦς καὶ τοὺς ἀδίκους, γιατί τὴν τῆσι τοὺς τὴν πέρασαν κοινὰ στὸν Πλάτων, πού εἶναι ἀπονήρησις καὶ ἄσπας (322 e).

Μ' ἄλλα λόγια, καὶ ὅπως λέμε ἐμεῖς οἱ κοῖνοι ὄνητοῖ, ἡ φίλια, ὅπως εἶλα γὰρ τὸν Πλάτων, εἶναι ἐξάρτημα τῆς πολιτικῆς, ἡ φιλοσοφία του δηλαδὴ ἔχει σκοπὸ νὰ κάνει τὸ μύστη τῆς καλῆς σοφίας τὸν εἰδὸν ἰσταν ἄρχοντα καὶ κυβερνήτη. Κι ἂν ὁ ἴδιος δὲν καταφέρει νὰ γίνη κυβερνήτης, νὰ πλερίσει τοὺς κυβερνήτες, νὰ γίνη αὐλικὸς καὶ μυστικοσμβουλοῦς τους. Αὐτὸ δνειρεσῆθηκε σ' ἄλλη τὴν ζωῆ ὁ Πλάτων καὶ γὰρ αὐτὸ μῶρφοσ τοὺς μαθητῆς του. Κι ἐπειδὴ, κατὰ τὴν ἀντίληψὴ του, ὁ ἰσχυροῖς κυβερνήτης τὴν «πολιτικὴ σοφία» τὴν ἔχει ἀπὸ ἴδιοσυναχροσῆα, σὺν ἐμπνευση καὶ σὲ κροστικὴ θέα, τὴ φίλια, ὅπως καίτε βοηθητικὸ τῆς ἐξουσίας, τὴ βράζει ὁ Πλάτων ἀπὸ τὴ μυστικὴ κηρῆ τοῦ ἔρωτα.

Ὁ Ἀριστοτέλης χωρὶς ἀποσποστικὴ τὴ φίλια ἀπὸ τὸν ἔρωτα, ὅπως εἶταν φυσικὸ γὰρ ἄνθρωπο μὲ διασποστικὴ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα κοινωνικὴ τοποθέτηση. Τὴν ξεγόμενωσε δηλαδὴ ἀπὸ κάθε ἀπόχωση πολιτικὴ καὶ τὴν περιόρισε στίς ἀπλῆς σχέσις: ἀνάμεσα στίους ἰδιώτες. Ἡ φίλια δὲν εἶναι ἀρετὴ στήν κροσλεχτικὴ ἔννοια, πολὺνμὸ ὅμοσ ἀγαθὸ γὰρ τὰ πρόσωπα πού ἐνώνει. Ἡ τέλεια φίλια εἶναι πολλὲ σπάνια καὶ γὰρ νὰ γεννηθεῖ χροσῆζεται ἰδιωίτερος συνθήρης. Πρῆσι πρῶτα νὰ ὑπάρχει κάποια ἔλετη ἡ ἀναλογία ἀνάμεσα στίους φίλους. Δύσκολα κλησῆζου καὶ ἀγαποῦνται ἄνθρωποι πού ἔχουν διάφορη κοινωνικὴ θέση. Πραγματικὴ φίλια λ.χ. δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ ἀνάμεσα σ' ἐλεῖνθο καὶ δούλο. Μὰ κα ἀνάμεσα στίους ἴσους κατὰ τὴ θέση χροσῆζονται κάποιες ὁμοιότητες στὸ χαραχτήρα, στίς κλίσις καὶ στίς ἰδέες. Ἡ φίλια πρῆσι νὰ στηριχθεῖ στήν ἐλλικρίνεια, στήν ἀμοικρότητα καὶ στήν προθυμία νὰ ἰσρηθεῖ κανεὶς τὸ φίλο. Ἡ ἀρετὴ λοιπόν, ἡ ἀνωτερότητα, εἶναι ὁ καλύτερος θεσμοῖς τῆς φίλιας. Ὁ Ἀριστοτέλης στὰ Ἠθικά Νικο-

μάχρια έγραφε εξαίρετος σελίδος γιά τή φίλια κι ό ίδιος γούτηκε τό τρωφερό αυτό αίσθημα. Οι απόψεις του όμως δέν ξεπερνούν ό τι σήμερα λέμε μικροαστικό συνασπισματισμό.

Η ΕΠΙΚΟΥΡΗΚΗ ΦΙΛΙΑ Στην 'Αρχαιότητα όνομαστώτερη από κάθε άλλη, άκόμα κι από τήν πυθαγορική, έγινε ή έπικουρική φίλια και ή θεωρία της είναι από τις γρηώτερες άνθρωπίνες κι άνθρωπιστικές. 'Ο Έπικούρειος στό *De finibus* του Κικέρωνα, ό Τορκατους, ύποστηρίζει τήν αντίληψη της Σχολής γιά τή φίλια: «Τί μεγάλο κέρμα είναι ή φίλια, τό μαρτυρούν όί παλιοί μύθοι. Μά ενώ αταί είναι τόσο πολλοί και παρουσιάζουν τέτοια ποικιλία, μόλις βρισκί κανείς, όσο μακριά κι άν άνεβεί στα παλιότερα χρόνια, τρία ζευγάρια φίλους από τό θησία ώς τόν 'Ορέστη. 'Ο Έπικούρος, αντίθετα, στό μοναδικό του στίχο, κι αυτό όχι πολύ εύρύχωρο, μάζεψε όλόκληρα κοπάδια φίλους ένωμένους μ' άγάπη κι όμόνοια. Τό παραδειγμα τ' άκολουθούν κι οι σημερινοί έπικουρείοι» (I 20,65). Πό άπρα, στό δεύτερο βιβλίό, ό ίδιος ό Κικέρων, ένώ κάνει κριτική της έπικουρικής φίλιας, δέν μπορεί νά μήν όμολογήσει πώς «'Ο Έπικούρος ό ίδιος εΐταν άριστος άνθρωπος και πολλοί έπικουρείοι εΐταν κι είναι σήμερα πιστοί στη φίλια και σ' όλη τή ζωή σταθεροί και σοβαροί» (II 25, 81). 'Εμφραστικότερα ό Λαίριτιος στήν πολύ γνωστή περιουσία: «εΐψ γάρ άνδρι μάρτυρες ίσανοι της άνακρηβλήτου πρός πάντας ένωμισούνης (=καλοσύνης)... οι τε φίλοι τοσοῦτοι τό πλήθος ώς μήδ' άν πόλεισι δίκας μετρείσθαι δύνασθαι» (X 9). Δηγηθήσαν συγκλητικά άνένδοκι γιά τή φίλια μέσα στόν Κήπο. 'Ο Πολύστρατος, ό δεύτερος σχολάρχης, όταρ' από τόν 'Ερμαρχο, κι ό 'Ιπποκλείδης γεννήθηκαν τήν ίδια μέρα, άκουσαν μαζί τόν Έπικούρο, ένωσαν τήν περιουσία τους, ζήσαν μαζί στόν Κήπο και πέθαναν πολυχρονομένοι τήν ίδια μέρα, όπως τό άναφέρει ό λατίνος συγγραφέας τών χρόνων του άτοκράτορα Τιβέριου Βαλέριος Μάρκιος (18 ext. 17. Κοίτ. 'Επικ. λέξη 'Ιπποκλείδης).

Η έπικουρική φίλια καθορίζεται από τις άλλαγμένες στήν 'Ελλάδα κοινωνικές συνθήκες. Στην άύστηρή έννοια έχει πάντα τήν εξαίρεσή της από τήν πολιτική. 'Ο Κήπος είναι συνασπισμός από συγγενικές φύσεις κι από όμοιότητες, πού τους έννοσε ή άνάγκη ν' άνταδράσουν στήν πολύμορφη πίσση και ν' άσφα-

λίσουν τή ψυχική γαλήνη και μαζί τό ελληνικό ήθος. Αυτό έννοεί ό δάσκαλος, όταν τονίζει έπίμονα πός τή φίλια τή ζητούμε γιά τήν άφέλεια («χρησία»), επειδή μας βοηθεΐ ν' άσφαλίσουμε τή γαλήνη μας. Οι έσφαρίες αυτές μπορούν νά δώσουν κι έδωσαν λαβή σέ άπλοϊκές παρεξηγήσεις ή σκόπιμες διαστρεφές. 'Όταν όμως κοιτάζουμε μέ σωστή ματιά τις άρθρονες σχετικά πληροφορίες γιά τήν έπικουρική φίλια, μπαίνουμε στό βαθύ νόημα της. 'Έχουμε πρώτα μερικά μονάκριβα γνωμικά, πού σώθηκαν μέσα στις Κρίσεις Δόξης (XXVII, XXVIII, XL) και στό Βατικανό Γνωμολόγιο (23, 28, 34, 39, 52, 56, 61, 66, 78) καθώς και στα σώφρα άποσπάσματα, πού βαστούν, όπως και τά γνωμικά, πιθανότατα από συμβουλευτικές έπιστολές του Έπικούρου, σέ νεότερους ιδιαίτερα μαθητές. 'Έρχονται έπιτα τά σημειώματα του Φιλόδημου κι ή συστηματική έκθεση και κριτική της, όπως στό *De finibus* του Κικέρωνα.

Διαφοριστικό σόλλο γιά τήν έρμηνεία μου της έπικουρικής φίλιας είναι ή τελευταία (XL) κρίση δόξα:

«'Όσοι έχουν τή δυνατότητα νά έπιτύχουν πρώτ' άπ' όλα τήν άσφάλεια στή συμβίωση μέ τους όμόφρονες τους, αυτοί περνούν τήν πιο εύχρηστη ζωή, επειδή έχουν ό ένας στόν άλλον τό στερεότερο στήριγμα. Κι άπό χαρούν τά αγαθά της πιο στενής οικιότητας, δι' ότην ούκ άνεπαύθητο τόν πρόφορο θάνατο έκείνου πού φεύγει πριν άπ' αυτούς» (Διογ. Λαίρτ., X 154).

ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΙΑΣ Τή φύση της φίλιας τήν όρίζουν τρία γνωμικά από τό Γνωμολόγιο:

«Τή φίλια πρέπει νά τή θέλουμε γιά τήν ίδια τήν άρχή όμως τήν έχει τήν άφέλεια» («Πάσα φίλια δι' εαυτήν αφετή' άρχην δέ εΐλησεν από της άφέλειας», 23).

«Δέ μας βοηθεΐ τόσο ή βοήθεια τών φίλων όσο ή έμπιστοσύνη στη βοήθειά τους» («'Όυξ ούτως χρειαί έχομεν της χρείας παρά τών φίλων ώς της πίστεις της περί της χρείας», 34).

«Φίλος δέν είναι ούτ' έκείνος πού πάντα κυνηγάει τήν άφέλεια ούτ' έκείνος πού άποφεύγει συστηματικά νά ύποχρεωθεί. Γιατί ό ένας καταλέεται γιά κέρδη τή συμπάθεια, ό άλλος κόβει από τή ρίζα κάθε καλή κλίμα γιά τό μέλλον» («'Ουδ' ό τήν χρειαί έπιζητών διά παντός φίλος ούδ' ό μηδέποτε συνάπων

ὁ μὲν γὰρ κατηλείπει τῇ χερίτι τὴν ἀμοιβήν, ὁ δὲ ἀποκόπτει τὴν περὶ τοῦ μέλλοντος ἐπιδοκίμασαν, 39).

Τρία γνωμικά ἀξιολογοῦν τὴ φιλία :

«Ἄκ' ἔλα τ' ἀγαθὰ, ποὺ ἡ σοφία ἀσφαλίζει γὰρ τὴν εὐνοχιμένη ζωῇ, τὸ μεγαλύτερο εἶναι ἡ ἀπόκτηση τῆς φιλίας» («ὡν ἡ σοφία παρασκευάζεται εἰς τὴν τοῦ βίου βίον μακαριότητα, πολὺ μείζον ἔστιν ἢ τῆς φιλίας κτήσης», Κ.Δ. XXVII).

«Ὁ ἀνώτερος ἄνθρωπος νιώζεται περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο γιὰ τὴ σοφία καὶ τὴ φιλία. Ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ἀγαθὰ τὸ πρῶτο εἶναι ἀθάνατο, τὸ ἄλλο θνητό». («Ὁ γενναῖος περὶ σοφίαν καὶ φιλίαν μάλιστα γίνεταί ὡν τὸ μὲν ἔστι θνητὸν ἀγαθόν, τὸ δὲ ἀθάνατον», Γ. Β., 78).

Ἡ διατύπωση στὴν ἀρχαία (χριστὸ σχῆμα) βάζει ἀθάνατη τὴ σοφία, ὅπως τὸ ἔννοοι καὶ ὁ Usener. Νεότεροι ἐρμηνευτές, ὅπως ὁ Bignone, ὁ Bailey καὶ ἀκολουθώντας αὐτούς ὁ Festugière, θέλουν ἀθάνατο ἀγαθὸ τὴ φιλία. Τὴ γνώμη τους τὴ στηρίζουν στὸ De fin. II 25, 80, ὅπου λέγεται πὺς ὁ Ἐπίκουρος ἀνεβάζει τὴ φιλία στὰ οὐράνια, καὶ στὰ λόγια τοῦ ἴδιου στὴν Τρίτῃ ἑπιστολῇ : «οὐδὲν γὰρ ἔστιν ἄνθρωπῳ ζῶν ἄνθρωπος ἐν ἀθανάτοις ἀγαθοῖς» (Διογ. Λαέρτ. 135).

«Ἡ φιλία σέβει τὸ χορὸ γένου στὴν οἰκουμένη καὶ σὺν κήρυκα προσκαλεῖ ὅλους μας νὰ σηκωθοῦμε γιὰ νὰ χωροῦμε τὴ μακαρισμένη ζωῇ». («Ἡ φιλία παρεχόρεται τὴν οἰκουμένην κηρύττουσα δὴ πᾶσιν ἡμῖν ἐγγίεσθαι ἐπὶ τὸν μακαρισμόν», Γ. Β. 52).

Τὸ κείμενο εἶναι φθαρμένο. Ἄλλοι ἀντὶ «φιλία» θέλουν νὰ γράψουν «φιλοσοφία» εἴτε «ἡλίου σφαιρα» καὶ ἀντὶ «τὸν μακαρισμόν» «τὸν μακαρίων βίον», ὅποτε τὸ νόημα εἶναι οὐκ ἀδιαφορητικό. Ὁ Festugière στίς ἐκφράσεις κηρύττουσα, ἐγγίεσθαι, μακαρισμόν» θέλει νὰ βρεῖ «ἀνάμνησις ἀπὸ τὸ λεκτικό τοῦ ἑλληνικοῦ μυθικομοῦ» (Ἐλευσίνα μυθῆρια, «ὁ τῶν μυστῶν κήρυξ», πρβ. σ. 69).

Ἄλλα τέσσερα ἐκθεάζουν τὴ σταθερότητα τῆς φιλίας :

«Ἡ ἴδια ἡ ἐξαρτίωση ποὺ μᾶς ἐνθαροῦναι, πὺς κανένα κακὸ δὲν εἶναι αἰώνιο ἢ μακροχρόνιο, μᾶς διαφορτίζει ἐπίσης πὺς στὴν πρόσκαιρή μας διαρκῆ τίποτε δὲν εἶναι σταθερότερο ἀπὸ τὴ φιλία» («ἡ αὐτὴ τὴ γνώμη θαροῦν τε ἐποίησεν ὑπὲρ τοῦ μηθὲν αἰώνιον εἶναι θεῶν μηδὲ πολυχρόνιον, καὶ τὴν ἐν αὐτοῖς

τοῖς ὀριζιμένοις ἀσφάλειαν φιλία μάλιστα κατεῖδε συντελουμένην», Κ.Δ. XXVIII). Ὁ Κικέρων τὴ δόξα τὴ μεταφρασὸ λέξη μὲ λέξη στὸ De fin. I, 20, 68. Ἀκολουθῆσα τὴ γραφὴ τοῦ von der Mühl : «φιλία συντελουμένην». Ἡ ἐρμηνεία μὲ τὴ γραφὴ «ἀσφάλειαν φιλίας», ποὺ προτείνουν οἱ Bignone, Bailey καὶ Festugière («ἡ ἀσφάλεια τῆς φιλίας στρέφεται πρῶτ' ἀπ' ἔλα στὸν περιορισμὸ αὐτὸ τῶν θεῶν τῆς ζωῆς»), δὲ μοῦ φαίνεται πτωσική.

«Νὰ μὴν ἐραρινοῦμε οὔτε τοὺς πολὺ πρόθυμους γιὰ φιλία οὔτε τοὺς πολὺ ὀκνητοὺς. Πρέπει ἀκόμα νὰ ξέροῦμε νὰ διακονοῦμε κάποι ἀπὸ τὴν ἀνεσὴ μας γιὰ τὴ φιλία» («Οὔτε τοὺς προχείρους εἰς φιλίαν οὔτε τοὺς ὀκνηροὺς δοκασίον' δεῖ δὲ καὶ παρακονοῦνθεσσι χάριν, χάριν φιλίας», Γ. Β. 28). Ἀ κρατήσομε τὴ γραφὴ «χάριν, χάριν» τὸ νόημα θὰ εἶναι, νὰ θυσιάζομε τὴν ἀνεσὴ μας γιὰ τοὺς φίλους. Ὁ Πλούταρχος στὴν ἐπίκριση τοῦ Κωλοῦ τὴ νομίζει πὺς βρισκται ἀνεπίετα στὴν ἐπικουρική φιλία. Ἐνὼ παραδέχεται πὺς τὴ φιλία τὴ ζητεῖ γιὰ τὴν εὐχαρίστηση («ἡδονή»), οὐ λέει ἕκατα πὺς εἶναι πρόθυμος νὰ ὑποφέρει γιὰ τοὺς φίλους τοὺς μεγαλύτερους πόνους : «καὶ τῆς ἡδονῆς ἔνεκα τὴν φιλίαν αἰρούμενος ὑπὲρ τῶν φίλων τὰς μεγίστας ἀλγηδόνας ἀναδέχεται» (Πλούτ., Πρὸς Κωλ. 8 p. 1111').

«Ὁ σοφὸς δὲν ὑποφέρει τόσο ὅταν βάζουν τὸν ἴδιο σὲ βασανιστήρια ὅσο ὅταν βασανίζουν τὸ φίλο του» («Ἄλγε μὲν ὁ σοφὸς οὐ μᾶλλον στρεβλοῦμενος ἢ στρεβλοῦμένου τοῦ φίλου», Γ. Β. 56).

«Νὰ πενθοῦμε τοὺς φίλους ὅχι μὲ θρήνην παρὰ φιλόργωντας τὴ μνήμη τους» («Συμπαθεῖμεν τοῖς φίλοις οὐ θρηνηντες ἀλλὰ φροντίζοντες», Γ. Β. 66).

«Ἡ πραγματικὴ φιλία δὲ στηρίζεται στὸ αἷμα. Ἄν ὅμοις ἡ συγγένεια συμπληρωθεῖ μὲ δεσμὸ ψυχικό, εἶναι ἀπὸ τὰ ὀρειότερα θεσμάτα ποὺ μορεῖ νὰ ἰδεῖς. Τέτοιο θέαμα δυναμώνει πολὺ τὴν κλίση σ' ἐκμυσηρῆσεις». Δίνο ἐπιπέτρα τὸ νόημα. Τὸ κείμενο λέγει : «Καλλίστη καὶ ἡ τῶν πλησίον ὕψις, τῆς πρώτης συγγενείας ὁμοιότης ἢ [εἰ] πολλὴν εἰς τοῦτο κομισμένη σπουδήν» (Γ. Β. 61). Εἶπεν παραδειγματικῆ ἡ ἀγάπη του στοὺς γονεῖς καὶ στ' ἀδέρφια του, «ἢ τε πρὸς τοὺς γονεῖς εὐχαριστία (=εὐγνωμοσύνη) καὶ ἡ πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς εὐκασία» (Διογ. Λαέρτ., X 10).

**ΕΚΘΕΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ
ΤΟΥ ΚΙΚΕΡΩΝΑ**

Τα χαρακτηριστικά τῆς ἐπικουρικής φιλίας τὰ ἐξεραρίζουμε καὶ στὴν ἐκθεσὶ τοῦ Κικέρωνα, ὅσο καὶ ἂν αὐτὴ γίνετα χωρὶς πολλὴ κατανόηση καὶ χωρὶς ἑξαίρετικά καλὴ πίστη. Ὁ ἴδιος ὁ Ἐπίκουρος, λέγει ὁ ἐπικουρεὺς τοῦ διαλόγου στὸ De finibus, φρονεῖ πὸς ἄπ' ὅλα τὰ πράγματα πού ἡ ἐπιστήμη (sapientia, σοφία) ἐτοιμάσκει γιὰ νὰ κάνει τὴ ζωὴ εὐτυχισμένη τίποτε δὲν εἶναι μεγαλύτερο, τίποτε γοηυώτερο, τίποτε πιὸ εὐχάριστο ἀπὸ τὴ φιλία (= nihil esse maius amicitia, nihil uberius, nihil iucundius). Αὐτὸ τὸ εἶδετε ὄχι μόνον μετὰ λόγια παρὰ πολὺ περισσότερο μὲ τὴ ζωὴ, τίς πράξεις καὶ τὸ ἦθος του. Πόσο μεγάλη θέση ἔχει ἡ φιλία στὴν Ἐπικουρική Σχολή τὸ δέχνοιν οἱ παλαιοὶ μύθοι. Συνεχίζοντας ἀναφέρει ὅσα εἰκόμει πιὸ πάνω στὴ σελίδα 270. Τρεῖς διάφορες ἀπόψεις ἔχουμε στὴ σχολή μας γιὰ τὴ φιλία, λέγει προχωρώντας ὁ ἴδιος ὁ ἐπικουρεὺς τοῦ Κικέρωνα. Ἡ πρώτη εἶναι πὸς τὴ φιλία τὴ θέλουμε γιὰ τὸν ἑαυτὸ μας, γιὰ τὴ δική μας τὴν εὐχαρίστηση, καὶ ὄχι γιὰ χάρι τῶν φίλων. Ὁ ἄλλος ἡ ἀρετὴ ἔτσι καὶ ἡ φιλία δὲν μπορεῖ νὰ χωριστεῖ ἀπὸ τὴν εὐχαρίστηση (τὴν ἡδονή). Ἐπειδὴ ἡ μοναχία (solitudo) καὶ ἡ ζωὴ χωρὶς φίλους εἶναι γεμάτη ἐπιβουλὴ καὶ κινδύνους (insidiarum et metus plena), τὸ λογικὸ τὸ ἴδιο ὑπαγορεύει νὰ ἐφοδιστοῦμε μὲ φίλους. Ἀμα τίς ἀποχρῆσσουμε, ὁ νοῦς αἰσθάνεται ἀσφάλεια. Κι ὅπως ἡ ἐχθρότητα, ὁ ζήλος, ὁ καταφρόνως ἀντιμέσονται τὴν ἡδονή, ἔτσι οἱ φίλους εἶναι οἱ πιὸ πιστοὶ ἐγγυητρες καὶ γεννητρες ἡδονῆς τόσο γιὰ τοὺς φίλους ὅσο καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ μας. Ἐπειδὴ λοιπὸν μὲ κανένα τρόπο δὲν μπορούμε χωρὶς φίλια νὰ ἔχουμε ἀσφαλισμένη ἢ ἀδιάνοπη ἀπόλαυση εὐχάριστης ζωῆς, οὕτε τὴν ἴδια τὴ φιλία νὰ τὴ διατηρήσουμε παρὰ ἂν τοὺς φίλους τοὺς ἀγαθοῦμε ὅσο τὸν ἑαυτὸ μας, καταλαβαίνουμε γιὰ τὴ ἀμοιβαίτητα αὐτῆ εἶναι ἀναρρίστη στὴ φιλία καὶ γιὰ τὴ φιλία εἶναι δεμένη μὲ τὴν ἡδονή. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού χαίρομαστε γιὰ τὴ χαρὰ τῶν φίλων ὅσο καὶ γιὰ τὴ δική μας καὶ ὑποφέρουμε στὸν ἴδιο βαθμὸ γιὰ τίς στενοχώριες τους. Ὁ σοφὸς θὰ ἔχει τὸ ἴδιο συναίσθημα γιὰ τὸ καλὸ τοῦ φίλου του καὶ γιὰ τὸ κακὸ του, καὶ ὅπως κόπους κάνει γιὰ νὰ εὐχαριστηθεῖ ὁ ἴδιος ἄλλους τόσοις κάνει γιὰ νὰ εὐχαριστηθεῖ ὁ φίλος του. Ὁ πὶ ἐπαίμα γιὰ τίς ἀρετὰς, πὸς

αὐτὲς εἶναι «σύμφυτες» μὲ τὴν ἡδονή, τὸ ἴδιο πρέπει νὰ ποῦμε γιὰ τὴ φιλία. Πολὺ ὁμορφα τὰ εἶπε ὁ Ἐπίκουρος, λέγει καὶ ἀναφέρει τὴ γνωστὴ XXVIII δόξα, πού τὴ μεταφράζει τὸ Λατινικὸν: «Eadem sententia confirmavit animum, ne quod aut sempiternum aut diuturnum timeret malum, quae perspexit in hoc ipso vitae spatio amicitiae praesidium esse firmissimum» (De fin. I 20, 65-68).

Στὸ δεύτερο βιβλίον ὁ Κικέρων κάνει μιὰ δική του ἐκθεσὴ τῆς θεωρίας τοῦ Ἐπίκουρου γιὰ τὴ φιλία, μὲ σκοπὸ νὰ τὴν ἐπιμύνη. Ἀκόμα καὶ ἂν πάρουμε βάση ὅσα λέγει ἐκεῖ ὁ Κικέρων, πάλι μπορούμε τὸ πραγματικὸ νόημα τῆς ἐπικουρικής φιλίας. Ἐτὴ φιλία, λέγει, δὲν μπορεῖς νὰ τὴ χωρίσεις ἀπὸ τὴν ἡδονή. Χρειάζεται νὰ τὴν καλλιέργησι, γιὰ τὴν αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἴσχει κανεὶς μὲ ἀσφάλεια καὶ χωρὶς φόβον, δηλαδὴ νὰ ζεῖ εὐχάριστα» (De fin. II 26, 82).

Ἀπὸ τὸν Κικέρωνα μονάχα μαθαίνουμε πὸς μερικοὶ δειλότεροι (timidiiores) ἢ μεταγενέστεροι (recensiores) ἐπικουρεῖς, πού κατὰ τὴ γνώμη του δὲν τοὺς λείπει κάποια εὐθύτητα στὴν παρατήρησήν, ἔβλεπον τοὺς ἄλλους ἐρηνητες στὴ φιλία. Δειλοισμένοι ἀπὸ τίς φωνὲς τῶν ἀνταγώνων ἔχουν τὴν ἀσοφία μῆτις ἡ φιλία δὲν θὰ στέκεται καλὰ σὸ πόδα τῆς ἂν τὴν ἐλαττώσουν μόνο ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ εὐχαρίστηση. Ὅταν πρωτογνωρίζονται οἱ ἄνθρωποι, ἔλεγον αὐτοί, κινῶντο τὸ θεσμὸ γιὰ τὴν ἡδονή. Ὅταν ὅμως μὲ τὴ συναναστροφή γεννιέται οἰκνότης, τότε ἀντίθετῃ ἡ ἀγάπη. Κι ἂν ἀκόμα ἡ φιλία δὲ φέρει κερμὰν ἀφέλιμα, ὅμως ἀνασπῶνται οἱ φίλοι γιὰ τοὺς ἴδιους. Ἡ συνήθεια ἔχει νὰ κάνει πολὺ. Ἀφοῦ τότε, ἱερὰ, πόλεις, γυμναστήρια, στρατόπεδα, σχολαί, ἄλλα, γίνονται ἀγαπητὰ μὲ τὴ συνήθεια (De fin. I 20, 69).

Μερικοὶ ἐπικουρεῖς εἶπες λένε πὸς ἀνάμεσα στοὺς ἀντίθετους ἀνθρώπους (sapientes, σοφοὶ) γεννιέται ἕνα συμβόλαιον (foedus) ἢ ἀγαπῶν τοὺς φίλους ὄχι λιγότερο ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους (I 20, 70).

Οἱ τέτοις ἐπικουρησεις, ἀκόμα καὶ ἂν γίνονταν ἀπ' ὀρμημένους ἐπικουρεῖς, σημαίνουν πὸς καὶ αὐτοὶ δὲν ἔμπαιναν καλὰ σὸ νόημα τῆς ἐπικουρικής φιλίας καὶ ταρῆζονταν ἀπὸ τίς πολυμέτρες ἐπικουρεῖς. Κάτι πού εἶπα τὸ καταλαβαίνουμε ἀπὸ τὸ καταρκάλεσμα τὸν αἰθητήριον σὲ ἑλληνιστικὰ καὶ τὸ ρωμαϊκὰ χρόνια.

Τὴν ἴδια ἀπέλειψα καὶ κακόβουλη εὐσεβορρὴ παρουσιάζει καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ Κικέρωνα, πού βασταῖ ἀπὸ τὰ πρόχειρα ἀντιἐπικουρική φιλιόδια, γραμμένα στὴν ἑλληνική. Εἶναι σοφὸς ἀπὸ γνωστῆς κοινοτικῆς φημιστοῦ ἰδεολογιοῦ. Τὸ φίλον, λέγει, πρέπει ν' ἀγαποῦμε τὸν ἴδιο καὶ γιὰ τὸν ἴδιο (ipsum, propter ipsum), δηλαδὴ ἀπόλυτα «αὐτὸν καθ' ἑαυτὸν», ὅπως θάλεγε ὁ Πλάτων, εἶτε ὅπως λέει οἱ Γερμανοὶ μὲ τὰ ἐκ

νευματικά an und für sich, είτε οι Έλληνες en soi et pour soi, με τα κατωκείμενα από της ύπερβατικής μεταφορικής. Η λέξη φίλια (amicitia), μās διασκαλείται από πέρα ο Κικέρων, ξεχρεύει από το ρωμα φίλι (amate, αγαπά). Amare σημαίνει να θέλει κανείς να ίδιαι κείποιον να του γίνουν τα μεγαλύτερα καλά, όσο κι αν ο ίδιος δε φά είχε απ' αυτά κομμάτιν όφελεια. Χρηιάζεται άγάπη πραγματική, ή «καθ' αυτό» άγάπη (χωρίς ύπολογισμό), που γεννιέται μόνη, από τον έαυτο της, αθόρυχη (sua sponte, spontanea). 'Αν ή φίλια είναι συντέλεια άφελείας θα βασιλεύει όσο κι ή άφελεια. Την άποψη του 'Επίκουρου για τη φίλια τη συμμερίζονται βέβαια πολλοί, λέγει ο Κικέρων, μά ή μεγάλη διάδοση του 'Επικούρειου δέν έχει σημασία ή βαρύτητα. Σ' όλες τις τέχνες, σ' όλες άκόμα τις επιστήμες και στην άρετή το άριστο είναι αναπάντα. 'Όσο για την άσφάλεια, μεγαλύτερη θα σου δώσουν οι αυτορακοθήκες σου στους Ρωμαίι (μιακό λιρών κοντά στη Ναύπολη). Μās βεβήκοναι, λέγει, με τό αιδούό του: «ο φίλος είναι φίλικος». Δέν είναι άρετικό φιλικός ο έαυτός σου, οι νόμοι, οι κοινοί γνώμοι; Μά τό κλήση του θα έχεις θα οι λογασιζούν κι ούτοι χρηιάζουν φίλους από τον Πυλάει. 'Η εύνοια των πολλών θα σου είναι προστασία και τιμός. 'Από οι σοφοί σας — μιλάει ο Κικέρων στον έπικούρειο Τορκουάτο— κόνουν από τό συμβόλαιο (έννοια τό σωτηρία συμβόλαιο να θυμάζοναι: ο ένας για τον άλλο, γιατί να μην κόνουν τό άλλο, ν' αγαπών τη δικαιοσύνη, την έγκριταία, όλες τις άρετές για τις ίδιες και χωρίς άμοιβή». (De fin. II 24, 78—26, 88).

Και σάν κορώνα της κριτικής ξεχρεύει ο κικερωνικός στόμφορος: 'Όλη ή ζωή να θεμελιωθί στις άρετές, ιδιαίτερα στη ρωμαϊκή άρετή, τη honestas, τη χρησιότητα, την αξιοπρέπεια, που φερώναι στους σοβαρούς (graves) Ρωμαίους κι όχι στους λαφρούς (liviotes, leves) Έλληνες κι είναι δείγμα άνώτερης εγγένειας. Οι σοβαροί κείνοι, τό δείγματα της άνώτερης ευγένειας, τούκοφαν τό λαφύρι χρία χρόνια άργότερα. 'Η ιστορία σημειώναι έτσι έπικουδικά και σάν κάτι πολύ συνηθισμένο: σκοτώθηκαν 130 συγκλητικοί και 2000 ίπκεϊς. 'Ανδρασά τους ο πατέρας του Λέπιδου (ένός από την τρανήδρη), ο κηδεμόνας του 'Οκτάβιου κι ο θεός του 'Αντώνιου, ο Κικέρων, που είχε γίνει κακώς με τον 'Αντώνιο για χάρη του 'Οκτάβιου.

Η ΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΗΣ ΦΙΛΙΑΣ

Τά κείμενα που έδωσα παραπάνω είναι διαφορετικά για τό βαθύτερο νόημα της έπικουρικής φίλιας κι ή πολεμική από πρόσωπα σάν τον Κικέρων προεξοφλεί την έξαφαιτική της άξια και τη συμπάθητά μας.

Σ' όλη την άρχαία παράδοση βλέπομα καθαρά την άνάγκη

που νιώθει ο άθηναιός άνθρωπος για άσφάλεια και λύτρωση από τό φόβο, έπειδή ο κόσμος γύρω του έγινε ξένος κι επικίνδυνος. 'Από τό κυριότερο μέσα για άμυνα είναι ο συνασπισμός των γενικά συγγενικών ανθρώπων, του δημοκρατικού κόσμου στο σύνολο, που τρέφεται και θέλει να τρέφεται με την ελληνική παιδεία και τον ελληνικό άνθρωπισμό. 'Η έπικουρική φίλια είναι σκοπός κι όχι μέσο, άρραγικό μέρος στη ζωή του Κήπου, ολοκληρωτικό στοιχείο της σοφίας, που καλλιεργείται έκει. 'Η κριτική που της έγινε και της γίνεται άκόμα και σήμερα είναι δείγμα τρανής άκατανόησης. 'Αν λέει κανείς πως ή έπικουρική φίλια βραχνιά από την άτομικιστική άποψη, όπως όλο το φιλοσοφικό σύστημα από την ελεύθερη έκλογή του άτομου και την προσωπική κλίση (Zeller III 1*, 475), είναι άβασανίστη παρετήρηση. Τό ίδιο που γίνεται και μ' άόλοκληρη την έρμηνεία της ζωής στους έλληνιστικούς χρόνους, με την έννοια πως ο άνθρωπος έγινε «άτομικιστής», individualiste.

Στην προχειρόλογη αυτή κριτική ο ίδιος ο 'Επίκουρος άπαντά με παράπονο κι έπερίεια: τη φίλια κρέπει να τη ζητούμε για την ίδια άρχηκ άμοις ξεκίνησης από την άφελεια: «κάποι φίλια δε' έαυτήν αλεγετή άρχην δε εΐληφεν από της άφελείας» (Γ. Β. 23). Τό αντίθετικό δε—όμοις θέλει να κρατήσει τη φίλια μέσα στη χειροκαστή ζωή, άντίθετα σ' εκείνους που την κόνουν «άδρινη» (ή έκφραση έπικουρική) άνεβάζοντάς την στις ύπερβατικές σφαίρες του «καθ' αυτό», στά an sich και en soi.

Ο δεσμός στην κινούτητα του Κήπου έχει κέρσο σκοπό να παρεμπίσει τις άνεπιότητες που γεννιούνται από ζήλις, μίση, έχθρες, εγκλήματα. Για όλο τό κακό νερομάναι είναι ή οικονομική άναρχία, ή φαγομαρία για τό χρήμα κι ή συνέπειά της ή φιλοδοξία, τό να θέλει κανείς να γίνει «παρόβλεπτος» και να έξουσιάζει. Στόν Κήπο σβήθουν αυτά τά πάθη ήμερα και μαλακά. 'Η φαγομαρία για ιδιοκτησία είναι κάτι άκατανόητο. 'Ο 'Επίκουρος φρονούος, γοάρις ο Ασέριος, πως δε χρειάζεται να μιλούν τις άτομικές προσιούσεις, όπως τό ήθελε ο Πυθαγόρας λέγοντας τό πολύ γνωστό «κονία να τον φίλων». Γιατί αυτό είναι σημάδι δυσπιστίας. 'Όπου όμοις διαπιστώται δέν έχει θέση ή φίλια: «τόν τε 'Επίκουρον μη άξιούν εις τό κόνειν καταπίθεσθαι τας ούσίαις, καθά περ τον Πυθαγόραν κοινά τά φίλων λέ-

γοντα» ἀπιστούντων γὰρ εἶναι τὸ τοιοῦτον· εἰ δ' ἀπίστων, οὐδὲ φίλων» (Διογ. Λαέρτ., X 11).

Οἱ θεωρίες κρίνονται ἀπὸ τῆς συνέπειάς τους. Ἡρεμο καὶ συγκρατημένο κύμα ἀγάτης εἶταν χυμῖνο στὸν Κῆρο, ἔθενε δέσκαλο καὶ μαθητές, ἄντρες, γυναῖκες καὶ σκλάβους, πλημμυροῦσε ἔξω, χρίδευε τὰ πάντα, ἀκόμα καὶ τ' ἄγρυα, κι ἀπλωνόταν σὲ μιὰ καθολικὴ συμπάθεια καὶ φιλιανθρώπειά.

X. ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΚΛΑΒΟΙ

Η ΜΕΙΟΝΕΚΤΙΚΗ ΘΕΣΗ Γιὰ μεγάλο ἐλάττωμα τῆς ἀρχαίας κοινωνίας παίρνουν οἱ νεότεροι τὴ θέση τῆς γυναῖκας καὶ γιὰ μεγαλύτερο ἀκόμα τοῦ σκλάβου. Τέτοια σκέπτονται ὅσοι ἔξαυτοῦν ἔθιμα καὶ θεομῶς ἀπὸ τὴν ἑλεύθερη ἀπόφαση τῶν ἀνθρώπων. Τὴ θέση τῆς γυναῖκας καὶ τοῦ σκλάβου τὴν ὄρισαν οἱ παραγωγικὲς σχέσεις τῆς ἐποχῆς. Ἡ χαμηλὴ θέση τῆς γυναῖκας καὶ τὰ παιδικὰ εἶναι παραβλάσματα τῆς ἀριστοκρατικῆς οικονομίας. Ἡ δουλεία ἔχει στενότερη σχέση μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνίας.

Ἡ ἔταιρα εἶταν μέσο γιὰ ἡδονή. Ἡ μόρφωσή της ξεπενοῦσε τὸ ἐπίπεδο τῆς νόμιμης γυναῖκας. Εἶχε ὅμοιο σκοπὸ πάντα νὰ τὴν κάνει ἀπολαυστικότερη. Ἡ Πλατωνικὴ καὶ ἡ Ἀριστοτελικὴ σχολὴ ἔμεναν κλειστές στ' ὄρατο φύλο, ποὺ τότε δὲν περνοῦσε γιὰ ὄρατο. Δηγηθήθηκαν σὺν κἀν ἑσραετικῶ, μιὰ γυναῖκα ποὺ μεταμφιεσμένη κρύπτεσε στὴν Ἀκαδημία. Ἡ Διοτίμα τοῦ Συμπόσιου εἶναι μορφὴ παρῆξεν, τυλιγμένη στὸ μυστήριο, προφήτιστα, ποὺ κατάφερε ν' ἀναβλεπε γιὰ δέκα χρόνια τὸν τρομερὸ λοιμὸ τῆς Ἀθῆνας: «σοφὴ ἦν καὶ ἄλλα πολλὰ — καὶ Ἀθηναῖος ποτὲ θυσσεμένους ποδὸ τοῦ λοιμοῦ δέκα ἔτη ἀναβολὴν ἔποιεσε τῆς νόσου» (Πλάτ., Συμπ. 201 d). Ὁ τι χροιάζεται γιὰ νὰ κάνει ἀποκαλύψεις καὶ νὰ ἐρημνεύσει τὴ μυστικὴ προέλευση καὶ τῆς ὑπερφυσικῆς πράξης τοῦ ἔρωτα.

Τὸ πρόβλημα τῆς γυναῖκας καὶ τοῦ δούλου δὲν ἀπασχόλησε τοὺς ἀρχαίους ὅσο ἔμελλε θὰ τὸ περμέναμε. Εἶταν ἀνάγνη, θεσμός καὶ συνήθεια. Ὅσοι μορφοῦσαν νὰ φτάσουν σὲ συγκρατημένη θεωρία ἀπὸ τὴ θέση ποὺ ἔβλεπαν τὴν κατάσταση. Γιὰ τοὺς καθὼς πρέπει καὶ γιὰ τοὺς ἰδεαλιστῆς εἶταν ἔγλημα νὰ κινήσει

κινεῖς τὸ ζήτημα, ὅπως σήμερα τὸ ζήτημα τῆς ἰδιοκτησίας. Γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ γυναῖκα κι ὁ σκλάβος βρέσκονταν ἐκεῖ ποὺ τοὺς εἶχε τάξει ἡ φύση. Φύση εἶναι ἡ μεταφυσικὴ παραλλαγὴ τοῦ θεοῦ. Ἄτομα κι ἀλόκιλες φύλες γεννήθηκαν γιὰ τὴ σκλαβιά, γιὰ νὰ ὄψηροτοῦν τοὺς ἀνώτερο, τοὺς Ἕλληνας ἰδιαιτέρω, διδάξει ὁ μετὰ τὸν Σταγειρίτη.

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΟΝ ΚΗΡΟ

Στὸν Κῆρο βλέπομα νὰ μπαίνω-βγαίνω ἀνετα νόμιμο, γυναῖκες κι ἔταιρες. Ἡ Θεμισία, γυναῖκα τοῦ Λεοντία τοῦ Λαμιακηνοῦ, πῆρε ἑνεργὸ μέρος στὴ ζωὴ τῆς Σχολῆς. Ὁ Ἐπίκουρος τὴν τρωῦσε ποδὸ γιὰ τὴν ἔπιτανάδα καὶ τὴ μόρφωση, καὶ τ' ἀγορεύει τῆς τόβγαλαν Ἐπίκουρο ὅπως καὶ γιὰ τοῦ Μητροδόμου. Ὁ δάσκαλος τῆς ἔγραψε ἑπιστολὴ ἢ ἑπιστολές (βλ. σ. 144) κι ὁ ἀδελφός του Νεοκλῆς τῆς ἔγραψε τὸ ἔγκωμο. Ἡ φροντίδα τοῦ Ἐπίκουρου γιὰ αὐτὴ ἔθεσε ἀφορμὴ σὲ διασκευοῦς: «Ἐνὺ ἔμεις, γράφει ὁ Κικέρων, ἀπὸ τὰ Χρονικά τοῦ παλιοῦ καιροῦ ξεδιαλέγομα πρόσωπα ποὺ ἔδωκε τὴν ζωὴ τὴν ἔδωσαν σ' ἑνδοξα ἔργα, ποὺ δὲν ἀνέχονταν κἂν ν' ἀκούσουν τ' ὄνομα τῆς ἡδονῆς, στὶς δικές σας τῆς συζητήσεως ἡ ιστορία εἶναι μονική. Ποιὲ δὲν ἀκούσα στὴ σχολὴ τοῦ Ἐπίκουρου ν' ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Λυκούργου, τοῦ Σόλωνα, τοῦ Μιλτιάδη, τοῦ Θεμιστοκλέη, τοῦ Ἐπαμεινώνδα, ποὺ τοὺς ἔχουν σὲ τὸ στόμα ὅλοι οἱ ἄλλοι φιλόσοφοι. Δὲν εἶναι καλύτερο κἂν νὰ πεις γι αὐτοὺς, ἀντὶ νὰ μιλεῖς σὲ χοντροὺς τόμους γιὰ τὴ Θεμισία.» (De fin. II 21, 67-68).

Πολυκριβιότερες εἶναι στὸν Κῆρο οἱ ἔταιρες, μερικὲς γνωστές μὲ τὸνομα καὶ τὴ φυσιογνωμία τους, Λεόντιον, Μαρμάριον, Νικιδιον, Δημηλάτα, νῆς κι ὄμορφες, εἶτε πραγματικὰ εἶτε πλασματικές ἀπὸ τοὺς ἀντίπαλους: «ἐπὶθετικές καὶ νέμα» (Πλούτ., Κατὰ Ἐμκ. εὐθ. 16 p 1097⁴), ὥστε νὰ δύνουν ἀφορμὴ σὲ κωμωχλωσασί. Δηγηῖνταν πὺς ἡ Νικιδιον εἶταν ἐρωμένη τοῦ Ἰσομεντία, ἡ Μαρμάριον τοῦ Λεοντία κι ἡ Δημηλάτα τοῦ Ἐρμαρχου. Ἐλεγαν ἀκόμη πὺς ὁ ἴδιος ὁ Ἐπίκουρος εἶχε σχέσεις μὲ τὴν Ἥδεϊα, Ἰωος καὶ μὲ ἄλλες. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σούσοφο βασιτεῖς ἢ ἀνοσιὰ μᾶς ἔταιρικῆς ἑπιστολῆς τοῦ Ἀλκιφρονα. Ἡ Λεόντιον γράφει τάχα στὴ Λαμία, τὴν ἔταιρα τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητῆ, πὺς ὁ Ἐπίκουρος τῆς ἔβλεπε ἀνο-

πόφορος με τους γεροντικούς Ερωτές του ('Αλκίφρων, IV, 17, παρβ. σ. 127 και 144).

Γιὰ κείνον που έγραψε να βλέπει, αυτά σημαίνουν πως στον Κήπο έγινε κάτι που ξεπερνάει ότι ως τότε είχε γίνει στην Ελλάδα. Η γυναίκα κέρδισε κάποιο βάρθρο, άναπαίνει άνετοίτερα, άναμετρά το μυαλό της με τ' άνοιξιμό και βλέπει πως ή χλιοεικομένη κατωτέροστέη της είναι μύθος. Η έταίρα προσάπτων νιώθει άνακούφιση σ' εκείνο τό κλίμα. Κάποιος ή κάποιου άναγνωρίζουν πως έχει ψυχή, μαζώνται ρι αυτή, την τρυφίζουν μ' έχτίμηση και στοργή. Δέν άρχει ν' άποδειχτεί, άπως στά δικά μας τό χρόνια, πως ή γυναίκα μπορεί ν' άποδώσει.

Περισσότερο άπό κάθε άλλη διακρίθηκε ή Λεόντιον. Μπήκε στό νόημα της διδασκαλίας, διάβασε, έγραψε, έδειξε τό πνευματικά της χαρίσματα. Ξέρουμε πως άπό την πένα της βήγμε ύκολογίσιμη κριτική του Θεόφραστου. Ο Έπίκουρος τή συμπάθεισε, την έλεγε χαιδέυτικά Λεοντάριον, άπως τόν Καλωτή Καλωτάριον. Τής έγραψε όταν είταν μακριά, του έγραψε κι εκείνη. Κι όταν τόν κατηγορούσαν πως κατέβριαν τόσο χαμηλά ώστε να γράφει σ' έταίρες, έννοούν πρώτ' ή Λεόντιον: «και έλλια, δε κολλας έταίρας γράφειν, και μάλιστα Λεοντία» (Διογ. Λαέρτ., X 6). Δέν του συχάρσασαν που προσώφνησε μιάν έταίρα πάλιν και άναξ κι άγαπημένη, άπως είδαμε τό κείμενο στη σελίδα 144. Ο Άριστοτέλης έσυρε πάνω του τους μύθους των δημοκρατικών γιατί έγραψε τό γνωστό ύμνο ή παάνα στον Έρμεία, τόν τύραννο του Άταρνεία, και τόν έβαλε δίπλα στους πιο τμημένους ήρωες, τόν Άχιλλέα και τόν Αίαντα. Τόν μύνησαν ρι άσέβεια κι άναγκάστρισε στις ταραγμένες μέρες του 322 να φύγει άπό την Άθήνα κρυφά: «ίπεξήλθεν εις Χαλκίδα, Ερμιόδοτος αυτόν του Ιεροφάντου άδικη άσέβειας γοαραιμένου, έπειδήπερ τόν θναν έποίησεν εις τόν προσηρημένον Έρμείαν» (Διογ. Λαέρτ., V 5). Στην περίκλιση του Έπίκουρου δέν είναι κανένα καύκαλο εύνοχου τυραννίκου παρά μιá κοπέλα του λαού που ή φύση τή στόλισε μ' έξυπνάδα, άμορφικά και καλοσύνη.

Στή Λεόντιον έμιοστέυεται άκόμα και τήν προεδρεία, που ό έρωφμοι του Κήπου τήν έπαρταν διαδοχικά. Η πράξη διαύρθθηκε άπό τους άντιπάλους σαν άλοχος άπερίγρηκτο, γιατί μιá έταίρα παρουσιάστηκε προεδρίνα της Κοινότητος, ιδιαίτε-

ρα μιá έγγαμια γυναίκα, της Θεμιστίας: «πάνν ένδοδος γενέσθαι Λεόντιον διά χρόνον προσάσαν τών άλλων και δή γαμετής γυναικός» άπως τό λέγει με παράπονο ό Έπίκουρος. Κι ό θεός Άσκληπίδης παίρνει τό μέρος του και δικαιολογεί τήν πράξη, άν διαβάζουμε σωστά μαζί με τόν Christian Jensen εκείνα που δημοσίευσε άπό τό Έρκουλιανό άπό μιá καινούργια έπιστολή του Έπίκουρου (Βυβλιολογ. σ. 212).

ΟΙ ΔΟΥΛΟΙ Στόν Κήπο μαθητεύουν και δούλοι: «συνεφιλοσόφουν δ' αὐτῷ προτρεψαμένωρ και οι άδελφοί τρεις έντες... άλλα και δούλοι Μίς» (Διογ. Λαέρτ., X 3). Συστηματική θεωρία γιά τή δουλεία δε βρίσκουμε στόν Έπίκουρο, έχουμε όμως κάτι οδαστικότερο, τήν πράξη, τήν άνθρωπική συμπεριφορά στους δούλους. Άντίθετα στην παραφορά του Πλάτωνα, όταν του έρταιγε κανένα δούλο (βλ. σ. 250), περίφημη έγινε ή γλώσσα του Έπίκουρου στους δούλους του. Σάν άπάντηση στην προσαγή του Πλάτωνα «σύ τόνιν παραλαβών κόλαζε τόν άνθρωπον» έγω γάρ άργίζομαι» έρχεται τό έπικουρικό, μήν άπλώνεις χέρι στους δούλους, να λυπάσαι εκείνους που σι ύπηρεστούν και να είσαι πρόθυμα συγκαταβατικός στους Ικανούς: «οὐδέ κολλάειν τοὺς οὐκείτας, εὐσέειν μένοι και συγγνώμην αντίξεν τών σπουδαίων» (Διογ. Λαέρτ., X 118). Ο Λαίριτιος έγκομιάζοντας τήν άνωτέροβλητη καλοσύνη του ύκογαμμιάζει τήν ήμερότητα στους δούλους: «καρτε σε τοὺς οὐκείτας ήμερότης, ως δήλον και τών διαθηκών αὐτοῦ και διαι αὐτοῦ συνεφιλοσόφουν αὐτῷ, άν ήν ένδοξότατος Μίς» (10). Ένδοξότατος έδώ σημαίνει ό γνωστότερος. Μά τίς τελευταίες λέξεις της Διαθήκης του άφίην έλεύθερους τους δούλους του: «Άφίημι δε τών παιδων έλευθερον Μίν, Νικίαν, Λύκωνα. άφίημι δε και Φαίθρον έλευθερία».

Ο ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ Είναι τόνοι που πρωτακούονται στην Ελλάδα και που δέν μπορούσαν ν' άκουστούν καλοότερα. Έχει κανείς τήν έντύπωση πως ό Έλληνομός βασίζεται να φτάσει λεπτότητας του άνθρωπισμοσού, που τίς είχε παραμελήσει ως τότε.

Σέ μαλακούς στοχασμούς μάς βυθίζει μιá έπιστολή του Έπίκουρου στο δούλο του, τό Μίν, που είχε γίνει πολύ γνωστή: «τήν λαμπράν καλομένην έπιστολήν» είπε «τήν περιβόητον» ('Επικ. 152, 153). Άπό τίς σωραβαλαμημένες πληροφροές του

Φιλόδημου δε βγάζουμε το σωστό περιεχόμενό της. Καταλαβαίνουμε όμως πώς πραγματευόταν σοβαρά θέματα, τὸν ψυχικό πόνο ἀπὸ τὴς στερήσεως: «τὸ κατ' ἔνδοξον ἀλλοτῆς», τὴν ταραχὴ τοῦ ἀνθρώπου ποῦ ἀπὸ τὸν πλοῦτο πάρει στὴν ἀνάγκη: «οὐκ ἀνάξιον φόβου τὸ κατὰ μετέπεισαν ἐνόηλημα» ('Επικ. 154), τὴς προλήψεως, ποῦ γαμήζον τὸ κεφάλι τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπειδὴ βροσκαται τρυγυρισμένως ἀπὸ πολλὰ φοβὰρὰ πρόματα. Ἐννοεῖ τὸ καπεινὸ ἰδρυκόπημα γιὰ τὴ ζῆση, εἰς προστριβίς, τοὺς κατατριγυριστοὺς, ὅτι ἔμειρε οἱ νεότεροι ἐξιδανικεύοντας χαζοῦλικά τὸ εἶπαμε «βροσπάλη», αὐτὴ ποῦ καπεινῶνται κα ἔξενανῶνται τὸ ἀνθρώπινον ἀξίωμα. Κι ὁ νοθὸς σὲ γλυκιά παραίσθησις πᾶσι νὰ πιστέψει πὸς ὁ Κῆπος εἶχε φτάσει στὴν ἔννοια τῆς χωρὸς ἀντιθέσεως κοινωνίας.

Σεὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ ἀνελήψεις δὲν κρᾶτησαν βῆμα μετὶ τὴς ἄλλης δοξασιᾶς τοῦ δασκαλοῦ κα τῆς σχολῆς. Αἰτία οἱ θλιβεροὶ συνθήμας ποῦ πλάσσαν τὴν προοδευτικὴν τάξην στὴν Ἀθήνα κα εἰς ἰωνικὰς πόλεις. Ἡ ζωὴ κα γυναικᾶ κα παιδιὰ κατάντησε μαρτύριο, ἀφοῦ κλονίστηκε σοβαρὰ ἡ οικονομικὴ βάση. Οἱ ἐπιδρομᾶς, ἐπιτάξεις, ἀρπαγᾶς ὄρχοντο στὴ δυστυχία τὴς δημοκρατικῆς ἰδαιότερα μᾶζης. Ἡ ζωὴ ποῦ προβάλλει μαρῶς στὴν ταραγματῆ σκίση ἔρχεται σὲ πικρὴ ἀντίθεσις μετὶ τὴν παλαιότερη ἑλληνικὴ ἀντίληψη, πὸς ἡ ζωὴ χωρὸς γάμο κα παιδιὰ εἶναι μεγάλη δυστυχία, ἔπος τὸ συγκραταλιάνει ἕνας ἀπὸ τοὺς παλαιότερους πατέρας: «Γαμητέον οὐδὲν πάντως κα τῆς πατρίδος ἔνεκα κα τῆς τῶν παιδῶν διαδοχῆς κα τῆς τοῦ κόσμου τὸ βουον ἔφ' ἡμῖν συντελεσώσεως, ἐπεὶ κα γάμον νὰ οἰκτεῖρονται οἱ ποιητᾶ ἡμιτελῆ» κα ἄπαιδα, μακαρίζουσι δὲ τὸν ἄμφιβαλῆ» (Κλήμας Ἀλεξ., Στρωμα. II, 23 σ. 190, ἐκδ. Stählin).

Οἱ σχετικὰ λίγες πληροφοριᾶς γιὰ τὴν ἐπικουρικὴ ἀποψη ἔρχονται τὸ περισσότερο ἀπὸ ἔχθρικᾶς πηγῆς. Ὁ ἴδιος τὴν εἶχε ἐκθέσει στὴς «Διαποριᾶς» κα στὸ «Περὶ φύσεως» κα μιά περικοπὴ τοῦ Λαέρτιου μᾶς δίνα τὴν οὐσία της. Ὁ σοφὸς ἀποφεύγει τὸ γάμο κα τὰ παιδιὰ. Μόνον σὲ ὀριζιμένῳ περιπτώσει μπορεῖ νὰ παντρευτεῖ, κα αὐτὸ με κάποιον αἰσθημα στενοχωρίας: «καὶ μὴν κα γαμήσαν κα τεκοποιήσαν τὸν σοφόν, ὡς Ἐπίκουρος ἐν ταῖς Διαποριᾶς κα ἐν ταῖς Περὶ φύσεως... κατὰ περιστάσαν δὲ ποτε βίου γαμήσειεν» (X 119). Ὁ Σενέκας στὴ βασικὴ ἐπιφάλαξη

τῶν ἐπικουριῶν, πὸς πολλὰ ἐνοχλητικὰ μαρθεύοντα μετὶ γάμο («multa incommoda admixta sunt nuptiis»), προσθέτει κα τὴν ποιότητα τῆς γυναικᾶς. Εἶναι βαρὶ στὸ σοφὸ νὰ βασανίζεται ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία, ἀν αὐτὴ ποῦ θὰ πᾶρει θὰ εἶναι καλὴ ἢ κακὴ ('Επικ. σ. 98, 6).

Ἡ πολεμικὴ γινόνταν πάλι μετὶ παρεξηγήσεως κα διαστρωφῆς. Γιατὶ συμβουλεύσει τὸ σοφὸ νὰ μὴ ποιεῖται γιὰ οἰκογένεια κα γιὰ παιδιὰ; Φοβᾶσαι μήπως χαλάσει τὴ ζαχαρένια του; «διὰ τὴ ἀποσυμβουλεύσει τὸ σοφὸν τεκοποιεῖν; τὴ φοβῆ, μὴ διὰ ταῦτα εἰς λύκος ἔμπίση;» ('Αρριανὸς, Ἐπικτ. διατρ. I 23, 1). Ὁ Ἐπίκουρος ἀποξένωσε τὸν ἀνθρώπο ἀπ' ἄλα, κοινωνία, πολιτεία, οἰκογένεια, παιδιὰ: «Ἐγὼ οὐ γαμῶ. Οὐδ' ἐγὼ οὐ γὰρ γαμητέον. Ἄλλ' οὐδὲ παιδοποιετέον, ἄλλ' οὐδὲ πολιτευτέον. Τὶ οὖν γίνηται; πόθεν οἱ πολιταὶ; τὴς αὐτοῦς παιδεύσει...; τὴ δὲ κα καθεύσει αὐτοῦς;» (στὸ ἴδιο III 7, 19, Ἐπικ. 825). Ἀηδιασμένους ὁ Ἐπίκουρος μετὶ τὴς πακαρθέλης γιὰ σοφὸ ἔνοστιχο πατρικοῦ ἢ μητρικοῦ φίλτρον ριζωμένον στὴν ἀνθρώπινη φύση ἀπὸ ἀνώτερη δύναμη, γιὰ τὴ «φυσικὴν πρὸς τὰ ἔχοντα φιλοστοργίαν», ἀρνήθηκε τὴν διαρκῆ τέτονον ἔνοστιχου, σύμφωνα ἄλλωστε μετὶ τὴ σεξουαλικῆς του θεωρία. Ὁ ὀλισθῆς αὐτὸς, ὁ κατατριγυρισμένος κα συκοφαντημένος, εἶχε σὲ συγκατακτικὸ βαθμὸ τὴν ἀγάπη γιὰ ἄλλους κα γιὰ ἄλα, τὴν ἀνύκρησις στοργῆ γιὰ τοὺς φίλους, γιὰ ἄλλους εἶχαν γεράσει μαζί του, κα γιὰ τὰ παιδιὰ του, ὅπως τόδειξε σ' ἄλη του τὴ ζωὴ, καθὼς κα μετὶ τὴ φροντίδα ποῦ πᾶρε γι αὐτοῦς στὴ Διαδόχη του.

XI. ΑΦΡΟΔΙΣΙΑ

ΤΟ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΟ Τὸ γενετήσιο φαινόμενον ὁ ἀνθρώπος τὸ εἶδε ἀπὸ μᾶς ἀρχῆς σὰ μυστήριον δυσκολοεξηγήματο κα ἀνησυχητικὸ κα τὸπλῆξε μετὶ μινθῆς καραστάσεως ἀκολουθόντας τὸν πρωτόγονο ἐμφηνετικὸ τρόπο. Ὁ Ἕλληνας, ὀμοια μετὶ τοὺς ἄλλους λαοὺς, εἶδε περισσότερο τὴς κακῆς του πλευρῆς κα μίλησε γι αὐτὸ με τρόπο ποῦ μᾶς παρᾶζει σήμερον. Ὁ ἔρωτας γενικά βαθμολογῆται πολὴ χαμηλὰ κα πᾶσινας ἐλάχιστο μέρος στὴ λογοτεχνία του, ἐνὸ στὴ νύκτα χρόνια δὲν μποροῦμε νὰ σκεπτοῦμε λογοτεχνικὸ ἔργο χωρὸς ἔρωτα. Στὴν μαρθευμένη

ἐκπόθεσι μαιναί μιά διαχωριστική γραμμή. Πανερὰ καὶ γέννησι παιδιῶν, ἰδιαιτέρως ἀρσενικῶν, περνᾷ σὺν κρῆξι ἄγνα καὶ θεάρεστη σ' ὄλους τοὺς λαοὺς. Τὰ παιδιὰ φυλάτθουν τὴν ἱερὴ φωτιὰ τῆς ἐπίτας καὶ οἱ προσφορῆς τοὺς κάνουν νὰ εὐχαριστηθοῦν οἱ ψυχῆς τῶν προγόνων. «Μ' ἔνα γιὰ κερδίει κατεῖς τὴν σφράννα βασιλεία. Μὲ τὸ γιὰ τοῦ γιου φτάνει στὴν θάνασι. Μὲ τὸ γιὰ τοῦ ἔγγονου ἀνεβαίνει στὸ παλάτι τοῦ ἡλιου», διαβάζουμε στὸ Βιβλίο Νόμων τοῦ Μανουῦ (IX, 137). Τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀποψη σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τὴ συνοψίζε, ὅπως εἶδαμε, ἡ περικοπή τοῦ Κλήμη (σ. 282). Ἡ σεξουαλικὴ κρῆξι ἀντίθετα πέρασε σὺν κἀτι κρόστουχο καὶ ἀκάρθεο καὶ ἡ ἀποχή ἀπ' αὐτὴ ἀνεβάζει τὸν ἀνθρώπο σὲ μιὰν ἀνώτερη βαθμίδα, ἀπὸ τοῦ ἰσραῖ ἢ τοῦ φιλόσοφου. Ἡ κατακίχη τῆς ἡδονῆς, ἰδιαιτέρως τῆς σαρκικῆς ἡδονῆς, ἡ ἐκτίμησι τῆς ἀγαμίας ἢ παρθενίας προβάλλει ἀπὸ τοὺς πολὺ καλιῶς χρόνους. Ὁ Βουδδᾶς γεννιέται μὲ ἀμόλυνη σύλληψη. Πολὺ νεώριτερον ἀπὸ τὸ χριστιανισμὸ οἱ ἀνθρώποι βασιανίστησαν ἀπὸ τὸ φόβο τῆς σαρκικῆς ἀμαρτίας.

Μὰ καὶ σ' αὐτὸ οἱ Ἕλληνας κρῆξισαν ξεχωριστὴ θέσι ἀπὸ τοὺς λαοὺς τῆς Ἀρχαιοτήτας. Ἡ «παρρησία» τους στὰ σεξουαλικὰ ζητήματα κάνει ἐντύπωση σ' ἡμᾶς. Ἐρωτας καὶ σεξουαλικὴ ἔνωσι, «φιλότητι μιγῆναι», περνάει γιὰ νόμος ποὺ ὑποχρεώνει τοὺς ἄντρες καὶ εἰς γυναῖκα, «ἡ θήμις ἀνδρῶτων πέλα ἀνδρῶν ἡδὲ γυναικῶν», ὅπως λέγει ὁ Ὀμηρος. Καὶ σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῶν κλασικῶν χρόνων βλέπουμε σχετικὴ ἡρεμία καὶ ἰσορροπία στὸ σεξουαλικὸ αἰσθημα τοῦ Ἕλληνα. Αὐτὸ δὲ σημαίνει πὸς εἴλεψε κἀθε ταρχὴ ἢ πὸς ἡ σεξουαλικὴ κρῆξι βρῆκε τὸ ὑψηλὸ τῆς βάθρο. Ἡ ἀγνεία, ἡ ἀποχή ἀπὸ τε τῶν ἄλλων τῶν οὐ καθαρῶντων καὶ ἀπ' ἀνδρῶς συνουσίας» εἶναι ἀπαίτησι καὶ μ' αὐτὰ τὰ λόγια ὁρίζονται, ἀριστοκρατίσες ποὺ ἤγηροτον τὸ Διόνυσος (Δημοστ., Κατὰ Νεαίρας 1371). Ἀποχή ἀπὸ γυναῖκα καὶ ἀπὸ τὰ δῶρα τῆς Ἀφροδίτης περνάει γι ἀνώτερος βαθμὸς τελειότητας σὺνδς Πευθαγόρειους καθὼς καὶ στὴν ὁρμικὴ διδασκαλία καὶ στὸν ὁρμικὸ τρόπο ζωῆς. Τὴν ὁρμικοπευθαγορικὴ ἀποψη τὴν ἔφερε στὴν Ἀθηναϊκὴ σκηνὴ ὁ Ἐθριπιδῆς μὲ τὸν «Ἰκπάλετο», γιὰ νὰ δείξει, χωρὶς ἄλλο, τὶς ἀντικωνωνικῆς συνέπειες τῆς. Ὁ πὸς τὸ Θεσεία, γέννημα τῆς Ἀμαζόνιας, διδαγμένος ἀπὸ τὸν ἀγνὸ Τιθέα, λέγει πὸς ἡ Ἀφροδίτη εἶναι ἡ

χειρότερη θεά, ἀποστρέφεται τὰ κρηββάτια καὶ ἀποφεύγει τὸ γίμο. Τιμᾶει τὴν ἀδελφὴν τοῦ Φοῖβου, τὴν Ἄρτεμι· «ἀναίανται δὲ λίκτρα καὶ φαῖτα γάμων· Φοῖβον δ' ἀδελφὴν Ἄρτεμι, Διὸς κόρην τιμᾶ μεγίστην διαμόνων ἡγούμενος» (14—16). Στὰ χωρὰ δόση πᾶει νὰ ζητήσει τὴν «παρθένο», ἐπειδὴ θέλει νὰ εἶναι «σῶφρων καὶ κακῶν ἀκήρατος» (949). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, σὺν Πλάτωνα ἰδιαιτέρως, βλέπουμε τὴν προσκόσθια καὶ θεοποίησην τοῦ ἔρωτα. Τὸν βάζει διπλά στὸ πρόσητικὸ χάρισμα καὶ γιὰ ἐκείνημα τὸν παῖρα τὴν ἴδια μυστικὴ πηγὴ. Χάρισμα τοῦ ἔρωτα σὺν ἀνθρώπο εἶναι ν' ἀνεβεί τὰ σκαλοτάθια τῆς διαλεκτικῆς γιὰ νὰ φτάει στὴν κορυφὴ ὅπου στέκται ἡ ἔννοια τοῦ ἀγαθοῦ.

Η ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΗ ΑΠΟΡΗ ΤΟΥ ΕΡΩΤΑ

Γιὰ τὸν Ἐπίκουρο ὁ ἔρωτας εἶτε ἡ γενετικὴ ὁρμὴ δὲν εἶναι κακὰ, συνέργεια τοῦ σατανᾶ, ὅπως τὸ φαντάστηκε ὁ μεσαιωνικὸς ἀνθρώπος, εἶτε ὅμως κἀτι ἀνώτερο ποὺ ἔχει θεϊκὴ προέλευσι: «Ὁδὲ θεόπεμπτον εἶναι τὸν ἔρωτα», ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Λαῖτιος (X 118). Δὲν πρέπει δηλαδὴ νὰ βλέπουμε σ' αὐτὸν μυστήρια καὶ θαύματα.

Ὁ ἔρωτας εἶναι μιὰ δυνάτη φυσικὴ ὁρμὴ καὶ σὺν τέτοια κρῆσει νὰ ἱκανοποιηθεῖ μέσα στὰ ὄρα τῆς λογικῆς καὶ τῆς φρονιμάδας. Διαφορετικὰ κατανεῖα πάθος, καὶ ὅπως τὰ ἄλλα πάθη, ὁ θυμὸς, ἡ πικνοεξία, ἡ φιλοδοξία, οἱ δευδαμονίες, ταρῆει μὲ τὶς παρφορῆς καὶ τὶς τρυκμῆς του τὴ γαλήνη, ποὺ εἶναι βασικὴ προϋπόθεσι γιὰ τὴν εὐδαιμονία καὶ τὴ φρονιμάδα.

Τὸ θέμα ἀπασχόλησι σοβαρὰ τοὺς ἐπικουρείους, σὰ φυσικολογικὴ λειτουργία (σύλληψη, γέννησι) καὶ σὺν πρόβλημα κοινωνικῶ, ποὺ ταραξε τὴν ἐποχή. Ὁ ἴδιος ὁ Ἐπίκουρος ἔγραψε πραγματεία «Περὶ ἔρωτος». Μπορεῖ νὰ μιλοῦσε γι αὐτὸν στὸ «Περὶ καθῶν δόξαι πρὸς Τιμοκράτην» (βλ. κατάλογο Διογ. Λαῖου, X 27—28), χωρὶς ἄλλο ὅμως στὸ μεγάλο ἔργο του «Περὶ φύσεως», ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὴν ξεχωριστὴ θέσι ποὺ δίνει τοῦ ἔρωτα ὁ Λουκῆτιος στὸ ποιήμα του.

Οἱ πληροφορίες μας ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἐπίκουρο εἶτε ἀπὸ ἑλληνικὰ κείμενα εἶναι φτωγικῆς. Ἐχομε ὅμως τὴ μαρτυρία πὸς τὸν ἔρωτα τὸν ὄρει: «σύντονον δερεῖν ἀφροδισίαν μετὰ ὄστρον καὶ ἀδηνονία» (Ἐπικ. 483). Ἡ γενικὴ ἐντύπωση εἶταν ποὺ καταδίαζε τ' ἀφροδισία σὺν κἀτι ἐνοχλητικῶ: «οἱ μὲν γὰρ ὑπέ-

λαβον ἀκλῶς φαῦλον τὸ ἔρᾶν». Ἡ σκωπτικὴ ὁρμὴ πρέπει νὰ κερτιθεῖ μέσα στὰ καλὰ ἦθη καὶ στὲς ἀκαίτητες τῆς ἡλικίας, ὅπως ἔκλεισε τὸ δεπλὸ παρῳδιακὸν σὲ μιὰ συμβουλευτικὴ ἐπιστολὴ.

Μαθαίνα, γράφει σ' ἓνα νόιο, πὺς ἰσχυρτερὴ σαρκικὴ ὁρμὴ σὲ παρέχει στ' ἀφροδίσιον. Ὅσο λοιπὸν δὲν παραβίνας τοὺς νόμιους οὕτε ταράξεις τὰ καλὰ ἦθη, δὲν κυκρίνας κανένα, δὲν περιβίεις τὴν ὑγίαι σου καὶ δὲ σπαταλᾷς τὴ ἀπαραίτητα γιὰ τὴ ζῆση σου, ποιεῖς ἂν ἀκολούθῃεις τὴς ἐπιθυμίας σου ὅπως σοὶ ἄρσκει. Είναι ὅμως ἀδύνατον νὰ ἐσώθῃεις κανένα ἀπ' αὐτὰ τ' ἀποσι. Γιατὶ τ' ἀφροδισια ποτὲ δὲν ἀγελοῦν, νόσιαι εὐχρηστικόμενοι ἀν δὲ βιάσθων: Ἐπινοήνομαί σου τὴν κατὰ σάρκα κίνησιν ἀφροδίσιον διακίσειαι πρὸς τὴν ἀφροδισίον ἔντευξιν. οὐ δὲ ὅταν μίτη τοὺς νόμιους καταλύης μίτη τὰ καλῶς ἔθει κείρινα κινῆς μίτη τὸν πλησίον καὶ λυβῆς μίτη τὴν σάρκα καταζήνης μίτη τὰ ἀναγκαῖα καταναλίσης χωρὶς ὅς βούλει τῆ σπουτῶ προσιόσει, ἀπὴχανον μίνοσι γιὰ τὸ μὴ οὐχ ἐνὶ γῆ τινι τοῦταν συλίσθαι· ἀφροδισια γὰρ οὐδέποτε ὄνησιν, ἀγαπητὸν δὲ εἰ μὴ ἔβλωνεν» (Γ. Β. 51).

Ὁ συγκριτικὸς σὲ σεξουαλικῶ ἔρχεται σὺ συνέπειαι τῆς ἀντρέιας γενικῶ διδασκαλίας τῆς Σχολῆς. Είναι ἀνάξιον σ' ἓνα ποῦ θέλει νὰ πρῶσει γιὰ κάπως ἀνώτερος νὰ ταυλαβῶνται σὲ παρῳδιουσις ἔρωτες: «γυναικί τε σὺ μαγίσσεσθαι τὸν σοφὸν ἢ σὲ νόμοι ἀπαγορευέουσι» (Διογ. Λαέρτ. X 118).

Ο ΕΡΩΤΕΜΕΝΟΣ ΤΟΥ ΔΟΥΚΡΗΤΙΟΥ Στὸ Λουκρήτιο ἀντίθετα ἔχουμε γιὰ τὸ σεξουαλικὸ δλόκληρη διατριβή, ποῦ πιάνει 257 στίχοις στὸ τέλος τοῦ IV Βιβλίου (1080 - 1287). Είναι βέβαιον πὺς στὲς βασικῆς γραμμῆς ὁ ποιητῆς ἀκολουθεῖ τὴ διδασκαλίαι τῆς Σχολῆς, ἴσως τὴν ἔκθεσιν σὲ «Περὶ φύσεως», ἀφοῦ τὸ ποιημα τὸ Λουκρήτιου είναι πραγματεία φυσικῆς, ποῦ εἶχε ὑπόδειγμα τὸ ἔργο τοῦ ἀρχηγοῦ. Μὰ στὸν πίνακα τοῦ Ὀ Λατίνος τράβηξε δυνατότερα τὴς σκωπτικῆς γραμμῆς, ἠρώσεις καὶ εἰκόνας είναι τραχύτερες, ἀνάλογα μὲ τὴ ρωμαϊκὴ ἰδιοσυγκρασία καὶ τὲς προσωπικῆς ἴσως ἔμπειρίας τοῦ ποιητῆ.

Στὴν ἀρχὴ ἔχουμε μιὰ φυσιολογικὴ ἐρμηνείαι τῆς σεξουαλικῆς λειτουργίας, θετικὴ καὶ μηχανιστικὴ, μὲ τὲς συνηθισμένους στὴν ἀρχαία ἐπιστῆμην συγκρίσεις καὶ παραμοιώσεις, περιέργως καὶ λίγο πειστικῆς γιὰ μᾶς σήμερα. Ὅταν ἡ ἀρσθία ἀρχίζει νὰ βαρβατεῖται τὰ μέλη, ταράζεται τὸ σπέρμα μέσα στὸ κορμὶ, ἐκχύνεται ἀπὸ τὴ διάφορα μέρη του, μαζίνεται σὲ ὀρισμένα σημεῖα καὶ ἐκπνέει τὰ γεννητικὰ ὄργανα. Κι ὅπως ὁ πλεγόμενος πεί-

φτει πρὸς τὸ μέρος τῆς πληγῆς του, ἔτσι ὁ χτυπημένος ἀπὸ ἔρωτα ζητᾷ νὰ ξεθυμᾷει στὸ πρόσωπον ποῦ τοῦ γέννησι τὴν ἐπιθυμία. Μιὰ ποῦ στάζει μέσα μας τὴν πρώτη γλῶσσα, μᾶς ἔξουσιάζει ἡ ἀνησυχία. Ἡ εἰκόνα του είναι ἀδύνατον στὰ μάτια μας, τὸ γλυκὸ του ὄνομα ζῶνει τ' αὐτιά μας. Μὲ εἰς ποῦ ρευστικῆς λεπτομέρειας περιγράφει τὸ ἄγριο ἀγκάλιασμα τῶν ἐρωτευμένων. Ὅμοιο ὅσο τόχομας τόσο περισσότερο φλέγεται ἡ καρδίαι μας ἀπὸ τὴ μαγία τῆς ἐπιθυμίας. Δὲ μοιρίζει μὲ τὸ φαγὶ καὶ τὸ ποτὸ ποῦ μπαίνουν στὸν ὄργανισμὸ. Ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τ' ἀπαισιὰ εἰδῶλα, μ' ἑλπίδες ποῦ γλήγορα τὲς παίρνει ὁ ἀγέρας.

Ἡ ζωὴ τοῦ ἐρωτευμένου είναι παικνίδι στὲς ἰδιοπροσιές τῆς ἀγαπημένης. Γιὰ νὰ χαρογελοῦν σὲ ἀρματισμένα κῶμα τῆς γοθάια τῆς Σικελίας, νὰ λαμποκοποῦν σὲ δάχτυλά τῆς μεγάλα σμαράδιαι χρυσμένα χρυσάφι, γιὰ νὰ πίνουσι τὰ βελούδα ἀφροδισίου ἴδρωμα. Περιουσία τίμα κερδισμένη ἀπὸ τοὺς πατερᾶς μεταφράζεται σὲ διαδύματα, σὲ μίτρες, σὲ ῥόμπες. Συγκόσια, ὅπου τὰ φαγὰ καὶ τὰ στολίδια συναγίνονται μὲ τὴν ἐπιθέθειαι, παικνίδι, ποτῆρα ποῦ ἀδύνατον γαμῶσι, ἠρώματα, σκερῖνα, γυρίαντες. Μάκτιος κόπος. Ἀπὸ τὴν κηγὴ τῆς ἰδονῆς περῖται ἡ κίρα, ποῦ μίσι στὰ λεύουδα ἀρσίζει τὸν ἔρωσθὶ ἀπὸ τὸ λαμῶ.

Εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς παραλυμένης Ρώμης τοῦ πρώτου π.Χ. αἰώνα, ποῦ, ἀφοῦ ἐσφαζέ, ὀμίμαζε νὰ ἀρμαζε νὰ κλύουσι τὸν λαὸν, ἔξηνυχτοῦσι σὲ ἀμαρτωλῶν συμπόσια. Είναι ἀνάξιαι ἡ ἀγαπάτησιν τοῦ ἐπικουρῆσιου στὸ ἀποκορυστικὸ ὄταμα (IV 1120 - 1150).

Ἀπὸ τέτοιον πάθος δὲ θ' ἀφήσει τὸν ἑαυτὸ του νὰ κυρτετεῖ ὁ φωτισμένος ἀνθρώπος. Καλύτερα νὰ ξεθυμᾷει στὸ πρώτο κορμὶ ποῦ θὰ βρεθεῖ μπροστὰ του παρὰ νὰ ἔξουσιαστεῖ ἀπὸ μιὰν εἰκόνα. Αὐτὸ ποῦ λέμε ἐκλογὴ, προσίμηση, ψυχικὴ συγγένεια, συμφωνία χαρακτήρων, είναι κλάνη καὶ ξεγέλασμα. Σὲ στίχοις ποῦ ἔγναν περιφρημὸν τραγοῦθησε τὴ στραβομάρα τῶν ἐρωτευμένων, ποῦ ξετρελλώνονται μὲ ἀσχημονύγαιες καὶ λατριουσι ἀποκορυστικῆς. Ἡ ἀρῖνια σου γίνεται μελιχρόματη (melichrus), ἡ πρῶσινομάτα είναι ἡ ἴδια ἡ Παλλάδα, σωστὸς σπᾶγγος καὶ στέμα... νὰ τὸ ζαρκάδι, ἡ νάνισσα είναι μιὰ ἀπὸ τὲς Χάριτες, ἡ ψηλὴ νταρνέναι είναι θάψιμα, γεμάτη μεγαλείο, ἡ ποσθὴ, ποῦ δὲν μορεῖ νὰ ἔσοτομῶση λείη, γλυκοκίλαθη, ἡ μουγγί, γεμάτη φροσιμάδα... μιὰ χιλού, σωσθὴ φωνὰ φιλμῶντων.

Ὅλο τὸ κορμάτι (1160-1170), ποῦ τὸ μιμήθηκε μὲ τὴ λεπτὴ τέχνη του ὁ Μολιέρ σὲ Μισῶνθρακο (II, 5), ἔρχεται ἀπὸ ἑλλη-

νική πηγή, από κανένα ποιητή της νέας κωμωδίας, όπως το δείχνουν όλοφανερα οι ελληνικές λέξεις που τις μεταγράφει (μείλχρους, άκοσμος, δορκάς, Χαρίτων μία κλπ.). Σημάδι της στενής επαφής με το διανοητικό κόσμο της μεταλεξανδρινής Ελλάδας.

Μαργιτεί άκόμα, όπως όλο το ποίημα του Λουκρήτιου, τη μεγάλη οικειότητα των Ρωμαίων με την ελληνική παιδεία. Ό 'Ιπποκράτης ήδη, ό μεγάλος Έλληνας γιατρός του δου αιώνα, είχε διδάξει, πως το σπέρμα του άντρα και της γυναίκας ξεχώνονται άπ' όλο το σώμα: «ή γονί έξίρχεται και της γυναίκας και του άνδρος από παντός σώματος» (Περί γεν. 8). Την ίδια γνώμη είχε κι ό Δημόκριτος, πως το σπέρμα δηλαδή ξεκινάει «άφ' όλων των σωμάτων και των κυρωτάτων μερών, όσον όσων σαρκών και ίνών» (55 Α 141 D.). Το Δημόκριτο φαίνεται περισσότερο ν' άκολουθεί ό Λουκρήτιος, έπειδή γιά τον 'Επίκουρο έχουμε μιá πληροφορία του 'Αέτιου, πως το σπέρμα το ήθελε «ψυχής και σώματος άπόσπασμα» ('Αέτ., V 3, 5, Dok. Gr. p. 417, 'Επικ. 329). Ό Πλάτων δίδασκε πως βαστάει από τον εγκέφαλο και το νωτιαίο μυελό (Τιμ. 91α, 74 α). Τις γνώμες αυτές, ιδιαίτερα του Πλάτωνα, τις κολλήσαμε ό 'Αριστοτέλης, που όπισθόηριζε πως το σπέρμα είναι καταστάλαγμα («περίττωμα») της τροφής γενικά. 'Η φράση «μιά που στάλαξε μέσα μας την πρώτη γλώσσα» («primum Veneris dulcedinis in cor stillavit gutta», IV 1059) είναι άνέμνηση του εδριμδικού στίχου: «'Ερως 'Ερως . . . όστις στάζεις πόθον εισάγων γλυκεϊαν ψυχαις χράιν» ('Ιππολ. 527). Μ' όλη την προσπάθεια που βάζουμε να κάνον ό κορυφαίος, μένει μέσα μας ένα όραμα καθορισμένο αίσθημα, πως στην αντίληψη του σεξουαλικού οι Έλληνες δέν μπορούσαν να ύψωθούν όσο σε άλλες περιοχές της διανοητικής και συναισθηματικής ζωής.

'Ανασαινουμε από το βόρος του πνευρωτου φιλιππικου διαβάζοντας στο τέλος της λουκρητικης διατριβής: Δέν είναι ένέργεια θεική ή τά βέλη της 'Αφροδιτης που κάνουν ν' αγαπήσουμε καριά φορά μιá γυναικούλα με πολύ μέτρια όμορφιά. Μιá διαγωγή της, με την περιποιητικότητα, με το φροντισμένο κορμί καταφέροντα τον άντρα να μοιραστεί μαζί της τη ζωή (IV 1278-1282).

ΒΙΒΛΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η Φ Υ Σ Ι Κ Η

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ: Η ΚΑΝΟΝΙΚΗ

ΣΕΚΑΘΑΡΙΣΜΑ ΜΕ ΤΗ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ

Όσοια στην άπότασή μας είναι ή αίσθηση. Το κελόριο θαύμα που το νιώθουμε σάν κάτι έξω από μας, λήψεις, χρώματα, ήχοι, μυρωδιές, είναι το πρώτο συνειδητό, προτου νιώσουμε τον έαυτό μας. Το άντικείμενο θάλας κανείς έρχεται πριν από το ύποκείμενο. Σωστότερα, τά δυό πάνε μαζί. 'Από το άντικείμενο μέσα πρόβαλε το ύποκείμενο. Το πιό πέρα δούλεμα του ύλικού που δίνει ή αίσθηση, δηλαδή παρίσταση, έννοια, κρίση, συλλογισμός, είναι συνέχεια της κοσμικής λειτουργίας που γέννησε τη συνείδηση.

'Ο τι νιώθουμε σάν αίσθημα είναι ή μοναδική πραγματικότητα. 'Αν' όμορμιά όμας κοινωνική είτε με άσύνειδη ξεγελαστική παραίσθηση είτε με συνειδητή διαστροφή, ό άνθρωπος ζήτης κάτι πιό πέρα από την αίσθηση, κάτι άπόκρυφο, που φανερώνεται σε μιαν άνώτερη γνωστική δύναμη, τη νόηση, ή σε κανένα μυστικό αίσθητήριο, την ένόραση είτε το φώςομα. 'Ο μέθος πρώτα ζήτησε πάνω από την πραγματικότητα όλόκληρο φανταστικό κόσμο. 'Η μεταφυσική συνεχίζοντας το έργο του μέθου κλάστηκε από τη σχέση του ύποκείμενου, του νού, και του έξωτερικού κόσμου, ώστε το γνωσθεωρητικό πρόβλημα, όπως είπαν τις τέτοιες έρευνες, κατάνησε το κεντρικό και σε μαρκές, νεότερες ιδιαίτερα σχολές, το κύριο φιλοσοφικό πρόβλημα.

'Η ιδεαλιστική φιλοσοφία στο πρόβλημα αυτό βρήκε άνετο έδαφος γιά νοητικές άκροβασίες. 'Ο πρώτος και πιό πρόχειρος γόφος είναι ό λυχνρισμός, πως οι αισθήσεις μάς γελούν και δέν μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη σ' αυτές. Κακοί μάρτυρες οι

αισθήσεις, είτε ο σκοτεινός Ἡρακλείτης, και συμφωνήσε μαζί του ο ὀλισθητής Δημόκριτος. Ὁ κόσμος δὲν εἶναι τέτοιος ὅπως τὸν βλέπουμε, γιατί με τὴν αἰώνια ροή καὶ ἀλλεῖλα ἑγγεῖα τὰ αἰσθητήρια μας. Τὴν ἀληθινή του οὐσία τὴν ξεδιπλώνουμε με τὴ νόηση. Ἡ ἔννοια, ἀσάλευτη, ξελακρωμένη ἀπὸ συμπωματικὰς ποικιλίας τῶν αἰσθήσεων, εἶναι ἡ ἀληθινὴ πραγματικότητα, ὅπως δογματίσσε ὁ γενάρχης τῶν ἰδεαλιστῶν Παρμενίδης. Τὴν ἀλήθεια τὴν βρῖσκεις, εἶπε ὁ Σωκράτης, ἅμα δόσεις τὸ σφιστὸ ὄρημα. Ἡ λέξη ἀλήθεια σήμαινε ἀρχικὰ τὸ πραγματικόν. Ἀρχὴν ὄμως νὰ παίρνει ἀπόχρωση μυστικὴ, ποὺ τὴν δυνάμωσαν οἱ μεταλεξάνδρηνες θρησκευτικαί. Πυθαγορικός, ὀρφικὸς καὶ ἑλλατικὸς ἰντελλεκτουαλισμὸς ἐτοίμασαν τὸ δρόμο στὸ κοικλοθέατρο τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν.

Ἔτσι φάσαμε ὅτι προσημικά τὸν καινὸ νοῦ συμπρόσφατα. Ὅτι μὰς πληροφοροῦν οἱ αἰσθήσεις εἶναι κατὰ παρακαταῶν καὶ πρόστυχα, ὅπως ἡ τῆξ τῶν γεωργῶν καὶ τῶν τεχνιτῶν. Ἡ φυσικὴ ἐπιστῆμη δὲν ἔχει ἀξία, ὅστε μισοῦν νὰ μᾶς δόσουν ὁπωσὶ γνώση πράγματα ποὺ τρέχουν καὶ ἀλλάζουν. Πάνω ἀπ' αὐτὰ βρῖσκεται ἡ ἀριστοκρατία τοῦ νοῦ, οἱ ἰδέες, ποὺ ξεπερνᾶς καὶ ἀετηνὴ μίμησὴ τους εἶναι τὰ ἐπίγεια.

Γέγοι σὺς ἰδέες φαντασίαι ἰδρωκόσσηαν, ἀε μεγαλιτερο μιλιστα βουθι, καὶ οἱ νεότεροι. Ἐστῆσαν στὸ σημεῖο ν' ἀνετηνὸν τὴν ὕπαρξὴ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Ὁ ἀρχαιοσκοπος Μπάρκλεϊ δογματίαι πᾶς ὅτι νιόθωσεν ὁάν αἰσθητὸ εἶτε ὕπαι, εἶναι παραστώσεις μοναχῆ, κατὶ πνευματικὸ ἡηλαθὶ, ποὺ ἔχουν πηγὴ τὴ θετικὴ δόανουα. Ἐτε ἀποστηρίξαν πᾶς ὕπαρξη μὲ ἀποθῆσση πραγματικῶτητα, ποὺ τὴν κλέβει ὁ κόσμος με τοὺς ἔρωτους τύπους του ὁ νοῦς, ὅπως δίδαξε ὁ Κάντ, ὁποστηρίωντας μέρα μεσημέρι πᾶς ἔβω ἀπὸ μᾶς δὲν ὑπάρχει χᾶρος ὅστε χρόνος. Σὺς μέρες μας μαχισμὸς καὶ μεταφωικωτικισμὸς, φανταστικωα καὶ ἑπιστανουαλισμὸς σποτιῆσαν νὰ βροθὸν κατὶ ἰδαιτερο, ἀνετήρητο ἀπὸ τὴν ἡμεραία.

Αὐτὰ ἐπταίξαν μετρεδεμένο κουβέρδι, ποὺ στάθηκε τροχοπέδη στὴν ἔρευνα. Προτοῦ προχωρήσεις, σοῦ λένε, στὰ προβλήματα πρέπει πρῶτα νὰ δομηθῶσις τὸ γνωστικὸ σου ὄργανο, ἂν εἶναι ἱκανὸ νὰ τὰ λύσει. Εἶχε γίνεϊ κατὶ αὐτόντοιο σὺς σχολές, πᾶς τὴ φιλοσοφία ἔσπερε νὰ τὴν ἀρχίσουν με μιὰ θεωρία γὰ τὴ γνώση, ἂν καὶ ὡς τοῦ βραθμὸ τὸ μυαλὸ μαπορεῖ νὰ βρεῖ τὴν ἀλήθεια. Αὐτὸ γὰ τοὺς Ἀρχαίους εἶταν ἔργο τῆς λογικῆς, ποὺ μέσα της ἔκαινε καὶ ὅτι σήμερα λέμε γνωσιοθεωρία. Διαφωύσαν τὴ φιλοσοφία σὲ τρία μέρη: λογικὴ, φυσικὴ καὶ ἠθικὴ.

Τὸ πρῶτο μέρος, ἡ λογικὴ, ὅπως εὐ μεγαλιτερο βαθμὸ σποῦς νεότερους ἡ γνωσιοθεωρία, καταντοῦσε ὀδοκῆραλος καὶ ἔρωαγε

τὴ φιλοσοφία. Εἶτανε πληγὴ σὺς σοκρατικῆς σχολῆς τὸ ἔγνοχασομέρι, οἱ σταυρολεϊτικῆς μικρολογίαις, ὅπως ἔκιναις ποὺ εἶδωμεν στὸ Σπῆλωνα ἡ τὸν Ἀνασθένη (σ. 254), ποὺ γι αὐτὸ πῆσαν τ' ὄνομα ἡριστικῆς. Τὸ χαρακτηριστὸ αὐτὸν τὸν κῆρτοσαν πολλῆς μετακατωνιανῆς ἰδαιτερα σχολῆς. Κοκαπῆζοντας ἀδιάκοπα πᾶς κρέπαι καὶ συλλογιένται, ξεμαθαίνουν καὶ συλλογιένται.

Ὁ Ἐπίκουρος βρῖσκε τὸν ἀγέρα τοῦ καιροῦ του, ὅπως ἔκιναις τὸ δικὸ μας, φωρτωμένο ἀπὸ τέτοιαις ψευτοσοφίαις. Μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ διαύγεια καὶ τὸ ἀνδρακὸ σθένος, ποὺ χραιῆζεται μακρὸς σπὸν ὄραδικὸ παραλογισμὸ, ξελακρωσε τὸ μυαλὸ ἀπὸ τὸ βέρος τῆς ἄγνοιας λογοτριβῆς, ποὺ τὴν ἔλεγαν λογικὴ ἡ διαλεχτικὴ. Τὸ εἶπε ξεκαθῆρα καὶ χωρὶς περιστροφῆς. Ὁ ὄρημας δὲν ὄφραλεϊ, οἱ θεωρίαι γὰ διαίρεση, συλλογισμὸς καὶ ἀποθῆσση συχῆζων περισοῦτερο παρὰ βροθῆζων τὴν ἔρευνα. Τὴν τέτοια λογικὴ ἡ διαλεχτικὴ τὴν καταδικάζει σὸν περιττὴ ἡ καὶ παραελανητικῆ. Τοῦ ἔρευνητῆ τοῦ τράναι ν' ἀκολουθῆσαι τὴ γῆλωσα ποὺ μιλᾶν τὰ πράγματα: «τὴν διαλεκτικὴν ὡς παρελκοσαν ἀποδοκομαζῆζων. ὄρηκλιν γὰρ τοὺς φυσικὸς χωρεῖν κατὰ τοὺς τῶν πραγμαῶτων φθῆγγους» (Α. Λ., 31). Ὁ Ἐπίκουρος καταφωρνεῖ καὶ χωροῖδεις δλόκῆρη τὴν διαλεχτικῆν, γράφει ὁ Κικέρων (Luculli c. 30, 97, Ἐπικ. 376). Ὁ Μητροδῶριος σὲ ἰδαιτερο σύγγραμμα τὰ εἶχε ψάλα τῶν διαλεχτικῶν: «Πρὸς τοὺς διαλεκτικῶς», ὅπως διαβῆζουμε στὴ βιβλιογραφία τοῦ Λαέρτιου (34).

Δὲν τοῦ τὸ συγκῆρασαν οἱ θεωκόλεις τῆς φιλοσοφίας. Νὰ παραλεῖγει δλόκῆρη κῆλο, νὰ μιλᾶει με περιφρόνηση γὰ τοὺς ὄρημας καὶ γὰ τὴ δεξιοσχρία τῶν συλλογιωτικῶν τίκων, ὁ ἀσάειυτος (Ἐπικ. σ. 177, 13). Ὁ Κικέρων τὸν ἔραδαίαι: «Στὸ δεύτερο μέρος τῆς φιλοσοφίας, τὸ σχετικὸ με τὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἔκθεση, ποὺ λέγεται «λογικὴ» ἡ ἑλληνικῆ γράμμαται σὲ κῆμελο, ὁ Ἐπίκουρος σας εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη σου, ὁ λῆτελα ὄρηκος καὶ γυνῶς. Ἐπταίρει τοὺς ὄρημας, δὲ λέγει τίκατε γὰ διαίρεση καὶ χωρισμὸ σὲ μέρη. Δὲν ἔτηρη πᾶς καταπρόνωται καὶ τράναι σὲ συμπῆρασμα ὁ συλλογισμὸς, δὲ δείχνει πᾶς λόνεται ἔνα πηγαιδικὸ ἐπιχείρημα καὶ πᾶς ξεκαθῆζονται πὲ διαφοροῦμενα (ambigua). Τὸ κῆρτῆρο τοῦ πραγματικῶν τὸ βῆλαι σὺς αἰσθήσεις» (De fin. I, 7, 22).

Μερικὸι γὰ νὰ τὸν ξελακρωῦσαν ἔλεγαν πᾶς ἡ καταφωρνεῖ τοῦ δὲν εἶναι σὲ κάθε λογικὴ παρὰ σὲ λογικὴ τῶν Στωικῶν, ποὺ συνεχῆζοντες τὸν Ἀριστοτέλη ἔρωταν στὴ δεχοτόρηση τῆς τριχῆς καὶ τὸ εἶχαν πᾶρει ἀπάνω τους γὰ τὸ φιλοδοῦμενα τῆς λογικῆς: «μέγα φρονοῦσι ἐπὶ τῆ τῶν λογικῶν ἐπεξεργασίαις, εἰλλοι δὲ ἔσαν οἱ φωοι μὲ κοινοῦς αὐτὸν

τὴν λογικὴν παρεξηθεῖται, μόνον δὲ τὴν τῶν Στωϊκῶν. Ὅσα δὲν ἔ-
παιε να κρησά τὰ τρία μέρη τῆς φιλοσοφίας (Σίβειος, Πρὸς Δογματ. I μυσθ.
VII) 14 κκ., Ἐπιστ. 177, 18 κκ.) Κι ὁ Σενέκας, ποὺ ἔζησαμε τὴν κρησά
συμπάθειά του πὸν κρησάσιμένο τοῦ Κέρου, ζῆται καὶ τὰ μεταλάσι λέ-
γοντας πὸς ἡ διαφορά εἶναι στίς λέξεις. «Οἱ ἐπισκοφῶναι ἠπόθεσαν πὸς
εἶναι δυὸ τὰ μέρη τῆς φιλοσοφίας, τὸ φυσικό καὶ τὸ ἠθικό, τὸ λογικό
τὸ κρησάσιμον... Μά στήν κρησά ἀναγκάστρησαν νὰ τὸ ἠενοφῶνουν μὲ
ἄλλο ὄνομα» (Ἐπιστ. 89, 11, Ἐπιστ. 242).

Ἡ δημιουργική ἀεία τῆς πολεμικῆς εἶναι φανερή. Τὴν εἶχε
γνώσει ὁ ἐξάριετος Cassend: «Στὴ σχολή του, γράφει, δὲν ἔχα-
ναν τὸν κρησά τοὺς εὖ συζητήσις γὰ τὸν κρησάδοιλο, τὰ κρη-
σατα, τὸ σκεπασμένο, ποὺ τὰ εἶχαν κρησάσιμονα τοὺς οἱ Στωϊ-
κοί». Ἀγαλυτικότερα ὁ Lange στήν Ἱστορία τοῦ ὕλισμοῦ: «Ἡ
λογική εἶναι ἡ ἐπιστήμη ποὺ ὁ Ἐπίκουρος τῆ δουλίεμε γατότερο.
Μά τὸ ἔκανε ἀπὸ σκοπὸ καὶ γὰ λόγους ποὺ τρησὺν πολὸ τὸ
μυαλὸ καὶ τὸ χαρακτήρα του. Ὅταν θυμάται κανεῖς πὸς οἱ πε-
ρισσότεροι Ἕλληνες φιλόσοφοι ζητοῦσαν νὰ φανεξῶνουν μὲ θέσις
κρησάδοξολογικές, μὲ τὴ λεπτολογία τῆς διαλεχτικῆς καὶ πὸς
μπεθεσαν κρησάσιμονα τὰ ζητήματα ἀντὶ νὰ τὰ φρησῶνουν, πρη-
παὶ νὰ ἔπαινεσι τὴν ἐθνηκρησά τοῦ Ἐπίκουρου ποὺ καταθῆσισε
τὴ διαλεχτικὴ σὴν ἀνάφρη καὶ μάλιστα βλαβερή. Ἐτα δὲ
μετακρησάσιμονα ὁρολογία τεχνική μὲ κρησάσιμονα ἐκφρησῶσις παρὰ
τὰ ἔξηγοῦσε ἔλα στήν κοινή γλῶσσα» (1ο μέρος, 4ο κρησά.). Ὁ-
μορφα τὰ εἶπε ὁ A. Leffèvre στήν κρησάσιμονα ποὺ εἶδαμε (σ. 188).
Εἶναι γνωστὸ πὸς γὰ τὴ διαλεχτικὴ δὲν ὑπάρχει ἰδαίτερη ἐπι-
στήμη γνωσολογία. Ἡ ὕλιστικὴ διαλεχτικὴ, ποὺ ἀποκαλύπτει
τοὺς γενικὸς νόμους τῆς κοινωῖας καὶ τῆς νόησης, εἶναι ἡ μο-
ναδικὴ θεωρία τῆς γνώσης. «Κλείνει μέσα τῆς ἔκαστο ποὺ ὀνο-
μάζου τῶρα θεωρία τῆς γνώσης, γνωσολογία».

Ἡ ἀντιπῆθεια τοῦ Ἐπίκουρου σὲ ἄγωνα λογικά παιχρίδια
κρησάσιμονα ὡς τὸ σημεῖο νὰ μὴν ἔχει ἔμπεσιμονα ἀκόμα καὶ
σ' εἰσὶνα ποὺ τὰ λένε βῆση τοῦ λογικοῦ, στίς λογικές ἀρχές. Μιά
κρησάσιμονα μᾶς λέγει πὸς ἀρνηόταν νὰ ὑποτάξει τὴ σάψη του
στὸ λεγόμενο ἐνόμο τῆς ἀντίφρησης. Στὴ διδῆξε μὲ τὸ ἦ, ὅταν
μιά ἀπὸ τίς κρησάσιμονα ἀληθείς, ψεῖδετα ἀναγκαστικά ἡ ἄλλη:
«Ὁ Ἐρμαρχος ἀίρη ἡ θά ζεῖ ἡ δὲ θά ζεῖ». Τέτοια ἀναγκασμό-
τητα, εἶλαγε, δὲ βρησάσιμονα σὴ φῶση τῶν κρησάσιμονα, ὅτε μπο-
ρῶ νὰ δεσμεῖσιονα τὴ βούλησή μου μὲ τέτοια λογικά παιχρίδια

(Κικ., Lucull c. 30, 97, De nat. deor. I 25,70, Ἐπιστ. 376).

Η ΚΑΝΟΝΙΚΗ Ξεκαθαρίζοντας ἔτα τὸ ἔλαρος ἀπὸ τὸ ἀρησ-
τοῦ ὕλο κρησάσιμονα τὴ διαλεχτικὴ στίς κανό-
νες ποὺ ὀδηγοῦν γὰ νὰ σκηματίσιμονα ὀσωστές κρησάσιμονα, δηλαδὴ
νὰ ἔκρησάσιμονα τὸ κρησάσιμονα ἀπὸ τὸ φανταστικό. Τὸ ἔκρησά-
σιμονα αὐτὸ ὁ ὕλος τὸ εἶπε κρησάσιμονα τῆς ἀλήθειας καὶ τὸ μέρος
αὐτὸ τῆς φιλοσοφίας του ἔ ὄνομασε Κανονική ἡ Περι κρησά-
σιμονα. Τόλαγε καὶ Στοιχηματικό, ἐπειδὴ ἔξέταξε ἔ ἀρχικά στοι-
χησά τῆς ἐπιστήμης. Εἶταν τὸ εἰσαγωγικό μέρος τῆς φυσικῆς,
ὅσα νὰ δέται τὴν ἐντόπιση πὸς ἡ διδασκαλία τῆς σχολῆς ἔχει
μονάχα δυὸ μέρη, τὸ φυσικό καὶ τὸ ἠθικό: κρησάσιμονα μόνου τὸ
κανονικό ὀμοῦ τῶ φυσικό τῶτα. καλοῦσα δ' αὐτὸ περι κρη-
σιμονα καὶ ἀρησῆ, καὶ στοιχηματικό» (Δ. Α., 30).

Τὴ θεωρία γὰ τὰ κρησάσιμονα τὴν εἶχε κρησάσιμονα στὸ νεα-
νικό του, πολὸ γνωστὸ καὶ ἀξιόλογο σύγρημα, ποὺ εἶχε ἐκρησά-
σιμονα Κανόν: ἐτὸ μὲν ὄν κανονικὸν ἐρῶδου ἐπὶ τὴν κρησάσιμονα
ἔχει (= εἶναι εἰσαγωγὴ στὴ φιλοσοφία καὶ, καὶ ἔστιν ἐν ἐνὶ τῶ
ἐκρησάσιμονα Κανόν» (Δ. Α., 30). Ὁ Ἐπίκουρος κανόνος γεν-
νήθηκε ἀπὸ τὴν πολεμικὴ ἐνάντια στίς σκεπτικῆς σχολές καὶ
κρησάσιμονα γὰ τὸς πιστοὺς σὴν κρησάσιμονα ἐρῶ, σὴν ἀντίδοτο κα ἔκρη-
σιμονα στίς ἰδαίσιμονα φανταστικότητες, ποὺ ὀθλῶσαν τὰ νερέ.
Τὸν ἔκρησάσιμονα σὴν ὀθανοκρησάσιμονα καὶ κρησάσιμονα γὰ κάθε ἀρησῆ,
λένε μὲ κρησάσιμονα ὀ ἀντίδοτο, quasi delapsa de caelo γράφει
ὁ Κικέρων (De fin. I 19, 63). Θέλησαν νὰ τοῦ ἀρησῶνουν τὴν κρη-
σιμονα. Φύναξαν πὸς ἀντίγραφε τὸ δὲσκαλό του Νευσιμονα,
τὸ σύγρημα καὶ εἰσὶνα ποὺ εἶχε τὸν τίλο «Τρησάσιμονα»: «Ἀντί-
γονος δὲ φρησῶν ἐν τῶ Ἐπίκουρου βρησάσιμονα τὸν Κανόνα γράφημα αὐτὸν
ἔκ του Νευσιμονα Τρησάσιμονα» (Δ. Α., 14). Ὅμοια εἶλαγε μὲ τὸ
κρησάσιμονα ὕφος τῆς ἐκρησάσιμονα γὰ τὸ Ζήνηαν, τὸν ἀρησῆ τῆς
Στωῖς, πὸς τὴν πολιτεία του τὴν ἔκρησάσιμονα πᾶνω στήν ὀρησά τοῦ
σαῖλου: «τῆς εἶλαγε κρησάσιμονα, ἐπὶ τῆς τοῦ κρησάσιμονα ὀρησῆς ἀ-
τὴν γρησάσιμονα» (Δ. Α., VII, 4), ἐννοῶντας πὸς στίς πολιτικῆς
του δοξασίς ἀκολούθησε τὸ δὲσκαλό του, τὸν κρησάσιμονα Κρησάσιμονα.

Τὸ σημαντικότερο θέμα γὰ τὴ διανόηση τῆς ἐκρησάσιμονα του,
ποὺ κρησάσιμονα τὸ ἴδιο σημαντικό καὶ γὰ τὴ δική μου, τὸ ἐκρησά-
σιμονα κρησάσιμονα ποὺ τοῦ δόθηκε ἀρησῆ. Στοιχησάσιμονα κανονικῆς
εἶχε ἡ Φυσική του, ὅπως τὸ δαῖχνουν ἡ ἐπιστομὴ τῆς, ἡ κρησάσιμονα

Ἠρόδοτος ἐπιστολή, καθὼς και πολλές σκόρπιες πληροφορίες.

Ὁ «Κανὼν» ἐανέφερεν τὴν παραστρατημένη νόσησιν σὴν στέρεα ἀνθρώπινη βίωσιν και η ἔρχεται τὸ σπέρμα τῆς ἐκαγονικῆς λογικῆς, ποὺ τὸ δισερχα χρόνια ἐμκόδιων τὴ βλάστησὴ τῆς ὡς τὸ δικὸ μας τὸ 19ο αἰῶνα.

ΑΠΟΛΥΤΟ ΚΥΡΟΣ ΤΩΝ ΑΙΣΘΗΣΕΩΝ

Ὁ φυσικὸς κρίκει τὸ ἀκολούθησι τὴ γλώσσα ποὺ μιλᾷ τὰ πράματα, «κατὰ τοὺς τῶν πραγμάτων φθόγγους». Ἡ γλώσσα ποὺ μιλᾷ τὰ πράματα σὲ ἄλλους, σοφοὺς και ἀσοφοὺς, εἶναι μιά, πὸς ὁ κόσμος εἶναι τέτοιος ὅπως τὸν βλέπομε και τὸν ἀκούμε. Τὸ μοναδικὸ κριτήριον τῆς ἀλήθειας, πὸς δηλαδὴ κατὰ εἶναι πραγματικὸ, εἶναι ἡ αἰσθησι, ἡ ἐξωτερικὴ και ἡ ἐσωτερικὴ, τὰ αἰσθήματα και τὰ συναίσθηματα, ποὺ τὰ τελευταῖα οἱ Ἀρχαῖοι τὰ ἔλεγαν πάθη. Ἀπὸ τῆς αἰσθήσεως γεννοῦνται οἱ παραστάσεις, οἱ ἔννοιαι, ποὺ στίς σοκρατικῆς σχολῆς τῆς ἔλεγαν ἰδέαι εἶτε εἶδη. Αὐτῆς ὁ Ἐπίκουρος τῆς εἶπε μ' ἓνα νεολογισμὸ «προλήψεις» (λατ. anticipations, γαλλ. anticipations). Προλήψεις γὰ τὸς Ἐπικουρείους εἶναι παραστάσεις εἶτε ἔννοιαι ποὺ γεννήθησαν ἀπὸ τῆς ἐντυπώσεως και μόνον σὸν νοῦ σὸν ἀποταμίωμα ἡ καταθέσεις, «ἐναποκείμενον» εἶτε «μνήμη τοῦ πολλᾶκι ἔξωθεν φανέντος» (Δ. Α., 33.) Ἐτεῖ ἔχομε προληπτικὰ τὴν εἰκόνα τοῦ πρῶτου σὸν νοῦ μας και τ' ἀγνωρίζομε δταν τ' ἀντικείμενον. Αὐτὴ τὴ σημασία ἔχει ὁ βροσ «προλήψεις» σὴν ἀρχαία. Ὁ Ἐπίκουρος ἐξηγοῦσε πὸς γεννοῦνται φυσικολογικὰ ἀπὸ τῆς ἐντυπώσεως, ἔνω οἱ στωικοὶ τῆς δέχονταν σὸν ἔμφυτες, κοινῆς σ' ἄλλους τοὺς ἀνθρώπους, φυτεμέναι ἀπὸ μᾶς ἀρχῆς.

Λοιπὸν ἡ ἔννοια, ἐξαγαραμένη ἀπὸ τὴ θολοῦρα ποὺ τὴν παραγάμισε ἡ πλατωνισμοστοιτικὴ μεταφυσικὴ, προβάλλει μὲ τὴν πραγματικὴ τῆς λειτουργία σὸν ὄργανο φτιαγμένον ἀπὸ τῆς αἰσθήσεως, ποὺ βοηθεῖ τὴν ἀναγνώριση και διατύπωση. Ἄμα ἀκούω ἡ διαβάζω τὴ λέξη ἀνθρώπος ἔξεπετιται σὸν νοῦ μου ὁ τύπος τοῦ ἀνθρώπου και ἐναζιζαντανεύον τὰ αἰσθήματα ποὺ τὸν γέννησαν: «Ἄμα γὰρ τῷ ρηθῆναι ἀνθρώπος εὐθὺς κατὰ πρόληψιν και ὁ τύπος αὐτοῦ νοεῖται προηγουμένον τῶν αἰσθήσεων» (Δ. Α., 33.) Ἐτεῖ τὰ κριτήρια τῆς ἀλήθειας, αὐτὰ δηλαδὴ ποὺ μᾶς φανεροῦν τὴν πραγματικότητα, εἶναι τρία, τὰ αἰσθήματα, οἱ ἔννοιαι (προλήψεις) και τὰ συναίσθηματα (πάθη).

ὅπως τὸ ὑποστήριξε ὁ Ἐπίκουρος σὸν Κανὼνα κατὰ τὴν πληροφορία τοῦ Λαίριου: «ἐν τοῖνον τῷ Κανὼνι λέγον ἐστὶν ὁ Ἐπίκουρος κριτήριον τῆς ἀληθείας εἶναι τὰς αἰσθήσεις και προλήψεις και τὰ πάθη» (31).

Οἱ αἰσθήσεις και τὰ πάθη εἶναι ἄμετες ἀντιλήψεις, οἱ αἰσθήσεις τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου, τὰ πάθη τοῦ ὄργανισμοῦ μας. Τὰ πάθη, ὅπως ἔξομε, εἶναι δύο, κατὰ τὸν Ἐπίκουρο, ἡ ἐπαρέσκεπαι και ἡ δυσπαρέσκεπαι, κοινὰ σὲ καθε ἔμφυτον: «Πάθη δὲ λέγουσιν εἶναι δύο, ἡσθηὸν και ἀληθδύνα, ἱσάμενα περὶ πᾶν ζῶον» (Δ. Α., 34.) Γὰ τὴν πραγματικότητά τους, ὅτι δηλαδὴ οἱ παραστάσεις ποὺ γεννοῦν (αἱ φαντασίαι ὅπως ἔλεγαν τῆς παραστάσεις οἱ ἀρχαῖοι) ἀντιστοιχοῦν σὲ κατὰ πραγματικὸ, ἐγγρήση εἶναι ἡ ἔσωτερικὰ τους, ἡ «ἐνάργεια» ὅπως εἶπε ὁ Ἐπίκουρος, και ἡ λέξη πολιτογραφηθῆκε σὸν ἄρος σὴν φιλοσοφικὴ γλώσσα (λατ. evidentia, γαλλ. évidence). Οἱ αἰσθήσεις και τὰ πάθη εἶναι «ἐναργεῖς» εἶτε, μὲ ὀπτασιοποίηση τῆς ἔννοιαι, εἶναι «ἐνάργετες». Οἱ προλήψεις κατὰ ἔχουν τὴν ἐνάργεια τῶν αἰσθήσεων. Βίωσι και θεμέλιον σὸν ὄνα εἶναι ἡ ἐνάργεια: «πάντων δὲ κρηκῆς και θεμέλιος ἡ ἐνάργεια» (Σέξτος, στὰ Ἐμκ. σ. 182, 18).

Ἡ αἰσθησι και ἡ συνέπειά τῆς, ἡ παράστασι (= φαντασία), εἶναι πάντα ἀληθινῆς, δηλαδὴ ἀντιστοιχοῦν σὲ κατὰ πραγματικὸ, εἶναι ἡ ἴδια ἡ πραγματικότητά. Οἱ πηγῆς μᾶς ἔφαραν τὴν τυπικὴ φράση πὸς ὁ Ἐπίκουρος δέχονταν: «πάντων αἰσθησιν και πᾶσαν φαντασίαν ἀληθῆ» (Ἄλτιος IV 9, 5 p. 396 D., Ἐμκ. 248, παρ. Σέξτ. στὰ Ἐμκ. σ. 180, 5 και 182, 20) «πάντας εἶναι τὰς δ' αἰσθήσεως φαντασίας ἀληθεῖς» (Πλουτ., Πρὸς Κωλύτην 4 p. 1109*) «Veracis suos esse sensus dicit» (Κικ., Lucullii 25, 79). Ὄστε νὰ εἶναι βέβαιο πὸς ἡ διατύπωση αὐτὴ ἔρχεται ἀπὸ ἐπικουρικὸ κρίμενον. Εἶτε σὴν ἀντιστροφή διατύπωση, οἱ αἰσθήσεις ποτὲ δὲ μᾶς γελῶν: «μηδέποτε ψευδομένης τῆς αἰσθήσεως». Οἱ πηγῆς μᾶς πληροφοροῦν γὰ μιά διάκριση ἀνάμεσα σὴν αἰσθησι και τὸ αἰσθημὰ τῆς. Ὅπως τὸ πάθος (ἡδονή, ἄλγος) συνηγοφιαζεται ἀπὸ μιά διάθεση, ἔτσι ἔχομε μιά αἰσθησι τῆς αἰσθησεως ποὺ τὴ λέγει «ἐπαίσθημα». Πιὸ πέρα φαίνεται και προχορεῖ σὲ δριστικὴ λύση, δταν δέχεται πὸς τὰ αἰσθημὰ εἶναι οἱ σόδες και ἔξω ἀπὸ αὐτὰ δὲν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο. Μὰ χολαίνα κάπως ἡ σκέψη, δταν στ' ἀντικείμενα δίνει τῆς ἰδιότητες ποὺ ἔχουν τὰ

αίσθηματα. Σε μιά άρκετά διεξοδική έκθεση του Σέξτου, που θα μ'ς άπασχολήσει πού πέρα, διαβάζουμε: «Όπως τα πρώτα πάθη, δηλαδή ή ήδονή κι ό πόνος, προκாலούνται από κάποιες άφορμές κι ανάλογα μ' αυτές τις άφορμές, λ.χ. ή ήδονή από τα εχθάριστα (ήδέα), ό πόνος από τα ποικιληρά (άλγινά), και όπως δέν μπορεί έκείνο που προκαλεί τό εχθάρστο νά μ'ν είναι εχθάρστο ούτε έκείνο που προκαλεί τό δυσάρστο νά μ'ν είναι τό ίδιο δυσάρστο, παρό ή είναι άνάγκη τό εχθάρστο νά έχει άποκειμενο κάτι από τή φύση του εχθάρστο, τό δυσάρστο από τή φύση του δυσάρστο, έτσι και στις παραστάσεις, που είναι συναισθηματικές μας καταστάσεις, πρέπει έκείνο που προκαλεί τήν κάθε μιά νά έχει γενικά και χωρίς άλλο παραστατική ιδιότητα: «τό ποιητικών έκστάσης (φαντασίας) πάθη τε και πάντως φανταστών έστιν». «Όποιο δέν έχει τέτοιαν ιδιότητα δέν μπορεί νά γεννήσει παράσταση (Έκ. 247). Τό μέροδμα έχει τήν αίτια του στη θεωρία πώς τόν κόσμο τόν άναλαμβάνομαστε μ' τα είδωλα που έρχονται από τα άντικείμενα, θέμα που θα μ'ς άπασχολήσει πού πέρα.

Η αίσθητηριακή έμφυμεία προχωρεί στο σημείο νά παραδέχεται άντικειμενικότητα άκόμα και στα πλάσματα άρρωστημένης φαντασίας, «φανταστικές έπιβολές τής διανοίας», ώστε στη σχολή του νά παίρνουν κι αυτά γιά κριτήρια. Στην παραπάνω περικοπή γιά τό κριτήριο: «έν τούτων τή Κανόν... πάθη» ό Δασκίος προσθέτει: «ού δ' Έπικουρούσι και τας φανταστικές έπιβολές τής διανοίας» (31). «Άκόμα κι οι παραστάσεις τών τρελλών νι όσες έχουνε στών ύπνο σχετίζονται μ' έμ' έξω ένέργειας: «τά τε τών μανωμένων φαντάσματα και τα κατ' ύναρ άληθή» (Δ. Α., 32). Είναι λάθος νά χωρίζουμε τις παραστάσεις σ'ε πραγματικές και φανταστικές, όπως τό κάνουν όσοι δέν μπορούν νά χωρίσουν τή γνώμη (δόξα) από τήν ένέργεια. «Όταν ό Όρσότης νόμισε πώς βλέπει Έρινύες, ή αίσθηση, γεννημένη από είδωλα, είναι οσότη, γιαι τό είδωλο είναι πραγματικό, ό νοός όμως που πιστεύει τις Έρινύες χροσαστός («ού στερέμνοι είσιν») έκανε φάλτο στην ύπόθεσή του, «έμπεδοδόξει», όπως διαβάζουμε στο Σέξτο τόν Έμπειρικό (Έπικ. 253).

Όλες μας οι γνώσεις, ιδιόκτητες ό διανοητικές μας σκευές, βασίζονται από τις αίσθήσεις. Παύεται φυσιολογικά και μηχανικά

είτε από τήν άμεση αντίληψη (τή λέγει «επιπίτωση», όπως τό σπίτι, τό δέντρο, ό φίλος μου) είτε άναλογικά (τό σπίτι τού κοινελοού από τήν κατοικία τού άνθρώπου) είτε από τήν όμοιότητα (ό Δούναβης από τόν ποταμό τού τόκου μου) είτε από συνθεσμο (κατά σύνθεσιν, όπως ό τραπέζιος, με συνεργασία κάκας και τού συλλογισμού: και γάρ και έπίνοια πάσαι από τών αίσθήσεων γηγόναι κατά τε περίπτωσιν και άναλογίαν και όμοιότητα και σύνθεσιν, συμπάλλομένου τι και τού λογισμού» (Δ. Α., 32)

Η έπικουρική άποψη τού βασικό αυτό ζήτημα είναι άπόλυτος σενσουαλισμός ή γνωσθεωρητικός ύλισμός, όπως λένε στο ζαγκόν τής νέας φιλοσοφίας.

ΑΝΑΣΚΕΥΗ ΑΠΗΣΕΝΟΥΑΙΣΤΙΚΩΝ ΙΣΧΥΡΙΣΜΩΝ

Όσο κομματιασμένη κι άν είναι ή παράδοση, μ'ς δείχνει τή ζωηρή πολεμική στις πλατωνικές κι άριστοτελικές άπόψεις καθώς και τις ερωτικές σπουδές Ισχυρισμών τών σκεπτικών.

Η αίσθηση μ'ς δίνει, κατά τόν Έπίκουρο, άπλά και παθητικά τήν πραγματικότητα νά ούτε σηκώνει άμφιβολία και συζήτηση, άπου ή αίσθηση δέν έχει καμιάν εξάρτηση από τό λογικό και τή μνήμη: «πύσα γάρ αίσθησις άλογός έστι και μνήμη σιδεμιάς δεκτική» (Δ. Α., 31). Και στο Σέξτο διαβάζουμε πώς ή αίσθηση έχει τήν ικανότητα νά καταλαμβάνει όσα τήν έρεθίζουν κι ούτε άφαιρεί ούτε προσθέτει ούτε άλλως τιποτε, έπειδή είναι άλογη και δηλώνει πάντα τό πραγματικό, όπως είναι στη σύστασή του: «τήν τε αίσθησιν άναληπτικήν ούσαν τών ύποκειμένων αυτή και μήτε άφαιρούσαιν τι μήτε προσθεύσαιν μήτε μεταπιθεύσαιν τώ άλογον είναι, διά παντός τε άληθεύσαιν και ούτω τό δν λαμβάνν, ως είχε φύσεως αυτό έκείνο» (Πρός δογ. II (μαθ. VIII) 9, Έπικ. 182, 22).

Έτσι έχεται ή χαρακτηριστική διατύπωση στο Διογένη, συνέχεια στην περικοπή γιά τό κριτήριο, που τήν παράθετα. Κάθε αίσθηση ισχύει μόνη από τόν έαυτό της και δέν εξαρτάται από τό λογικό ή τή μνήμη. Γιατί ούτε κινείται από τόν έαυτό της ούτε άν μνησθεί από κάποιο άλλο, μπορεί νά προσθέσει ή ν'άφαιρείσει τιποτε από κείνο που είναι. Ούτε ύπάρχει κάτι που νά μπορεί να τήν ελέγξει. Γιατί ούτε ή όμόγεννη αίσθηση (τού ίδιου αίσθητηρίου) μπορεί νά ελέγξει τήν όμόγεννη, έπειδή

ἔχουν τὴν ἴδια δύναμη, οὔτε ἡ ἀνομόγενη τὴν ἀνομόγενη, γιατί δὲν κρίνουν τὰ ἴδια πράγματα. Ἀκόμα λιγότερο τὸ λογικὸ, γιατί τὸ λογικὸ στὸ σύνολο του ξεαρτεῖται ἀπὸ τὴν αἰσθήσεως· οὔτε ἡ μιὰ τὴν ἄλλη γενικά, γιατί ὅλες τὲς προσέχουμε στὸν ἴδιο βαθμὸν: «πῶσα γὰρ αἰσθήσεως ἀλογός ἐστι καὶ μνήμης οὐδεμιᾶς δεκτική· οὔτε γὰρ ὄψ' αὐτῆς κείναι, οὔτε ὄψ' ἑτέρου κινήσεια δύναται τι προσθεῖναι ἢ ἀφαιλεῖν. οὐδὲ ἔστι τὸ δυνάμενον αὐτὰς διελέγξαι· οὔτε γὰρ ἡ ὁμογένεια αἰσθήσεως τὴν ὁμογενῆ διὰ τὴν ἰσοσθένειαν· οὐδ' ἡ ἀνομογένεια τὴν ἀνομογένειαν, οὐ γὰρ τῶν αὐτῶν εἰσι κριτικαί· οὔτε μὴν λόγος, πᾶς γὰρ λόγος ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων ἤσθηται· οὐδ' ἡ ἑτέρα τὴν ἑτέραν, πᾶσαις γὰρ προσέχουσαι» (Δ. Α., 31 - 32).

Ἡ ὀλόκληρη ἡ περικοπή, λόγια τοῦ Ἐπίκουρου, εἶναι σημανθὴ πολεμικὴ στὶς ἰδαιλιστικὰς ἀντιλήψεις, ποὺ ζάλλιζαν τὴν ἐποχὴ του. Τὸ ἴδιο νόημα ἔχει καὶ ἡ εὐγλωττῆ στή συντομία τῆς 23ῆς Κύρια Δόξα. Ἄν τὰ βέλεις μ' ὅλες τὲς αἰσθήσεις, δὲ θὰ ἔχεις ποὺ νὰ σταθεῖς γιὰ νὰ κρίνεις ὅσες λαχρῶσεις πῶς μᾶς γελοῦν: «εἰ μαχθὶ πᾶσαις ταῖς αἰσθήσεσιν, οὐχ ἔξεις οὐδ' ἄς ἂν φῆς αὐτῶν διεψεύσθαι πρὸς τί ποιούμενος τὴν ἀναγωγὴν κρίνεις» (146).

Ἡ ἀπολύτωση διατυπωμένο τὸ βελοκομο στὸν Κρίσιμον: «Ἄν ἡ γνώση τῆς φυσικῆς εἶναι γερὰ θεμελιωμένη μέσα μας, καὶ ἂν μείνωμε πιστοὶ στὸν κανόνα, τὸν καταβρομένο, νὰ ποῦμε, ἀπὸ τὸν οὐρανὸ, ποὺ χρειαζομεθα εἰ μὲς γιὰ νὰ μάθομε εἰ καὶ γιὰ νὰ ρυθμίσουμε ὅλες τὲς κρίσεις μας, ποτὲ δὲ θὰ παραστρατήσουμε ἀπὸ τὴν γνώμη μας ἐπιχωρόντας στὰ ἐπιχωρόματα κανόνος. Ἄν δὲν ἔχουμε ἐμβαθύνει στοὺς φυσικοὺς νόμους θὰ μᾶς εἶναι ἀπόλυτα ἀδύνατο νὰ ἰσαρραπιστοῦμε τὴν ἐπιχωρότητα τῶν αἰσθήσεων. Κάθετι ποὺ διακρίνωμε μὲ τὸ νοῦ ἔκκλινει ἀπὸ τὲς αἰσθήσεις. Ἄν ὅλες εἶναι ἀληθινῆς, ὅπως αὐτὸ δόγμα τοῦ Ἐπίκουρου, τότε μονάκι μακορεῖ ὁ ἀνθρώπος κἀνὶ νὰ γνωρίσει καὶ νὰ καταλάβει. Ὅσοι τὲς ἀρνιοῦνται καὶ μὴν πᾶς ὁ ἀνθρώπος τίποτε δὲν μακορεῖ νὰ γνωρίσει, αὐτοὶ δὲν μακοροῦν, μὴ καὶ ἔχουσαν τὲς αἰσθήσεις, νὰ νὰ βῆλουν πῆρο οὔτε κἀν μὲ τὸν λαχρῶσμά τους. Κι ὅσα βῆλουμε ἀπὸ τὴ μὴση τῆ γνώσης καὶ τὴν ἐπιστήμη, κένεται κάθε κανόνος καὶ γιὰ τὴ ζωὴ καὶ γιὰ τὴ δόδο» (De fin. I 29, 63-64).

Ζωηρότερα αὐ εἶπε ὁ Λουκρήτιος: «Θὰ βρεῖς πῶς ἡ ἔννοια τοῦ ἀληθινοῦ γεννήθηκε πρῶτα ἀπὸ τὲς αἰσθήσεις καὶ πᾶς ὁ αἰσθήσεις δὲ μᾶς γελοῦν ποτὲ. Γιατὶ πρῶτα νὰ δάδοσε μεγαλύτερη πίστη σ' ἐκεῖνο ποὺ εἶναι ἱκανὸ ἀπὸ ἐκεῖνο του νὰ κένει τὴν ἀλήθεια νὰ θεμαρβῶσει κἀνὶ στὸ νῆμα. Ποιὰ λοιπὸν μαρτυρία εἶναι πᾶς ἀξίωση ἀπὸ τὲς αἰσθήσεις; Ἄν αὐτὲς μᾶς γελοῦν, δὲν εἶναι βῆλα τὸ λογικὸ ποὺ

θὰ εἰς ἐλέγξει, γιατί τὸ λογικὸ δλόκληρο ἄν' αὐτὲς ἔκκλινει. Ἄν αὐτὲς δὲν εἶναι ἀληθινῆς, δλόκληρο τὸ λογικὸ κατατάξει ἀπαρηλῶ. Μήπως ἡ δρασση μακορεῖ νὰ ἐμακορθεῖ μὲ τὴν ἀκοή; ἡ ἀκοή μὲ τὴν ἀρή!... Στὴν κωθεμία μοιόσθησαν περιορισμέναις ἱκανότερες, ἰδαιλιστικῆς λειτουργίας... Οἱ αἰσθήσεις δὲν μακοροῦν νὰ ἐλέγξουν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη οὔτε μακοροῦν οἱ ἴδιαι νὰ διεψεύσουσιν τὸν αὐτὸ τους, γιατί εἶναι πάντα τὸ ἴδιο ἀξίωσιαι. Ἐστὶ ὁ ἀντιλήψεις τους, τῆς κάθε στιγμῆς, εἶναι ἀληθινῆς» (IV 478—489).

Ἀφθονότερα εἰμαστε πληροφορημένοι γιὰ τὴν πολεμικὴ κατὰ τῶν σκεπτικῶν. Ἰδαιότερα ποιόνομε ὁ ἐπικωροσ οἶχο τὸν λαχρῶσμά τους, πᾶς ὁ αἰσθήσεως μᾶς γελοῦν. Πάνω στὸ θέμα ἔχουμε μιὰ ἀρεκατὰ διεξοδικὴ ἐκθεση τοῦ Σέξτου καὶ Ἰωντανόσ σέχους τοῦ Λουκρήσιου στὸ 4ο βῆλλο.

Οἱ αἰσθήσεις ποτὲ δὲ μᾶς γελοῦν. Ἄν ὀρισμένα ἀντικείμενα τὰ βῆλοκομο παραλλαγμένα στὸ σχῆμα, στὸ χρῶμα, στὸ μέγεθος, αὐτὸ ἔχει τὸ λόγο του στὴ θέση τους ἀπέναντι μας. Ὁ ψηλὸς τετραγωνος πύργος φαίνεται ἀπὸ μακριὰ χαμηλὸς καὶ στρογγυλός, ἐπειδὴ ἡ ἀπόσταση καὶ ὁ ἀγέρας ποὺ μεσολαβεῖ τὸν παριστάνουσι χαμηλὸ καὶ στρογγυλὸ. Δὲν ἔχουμε λοιπὸν δικαίη ἀπάτη, πῶς εὐχαριστοῦνται νὰ θορυβοῦν οἱ σκεπτικοί. Τὸ μᾶτι βῆλατι τὸ οἰσὸ σχῆμα. Ἡ διαφορά τοῦ πύργου ἀπὸ μακριὰ καὶ ἀπὸ κοντὰ εἶναι ἕνα φυσικὸ φαινόμενο κανονικὸ. Γιατὶ τὰ λάθη ποὺ κάνουμε φταίει ἡ κρίση μας. Ἡ αἰσθήση εἶναι πάντα οἰσθη, ἡ κρίση ἄλλοτε οἰσθη, ἄλλοτε λαθεμένη. Εἶναι οἰσθη, ἂν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ πράγματα, ἀπὸ τὴν ἐνάργεια, δταν δηλαδὴ βῆλοκομο τὸ ἀντικείμενο ξεκάθαρα καὶ ὄχι μέσα στὶς συνθήκες ποὺ τὸ παραμορφῶνουσι, λαθεμένη, δταν γίνεται τὸ ἀντίθετο. Τὸ ἕνα τὸ λέγα ἐμαρτυρεται καὶ ἐμαρτυροῦσση, τὸ ἄλλο ἀνμαρτυρεται καὶ ἀνμαρτυροῦσση. Οἱ ὀποθέσεις εἶναι οἰσθη, δταν ἐμαρτυροῦνται ἡ δὲν ἀνμαρτυροῦνται, λαθεμένες, δταν ἀνμαρτυροῦνται ἡ δὲν ἐμαρτυροῦνται: «οἰκοῦν τῶν δοξῶν κατὰ τὸν Ἐπίκουρον αἱ μὲν ἀληθηῖς εἶναι αἱ δὲ ψευδεῖς, ἀληθηῖς μὲν αἱ τε ἐμαρτυροῦμεναι καὶ οὐκ ἀνμαρτυροῦμεναι πρὸς τῆς ἐναργείας, ψευδεῖς δὲ αἱ τε ἀνμαρτυροῦμεναι καὶ οὐκ ἐμαρτυροῦμεναι πρὸς τῆς ἐναργείας». Ἐμαρτυροῦσση σημαίνει ἐμαρτυροῦσση μὲ τὴν ἐνάργεια, πᾶς κἀνὶ εἶναι τέτοιο δπως τὸ ὑποθέσαμε: «ἔστι δὲ ἐμαρτυροῦσσης μὲν κατὰληψις δὲ ἐναργείας τοῦ τὸ δοξαζόμενον τοιοῦτον εἶναι ὁποιόν ποτε ἐδοξάζετο». Κείνοσ

πὸ ἐρχεται ἀπὸ μακριά, ὑποθέτω πὸς εἶναι ὁ Πλάτων. Ὁταν πληθασοί, ἂν βεβαιωθῶμεν πὸς εἶναι ὁ Πλάτων πραγματικῶς, ἔχουμε τὴν ἐπιμαρτύρησιν, στὴν ἐνόητα περιέκτισον τὴν ἀντιμαρτύρησιν. Ὁδὸ ἀντιμαρτύρησις εἶναι στὴν περίπτωσιν τοῦ ἐπικουρικοῦ κενοῦ. Ἐπισημαστικῶς τοῦ δὲν ἔχουμε, δεχόμεσθε ἄλλως τὴν ὑπαρξὴν του γιὰ μὲσα σὸ κενὸ κινουμένη τὰ σώματα. (Σέξτος· Ἐμπ., Πρὸς δογματ. I (μάθημ. VII) 208-216, Ἐπιμ. 247).

Τὰ ἴδια ὑποστηρίζεται ὁ Λουκρήτιος μ' ἀρθρα παραδείγματα σὲ IV βιβλίῳ στ. 380—521. Ἀποδείξει πὸς ὁ σκεπτικισμὸς γιὰ τίς αἰσθήσεις καὶ γενικότερα γιὰ τὴν δυνατότητα τῆς γνώσεως ἀπασχολοῦσας τὰ πνεύματα σὲ μεταλεξανδρινὰ χρόνια κὶ ἡ ἀνασκευὴ του παρουσιαζόταν σὲν ὑποκρέσῃ γιὰ τὴν Ἐπικουρική σχολή. Τὴν ἔπαιναν μὲ ζήλευτὴν καταπόνησιν, μὲ φωτιανὰ ἐπιχειρήματα κὶ ἀρθρα χροῖομο.

Η ΔΕΡΙΒΟΛΟΓΙΑ Ρητορικῆ, ἰδαιολογικῆ φιλοσοφία καὶ κἀθε λογῆς προχειολογία εἶχαν φέρει σύγχυσιν στὶς λέξεις καὶ στὶς ἐννοιες. Γι' αὐτὸ δ' Ἐπίκουρος τονίζει πὸς πρέπει κἀθε ἔρευνα νὰ ἀρχίσῃ μὲ ριζικὸ ἐκκαθάρωμα τῶν ἐννοιῶν.

Πρέπει μὲ ἀκριβεία νὰ ὀρίσομε μὲ τὴν κἀθε λέξη. Νὰ ξεκαθαρίσομε ἀπὸ σταθερὴ γνῶσιν καὶ συμφωνία πάντα στοὺς ὄρους καὶ νὰ κρατήσομε ὡς τὸ τέλος ἀνύθευτὴ τὴ σημασία τους. Ἡ ἀπαίτησιν αὕτη κρατοῦσε ἀξιόλογη θέσιν στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ μεγάλου ἔργου Παρὶ φύσεως, πάρος καὶ στὴν ἐπιπομῆ. Στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστολῆς πρὸς Ἡρόδοτον ὁ Ἐπίκουρος τονίζει: «Προτὺ προχωρήσομε στὴν ἔρευνα πρῶτα νὰ ὀρίσομε μὲ ἀκριβεία τίς ἐννοιες πὸ ἀνασταχθῶν στὶς λέξεις. Μόνον ἔτα μοχλοῦμε, ἀνάγοντας σ' αὐτὲς τίς ἐννοιες, τίς γνῶμες, τίς ἔρευνας καὶ τίς ἀπορίας μας, νὰ φτάσομε σὲ κρίσεις. Διαφορετικὰ θὰ πλεγωνόμε, ἂν ἀποδείξῃς μας θὰ χάνονται σὸ ἀπαιρο καὶ θὰ παίζομε μὲ ἀδύεις λέξεις. Εἶναι ἀνάγκη τὸ ἀρχικὸ νόημα στὴν κἀθε λέξη νὰ κηδεῖται σὸ μᾶτι καὶ νὰ μὴ χρειαζόμεσθε ἀπόδειξιν ἂν θέλομε νάχομε κἀτι σταθερὸ καὶ σ' αὐτὸ ν' ἀναφερόμε ὅτι ζητοῦμε, ἐρευνῶμε ἢ υποθέτομε. Ἐπειτα νὰ στηρίζομε στὶς αἰσθήσεις καὶ στὶς παραστάσεις, πὸ μᾶς δύνουν εἶτε ἡ δυνάμει εἶτε ἄλλο κριτήριον, καθὼς ἐπίσης καὶ σὲ σχετικὰ μ' αὐτὲς συνασθῆματα, γιὰ νὰ μοχλοῦμε

ἔχοντας αὐτὰ βάσει νὰ βγάλομε συμπεράσματα γιὰ ὅσα περιεμνομε νὰ ἔρθουν καὶ γιὰ τὰ ἄδρα» (Δ. Α., 37—38).

ΒΑΣΙΚΗ ΑΡΧΗ Ἡ ἐπιστήμη, ὅπως κἀθε ἀνθρώπινη προσπάθεια, σκοπὸν ἔχει τὴ γαλήνη τῆς ψυχῆς καὶ συνέπειά τῆς τὴν εὐτυχία. Μὰ ἡ γαλήνη δὲν μοχρεῖ ν' ἀσφαλιστεῖ, ὅσο δὲν ἔξομε τὴν πραγματικὴ φύσιν τοῦ κόσμου καὶ τίς αἰτίες τῶν φαινομένων, ὅτι δηλαδὴ ἡ οὐσία τοῦ κόσμου εἶναι ἄβληκὴ καὶ ὅτι ἅλε γίνονται σύμφωνα μὲ νόμους μηχανικούς. Ὅσοι αὐτὸ δὲν τὸ ἐνόησαν, κὶ ἂν ἀκόμη εἶναι ἑξαιρέτοι ἐπιστήμονες καὶ σοφοὶ τίς λεπτομέρειας γνώσεως γάρω στὴ δόξιν, τὴν ἀνατολή, τὴν τροπὴ, τὴν ἔκλιψιν καὶ τὰ παρόμοια δὲ συμβῆλλον καθόλου στὴ μακαριότητα. Ὅσοι αὐτὰ νὰ ἔξομε, δὲν ἔχουν ὅμως ἰδία γιὰ τὴ βαθύτερη οὐσία καὶ γιὰ τίς ἀρχικὲς αἰτίες, βασανίζονται ἀπὸ τοὺς ἴδιους φόβους, ὡσὲν νὰ μὴ τὰ ἔξομε. Ἦσως μάλιστα ἀπὸ μεγαλύτερους, ὅταν ἡ ἀπορία πὸν γεννιέται ἀπὸ τὴ γνώσιν δὲ βραχίαι τὴ λύσιν τῆς μὲ τὴν καταπόνησιν τῆς βασικῆς οἰκονομίας τοῦ κόσμου» (Δ. Α., 79).

Ὅπως βλέπομε στὶς μέρες μας ὀνομαστοὺς σὲν κλάδοι τους χημικούς, βιολόγους, φυσικούς, ἀστρονόμους, νὰ ἔχουν πρωτόγνωρὶς ἰδέες γιὰ τὴν προέλευσιν τοῦ κόσμου καὶ τὴ σημασία τῆς ζωῆς.

II. ΤΑ ΑΤΟΜΑ ΚΑΙ ΤΟ ΚΕΝΟ

Η ΑΤΟΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ Ἡ προσπάθεια τῆς ἰωνικῆς φυσικῆς νὰ βγάλῃ τὴν ποικιλία τῶν ὄντων ἀπὸ ἕνα ὀρισμένο στοιχεῖο, ἀπὸ τὸ νερὸ ἢ τὴ φωτιά, ἀντίκρισε μεγάλης δυσκολίας κὶ ἔθεσε ἀφορμὴν σὲ πολύμορφη κριτικὴ. Τὸ ἀρχικὸ στοιχεῖο ἔχανε στὶς μεταβολῆς του χωραχρηστικὰς ἰδιότητες, γίνονταν κἀτι ἄλλο, οὐσιαστικὰ διαφοροετικὸ. Οἱ ἰδιότητες ὄρα δὲν εἶταν σταθερῆς κὶ ἐκρεπε νὰ ζητηθεῖ σὲν πρώτῃ ἀρχῇ κἀτι ἀπλοῦστερο, διαφοροετικὸ ἀπὸ τὰ χωροαστικὰ στοιχεῖα, πὸ γιὰ τοὺς ἀρχαίους εἶταν τέσσαρα: φωτιά, νερὸ, ἀέρας, γῆμα. Γι' αὐτὸ βλέπομε τὸν Ἀναξίμανδρο νὰ ἐργασθῆναι τὴν ἀρχικὴ οὐσία ἀπὸ κούτῃτες καὶ νὰ τὴ φαντάζεται σὲν κἀτι ἀκαθάρωμα,

σάν «άπειρο» πώς εἶπε. Ἡ ἴδια ἀνάγκη ὑποχρεώνει τὸν Ἀναξίμανη νὰ πόσει γιὰ πρώτη ἀρχὴ τὸν ἀέρα, ποὺ ἔρχεται σάν τὸ πᾶ ἀκαθόριστο ἀπὸ τὰ τέσσαρα στοιχεῖα καὶ πληθαίνει τὸ ἄπειρο τοῦ Ἀναξίμανδρου (πρβ. σ. 37 κκ.).

Ὁ νοῦς ζητοῦσε σάν ἀρχὴ κάτι ποὺ νὰ μὴν σταθερὸ καὶ ἀνάλλαγο μέσα στὴν ἀλλαγὴ. Γι' αὐτὸ ἔκανε ἐντύπωση ἡ ἑλαστικὴ κριτικὴ, ποὺ καταστράτευε στὴν ἀρνήσιν τῆς ἀλλαγῆς (σ.55). Παράλληλα πρόβαλε ἡ ἀξίωση γιὰ μιὰ κινήσιμὴ ἀρχή, ἀνεξάρτητὴ ἀπὸ τὴν ὄλη, μιὰ δόναμα ποὺ νὰ κινεῖ τὴν ὄλη καὶ νὰ ρυθμίζει τὴς ἀλλαγές, ἐνῶ μιὰ τὴν ἰωνικὴ ἀντίληψη ἢ ὄλη εἶχε μέσα τῆς τὴ δόναμα. Ἡ παρέμβαση μιᾶς νοητικῆς ἀρχῆς, τοῦ νοῦ, ποὺ κινεῖ τὴν ὄλη καὶ ὀρίζει τὴν κίνηση καὶ τὴς ἀλλαγές, ὅπως τὸ ἤθελε ὁ Ἀναξίμανος, ἔδινε τὴν ἐντύπωση πὺς παραμερίζεται ὁ ἀπόλυτος ὕλισμός καὶ πὺς τὸν ἰωνικὸ μονισμό πηγανε νὰ τὸν ἀντιπαλαίσει ἕνας διαιρητός.

Ἀπὸ τὴν κρίσιν ποὺ ἀπέλειψε τὴν ἰωνικὴ φυσικὴ τὴν ἔσωσε ἡ ἀτομικὴ θεωρία.

Γιὰ εἰσηγητὴ τῆς παραδέχονταν ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἡ περιουσιακὴ δοξασίαια τὸ Λεύκιππο, ποὺ ἄλλοι τὸν ἔλεγαν Μόλιονο. Ἄλλοι Ἐπίται ἢ Ἀβδηρίται καὶ τὸν ἔβριζαν γύρω στὰ 450 π. X.

Τὰ ὄνοματα Λεύκιππος καὶ Δημόκριτος τ' ἀναφέρουν συντροφευμένα σὲ τρόπο ποὺ ὁ σύνδεσμος κατάντησε σκευάσιμος. «Λεύκιππος δὲ καὶ ὁ ἄπειρος αὐτοῦ Δημόκριτος». Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ Λεύκιππο εἶναι τόσο φτωχικὲς, ὥστε ὁ Ἐπίκουρος ἀρνείσταν τὴν ὑπαρξὴ του: «Ὀλλ' οὐδέ Λεύκιππὸν τινα γεννησθῆναι φησι φιλόσοφος, ὅσπερ αὐτὸς ὅσπερ Ἐρμαρχος» (Διογ. Λαέρτ., X 18). Ἡ ὑπόθεσις συζητήθηκε ζωρὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, ἰδίαιτερα ἀνάμεσα σὸ Rohde καὶ τὸν Diels.

Ἡ νέα θεωρία παίρνει γι' ἀρχικὰ στοιχεῖα τ' ἄτομα καὶ τὸ κενὸ. Τ' ἄτομα εἶναι ἐλαχιστότατα κομμάτια τῆς ὄλης, ἄσφατα καὶ ἄπαστα, ἀντιληπτά μόνο μὲ τὴ νόηση: «νόφ θεωρητά», γεμάτα («πλήρη») καὶ στερρά, χωρὶς κενὰ μέσα τους. Ἄν μποροῦν νὰ κομματιαστοῦν πᾶ πέρα ἢ νὰ διαλυθοῦν ὅσπερ νὰ καταστραφοῦν. Γι' αὐτὸ τὰ εἶπαν ἄτομα - ἄσφατα, ἀκομμάτιαστα, ἀπὸ τὸ ρῆμα τέμνω. Ἄτομος ἀρχικὰ εἶναι ἐπίθετο τοῦ φύσις, ἄτομος φύσις εἶτε ἄτομοι φύσις (= ἄσφατες οὐσίαι) ἢ ἄτομον σῆμα, ἀπ' αὐτὸ ἄτομον καὶ ἄτομα. Στὰ κείμενα βρῖσκουμε συχνότερα τὸν ὄρο σὸ θηλυκό, αἱ ἄτομοι. Εἶναι ἄσφατα καὶ αἰώνια καὶ μόνον τὰ ἴδια στίς ἐνώσεις καὶ στίς χωρισμούς. Τὸ ἄτομο λοιπὸν

εἶναι τὸ στέρεο καὶ ἀνάλλαγο, ποὺ τὸ ἀπαυτοῦσε ἢ διανόηση τῆς ἐποχῆς. Παλαιοὶ καὶ νεότεροὶ τὸ παρομοίασαν μὲ τὸ ἐν ἀπάνητον τοῦ Παρμενίδη καὶ γι' αὐτὸ θέλησαν οἱ Ἀρχαῖοι νὰ κένον τὸ Λεύκιππο Ἐπίται καὶ μαθητὴ τοῦ Παρμενίδη. «Κένον» εἶναι ὁ ἄδικος χώρος. Σ' αὐτὸ μέσα βρῖσκόνταν τ' ἄτομα, κινούνταν καὶ κένον τὸς ἄπειρους συνδυασμούς, ποὺ ἀποτελέσμα τους εἶναι τὰ ὄντα.

Ὁλοκληρώνοντας τὴς ἀπόψεις αὐτῆς ὁ Δημόκριτος ἔδωσε, πρὸς τὸ τέλος τοῦ σου καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου αἰῶνα, ἰκανοποιητικὴ γιὰ τὴν ἰωνικὴ ἀντίληψη ἐξηγήσιν τοῦ κόσμου, ποὺ ἡ ἐπίδρασι τῆς, μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς, βαστάει ἴσαμε σήμερα.

Η ΦΥΣΙΚΗ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ Ἡ ἀτομικὴ θεωρία πέρασε γι' ἀδιαφιλονίκητὴ φυσικὴ ἐπιστήμη.

Αὐτὴ μὲ μερικὲς ἀλλαγές τὴ δέχτηκε ὁ Ἐπίκουρος καὶ αὐτὴν ἔβαλε ἀπὸ τὰ νύατα του βάση στίς στοχασμούς του. Ἄν παλαιοὶ καὶ νεότεροὶ κατηγοροῦσαν τὸν Ἐπίκουρο γιὰ ἑλλειψη πρωτοτυπίας ἢ νοσηρότητα, ἐπειδὴ δεινότερα μιὰ ξένη θεωρία καὶ τὴν ἔκανε δική του, αὐτὸ σημαίνει λίγη κατανόηση. Μὲ τὸν ἴδιο συλλογισμό θὰ κατηγοροῦσε κανεὶς τοῦς φυσικοὺς τῆς ἐποχῆς μας, γιὰτὶ συνεχίζον τοῦς φυσικοὺς τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ δὲ σκέφτηκαν νὰ κένον μιὰ δική τους φυσικὴ. Ἡ ἀτομικὴ θεωρία εἶταν ἡ ἀναγνωρισμένη φυσικὴ τοῦ 4ου αἰῶνα καὶ αὐτὴ ἀκολούθησε ὁ Ἐπίκουρος. Ἀξιοποίησε τὴν ἰωνικὴ φυσικὴ καθὼς καὶ τὰ κορίσματα τῆς σοφιστικῆς κοινωνιολογίας καὶ ἔδωσε στὴν ἑλληνικὴ ἐπιστήμη τὴ μορφή ποὺ εἶναι μεγάλος σταθμὸς στὴν ἀνθρώπινη διανόηση.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ σου βιβλίου ὁ Λουκρήτιος, ὅσπερ ἀπὸ τὸ γνωστὸ μας ἔμνο γιὰ τὸν Ἐπίκουρο (σ. 185), συνοφίζει τὰ πεφάλα τῆς ἐπικουρικῆς φυσικῆς: 1) Ἐγλή σύστασι τῆς φυσικῆς. Οἱ παραστάσεις γιὰ ζωὴ ὅσπερ ἀπὸ τὸ θάνατο ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους στὰ εἶδωλα τῶν νεκρῶν ποὺ βλέσκουμε στὸν ὄπνο. 2) Ὁ κόσμος ὁ ἴδιος εἶναι φθαρτός. Συμπλοκὴ τῶν ἀτόμων τῆς ὄλης ἐχημάτισε τὴ γῆ, τὸν οὐρανὸ, τὴ θάλασσα, τ' ἄσφα, τὸν ἥλιο, τὸ φεγγάρι· ἢ διὰ τὴν ὄλην τὸς φέρνει τὴν ἀπουσία τῆς ὄλης. 3) Τὰ ζῶα γεννιέσταν ἀπὸ τὸ χῶμα. 4) Προέλευσι τῆς γλώσσας. Πᾶς ὁ ἀνθρώπος ἀρχισαν νὰ συνεννοοῦνται, ἀπὸ ἔβριζαν ὄνομα στὰ πράματα. 5) Ἀρχὴ τῆς θρησκείας. Πᾶς γι-

στροφές ὁ φόβος τῶν θεῶν στά στήθια τῶν ἀνθρώπων καὶ γιατί ἔχτισαν ναοὺς, κατασκεύασαν ἀγάλματα, ἀφείρασαν λίμνες, δάση, βωμούς. 6) Κίνηση τοῦ ἡλιου καὶ φάσεις τοῦ φεγγαριοῦ. Πῶς γίνεται ἀπὸ φυσικοὺς νόμους; ἢ ὄχι μετὰ τὴν ἐπέμβαση ὑπερφυσικῶν ὄντων (V 55-79).

Στὴ φυσικὴ τοῦ Ἐπίκουρου λοιπόν, ἐκτός ἀπὸ τὰ καθαρὰ φυσικά, μπαίνουνε προβλήματα κοινωνικά, προέλευση γλώσσας, θρησκείας, οἰκογένειας, νόμων, ὅπως τὸ βλέπουμε καὶ στὴ σύνοψη τῆς φυσικῆς του, στὴν Γ' Ἐπιστολή.

Στὸ σχέδιο τοῦ βιβλίου μου δὲν εἶνα νὰ ἐκθέσω μὲ τίς λεπτομέρειες τὴν ἀτομικὴ θεωρία, ὅστε νὰ δεῖξω τίς διαφορῆς τῆς ἀτομικῆς θεωρίας τοῦ Δημόκριτου καὶ τοῦ Ἐπίκουρου καὶ νὰ ξαναπαίσω ζητήματα, ποὺ πραγματικῶς ἐξηγήσει ἔξουνητές. Ἡ ἔπικουρικὴ καθὼς καὶ ἡ δημοκρατικὴ φυσικὴ στάθηναν αἰῶνες στὸ κέντρο τῆς προσοχῆς τῶν Λυτικοευρωπαίων, γιατί τοὺς ἔδεναν ἐπιρήγματα καὶ κατευνήσιες στὸν ἀγῶνα ποὺ ἔκαναν γιὰ ν' ἀνοίξουν τὸ δρόμο στὴν ὀρθολογικὴ ἐρημνεία τῶν φαινομένων. Σήμερα τὸ θέμα εἶνα ἐξαντλημένο σὴν ἔκθενα. Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐπαλλάττει ἀπὸ τὴν ἔπικουρικὴ φυσικὴ δὲν εἶνα οἱ θετικῆς ἐκδουλεύσεις παρὰ τὸ ἀσθηρὸ ὀρθολογικὸ πνεῦμα καὶ τὸ κήρυγμα γιὰ τὴν ἀμυθολόγητη κοσμοεμνηνεία.

Γιὰ νὰ ζήσουμε τὸ νοητικὸ κλίμα τοῦ Ἐπίκουρου στὰ θέματα αὐτὰ δίνα αὐτοῦσια τὴν ἐκθεση τῆς φυσικῆς, ὅπως τὴν κάνει ὁ ἴδιος στὴν πρώτη, τὴν πρὸς Ἡρόδοτο ἐπιστολή, καθὼς καὶ μέρη τῆς μετεωρολογίας του ἀπὸ τὴ δεύτερη, τὴν πρὸς Πυθολκία ἐπιστολή, ταχτοποιώντας τὰ θέματα, ὅπου αὐτὰ παρουσιάζονται διασκασμένα στὶς ἐπιστολές.

GENESEH KAI ΦΘΟΡΑ ΤΟ ΑΜΕΤΑΒΑΗΤΟ ΠΑΝ

Τίποτε δὲ γίνεται ἀπὸ τὸ τίποτε. Διαφορετικὰ τὸ κἀθετι θὰ γίνονταν ἀπὸ τὸ κἀθετι χωρὶς νὰ χρῆσαστεὶ σπέρματα. 39. Ἄν πᾶσι ἐκείνο ποὺ χάνεται ἀπὸ τὰ μέταμα κατὰστροφόνταν ἔως τὸ μὴ ὄν, ὅλα θὰ εἶχαν χαθεῖ, γιατί θὰ διαλύονταν στὸ μὴ ὄν. Τὸ πᾶν ὄμως εἶταν αἰώνια ὅπως εἶνα τώρα καὶ τέτοιο θὰ εἶνα αἰώνια. Γιατί δὲν ἔχει σὲ τί ν' ἀλλάξει. Ἐπειδὴ δίπλα στὸ πᾶν δὲν ὑπάρχει τίποτε, ποὺ μπαίνοντας σ' αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ τὸ ἀλλάξει.

ΣΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΕΝΟ

Τὸ σύμπαν εἶνα φτιαγμένο ἀπὸ σώματα καὶ ἀπὸ κενὸ. (Σχόλιο. Αὐτὸ τὸ λέγει καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς Μεγάλης Ἐπιτομῆς καὶ στὸ 1ο βιβλίον του Περί φύσεως). Πῶς ὑπάρχουν σώματα τὸ μαρτυρεῖ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο ἡ αἰσθηση καὶ σύμφωνα μ' αὐτὴ εἶνα ἀνάγκη νὰ βγάλουμε συμπέρασμα γιὰ τὸ ἄγνωστο. 40. Ὑπάρχει ἐπίσης αὐτὸ ποὺ τὸ λίμα κενὸ καὶ χῶρο («χῶρον») καὶ ἀνεγγρητη οὐσία («ἀναρη φῦσιν»). Διαφορετικὰ δὲ θὰ εἶχαν ποὺ νὰ σταθοῦν τὰ σώματα καὶ ὅστε ποὺ μέσα νὰ κινήθοῦν, ὅπως εἶνα φανερὸ πὼς κινιόνταν. Ἐξῆ ἀρ' αὐτὰ τὰ δύο, χῶρο καὶ κενὸ, δὲν μπορούμε τίποτε νὰ διανοηθοῦμε ὅστε μὲ ἄμεση ἀντίληψη («παρηληπτῶς») ὅστε ἀνάλογα μὲ τίς ἄμεσες ἀντιλήψεις σὴν αἰστές οὐσίες («καθ' ὅλας φύσεσ», ἐκτός ἀρ' ἐκείνα ποὺ τὰ ἔχουμε σὴν ἀναγκαῖα ἢ συμπτωματικά κατηγορούμενα σ' αὐτὰς τίς οὐσίες. (Ἐ ὄνυς μας δηλαδή δὲν μπορεί νὰ βάλει τίποτε ἄλλο σὴν χειροπαστὸ ἀντικείμενο ὅπως τὰ σώματα καὶ τὸ κενὸ. Τὸ κολὸ σῆπεται ἰδιότητες ἀναγκαῖες ἢ συμπτωματικῆς στὰ σώματα. Σημείωση δική μου).

*Απὸ τὰ σώματα ἄλλα εἶνα σύνθετα («συναρισῶς»), ἄλλα ἀρ' ἐκείνα ποὺ γίνονταν τὰ σύνθετα. (Σχόλιο. Αὐτὸ τὸ λέγει σὸ 1ο καὶ στὸ 14ο καὶ 15ο τοῦ Περί φύσεως καὶ στὴ Μεγάλη Ἐπιτομή). 41. Αὐτὰ ποὺ κίνονταν τὸ σύνθετα εἶνα ἄτομα (ἄσφρατα, ἀσφραμῖαστα, ὅπως εἶδαμε στὴ σ. 302) καὶ ἀμεταβλήτα. Τέτοια πρέπει νὰ εἶνα γιὰ νὰ μὴ διαλυθοῦν τὰ πάντα καὶ καταρτίσσουν μὴ ὄν. Αὐτὸ γιὰ νὰ γίνα χρεῖσζεται, ὅταν τὰ σύνθετα διαλυθοῦν, νὰ μόνουν μερικὰ στέγνα καὶ γωμάτα («αλήρη»). Τὰ πρωταρχικά λοιπὸν στοιχεῖα (οἱ «ἀρχῆς») πρέπει ἀναγκαστικά νὰ εἶνα ἄσφρατες οὐσίες («ἄτομα φύσεσ»).

Τὸ πᾶν εἶνα ἄπειρο (χωρὶς τέλος). Γιατί τὸ περιορισμένο («πεπερασμένο») ἔχει ἕνα ἀκρότατο σημείο. Τὸ ἀκρότατο ὄμως αὐτὸ εἶνα νοητὸ μόνον σχετικὰ μὲ κᾶν ἄλλο. Ὅστε ἐπειδὴ δὲν ἔχει ἀκρη δὲν ἔχει τέλος, καὶ ἄμα δὲν ἔχει τέλος εἶνα ἄπειρο καὶ ὄχι πεπερασμένο. Ἄπειρο εἶνα τὸ πᾶν καὶ στὸ πλῆθος τῶν σωμάτων καὶ στὸ μέγεθος τοῦ κενοῦ. 42. Γιατί ἂν τὸ κενὸ εἶταν ἄπειρο, τὰ σώματα ὄμως μετρούμενα, δὲ θὰ σταματοῦσαν πουθενὰ παρὰ θὰ κολούσαν στὸ ἄπειρο, ἐπειδὴ δὲ θάβρισκαν τίποτε ποὺ νὰ τὰ στήριζε ἢ νὰ

τά σταματούσε με τή σύγκρουση. "Αν πάλι τὸ κενὸ εἶταν περιορισμένο, δὲ θὰ εἶχαν πού νὰ χωρῶσιν τ' ἄπειρα σώματα.

ΑΤΟΜΑ Τὰ ἄτομα καὶ γιομέτα ἄτομα, πού ἂν' αὐτὰ γίνονται καὶ α' αὐτὰ διαλύονται τὰ σύνθετα, παρουσιάζουν τόσες διαφορὰς στὰ σχήματα, πού ὁ νοῦς δὲν μπορεῖ νὰ τις χωρῆσει. Γιατί δὲν μπορούσε ἡ ἀτίμητη ποικιλία τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου νὰ βασταῖ ἀπὸ ἀριθμὸ σχημάτων πού νὰ χωροῦν στὸ νοῦ. Τὰ ἄτομα ἀπὸ τὸ κάθε σχῆμα, τὰ ὅμοια δηλαδή, εἶναι ἄπειρα, οἱς διαφορὰς ὅμως κατὰ τὸ σχῆμα δὲν εἶναι ἰσότεια ἄπειρα παρὰ μόνο ἀχρότητα τοῦ νοῦ...

43. Τὰ ἄτομα κινούνται ἀδιάκοπα σ' ὅλη τὴν αἰωνιότητα. (Σχόλιο. Πιὸ κάτω λέγει ἀκόμη πὺς τὰ ἄτομα κινούνται με τὴν ἴδια ταχύτητα, ἐπειδὴ τὸ κενὸ δείχνει τὴν ἴδια ὑποχώρηση στὸ ἐλαφρότατο καὶ στὸ βαρύτετο). "Ἄλλα βρίσκονται σὲ μεγάλη ἀπόσταση τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. "Ἄλλα ὅμως παίρνουν ἰδιαίτη δόνηση («καλυμν»), ὅταν μετὸ μπλέξιμο τύχει νὰ λοξέψουν ἢ ὅταν τριγυρίζονται ἀπὸ κείνα πού ἔχουν τάση γιὰ μπλέξιμο («πλευστικά»). 44. Τὸ κενὸ ἀπὸ τὴ φύση του δὲν τ' ἀναχαίττει, ἢ ἐμφυτὴ τους σκληρότητα πάλι προκαλεῖ τὸν τιναγμὸ ἀπὸ τὴ σύγκρουση («τὸν ἀποκαλυμν ποιεῖ»), ὥστε νὰ ἔξαγερνοῦν στὴν πάλαι τους θέση, ὅσο τὸ ἐπιτρέπει τὸ μπλέξιμο. Αὐτὰ δὲν εἶχαν ποτὲ ἀρχή, ἐπειδὴ τὰ ἄτομα καὶ τὸ κενὸ εἶναι αἰώνια...

54. Τὰ ἄτομα ἂν' ὅλες τὴς ποιότητες πού παρουσιάζει ὁ ἔξωτερικὸς κόσμος ἔχουν μονάχα τὸ σχῆμα, τὸ βῆρος καὶ τὸ μέγεθος καὶ ὅσα εἶναι ἀναγκασιὰ δεμένα μετὸ σχῆμα. Γιατί κάθε ποιότητα ἀλλάζει, ἐνὼ τὰ ἄτομα δὲν ἀλλάζουν, ἐπειδὴ πρέπει, ὅπως ἔχουμε, σὲ κάθε διάλυση τοῦ σύνθετου νὰ μένει κάτι στερεὸ καὶ ἀδιάλυτο, αὐτὸ πού κάνει οἱ ἀλλαγὴς νὰ μὴ κατανοῦν στὸ μὴ ὄν οὔτε νὰ γίνονται ἀπὸ τὸ μὴ ὄν, παρὰ μετὶ μεταθέσεως τῶν ἀτόμων, κάποτε μετὶ τὴν προσθήκη ἢ ἀφαίρεσή τους. Εἶναι λοιπὸν ἀνάγκη νὰ δεχοῦμε πὺς αὐτὰ πού ἀλλάζουνε θέση εἶναι ἀφάρτα καὶ δὲν ἔχουνε τὴ φύση ἐκείνου πού ἀλλάζει, μὰ ἀκόμη πὺς ὑπάρχουν συνδυασμοὶ ἀτόμων καὶ ἰδιόμορφοι σχηματισμοὶ πού ἐπίσης ἔχουν σταθερὴ ὑπόσταση...

55. Οὔτε πρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὺς τὰ ἄτομα μποροῦν νὰ ἔχουν κάθε μέγεθος, ἂν δὲ θέλωμε νὰ βροθεῖομε σὲ ἀντίφαση μετὸ ὅσα μᾶς δίνουν οἱ αἰσθήσεις («εἶναι μὴ τὰ φαινόμενα ἀντιπαρ-

τυρῆ»). Ἐχουνε μονάχα κάποιες ποικιλίες στὰ μεγέθη τους. "Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐξηγᾷ καλύτερα ὅσα σχετίζονται μετὰ τὰ συνυσθήματα καὶ τὰ αἰσθήματα. Τὸ νὰ δεχοῦμε κάθε μέγεθος στὰ ἄτομα ὄχι μόνο δὲν εἶναι χρήσιμο γιὰ νὰ ἐξηγήσομε τις διαφορὰς στὴς ποιότητες, μὰ καὶ θὰ μᾶς ἔβαρνε στὴν ὑπόθεση πὺς ὑπάρχουν ἄτομα πού νὰ τὸ βλέπομε μετὰ τὰ μέτρα («ἐδαφικὰς ἀτόμου»). Αὐτὸ ὅμως οὔτε γίνεται οὔτε μπορεῖ νὰ βῆλα ὁ νοῦς μας πὺς ὑπάρχει ἄτομο ὄρατό.

61. Τὰ ἄτομα ἔχουν ἀναγκαστικὰ τὴν ἴδια ταχύτητα («ισοταχεῖς») ὅσο προχωροῦν μέσα στὸ κενὸ χωρὶς νὰ συναντήσουν ἐμπόδιο. Γιατί οὔτε τὰ βαρῖα κινούνται γλιγορότερα ἀπὸ τὰ μικρὰ καὶ λαφρὰ, ὅσο τίποτε δὲν τους ἀντιστέκεται, οὔτε τὰ μικρὰ γλιγορότερα ἀπὸ τὰ μεγάλια, ὅσο καὶ ἂν βρίσκουν βολικώτερο πέρασμα, φτάνει καὶ αὐτὰ νὰ μὴ συναντοῦν ἀντίσταση...

Διαφορὰ στὴν κίνηση ἔχουν τὰ σύνθετα, ὅσο καὶ ἂν τὰ ἀτομὰ τους ἔχουν τὴν ἴδια ταχύτητα, ἐπειδὴ μετὶ τις διαφορετικὰς τάσεις τους ἐπιβραδύνουν τὴν κίνηση.

Στὶς παράγραφους 63—68 μιλάει γιὰ τὴ σύσταση τῆς νυχθὸς ἀπὸ ἰδιαιτέρο εἶδος ἄτομα, ὀλικὰ πάντα. Τὸ θέμα θὰ μᾶς ἀπασχολήσει στὸ "Ἐκτο βιβλίον, κερ. II.

ΚΟΣΜΟΙ 45. Ὑπάρχουν ἀναριθμητοὶ κόσμοι, εἴτε ὅμοιοι μετὸ ἑκάστου εἴτε ἀνόμοιοι. Γιατί τὰ ἄτομα, πού εἶναι ἄπειρα, ὅπως τ' ἀποδείξομε λίγο πρὶν, φέρνουν ὡς στὴς πρὸ μακρινὰς ἀποστάσεις καὶ δὲν τελειοῦν ποτὲ ὅσοι κόσμοι καὶ ἂν φτιαχτοῦν εἴτε ὅμοιοι εἴτε ἀνόμοιοι μετὸ ἑκάστου μας. "Ὅστε τίποτε δὲν ἐμποδίζει νὰ εἶναι οἱ κόσμοι ἀναρίθμητοι.

73. Οἱ κόσμοι, ὅπως κάθε περιορισμένο σύμπλεγμα ἀπὸ ἄτομα, ὅμοιοι μετὸ ὅσα κάθε στιγμή βλέπομε γύρω μας, βῆγκαν ἀπὸ τὸ ἄπειρο. Γιατί ὅλα αὐτὰ, μεγάλια καὶ μικρὰ, ξεχώρισαν μετὸ ἰδιόμορφους συστροφές, καὶ πάλι διαλύονται, ἄλλα γλιγορότερα, ἄλλα ἀργότερα, ἄλλα μετὶ τῆς ἐνέργειας αὐτῆς ἄλλα ἐκείνης τῆς αἰτίας. (Σχόλιο. Στὸ βιβλίον... τοῦ Περὶ φύσεως λέγει πὺς οἱ κόσμοι εἶναι φθαρτοί, ἐπειδὴ τὰ μέρη τους ἀλλάζουν. "Ἄλλοι πάλι πὺς ἢ γῆ βασίζεται πάνω ἐπὶν ἀγέρα). 74. Οἱ κόσμοι δὲν ἔχουν ὑποχρωτικὰ ἓνα καὶ τὸ ἴδιο σχῆμα. "Ἄλλοι μοιζίζουν σφαιρὰ, ἄλλοι αὐγὰ, ἄλλοι κἀτι ἄλλο, ὄχι ὅμως τὸ κάθε σχῆμα. Οὔτε ὑπάρχουν ζῶα πού ξεχώρισαν ἀπὸ τὸ ἄπειρο, δηλαδή πού ἔχον-

ύκαρξη έκχωρη από τὸν ἄλλο ἑαυτὸ κόσμο. Ζῶα καὶ φυτὰ βρίσκονται σ' ἄλλους τοὺς κόσμους. Κανείς δὲν μπορεί ν' ἀποδείξει πὺς ὁρισμένα σπέρματα, πὺς κάνουν νὰ γεννηθοῦν τὰ ζῶα, τὰ φυτὰ καὶ ἄλλα τ' ἄλλα ὅσα βλέπουμε, βρίσκονται σ' ἕνα τέτοιον κόσμο καὶ λείπουν σὲ ἄλλον... Τὸ ἴδιο ἐφαρμόζεται καὶ γὰρ τῆ γῆ.

ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΑ ΕΙΣΩΔΑ

46. *Απὸ τὰ στερεὰ σώματα ξεπερνῶνται τύποι ὅμοιοι μ' ἐκεῖνα, ἀσύγκρατα ὅμως λεπτότεροι ἀπὸ τὰ σπέρματα πὺς βλέπουμε. Γιατὶ δὲν εἶναι ἀδύνατο νὰ σχηματίζονται στὸν ἀέρα τέτοιες συνθέσεις, οὔτε νὰ λείπουν ἐνδοτικῆς συνθήκης γὰρ νὰ φιακιοῦν βαθουλώματα καὶ λωρίσματα, οὔτε οἱ ἀπορροές νὰ μὴν κρατήσουν τὴ σπῆσι καὶ τὴ σιμὰ πὺς ἔχουν τὰ στερεά. Αὐτοὺς τοὺς τύπους τοὺς λέμε «εἰσώδια» (= ὁμοιώματα). *Ἐπειδὴ δὲ συναντοῦν μέσα στὸ κενὸ κανένα ἔμπόδιο τὰ εἰσώδια αὐτὰ διατρέχουν κάθε διάστημα νοητὸ σὲ χρόνιο ἀσύλληπτα μικρὸ γὰρ τὸ νοῦ μᾶς. Γιατὶ ὁ βραδύτητα ἢ ταχύτητα πορεύεται ἀπὸ τὴν ἀντίσταση πὺς ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει... 47. Πὺς τὰ εἰσώδια εἶναι ἀξέπαραστα στὴ λεπτότητα δὲν τὸ ἀντικρούει κανένα φαινόμενο. Γι' αὐτὸ ἔχουν ταχύτητα ἀξέπαραστη, ἔπειδὴ παντοῦ βρίσκουν τὴν κατάλληλη διάβαση, γιατί μὲ τὴν ἀπαρῆ τους μικρότητα δὲ συναντοῦν ἀντίσταση ἢ συναντοῦν πολὺ μικρὴ, ἐνὸς ἂν μαζευτοῦν πολλὰ μαζὶ, ὅσο μικρὰ καὶ ἂν εἶναι στὸ μέγεθος, βρίσκουν ἀντίσταση.

48. Πρόσθεσι σ' αὐτὰ πὺς ἢ γέννηση τῶν εἰσωδίων γίνεται τόσο γοργὰ ὅσο ἢ σπῆσι. *Αδίακτα ξεχύνεται τὸ ρεῖμα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν σωμάτων χωρὶς νὰ σηκιάσῃται ἐλάττωσι, γιατί ἀναπληρώνεται ἐκεῖνο πὺς φεύγει... 49. Πρέπει ἀκόμα νὰ δεχτοῦμε πὺς κατὰ ἔρχεται σ' ἡμᾶς ἀπὸ τὰ ἔξω πὺς κάνει νὰ βλέπουμε τίς μορφῆς καὶ νὰ τίς νιώθουμε. Καμιά ἄλλη ὑπόθεσι δὲν ἐξηγεῖ ἱκανοποιητικὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου, τὸ πὺς δηλαδὴ τὰ ἔξω ἀποτυπώνουν σ' ἡμᾶς τὰ χρώματα καὶ τὰ σχήματά τους, μὲ διάμεσο τὸν ἀέρα πὺς βρίσκεται ἀνάμεσα σὲ μᾶς καὶ σὲ κείνα. Οὔτε λ.χ. ἂν ὑποθέσουμε πὺς αὐτὸ γίνεται μὲ κατὰ ἀχτίδας πὺς ἔρχονται ἀπὸ κείνα σ' ἡμᾶς οὔτε ἀπὸ κάποια ρεῖματα πὺς πηγαινοῦν ἀπὸ μᾶς σ' ἐκεῖνα. *Ὅσο ἂν δεχτοῦμε πὺς ἀπὸ τὰ σώματα περνῶντι σ' ἡμᾶς τύποι ὅμοιοι στὸ χρῶμα καὶ στὸ σχῆμα μὲ τὰ σώματα, ταυριαχτοῦ στὸ μέγεθος

μὲ τὸ μᾶτι καὶ τὸ νοῦ, τύποι πὺς τρέχουν μὲ τὴ μεγαλύτερη ταχύτητα. 50. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο καταφέρνουν νὰ σχηματίσουν τὴν παράστασι ἐνιαίου καὶ συναρτημένου ἀντικείμενου καὶ νὰ φυλάξουν τὴν ὁμοιομορφία μ' ἐκεῖνο, ἔπειδὴ οἱ ἔκπομπες αὐτῆς κρατοῦν τὴ συμμετρία τους μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἀντικείμενου ἀπὸ τίς δονήσις τῶν ἀτόμων στὸ βάθος τοῦ στερεοῦ. *Ἡ παράστασι τῆς μορφῆς ἢ τῶν συμπατοματικῶν ἰδιότητων («συμπεριβαθῶν», δηλ. χρῶμα, σκληρότητα, ζῆσι καλ.) πὺς λαβαίνουμε ἀπὸ τὴν ἐντύπωσι στὸ νοῦ ἢ στὰ αἰσθητήρια εἶναι πάντα μορφή τοῦ στερεοῦ, γεννημένη ἀπὸ τὴ διαδοχικὴ πύκνωσι ἢ ἀραίωσι τοῦ εἰσώδιου. Τὸ λάθος καὶ ἡ πλάνη βρίσκονται πάντα σὲ κείνο πὺς ὁ νοῦς προσθέσι στίς ἐντυπώσις. Κριτήριο ἂν ἢ παράστασι εἶναι σωστή ἢ λαθεμένη εἶναι ὁ ἔλεγχος στὴν πράξι. *Ἄν ἐπιμαρτυρηθεῖ ἢ τὸ λιγότερο δὲν ἀντιμαρτυρηθεῖ ἔχουμε τὴν ἀλήθεια. *Ἄν ὅμως δὲν ἐπιμαρτυρηθεῖ ἢ ἂν ἀντιμαρτυρηθεῖ ἔχουμε τὴν πλάνη.

52. Εἶναι πολὺ σημαντικό νὰ ἐπιμεινόμε σ' αὐτὴ τὴν ἀρχή. Διαφορετικὰ θὰ κλονισθεῖ τὸ βασικὸ κριτήριο γὰρ τὴν ἀντίληψη τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου, πὺς εἶναι ἡ ἐνάργεια, καὶ ἡ πλάνη περνώντας γὰρ ἀλήθεια θὰ φέρει γενικὴ σύχρησι.

Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἀκού γίνεται ἀπὸ κάποιο ρεῖμα πὺς ἔρχεται ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο πὺς βγαίνει φωνὴ ἢ ἦχο ἢ κρότος ἢ πὺς προκαλεῖ κανένα ἄλλο ἀκουστικὸ αἰσθημα. Τὸ ρεῖμα αὐτὸ σκοπιέται σὲ ὁμοιομορφους ὄγκους, πὺς διατηροῦν κάποια ὁμοιομορφία ἀνάμεσὸ τους καὶ μὴ χαλαρησιατικὴ ἐνότητα μὲ τὸ ἤχητὸ ἀντικείμενο. *Ἡ ἐνότητα αὐτὴ ὀρτζει σ' ἡμᾶς ἐκπαθῆσι τίς περισσύτερες φωνῆς ἀντίληψη τοῦ ἀντικείμενου, καὶ πταν αὐτὸ δὲ γίνεται εἶναι τὴν ἀκλή ἐντύπωσι πὺς ἔξω ἀπὸ μᾶς βρίσκεται κατὰ ἤχητὸ. 53. Γιατὶ χωρὶς αὐτὴ τὴ συνάρεια μὲ τὸ ἔξωτερικὸ ἀντικείμενο δὲν μποροῦσι νὰ γεννηθεῖ ἢ αἰσθησι. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ πιστεύουμε πὺς ὁ ἀέρας ὁ ἴδιος παῖνει κάποιο σχῆμα ἀπὸ τὴ φωνὴ ἢ ἀπὸ τίς ὁμοιομορφους ὄγκους ἀτόμων.

*Ὅμοιος εἶναι ὁ μηχανισμός καὶ γὰρ τὸ αἰσθημα τῆς μωροδιῆς. Κι αὐτὸ δὲν μποροῦσι νὰ γεννηθεῖ ἂν ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο δὲν ἐξορταν ἰσχυρὰ σχηματισμοῦ ἀτόμων (ὄγκου) ποσοσημομένο (σῆματτοι) ὥστε νὰ ἐρεθίζου τὸ ἀνάλογο αἰσθητήριο.

Ο ΧΡΟΝΟΣ Για την άπλοική αντίληψη ο χρόνος είναι κάτι πραγματικό, που υπάρχει έξω και ανεξάρτητα από το υποκειμένο. Αυτό το τόσο κοινό και κοινόγνωστο, που μέσα του κρύβει ή υπαρκτή μας, φεύγει ανάμεσα από τα δάχτυλα και γίνεται άγνωστο κι άβυστο, όταν θελήσουμε να το συλλογιστούμε. Είρω κι είναι χρόνος, έλεος δι' Αθουστίνος, φράνει να μη με ρωτούνε. Όταν με ρωτούν τ'άχνα (Παβ. το σχετικό κεφάλαιο στην Εισαγωγή) σ. 308-316). Ήταν λοιπόν στοιχείο που μπορούσε άμεσα να το έκμεταλλευθεί ή μεταφυσική.

Έτσι πρόβαλαν δυο αντίθετες απόψεις: ο χρόνος είναι είτε κάτι αντικειμενικό είτε δημοσίωμα ψυχολογικό υποκειμενικό. Ο Πλάτων τον έκανε είκόνα της αιωνιότητας, που όμως γεννήθηκε μαζί με τη γη κι έχει άραμογή μόνο πάνω στα είσθητά και τα πρόσωπα. Ο Άριστοτέλης όστόσο είναι προσγειωμένος. Η έκπαια του χρόνου δεν άντιστοιχεί σε κάτι πραγματικό παρά γεννιέται από την κίνηση, από την είσθηση του κριωτέρου και του ύστερωτέρου. Ζωρηόρηση έγινε στα χρόνια μας ή διάκριση του χρόνου, που από τη μία μεριάται με την κίνηση του έβουόμου, από την άλλη τον νιόβουμα σάν ψυχική διάκριση. Ο Έκείσορος παρατήρησε τη διάκριση κι από το συνδυασμό των δυο στοιχείων έβραλε την έρημνεία του χρόνου. Η έκπαια του χρόνου γεννιέται, κατά τον Έκείσορο, από την άλληλεξόρηση των δυο, από την έβουόηση, από τις μέρες και νύχτες που διαδέχονται ή μία την άλλη, κι από τις ψυχικές διαθέσεις, την άναμονη, τη δέσμευση και την ήρέμηση, δεν είναι κάτι που άπάρεται σάν αντικειμενο, που το άναγνωρίζουμε με την από πρίν σχηματισμένη έννοια (απόληψη).

Μεταφέρνω την άρεκτα σερφυνή διατύπωση από την Α' Έπιτολή προς Έρρόδοτον «παιρι τών φυσικών»:

«72. Το χρόνο δεν πρέπει να τον έξεταόουμε δικως τ' άλλα φαινόμενα, που βασίζονται σε κάποιο άντικειμενο, άνάγοντάς τον στις από πρίν σχηματισμένες έννοιες (στις προλήψεις). Πρέπει περισσότερο να τον σχετίσουμε με την ένάργεια, που μάς κάνει να μιλούμε για μεγάλη ή μικρή χρονική διάρκεια, υπάγοντας στην ίδια έννοια τις δυο καταστάσεις. Ούτε πρέπει τον δυο χρόνος να τον άντικαταστήσουμε με άλλες έκφρασεις, τάχα καλύτερες, παρά να μεταχειρίζομαστε τις συνηθισμένες. Ούτε να του άποδώσουμε άλλη ιδιότητα και να ίσχυρίζομαστε πως έχει αυτό το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό (γιατί κι αυτό κάνουν μερικοί). Πολύ περισσότερο πρέπει ν' άναλογοστούμε με τί συνδέουμε την ιδιότητα αυτή και με τί τη μετρούμε. 73. Γι αυτό δε

χειριζόμαστε άπόδειξη. Φράνει λίγη σκέψη για να καταλάβουμε πως την έννοια του χρόνου τη συνδέουμε με τις μέρες και τις νύχτες και τις ύποδιαιρέσεις τους, καθώς και με τους έρεθισμούς και την ήρέμηση της ψυχής, με την κίνηση και τη στάση. Σ' όλα αυτά παρατηρούμε κοινό χαρακτηριστικό, αυτό που μάς κάνει να μιλούμε για χρόνο».

Η ΓΛΩΣΣΑ Η πίσση της άνάγκης κι η φυσιοιογική κατασκευή του άνθρώπου στή έννοια τις είνεως. Όλες οι άνακαλύψεις, χρησιμότητες κι άποδοσεις, είναι κατασκευές άνθρώπινες κι άποδομένες την έπίμβαση μουσικών δυνάμεων. Η άνάπτυξη του άνθρώπου έγινε άλλους γοργά, άλλους με άργότερο ευθύδι, άνάλογα με τις περιστάσεις.

Φυσιολογικά, μέσα στην κοινωική ζωή, γεννήθηκε κι η άνθρώπινη μιλά. Οι όνομασίες δεν έχουν την άρχή τους σε καμιά συμφωνία («έόεσσα») παρά γεννιόνται από φυσικές έκδηρές πάνω στον άνθρώπο κι από άντιδράσεις του ίδιου.

«75. Οι λέξεις δεν έχουν την άρχή τους σε από πρίν συμφωνία παρά στον άγέρα που οι άνθρώποι βγαίνουν από το στόμα άνάλογα με τη φύση τους και με τόν είδικό χαρακτηρισμό κάθε λαού. Ό τρώπος αυτός όρίζεται από τους ιδιαίτερους ψυχικούς έρεθισμούς κι από τις ιδιαίτερες παραστάσεις, ως ένα βαθμό κι από τις τοπικές διαφορές του κάθε λαού. 76. Άργότερα την ιδιαίτερη λαλιά την άντικατάστρωσαν στον κάθε λαό με κοινή γλώσσα για ν' άποφεύγουν τη σύγχυση και να κάνουν συντομότερες τις έκφρασεις. Για μερικά, άγνωστα στο πλήθος, βρήκαν όρους δσοι τα ήξεραν καλά κι ένωσαν την άνάγκη να τ' άνακινώσουν. Οι άλλοι, όδηγημένοι από τη σκέψη τους, δέχτηκαν αυτές τις λέξεις και τις χρησιμοποίησαν στην έννοια που έκπαιράσαν».

Σά φωτανό σφάλμα από παραπάνω έρχεται ή χωρισμένη έρημνεία του Οίνοανδία. Η γλώσσα γεννήθηκε από αόθρημτους φθόγγους. Δέ θα δώσεις προσοχή στις φιλαρίες, που παρουσιάζουν τον Έρμη διά δάσκαλο της άμμίας κι άκόμα λιγότερο στη γελοιοδέστατη θεωρία των φιλόσοφων, πως ή γλώσσα είναι στοχασμός κενενός σοφού για να διευκολύνει τη συνεννόηση (θέσει). Μιά είτραπέλη είκόνα δείχνει το άτομο του ίσχυρισμού. Ό σοφολογώτατος να μάξέγει, ένας αυτός, τόσα κλήθη και σε δικαίος να πάρει μια βέρρα στο χέρι κι άκουμπώντας μ' αυτή

κάθε αντικείμενο να φωνάζει, αυτό θά τὸ λέτε πέτρα, αὐτὸ ξύλο, αὐτὸν ἄνθρωπο :

Ἐκεί τῶν φθόγγων δὲ ἐκενεν βλάμη δι τῶν τε ὁνομάτων καὶ τῶν ὁρημάτων, ἂν ἐποιήσαντο τὰς πρώτας ἀναφθάνσεις οἱ ἀπὸ γῆς φόντες ἄνθρωποι) μήτε τὸν Ἑρμῆν παραλαμβάνωμεν εἰς δικαιοσύνην, ὡς φασὶν τινες — περιφανῆς γὰρ αὐτῆ γῆ ἀδικία — μήτε τὸν φιλοσόφον πρὸς σκέψασιν τοῖς λόγοις ἀποκρίναι κατὰ θέσιν καὶ διδοχῆν ἀπαριθμῆσαι τὰ ὄντα τοῖς πράγμασι. Ἴνα αὐτὸν ἔχωσι σημεῖα τῆς πρὸς ἀλλήλους ἔνεκα φωνῆς ἀποδηλώσεως οἱ ἄνθρωποι, γελῶσαν γὰρ ἔσται, μᾶλλον δὲ κενὸς γελῶσι περισσότερο πρὸς τὸ καὶ τὸ ἀδύνατον αὐτῶ προσείνα, συναγαγῆν μὲν τινα τὰ τοιαῦτα πλῆθη, ἔνα ταυγάνατον... συναγαγῆν δὲ καθηγεῖσθαι γραμματιστῶ ἔργον, δουραδὸς τινος ἀντιλαμβόμενον, καὶ ἐκείνου τῶν πραγμάτων θυγάνατον ἐπιλέγειν, ἔτα τούτοι μὲν καλεῖσθαι λίθος, τούτε δὲ ξύλον, τούτε δὲ ἄνθρωπος» (10, 2, 11 κε., 11, 4-14).

Παῦ σημαίνει, ὅπως καὶ διόκληρος ἢ ἐπιγραφή, τῆ συνέχεια τοῦ Ἐπίκουρου, δηλαδή τῆς ἐλληνικῆς παιδείας, διόκληρους αἰῶνες. Ὁ Οἰωναδίας ζεῖ πεντακοσομῖα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο μέσα στὸν ἴδιο διανοητικὸ κόσμο.

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ Ἡ ἴδια ψυχοφυσικὴ λειτουργία, πίσω ἀπ' ἔξω καὶ συστηματικὴ ἀντιδραση τοῦ λογικοῦ, ὁργάνωσαν τὴν ἔννοια κοινωνία. Στὸ πρόβλημα αὐτὸ δ' Ἐπίκουρος πλησιάζει πολὺ τὴς πρωταγορικῆς ἀντιλήψεως, γιατί ἡ σοσιατικὴ κοινωνιολογία εἶταν ἡ μόνη ἐπιστημονικὴ γιὰ τὴ γνήσια ἐλληνικὴ ἀντιλήψη, ὅπως ἡ ἰωνικὴ φυσικὴ εἶταν ἡ ἀναγνωρισμένη φυσικὴ ἐπιστήμη. Ἔτσι βρισκοίμεν τὴν ἐξήγησὴ του τοῦ φηγὸν κοινοσοκολοῖ γιὰ τὸν Πρωταγόρα, πρὸ γνωρίσματος στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἐν Μεταλήνῃ φιλοσόφους (σ. 192), ἀπὸ τὴν ἐχρήσθη του Ἐπίκουρου στὸ πρόσωπο τοῦ μεγάλου σοφιστῆ καὶ ἀπὸ τῆς διαφανείας του σὲ ὁρισμένες βασιμῆς δοξασίεις ἐκείνου. Σὲ μιὰ καλαιότερη ἐποχῇ, ὅπως ἐξηγοῦσθε δὲ Πρωταγόρας, ἢ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων εἶταν ἀταχτὴ καὶ ἀκανόνιστη. Οἱ προσπαθεῖσθε τους νὰ μαζευτοῦν καὶ νὰ κόνουν κοινωνία ἀποτύχαιναν, γιατί τοὺς ἔλειπε ἡ ἐκπολιτικὴ τέχνη», τὸ αἶσθημα δηλαδή τοῦ σεβασμοῦ καὶ τῆς δικαιοσύνης (ἢ αἰδῶς καὶ δίκης), ἂν πιστέψουμε τὴν πλατωνικὴ ἐκδοχὴ ἢ παρωδία: «ὄτ' οὐν ἀθροισθεῖεν, ἤβικουν ἀλλήλους ἄτε οὐκ ἔχοντες τὴν πολιτικὴν τέχνην, ὥστε πάλιν σκεδαννόμενοι διεσπείροντο». Τοὺς λυπήθημε δὲ Ἄσας καὶ τοὺς ἔστειλε μὲ τὸν Ἑρμῆ αἰδῶ τε

καὶ δίκην, ἴν' εἰεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δημοῖ φίλια; συναγωγῶ» (Πλάτ., Πρωταγ. 322 b c).

Τὴς ἀκαθόριστες καὶ συζητήσιμες ἔνοιες τοῦ σεβασμοῦ καὶ τῆς δικαιοσύνης δ' Ἐπίκουρος τὴς ἀντικαθιστᾷ μὲ κἄτι χειροπιαστὸ ἀνθρώπινο, γέννημα τοῦ λογικοῦ. Οἱ ἄνθρωποι συμφωνοῦν μεταξὺ τους καὶ κόνουν συμβόλαιο, «συνθήκηνη», ὅπως λέγει ὁ ἴδιος, νὰ μὴ βιάπει ὁ ἕνας τὸν ἄλλον: «μὴ βιάπειν μηδὲ βιάπτεσθαι». Οἱ νόμοι λοιπὸν τῶν πόλεων καὶ οἱ διατάξεις τοῦ κοινοῦ δικαίου ἔχουν ἀρχὴ ἓνα συμβόλαιο. Γιὰ τὸ ζῆμα, πρὸ δὲν μπορούσαν νὰ κόνουν τέτοιους νόμους, ὥστε νὰ μὴ βιάπει, τὸ ἔνα τ' ἄλλο, δὲν ὑπάρχει οὔτε δίκαιο οὔτε ἀδικο. Τὸ ἴδιο στοὺς λαοὺς πρὸ δὲν μπορούσαν ἢ δὲν ἤθελαν νὰ κόνουν συνθήκας, ὅπως διαβαζόμεε οἱ μιὰ κἄτι δόξα: «Ἄνα τῶν ἔξω μὴ ἐδύνατο συνθήκας ποιεῖσθαι τὰς ὑπὲρ τοῦ μὴ βιάπειν ἄλληλα μηδὲ βιάπτεσθαι, πρὸς ταῦτα σέθεν ἦν δίκαιον οὐδὲ ἀδίκον ὡσάτως δὲ καὶ τῶν ἐθνῶν ὅσα μὴ ἐδύνατο ἢ μὴ ἐβούλετο τὰς συνθήκας ποιεῖσθαι τὰς ὑπὲρ τοῦ μὴ βιάπειν μηδὲ βιάπτεσθαι» (XXXII). Ἡ δικαιοσύνη λοιπὸν δὲν εἶναι κἄτι πρὸ ὑπάρχει μόνη γιὰ τὸν ἑαυτὸ της (καθ' ἑαυτὸ ὅπως τὸ θέλουν οἱ ἰδεαλιστῆς) παρὰ κἄτι πρὸ προβάλει στὴς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων καὶ παρουσιάζεται σ' ὅλους τοὺς τόπους σὰ συμβόλαιο γιὰ νὰ μὴ βιάπτον καὶ βιάπτονται: «Ὅτε ἦν τὴ καθ' ἑαυτὸ δικαιοσύνη, ἀλλ' ἔν ταῖς μετ' ἀλλήλων συστροφῆσι καθ' ὁπήμικους δήκοιτα ἀεὶ τόπους συνθήκη τις ὑπὲρ τοῦ μὴ βιάπτεν ἢ βιάπτεσθαι» (XXXIII). Αὐτὸ πρὸ λέμε φυσικὸ δίκαιο εἶναι σύμφωνο ἀφελμιστικὸ νὰ μὴ βιάπτον οἱ ἄνθρωποι ὁ ἕνας τὸν ἄλλο: «Τὸ τῆς φύσεως δίκαιον ἔσται σύμβολον τοῦ συμφέροντος εἶς τὸ μὴ βιάπτεν ἀλλήλους μηδὲ βιάπτεσθαι» (XXXI).

Ἔτσι ἔχομε στὸν Ἐπίκουρο συνειδητῇ τὴν ἔννοια τοῦ κοινωνικοῦ συμβόλαιου, τοῦ contrat social, ποῦ ἔπαιξε μεγάλο ρόλο στὴς πολιτικῆς θεωρίες τοῦ 18ου αἰῶνα, καθὸς καὶ τὴν πρὸ ἀλήθ, τὴν πρὸ ἐξαντλητικὴ ἔρμηνεια αὐτοῦ πρὸ εἶναι φυσικὸ δίκαιο. Τὸ κρᾶτος λοιπὸν δὲν εἶναι καμωμένο γιὰ νὰ προστατεύσει κἄτι ἀφηρημένο, τὴ δικαιοσύνη, τὸ δίκαιο καθ' ἑαυτοῦ, παρὰ νὰ ἀσφαλίσθαι τὸν πολίτη ἀπὸ τὸ κακὸ πρὸ μποροῦν νὰ τοῦ κόνουν οἱ ἄλλοι.

Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἀδικία δὲν εἶναι κἄτι κακὸ καθ' ἑαυτῇ, στὴ με-

ταρσιική έννοια, παρά γὰρ τίς κοινωνικές της συνέπειας. Ὁ ἄδικος ζεῖ σὲ ἀδικαδική ταραχὴ μήπως τὸν παρὸν εἰδηθῆ ἔδεικται ποὺ εἶναι ταγμένοι νὰ τιμαροῦν τέτοιους παρεκβάσεις: «Ἡ ἀδικία οὐ καθ' ἑαυτὴν κακόν, ἀλλ' ἐν τῷ κατὰ τὴν ἔποψίαν φόβῳ, εἰ μὴ λήσῃ τοὺς ὑπὲρ τῶν τοιούτων ἔροστρωτάς κολαστάς» (XXXIV). Ὁ φόβος αὐτὸς θά τὸν ταράξῃ σ' ἕλην του τῆ ζωῆ. Ἐνας ποὺ παραβαίνει κρυφά τὴ συμφωνία τῶν ἀνθρώπων, νὰ μὴ κάνει κατὸ ὃ ἕνας στὸν ἄλλο, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι βέβαιος πῶς θά ξεφυγεῖ ὡς τὸ τέλος καὶ ἂν ξεφυγεῖ γιὰ τὴν ὕρα χλίμας φορέε. Γιατὶ εἶναι ἀβήλο ἂν θά ξεφυγεῖ ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του: «Ὅτι ἔστι τὸν λάθρα τι ποιῶντα ὄν συνένθεντο πρὸς ἀλλήλους εἰς τὸ μὴ βλάπτειν μηδὲ βλάπτεσθαι, πιστεύειν δὲ λήσει, κὴν μερικῶς ἐπὶ τοῦ παρόντος λαθάνει, μέγρη γὰρ κατατροφῆς ἀβήλον εἰ καὶ λήσει» (XXXV). Ἡ ἀδικη πράξις λοιπὸν εἶναι ἀπὸ τοὺς χειρότερος ἐχθροὺς τῆς ἑποικουακῆς ἀταραξίας: «ὁ δίκαιος βίος ἀταρακτότατος, ὁ δ' ἄδικος πλείστης ταραχῆς γέμον» (XVII). Οἱ νόμοι λοιπὸν ἔχουν σκοπὸ νὰ προφυλάξουν τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν ἀδικία. Ὅταν παύσουν νὰ προσφέρουν αὐτὴ τὴν ὑπερθεσία χάνουν τὴ φύση τοῦ δίκαιου καὶ πρέπει νὰ παύσουν νὰ ὑπάρχουν ἢ ν' ἀντικατασταθοῦν ἀπ' ἄλλους: «εἴαν δὲ νόμον θῆται τις, μὴ ἀποβαίνει δὲ κατὰ τὸ συμφέρον τῆς πρὸς ἀλλήλους κοινωνίας, οὐκεία τοῦτο τὴν τοῦ δικαίου φύσιν ἔχει» (XXXVII). Ὅσοι ἀπὸ τίς διατάξεις τὸν νόμον ἢ κοινὴ γνώμη τίς ἀναγνωρίζει ὀφελίμως γιὰ τίς κοινωνικές σχέσεις, αὐτεῖς ἔχουν τὴ δύναμη τοῦ δικαίου, καὶ ἂν σημαίνουν τὸ ἴδιο γιὰ ὅλους εἶτε ὄχι. Στὴν οὐσία τὸ δίκαιο εἶναι τὸ ἴδιο γιὰ ὅλους, ἀφοῦ παρουσιάζει πλεονέκτημα γιὰ τίς σχέσεις στὴν κοινοτική ζωῆ. Στὶς ἐπαρμολγῆς ὅμως ποὺ κάνουν στὶς διαφόρες χώρες ἢ σὲ ὁρισμένες περιστάσεις δὲν περνᾶ τὸ ἴδιο πράγμα γιὰ δίκαιο (XXXVI).

Οἱ νόμοι ὁστόσο ἀπαιτοῦν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τὸ λιγότερο, νὰ μὴ κάνουν ὃ ἕνας στὸν ἄλλο τίς πρὸ χειρότερες ἀδικίες γιὰ νὰ ζοῦνε σὲ κανονικὲς σχέσεις, διαπορευτικά θὰ διαλόσσονταν ἢ κοινωνία καὶ οἱ ἀνθρώποι θά ξαναγνωρίζονταν στὴν πάλαι πρωτόγονη κατάσταση, στὴ ζωῆ τῶν λύκων καὶ τῶν λεονταριῶν. Ἡ διανοητικὴ ὅμως καὶ ψυχικὴ καλλιέργεια κάνει μερικῶς νὰ βρῶσκουν σὸν τὸ πῶ ἀπὸ καὶ τὸ πρὸ ἀδύναστο νὰ εἶναι φιλόνομοι. Οἱ ἀνώτεροι μάλιστα ἀνθρώποι κάνουν γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ

περισσότερα ἀπὸ κείνο ποὺ ἀπαγορεύει οἱ νόμοι. Γι' αὐτοὺς οἱ νόμοι ἔχουν τὸ νόημα νὰ μὴν παθαίνουν κακὸ ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἀφοῦ οἱ ἴδιοι δὲν κάνουν κακὸ: «Οἱ νόμοι χάριν τῶν σοφῶν κείνται, οὐχ ὅπως μὴ ἀδικῶσιν ἀλλ' ὅπως μὴ δδικῶνται» (Στοβ., Ἄνθολ. 43, 139, Ἐπιχ. 530), «οἱ γὰρ ἔγγραφοι νόμοι χάριν τῶν μετρίων κείνται, οὐχ ὅπως μὴ ἀδικῶσιν ἀλλ' ὅπως μὴ δδικῶνται» (Πορφύρ., Πρὸς Μαρκ. σ. 27, Ἐπιχ. σ. 321,1). Ἡ λέξη μέτριος (= μετρημένος, συγκρατημένος) «ἦτο σφόδρα προσφιλέης ἐν ταῖς δημοκρατουμέναις πόλεσι», σημαίνει ὁ λεξικογράφος, «μέτριος καὶ φιλόδημος» (Λημ. 574,15).

ΜΟΙΡΑΣΜΑ ΤΩΝ ΔΙΑΘΩΝ Γιὰ τίς οικονομικὲς ἀντιλήψεις τῶν Ἐπικούρειων δὲν ἔχουμε συστηματικὴ ἔκθεσι. Ἀπὸ τὰ λίγα ποὺ σάφηναι καταλαβαίνουμε πῶς τὸ μοίρασμα τῶν αγαθῶν κατὰ τοὺς Ἐπικούρειους τὸ ὅρισε ἡ δύναμη, ἡ ἀπαιθεσία καὶ ἡ έννοια τῶν ἰσχυρῶν. Στὸ Λουκιῆτιο διαβάζουμε τὰ πολλὰ χαρακτηριστικά:

«Κάθε μέρα ἄλλαξιν περισσότερο τὴν τροφὴ καὶ τὴν παλιὰ ζωῆ τους με τίς καινούργιες ἀνακαλύψεις καὶ τὴ βοήθεια τῆς φωτιᾶς, ἀγγημένοι ἀπὸ κείνους ποὺ ξεχωρίζαν ἀνάμεσα τους στὴν ἔξυπνάδα καὶ στὴ σοφία.

Οἱ βασιλᾶδες ἀρχισιν νὰ χτίζουν πόλεις καὶ νὰ στήνουν κάστρα γὰ νὰ τάχουν ἀσφαλεία τους καὶ καταφύγιο. Ὑστερα μοίρασαν τὰ κοπάδια καὶ τὰ χωράφια ἀνάλογα με τὴν ἰσορροπία, τὴ δύναμη καὶ τὴν ἔξυπνάδα τοῦ καθένα. Γιατὶ ἡ ἰσορροπία εἶχε μεγάλη πείραση καὶ ἡ δύναμη ἐπιβάλλουσαν. Ἀργότερα βρέθηκε ὁ πλοῦτος καὶ ἀνακαλύφθηκε ὁ χροσὸς, ποὺ ἀφαίρασε εἰκόλα τὴν αἴγλη ἀπὸ τὴ δύναμη καὶ τὴν ἰσορροπία. Γιατὶ ὁ πλοῦτος βρέθηκε πρὸθήμενος νὰ τὸν ὑπεροπτεῖν τοὺς πρὸ δυνατοὺς καὶ τοὺς φτωχόμενους με τ' ἰσορροπότερο σῶμα» (V 1105—1116).

Στὸν πλοῦτο καὶ στὴ δύναμη ὁ Ἐπικούρος ἀντιθέτει τὴ γαλήνη τῆς ψυχῆς, τὸ νὰ ζεῖ κανεὶς εὐχαριστημένος ἀπὸ λίγα. Ὁ ἀγόνος γιὰ πλοῦτη καὶ τιμὲς δημονογεῖ τοὺς μεγαλύτερους κίνδυνους, ὅπως τὸ γνωρίζουμε πρὸ πάνω στὴ σελίδα 242 (πρβ. καὶ τὸν ἔκπαινο τῆς φιλοσοφίας σ. 224).

Ὁ ἀνθρώπος λοιπὸν ἔζησε ὡς τότε, στὴν προεπικουρικὴ ἐποχῆ, σὲ πρωτόγονη, προϊστορικὴ κατάσταση. Στὴ νέα κοινότητα ποὺ δημονογεῖ ὁ Κῆπος κρύβεται ἀπὸ τὴ ρίζα, φυσιολογικᾶ,

οι άφραγές που προέκλειαν την άναρχία και την άλληλοξένωση ή «πάλημος πάντων κατά πάντων», οι σκοτεινές πλειονότητες, οι άνόητες φιλοδοξίες, άνταγωνισμοί και πάθη. Ή έννοια της ιδιοχτησίας είναι κάτι άσυμβίβαστο με το πνεύμα της έπικουρικής κοινότητας. Ο στοχασμός που άνάφερα μιλούντας για τη σελία χύνει φώς στην έπικουρική αντίληψη. Το πυθαγορικό «κοινά τὰ τῶν φίλων» δέν ίκανοποιεί τόν Έπικουρο, γιατί έχει σκά άναπιστίας (σ. 277). Περιπτώσεις σάν του Πολύστρατου και του Ίπποκλείδη (σ. 270) είναι ύποδειγματικές για την έπικουρική αντίληψη της ιδιοχτησίας. Ή φύση της έπικουρικής κοινότητας άποκλείει την ιδιοχτησία, και μαζί καταργεί τή δουλεία, γιατί ο δουλος για τόν άρχαιο είναι σημαντική ιδιοχτησία.

Τό ζήτημα άπασχόλησε πολύ τή Σχολή. Άπήχηση από τις συζητήσεις είναι ή γνώμη του Έπικουρου, πώς, όσο ή κοινωνία είναι τέτοια που την ξέρουμε, όσο ακόμα δέν πλάτνυναν οι τοίχοι του Κήπου να περιλάβουν όλη την άνθρωπότητα, θλιβερή άνάγκη έπιδάλλει στόν Έπικουρέα να φροντίζει για ιδιοχτησία και για μέλλον: «και κήσεως προνοήσεσθαι και τού μέλλοντος τῶν σοφῶν» (Διογ. Λαέρτ., X 120).

III. ΤΑ ΜΕΤΕΩΡΑ

ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΑΣ Ή μελέτη τῶν οὐράνιων φαινομένων έχει μεγάλη σπουδαιότητα στη Σχολή, γιατί βοηθεῖ τοὺς ἀνθρώπους νὰ λυτρωθοῦν ἀπὸ τοὺς φόβους και τὴν ταραχὴ ποὺ γεννᾷ ἡ παρεξήγησή τους. Ή μετεωρολογία, ὅπως καθε ἀνάγκη γνώση, δέν είναι κάτι ποὺ τὴν καλλιεγοῦμε για τὴν ἴδια παρὰ γιατί φωτίζει και δυναμώνει τὸ νοῦ, ὥστε νὰ μὴ στεκώμαστε δαίλοι και ταπεινωμένοι σάν ἀνθρώποια μπρὸς σὴ παραμύθια και τις τερατολογίες. Μιὰ κύρια δόξα λέγει: ἂν δὲ μᾶς βασούζαν οι φόβοι ἀπὸ τὰ οὐράνια φαινόμενα και ἀπὸ τὸ θάνατο, ἡ ὑπόψια δηλαδὴ μήπως είναι κάτι τρομαρὸ, μὴ ακόμα ἡ ἀγνοια τοῦ θεοῦ τῶν πόνων και τῶν ἐπιθυμιῶν, δὲ θὰ χρειαζώμασταν φυσική ἐπιστήμη: «Εἰ μὴδὲν ἡμᾶς αἰ τῶν μετεώρων ὑποψία ἠνώχλων και αἰ περὶ θανάτου, μὴ ποτε πρὸς ἡμᾶς ἦ τι, ἔτι τε τὸ μὴ κατανοεῖν τούς θεοὺς τῶν ἀληθόνων και τῶν ἐπιθυμιῶν, οὐκ ἂν

προσδεόμεθα εὐσελογίας» (XI). Και στὴν Α' Ἐπιστολὴ διαβάζουμε: «Γιατί, ἂν ξητεῶσουμε προσεχτικῶς ὅλα αὐτὰ, θὰ ἐξακριβώσουμε τὴν αἰτία τῆς ταραχῆς και τοῦ φόβου και θὰ τοὺς διαλύσουμε, ἐρημεύοντας σωστὰ τὰ οὐράνια φαινόμενα και τ' ἄλλα συμπτώματα, αὐτὰ ποὺ γεμίζουν μέρσιους φόβους τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους» (Διογ. Λαέρτ., X 82).

ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΠΛΑΝΗΣ Οι πλάνες ποὺ αἰῶνες τυράννησαν τοὺς ἀνθρώπους είναι πρῶτα οι μῦθοι, ἔπειτα οι πλατωνοαρσιστελικές ἐρμηνείες για τὴ φύση τῶν ἀστερων. Στὴν Α' Ἐπιστολὴ διαβάζουμε πάλι:

«Δέν πρέπει νὰ νομίζουμε πὸς ἡ κίνηση, ἡ ἀλλαγὴ στὴν κατεύθυνση, ἡ ἐκλειψη, ἡ ἀνατολή, ἡ δύση και τὰ παρόμοια φαινόμενα στὰ οὐράνια σώματα γίνονται με τὴν ἐνέργεια κανέναν ποὺ τόχει για ὕπηρεσία («εἰσουργητόντις τινος»), ποὺ τὰ κανονίζει και θὰ τὰ κανονίξαι πάντα και ποὺ ὅσοσο έχει τὴν τέλεια μακαριότητα και τὴν ἀφθαρσία. Γιατί οι πολλὲς ἀσχολίες, οι φροντίδες, θυμοὶ και ἔργια δέν ταριάζουν με τὴ μακαριότητα παρὰ είναι σημάδια ἀδυναμίας και φόβου και ἀνάγκης νὰ στηριχτεῖ κανεὶς στούς ἄλλους. Δέν είναι λιγότερο παρόλογο νὰ δεχτοῦμε πὸς τὰ οὐράνια σώματα, ἐνῶ είναι φωτιές ποὺ με τὸ στριφογύρισμα πήραν σφαιρικό σχῆμα, κατέχουν ὁστέσο τὴ μακαριότητα και τις κινήσεις τις κάνουν ἀπὸ δική τους βούληση. Οι ἀνταρσίες ποὺ γεννιούνται ἀπὸ τέτοιες ἀντιλήψεις γεμίζουν μέγιστη ταραχὴ τις ψυχές. Γι αὐτὸ πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὸς ἀπὸ μᾶς ἀρχῆς, στὴ γένεση τοῦ κόσμου, τὰ οὐράνια σώματα πήραν μαζί με τὸ σφαιρικό σχῆμα και τὴν ἀναγκαιότητα και τὴν περιοδικότητα στὴν κίνηση τους» (Διογ. Λαέρτ., X 76 - 77).

ΟΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΡΙΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

Στὴν ἐρμηνεία τῶν φαινομένων πρέπει νὰ προχωρήσουμε ἔχοντας ἁκαθαρμένο τὸ βασικό, πὸς ὁ κόσμος στὴν οὐσία του είναι ὀλικός και πὸς ὅλα ἐδῶ κάτω καθὼς και πάνω ἀπὸ τὰ κέρπια μας γίνονται με συνδυασμὸ τῶν ἀτόμων, χωρὶς νὰ μεταίνον στὴ μέση μουσικὴ δυνάμεις. Οι πραγματολογικὲς γνώσεις για τὴ δύση και ἀνατολή και τροπὴ και ἐκλειψη δὲ συντάσσον καθόλου στὴν φυσική γαλήνη, ποὺ τὴν ἀσφαλίζει ἡ ἔρσην. Ὅσοι αὐτὰ νὰ ἔρουν, δέν ἔχουν ἰδέα ὅμως για τὴ βαθύτερη φύση τους και για τις ἀρχικὲς αἰ-

είς τῆς κίνησός τους, βασιλεύονται ἀπὸ τοὺς ἴδιους φόβους, ὅπως καὶ ἂν δὲν τὰ ἤξεραν. Ἰσως μέλιστα ἀπὸ μεγαλύτερους, δταν ἡ ἀπορία (τὸ «θάμβος») ποὺ γεννιέται ἀπὸ τὴν ἐμβαθύνση στὶς λεπτομέρειας δὲ βροσκοι τὴ λύση τῆς μὲ τὴν κατανόηση τῆς βασικῆς οἰκονομίας τοῦ κόσμου (Δ. Α., 79).

Ἄσα γίνονται μακριὰ ἀπὸ μᾶς καὶ δὲν εἶναι προσιτὰ στὴν ἐμπειρία μας θὰ τὰ κρίνομε καὶ θὰ τὰ ἐξηγήσομε ἀνάλογα μὲ ὅσα γίνονται κοντὰ μας. Πολλὴ συνηθισμένη εἶναι στὸν Ἑπίκουρο ἡ παρομοίωση ποὺ ζητεῖ τὰ ἐξηγήσει τὸ φῶς τοῦ ἡλίου καὶ τῶν ἀστέρων μὲ τίς φωσφῆς ποὺ βλέπομε ἀπὸ μακριὰ. Μὰ ἐνῶ τὰ κοντὰ, ὅπως καὶ τὰ προβλήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴ ζωὴ, ἔχουσι μίαν ἐξήγησιν μονάχα, τὰ μετέωρα, ἀνατολή, δύση, τροπὴ, ἀγέρας, σύννεφα, βροχὴ, ἀστρακὴ, βροντὴ σηκώνουν περισσύτερες ἐξηγητικὰς. Ὅποιος ἐπιμένει αὐθαίρετα σὲ μὴ κα ἀποκλείει κάθε ἄλληλ, αὐτὸς περτεῖ ἔξω ἀπὸ κάθε ὀρθολογικὴ ἐξηγητικὴ καὶ κολάει στὸ μῦθο: «ἐκ παντὸς ἐκπίπτει φυσιολογίματος, ἐπὶ δὲ τὸν μῦθον καταρρεῖ» (Δ. Α., 87). Φτάνει ἡ ἐξηγητικὴ νὰ μὴ διαφεύδεται ἀπὸ τὰ φαινόμενα καὶ νάνα στὴν ἀμυθολόγητῃ ἔννοια. Ἀπὸ μὴ εἶναι ἀρετὸ γὰ νάχομε τὴν ψυχικὴ γαλήνη καὶ νὰ κοιτάζομε τὴ δουλειὰ μας γεμάτοι πίστη πὸς οἱ ἴδιο δημιουργοῦμε τὴν τύχη μας.

Η Β' ΕΠΙΣΤΟΛΗ Γὰρ τὰ συμπληρώσει τὴ σύντομη ἐπισκόπηση τῆς φυσικῆς τοῦ Ἑπικούρου δίνω μερικὰ δείγματα γὰρ τὸν τρόπο ποὺ ἐξηγοῦσε ἡ ὀλοκληρωμένη ἀπὸ τὸν Ἑπίκουρο ἰωνικὴ φυσικὴ τὰ οὐράνια καὶ τὰ μεταωρολογικὰ φαινόμενα. Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ, τὸ «Περὶ μεταροίων», τὸ πραγματεύεται ἡ Β' Ἐπιστολὴ πρὸς Πυθοκλέα, ποὺ πᾶνει στὸ 10ο βιβλίον τοῦ Λουγιῆ Λαέρτιου τίς παραγρ. 84—116.

Τὰ θέματα στὴ σειρά εἶναι: ἀρούεση καὶ σύσταση τοῦ κόσμου, γένεσι, μέγεθος, ἀνατολὴ καὶ δύση, κίνησι, τροπὴς, ἔκλειψη ἡλίου καὶ φεγγαριοῦ, φάσις τοῦ φεγγαριοῦ, μήκος νυχτῶν καὶ ἡμερῶν, προγνοστικὰ καιρὸς, σύννεφα, βροντῆς, ἀστρακῆς, κεραυνὸς, σίφουνας, σεισμοί, χαλάζι, χιόνι, δροσὴ, πάγος, οὐράνιο τόξο, στεφάνι γύρω στὸ φεγγάρι, κομήτες, πλανῆτες, διάττοντες κ.κ. Τὰ ἴδια θέματα σχεδὸν στὴν ἴδια σειρά, πὸ ἀναπτυγμένα, τὰ βροσκομε στὸ 5ο βιβλίον τοῦ Λουκρήτιου.

ΚΟΣΜΟΣ

Κόσμος εἶναι κατὰ τὰ δοχεῖο γ' οὐρανοῦ ποὺ περιέχει ἄστρα, γῆ καὶ ὕδα τὰ ὁρατὰ, ἔκκοιμένο ἀπὸ τὸ ἄπειρο, ποὺ ἡ συνοριακὴ ζώνη του εἶναι ἀρατὴ ἢ πυκνὴ. Ἄμα διαλυθεῖ αὐτὴ καταστρέφονται ὕδα ποὺ ἔχει μέσα τῆς. Μπορεῖ νὰ κινεῖ κυκλικὴ κίνησι ἢ νὰ μένει ἀκίνητη καὶ νάνα στοργυλὴ ἢ τρέχουσα ἢ νάχι ὅποιο ἄλλο περιθώριο. Γιατὶ ὕδα εἶναι πῦθὰν. Ἀπὸ δὲν τὸ διαφεύδα («ἀντιματρικτῆ») κανένα φαινόμενο αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ κανεὶς σ' αὐτὸν νὰ βρεῖ ὄρο.

Πὸς ὑπάρχουν ὅμως ἄπειροι τέτοιοι κόσμοι τὸ καταλαβαίνει κανεὶς εὐκολα. Τέτοιος κόσμος μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ εἴτε μέσα σ' ἕναν ἄλλον κόσμο εἴτε μέσα στὸ μετακόσμιο (μὲ τὴ λέξη αὐτὴ ἔνοουσιμ τὸ δίστασμα ἀνάμεσα στοὺς κόσμους), σ' ἕνα χώρο δηλαδὴ ἀρετὰ κενὸ, ὅχι ὅμοιο τερῶσιο καὶ ὀλόταλα κενὸ, ὅπως θέλουσι νὰ ποῖν μερικοί. Ἀπὸ ἕναν κόσμο ἢ μετακόσμιο ἢ ἀπὸ περισσύτερους χόνονται κατὰλληλα σπέρματα, ἀραδιζοῦνται λίγο-λίγο τὸ ἕνα πᾶνω σ' ἄλλο, διαρθρώνονται, ἀλλάζουσι θέσι, ἂν αὐτὸ χρειασθεῖ, δέχονται κοπίσματα («ἐπαρθεύσεις») ἀπὸ ἀμύδιου ἄτομα ὡς τὸ τελειωτικὸ ὄριμασμα. Ὁ νέος κόσμος βασιτεῖ ὅσα τὰ θεμελιὰ του σηκώνουν καινοῦτες προσθήκες (88—89).

ἩΛΙΟΣ ΦΕΓΓΑΡΙ ἈΣΤΡΑ

Ἡλιος, φεγγάρι καὶ γ' ἄλλα τὰ ἄστρα δὲ φαειάθησαν χωριστὰ καὶ οὐτε εἶχαν πρῶτα ἀνεξάρτητη ὑπαρξῆ, ὡστε ἄστρα νὰ περιληφθεῖν στὸ σύστημα τοῦ κόσμου, καρὰ διαμορφώθηκαν ἀπὸ μᾶς ἀρχῆς μαζὶ μὲ τὸν κόσμο. Ἀξῆθησαν οὐγὰν μὲ τὴν ἀρῶσθησι καὶ τὰ σφαιρογυροῦματα λεπτότατων στοιχείων εἴτε ἀγέριων εἴτε πύρινων εἴτε καὶ τῶν δυὸ μαζὶ: «κατὰ προσφορίσις καὶ διήσισις λεπτομερῶν τινων φύσεων, ἤτοι πνευματικῶν ἢ πυροειδῶν ἢ τὸ σπαιμοφότηρον». Κι αὐτὰ ἐπίσης τὰ ἐπιβραβιώνουν οἱ αἰσθήσις (90).

Τὸ μέγεθος τοῦ ἡλίου, τοῦ φεγγαριοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἀστέρων εἶναι σχετικὰ μ' ἡμᾶς τόσο ὅσο μᾶς φαίνεται. (Σχόλιο. Ἀπὸ τὸ ὑποστηρῶσι καὶ στὸ 11ο βιβλίον τοῦ Περὶ φύσιος: «γιατὶ, λέγα, ἂν μὲ τὴν ἀπόστασι ἔχωναι τὸ μέγεθος, πολλὸ περισσύτερο θέχωναι τὸ χρώμα»). Καθᾶντὸ ὅμοιο εἶναι ἡ μεγαλύτερο ἢ λίγο μικρότερο ἢ τόσο ὅσο φαίνεται. Μὲ τὴν ἴδια ἀναλογία ἐμφανίζουσι οἱ αἰσθήσις σ' ἡμᾶς ἐδῶ φωσῆς ἀναμμένες σὲ ἀπόστασι (91).

Ἀνατολῆς καὶ δύσιος τοῦ ἡλίου, τοῦ φεγγαριοῦ καὶ τῶν ἄλ-

λων όστροων μπορεί νά γίνονται μέ τό άναμα και τό σβήσιμο. Μπορεί όμως τό ίδιο νά γίνεται μέ τό φανέρωσί τους πάνω από τή γή και μέ τό κρήσιμο πίσω από κάποιο στερεό σώμα. Κανένα φαινόμενο δε διαφέρει τις εξηγήσεις αυτές.

Γιά τήν κίνησή τους βλέπουμε πάλι πέρα τρεις εξηγήσεις: είτε τά σώματα μαζί ό ουρανός μέ τή στροφή του είτε, άν αυτόν τον υποθέσουμε άκίνητο, μέ τήν περιστροφή που πήσαν από μιάς άρχις στη γένεση του κόσμου είτε γιατί ή φωτιά που έχουν μέσα τους ζητάει ν' άπλωθεί όλόγυρα σέ πού πέρα χώρους (92-93).

ΣΥΝΝΕΦΑ ΒΡΟΝΤΕΣ ΑΣΤΡΑΠΕΣ Στο κομμάτι τής 'Επιστολής προς Πυθαγόρα 99-111 πραγματεύεται τά καθαυτό μετεωρολογικά φαινόμενα: σύννεφα, βροντές, άστραπές, κεραυνούς κλπ. Οι εξηγήσεις ή υποθέσεις είναι κι εδώ περισσότερες από μία.

Τά σύννεφα μπορούν νά σχηματίζονται και νά μεταφέρονται είτε από συμπύκνωση του άέρα μέ τήν πίεση των ανέμων είτε από τις περιολικές άνέμους, που είναι κατάλληλα μέ τό μπλέξιμό τους νά κινούν αυτό, είτε από τή συγκέντρωση των άτμών που άνεβαίνουν από τή στεριά και από τά νερά. 'Επίσης είναι δυνατό νά σχηματίζονται μέ πολλούς άλλους τρόπους. Μέ τήν πίεση άνάμεσά τους ή κάτι παρόμοιο έξηγει τή βροχή, που σέ όρισμένες περιπτώσεις είναι δυνατή (99-100).

Οι βροντές γεννιούνται είτε γιατί καίαν άγέρους μέσα σά κοιλώματα των σύννεφων, όπως αυτό γίνεται στα διαμά της έντερης, είτε από τον κρότο που κάνει ή φωτιά σάν άλλόζωντας γίνεται άγέρους είτε γιατί τά σύννεφα απάνουν και χωρίζουν αυτόματα είτε μέ τό τρίψιμο των σύννεφων που πάγισαν ή έγιναν κρύσταλλα.

Γιά τις άστραπές δίνει έπτά εξηγήσεις: 1) Τά σύννεφα μέ τό τρίψιμο και τό τραπέρισμα άνάμεσά τους άφήνουν νά ξεγλιστρήσει τό παραγωγικό τής φωτιάς στοιχείο κι άν' αυτό ξεπηδά ή άστραπή. 2) Οι άγέρους τινάζουν από τά σύννεφα τά τέτοια σώματα κι αυτά παράγουν τή λάμψη. 3) Τά σύννεφα ζυγαλιούνται δυνατά είτε τό ένα μέ τ' άλλο είτε από τους άγέρους. 4) Τά σύννεφα περιμαζεύουν και κρατούν κλεισμένο μέσα τους τό φως που σκοραάν τ' άστρα. 'Υστερα άλλα σύννεφα είτε ρεματα άγέρους τά πιάνουν και κινούν νά ξεσκοραχτεί ή λάμψη από τό σύννεφο, που τήν κρατεί κλεισμένη. 5) 'Ο άγέρους ό ίδιος κορμένος από τή μεγάλη ταχύτητα κι από τό στριφογύρισμα κλπ. (101-102).

Νά κι ή εξήγηση, γιατί βλέπουμε πρώτα τήν άστραπή κι ύστερ' άκούμε τον κρότο. 'Ο άγέρους πέφτοντας πάνω σέ σύννεφο ξετινάζει τό στοιχείο που βγάζει τήν άστραπή κι ύστερα στριφογυρίζοντας μέσα σέ σύννεφο βγάζει τό βρόντο. Μά κι άν

ή άστραπή κι ή βροντή γεννιόταν τήν ίδια στιγμή, ή άστραπή χρειάζεται λιγότερο καιρό γιά νά φτάσει σ' έμάς, όπως τό παρατηρούμε στη γή, όταν σέ κάποια απόσταση χτυπούνται δύο σώματα, ένα ξύλο λ.χ. μέ μιά σανίδα. Βλέπουμε πρώτα τό χτύπημα κι ύστερα άκούμε τον κρότο. Δέν μπορούσε όμως μέ τή διάνοηση τής έποχής νά φτάσει στη θεωρία γιά τήν άργότερη διάδοση του ήχου από τό φως, που κι αυτή είναι σχετική μέ τή διανοητικότητα τής δικής μας έποχής.

ΣΕΙΣΜΟΙ Σεισμοί γίνονται από άνεμο κλεισμένο μέσα στη γή, που γλιστρώνας πάνω από τους μικρούς όγκους της τους βάζει σέ άδικόκλη κίνηση προκαλώντας τους κλονισμούς της. 'Ο άνεμος αυτός είτε μπαίνει άν' έξω είτε γεννιέται από στρώματα τής γής που γρομμίζουντα μέσα σέ ύπόγεια σπήλαια και μεταβάλλουν σέ άνεμο τον πιεσμένο άέρα. Μπορούν ακόμη νά γίνουν από τήν κίνηση που γεννιέται όταν πέφτουν δλόκληροι όγκοι και τινάζονται πίσω σκοταφροντας σέ κεννότερα και σκληρότερα στρώματα (105-106).

'Αναλυτικότερα τους περιγράφει ό Λουκρήτιος, είτε γιατί τό βρήκα έτσι σέ τό μεγάλο έργο του 'Επίκουρου, είτε γιατί προσέθετε ό ίδιος τό ποιητικά σπώδεια:

«Μάθε τώρα τήν αίτια που κάνει νά σείεται ή γής. 'Η γής είναι, σά βάθη όπως και στήν έπιφάνεια, γεμάτη παντού σπήλαια, που μέσα τους φουρανούν άνεμοι. Στα στέγνα της κλειναι λίμνες, βάλτους, βράχους και σκόρπιες πέτρες. Στην πλατιά ράχη της άμετρητοι ποταμοί μέ τά βαρβάρτα νερά τους κυλούν βράχους βυθιζόμενος... Φωαγμένη έτσι σά έγκατιά της ή γής σείεται στήν έπιφάνειά της, όταν δλόκληρα βοννά βουλιάζουν σά βάθη των σπήλαιων, φοαγομένα από τον καιρό. 'Ο πλότης και ξανκνός κλονισμός προκαλεί τους σεισμούς που τραβούν πέρα. Είναι πολύ φυσικό, αφού άμάξια έλαφρά φορτωμένα ταφάζουνε και κινούν νά σωστούν από τις δύο μεριές του δρόμου δλόκληρα σπώδια». Περβ. 5λο τό κομμάτι (VI 535-607).

ΟΥΡΑΝΙΟ ΤΟΣΟ ΚΟΜΗΤΕΣ Όθράνιο τόσο γεννιέται, όταν ό ήλιος ρίχνει τό φως του πάνω στών άγέρους τό φορτωμένο από νερό είτε από μιά ιδιότυπη άνάμψη του άγέρους μέ τό φως που γεννιάει τις ιδιότρες αυτών των χωμάτων, είτε όλων μαζί είτε του καθένα χωριστά. Αυτό πάλι μέ τή λάμψη

που σκορπεί στη γειτονιά του άγρια γεννάει τη χαρακτηριστική απόχρωση, που συνηθίζουμε να βλέπουμε. 'Η κυκλική του παράσταση εξηγείται γιατί η απόσταση των διάφορων μερών του γιά τὸ μάτι μας είναι πάντα ἡ ἴδια (109).

Κομήτες γεννιούνται είτε ἀπὸ φωτιές που ἀνάβουν ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ σὲ κάποιες περιοχὲς τοῦ οὐρανοῦ είτε ἐπαθὴ ὁ οὐρανὸς σὲ ὀρισμένες στιγμὲς κάνει κάποια κίνηση πᾶνω ἀπὸ τὰ κεφάλια μας, που ἀφήνει νὰ φανθοῦν αὐτὰ τὰ ἀστρα (111).

ΠΡΟΓΝΩΣΤΙΚΑ Τὰ ἀρρογοστικὰ που λύν πὸς βγάζουν ἀπὸ δρισμένα σημάδια τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου εἶναι τυχαῖες συμπτώσεις. Γιατί τὰ ζωὰ δὲν ἔχουν τὴν ιδιότητα νὰ γανοῦν ἐποχρωστικὰ τὴν κακοκαιρία. Οὔτε κάθεται ποθενὰ καμιά θεότητα που ἔχει στήν ἔγνια τῆς κόπτε νὰ προβάλλει κανένα τέτοιο σημάδι γιά νὰ ἐνεργήσει ἀμέσως τὸ προγνωστικὸ. Γιατί δὲ θὰ βρεθεῖ κανένα ἔμφυχο, μὲ σταλιά γνώση, που νὰ κάνει τέτοια χαζομάρα, πολὺ λιγότερο τὸ δὲν τὸ προικισμένο μὲ ὅλη τὴ μακαριότητα (115). 'Ο θεὸς δηλαδὴ ἔπος τὸν φαντάζεται ὁ 'Επίκουρος.

ΣΥΜΒΟΥΛΕΣ 'Η Β' ἐπιστολὴ τελειώνει μὲ τ' ἀκόλουθα λόγια: «Αὐτὰ ὅλα, Πυθολὴ μου, νὰ τὰ κρατήσεις καλά στὸ νοῦ σου. Γιατί θὰ σὲ βοηθήσουν νὰ ξεκόψεις γιά πάντα ἀπὸ τὴ μυθολογία καὶ θὰ μπορεῖς νὰ καταλαβαίνεις τὰ παρόμοια μὲ κείνα που εἶδαμε. Νὰ βαλθεῖς ὁμοῦ μ' ὅλα τὰ δυνατὰ σου γιά νὰ ἐμβαθύνεις στὲς πρώτες ἀρχές, στήν ἔγνοια τοῦ ἀπειρου καὶ στὰ συγγενικά προβλήματα. Νὰ στοχαστεῖς ἀκόμα τὰ κρατήρια καὶ τὰ συναισθήματα (πάθη), χωρὶς νὰ παραλείψεις τοὺς λόγους που κάνουν νὰ κατακινώμαστε μ' αὐτὲς τίς θεωρίες. Οἱ γενικὲς ἀπόψεις ἐπικόλουν νὰ πιάθουμε τὰ μερικὰ. 'Όσοι ὁμοῦ αὐτὰ δὲν τὰ πιάσαν μὲ τὴν καρδιά τους οὔτε τὰ ζητήματα τὰ ἴδια μποροῦν νὰ καταλάβουν οὔτε νὰ φτάσουν στὸ σκοπὸ που αὐτὲς οἱ μελέτες ἐπιδιώκουν (116).

BIBLIO EKTO

ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΥ ΛΟΓΙΚΟΥ

I. ΟΙ ΘΕΟΙ

ΑΦΟΡΜΕΣ ΓΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ Βγαίνουμε φορημαρισμένοι ἀπὸ τὴ φήση **ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ** σωματικά, ἀπὸ τὴν κοινωνία δογματικά. Τὸν κόσμο καὶ τὴ ζωὴ τ' ἀντικρίζουμε ἀνάμεσα ἀπὸ τίς παραστάσεις που μᾶς τύπασαν ἄλλοι καὶ βαδίζουμε διανοητικά ὅπως στοὺς δρόμους καὶ στὰ μονοκάλια που χέραξαν οἱ πρὶν ἀπὸ μᾶς γενεές. Μὰ ἔνα ὑποθετικὸ μυαλὸ που δὲν πέρασε ἀπ' αὐτὴ τὴν προκαταδεῖα θάβρισκε παραξένες καὶ ἀνεξήγητες κολλὲς ἀντιλήψεις, ἔθιμα καὶ πράξεις μας. Ν' ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὴν ἀποκοσμοστικὴ γιά μᾶς σήμασμα ἀμαρτηρῆ θυσία, τὴν εἰκόνα τοῦ βομποῦ μπρὸς στὸ ἀφραστο κωμικὸ γέλιο, τὸν Παρθενώνα, τὸν ἱερεὰ που κόβει τὸ λαμὸ τοῦ ζώου καὶ τοὺς σύγχρονους τοῦ Ἐδριπίδη, τοῦ 'Αγάθωνα, τοῦ Θουκυδίδη καὶ τοῦ Δημόκριτου νὰ στέκονται σκεφτοί, ψιθυριστοί, περιμένοντας ἀπὸ τοὺς θεοὺς γι ἀμοιβὴ τοῦ σπαρμένου ζώου τὸ καλὸ γιά τὴν πόλη καὶ τὸν ἑαυτὸ τους. Οἱ ξένες δοξαίσιες, ἔθιμα, τελετές, μπορεῖ νὰ μᾶς φαίνονται παραξένες, παράλογες εἴτε ἔξορηστικές. Οἱ δικὲς μας δὲν μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι οσοῦτις, ἄγες καὶ εἰλογημένες. Στὴ μακραίωτη ἱστορία εἶναι γι αὐτὸ σπάνιες οἱ ἀντιλογίες στὴ θρησκεία, καὶ αὐτὲς καθορίζονται ἀπὸ ἀλλαγὲς στὴ διάφραση τῆς κοινωνίας. Διὲ βλέπουμε καὶ δὲ σκεπτόμαστε ἂν δὲ γεννηθοῦν οἱ συνθήκες γιά νὰ βλέπουμε καὶ νὰ σκεπτόμαστε.

— Σὲ παλιὸς καὶ νεότερος εἶναι πολὺ συνηθισμένη ἡ ἀνέληψη πὸς οἱ παραξένες τῆς εἰδωλολατρίας, προλήψεις καὶ δευσιδαιμονίες ἔδωσαν ἀφορμὴ στὴν κριτικὴ τοῦ 'Επίκουρου. 'Η

θεορία του, λέγει, είναι πολεμική μηχανή γυρισμένη πάνω στους κακοποιούς, τους χωρίς δικαιοσύνη και χωρίς καλοσύνη θεούς που με τήν ἀδικαοκία κ' αὐθαίρετη ἐπιβίβασή τους φαρμακίζουν τήν ἀνθρώπινη ζωή και ταπεινώνουν τήν ψυχή. Στή θέση τῶν ἀναγίδιμων θεῶν, τῶν ὀκλιμένων με ἀνοικοδόμητα κατήριστα, ὁ Ἐπίκουρος βάζει ἄλλους, πού δέν εἶναι ἐπιφοβοί. Ὁ Ἡολόδος τοῦς ἐργάζε 30.000: «τρεῖς γάρ μύριοι εἰναι ἐπιχθονί πουλυβοτήρη / ἀθάνατοι Ζηνοῦ φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων» (Ε. 252). Ἐνας ὅμως ἐκλεκτικός πλατωνιστής τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνα, ὁ Μάξιμος Τύριος, τοῦς ἔβρισε λίγους, ἠ ἤθελε νά εἶναι ἀμείτητοι γιά νά μποροῦν νά ἔχουν τοῦς ἀνθρώπους κάτω ἀπό τὸ μάτι τους (πρβ. C. Martha, Le poème de Lucrèce, Paris 1869, σ. 79 κ.). Ἡ πίστι ηἰστα στήν προγνοιστική, ὁ μόνος πού παραστέκεται πάντα και παντοῦ, σέ κρίσιμες και λυγότερο κρίσιμες στιγμές, πάνω ἀπό τὸ στρατηγῶ, σ' ἐποχή μάλιστα πού ἡ στρατηγική τέχνη ἔχει προκύψει, γέννησαν δικαιολογημένες ἀμφιβολίες κ' ἀντιρρήσεις.

Πολλοὶ Ἐπικούρειοι, ὅπως ὁ Λουκρήτιος, πῆραν σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια τὴν κριτική τῆς θρησκείας. Ἡ πίστι σέ θεούς και δαίμονες και σὰ ὑποχθόνα μαρτύρια κινήσαν τὸν ἀνθρώπο σέ τρόμο και ἀμάθεια. Ἡ θρησκεία δείχνοντας ἀπό τὰ ὕψη τ' οὐρανοῦ τὴν τρομερή της ὄψη ἔκανε τὸν ἀνθρώπο νά σέρεται χάρμου διλήδ και ἱρασιμένος, ὅπως ἔγραψε σὺ τὴν γνωστή περικοπή ὁ Λουκρήτιος (σ. 185). Σὰν τὰ παιδάκια πού ἀγγειοῦνται και τρέμουν σὺ σκοτάδι, ἡμεῖς φοβούμεστε κίνδυνους ἐλάχιστα φοβερούς μέσα σὺ ἀφθονῶ πῶς. Τὸ μεγάλο κακό πού προκάλεσε ὁ θρησκευτικὸς σκοταδισμός τὸ κάνει ἀνατραυματικό με τὴν περιγραφή τῆς θυσίας τῆς Ἱαγίγνεας. Ὁ ὀρμητικὸς τόνος, ἡ εἰρωνία κ' ὁ γνήσιος καιμὸς δίνουν τὴν ἐντύπωση τοῦ καθαρισμοῦ σὺ ἀνθρώπο πού δοκίμασθηκε ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ πάθος. «Ὅταν εἶδε, λέγει, τὸν πατέρα της ὄρθο μπρὸς σὺ βωμό, τὰ μάτια κατεβασμένα, σκυθρωπό, και πίσω τοῦς παπῆδες ἀδέξια νά κρύβουν τὰ μαζάρια... Τέτοια ἐργλήματα μύρεσε νά σφραῖζε σὰ μυαλά ἡ θρησκεία: tantum religio potuit suadere malorum» (I 101).

Οἱ ἀνθρωποκτονίες εἶταν γνωστὲς στήν ἐποχή τοῦ Ἐπικούρου και ὄχι σπάνιες σὺς μέρες τοῦ Λουκρήτιου. Στὸν Ἀρριανὸ

διαβάζουμε: «οἱ δὲ πολέμοι σφαιρισάμενοι παῖδας τρεῖς και κόρας ἴσας τὸν ἀριθμὸν και κρούς μέλανας τρεῖς» (Ἀναβ. I 5,7). Οἱ πολέμοι εἶναι οἱ Ἰλλυριοὶ τοῦ Κλείτου τὴν κόρημα στιγμή πού πῆνε νά χτυπηθῶν με τοῦς Μακεδόνες τοῦ Ἀλεξάνδρου (335 π.Χ.). Ὁ ἀριθμὸς τρεῖς ἔχει μαγική δύναμη, και παρόμοιο σημαίνει και τὸ παῖρο χρῶμα.

Μὰ ἡ δεισιδαιμονία στήν ἐποχή τοῦ Ἐπικούρου εἶχε παῖσει νά εἶναι ἐρηθιστική. Τεῖς ἀφορμές της τίς ἔβριταν με ἀδειαφορία, ὅπως κληροφοροῦσθε ἀπὸ ἔναν ἔνο τοῦ Καλλίμαχο, ἡ τίς γύριζαν σὺ ὄστιο, ὅπως βλέπουμε στήν περιγραφή τοῦ δεισιδαιμονία ἀπὸ τὸ θεόφραστο (Χαρακτήρες 16).

Ἡ κριτική τοῦ ἴδιου τοῦ Ἐπικούρου βῆκε ἀπὸ διαφορετικές ἀφορμές. Ἀπὸ τὴ μεγάλη ὕμωση πού προκάλεσε σὺς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις ἡ ἀποσύνθεση τῆς πολιτείας και ἀπὸ τὴ ζωηρὴ ἀντίθεση στήν πλατωνιστικὴ διδασκαλία γιά θεούς και μεταθανάτια ζωή, πού ξανακυλοῦσε σὺς παλιές πρωτόγονες θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις. Τὸ σημάιο αὐτὸ τὸ ξεκαθάρισε ἡ νεώτατη ἔρευνα. Σκιαγραφεῖ συνοπτικά τὴν εξέλιξη.

Οἱ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΙ ΘΕΟΙ
Στὴν κλασικὴ ἐποχή, τὸν καιρὸ πού ἡ πολιτεία ἔχει τὴ συνοχή της και τὸ άτομο εἶναι σφιχτοδεμένο μ' αὐτή, τὸ θρησκευτικὸ φαινόμενο εἶναι λειτουργήμα κοινωνικό, ἰδιαίτερα πολιτικό. Κοινή και ζωντανή εἶναι ἡ συνείδηση πὸς θρησκεία και πολιτεία εἶναι ἀεχώριστα δεμένες. Γένος, φράτρα, φυλή, ὄρξζονται με κοινὲς λατρείες: κοινὸ πρόνομο, ἐπὶ νόμοι ἔρωες, Ζεὺς Ἐρκείος, Ἀπόλλων Πατρόφος. Ἐρκείος, πού ἀνήκει σὺ σπίτι, στήν οἰκογένεια, τὸ ἄγαλμα τὸ εἶναι σσημένο σὺ προαύλιο (ἔρκος), πατρόφος εἶναι ὁ κληρονομημένος ἀπὸ τοῦς πατεράδες.

Ἀρχικά οἱ θεοὶ εἶταν προστάτες τῶν γενῶν, τοῦ ἀρχηγοῦ τους, τοῦ βασιλιά, τῶν εὐγενῶν κατόπια, πού ἀκ' ἐκείνοιοι βιασὰ ἡ γενιά τους. Στους κοινωνικοὺς ἀγῶνες οἱ ἀριστοκρατικὸι ἐπιστρατεύσαν τοῦς θεούς, ἀφοῦ μάλιστα εἶταν πρόνομοι τους ἀπὸ τὸ ἴδιο αἶμα, κατὰ τοῦ δήμου, πού δέν μπορούσε νά μὴν εἶναι θεομίσητος, μὰ ἡ ἀπαιλοῦσε τὰ πρόνόμοι τους. Ὁ δήμος ὅμως, με μὴν ἐπαδέξια στροφῶ, ἔκανε δικούς του τοῦς θεούς τῆς μυθολογίας, ὅπως εἶχε κάνει δικὸς του τὴν πολεμικὴ τέχνη και τὴ διοικητικὴ ἱκανότητα, πρόνόμοι τῆς ἀριστοκρατίας παλαιότερα.

(βλ. σ. 31 και 62). Τους Έδωκε εμφάνιση η ιδιοσυγκρασία δημοκρατική και τους Έκανε προστάτες και φύλακες της δημοκρατίας. 'Ο Απόλλων, ο Διόνυσος και ιδιαίτερα η 'Αθηνά, στην επώνυμή της πόλη έγιναν δημοκρατικοί θεοί. 'Ε'Αθηνά δημοκρατίας Έχει γιά εμπεγραφή ένα άγαλμα. Παραστέκονται λιανοί στις πράξεις, που κάνουν λαοκρατικότερη την πολιτεία, στις λαϊκές συγκεντρώσεις, στην εκκλησία του δήμου, στις γιορτές και τις θαλάς. Τό πλήθος τους Έχει γιά δικούς του και μέ άγνωστο μέτρο νά ζεται γιά τις τιμές που τους πρόβουν. Βαθύτατα μιλούν στην ψυχή του 'Αθηναίου ο συμπροδομένους μέ τό μεγαλειό της πολιτείας και την εδύχια τή δική του παραστάσεις κα άναμνήσεις από πλετές, θυσίες, χορούς. Σεις φοβερές συμγίες του έμφύλιου επαρχισμού ο κέρουκας τών μουσών έξορίζει τους άπαυούς τών Τριάντα στις κοινές λατρείες και στις κοινές θυσίες όσο και στους συγγενικούς και φιλικούς δεσμούς (πρόβ. σ. 69—70). Αλλά Έδιαν τή συνοχή στην κοινωνία και την πολιτεία.

Μά γι αυτό ίσα-ίσα κατέστησαν άχώνουντοι ο δημοκρατικοί αυτοί θεοί, οι γιορτές κα οι τελετές τους στην άριστοκρατία και γι αυτό πολεμάει να κλονίσει την άφοσίωση σ' αυτούς. Κάθε κριτική κατά τών θεών και της θρησκείας ξεκινάει από τους άριστοκρατικούς. 'Ολοι οι γυνωστοί σ' έμάς διαγωμο γιά θρησκευτικά ζητήματα, ο έδικος άσεβείας, του Πρωταγόρα, του Σωκράτη, του 'Αριστοτέλη, τών Περικλειανών, γίνονται από τους δημοκρατικούς ενάντια στους άριστοκρατικούς. Στην περίφημη υπόθεση τών 'Ερωκοπιτών, οι άποφίτες στράφηκαν στους άλιγαρχικούς, γιατί ο δήμος σκέφτηκε πώς πλέκεται σκοτεινή συνωμοσία γιά κατάλυση της δημοκρατίας, όπως γράφει ο Θουκυδίδης (VI 27). 'Ακαταπόνητο σ' έμάς σημερα, σάν να μάς έλεγαν πώς αντίθρησκευτικές έκδηλώσεις Έκταναν οι Συντηρητικοί της 'Αγγλίας είτε οι Λαϊκοί της 'Ελλάδας.

Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ Αυτό τό νόημα Έχει η κατηγορία κατά του Σωκράτη, πώς εισάγει καινά δαιμόνια. 'Η καταγγελία εναντίον του έγινε από τους άκρους δημοκρατικούς μόλις καταλύθηκε η δικτατορία τών Τριάντα, έπειδή τόν είχαν γιά φίλο και δάσκαλο πολλών από τους άρχηγούς, άπαυό δηλαδή τών άριστοκρατικών, που κατάλυσαν τή δημοκρατία και αύρουναν συμφορές στην πόλη. Οι κατηγοροί δε λένε τα πρό-

ματα μέ τ' όνομα γιατί έμποδίζουν από την άμνηστία (βλ. σ. 67 και 70), παρά δένουν στη καταγγελία δικλωματική διατύπωση: 'Ε'Αδικία Σωκράτης ους μιν ή πόλις νομίζει θεούς ού νομίζων, έτερα δέ καινά δαιμόνια εισέφρων' άδικία δέ και τους νέους διαφθείρων». Τό διαφθείρει στην άρχαία δέν Έχει καινά σχέση μέ σεξουαλική. Τους νέους διαφθείρων σημαίνει πώς Έκτανε αντίδημοκρατική προπαγάνδα. Συνέχεια η προτύπωση της προπαγάνδας είναι να σαλέψει την πίστη στους θεούς της πολιτείας, δηλαδή της δημοκρατίας. Κοινά δαιμόνια είναι οι συζητήσεις μέσα στις «φωτισμένες τάξεις» γιά πνευματικότερους θεούς ού βάρους τών θεών του δήμου, διαθρωτικές πάντα της δημοκρατίας. 'Η Έκφραση «τό θεόν άντι οί θεοί που μεταχειρίζεται ο Σωκράτης είναι να όλας ύποκπη.

Μέ την ίδια πρόθεση, τόν κλονισά της λαϊκής θρησκείας, μαζί και της δημοκρατίας, γίνεται ή έμνηστία κα ή άνομοσύνη τών θεών από δυό επικίνδυνους έχθρούς του δήμου, τόν Κρίτιο και τόν 'Αριστοφάνη. 'Ο σκοτεινός άνθρωπος, ο άγρότερος άρχηγός της άλιγαρχικής τρομοκρατίας, χρησιμοποιεί από τό ύψος της καταφρόνιας του, πώς τους θεούς τους σοφίστηκε κάποιος βαθυστόχαστος πολιτικός, «παντός τις και σαρής γνώμη άνήρ», σάν τόν ίδιο καλή ώρα, γιά να ζηλεύσει τό λαόν, τζ'κα, άστε τ' άποφύγει άκόμα και τις κρυφές κακές πράξεις μέ τό φόβο πώς κάποιος ένα τα βιάζων και τ' άκούσων όλα. Τους ποσοθέτησε σάν τόν σφαιρό, άπ' όπου καταβίαι ο τρώμας της βροχής, μαζί όμως και ή εύλογία της βροχής: «δυναμίματα έδωσαν ελεηγοισατο / ψευθεί καλόφρας τήν αλήθειαν λόγος» (Σίμουρος, 81 Β 25,25 D.). 'Ολοφάνερος είναι ο σκοπός του διασυρομού τών θεών που κάνει ο 'Αριστοφάνης σ' έλο τό έργο του, όχι λιγότερο στις Νεφέλες, και ιδιαίτερα στους 'Ορνίθες, μέ την παροδία της ησιολογικώς κορομητορίας και σ' έπικρίτους άνάστατους ('Αριστοφ., 'Ορνίθ., στ. 685 κ.).

'Αλλά φυσιολογική είναι ή σοφιστική έμνηστία. Οι άνθρωποι λάτρευαν ού θεούς όσα τους θάφουσαν και τους άφελούσαν, έλα, φερμάει, πότνια, λιθάβια. Σέ δεύτερο σκαλοπάτι θεοποιήσαν τους έρωτικές (άδμητες, Λάωνος, 'Ηρωιστό). Μά κα οι θεοφίτες αύτός, που σιγαρήτης τους προβάλλει ο Πρίδοκος, σκανδάλιζαν τό λαό (17 Β 5 D.).

Οι 'Αρχαίοι ήταν πολύ άνεπικότεροι από μάς στα ζητήματα της θρησκείας. Δέν έβαζαν άυστηρά διαχωριστική γραμμή άνάμεσα στους έλληνικούς θεούς και στους θεούς τών άλλων λαών. 'Ο Βήλος τών Βαβυλωνίων δέν ήταν τίποτε άλλο παρά ο έλας μέ τό έθνικό του όνομα. Οι άπαυοί της μουσεικής θρησκείας, η αυθαγορική αίρεση, τό ξεκαθάρισμα τών καλών μύ-

θων από τὸν Ξενοκράτη ἢ τὸν Πίνδαρο, οἱ φιλοσοφικὲς θεωρίαι γὰρ θεοῦ, δὲν κινουῦν ἀντίφραση, δοῦ δὲν εἶταν ἄμεσα καὶ φανερά δεμέναι με πολιτικὰ ἐπιδιωξίαις.

Ὅσο προχωροῦσε ἡ ἀποσύνθεσις τῆς πολιτείας, τὸν ἄνθρωπον αἰώνας, οὐλοῦσε ἡ βάση τῆς κρατικῆς θρησκείας. Ἡ παλιὰ πόλις, τὸ μονόκλιρον ἑλληνικὸν δημοσύνταγμα, ποῦ με συγκρήσθη εἰδόμε τὴν ἀποδοτικότητά της, φαινόταν χροσκοπημένη, ἀφοῦ ἔλασε τὴν ἀνεξαρτησία με τὴν ἐκπαράτῃ τῶν Μακεδόνων. Οἱ θεομοί της, ἡ παιδεία της μετὶ καὶ οἱ θεοὶ της δὲ στήθηκαν ἰσχυροὶ καὶ προλάβουν τὴν καταστροφὴν. Οἱ πατρῴιοι θεοί, οἱ σεμνότετοι θεοί, οἱ κάλλιστοι γιορτές, ποῦ εἶχαν τὴν αἰγλή τους καὶ τὴν ἐπιβολὴν ἄσῃ ἀκμαζοῦ ἡ πολιτεία, θάματα ἄλοια καὶ βύθιζαν στὴν ἀδιαφορία, ἀπὸ τὸν καθὸ ποῦ ἡ πόλις ἔκαυσε νὰ εἶναι καταφυγὴ καὶ στήριγμα τοῦ πολίτη. Ἡ ἐκκλιση τοῦ κήρυκα τῶν μυστῶν ἀκούεται σὴν κραγγὴ κινδύνου, ἐπειδὴ τὰ ἄραία ἔκτινα κρήματα πῆγαιναν νὰ σκοπίουν στὸν ἄπειρον χρόνον. Τὸ ἀποκαρδιωτικὸν αἰσθημα μετὶ τὸ μεταδίνας ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ τάφου κείνων ποῦ σκοτώθηκαν στὴ Χαλκιδονία. Δὲν εἶναι καὶ οἱ γνώμοιοι θεοί, ποῦ παραστέθηκαν σὴν Μηδικὰ τὴν ἀθηναϊκὴν νεότητα, παρὰ ἡ ἰσθλὴ εἰκόνα τοῦ Χρόνου, ποῦ διαλαλεῖ τὴν τύχη τους στὴν αἰωνιότητα.

Σ' ἑλλ τὴν διάρκειαν τοῦ ἄου αἰῶνα ἡ θρησκεία τραβῆει πρὸς ἔκεινο ποῦ ἔγνε στὰ μεταλεξανδρινὰ χρόνια, ἰλιωτικὴ ὑπόθεσις. Ἡ θρησκευτικὴτητα, μιὰ ποῦ ἔλειψε ἡ ἀνωσταλτικὴ δύναμις τῆς κρατικῆς θρησκείας, καταβῆναι γὰρ τὸ πλῆθος σὲ χαμηλότερα σκαλιὰ, καταντῆσαι πρὸληψη, δεσποδαιμονία, ἀθέσποτες ἱεροσυρίας, ἐπὶ στὸν κόσμο τῶν καλαμαραδῶν δένας τὴν ἀφορμὴν σὲ σερὰ θεωρίας, ποῦ πηγαίνουν παρἄλληλα με τὴς πολιτικὰς οὐτοπίαις.

ΟΙ ΘΕΟΙ ΤΗΣ ΙΣΤΑΙΣΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Στὴν κατὰθέσιν τοῦ Σωκράτη δοῦλεψε ὁ Πλάτων με τὴν πλοῖσιν πλοστικὴν τοῦ ἰκανήτητα. Ἡ ἀριστοκρατικὴ πολιτεία, ποῦ τὴ σκοπεύρισε με πῆθος σὲ δυὸ ἡ καὶ τρεῖς δόσεις, ἔχει τὸ ἀνάλογο ἱστολογικὸν τῆς συμπλήρωμα. Οἱ ἑλληνικοὶ θεοὶ προβάλλουν ἀπὸ μιὰς ἀρχῆς με ἀνάλογην παραστατικότητα, ποῦ γοητεύει τὴν αἰσθησὴν καὶ τὴ φαντασία. Ὁ Ἀπόλλων, ἡ Ἀθηνᾶ, ἡ Ἄρτη, ὁ Ἐρμῆς, ὁ Πᾶν, οἱ Σελήνηοι εἶναι ξεχωριστὲς φανοστροφίαι, ποῦ νομι-

ζεις πῶς τοὺς γνώριος προσωπακὰ καὶ τοὺς νοβέντιαιας. Κάτων ἰδιαίτερη κωνονία, δικὸ τους κόσμο, ἔχουν συγγενεὶς σχέσεις καὶ γραφικότητα ἱστορία. Γι αὐτὸ ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία εἶναι γοητευτικὴ σὲ κείνων ποῦ κατὶ νιώθει. Ἐνὸ στὴς περισσότερες θρησκείας ὁ μορφῆς εἶναι θεοὶ καὶ ἀναμικεὶς καὶ δὲν κείρουν τέτοιο μέρος στὴν ἐπίγεια ζωὴ. Οἱ χροσμοσμοί, οἱ ἱεραβολικὰ ἀνθρώπινοι, οἱ δημοκρατικοὶ αὐτοὶ θεοὶ δὲν εἶναι συμπαιθητικοὶ στὸν Πλάτωνα. Τούξ ξεγυμῶναι ἀπὸ τὴς αἰσθητῆς ἰδιότητος, τοὺς κείνα ἀρηρημέναις ὑποσείσεις, τοὺς ἀνεβάξαι πάνω ἀπὸ τ' ἀνθρώπινα. Ὁ ἔρωτις τοῦ πηγαίνει στὸν ὑπερβατικὸν καὶ ὑπερκόσμο θεὸν, ποῦ θέλει ν' ἄρμονιστῆ με τὴς ἀπειρήσας τοῦ λογικοῦ καὶ τοὺς πόθος τῆς ψυχῆς του. Τὸν κλατονικὸν θεὸν δὲν μορφεῖς νὰ τὸν νιώσεις οὔτε με τὴν αἰσθησὴν οὔτε με τὴ νόσην γιὰ τὸν ξεγυμῶσαι ἀπὸ τὰ αἰσθητικὰ καὶ νοητικὰ γνωρίσματα.

Οἱ προδιορισμοὶ του εἶναι δικὸ ἀρητηκοί, ἀραισείσεις ἀπὸ τὴν πραγματικότητα: ἄλλος ἀναρχος, ἄπειλοτος, ἀθάνατος, ἀόρατος, ἀκατονήτος, ἀνέκροστος (ἀρητος). Ἐπισκομῶναι τὸ ποῦ μετὶ του με πνευματικὴ ἐπιφῆ (ἰσασση, ἀποκλίση). Ἄν θελήσεις νὰ τὰ κίνεις λιανὴ, δὲ μένει ποῦ ἀπὸ τὸ χέρι σου. Ἡ ἀραιστικὴ πορεία φέρει στὴν καθολικότητα ἑνοια, στὴ γενικότατο γένος ἡ κατηγορία, ἄσος εἶπαν, στὴν ἑνοια ποῦ ἔχει τὸ μέγιστο πλάτος καὶ τὸ ἔλαχιστο βάθος. Στὴν περιπλοκὴν μες ἀφαιρόντας ἔκτινα τὴς χροσμοστικῆς ἰδιότητος ἀπὸ τὸ λιανὸ θεὸν φένας στὴν ἑνοιαν ἄν. Γιὰ τὸ θεὸν ἔνα μορφομε νὰ βεβαιώσουμε, κας ὑπᾶσσει. Ὁ θεὸς εἶναι τὸ ἄν, τὸ πραγματικὸν, τὸ ἄντων ἄν, τὸ κατὶ ἀπροσδιοριστο ποῦ ἔχει μοναδικὸν προδιορισμὸν τὴν ἀντιότητα. Ὁ κῖο πέρα ἄσος ἔχει τὴς καποκαταίας του. Τὸ ἄν σῖκο, ἡ νοητικὴ αὐτὴ σῖκα, τὸ κατὶ, δὲν μορφεῖ νὰ ἀνεργήσει. Ὁ Πλάτων τὸ ἄν του τὸ ταυτίζει με τὸ ἀγαθὸν. Ὁ θεὸς γίνεται τὸ ἀγαθὸν, καὶ αὐτὸ με τὴν κληρότητα τοῦ γεννάει ἀπὸ τὴν οὐσία του τὰ πάντα, τὴν κοσμικὴν καὶ τὴν ἕθικὴν τάξιν. Αὐτὸς ἔλασε τὸν ἄνθρωπον ἡ παραστέθηκε στὴν κλῆσιν του, τὸν παρασκαίονθει με δρετανο μᾶτι, φροντίζει γὰρ τὴν εὐτυχία του, τὸν σαρμονίζει ἄν τύχη νὰ παρασρατῆσαι. Ἄμση συνέπεια τῆς θεϊκῆς ἀγαθότητος εἶναι ἡ θεία πρόνοια. Μὰ ὁ ὑπερκόσμιος καὶ ἄλλος θεὸς δὲν ἔχεται σὲ ἄμση ἐπιφῆ με τὸν ἑλλικό κόσμο καὶ τὸν σῖρμον ἄσος. Τὴ φροντίδα αὐτὴ τὴν ἀρτῆν σὲ μοσολοθηρικὰ ἄντα, τοὺς δαίμονας. Στὸ Συμπόσιον ἔχουμε τὸν ἄρμῖο τους: ἀπὸ τὸν δαίμονον μεταβῆ ἔστι θεοῦ τε καὶ θνητοῦ... ἐρηγηθῶν καὶ διασραφθῶν θεοῦ τὰ παρ' ἀνθρώπων καὶ ἀνθρώπων τὰ παρὰ θεῶν (202 c). Στὸς κατωκίνοὺς διαλόγους διαμορφώνεται κῖο πῆρα, καὶ κῖο δέυτερο διαιδοχὸν του, τὸν Ξενοκράτη φέρνει σὲ ἄλλόλογο σύστημα δαιμονολογίας.

Με την αντίληψη αυτή του θείου λυχνί η παραμερίζει άνετα και μονοκονδυλιὰ καὶ προβλήματα καὶ βλαβεὴ ἢ ἰωνικὴ φυσικὴ καὶ ἡ σοφιστικὴ κοινωνιολογία, καὶ τίς κάνει ἀρχαίους, δηλαδὴ ξεγράφει σὰ μάταια τὴν ἐπιστήμη. Ὁ θεὸς εἶναι ἡ «ἀρχὴ» τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, στήριγμα καὶ σύμβολο στὶς θεμελιανὲς ἔννοιαι τοῦ πολιτισμοῦ: Ἀλήθεια, Δικαιοσύνη, Ὁμορφιά, Ἄγαθόν.

Ὁ θεὸς ὑφάνεται ἔτσι πάνω ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, γίνεται ἐξαισεμικὸς καὶ ὑπερβατικὸς, ἀόρατος καὶ ἀνέγγρατος, σὰ μονάρχης ἀκλήσιastos καὶ ἀθάωτος στὸ μεγαλεῖο του. Νισώμενος τὸ πρῶτο φθινοπωρινὸ φῶσφημα καὶ προσημνία Ἑλληνιστικὸς καὶ αὐτοκρατορικὸς χρόνος, καλῶδεχο τοὺς Ἀσιατάς. Ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὴν Ἀκαδημία τραβᾶται ἴσα ἢ γραμμὴ σ' ἕνα Φίλιππο λ.χ. τὸν Ἰουδαῖο, τὸ θεολόγο καὶ φιλόσοφο τῶν χρόνων τοῦ Αὔγουστου (30 π.Χ.—40 μ.Χ.), ἡ ἐπιλοτὴ τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Πυθαγόρα, καὶ εἶπε πὸ θαρρετὰ καὶ πὸ ἑξόστερα ὃ τε εἶχε σκεφτεῖ καὶ τὸ εἶπε κάπως μασμημένα ὁ Ἕλληνας Πλάτων.

Ἄλλο κατασκευάσμα καὶ πολλὸ τὸ μεταχειρίζεται ἡ μεταφυσικὴ εἶναι ἡ ἀντίθεση τοῦ σταθεροῦ, μόνιμου, ἀφθαρτοῦ στὸ ρευστὸ, πρόσκαιρο καὶ φθαρτὸ. Πάνω ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ εἶναι γὰρ τὸν Πλάτωνα καὶ γὰρ μακρότατη σειρὰ ἀπὸ Ἰσοκράτους ἢ νοσητὴ πραγματικότητα, καὶ γὰρ τίς κίνοιο γνώριμα ἔχει τὸ σταθερὸ καὶ ἀμετάβλητο, καὶ αὐτὸ τῆς δίνει ἀνωτερότητα, εὐγένεια, ἰερότητα, καὶ τίς στεροῦνται τὰ αἰσθητὰ, τὰ ὕλικα καὶ πρόσκαιρα. Ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς πείρασι γι ἀδιαφοροποίητη ἀλήθεια καὶ στήριγμα ἀρχὴ καὶ προπόθεση στὴν ἰδεαλιστικὴ ἐπιχειρηματολογία. Ὅσο καὶ ἂν, σὲ ἀπαιτητέστη ἔξταση, μένει ἀνοχητὸ τὸ ζήτημα, γιὰ τὸ σταθερὸ καὶ ἀφθαρτὸ εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὸ ρευστὸ καὶ πρόσκαιρο καὶ γιὰ τὴν ματαιόσχηλη ἀπὸ ἀξιολόγησι.

Οἱ Ἀστρικοί Θεοὶ
 Προσημνώντας γ' ἀντιπαραθετὴ τὸ σταθερὸ καὶ ἀφθαρτὸς πραγματικότητας, δευτ' ἀντιπαραθετὴ τὸ μάταιον στὸν νόμον αὐτοῦ κόσμου, ὁ Πλάτων ἀνακαλύπτει, ὅσο προχωρεῖ στὰ χρόνια, κατὰ σταθερὸ καὶ ἀφθαρτὸ στὸν δρατὸν κόσμον, τ' ἄστρα. Αὐτὸν ἢ κίνησι σὺν τέλει καὶ παντοτινὰ κανονικὴ προποθετὴ κινητικὴ ψυχῇ, προσημνία μὲ νόησι. Ἡ ἀστρονομία, καὶ ἔκανε σημαντικὰ βήματα τὸν 4ον αἰῶνα, εἶχε φτάσει στὸ συμπέρασμα, πὸς ἡ κίνησι τ' ὄρανον ἔξουσιεῖται ὅλες τίς ἄλλες κινήσεις. Ἡ κίνησι τ' ὄρανον καθὼς

καὶ τῶν ἄστρον εἶναι περιοδική, ὑπακούει στὸν ἀριθμὸ καὶ χρηματεῖ στὴ μέτρησι τοῦ χρόνου. Ὁ Πλάτων, καὶ παρακολοθεῖ μὲ περιέργεια τίς ἀστρονομικὰς παρατηρήσεις, ἐγγλιστορεῖ σὰ μεταφυσικὰς κατασκευὰς, βλέπει νοῦ καὶ βούλησι στὶς φωτεινὰς σφαίρας, δίνει μαγικὰς ἰδιότητες τοῖς ἀριθμοῖς καὶ σαμπουτάει πάλι τὴν ἐπιστήμη μὲ τὴν γνωστικὴν του διόθεσι.

Ὁρατὸς καὶ ἄστρα εἶναι θεοί, «ὄρατοι» αὐτοί, κοντὰ στὴν ὄραση θεότητα, καμωμένοι ἀπὸ αἴθερα, τὴν πύμνη οὐραία, καὶ γεμίζε τὸν πάνω ἀπὸ τὸ φεγγαριὸ χώρο. Ὁ χώρος ἔκτετος ἀποτελεῖ σὺνολο ἁρμονικὸ καὶ ἀφθαρτο. Τὰ ἄστρα κινουμένη ἀπὸ δικὴ τους νόησι καὶ βούλησι. Κι ἐπειδὴ ἡ νόησι αὐτῶν εἶναι φωτεινὴ καὶ ἡ βούλησι τους ὀρθοσημνία, ἡ κίνησι τους εἶναι ὁμαλή, ὁμοκόρησι, περιοδική, ἀντίθετα πρὸ τυλαβοῦσση τῶν ἀνθρώπων μὲ τὴν στήσι καὶ ἔχουσι στὴ νόησι καὶ στὴ βούλησι. Ἡ ἀντολήσι, πὸς ἡ τίποτα κίνησι ξεγράφει τὴν ἑλευθερία, δὲν ἔχει θέσι, γιὰτὶ διέλλεσι τὴν κίνησι τους μὲ τὴν φωτεινὴν, τὴν ἑλευθερὴν νόησι καὶ βούλησι. Χρησιεῖται αἰθερασι καὶ λατρεῖται σὺν ἀλοκάθαρα, τὰ ὀλόφωτα θεοὶ ὄντε, τὰ σύμβολα καὶ καθάρσιες τοῦ ἀπορησιωτοῦ κόσμου καὶ τῆς ἰσχυροῦσση θεότητας.

Ἡ ἀστρολατρεία, καὶ τὴν πρώτην ἔνδειξὴν τῆς ἔχουσι στὸν Τίμαιο καὶ στοὺς Νόμους, παρῆνα ἀνησυχητικὴ διόσταση πρὸ γεροντικὸ ἔργο, τὴν Ἐπινομίδα, γραμμένο ὕστερα ἀπὸ τοὺς Νόμους, γνήσιο παθῶντα μ' ὅλες τίς ἐπιφυλάξεις τῆς κριτικῆς. Ὁλόκληρος περιοχὴς τῆς ὁ κίνουσι νὰ σκεφτεῖ, ἂν σοβαρευεῖται ἢ ἂν καίτοι ὁ Πλάτων, ὑποψία καὶ τελευταία καὶ φαίνεται πὸς πρέπει ν' ἀπλοθεῖ σὲ μεγάλο μέρος τοῦ πλατωνικοῦ ἔργου. Ἡ μήκισ διάνουσι σὺν τὸν Πλάτωνα ἐγγλιστορεῖ τόσο χαμηλὰ μὲ τὰ χρόνια καὶ κάποιον ἀπὸ ὀρισμὲνα περιστατικὰ;

«Εἶναι πάλι, γράφει, εἶδος ἡμερησι, σὺν ὄρανον, τὸ θεοὶ γένος τῶν ἄστρον, καὶ τοὺς ἔλαχι ἀρατάτο σῆμα καὶ τρεπυσιωμένην καὶ ἀρσι στη ψυχῇ... Τὸ καθένα ὄν' αὐτὰ εἶναι ἀνάλεθο καὶ ἀθάνατο καὶ τέλεια θεοι, εἶτε τόσο μακροχρόνιοι ἢ ἔλαχι πὸς, ὅστε νὰ μὴ τοὺς χρεσιεῖται παρασῶσση» (981 c κ.). Ἐγὰρ τοὺς ἀνθρώπους ἔλαχι νὰ χρησιμοποιεῖ σὺν ἀπόδειξι πὸς τ' ἄστρα καὶ ἄλι αὐτῇ ἢ ὀράνεια συνουσία εἶναι προσημνία μὲ νόησι (ἡμερον), ἐπειδὴ κίνουσι πάντα τὸ ἴδιο, καὶ τὸ κίνουσι γιὰ τὸ ἔχουσι μακροχρόνιο ἀπὸ τὰ καὶ κατὰ χρόνια, ὅστε ἀλλόχουσι γνήσιμ νὰ κίνουσι καὶ κίνουσι, ἔλαχι νὰ κίνουσι αὐτὸ καὶ ἄλλου κίνουσι, καὶ παρασῶσση καὶ νὰ γράφουσι πῶσι. Αὐτὸ σὲ πολλοὺς ἀπὸ μὲν ἔλαχι τὴν ἀντίθετη ἀντίπαση, πὸς δηλαδὴ δὲν ἔχουσι ψυχῇ, γιὰτὶ κίνουσι ὄλο τὰ ἴδια καὶ τὸ ἴδιο. ἔπει τὸ πλῆθος ἀλοκόρησι τοὺς ἡμερολοχ, ὅστε νὰ ὑποθεσι πὸς τὸ ἀνθρώπινο γένος εἶναι μακροχρόνιο (ἡμερον) καὶ ἡμεροχ ἐπειδὴ ἡμερησι πὸς ἴδου πὸς ἔλαχι, τὸ θεοι ὄραμαλο

γιατί κρατεί την ίδια κίνηση. Μά δ' άνθρωπος που θά καταλάβαινε τί είναι πραγματικά άφραστο και καλύτερο, θέστανε από συμπέρασμα πώς γι αυτό ίσα ίσα είναι μυαλωμένο το θεός, επειδή δουλεύει πάντα με τον ίδιο κι όμως τρέφο και γιά τον ίδιο σκοπό. Άκόμη πώς τέτοιος είναι ή φύση των άστρων, ίσως νά έχουν την άριστοτερη όχη κι ή πορεία κι ο χορός τους νά είναι άριστοί και μεγαλύτεροι άπ' άλλους τοίς χοροίς και νά στέκται παράδειγμα γιά ό τι πρέπει σέ όλα τά έρ' ψυχή» (Έπιμ. 982 σ κ.). Οι άστροί στή σφαιρική σάρματι, τή δυό, ήλιος και φεγγάρι, τή πάντα, οί πλανήτες, δε βρέθηκαν τυχαία, παρά έχουν βαθύτατη έννοια και δόξαση.

Συναισθάνεται ο Πλάτων πώς ή λατρεία των άστρων κι ή άστρολογία έχει παρτίδα τήν Άνατολή, τήν Αίγυπτο και τή Συρία: «ό πρώτος ταύτα κατιδών βάρβαρος ήν», κι αυτό βαστάει από κλιματολογική αΐα, επειδή τή εκάλλος τής θερινής ώρας > κι ο άνέφελος ούρανός εύκολόνου σέ κείνες τίς χώρες τήν παρατήρηση. Μά με τον Πλάτωνα και τούς Έλληνες άμοιροδότες του ή νέα λατρεία θά λάβει άριστοτερη διαμόρφωση, επειδή «όμοιο αν Έλληνες βαρβάρων παραλάβωσα, κάλλιον τούτο εις τέλος άπαργίζονται» (Πλάτ., Έπιμ. 987 d), φρεσά πολύ γνωστή που πείει γιά κορώνα σέ πανηγυρικούς.

Τοίς άστροκοίς θεοίς τοίς ζευγάριος με τή μεταμόρφωση. Η άνθρώπινη ψυχή είναι αδύνατη όσος τ' άστρο. Ο «δημιουργός πατήρ», άπό κατέρισε τή σάρματι, χωρίς τίς ψυχές, τίς έκανε ίσχυρίσμεσ με τ' άστρο και τίς μοίρασε από μιά στή κατέ άστρο. Υπακοίοντες στήν ελμαρμένη, άσος τή σάρματι, οί ψυχές πέρκουνε στή γή, φρεσάται οί σάρματα και παύρουν μέρος στίς Ιδιότητές τους, στήν αίσθηση, στή πάθη, στήν ήδονή και στή λύπη, φόβο και θυμό και στή έπακούσθή τους. Όσοις ψυχές παρόσον ενάρεται ζωή, ζαναγορίζουν στή άστρο τους και συνεχίζουν τήν άτέλειστα μακαρισμένη ζωή τους. Όσοις όμως παραστραφών στήν πρώτη στή ζωή ξεκάφουν σέ κατώτερα σάρματα, τίς γνωίσεις φρεσά. Άν συνεχίζουν τήν ίδια διαγωγή καρμικωδών στή σάρμα έλο και κατώτερων ζώων. Τά βάσανά τους δε θά κλειώσουν, αν τή λογική τους δέν έπιβήθει πάνω στή γήινα και σ' άλλωμά που τίς καλλήθησαν κατά, κι αν δέν ζαναγορίζουν στήν παλιά κι άριστη ίδιοσυγκρασία τους: «άλλόττωιεν τί σ' πρότερον πόνον λήξει, σπιν... τών παλίν όχλον και έστανε προσφονία έμ πυρός και ύδατος και άέρος και γής θορυβιάδη και άλογον όντα, λόγω κρατήσας εις τή πρώτης και άρίστης άρίκωτο είδος έξωσ» (Πλάτων 41 ε — 42 d). Τέτοιος διαβόζουμε στήν περιπάληγο διάλογο Τίμαιο, που στή στρομμένο ύφος και τή πικρά, δυσκολοδέξιλάτα νόηματά πέρκουν σάν άποκάλυψη μυστικής άνερέθρησκης σοφίας, κατέγραμματα και ύπόδειγμα μεταρροσής.

Τήν πίστη στούς άστροκοίς θεοίς και στή μυστηριακή έπι-

φοίτηση του νοού στή γήινο σάρμα τήν πήρε ο Άριστοτέλης από τή δόξακό του, τή διαμόρφωσε πιά πέρα και τήν έκανε λαϊκότερη στή νεανικά συγγράμματα (Κικιά. Denat. θεωρ. 2, 16, 24 R.). Τό έργο αυτό τή συνέχισε ή Περιπατητική σχολή με τήν πληθωρική παραγωγή τής (παρ. σ. 112). Έτσι από τούς στριφογύριστους δρόμους τής μεταρροσικής και τής θεσοσοφίας ζαναγορίζουν στίς πρωτόγονες παραστάσεις. Κόλαση γινόταν ή ίδια ή επίγεια ζωή είτε ή διαδοχή από ζωές, άφορ ή ψυχή ένσωρκωτόταν σέ έλο κι ελαττωματικότερα όντα.

Κούρασα πολύ τή μυαλό μου από νέος σάν τί νά ήθελαν ή τί έβρισκαν στήν Άριστοτέλη Σύροι κι Άραβες και μεσοανατική Δύση και τόν διάβασα τονό, τόν άγάπησαν και τόν έκαναν δικό τους. Τούς τραפוίσε ή θεολογία του, τή μυστήρια που διηγόταν γιά τ' άστρο, γιά τόν πάνω από τή φεγγάρι χώρο και γιά τήν ψυχή (τή νοού) που μπαίνει «θόραθεν» (= κάπου άπ' έξω) στή σάρματα και που κρέμα χωρίς άλλο νά είναι αδύνατη, αίσθήματα και σκέψεις που έρχόταν σά στήνεγμα στίς δικές τους δοξασίες και πόθους. Η Άνατολή ζαναπάγνε «κάλλιον άπαρταρμένωσ όσα ή ίδια είχε ενάεισι στούς Έλληνες».

Αλλά όμως είταν έρεθιστικά γιά τήν ίδιοσυγκρασία τού Έπίκουρου κι αυτά έθωσαν τήν κέρα άφορη στήν κριτική του, όχι τόσο τής λαϊκής όσα τής ιδεολογικής θεολογίας.

ΒΑΣΙΛΙΑΔΕΣ ΘΕΟΙ

Πώς ή θρησκεία είναι στενά δεμένη με τήν πολιτική φανερόνται στήν όμη άπαίτηση του Άλέξανδρου, τών Διαδόχων κι άργότερα τών ρωμαίων αυτοκρατορών νά λατρεύοντα σέ θεοί. Σ' αυτό προηγήθηκαν οί δυσότες τής Άνατολής. Είναι γνωστό πώς ή άπολυταρχία δικαδικά γενεολογικά δεσπό με τή θεότητα. Αιωνείς και διατορεφείς είταν οί βασιλιάδες του Όμορου κι ο Λουδοβίκος ΙΑ' έκπρόσωπος κι εικόνα του θεού πάνω στή γή.

Ο συσχετισμός τής έμπνοής του Άλέξανδρου νά λατρευτεί σά θεός με τή ύψηλά του οχέδια, δηλαδή νά ρέπει τούς φοβήτες άνάμεσα σ' Έλληνες και βάρβαρους, νά ένωση ψυχικά Μακεδόνες και Πέρσες στήν κοινότητα τής έξουσίας (εμόνοιαν εν και κοινωvίαν τής αρχής Μακεδόνι και Πέρσας), είναι κατοπιές έπινοήσες και παραρρημένες. Όσοις παρουσιάζει δ' Άρριανός σάν στήλη του Άλέξανδρου στή μεγάλη γιορτή τής «συναδέλφωσης» μετά

τῆ στήσις στὴν ᾠκίδα (Ἀναβ. VII 11, 9) ἢ ὅπως παρατραβώντας ὑποστηρίζει ἕνας ἀξίως ἐρευνητῆς τοῦ καιροῦ μας, ὁ Ταρν, πὸς ὁ Ἀλέξανδρος προσέφυγε τὴν ἀνθρώπινη ἀδελφωσύνη ἀνάμεσα σ' ὅλους τοὺς λαούς (Cambr. anc. Hist. VI, 431κκ.). Ἡ οὐσία εἶναι δὲ ἄτοια διαφοροτική. Ὁ Ἀλέξανδρος στὴν ὁρμή του νὰ ἐπιβάλλει τὴ θεοκρατικὴ ἀπολυταρχία συναντοῦσε ἐμπόδιο τοὺς Ἕλληνας, ἀκόμη καὶ τοὺς Μακεδόνες του. Γι' αὐτὸ δέλησε νὰ προσεταιριστοῦ τοὺς Ἀσιάτες, ἀπὸ τὸ ἀνεξάντλητο εὐακό τους νὰ φραξοῦ μισθοφόρους, νὰ τοὺς ὀπλίσει καὶ νὰ τοὺς γυμνάσει μετὴν ἑλληνομακεδονικὴ τακτικὴ καὶ ν' ἀναγκάσει τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Μακεδόνες σὲ ὑποταγῆ. Αὐτὸ εἶναι ἐξαιτίας οὐ δέονται ζῆροι νὰ διαβεβαίει καὶ διαβασίει μετὰ ἰσχυρὴ προσοχὴ τὸ τελευταῖο βιβλίον στὴν Ἀνάβασι του Ἀρριανου.

Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἑλληνικὴ παράδοσις εἶταν ἀκόμη ζωντανὴ στοὺς μαχητῆς τῆς Χαρδωνίας, ἡ ἀπαίτησις τοῦ Ἀλέξανδρου πλήγωνε τὸ ἑλληνικὸ φιλότιμο καὶ ἐξοίκωσε ἀγανάχτησι καὶ σαρκασμὸ (σ. 98). Τριανταρὶά χρόνια ἀργότερα ἡ ἴδια ἀπαίτησις τοῦ Δημήτριου τοῦ Πολιορκητῆ δὲ σκόταψε σὲ παρόμοια ἀντίστασι. Πολλοὶ μάλιστα, μετὴ τὴ δουλικότητα ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ βασιλεύει κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολι, τοσκόστησαν νὰ τοῦ προσφέρουν τὶς θεϊκὰς τιμὰς, ὅπως πρὶν ἀπὸ δεκαεταρὶά χρόνια οἱ ἴδιοι πρῶτοι τὸν εἶχαν χαρακτηροῦ βασιλεὺς. Ἐβόηθη καὶ μάλιστα νὰ ὁ χαμοσυνοπὸς λόγιος, ὁ Κυζικηνὸς Ἐρμοκλῆς, ποὺ σκόταψε τὸν κατὰλληλο στὴν περίστασις ἦσαν, ἕναν ἰθύφαλλο, γὰρ τὸν ἀποθεωμένο Δημήτριο, ὅταν τὸ 290 γύρισε ἀπὸ τὴν Κέρκυρα μετὰ μιὰν ἀπὸ τὶς γυναῖκες του.

Ὁ ἦμος, ποὺ ἀντιγράφονται ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης Δοσίθεος τὸ Σάμιο μὲς τὸν ἴωσον ὁ Ἀθήναος, φανερώνει τὴν ἀλλαγὴ στὴν ἀντίληψιν γὰρ τὴ θεότητα. Οἱ θεοὶ τῆς δημοκρατίας, οἱ ἄρατοι καὶ ἐλοξάντανοι ἑλληνικοὶ θεοὶ, θεοάνου, ἱεροκρίτου, πᾶν νὰ σβῆσαν. Χρειαζονται καινοῦμοι θεοὶ, ἀνάλογοι μετὰ τὴν νῆας συνθήκας. Ὁ Δημήτριος καὶ ἡ γυναῖκα του εἶναι κατὰ τὸν ἦμον τοὶ μέγιστοι τὸν θεῶν καὶ φίλτατοι τῆ πόλεως. Ὁ Δημήτριος ἔχει γενεαλογικὴ σχέση μετὰ τὴν ἑμμετρον καὶ εἶναι ἡπαρὸς, ἄσπερ τὸν θεὸν δεῖ, καὶ καλὸς καὶ γελῶν πάρεσι». Εἶναι ἀνάμεσα στοὺς φίλους ὅπως ὁ ἦμος ἀνάμεσα σ' Ἀσπίου, γιὰ τὸ πᾶντιχορον Ποσειδάνα καὶ τῆ Ἀρροδίτης. Οἱ παλιοὶ θεοὶ φρίκην μακριά, δὲ ἔχουν ἀπὸ, ἴσως δὲν ἀπάρηται, οἱ ἰσως, ἐνὸς ἑσῆνα σ' ἔχουμι κοντὰ μας, ὅχι ἀπὸ ἕλο καὶ ἀπὸ πέτρα παρὰ πραγματικὰ: «ἄλλοι μὲν ἢ μακρὸν γὰρ ἀπέχοντι θεοὶ / ἢ οὐκ ἔχουσι ἀπ' ἡ σὸκ εἰσὶν

ἢ οὐ προσέχοντι ἡμῖν οὐδὲ ἐν, / σὲ δὲ παρόνθ' ὄραμεν, / σὲ ἔβλον οὐδὲ λείπον, ἀλλ' ἀληθινόν» (Ἀθήν., VI 63 p. 258 d - f, FGH II A, 76, 119).

Στὸ ποίημα δὲ λείπει κάποια χροιά, ὥστε οἱ ὁπαδοὶ τῆς καθαρῆς τέχνης θὰ τὸ ἤθελαν δικὸ τους ἀπὸ ψυχρικὴ συγγένεια.

ΕΥΗΜΕΡΙΣΜΟΣ Ὑστερ' ἀπ' αὐτὰ δὲν καταλαβαίνουμε γιὰ τὴν δέχτηκε τόσοσους κεραυνούς στὴν κῆρα τοῦ ὀδύστου Εὐήμερος, ἐνὸς δὲν ἔβανε τίποτε ἄλλο παρὰ μονάχα ὑποστῆριξε ἱστορικὰ τὴν ἀπαίτησι τῶν βασιλιάδων νὰ γίνοντι θεοὶ. Ὅτις εὐημερισμοὶ νὰ κατανῆσαι μὴ ἀπὸ τὴν ἀποσιώπησης λέξιας, ἰδιαίτερα στοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐπὶν ἀπὸ τὴ Μεσσηνίη τῆς Ἰταλίας, σύγχρονος τοῦ Ἐπίκουρου, ἔκτιστος τοῦ βασιλεὺς Κάσσανδρος, καὶ ἔζησε ἐνὸς διατάγματι τὴν Ἀθήνα. Ὁ Εὐήμερος θύλασε νὰ δεῖται μετὰ «ντοσομένια» πὸς οἱ θεοὶ τῆς μυθολογίας εἶναι ἔθαικετοῦ ἀνθρώπου, ποὺ γὰρ τὴς ἱερασίας τοὺς λατρεύτηκαν οὐ θεοὶ: «τοὺς νομιζόμενους θεοὺς δυνατοὺς τινος γονομένης ἀνθρώπου, καὶ διὰ τοῦτο ἀπὸ τῶν ἄλλων θεοποιηθέντας δεῖται θεοῦ» (Σέξτ. Ἐπιμ., Πρὸς μαθητ. IX 51).

Σ' ἕνα σύγγραμμά του μετὰ τὸν τίτλο Ἐπερὶ ἀναγραφῆς διηγήθησε πὸς ταπεινότητα ἀπὸ τὴν Ἐρυθρὰ θάλασσα σὲν Ἰνδικὸ ἀνεκὸ ἀραξοῦ σ' ἕνα νηοὶ μετὰ τ' ὄνομα Παγγαία, ποὺ οἱ κάτοικοι του ἐξαρῶσαν γὰρ τὴν εὐεξία καὶ τιμωτοὺς τοὺς θεοὺς «μεγαλοκροσσάτας θεοσίας καὶ ἀναθήματα ἀεολόγους ἀργυροῦς τε καὶ χρυσοῦς». Πάνω οἱ ἄρα οὐλοῦτο βρισκῶταν ἐπερὶν Διὸς Τραπεζίου, ποὺ τὸ ἔχτισε ὁ Δίας, ὅταν βασιλεύει σὲν νηοί. Μέσος ἀπὸ ἱερὰ καὶ πᾶσι οὐ χρυσὴ στήλη εἶταν γοαμένης περὶ κρητικὰ οἱ ἀρῆτες τοῦ Ὀρέανου, τοῦ Κρόνου καὶ τοῦ Δία (FGH I 63 Γ 2). Τὸ ἑνδιαφέρον γὰρ τέτοιου βιβλίου στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους τὸ δείχνει ἡ μετάφρασις τοῦ βιβλίου σὲ λατινικὰ ἀπὸ τὸν Ἐννιο, τῆς ἐποχῆς ποὺ πρωτογενεῖαν λογοτεχνία σὲν Ρώμῃ καὶ εἶταν ἀκόμη ἀπᾶνα τὰ βιβλία σὲ λατινικὴ γλῶσσα.

Ἡ ἐρημνία ἐξέβιασε τὸ κοινὸ πνεῦμα καὶ δὲν ἐπὶχρίστησε οὐτε τοὺς ἡγεμόνας ποὺ ἤθελαν νὰ βασταῶν ἀπὸ πραγματικῶς θεοὺς καὶ ὅχι ἀπὸ θεοποιημένους ἀνθρώπους.

ΟΙ ΘΕΟΙ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ Μέσος σ' αὐτὸ τὸ κλίμα, ἀπὸ ἰσχυρὴ ἀντίθεσις στὶς πλατωνιστικοτελεμνὲς ἀντιλήψεις καὶ βαθύτατη ἀντικαθῆσι στὶς ἀλεξανδρινὰς ἀποθεώσεις, κλάσθηκε ἡ θεολογία τοῦ Ἐπίκουρου. Σὲ σύστημα ἀποφασιστικὰ ὀλιστικὸ περιέλασε κανεὶς ἀπερίφραστη ἀρῆσι. Πραγματικὰ τοῦ Ἐπίκουρου οἱ θεότητες ἔρχονται οὐκ κατὰ ἔκτακτο καὶ φέρουν σὲ ἀμηχανία τοὺς ἀρημητικότερους ὁπαδοὺς, ὅπως ἕνα Λουκιῆσιο.

Ὁ Ἐπίκουρος ὅμως τοὺς θεοὺς τοὺς ἔπαρνε

στά σοβαρά κι έδινε μεγάλη σημασία στην καρτότητα και την έννοιά τους. Γι' αυτό μίλησαν χωρίς μεγάλη υπερβολή για εσέβεια και θρησκευτικότητα του δόσκαλου, μ' υπερβολή όμως για προσπάθειά του να ξαναζωντανάει το ξεψυσμασμένο στους αλεξανδρινούς χρόνους θεολογικό αίσθημα (πρβ. Festugière 76κ.). 'Ο ίδιος ο Λουκρήτιος έγραψε, πώς άκόμα και για τους άθάνατους θεούς πρόκειναι να πεί πολλά όρατα και θεία (V 52).

Τό μαρτυρεί ή έπίμονη ένασχόληση του ίδιου και των όσάδων του με τό θέμα. Άπό τά πολυάριθμα θεολογικά συγγράμματα των έπισκόπων μας ήμειναν συντρίμια μόνο. Τά κύρια έργα του Έπίσκπου, πολύ γνωστά στην άρχαιότητα, Περί Θεών, Περί εσέβειας, Περί όσότητος, και ό Πλάστιαχος τά βάζει στην πρώτη γραμμή (Κατά Έκκλ. εόδ. 21 π. 1102 κ.). άντιπροσωπεύονται με καλά φυσικά άποσπάσματα (Έκκλ. α. 108, 100, 106). Για τί μελέτη της θεολογίας του είμαστε περισσότερο σε σύντομες περιοχές της έπιστολής προς Μενόσια, οι μικρές Κύριες Δόξες (Δ. Α., 139), οι πολυάριθμες παρεκβάσεις του Λουκρήτιου, στο De natura deorum κι όριζόμενα κομμάτια άσ' άλλα συγγράμματα του Κρίσωνα και στην πολεμική του Πλάστιαχος. Οι πληροφορίες αυτές πλουτίστηκαν με ύπολογισμό άκόμα από τά Έραουλιανά, ιδιαίτερα με πραγματικές του Φιλόδημου, Περί εσέβειας, Περί Θεών κ.ά. (Cronert, K. u. M. α. 113 σμ. 512), και ξεκαθαρισμένες κι έρμηνευμένες τις έχομε στη διάθεσή μας. "Όσο κι άν δεν είναι πλούσιες αυτές οι πηγές, μας άπαιτούν όστόσο να ίδωμε στις βασικές γραμμές τη διδασκαλία του Έπίσκπου για θεούς και θρησκεία.

Τό πρώτο που πρέπει να συγκαταήσουμε είναι πώς οι θρησκευτικές άπόψεις του Έπίσκπου γεννήθηκαν από αντίθεση στον Πλάτωνα και τον Άριστοτέλη, ιδιαίτερα στην αστρολογία. Αυτό τό διαβάζομε καθαρά στις πηγές, όπως τό είδαμε στο κομμάτι από την Α' Έπιστολή, που παράθεσα στη σελίδα 317. Η περιοική έχει για συνέχεια:

«Μά σε κάθετι που σκεφτόμαστε και λέμε για τ' άστρα πρέπει να κρατήσομε τή σοβαρότητα που ταράζει στο θεό, για να μήν προβάλλουν δοξασίες άντιφατικές για τό θεικό μεγαλείο. Διαφορετικά ή αντίφαση αυτή θα γεννησι τή μεγαλύτερη ταραχή στις ψυχές. Πρέπει λοιπόν να δειχόμαστε πώς τά όσάνα σώματα από μιά άρχή, στη γένεση του κόσμου, πήραν μαζί με τό σφαιρικό σχήμα και τήν αναγκαιότητα και τήν περιοδικότητα στην κίνησή τους» (77).

«Και πάνω άπ' όλα αυτά, συνεχίζει ή έπιστολή, πρέπει να

βάλομε καλά στο νού μας τούτο, πώς ή κυριότατη ταραχή στις ανθρώπινες ψυχές γίνεται από τό να παίρνει κανείς τό όσάνα σώματα σε μακαρία κι άσφρατα. Και μαζί μ' αυτό να ύκοθότα πώς έχου ίδιότητες αντίθετες στα δυό αυτά, δηλαδή βουλήσεις, πράξεις κι αιτίες, όπως άκόμα ή ίδια ταραχή γεννιέται από τό να περιμένει κανείς ή να ύποψιάζεται κάποιο αιώσιο βάσανο σύμφωνα με τους μύθους ή να φοβάται τήν κατάσταση άνασθησίας στο θάνατο» (Α' Έπιστολή 81 κ.).

«Η κανονική περικοπή των όσάνων σωμάτων να ξεγηγηθεί ανάλογα με κάποια που γίνονται έδω κάτω. Νά μήν μαρτέβομε μ' αυτά σε κανένα τρόπο τή θεία φύση, παρά να τήν άφήσομε άναγγόρευτη (άλεταύρηγη) και ο' όλη της τή μακαριότητα» (Β' Έπιστολή, προς Πνεθοκλία 97).

Είναι επίσης ξεκάθαρο όταν ο Λουκρήτιος γράφει:

«Άν κάποιος, άφου έμαθαν καλά πώς οι θεοί ζούνε άμέρμιο για όσα συμβαίνουν στον κόσμο, ρωτούνε στην άπορία τους με που ό σχέδιο γίνονται όλα, ιδιαίτερα εκείνα που ξεκαίζου πάνω από τό κεφάλι τους μέσα στους αέθέρους τόπους, αυτοί ξεναπέφτου (rursus referuntur) στις καλές θρησκοληψίες, πιστεύου πώς έπιμαίνου σκληροί δεσπότες, που οι κακάμοιοι τους φαντάζονται παντοδύναμοι, έπειδή δεν έχου τή μορφή και τί δέν μορφή να γίνε, όσκι τους νόμοι που καθόζου τον καθενός τήν έξουσία μέσα σε άσάλευτα όρια» (V 82—90).

«Εσο ό ίδιος ίσως καιιά μέρα, ταραγμένος από τις διηγήσεις των ποιητών, θα θελήσεις να χωριστείς από μάς. Πραγματικά, τόσο πολλές φαντασίες σου φωιάχου στο ύνερα, που άναστατώνου τή ζωή σου και με τό φόβο ταράζου τήν εύτυχία σου... Άν έβλεπαν οι άνθρωποι όριο στη δυστυχία τους, θα μπορούσαν με κάποιο τρόπο π' άντισταθούν στις προλήψεις και στις άπειλές των μάντηδων. Μά τώρα δεν είναι κανένας τρόπος, καιιά δύναμη γι άντίσταση, γιατί έχου να φοβόυνται τις αιώνιες τιμωρίες όταν πεθάνου» (I 102-111).

"Όταν λέγει ξαναέφταις στην παλιά θρησκοληψία, έννοις πώς αυτό θα τό πάθεις άν παροσθεις από τήν πλατωνοαρστοτελική θεολογία. Αυτό τό διαβάζομε καθαρά στις πηγές, όπως στο παραπάνω του Λουκρήτιου: «rursus in antiquas referuntur religiones» (V 86). Άν με τέτοια μυθεύματα ξα-

ναμπάζεις στην ψυχή των ανθρώπων τις τρομερές, λαϊκές παραστάσεις για τον Άδου, δε θα μπορούν να κέρουν την άνοσα τους: «δὲν ἐμβάλλει: Ἄδου πάλιν τὰ κοινὰς ὑποληφθέντα δεῖν», ἀνακτεῖν οὐ δύνανται». Ἀναγράφου τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Diels στὴν ἔκδοσιν τοῦ Φιλόδημου, Περί θεῶν I 18, 1-2. Κάθε συζήτηση θὰ ἔκανε, μαζὶ καὶ οἱ φόβοι, ἂν ἔλεγαν πᾶς: μὲ τὸ θάνατο σβήναι κάθε αἰσθήση: «ἐκασθεῖσθεοὶ τὸν θανάτου... μὴθεμῶς» (σὺ δὲ ἴδου σ. 77—78).

ΥΠΗΛΟΧΟΥΝ ΘΕΟΙ Ὁ Ἐπίκουρος δέχεται ἀπερίφραστα τὴν ὑπαρχὴ θεῶν καὶ τονίζει ἑμφανικά: «θεοὶ μὲν γὰρ εἰσὶν ἐναργῆς γὰρ αὐτῶν ἔστιν ἡ γνώσις» (I Ἐπιστολὴ 123). Θεοὶ ὑπάρχουν ἢ γνώση ποῦ ἔχουμε γι αὐτοὺς εἶναι ἐκκάθαρη, ἕως: ὅλων ποῦ μᾶς δίνουν οἱ αἰσθήσεις.

Τὸ ἐναργῆς εἶναι, ὅπως λέγουμε, βασικὸς ὅρος τῆς ἐπισκοπετικῆς γνωσθεολογίας καὶ σημαίνει τὴν ὁρατὴ γνώση, ὅτι βλέπουμε, ἀκούμε, κινούμε ἢ γιόμαστε μὲ τὸ νοῦ ἄμεσα, ἀντίθετα μ' ἔμενο ποῦ βρισκόμαστε μὲ συλλογισμοὺς. Ὅπως ἔλαβα τὴν ἐκδοκίαν μὲ τὸ ἀνακτεῖν (σ. 308), ἢ ἀντίληψη τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου κατὰ τὸν Ἐπίκουρο γίνεται μὲ τὰ εἶδη. Ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν σωματίων, τοῦ δένδρου, τοῦ ἄλλοτου, τοῦ ἀνθρώπου, ξεφεύγουν (καταφεύγουν) λεπτότατες εἰκόνας (εἶδη) ποῦ ἐρεθίζουν τὰ αἰσθητήρια, ἀποτυπώνονται σὲ νοῦ καὶ σχηματίζουν τὴν γενεακτὴ ἔννοια (=κοινὴ νόηση). Μὲ τὴ συχνὴ ἐκκλήση τῶν ἐντυπώσεων γεννιέται ἡ σταθερὴ παράσταση, ἢ «πρόληψις». Τὸ κῆθεν τὸ ἀναγνωρίζουμε μὲ τὴν πρόληψη ποῦ ἔχουμε σχηματισμένη ἀπὸ πρῶν.

Σήματα μὲ τὴν αὐτοεργὰ οὐρανολογικὴ ἄποψη τοῦ Ἐπίκουρου κῆθεν τίποινα παράσταση, κῆθεν πρόληψη, ἔχει πηγὴ εἰς αἰσθήσεις, ἀντιστοιχεῖ ἄρα σὲ κῆθεν ἀνεκμεταίετο. Γιὰ νῆξουν οἱ ἄνθρωποι τὴν παράσταση τοῦ θεοῦ, τὴν κοινὴ σ' ὅλους ἔννοια ἢ πρόληψή του, θὰ πῆ καὶ ἰσάκχων θεοὶ σὲν πραγματικότητα. Κι ὅπως τὰ πρόματα ἔτσι καὶ οἱ θεοὶ φανερόνται τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὰ ὁμοιώματά τους, μὲ τὰ εἶδη, ποῦ ἐρεθίζουν τὴν αἰσθήσεις καὶ ἀποτυπώνονται μέσα τους στὸν ἔξικο καὶ περισσότερο στὸν ἔξικο.

Οἱ ἄνθρωποι λοιπὸν ἔχουν σταθερὴ παράσταση, τὴν κοινὴ ἔννοια ἢ πρόληψη τοῦ θεοῦ. Στὴν παράσταση τοῦ θεοῦ δίνει τίποινα καθολικότητα, ποῦ πολλοί, ὅπως ὁ Κικέρων, παρερμηνεύοντας εἶπαν πᾶς δεχόταν τὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ σὲν κῆθεν τυπωμένο ἀπὸ τὴ φύση στὴ δῖονα ὅλων τῶν ἀνθρώπων: «in omnium animis eorum (τῶν θεῶν) notionem impressisset ipsa natura» (De nat. deor. I 16, 43). Βάζται μέλιστα ὁ Κικέρων καὶ

κορώνα: γιατί δε βρισκόμαστε καμιά φυλὴ ἢ κανένα γένος ἀνθρώπων ποῦ νὰ μὴν ἔχει κῆποινα γενικὴ ἴδεια (anticipationem) γὰ τοὺς θεοὺς, καὶ αὐτὸ χωρὶς νὰ τὸ διδαχτεῖ.

Ἔχουμε λοιπὸν τὴν παράσταση τοῦ θεοῦ σχηματισμένη ἀπὸ ἔξωτερικὴς ἐπιδράσεις. Μὰ ἡ παράσταση αὐτὴ εἶναι ὁλὴ καὶ ἀκαθόριστη. Τὸ πολὸ μᾶς πληροφορεῖ πᾶς οἱ θεοὶ μοιάζουν ἀνθρώπους. Κυριώτατη ἀφορμὴ γὰ νὰ σχηματιστεῖ τίποινα παράσταση εἶναι οἱ ὑποφαντασιές: «Ἐπίκουρος δὲ ἐκ τῶν κῆθεν τοὺς ἔξικους φαντασιῶν ὅσταν τοὺς ἀνθρώπους ἔννοια ἔκαμῆναι θεοῦ (—ὅτι ἀντίλησαν τὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ) μεγάλων γὰρ εἰδῶλων, φησί, καὶ ἀνθρωπομορφῶν κατὰ τοὺς ἔξικους προσηπτόντων ὑπέλαβον καὶ τὰς ἀληθείας ὑπέρχεν τινὰς τοιοῦτους θεοὺς ἀνθρωπομορφῶν» (Σέξτ. Ἐμπ., Πρὸς δογμ. III (μαθμ. IX) 25, Ἐσκ. 353).

Τὴν πραγματικὴ ἄμεσα φύση τοῦ θεοῦ τὴν ξεκαθαρίζουμε μὲ τὸ λογικὸ. Οἱ θεοὶ εἶναι «λόγιον θεωρητοί», ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἕνα σχόλιο κολλημένο στὴν πρώτη Κόρυ Δόξα.

Τὸ λογικὸ λοιπὸν ἀναγνωρίζει δύο βασικὰ ἰδιότητες στοὺς θεοὺς: τὴ μακαριότητα καὶ τὴν ἀφθαρσία.

ΟΙ ΘΕΟΙ ΑΛΕΙΤΟΥΡΓΗΤΟΙ Τὴ μακαριότητα τῶν θεῶν ὁ Ἐπίκουρος τὴν ἔννοια μὲ τὸ ἔξικο ποῦ τρέπει, σὲν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ κάθε ἔργα. Οἱ θεοὶ δε φροντίζουν γὰ τὸν κόσμον οὔτε ἀνακατεῖνται στὴς ὑποθέσεις τῶν ἀνθρώπων. Οὔτε ἐπιτρέπεται νὰ φορτάσουμε στοὺς θεοὺς τίποινα φροντίδες, ἂν δε θέλουμε νὰ χαλάσουμε τὴ μακαριότητά τους. Ἄς τοὺς ἀφήσουμε «ἀλειτούργητους», νὰ μὴ τοὺς φορτάσουμε βαρῆς ὑποχρεώσεις, ὅπως εἶταν οἱ λειτουργοὶ στὴν Ἀθήνα. Ἀνεπέχλητοι καὶ ἀμέριμνοι, μακριὰ ἀπὸ τὴ γῆ κα ἀπὸ τὰ ἔξικα καὶ τὰ μαλλιοτραπήματα, χαίρουν τὴν ἀπόλυτη γαλήνη κα εὐτυχία. Οὔτ' ἔχουν στὴν ἔργα τους τὴν κίνηση τ' οὐρανοῦ ἢ τῶν ἄστρων. Αὐτὰ τραβοῦν τὸ δρόμο τους ὅπως τὸν δρῶναι οἱ μηχανικοὶ συνδυασμοί. Κι ἂν οἱ κομητὲς τραγοῦθησαν ποῖς οἱ θεοὶ χαρίζουν τ' ἀγαθὰ στοὺς ἀνθρώπους: «θεοὶ δοσιτῆρες εἶδων» (Ὀμ. σ 325, 335, Ἡσιόδ. Θ. 46, 111), αὐτὸ εἶναι ἀπὸ τὰ πολλὰ μυθεύματα ποῦ φέρτουν τὸ μυαλὸ τῶν ἀνθρώπων. Γιὰ τὸν Ἐπίκουρο οἱ θεοὶ οὔτε χαρίζουν οὔτε δέχονται δῶρα: «ἐάντων ἀγαθῶν ἀδωρήτοί τε καὶ ἀμέτοιχοι» (Ἐσκ. σ. 243, 15), οὔτε

ναζονται γὰ τ' ἀνθρώπων οὗτε ἐπιβλέκοντων οὐα γίνονται : « μήτε ἐπιμελείσθαι τῶν ἀνθρώπων· ... μήτε ὅλος τὰ γινόμενα ἐπισκοπεῖν, μὲ μὴ λέξῃ δὲν ἔχων σχῆμα μὲ πρόνοιαι : «ἀπρο- νόητοι». Τὸ πρῶτο τὸ διαβεβόμενον στὸν «Ἰκαρομῆνιπτο», τὸ δεῦτερο στὸ «Δίαι κατηγορομένο» τοῦ Λουκανοῦ ('Ἐπικ. 368). «Ἀπρονόητοι», «ἀπρονοήσια», εἶναι ὅροι ἐπισκοπικοί, ποὺ τοὺς βρισκόματε ὡς διαφοροτάτους συγγραφεῖς. "Αν οἱ θεοὶ πρόσεχαν καὶ ἐπελοῦσαν οὐα ζητοῦν στὶς προσεχῆς τοὺς οἱ κατοικοὶ τῆς γῆς, θὰ χάνονταν οἱ ἀνθρώποι, ἐπειδὴ ὅλοι τοὺς παρακαλοῦν γὰ τὸ κακὸ τῶν ἄλλων : «εἰ ταῖς τῶν ἀνθρώπων εὐχαῖς ὁ θεὸς κατηρο- λοῦσθαι, θάπτον ἄν ἀπώλλοντο πάντες ἀνθρώποι, συνεχῶς πολλὰ καὶ χαλεπὰ κατ' ἄλλήλων εὐχόμενοι» ('Ἐπικ. 388). Τὴν ἀποψη τὴν ὑποστηρίζουν οἱ Ἐπικουρεοὶ ἀκόμη μὲ τὸ κλασικὸ καὶ αἰωνόβιο κατὰ τῆς πρόνοιαι ἐπιχειρήματα, τὴν παρουσία τοῦ κακοῦ, τῆς ἀτέλειαι καὶ τῆς δυστυχίας στὸν κόσμο.

Τὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς ἐπισκοπικῆς θεολογίας, ἡ ἀρνηση τῆς πρόνοιαι, ἀνατε τὴ μεγαλύταρη ἀγαπάνθηση καὶ διαβοήθησε σὰ θεομῆση ἀσέβεια. «Ἐπίκουρος ὁ τὴν πρόνοιαι ἀναρωτῶν», ση- μεῖωνε μὲ φρήν ὁ Πλωτῖνος, ὅποις καλαιότερη ὁ Πλωτῆαρχος, καὶ σὴν ἀποτρόπαιο ἔγκλημα τὸ καταγγέλλουν οἱ χριστιανοὶ Πατέρες. Τὶ μένει ἀπὸ τὸ θεὸ ἄν ἀφαιρέσῃ τὴν πρόνοιαι ; Ἡ ἔννοια τοῦ θεοῦ εἶναι ἀχώριστα δεμένη μὲ τὴν πρόνοιαι. Ὁ Λακτάντιος μὲ κείμα ἀραδιάζει τὰ ἐπιχειρήματά τοὺς, μετα- φορίζοντας κηδονότατα δικῆς τοὺς φράσεις. "Αν ἀκούς τοὺς ἐπισκοπεῖουσ, λέγει, οὐτε τὰ μάτια ἔχουν γὰ νὰ βλέποματε οὐτε τ' ἀπὸ γὰ ν' ἀκούματε οὐτε ἡ γλῶσσα γὰ νὰ μιλοῦματε οὐτε τὰ πόδα γὰ νὰ περπατοῦματε, γιατί ἀπὸ γεννήθημα πρὶν ἀπὸ τὸ κοίταγμα, τὸ ἀκουσμα, τὸ μίλημα, τὸ περπάτημα. "Αρα ἀπὸ δὲν ἔχουν γὰ τὴ χρῆση, παρὰ ἡ χρῆση γεννήθημα ἀπ' αὐτὰ (Divin. instit. III 17, 16, Ἐπικ. 370). "Αλλο τόσο πολέματε ὁ ἀπολογητῆς τὴν ἀντίρρησή τοὺς γὰ τὸ κακὸ στὸν κόσμο.

Ἡ ἀφθαρσία, ἡ δεῦτερη βασική οἱ θεοὶ ἀνθρωπομορφοὶ ἰδιότητα τοῦ θεοῦ, χρεῖαστημα πε- ρισσότερο κόσμο γὰ νὰ στηριχθεῖ. Ἀσυμβίβαστο μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀφθαρσίας καὶ μὲ τῆς μακρομῆτηται εἶναι ν' ἀποδώσوما στὸς θεοὺς σωματικότητα ὅποις ἡ δική μας, εἶτε κατοικία σὴν τὴ δική μας. Ὁ Ἐπίκουρος διδάσκει πὸς τὸ σῶμα τῶν θεῶν

εἶναι φτιαγμένο ἀπὸ τὰ πὸ πλὰ ἄτομα. Μιλοῦμα γὰ σῶμα, γιατί δὲν μποροῦμα νὰ τοὺς δώσوما ἄλλη μορφή παρὰ τὴν ἀνθρώπην. Μὰ τὸ σῶμα τοὺς δὲν εἶναι σῶμα, παρὰ καὶ σὸ σῶμα, τὸ αἷμα τοὺς καὶ σὸν αἷμα : « nec tamen ea species corpus est sed quasi corpus, nec habet sanguinem sed quasi sanguinem» (Κικῆρ., De nat. deor. I 18, 49). «Γιατὶ ἡ φύση τῶν θεῶν εἶναι λεπτή καὶ ἔλασθη ἀπὸ τῆς αἰσθήσεαι μας, μόλις ἀντι- ληπτή μὲ τὸ νοῦ. Λοιπὸν ἀφοῦ ἔαρῆναι τὸ ἀγγιγμα καὶ τὸ πῶμα μὲ τὸ χεῖρ, κρέται ἡ ἴδια νὰ μὴ ἀγγίξει τίποτε ἀπὸ τὰ ἀγγι- χτά. "Ἐτοι οἱ κατοικῆς τοὺς κρέται νῆμα ἀνομοιόταται μὲ τῆς δικῆαι μας καὶ λατῆς ὅποις ἡ ὅσῃα τοὺς» (Λουκῆρ., V 148 κ.).

Οἱ θεοὶ μὲ τὰ αἰθέρα σώματα δὲν ἔχουν θέση στὸν κόσμο μας οὐτε μποροῦν νὰ μένουν σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς κόσμους ποὺ φτιαγνουνται καὶ ξεφτιαγνουνται, γιατί στή φθορά τοὺς θὰ πα- ράσεσαν καὶ ἐκείνοι μὲ καὶ ὁ φόβος γὰ τὴν καταστροφή θὰ τῶραζε τὴν εὐτυχία τοὺς. Ὁ Ἐπίκουρος τοὺς θεοὺς τοὺς βάζει σὲ καὶ χῶρους ἀνάμεσα στὸς κόσμους. Παραδέχεται δη- λαδὴ τὴ σύγχρονη ὑπαρξη κολλῶν κόσμων καὶ σ' αὐτοὺς ἀνάμεσα χῶρους ποὺ μένουν ἔξω ἀπὸ τὴν κίνηση, ἀπὸ τὴν ἔνωση καὶ τὸ χωρισμὸ τῶν ἀτόμων, ἄρα ἀπὸ τὴ γέννηση καὶ τὴν καταστροφή. Τοὺς τόπους αὐτοὺς τοὺς εἶπε μετακόσμα, ποὺ οἱ Λατῖνοι τὸ μεταφῆρασαν μὲ τὸ intermundia, τόπους γαλήνης ποὺ τοὺς χαιδεῖται αἰώνια ἀνοξη.

«Στὰ μάτια μου προβάλλουν οἱ μακροῖς ὄψεις (numina) τῶν θεῶν καὶ οἱ εἰρημνῆς κατοικῆς τοὺς, ποὺ δὲν τῆς ταρῶν ἀγῆρης οὐτε εἶς περιλοῦνται τὸ σύνταμα οὐτε εἶς ταλασσοεῖ τὸ πηχτὸ παγωμένο χροῖον, παρὰ τῆς σπυδαῖ παντομῆν ἀνομῆρσασαι αἰθέρας καὶ γλυκοῖσμαι ἀπὸ ἀφθονο περιχέτο φῶς. Ὅποις τοὺς εἶς ἀνάγεις ἡ φύση εἶς ἐλασθε καὶ τῆς ψυχῆς τοὺς τῆς γαλήνης τίποτε δὲν ταρῶται» (Λουκῆρ., III 18-24). «Οἱ θεοὶ ἀπὸ τῆς φύση τοὺς τὴν ἴδια χροῖονται τὴν ἀθανασία μέσα στή μεγαλύταρη εἰρήνη, εἶσασται καὶ ἔλασμαι ἀπὸ τῆς ἐκδοῖσεαι μας. Γλατωμένοι ἀπὸ καὶ πῶμα, γλατωμένοι ἀπὸ καὶ κίνηση, θανατοὶ ἀπὸ μόνου τοὺς κα ἀπὸ δικῆ τοὺς μέσα, δὲ χρεῖασονται ἑμῶς, δὲν παίρνουν ἀπὸ καλοκόσμα οὐτε ἀγγίχονται ἀπὸ θεμὸ» (Λουκῆρ., II 646-651).

Ἡ πὸ ταρῶτατῆ μορφή γὰ τοὺς θεοὺς εἶναι ἡ ἀνθρώπην. Ἐτόμα εἶναι ἡ παρῆσασαι τοῦ θεοῦ, ἡ εἰκόνα δηλαδὴ ποὺ σχη- μάτισαν στήν αἰσθηση καὶ στή νόησή μας τὰ ἀκ' ἔξω εἰδωλα. Δουλοῦσονται ἔπειτα μὲ τὸ συλλογισμὸ φτάνομα στὸ συμπερά-

σμα πώς ο θεός πρέπει να έχει ανθρώπινη μορφή, γιατί αυτή είναι η όμοιότερη και σ' αυτή μονάχα κατοικεί νόηση, απαραίτητη για τη μακαριότητα.

Από διδαχτικά έγχειρίδια της Σχολής πήρε χωρίς άλλο ο Κικέρων τον άδολοστο συλλογισμό, τον παρουσιάζει όμως άπλοαστευμένο: «Επειδή είναι βέβαιο πώς οι θεοί είναι μακάριοι και κανείς δεν μπορεί να είναι μακάριος χωρίς άρετη, ούτε άρετη να υπάρχει χωρίς λογικό, και το λογικό υπάρχει μόνο στην ανθρώπινη μορφή, πρέπει να ακολουθήσουμε πώς οι θεοί έχουν ανθρώπινο σχήμα» (De nat. deor. I 18, 48). Πάντα στο σημείο αυτό είναι διαμαρτυρητική διάκληση ή περιωπή του Κικέρωνα στο ίδιο έργο (I 16, 49-50, 56, Έπικ. 352).

Ό πιο πέρα προσδιορισμός της μορφής και της ιδιοσυγκρασίας του θεού, που σιωπηλά να έπιμονα άπαιτεί ή νόησης μας, μπήκερθε τους Έπικουρείους στις ίδιες δυσκολίες, όπως και τους άπαυδούς κι έρηνιγτές κάθε θρησκείας.

Με τέτοιο αϊθέριο κορμί οι θεοί είναι φυσικά καλύτεροι από τις ανθρώπινες άδυναμίες, από κάθε λογής πάθος, ταραχές, φόβους, θλίψεις, θυμούς, συμπάθειες. Χαίρουνται βέβαια τη γοητευτική, για τον Άθηναιο ιδιαίτερος, άπόλαυση της συνομιλίας. Οι θεοί έχουνε γλώσσα, μιλούν, και μιλούν έλληνικά, την άπτική χωρίς άλλο με την άρεση της λεγούδα της ή κάποια πολύ κοντά σ' αυτή, άρτίωτερη και κορυφώτερη: «και της προς τους όμοίους τής σπουδαίας κοινολογίας άρατον ήδονήν καταχούσης, και εν ή δια γε την Έλληνίδα νομιστον έχων αυτοός διάλεκτον ή μη πάροσ—και μόνον οίδαμεν γεγονότας θεούς Έλληνικάι γλώττη χρημόνους» (Φιλόδημος, Έπικ. 156). Έχουν και τη διαίρεση σέ γίνη: «et paris deos et feminas esse dicitis» (=λέει πώς είναι άρσενικοί και θηλυκοί θεοί, Κικέρ., De nat. deor. I 34, 85). Μήπως έχουν κι έρωτικές όρμές; Είναι βέβαιο πώς τρώνε. Μά τι να τρώνε; Ό καθήρρος Έδωος πολόν κόσμο στο μυαλουάκι και την πένα των έπίγονων κι άρρηχί στους άντιπάλους για διασπαρά, όστε να μιλήσουν για μυθολογία του Έπικουρου. Ό Φιλόδημος είχε γράψει προγαμία για τη δίκαια των θεών, που κορμάτια της μάς Έδωος το Έρικούλινο. Το άστοχο του άπόλοτου άνθρώπομορφισμού είπαν άνοικόμενοι. Για να μιλούν οι θεοί πρέπει να έχουν προνητική όργανα: «ει δε φρονάν έστι (το θεϊκό), φωνή χρήται και έχει φωνητικά όργανα, καθά παρ πτωμόων και τραχίαν άρτηρίαν γλώσσάν τε και στόμα. τοσού δε άποτον και έγγυς της Έπικούρουσιν μυθολογίας» (Σόξι, Έπιτ., Προς δογμ. III (μαθημ. IX) 178, Έπικ. 357).

Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΕΥΣΕΒΕΙΑ Η γνήσια εύσεβεια άπαιτεί να μνή άποδοίβωσιν στους θεούς ιδιότητα δοσμβίβαστες με την οδοσία τους. Η μακαριότητα, ή άφθαρσία κι ή ανθρώπινη μορφή είναι γνωρίσματα της σωστής γνώμης

για τους θεούς: «στοιχεία του όσα δοξάζειν περί θεών». Μά ο πολός κόσμος, και μαζί του φιλόσοφοι του τύπου του Πλάτωνα και του Άριστοτέλη, δεν καταφέρουν να κρατήσουν άφάρατη την παράσταση του θεού. Φανταζόμενται πώς οι θεοί φροντίζουν για τον κόσμο, πώς παραστέκουν στην κίνηση τ' όθρανού και των άστρων, πώς τιμωρούν τους κακούς κι άμείνουν τους καλούς. Έπειδή για να όρίσουν το θεό παίρνουν μέτρο τον εαυτό τους, νομίζουν πώς ο τι διαφέρει από τους ίδιους είναι έξνο και στους θεούς. Έτσι έγκλιούρνε στην δοίβεια. Ένας άκ' αυτά καταλαβαίνουμε την εξαίρετη περιωπή της Γ' έπιστολής:

«Τό θεό να τον έχεις για ένα έμαυχο, άφθαρτο και μακάριο, όπως μάς τον παρουσιάζει ή κοινή σέ όλους μας παράσταση του θεού, και να μη του φορτώνεις τίκατε έξνο για την άφθαρσία του και άταίριαστο με τη μακαριότητά του. Αντίθετα, να φρονείς γι αυτόν κάθε τι που μπορεί να φυλάξει τη μακαριότητά του μαζί με την άφθαρσία. Υπαόχουν θεοί. Η γνώση που έχουμε γι αυτούς είναι άλοκάθαρη (εναργής). Δεν είναι όμως τέτοιο ήπως τους φανταζεται ο περισσώτερος κόσμος. Γιατί αυτός δεν κρατεί άφάρατη την αρχική παράσταση για τους θεούς. Άσεβής δεν είναι έξαινος που δεν παραδέχεται τους θεούς των πολλών, παρά έξαινος που κολνώ στους θεούς τις δοξασίες των κολλών. Ό τι φρονούν οι κολλοί για τους θεούς δεν είναι γνήσιες έννοιες (επρόληψιας) παρά πλανημένες ήπυθέσιες» (Διογ. Λαέρτ., 123 κ.).

Όσοι εδοξάζουσι άνάσσει για τους θεούς, όσοι νοθεύουν την εύδοσία τους κολώνοντας σ' αυτούς ιδιότητες άσομβίβαστες με τη μακαριότητα, την άφθαρσία και την κολοιδέθητη φύση τους, πληρώνουν άκριβά το παρωστράτημά τους. Όχι γιατί μπορεί να παρωστούν οι άθάνετοι κι όφθαλι στο μεγαλειό της γαλήνης τους και να θελήσουν να κούνε κακό, παρά γιατί οι στραβές δοξασίες για τους θεούς γεμίζουν άνησησία και ταραχή τους ίδιους τους φαίτες για τους κόνουν να ζούνε μέσα σέ άδίκαιο φόβο κι άσφακίες για το κακό που μπορεί να τους βρεί. «Αν δέ στραγγίξει το νοσ σου από τις πρόληψεις και δεν πιστεύεις κακοσού σου κάθε άνάξιο διαλογισμό για τους θεούς και έξνο για τη γαλήνη τους, οι θεοί δε θα παύσουν να σέ βιάσκουν για την προσβολή που έκανες στη θεϊκή τους φύση. Όχι γιατί τών θεών ή ύπάρτη δύναμη μπορεί να πάθει καμιά προσβολή, όστε να θελήσουν να όρίσουν το θυμό τους με άγρια τιμωρία, παρά έπειδή όσού βέβαια σού νοσ σου πώς στην δολέυτη γαλήνη τους κούλνε μεγάλα κάρτα παρωστράτο. Κι είνε θά

πλησιάζεις με ησυχία καρδιά πούς ναούς τών θεών, ούτε θ' ἀξιωθείς να δέχσαι γλήϊνος στήν ψυχή σου τὰ εἰδωλά που ἔχονται ἀπό τοῦ τῶν ἀνθρώπων βραβεύοντες ἀπό τὸ ἄγιο σῶμα τους, μινυτάδες τῆς θεϊκῆς μορφῆς τους. Σκόφου λοιπόν τί λογίς θά σοῦ εἶναι ἡ ζωὴ πού θ' ἀκολουθήσει» (Λοικ. VI 68—79).

ΟΙ ΔΑΪΚΕΣ ΤΕΛΕΤΕΣ

Αὐτὰ γιὰ τοὺς μεγαλομάνους, γιὰ ἕναν Πλάτωνα, ἕναν Ἀριστοτέλη, τοὺς Στωικούς, πού θέλοντας τάχα νὰ ξεκαθαρίσουν τὴ λαϊκὴ ἀντίληψη, φρότισαν στοὺς θεούς τίς πύ ἀπίθανες παραξενιές. Γιὰ τὸ λαὸ εἶναι γεμάτος ἐπεικεία καὶ κατανόηση. Ἰερά καὶ ναοὶ, ἀγάλματα, τόποι λατρίας, τελετὲς καὶ θυσίαι, τὸ φαγοπότι πού τίς ἀκολουθεῖ μιλῶνε στήν ψυχή τοῦ Ἐπίκουρου νοσταλγικά, μέ τίς μνήμες τῶν παδικῶν του χρόνων καὶ τῶν χρόνων τοῦ παλιοῦ μεγαλίου. Οἱ Ἐπίκουροί εἶναι πρῶτοι στίς γιορτές, στίς τελετὲς καὶ στὰ γλέντια καὶ νὰ χαιρόντονα εὐλακρινά μαζί μέ τὸ λαὸ ξεχνώντας τίς ἐπιφειδέσεις τους. Τὸ διαβαζόμενε ξεκῆθαρα στίς πηγές. Τοὺς θεούς τῆς πολιτείας, τοὺς δημοκρατικούς θεούς, πού εἶχαν δεθεῖ μέ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ὑπαρξὴ τῆς Ἀθήνας, «πρέπει νὰ τοὺς τιμᾶμε καὶ νὰ ζωντανεύομε τὴ μνήμη τους σὲ ὁρισμένους μέρες. Κι αὐτὰ ὄχι μονάχα τὰ δογματίζε (ὁ Ἐπίκουρος) μὰ καὶ στήν πράξη τὸν βλέπομε νὰ κρατεῖ ὅλες τίς πατρικῆς γιορτῆς καὶ θυσίαι. Καὶ γράφοντας «ἐπὶ ἄρχοντος Ἀριστωνύμου» (Ἰσως τὸ 289), σὲ Φύσωνα... λέγει πὸς πῆρε μέρος σ' ὅλες τίς γιορτῆς καὶ γύρτασε μαζί τίς Χοῆς καὶ τ' ἄστικὰ μυστήρια καὶ τίς ἄλλες τελετῆς» (Φιλὸς, Περὶ εἰσοβ., Ἐπικ. 169): «διὰ τῶν ἔργων αὐτῶν ἐφοσκῶται πάσις ταῖς πατρίους ἑορταῖς καὶ θυσίαις μεχορήμους». «Πέτριος» γιὰ τὸν Ἐπίκουρο εἶναι οἱ δημοκρατικῆς γιορτῆς. «Τὴν τῶν Χαῶν ἑορτὴν συνορτοῦζον καὶ τὰ μυστήρια τὰ ἄστικὰ καὶ τὰς ἄλλας...». Δὲν προχωρῶ σὲ σημεῖο νὰ δεχθῶ πὸς μνήστηκα στὰ Ἐλευσίνα μυστήρια, ὅπως τὸ κάνει πρόθλημα ὁ Festugiere καὶ γιὰ λόγους πού εἶναι τὸ ἀδύνατο μέρος στήν ὁμορφὴ ἐργασία του.

Ὁ Ἐπίκουρος ξεχνιέται μέσα στήν ὁμαδικὴ μίση. Δὲν τὸν παρῶζε ἡ χαρὰ τῶν ἄλλων οὔτε «στραβομυνοῦνται γιὰ ὅσα εὐχαριστοῦνται νὰ κάνουν οἱ ἄλλοι». Κατὰ Ἐπικ. εὐδ. 21 p. 1102 c). Οἱ ἀντίθετοι σαρκάζουν: «Ὅταν θυσιάζετε, στέκωστε πλάι στὸν ἱερέα σὰ σὲ μάγερα τὴν ἄρα πού σφάζει τὸ

ζῶο καὶ φεύγετε μουμουρίζοντας τὰ λόγια τοῦ Μένανδρου: Ἐθυσίασθε τοὺς θεούς πού δὲ με πρόσεχαν καθόλου». Οἱ δεισιδαιμόνες, λίτε, παρατίκων στίς θυσίαι καὶ τελετῆς ὄχι μ' ἀνάλαφρη καρδιά, παρὰ πλανκωμένοι ἀπὸ φόβο καὶ ταραχὴ, ἔσειε παθαίνετε τὸ ἴδιο ἀπὸ φόβο μὴ οὐς πᾶρουν εἰδηση πὸς γελᾶτε καὶ κοροιδεύετε τὸν κόσμον. Μάλιστα χωρὶς κῆν νὰ πᾶντε μέρος στὴ χρησθὴ ἐπιπὶδα πού ἐκείνους τοὺς γλυκαίνει» (Πλουτ., Κατὰ Ἐπικ. εὐδ. 21 p. 1102 b).

ΔΕΙΣΙΑΙΜΟΝΙΑ

Μὰ τὸ σύνορα ἀνάμεσα στίς κλάνες τῆς ἰδαιολιστικῆς καὶ τῆς λαϊκῆς δεισιδαιμονίας δὲν μοροθοῦσαν νὰ κρατηθοῦν ὡς τὸ τέλος ξεχωρισμένα.

Ἡ δεισιδαιμονία γενικά μέ τίς ποικίλες ἐκδηλώσεις τῆς μελετήθηκε στὴ σχολὴ μέ λεπτή ἀξιοθαύμαστη πολλῆς φορῆς, ψυχολογικὴ ἐμβάθυνση, ὅπως τὸ δείχνει ἡ ἀπέχρηξη σὲ φίλους καὶ ἐχθρούς. Οἱ ἀσυνήθιστες καὶ ἀπροσδόκητες γιὰ τὸ συγγραφεῖ τῆς παρατηρήσεις στὴ μικρὴ πραγματεία τοῦ Πλουτάρχου Περὶ δεισιδαιμονίας εἶναι δαιτυμένης ἀπὸ τοὺς Ἐπικουρούς. Παραστωμένος ἀπὸ τὴν ἐλξη τοῦ Ἐπικουρικοῦ στοχασμοῦ ἐκθέτει, ὅπως τὸ παθαίνει πολὺ συχνά, ἰδιαιτέρα στοὺς βίους, ἀπόψεις ἀντίθετες στίς προσωπικῆς του δοξασιές. Ἡ ἀθέα, λέγει, εἶναι πρωτιότερη ἀπὸ τὴ δεισιδαιμονία, πού εἶναι ἀπὸ τίς πύ δυσκόλοθεράπυτες ἀρρώστιες.

Τὸ ἀπέχμη τοῦ ὁ ἀπὸ τοῦ ἀποδοῖε σὲ τυχεῖαι συμπτώσεις, ὁ δεισιδαιμόνος στὴ δυσωρσικῆ τῶν θεῶν. Γιὰ νὰ τὴν πᾶθει, κῆν θά ἔργαζε. Νομῖται πὸς φταίει ἀδικίασθε καὶ σαρξίαις περιμεροῦταις τράπεις μετάνοιαις. Νύτητα σάκους, κουρέλια, γονατίζε σὲ λάσπε, φαντάζεται καὶ τρέμει τιμορίας στὸν ἄλλο κόσμον. Ἔταν καλλοῖ πὸς τὴ Νέκυα τὴν ἔβρασαν ἄν' ἔβω καὶ φιλότιμοι ζωγράφος παρουσιαζάν σὲ τοιχογρασιές τὰ μερῶμα τῶν ἀμαρτωλῶν στὴν Ἀθή. «Εἶδα πολὺ συχνά ζωγραφισμένα τὰ βροσινῶματα στὸν Ἀχέρωντα» λέγει ἕνα πρόσωπο στοὺς «Ληκμάλοπος» τοῦ Πλουτῶ (V 4, 1). Ζηροῦν μέ θυσίαι καὶ προσοχτῆ νὰ ἐβγορσῶσεν τίς δικῆς τους ἀμαρτίαις, ἴσως καὶ τῶν γονῶν τους. Ὁ Πλάτων φαίνεται πὸς σκέφτηκε γιὰ συγχορῶζη τῶν πεθωμένων (Πλάτ., Πολίτ. II 364 e 1). Δυσωρσικῆ καὶ ἐκδοξη τῶν θεῶν ἐπαιε μεγάλο εἶλο στὴν ἑλληνική, ὅπως καὶ σὲ κῆτε ἄλλη θρησκεία.

Ἡ ἀδαιοφρονα τῶν θεῶν γιὰ τ' ἀνθρώπων καὶ τὸ στήσιμο τῆς ψυχῆς μέ τὸ θάνατο, ὅπως δίδασκων οἱ Ἐπικουροί, γλιτωνε τὸν ἀνθρώπο ἀπὸ τέτοιους φόβους καὶ αγωνίας.

ΑΝΤΙΘΕΣΗ ΣΤΟΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ

Τὴν παρούσα θεοῦ σέ σύστημα ἀποφασιστικά ἰδιαιτερότητα βίαστηκαν νὰ τὴν ἐξηγήσουν πολλοὶ ἀρχαῖοι, ὅσοι ὁ ἀνοικονόμητος νεοστοικὸς Ποσειδώνιος, ὁ Πλούταρχος καὶ μερικοὶ νεώτεροι, ἀπὸ ὁπολογισμῶ, ν' ἀποφύγῃ τὴν κατακραυγὴ γὰρ ἀθείας μὲ τὴς ἐπιεικῶν συνείκεις τῆς. Ἀνάληψη διότι ἀσυνεπῶς ἀσυνεπῶς μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τοῦ Ἐπίκουρου καὶ μὲ τὴς συνθήκας τῆς ἐποχῆς. Στὴν ἀλήθειαν πλησιάζουν περισσότερο θεοὶ ἀποστηρίζουν πᾶς ὁ Ἐπίκουρος κινήθηκε ἀπὸ αἰσθητικὰ ἀπορροιατικὰ ἐλατήρια, ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἴδῃ τὸ ἰδιαιτερό τῆς εὐδαιμονίας νὰ ἐκπληρώνεται στοὺς θεοὺς (Zeller, III, 1^a, 447). Στὴν ὑπόθεσιν ἔπαξε ὁλοῦ χωρὶς ἄλλο κάποια ἐκρατικὴν διάθεσιν. Μιὰ ἴσως πρὸ γεννήθησαν οἱ θεοὶ του, πῆσαν νόημα συμβολικῶ, ὄφηλὸ καὶ γοητευτικῶ. Ἡ ἀνώτατη εὐδαιμονία, αὐτὴ πρὸ δεισιπνῶναι ἐπίτασιν, «ἐκροσάτη εὐδαιμονία ἐπίτασιν οὐκ ἔχουσα», βρισκῶνται στοὺς θεοὺς. Δὲν μπορεῖς νὰ σκεπτεῖς τίποτε μακαριώτερον, τίποτε πρὸ πλημμυρισμένο ἀπ' ὅλα τ' ἀγαθὰ: «nihil beatius, nihil omnibus bonis affluentius cogitari potest» (Κινέο, De nat. deor. I 19, 51, Ἐπικ. σ. 235, 16-17). Ἡ ἁμορφία καὶ ἡ χάρις τους, ἡ εὐγένεια τῆς ψυχῆς, ἡ ἀνωταρότητά τους ἀπὸ πᾶσιν, φιλοδοξίαι, θυμοὺς, ἔγνοιαι, δὲν ἔχουν ὅλως. Ὅτι πᾶσαν νὰ φράσῃ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία μέσα στοὺς ἀίωνα καὶ πρὸ θὰ τὸ φράσῃ ἡ συνέχεια καὶ ὁλοκληρωσὴ τῆς, ἡ ἐπιπορευτικὴ διδασκαλία καὶ ἀγωγή. Ἡ τρισμακάριστη καὶ ἡλιετικὴ ζωὴ τῶν θεῶν σὲ μετακόσμημα εἶναι εἰκόνα τοῦ Κήπου. Ἐπειθὲ βρισκῶνται ὁ ἄμορφος ὁ ἀνθρώπος, ἀν δὲν μαρτυροῦνται σὲ ἀπᾶνθρώπους συνθήκας τῆς ζωῆς, οικονομικοὺς ἀταγωνισμοὺς, κομματικὰς διαμάχας, πλάνες καὶ τὴς συνέπειας τους, ταρταλογήματα, φόβους ἀπὸ θεοὺς καὶ ἀπὸ θάνατον, φιλοδοξίαις πρὸ ἔσπερονων τὰ φυσικὰ ὄντια. Οἱ θεοὶ του εἶναι ξεκάθαρα οἱ ἀντιποδὲς ἐκείνων πρὸ τὰ τελειωτικὰ χροῖα τὰρασαν τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ βούτηξαν σὲ κέντρον.

Μιὰ Κόρια Δόξα, ἡ πρώτη, συμπυκνῶναι τὴ σάφη του: «Τὸ μακαριώτερον καὶ ἀφθαρτόν οὐτε ἀπὸ πράγματα ἔχει οὐτε ἄλλο παρῆται, ὥστε οὐτε ὀργαίαι οὐτε χάρισι συνέχεται» ἐν ὁδοθεῖ γὰρ πᾶν τὸ τοιοῦτον». Ἐκεῖνο πρὸ εἶναι μακάριο καὶ ἀφθαρτό οὐτε ἀφῆται νὰ τὸ ἐνοχλήσουν οὐτε ἐνοχλεῖ κανεὶν, ὥστε δὲν

ἔξουσιάζεται οὐτε ἀπὸ θυμοὺς οὐτε ἀπὸ εἰσέως. Αὐτὰ εἶναι σημαῖα ἀδυναμίας. Ὁ Θεὸς τοῦ Ἐπίκουρου εἶναι ἄρα ὁ ἀντίποδς τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἐκεῖνος εἶταν ἄμετρος στοὺς θυμοὺς καὶ σὲ εἰσέως του. Στὴν ἔξαψή του τρυσοῦσε μὲ ὄδον τοὺς φίλητατοὺς του καὶ ἔπαξε θησαυροὺς πᾶσαν σὲν τὰρα ἐνὸς ἐνδοσήμενοῦ του.

Σταρτικὸ φῶς σὲ νόημα χύνα ἡ ἀπάντησιν τοῦ γυμναστικῆ σὲν Ἀλεξάνδρου: «οὐ δὲ ἀνθρώπος ὄν παρακλήσιος τοῖς ἄλλοις, κλην γὰρ ὅτι πολυκλήσιος καὶ ἀπάσθαλος, ἀπὸ τῆς οὐκείας τοσαύτην γῆν ἐπεξέρχῃ πράγματα ἔχων τε καὶ παρέχων ἄλλοις» (Ἀργ., Ἀνάβ. VII 1, 6). Ὅπως καὶ τὸ παρακάτω: «ἄλλ' ἐκ δόξης γὰρ δυνῶν ἐκροσάται». Τὸν δαιμονίαι ἡ φιλοδοξία του. Αὐτὰ λέγονταν σὲν ἑλληνικὸ κόσμῳ γὰρ τὸν δαιμονίαι τῆς Ἀσίας καὶ ἡ γοητικὴ παρῆσθῃ τὰ κρότης μὲ τὰ ἴδια λόγια. Πῶς σὲν εἰκόνα τοῦ ἐπιπορευτικῶ θεοῦ κροβῶταν αἰχμὴ κατὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου τὸ αἰσθᾶνθησαν ὁ ἀρχαῖοι. Ὁ Φιλῶδῆμος μὲς πληροφορεῖ πῶς πολλοὶ τοῦ τὸ πέραςαν γὰρ ἐγκλήμα καὶ ἔπαξαν ἄγρια πολεμικὰ σὲς Κύριαις Δόξαις, ἐπειθὲ ὁ Ἐπίκουρος τάλμησε νὰ πᾶι πᾶς ὁ θυμὸς, ἡ εἰσέως καὶ κᾶθε τέτοιο εἶναι σημαῖα ἀδυναμίας, ἀπὸ ὃ Ἀλεξάνδρος, ὁ λεχνοῦτερος ἀπ' ὅσους ἔρασαν, εἶχε ἄγρια παραφορῆ: νι εὐνόησε ἀναρῆσθῃτος: «οἱ πάνθειον ἠγῆσαντο τοὺς Κυρίαις δόξαις ἀναγῆσαντες: (= γοῶσαντες ἐναντίον), εἰ τετάμησε τας ἐν ἀσθενεῖ λέγαν ὄργην καὶ χάριτα καὶ πᾶν τὸ τοιοῦτον, Ἀλεξάνδρου τοῦ πάντων πλεῖστον ἰσχυρόντος ὄργαίαι τε πολλαῖς συσπορημένον καὶ κροσῆσθῃναι μωρίαις» (Φιλῶδ., Περὶ ὄργης, Ἐπικ. σ. 68, 11).

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ὀργην καλόδεχτο ὄντι ἐπιπορευτικὸ ἀνθρωπισμῶ. Οἱ μορφῆς τῶν ἐπιπορευτικῶν θεῶν ἀποχρῶν σὲν ἐννοια αὐτὴ γοητευτικὴ ἐπιβολή. Ἀξίζει νὰ τοὺς ἀναλορηζόμεστε, νὰ τοὺς εὐλοβοῦμαστε καὶ νὰ προσευχόμεστε σ' αὐτοὺς. Ὅχι γὰρ ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ τὴ λατρεία καὶ τὴς προσευχῆς μας παρὰ γὰρ οἱ ἴδιοι ὀφεινομάστε, παίρνουμε μέρος σὲν ἀγνόητῃ τους, νᾶθουμε κᾶτι συγγενεῶν μ' αὐτοὺς μέσα μας, ποθοῦμε νὰ τοὺς πλησιάσουμε καὶ νὰ κροβενεῖσουμε μαζί τους. Οἱ σοφοί, δηλαδὴ ὅσοι χάρισαν τὴν ἐπιπορευτικὴ ἀγωγή, εἶναι φίλοι τῶν θεῶν καὶ οἱ θεοὶ φίλοι ἐκείνων, ὅπως διαβάζουμε πᾶσα σὲν Φιλῶδημῳ (Ἐπικ. σ. 258, 15, ἀξιόλογο ὄλο τὸ ἀπόσπ. 386). Ὁ κόσμος τῶν θεῶν εἶναι διαίσθησι καὶ ξᾶναιγμα σὲν μελλοντικὴ κοινωνία

νία, σ' έναν κόσμο χωρίς πολέμους, χωρίς στρατηγούς, χωρίς 'Αλέξανδρους, χωρίς πολιτικούς άρχηγούς και θήτορες και μάντιδες, χωρίς τίποτε άπ' όσα ταρξίζονν την γαλήνη της νυχής. Είναι ο πρώτος που ένιωσε με τέτοια έαση την άποκατάσταση του άνθρώπου στο 'Ισθόο', όπως είπα, άξιώμα του.

II. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ 'Η νυχτική ζωή είναι ρυθμισμένη προς την άθανασία. Άν δέ βλέπαμε άλλους να κειθάνουν, δέ θα σκεφτόμασταν πώς θα σταματήσει τó μαλακό ρέμα μέσα μας, πού τó νιώθουμε σάν ύπαρξη. 'Ο θάνατος είναι γιά τόν άνθρώπο τεράστιο φαινόμενο, κατάκληξη και φρίκη μαζί. Μυαίνε άραόοστα στη ζωή του και την ταρξεί. Μ' αυτό κούρασε τó μυαλό και την καρδιά του και γύρω σ' αυτό έπλασε τούς πιο άπίθανους μύθους, έθιμα και έρωτελεστιές. 'Ο θάνατος είναι κοινό θέμα θρησκείας και φιλοσοφίας κ' άπ' αυτόν έξουσιάζεται σέ μεγάλο βαθμό ο στοχαμός του άνθρώπου.

Στις δημιουργικές έποχές, όταν ή θράση γαμίζει κοινωνία κ' άτομο, όπως σνά χρόνια της έλληνικής άκμής, ή έννια του θάνατου παραμερίζεται στο ύποσυνάδητο. Παίρνει όμως κυρίαρχη θέση στις ζευθυμασμένες έποχές.

Αυτό έγινε σνά έλληνικά χρόνια, τόν καιρό πού ο δήμος κειόχηκε στο περιθώριο, τó άτομο βύθισε στη σπηή του ύπαρξη και δέν είχε νά κατασκευάσει με κεία άνδρωκόταρο. Χειρότερ' άκρη στούς άόλευτους αιώνες της Ρωμαϊκής άποκατάστασης, όταν ο λαός κειάνητε σπαζής και κειαυρονομέμος άστικός έθλος, χωρίς πολιτικό δικαίωμα κ' άνώτερες βίβες. Γιά μοναδικό άγαθό του έμεινε ή ζωή κ' ή άποσχόληση με τó θάνατο ή κειόδεση του έννια. Στην άνόσηχη αυτή διάθεση βήσαν έδαρος θεοσοφίες και μυστικές θρησκείες, πού έθιαν τó γύρω της άποκαταστάσεως και ψάρασαν προσήλυτους και πιστούς.

Τό σκοτεινό μυστήριο του θανάτου κειάθε τις φυξές σνά χρόνια του 'Επικούρου τόσο πού ή φιλοσοφία έπεσε να κείει θέση άπέναντι στο πρόβλημα. Τή φρίκη μπεός στο φέσμα την παραστάει με άπομοση από τόν νεκροκαταναλωτή 'Άξιχο, έργο πού γράφηκε άρρί, κατά τόν 10 π. Χ. αιώνα: 'Αν ώφελούν φιλοσοφία και στοχαμός. Κάθε σπείη και θεωρία παραμερίζεται. Με κειαίει κάποιος φρέμος πού γραυονείει τó νού ώλόγυρο σά σκέψασμα πός δά σερρηθεί από έδδ τó φως και τά τέσα άγαθά και δά σαμίζε παρακτεταμένη αίετο άραφος κ' άγνώριος και δά γίνε σκευήκεια και κνάδακα' (365 c).

'Όλη ή έλληνιστική φιλοσοφία και πρώτες οι δύο μεγαλύτερες σχολές, ή Στωική κ' ή 'Επικούρική, άπολήθησαν σοβαρά με τó πρόβλημα κ' έδωσαν άξιοπρόσεχτες απαντήσεις. Παλαιότερα ο Πλάτων με θολή έπαρηρηματολογία κ' άπολοκότερα ο νέος Άριστοτέλης, όπως είδαμε (σ. 116 κ.), είχαν φτάσει σέ λίσιες θεολογικές. 'Η έπικούρική άνείληψη μάλιστα γεννήθηκε, όπως ξέρουμε, από κειατωμένη άντίπραξη στις άόψεις του κατοικνού άρχηγού του Περίπλου.

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ 'Ο 'Επικούρος έταξε σά μόν άπό τις κυριότερες άποστολές του νά κειαίει τόν άνθρώπο από τó φόβο του θανάτου. Είναι ένα από τά τέσσαρα σωτήρια φάρμακα, την «τετραφάρμακο», πού χέρισε στούς πιστούς, θεατεία δηλαδή από τó φόβο τών θεών, από τó φόβο του θανάτου, ή άντίληψη πός τó άγαθό τó άποχτάει κεινές εύκολα και πός ε' άτυχήματα δέ λυγίζον την άνοχη μας: «παρόοτω μόνον ή τετραφάρμακος» άροβον ο θεός, άναίσθητον ο θάνατος, και τάγαθόν μόν εύκνη- τον, τó δέ θανόν εδωκαρτέρητον' ('Επικ. σ. 69).

'Η έπικούρική στάση στο ζήτημα είναι, όπως πάντα, άνδρική, έξαιρετικά προσαρμωμένη στη γήθια έλληνική παράδοση. Οι άπαθεί του τόν χειρότερον γι αυτό σάν πραγματικό λυρωτή κ' οι άόψεις του είχαν έπίδραση στούς διαπορευτούς, πολλές φορές διαμετρικά άντίθετους, ήθολόγους. Πατέρες της εκκλησίας κ' εκκλησιαστικοί ρήτορες τών νέων χρόνων, πρώτος και καλύτερος ο Bossuet, δανείζονταν σνά κειρώματά τους έπαρηρηματα παραμυθητικά τού θανάτου από τó Λουκήσιο κρύβοντας μ' έμπέλα την προέλευσή τους.

Οι πληροφορίες γιά τó θέμα είναι άρθρες κ' από διαπορευτάτες πηγές, φιλικές και έχθρικές. 'Εκτός από τις άλλες έτοιμες την πολυέλευρη κ' άριστοτεχνική έκθεση της διδασκαλίας γιά τó πρόβλημα του θανάτου στή Γ' 'Επιστολή. 'Η έπαρηρηματολογία παρουσιάζει δίπτυχο. Είναι άνοχη κ' σαυζώμασε τó θάνατο όσο ζώμα. 'Όταν πεθαίνουμε χέουμε κάθε άσθηση, γιατί ή φυχή είναι όλική και σβήνει μαζί με τó σωμα.

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΟΥΘΕΝ ΠΡΟΣ ΗΜΑΣ Παραθέτω τή χαρακτηριστική περιουή από τόν άρταση σ' εύγένεια Γ' 'Επιστολή, προς Μενοκεία:

«Κοίταζε νά συνηθίσαις μέ τήν ιδέα πὸς ὁ θάνατος δέν κρέπαι νά μᾶς σκοτίζει (ἐμῆδεν πρὸς ἡμᾶς)» ἐπειδὴ κάθε καλὸ καὶ κάθε κακὸ βρῆσκαται στὴν αἴσθησι, ἐνὸ ὁ θάνατος εἶναι νά στερηθεῖς τὴν αἴσθησι. Γι αὐτὸ ἡ σοσιτὴ γνώσι, πὸς ὁ θάνατος δέν εἶναι τίποτε γιὰ μᾶς, κἀνὴ νά χαροῦμαι τὴν πρόσκεισι ζωῆς μᾶς, ἐπειδὴ δὲ μᾶς φοβρῶναι ἀτελείωται χρόναι παρὰ μᾶς ἀραιρεῖ τὸν κόθο τῆς ἀθανασίας. Γιατι δέν εἶναι τίποτε φοβερὸ στὸ νά ζεῖ γιὰ κῆνον πὸν καταλείβει εὐκρινῶ πὸς δέν εἶναι τίποτε φοβερὸ στὸ νά μὴ ζεῖ, ὡτε εἶναι χαρὶς ὅποιος λέγει πὸς φοβᾶται τὸ θάνατο, ὅχι γιατί θά ὑποφέρει ὅταν ἔρθει, παρὰ γιατί ὑποφέρει ὅσο συλλογέται πὸς θά ἔρθει. Γιατι ἐκείνο πὸν δέν ἐνοχλεῖ ὅταν τὸ ἔχομε μπροστὰ μᾶς, ἀδικαι μᾶς ἀνησυχεῖ ὅταν τὸ περιμένουμε. Τὸ φοβρῶντατο λοιπὸν αὐτὸ κακὸ, ὁ θάνατος, δέν κρέπαι νά μᾶς σκοτίζει, γιατί ὅσο ἡμεῖς ὑπάρχομε, ὁ θάνατος δέν ὑπάρχει, κα ἅμα ἔρθει ὁ θάνατος ἡμεῖς δέν ὑπάρχομε. Ὅτε δέν ἔχει σῆσιση ὅτε μὲ τοῦς ζωντανούς ὅτε μὲ τοῦς πεθαμένους, ἐπειδὴ γιὰ τοῦς πρώτους δέν ὑπάρχει, οἱ δεύτεροι δέν ὑπάρχουν πᾶ. Μά οἱ κοινοὶ ἀνθρώποι τὸ θάνατο ἄλλοτε τὸν ἐσῶνον ὡν τὸ μεγαλύτερο κακὸ, ἄλλοτε τὸν ἐπιζητοῦν ὡν ἀνάπαισι ἀπὸ τὰ βῆσανα τῆς ζωῆς. Ὁ κελαιμένος (ὁ σοφός) ὅμοι ὅτε παρακαλεῖ νά ζεῖ, ὅτε φοβρῶται τὸ νά μὴ ζεῖ, γιατί ὅτε ἔχει γιὰ κακὸ τὸ νά μὴ ζεῖ, ὅτε τὸ νά ζεῖ τοῦ εἶναι βῆρος. Κι ὅποιος στὸ φαγι δὲ διαλέγει καὶ καλὰ τὸν περισοῦτερο παρὰ τὸ νοστιμότερο, ἔτσι καὶ στὴ ζωῆ δὲ ζητεῖ τὴ μακροῖτησι, παρὰ τὴν πὸ ἐυχάριστι. Κι ὅποιος εὔχεται στὸν νόο νά ζεῖ καλὰ, στὸ γέρο νῦχει καλὰ στερνά, εἶναι χαρὶς, ὅχι μόνον γιατί ἡ ζωῆ ἔχει τῆς χάρες τῆς; γιὰ ὄλους, παρὰ γιατί ἡ ἔγνια εἶναι ἡ ἴδια καὶ νά ζεῖ κἀνεις καλὰ καὶ νά πθῆναι καλῶς (Δ.Α., 124—126).

Τὸ βασικὸ ἐπιχείρημα εἶναι ὡν ἐπαρξῆστικὸ. Ἡ ζωῆ κολαίει μέσα μου χωρὶς ἰδέα γιὰ σταματήσει. Ἄν σταματήσει καμὰ φορὰ θά μοῦ εἶναι ἀδιάφορο, ἀφοῦ ὁ ἴδιος δὲ θά νιώθει. Ἐτσι ἡ περίφημη διατύπωση: «Τὸ φορῶνότεραον ὡν τῶν κωκῶν ὁ θάνατος ὀδῆν πρὸς ἡμᾶς, ἐπειδὴπερ ὅταν μὲν ἡμεῖς ὄμεν, ὁ θάνατος; ὀδῆν πρὸς ἡμᾶς, ὅταν δὲ ὁ θάνατος παρῶ, τὸθ' ἡμεῖς ὀδῆν ἔομεν» (125). Τὸ ἀπόφθεγμα διακαλύφθηκε στὴν ἀρχαῖότητα κα ἀπέχρηστὸν βρῆσκαται ὡς διαφορῶντος; συγγραφεῖς. Ὁ ἴδιος ἐναλλάγει τὸ νόημα στῆς Κῆριος Δόξες συνδεδ-

ζωντάς το μὲ τὴν ὀλοκότητα τῆς ψυχῆς. Ὁ θάνατος δὲ μᾶς σκοτίζει, γιατί ἐκείνο πὸν διαλύθηκε ἀνασθηται καὶ τὸ ἀνασθητο δὲ μᾶς σκοτίζει: «ὁ θάνατος; ὀδῆν πρὸς ἡμᾶς; τὸ γὰρ διαλυθῆν ἀνασθηται; τὸ δὲ ἀνασθητοῦ ὀδῆν πρὸς ἡμᾶς» (Κ.Α. II, Γ. Β: 2). Ὁ Λουκρῆτιος τὸ μεταφράζει παρὰ: «Nil igitur mors est ad nos neque pertinere hilum» (III 830) καὶ σ' ὄλη τῆ συνέχεια ἔρχεται ὡν ἐκωδός: «nil tamen est ad nos» 845, «pertinere quicquam tamen ad nos» 850 πρβ. 852, 926, 972. Τὸ ἴδιο κα ὁ Κωάρων μεταφράζει μὲ ἀκριβεία τὴν Κ. Α. II: «mortem nihil ad nos pertinere; quod enim dissolutum sit id esse sine sensu, quod autem sine sensu sit id nihil ad nos pertinere omnino» (De fem. II 31, 100). Ἡ ἔγνοια προβάλλει σ' ἐπιγραφῆς ἑλληγκῶν καὶ λατινικῶν ἐφόρων: «κόκι ἡμῶν, ἐγενόμεν,» «ἡμῶν ὀδῆν εἶμαι, κόκι ἡμῶν, ἐγενόμεν, ὀδῆν εἶμαι» σὲ μέλι μοι, «ὀδῆν κελαιμένος, ἀπὸ ἐπίδρασι ἐπικουρικῆ εἶσι κατωστάλαγμα λαίψης σοφίας. Τὴν ἀντίληψη τῆ δέχτημαν μὲ ἀνακούφιση πολλοὶ νεότεροι. Γιὰ τὴν ἀπέχρηστὴ τῆς στὸ Montaigne καὶ σὲ Ιερωνήριμος, ὡς καὶ στὸν Bossuet, κοίταζε στὸ Msrtha, πὸν παραθέται κα ἔνα γυλικὸ δίστιχο: «Pourquoi, contre la mort, tant de cris superflus? Je suis, elle n'est point; elle est, je ne suis plus» (σ. 151).

ΟὐΔΕ ΠΡΟΤΟΥ ΓΕΝΝΗΘΟΥΜΕ

Μιά στερὰ παρατηρήσις καὶ παραγγελλίς συνιστοῦν ἀδαφορία ἡ ἀνθρώκῆ στήσι μαρὸς στὴν ἀπειλή. Ἡ πὸ ἀπλή ἡ πὸ φυσικῆ καὶ εἰσφωρῆν μὲ τὴν πραγματικότητα εἶναι: ὅταν πεθάνουμε θῆ εἰμαίτε ὅποιος πορὸτὸ γεννηθούμε. Τὴν ἀριόττησι διατύπωση τὴν ἔχομε στὸν ψευτοπλατωνικὸ Ἀξίλοχο, πὸν γράφτηκε, ὅποιος σημείωσα, πὸν ἀργά, πῆθαν τὸν 1ο π. Χ. αἰῶνα, κα ἀντίλει ἀπὸ ἐπικουρικῆς ἀγγελῆς κοινῆς καὶ στὸ Λουκρῆτιο: «ὡς ὡν ἐπὶ τῆς Ἀρκάντος ἡ Κλεισθίνους πολιτείας ὀδῆν περὶ σὲ κακὸν ἦν...ὀδῆν ὀδῆν μετὰ τὴν τελευτὴν γενήσεται» σὲ γὰρ ὀδῆν ἔση περὶ ὄν ἔσται» (365 d). Ὁ Λουκρῆτιος ἀναφέρεται σ' ἐπισόδια τῆς ρωμαϊκῆς ιστορίας: «ὅποιος δέν πονέομας, ὅταν γιὰ νά μᾶς φᾶν εἰχτημαν ἀπ' ὄλης τῆς μερῆς ἐκείνου μᾶς οἱ Καρχηδόνιοι, ὅταν ὁ κόσμος ταρραμένως ἔχομε ὀλοκλήρος ἀπὸ τῆ φοβερῆ ἀνταρῆ τοῦ κελαιμος ὡτε ἀπὸ τὸν ὑψηλὸ θάλο τ' ὀδῆν κα ὅταν ἔλα τὰ γένη τῶν ἀνθρώπων ρωσιόνταν μέσα στὴν

“Οι” αυτά είναι ψευτιά και διαστροφή. Τούς πρόλαβε ὁ Λουκρήτιος καὶ τοὺς τὰ εἴπα ἀποστοματικά. Τὸ ἴδιο χαμένοι εἶναι μ’ ἐκείνους ποὺ ἔβλεπουν τὴ ζωὴ κλαίει δὴ θά χάσουν μὲ τὸ θάνατο μ’ ὅσοι ἐξαπλωμένοι στὸ τραπέζι, κρατώντας τὸ κρασοπέτηρο στὸ χέρι, τὸ μέτωπο σκιασμένο ἀπὸ στεφάνη, τὸ λένε μέσα ἀπ’ τὴ ψυχὴ τους “φεύγουν γρήγορα ὁ χαρὴς γιὰ τοὺς φτωχοὺς ἀνθρώπους, φεύγουν καὶ δὲν τὶς ξαναπαίρνεις”. Σὰ νάταν στὸ θάνατο αὐτὸ τὸ μεγάλο κακό, νὰ καφαλαιοῦν οἱ δούστιχοι ἀπὸ τὴ δίψα τοῦ κρασοῦ καὶ νὰ μαρτυρήσουν γιὰτὴ θά στερηθοῦν τὰ καλά τοῦ τραπέζιου” (912—918). Ὁ ἐπακούριος φεύγει χορτασμένος ἀπὸ τὸ μεγάλο συμπόσιο ποὺ εἶναι ἡ ζωὴ. Λιταρισμένος καὶ ἀχόρταστος φεύγει ὅποιος δὲν κατάλαβε τὸ νόημα τῆς καὶ δὲ χάριτες ὅσο καὶ ὅπως ἔβρισκε. Ἐδῶ ἡ περιφάνεια προσωπικοποίηση:

“Ἄν ἔβρινα θρόνοντας τὴ φωνὴ πάραζε μὴ κανένα μας ἡ Φῶς; Γιατὶ κλαίς καὶ ὀδύρασι καὶ εἶσαι γεμάτος παρῶσα, φτωχολὴ θνητὴ; Ἄν κρείττερος νὰ χαρῆς τὴν παραμένη σου ζωὴ, ἂν οἱ ἕλονες ποὺ σοὺ χάρισα δὲν πέρασαν τὴν ψυχὴ σου σὰν κανένα τρομέο πιθῆρι καὶ χεθῆκαν καὶ χεθῆκαν, γιὰτὶ δὲν ἀφήνεις τὴ ζωὴ σὰ χορτάτος συνδυτισμός; Γιατὶ, φτωχὴ ἀνόητε, δὲ δέχσαι καλόκαρδα τὴν ἀτίμωρη ἀνάπαυση; Ἄν πάλι τὰ καλά ποὺ σοὺ πρόσφερα μ’ ἔχω; Ἄπάνω σου, χεθῆκαν καὶ πᾶνε ἀδεια, ἂν ἡ ζωὴ σοὺ ἔγινε βόσσυο, γιὰτὶ θέλεις νὰ τὴ μακρύνεις ἕνα ἀόστημα ποὺ θά σκορατίζει ἀνάεφα καὶ θά καταντῆσει σὲ φλιμερὸ τέλος; Δὲν εἶναι καλύτερα νὰ βάλεις τέρμα στὴ ζωὴ καὶ στὸ βῆσανά σου; Ὅσο καὶ ἂν κουρῶσαι τὴ φαντασί μου, δὲ βροῖσκει κατὶ ποὺ νὰ κείναι πὸ ἐπιφάνεια τὴ ζωὴ σου. Ὅλα θά τραβῆξουν τὸν ἴδιο δρόμο» (III 831—845).

Μὲ τὴ σειρά μας ν’ ἀποτραβηχτοῦμε εἰς νὰ νάθουιν νεότεροι, ὅπως ὅλα ξανακαινοφυγνώνονται σύμφωνα μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ τὴν ἀπαίτηση τῆς ζωῆς. Ὅσο γιὰ τὸν ἄλλο κόσμο, γιὰ τὴς χαρὴς καὶ τὰ βῆσανά του, ὅλα εἶναι χαρὰ παραμύθια. Νὰ μὴν τ’ ἀντακρίσοιμε ὅμως μὲ περιφρονητικὸ χαμόγελο, ὅπως τὸ κάνει ὁ ἐπιτύλιχος ὀρθολογισμός. Σ’ ἡμᾶς εἶναι εὐκόλο νὰ πᾶσοιμε τὸ νόημα τούτου. Τὰ ὑπεχθόνα μαρτύρια εἶναι ἀλληγορικὰς εἰκόνες γιὰ τὰ πάθη ποὺ βεβαιώνουν τοὺς ἀνθρώπους σ’ αὐτὴ τὴ ζωὴ. Ὁ κακομοῖρης ποὺ σηκώνει τ’ ὄχιρὸ μέτωπο στὴν ἀπειλὴ τοῦ τερᾶστιου βράχου δὲν εἶναι ὁ Τάνταλος καρὰ ὁ μάταιος φόβος τῶν θεῶν, ποὺ παιδεύει τοὺς ἀνθρώπους. Ὅστε ὑπάρχει κανένας Τιτύος ξαλωμένος στὸν Ἀχέρωντα

ποὺ τὸν ξεπίνδουν τὰ ὄρνια. Γιὰ μᾶς ὁ Τιτύος εἶναι πᾶνω στὴ γῆ, ὁ χτυπημένος ἀπὸ ἔρωτα ἢ ἀπὸ ἄλλο πάθος, ποὺ τὸν σκορῶνουν τὰ ὄρνια τῆς ζῆλιας ἢ καμιάς ἕγνιας. Ὁ Σίσυφος, καὶ αὐτὸν τὸν βλέπομε μπρῶς στὰ μάτια. Εἶναι αὐτὸς ποὺ πᾶν νὰ ζητηγῶνται ψήφους καὶ ἐξουσία καὶ ποὺ ἀποτραβᾶται πᾶντα χυμένος καὶ γεμάτος κίβρα (III 978—1000).

ΑΠΟΔΕΞΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ

Ἐξῶν ἀπὸ τοὺς λογικοὺς καὶ ἠθικοὺς στοχασμοὺς γιὰ τὸ μάταιο φόβο τοῦ θανάτου ἔχοιμε τὴν ἀπόδειξη ἀπὸ τὴ φύση τῆς ψυχῆς. Ἡ ψυχὴ μας εἶναι ὀλικὴ ὄπως καὶ τὸ σῶμα μας. Δὲν μπορεί νὰ ὑπάρχει χωρὶς τὸ σῶμα καὶ ἄμα στὸ θάνατο χωρίζεται ἀπ’ αὐτὸ σκορπῶνται καὶ ἀνασπῶνται.

Ἡ μεταφυσικὴ ἀγωνιστικὴ νὰ ἐξιδανικεύσει τὴ γνωστὴ ἀπὸ τὸν Ὅμηρου ἀντίληψη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, πῶς μὲ τὸ θάνατο φεύγει ἀπὸ τὸ σῶμα κατὰ σὰν βροχίαιμα, ἕνα εἰδωλο, πᾶν πᾶν νὰ ζῆσαι μὴ σὰν ζωῆς στὰ σκοτεινὰ βασίλεια τοῦ Πλούτωνα ὅπως τὸ ἴδιο εἶναι σκιά τοῦ κάποτε ζωντανοῦ. Κατὰ τὸν Πλάτωνα, ἀντίθετα, οἱ ψυχὲς ἀνεβαίνουν στὸν ὑπερουράνιο τόπο, ποὺ εἶναι ἡ παλιὰ του κατοικία. Μὰ ἡ ἰωνικὴ φυσικὴ εἶχε σκορπίσει τὴν ἀμφιβολία, μήπως ἡ αἰσθησιμὴ καθὼς καὶ ἡ νόηση εἶναι φυσιολογικὰς λειτουργίαι, ὅπως καὶ στὸ βῆθος τοῦ λαϊκοῦ νοῦ δὲν εἴπαυε ἡ ὑπόψια, πῶς ὅλα τελειώνουν μὲ τὸ θάνατο. Γιὰ νὰ σώσουν τὴν κατάστασι ὁ ἰδεαλιστὴς χώρισαν ὅτι ἐμεῖς λέμε ψυχὴ σὲ δύο. Τὰ φυσιολογικὰ φαινόμενα, ζωικὴ ἔξοσι, ἀναπνοή, πέψη, αἰσθησιμὴ μᾶζι καὶ τὰ συναισθημᾶτα, χαρὰ, λύπη κλπ. τὰ εἶπαν ψυχὴ. Ἄπ’ αὐτὰ ξεχώρισαν τὴ διανοητικὴ ἐνέργεια, τὴ νόηση ἢ νοῦ. Γιὰ νὰ δηλώσουν τὰ δύο οἱ Λατίνου εἶχαν δύο ῥήματα ἀπὸ τὴν ἴδια ῥίζα anima (ψυχὴ), animus (νοῦς). Ἐτα ἔχοιμε τὴ διαίρεσι τοῦ ἀνθρώπου σὲ τρία: σῶμα, ψυχὴ, νοῦς, ποὺ πέρασε εἰς τοὺς χριστιανοὺς πατέρας καὶ ἔβωσε ἀφορμὴ σὲ ἀξματοῦδεντες δογματικὰς φιλονικίας ὡς τὸ δικὸ μας τὸ Μαρκιῶν. Ὁ Ἀριστοτελεὴς στὴν ἀφομῶντιτὰ του διδάσκει πῶς ἡ ψυχὴ (τὰ φυσιολογικὰ φαινόμενα) γεννέται καὶ σβῆνει μὲ τὸ σῶμα. Ὁ νοῦς μονάχα μπαίνει ἀπ’ ἔξω («ἐθήραθεν») καὶ χωρίζεται ἀπ’ αὐτὸ ὄστερα ἀπὸ τὸ θάνατο. Ὁ νοῦς εἶναι τὸ ἀνώτερο μέρος τῆς ψυχῆς, ἐπογενέστερον καὶ κείριον, «ἐπλοθεν», «ἐπαυθῆς»: «εἶμαι ψυχῆς γένος ἕτερον εἶναι, καὶ τοῦτο μόνον ἐν-

δέχεται χωρίζεσθαι, καθάπερ τὸ δίπλον τοῦ φθοροῦ» (Περὶ ψυχῆς II 413 b 25).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ βλέπουμε ἓνα ἀπὸ τὰ παραδείγματα, πῶς καθιερωμένες παραστάσεις ἔχουν τὴν ἐπιβολή τους καὶ στὰ ριζοπλαστικότερα πνεύματα. Ὁ Ἐπίκουρος δέχεται τὴ σύσταση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ σώμα καὶ ψυχῆ, ἀνάμα καὶ τὴν ἰδέα πῶς στὸ θάνατο φεύγει τὸ ψυχικὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὸ σῶμα. Ἀπὸ τοὺς «θνήσκοντες» ξεφεύγει ἀνάλασχη ἀνάσα, ἀνακαταμένη μὲ τρεστὸν ἀτμὸ: «tenues enim quaedam moribundus deserit aura mixta vapores» (Λουκῆ, III 232). Δὲν μορεῖ νὰ συνηθίσει μὲ τὴν ἰδέα πῶς τὸ ψυχικὸ φαινόμενο, αἰσθησι καὶ νόησι, εἶναι ἡ συσταταμένη τῆς φυσιολογικῆς λειτουργίας. Γι' αὐτὸ πολεμῆται ρητὰ τὴν ἀντίληψη ποὺ βασίζεται ἀπὸ τοὺς Πυθαγόρειους, πῶς ἡ ψυχὴ εἶναι «ἁρμονία τῆς σωματικῆς λειτουργίας».

Λέγεται ἀκόμη τὸν ἐπιτανομοκρατορικὸν προσωρὸ τῆς ψυχῆς εἰ ἄλλογο (ψυχῆ, anima) καὶ λογικὸν (νοῦς, animus). Ἡ θεωροῦ τοῦ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι, ποὺ καὶ τὰ δυὸ μέρη τὸ ποιῶν γὰ ἑκάστ, φταγμένη ἀπὸ ἄτομα, ὅπως ἅλα στὸν κόσμῳ, ἀπὸ ἄτομα ἡμῶς λιωτάτα, στρουγγυλίστατα καὶ σφαιροειδῆ, ποὺ διαφέρουν ποὺ ἀπὸ τῆς φωτιῆς: «Ἐξ ἀτόμων αὐτῆν συρμειοθῆαι λειωτάτων καὶ στρουγγυλίστατων, πολλὰ τινι διαφοροῦσθαι τὸν τοῦ πυρός» (Σχόλιον στὴν Α' Ἐπιστολὴ 86). Τὰ συστατικά της εἶναι τέσσαρα, κίττι οὐ φωτιῆ, οὐν ἀγέρας οὐν ἀνάσα καὶ κάποια ἄλλα ποιῆματα ποὺ εἶναι δόσολο καὶ τῆς βραδῆ ἔνομα καὶ ἡ αὐτὸ τὴν εἶπαν «ἀκατονόμαστον»: «Ἐκ τινος θερμοῦ καὶ πνευματικῆ καὶ ἀερόδου.. καὶ ἔκ τινος ἀκατονόμαστου ποιότητος» (Πλούτ., Πρὸς Κοιλ. 20 p. 1118d, Ἐπικ. 51d). Τὸ τελευταῖο αὐτὸ εἶναι τὸ λογικὸ μέρος: «ἢ κρίνει καὶ μνημονεύει καὶ κρίει καὶ μισεὶ καὶ ποιεὶ καὶ φρονίμων καὶ λογιστιῶν», ὅπως συνεχίζει ὁ Πλούταρχος: «Ἐπίκουρος (τὴν ψυχὴν) κρέμα ἐκ τετάρων, ἐκ ποιοῦ παραδούς, ἐκ ποιοῦ ἀερόδου, ἐκ ποιοῦ πνευματικῆ, ἐκ τετάρτου τινὸς ἀκατονόμαστον τοῦτο δ' ἦν αὐτῆ τὸ αἰσθητικόν». Ἀπ' αὐτὸ ἡ κινήσι κάνει τὴν κίνησι, ὁ ἀγέρας τὴν ἡρεμία, τὸ θερμὸ τὴ σωματικὴ ζωῆσι, τὸ ἀκατονόμαστο τὴν αἰσθησι. Γιατὶ οὐ κανένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρονται μὲ τ' ἔνομα δὲ βρῆσκαται αἰσθησι: «ἐν οὐδενὶ γὰρ τῶν ὀνομαζομένων στοιχείων εἶναι αἰσθησι» (Ἀέτιος IV 3, II p. 388 D., Ἐπικ. 81b). «Ἐρίσκουσιν (animam dixit) speciem ex igne et aere et spiritibus mixtam» (Macrobius, comment. I 14, 20, Ἐπικ. α. 218, 27).

Τὸν πρώτων τριῶν στοιχείων, τοῦ ἄλλογο δηλαδὴ συστατικῶ τῆς ψυχῆς, τὰ ἄτομα εἶναι σκορπιεμένα σ' ἄλλο τὸ σῶμα, ἐνὸ τὸ ἀκατονόμαστο, δηλαδὴ τὸ λογικὸ, «καθιδρομένον» στὸ θῶ-

ρακα, ἐπειδὴ μέσα ἐκεῖ νιώθουμε τὸ φόβο καὶ τὴ χαρὰ: «καὶ τὸ μὲν τι ἄλλογον αὐτῆς, ὃ τῷ λοιπῷ παρεσπάρθαι σώματι» τὸ δὲ λογικόν ἐν τῷ θάρρακα, ὡς δῆλον ἐκ τε τῶν φόβων καὶ τῆς χαρᾶς» (συνέχεια τοῦ παραπάνω σχόλιου στὴν παραγράφ. 66 τῆς Α' Ἐπιστολῆς). «Ἐπίκουρος διμερῆ τὴν ψυχὴν, τὸ μὲν λογικόν ἔχουσαν ἐν τῷ θάρρακα καθιδρομένον, τὸ δὲ ἄλλογον καθ' ἑαυτὴν τὴν σύγκρισαν τοῦ σώματος διεσπαρμένον» (Ἀέτιος IV 4, 6 p. 390 D., Ἐπικ. 312). Τὴ θέσι τοῦ λογικοῦ στὸ στήθος τὴν ὑποστηρίζει ζωηρὰ ὁ Λουκρήσιος: «Τάρρα σοῦ λέγω νοῦς (animus) καὶ ψυχῆ (anima) κρατιούνται σφαιροδεμένα καὶ κύνουν μὲν οὐσία. Ἐκείνο ἡμῶς ποὺ εἶναι κεφάλι καὶ ποὺ ἐξουσιάζει, νὰ ποῦμα, ἄλλο τὸ κορμὶ εἶναι ἡ φρόνησι, ποὺ τὴ λέμα νοῦ καὶ λογισμῶ. Κι αὐτὴ ἔχει τὴν ἔδρα της στὴ μέση τοῦ θάρρακα. Γιατὶ ἐκεῖ πραγματικὰ ξεπηδᾷ ὁ φόβος καὶ ἡ θειλία καὶ γύρω σ' αὐτὸν τὸν τόπο γλυκαίνει ἡ χαρὰ. Ἐκεῖ λοιπὸν εἶναι ὁ νοῦς καὶ ὁ λογισμῶ. Τὸ ἄλλο μέρος τῆς ψυχῆς, σπαρμένο σ' ἄλλο τὸ κορμὶ, ὑπακούει καὶ κινεῖται κατὰ τὴ θέλησι καὶ μὲ τὸ σπρόξυμο τοῦ νοῦ» (III 136 κ.). Νοῦς καὶ ψυχὴ εἶναι σωματικὰ. Σῶμα καὶ ψυχὴ εἶναι ἀλληλέγγυα καὶ πορσιεμένα νὰ γενιοῦνται καὶ νὰ πεθαῖνουν. Μὲ τὸ θάνατο φεύγει ἡ ψυχὴ καὶ σκορπιετα στὸν ἀγέρα. Εἶναι αὐτὸ ὀλοσφάνερο, ἀφοῦ ἀπολοῦθεῖ ἄλλες τις φάσεις τῆς σωματικῆς ζωῆς καὶ μὰ ποὺ φεύγει ἀπὸ τὸ σῶμα πεθαίνει ὅπως ἅλα τ' ἄλλα ὄργανα. Οἱ ἰκανότητες τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ κορμιῶ ἔπαρχουν μόνο μὲ τὴν ἔνωσι τους. Ἡ ψυχὴ δὲν μορεῖ νὰ ζήσει ἔξω ἀπὸ τὸ θνητὸ σῶμα. Πῶς μοροῦσι τὸ ἀθάνατο νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὸ θνητό; Ἀφοῦ ἡ ψυχὴ εἶναι θνητὴ, ὁ θάνατος δὲν μορεῖ νὰ εἶναι βάσανο παρὰ λύτρωσι. Ἡ πολεμικὴ ὑποστηρίζεται μὲ ἀσφθα καὶ αὐστηρὰ ἐπιχειρήματα στὸ ἐξαιρετικὸ τρίτο βιβλίον τῆς Rerum natura.

Ἡ ἐπισκορπικὴ ἐπιχειρηματολογία γὰ τὴν περιφρόνησι τοῦ θανάτου, εἶπαν, εἶναι ἡ καλύτερη παρηγοριὰ γὰ πόρμα ποὺ δὲ σηκῶνει παρηγοριὰ. Ἡ ἀνδρικὴ σκέψι δὲ βρῆσκει τὴν παρηγορησι δικαιολογημένη.

ή ἐνέργειά της· κάνει ἀνάφεση τὴν ἀνθρώπινη προσπάθεια. Ὅλα γίνονται ἅπας ὁμοίαι καὶ διατάξις αὐτῆ. Τέτοια εἶναι ἡ Μοῖρα στοὺς Ἕλληνας, τὸ Fatum στοὺς Ρωμαίους, τὸ Kismet στοὺς Μωαμεθανούς, τὸ γραπτὸ ἢ ρεζικὸ σ' ἑμάς. Ἡ Μοῖρα στοὺς Ἀρχαίους Ἕλληνας παρουσιάζεται στὴν τυπωτὴ ἔννοια, ἀσποικτινὴ καὶ ἀκαθόριστη δύναμη, ποὺ ὁρίζει τοῦ καθένα τὴν τύχη ἀπὸ τὴ γέννησή του καὶ στέκεται πάνω καὶ ἀπὸ τοὺς θεούς. Ἐρωμερὴ θεότητα, γιατί ἡ ἔξουσία της ἀπλώνεται παντοῦ, στὴ σκέψη καὶ στὴν πράξη, σκληράβια καὶ σπῆναι τὸ ἐγὼ μας.

Ἡ ἔννοια τῆς Μοίρας, ὁ παταλισμός, ἅπας λέν στίς πιότερες γλώσσες, ἔχει κοινωνικὴ προέλευση. Μοῖρα εἶναι ἡ κρίση τῆς κοινωνίας πάνω στὸν τυλαισοφωμὸν ἄνθρωπο. Οἱ στρατατοκρατούμενες μάζες, ποὺ δὲν καταλαβαίνουν ἀπὸ ποῦ βασιτεῖ ἡ σκληρὴ τύχη τους, φεύγει, ἀφρώσεται, πόλεμοι, κακὰ συναντητήματα, κλάθουν τὴν εἰκόνα αὐτῆς τῆς βουβῆς, ἀκαταμάχητης δύναμης ποὺ ὁρίζει ὅλα στὸν κόσμο. Εἶναι μαζὶ ζεγάλασμα καὶ μαχηγοριά γι' αὐτὲς, ἐπειδὴ ἔξηναι καὶ δικαιολογεῖ τὴν κακομοιριά τους καὶ τὴν καλὴ τύχη τῶν ἄλλων, ποὺ ὅμοια καὶ αἰκίους κρατεῖ στὰ χεῖρα τῆς καὶ ἅπας τοὺς ἀνάβασ μοσεῖ αἶμα νὰ τοὺς εἶ-
ζει χαμηλότερα ἀπὸ τοὺς ἴδιους.

Γιὰ τὸν Ἴωνα ἄνθρωπο καὶ περισσότερο γιὰ τὸν Ἀθηναῖο ἡ ἔννοια τῆς Μοίρας εἶναι ἑξακρασμένη, καὶ ποὺ μορεῖ ν' ἀπα-
σχολήσει ἀπλοικώτερα καὶ καθυστερημένα μυαλά. Ὁ ἴδιος εἶναι ὁ μεταμορφῶμενος ἄνθρωπος, μὲ δύναμη στὴ σκέψη καὶ στὴ βούληση, ποὺ στέκεται κυρίαρχος πάνω στὴ φύση καὶ στίς τύχες του. Δὲν μοροθεύει ὅμοια ἡ ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία ν' ἀφήσει ἀνεκμετάλλευτες τίς θολές αὐτῆς λαϊκῆς παραστάσεις. Ἀπὸ τίς κυριότερες ἐπιδιώξεις της εἶναι νὰ ἔξεντελεῖ τὸν ἄνθρωπο, καὶ τὸν παρουσιάζει μακρὸ καὶ ἀδύνατο καὶ ὑποχρεωμένο νὰ στηρί-
ξει σὲ κάποια δύναμη ἔξω ἀπὸ τὸν ἴδιο, ἀντίθετα στὴν ἑλλη-
νικὴ αὐτοτέλεια καὶ αὐτάρχεια.

Ὅλα τοῦ προσηταῖ νὰ τὰ παραστήσει μικρὰ, ἀδύνατα καὶ δοχημα. Ἡ γῆ ποὺ κατοικεῖ, τὸ φῶς ποὺ βλέπει, τ' ἀγαθὰ ποὺ χεῖρεται, εἶναι νὰ τί κλαῖς κοντὰ στίς ἡμορεῖες ποὺ βρῖσκονται ἄλλοι, στὸν ἑαυρο-
πάνιο τόπο. Τὸ κορμὶ του εἶναι σίχημα, σίχημα καὶ αἶμα, φυλιὰ σὲ τα-
πεινὴ ὀρεβεία, πᾶση καὶ ἀκόλοισες. Τὸ κέρμα του, σκίφη τῆς θεϊκῆς
φύλαξ, ἀδύνατος καὶ θάλλωσι στὴν ἔννοια του μὲ τὸ σῶμα. Ἡ βούληση
του σπᾶ, ποὺ γίγεται περισσότερο σπᾶ κακὰ. Ἡ τύχη του, ἡ σκῆψη καὶ ἡ
πράξη του, ἅπας ὅλα στὸν κόσμο, εἶναι προαποφασισμένα καὶ προσδι-
ορισμένα ἀπὸ τὴ θεϊκὴ βούληση. Ἡ Μοῖρα, λέγει ὁ Παρμενίδης, ἔταξε

τὸ ἐν νὰ εἶναι μονοκόμματο καὶ ἀκίνητο: «Μοῖρ' ἐπέσθην οὐλον ἀκίνη-
τὸν τ' ἔμηναι» (18 B 8, 37 D). Οἱ Μοῖρες παραστήσκουν κατὰ τὸν Ἐ-
ρωκράτη στὴν ἀνθρώπινη γνώση καὶ καθὼς εἶναι τρεῖς ὁρίζουν τὰ τρία
εἶδη τῆς τὴν ἐπιστήμη, τὴν ἀσθήση καὶ τὴν ἀνάμνηξη ἀπὸ τίς θεοὺ, τῆ
δόξα (Σέξτ. Ἐπιμ., Πρὸς δογμ. I (μυστη. VII) 147, R. Heinze, Xenokr. 5).

Ἀπὸ τὴν Εἰραμμένη πᾶνται ὁ Πλάτων καὶ Ζητεῖ νὰ τῆς
δόσει βαθθὴ νόημα, καὶ καθὼς εἶναι ἀκαθόριστη καὶ ἀσὶ λέξη
πρῶτορη τὴν τρυφίξει μὲ θαμνὸ μυστήριου. Τί δὲ σοὺ λέγει ἡ
φρόνη: «ὅταν ἔφρασε ἡ εἰραμμένη μέρα».

Στὸν Προταγόρα διαβάζουμε πὸς ὁ ἀφρωτος ἔφρε στὴ ζωὴ στὰν
ἔφρασε ὁ ἡρωμῆτος ἀπὸ τὴν εἰραμμένη καθὼς: «ἐκαστὴ δὲ καὶ τούτους
χρόνος ἔλθεν εἰραμμένος» (320 d) καὶ πὸς κάτω: «ἤδη δὲ καὶ ἡ εἰρα-
μένη ἡμέρα παρῆν, ἐν ἣ ἔδει καὶ ἄνθρωπον ἐξίναει ἐκ τῆς εἰς φῶς»
(321 c). Στὴ γεωγορητὰ τοῦ Κάτω Κόσμου ποὺ μὲς δίνει σὸ Φαῖθωνα:
ὑπόγειο, «δυσκατὰρὸς χῆμα», ποὺ οἱ ποιεῖτε τὸ λέν Τάτορα, πλημμε-
τὸν νεραῖ, βροσὰ καὶ παρωμένη, χεῖματα καὶ λίμνες ἀπὸ φύλας, λά-
σας, βόρβορο, μὲ τοὺς πῶτες ποταμούς, τὸν τρομὸ Περιφρίγιθωνα
ἀνάμματο, βάζει τίς ψυχὲς τῶν πεθῆμένων νὰ καταστᾶλῶν στὴν Ἄχε-
ροσπᾶδα λίμνη καὶ νὰ μένουν ἐκεῖ μέσα σὲ φορτὰ καθαρὰ καὶ βρῖσ-
να τὸ δῶστωμα ποὺ ὄρισε ἡ μυστηριακὴ αὐτῆ θεότητα, ἡ εἰραμμένη
ἄλλες περισσότερο ἄλλες λυτόρα: «καὶ τίνας εἰραμμένους χρόνος μέ-
νασι, αἱ μὲν μακροχρόνους, αἱ δὲ βραχυτέρας» (Πλάτ., Φαῖθων 113 a).
Ὁ Πλάτων τὸ βρῖσκων χεῖρισμα νὰ δουλέψει μὲ τὴ θεματοικὴ ἡ να-
κτικὴ λέξη «εἰραμμένη», ὅσα καὶ ἐν ἡ γνώσει ἑλληνικῆς παιδείας ἀπὸ
καρὸ τὴν εἶχε ἀρχηγορεῖ. Ἐνας Ἀνακρίτωρας ἀκόμα εἶχε διακρίσει
πὸς τίποτε δὲ γίγεται μὲ τὴν εἰραμμένη, ποὺ στὴν οὐσία εἶναι μιὰ κοί-
φια λέξη: «ἤρῃδεν τῶν γενομένων γίνεσθαι καθ' εἰραμμένην, ἀλλ' εἶναι
κενὸν τοῦτο τοῖονμα» (46 A 66 D.).

Οἱ Σωκρατικοὶ εἰρηχίρησαν νὰ σαμποτάρουν τὴν ἔννοια
τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴ γνωστὰ μέσα καὶ μὲ σκοπὸ ν' ἀποσπᾶ-
σουν τὴν προσοχὴ τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὰ ζωτικά του προβλήματα.
Ἀνεξαρτησίες, δικαιοσύματα, ἰσότητες εἶναι μάταια καὶ πρόσκα-
ρα. Τὴν ἀληθινὴν ἐλευθερίαν τὴν ἔφρασε στὰν ἀπαλλαγὴς ἀπὸ
πᾶθη, σωρικῆς ἡδονῆς καὶ ἄλλες ἀδυναμίας. Τυπικὸ εἶναι ὁ τι
διαβάζουμε στ' Ἀκουμηνομήματα τοῦ Σωφοφῶντα σὲ διέλο-
γὸ τοῦ Σωκράτη μὲ τὸν Εὐθύδημο. Σὲ βιβλίον ποὺ γράφεται
ἔστωρα ἀπὸ τίς συμφροῖες τοῦ Πελοποννησιακοῦ πόλεμου, μέσα
στὲς δυστυχίες ποὺ σάφαιζαν τυραννίαι, ἀταρχνικῆς κυβερνή-
σης, ἡ βασιὰ δεσποτεῖα τῆς Σπαρτης, περιμένει κανεὶς ν' ἀκού-
σι κατὰ γιὰ δικαιοσύματα καὶ ἀνθρώπινη ἀξιοπροσέτια. Ἄντις

γι αυτό άκούμε τὸ Σωκράτη νά λέγει: νομίζεις πὸς εἶναι ἐλευθερος ὅποιος ἔξουσιάζεται ἀπὸ τῆς σωματικῆς ἡδονῆς κ' ἐμποδίζεται ἀπ' αὐτῆς νά κάνει τὸ καλόν; Αὐτὸς εἶναι ὁ πᾶν κακώτερος σκλάβος γιὰτὶ ἀπηρεσιεῖ τὸ χειρότερο δεσπότη (Ξενοφ., Ἄπομ. IV 5,3 κ.).

Μὲ πᾶ ἔντονος καὶ πᾶ σκοτεινῆς γραμμῆς σκιαγραφεῖ ὁ Πλάτων στὴν ἑξατολογία τοῦ Φαίδωνα: ἀλλοίμενος στῆς ψυχῆς πᾶ χωρῖζον ἀπὸ τὸ σῶμα μολυσμένους γιὰτὶ δουλέμαν ἄλο τὸν καιρὸ στὰ σωματικά, γοητευμένους ἀπὸ τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῆς ἡδονῆς κ' ἄλλ' τὴν ἀλήθεια τὴν ἔβαλαν στὸ σωματικὸ («σωματοειδέες»). Οἱ τέτοιοι εἶναι πᾶ ἀνελεύθεροι καὶ ἄδικα θά τραβήξουν τὰ κακὰ τῆς μοίρας τους (Πλάτ., Φαίδων 81 b κ.). Ἡ ἐλευθερία γιὰ κύριο γινώρισμα ἔχει τὴν ἐξολογίη τῆς ἀρετῆς κ' αὐτὴ ὁρῶζει τὴ μοῖρα τῶν ἀνθρώπων (Πλάτ., Πολιτεία X 617 e). Ὅλη ἡ παραγωγή τῶν Σωκρατικῶν καὶ τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο τοῦ Σωκράτη εἶναι γέννημα μεταπολεμικὸ καὶ μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα κρέει νά ἐξηγητηθοῦν.

Η ΝΟΜΟΤΕΛΕΙΑ
Ἡ ἐπιστημονικὴ διάνοηση τόχει στὴ φύση τῆς νά κατασταλάξει στὴν ἀδυστηρὴ αἰτιακὴ ἀκολουθία. Ὅλα στὸν κόσμον γίνονται σύμφωνα μὲ νόμους, οἱ ἄλλοιδα ἀπὸ αἰτίας κ' ἀποτελέσματα. Ἡ παρουσία τῶν φαινόμενων εἶναι ἀπόλυτα καθορισμένη τόσο στὸν ἀνόργανο δοο καὶ στὸν ὄργανο κόσμον. Αὐτὸ πᾶ ὀ νεότερο τὸ εἶπαν νετετριμισμὸ (determinism). Διαφέρει ἀπὸ τὸ φεαλισμὸ, τὴν πίστη δηλαδὴ στὴ μοῖρα, γιὰτὶ ἐκεῖ ἔχουμε νά κάνουμε μὲ μιά βούληση τυφλή, ἰδιώτροπη, πᾶ τὰ βάζει ἐξηλότυπα μὲ τὴ δική μας, ἐνᾶ ἔδω προβάλλει ἡ ταῖξη, ἡ λογικὴ σερφ, πᾶ μαζὶ μὲ τὸν ὁπλόλοκο κόσμον κανόνει καὶ τὴ δική μας σκέψη καὶ βούληση.

Ἡ Ἰωνικὴ φυσικὴ ἔκρινονισε στὸ βίθος μ' αὐτὸ τὸ αἴτημα. Συναδητὰ ὅμως νετετριμιστῆς εἶναι ὁ ἔξοχότερος ἀπὸ τοὺς ἀντιπρόσωποις τῆς, ὁ Δημόκριτος. Ἡ ὁσία τοῦ κόσμου γιὰ τὸ μεγάλο φυσικὸ εἶναι τ' ἄτομα. Ἡ κίνηση καὶ ἡ δημιουργία γίνονται ἀπὸ μηχανικὴ ἀνάγκη, μὲ τὴ σύγκρουση ἀνάμεσὸ τους καὶ τὸ εἴναγμα ἀπὸ τὸ χτύπημα: «ἀντιτυπία καὶ σφοδρὰ καὶ πληγὴν τῆς ὕλης» (55 A 68 D.). Τίποτε δὲν γίνεται στὰ κωτωτορὸ παρὰ ὅλα ἀπὸ αἰτία κ' ἀνάγκη: «οὐδὲν χόημα μόντην γίνετα, ἀλλὰ πάντα ἐκ λόγου τε καὶ ἐκ ἀνάγκης» (54 B 2).

Ἡ θεωρία τοῦ Δημόκριτου εἶχε μεγάλη βαρῦτητα στὴ δια-

νόηση τῆς ἀρχαιότητος ὅπως ὁ νετετριμισμὸς στῆς ἐποχῆς μας. Στὸ Δημόκριτο ἀναφέρεται ὁ Ἐπίκουρος ὅταν κάνει πολεμικὴ τῆς ἀνάγκης κ' αὐτὸν ἔννοει ὅταν μιλεῖ γιὰ φυσικοῦς.

Η ΕΙΜΑΡΜΕΝΗ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΙΚΩΝ
Ἡ ὑπόθεση μιάρθεψε περισσότερο ὅταν ἔζενε θεολογικῆς τάσεως χρησιμοποιήσαν τὴν δημοκρατικὴν θεωρίαν γιὰ νά ἐπιτόχουν ὁρισμένους σκοποῦς. Ὁ φοίνικας Ζήνων, ὁ ἱερυτῆς τῆς Στοῆς, τὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ πᾶ ἔφαξε τὰ πάντα καὶ τὰ ἔξουσιάζει, θέλητος νά τὴ στερῆται στὸ νετετριμισμὸ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης. Ἐτσι ἔδινε ἔνα ἀπὸ τὰ πρῶτα δείγματα συγκρητισμοῦ, μὲ τὴν ἐπίφαση ὅμως τοῦ ἑλληνικοῦ ὀρθολογισμοῦ ἀκόμα.

Ὁ Ζήνων ἐπιστήριξε πᾶς ὅλα γίνονται μὲ ἀλόγιστη ἀνάγκη: «καθ' εἰμαρμένην τὰ πάντα γίνονται» (Αισγ. Λογ. VII 149). Τὴν εἰμαρμένην οἱ Στοικοὶ τὴν ἔριξαν σὸν ἀδίκωσση συνέχεια ἀπὸ αἰτίας, «εἰρηὸν αἰτιῶν», εἶτε αἰ λογικὸ (λόγος) πᾶ κανονίει ὅσα γίνονται σὸν κόσμον, ὅπως ὄρωσι ἡ πρόνοια. Σύμφωνα μὲ τὸ λογικὸ ἡ τὸ νόμο (πᾶ σημαίνει τὸ ἴδιο) ἔγιναν ὅσα ἔγιναν, γίνονται ὅσα γίνονται καὶ θά γίνονται ὅσα θά γίνονται: «εἰμαρμένη ἔστιν ὁ τοῦ κόσμου λόγος» ἡ λόγος (εἶτε νόμος) τῶν ἐν τῷ κόσμῳ πρῶσιμῶ δικαιοκρίμων ἡ λόγος, καθ' ὅν τὰ μὲν γερονόσια γέγονα, τὰ δὲ γιγνόμενα γίνονται, τὰ δὲ γενήσμενα γενήσονται» (St. v. fr. II 913). Ἡ ὁσία τῆς εἰμαρμένης εἶναι φυσικὰ πνευματικὴ γιὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Ζήνωνος καὶ τῶν ὁμοίων τῆ. Τὴ λένε γι αὐτὸ: νοητὴ δύναμις, δία, πρόνοια, ἀλήθεια, ἀνάγκη πρῶτη καὶ καλλίστη αἰτία, («τῶν αἰτιῶν αἰτία»), ἀπόλυτος καὶ ἀίρετος.

Τὸ συμπέρασμα, βαλμένο ἀπὸ πρῶν, εἶναι: μὲρὸς σ' αὐτὴ τὴ δύναμη καὶ τὴν πανσοφία ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἔνα τίποτε, ἀδύνατο κλέσμα, πᾶ ἡ βούληση τοῦ δὲ λογαριάζεται. Ἡ στωικὴ ἀποψη ἔνατέρενε ὅλες τῆς δευσιδαιμονίας, ἀφηνε θέση ἄνωμα καὶ στὴ ματικὴ. Ὅλοφάνερη εἶναι ἡ ἀχμὴ στὴν ἑλληνικὴν προσωπικότητα, ἐποκλονήθη ἀπὸ τῆς διαθίσις τοῦ Ζήνωνος (βλ. σ. 109). Ἡ πρῶτοβουλία, ἡ πίστη στὸν ἑαυτὸ του, ἡ δημιουργικὴ ὀρμὴ τοῦ ἑλληνα ἀνθρώπου, καρρὶ στὰ μάτια τῶν Ἀσιατῶν, παριστάνεται σὸν ψευτικὰ καὶ παρῶστῆτημα καὶ σὸν ἀμαρτωλὴ ἀλαζονεία. Χρειάζεται ταπεινώση, ὀτακοῦ, δοξολογία φυσιοριστῆ στὴν ὑπέραττη δύναμη καὶ σοφία. Ἀκόσκαπμα ἀπὸ ἔναν ὅμοιο τοῦ Κλεάνθη, τὸ μαθητὴ καὶ δάδοχοιο τοῦ Ζήνωνος, λέγει: Ὅδῆγησέ με δία κ' ἐσὺ περρωμένο ἐκεῖ πᾶ μ' ἔρχετα γιγμένο. Θά σὺς ἀκολουθήσω ὀδισταχοῦ. Γιὰτὶ, ἢ ἄν δὲν τὸ θε-

λήσας, θ' ἀναγκαστῶν ἡ ἀκολούθησας, μόνο ποῦ θά μένω με τὴν κακία μου: «ἀγὼν δέ μ', ὦ Ζεῦ, καὶ σὺ γ' ἡ περὶ αὐτὴν / οὐκ ποδ' ἄν' εἰμὶ διαταγαμένω / ὡς θῆρον γ' ὄκνον; ἦν δέ γε μὴ θέλω / κακῶς γενόμενος, οὐδὲν ἔσθον ἔθρομαι» (Ἐπικτ., Ἐγγχιδ. c 59, St. v. fr. I 527). Ὁ Σενέκας μᾶς ἔσπει μὴ μετάφραση τοῦ Κικέρωνα ποῦ κατάντησε παροιμία. Ἐκείνον ποῦ θέλει, οἱ μοῦρες τὸν ὀδηγοῦν, ἐκείνον ποῦ δὲ θέλει, τὸν αἰώνουν: «ducunt volentem fata, nolentem trahunt» (St. v. fr. I 527).

Η ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Ὅλα αὐτά, ποῦ σήμαιναν τὴν ἀποκαθαρτικὴ ἀλλαγὴ τῶν καρφῶν, εἴταν πρόκληση στὸ ἑλληνικὸ αἶσθημα. Ὁ Ἐπίκουρος δὲ ἴδιος, ἀπὸ κληρονομιά, ἰδιοσυγκρασία καὶ ἀγωγή, ἐνώθε τὴν αὐθόρμητη ἐνέργεια νὰ βγαίνει ἀπὸ τὰ βαθύτερα τοῦ εἴναι του. Τὸ αἶσθημα τῆς ἐλευθερίας μιλοῦσε μέσα του ἔτσι ζωντανὰ καὶ ἐπιβλητικὰ ποῦ κίθη ἀντιλογία τὴν ἔβρισκε ἀρροσβολὴ στὸ ἀνθρώπινο ἄξιωμα καὶ ἀπειλὴ γιὰ τὴ γνήσια ἑλληνικὴ ὑπόσταση.

Τὸ σημεῖο αὐτὸ τὸν χώρισε ἀπὸ τὸ Δημόκριτο. Εἶχε πολεμήσει εἰς λαϊκῆς δεσποδαιμονίας, τὴν ἀσθαίσητη ἐπέμβαση τῶν θεῶν καὶ ἡ ἐπιστήμη ποῦ ἀκολούθησε, ἡ δημοκρατικὴ φυσικὴ, τὸν ἔβαλε μαρῶς σὲ μίαν ἀναγκαῖότητα βαρύνση. Ὁ ἀγῶνας του πῆρε κύριο στόχο τὸν ἐπιστημονικὸ νετερευτισμὸ, ποῦ εἴταν ἡ κυριότερη ἀπειλὴ κατὰ τῆς ἐλευθερίας. Μ' αὐτὸν ἔπλεξε ἡ στεκὰν ἡ παραποίηση τοῦ, ἡ στοικὴ εἰσαγωγῆς.

Ἡ λαϊκὴ πίστη σὲ θεοὺς καὶ σὲ πρόνοια τοῦ φαίνονταν ἀθεώρητη, ὅπως τὸνίζε στὸ τέλος τῆς Γ' Ἐπιστολῆς. Ὁ σοφός, λέγει, γελᾷ μὲ τὴν ἀναγκαστικὴν ποῦ μαρκαὶ τὴ βαζῶν κυρίαρχη πάνω σ' ἄλλα. Εἶναι προτιμότερο νὰ πιστεύουμε στὸ παραμῦθι γιὰ θεοὺς παρὰ νὰ σκελεθώσουμε στὴν εἰσαφεμένη τῶν φυσικῶν. Ἐκεῖνο μᾶς ἀφήνει τὴν ἐλπίδα νὰ μαλεζουμε τοὺς θεοὺς μὲ λατρεία καὶ τιμῆς, ἐνῶ αὐτὴ θέλει ἀσυγκίνητη τὴν ἀνάγκη: «τὴν δὲ ἴπο τινων δεσποτῶν εἰσαγομένην πάντων διαγελῶντος εἰσαφεμένην... ἐπεὶ κρείττων ἦν τῷ περὶ θεῶν μῦθῳ κατακολουθεῖν ἢ τῷ τῶν φυσικῶν εἰσαφεμένην δουλεῖν» ὁ μὲν γὰρ ἐλπίδα παρατήρησος ὑπογράφει θεῶν διὰ τιμῆς, ἡ δὲ ἀπαρτίστητον ἔχει τὴν ἀνάγκη» (Δ. Λ., 133-134).

Τὸ γλιουζητημένο ὡς εἰς μέρες μας πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας ὁ Ἐπίκουρος τὸ εἶδε στὴν οὐσία του. Εἶναι φανερὸ πὺς

ἀλόκληρη ἡ ὑπαρξὴ μας μαρτυρεῖ τὴν ἐλευθερία. Μὴ τὸ αὐθόρμητο αὐτὸ ποῦ φανερώνεται μέσα μας, τὸ «εὖρ' ἦμαρ ὄπω: λέγει, sua sponte ὅπως εἴταν ἀπὸ λατινικὰ, ἡ spontanéité στα γαλλικὰ, δὲν μορεῖ νὰ εἶναι ἀποκλειστικὸ πρόνοια τοῦ ἀνθρώπου ποῦ νὰ βαστάει ἀπὸ τὴν πνευματικὴ φύση του, εἶτε χαρισμένο σ' αὐτὸν ἀπὸ κάποια νοσητικὴ πηγὴ. Ὅλα ἔξω ἀπ' αὐτὸν νάνα νομοτέλεια καὶ ἀνάγκη καὶ αὐτὸς μονάχα νὰ κίνη ἐξείρηση, νὰ σπᾶνει τὴν ἀλλήλοια ἀπὸ αἰτίας καὶ ἀποτελέσματα καὶ νὰ ἐνεργεῖ μὲ αὐτοῖα καὶ αὐτοδιάθεση, μ' ἔνα liberum arbitrium, ὅπως εἴταν οἱ νεότεροι. Αὐτὸ θά σήμαινε θαῦμα καὶ θάβαζε τὸ ὑπερφυσικὸ στοιχεῖο στὴ φύση, ἀντίληψη διαμετρικὰ ἀντίθετη γιὰ τὴ νοσητικὴ ἰδιοσυγκρασία τοῦ Ἐπικούρου. Ὁ ἀνθρώπος βαστάει ἀπὸ τὰ ἴδια στοιχεῖα, ποῦ μὲ τὸ συνδυασμὸ τους σχηματίζηκε ὁ κόσμος. Ἄν ἐκεῖνα δὲν εἴταν σταλιὰ ἀυθορητισμὸ, ἀπὸ ποῦ θαρῶταν αὐτὸς στὸν ἄνθρωπο; Ἀπὸ τὸ τίποτε δὲ γίνεται τίποτε κατὰ τὸ βασικὸ δόγμα τῆς Σχολῆς. Τὴν ἀρχὴ λοιπὸν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς βούλησης κρέται μὴ τὴ ζητήσουμε στὰ στοιχεῖα ποῦ ἔπλασαν τὸν κόσμο.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἔφερε τὸν Ἐπίκουρο στὴν ἐνοια τῆς ἐπαρέλευσης. Τὸ σῶμα γεννήθησε, ὅπως ἔβρουμα, ἀπὸ τὰ ἄτομα ποῦ κίλητηκαν ἀνίμοσά τους (c. 306). Γιὰ νὰ κίλητηθῶν ὅμως ἔπλεξε νὰ κινηθῶν. Ὁ Δημόκριτος τὴν κίνηση τῆς δέχονταν αἰώνια καὶ τὸ μαλεζημὸ τῶν ἀπὸ μαν νὰ ἔξηροσε μὲ τὸ χτίσμα ἀνίμοσά τους καὶ τὸν τυναρὸ ἀπὸ τὸ χτίσμα (πληγὴ, ἀναπαλῶς). Ἡ ἀντίληψη ἔφερε σὴν καθαρὰ μηχανικὴ λειτουργία καὶ ἀνάγκη. Ὁ Ἐπίκουρος δὲν ἔβρισκε ἰκανοποιητικὴ τὴν ἐξήγηση. Ὁ ἴδιος ὑποστήριξε κίς γ' ἄτομα κινουμένα ἀπὸ τὸ βάρος τους. Ἡ εἰτίου κίνηση ἔχει κίποισιν ἰσοπεριότεια σ' ἀντίθεση καὶ ἀπὸ χτίσμα καὶ τυναρ, κίποισιν σκιά αὐθόρμητος. Μὰ δὲν μορεῖ νὰ διακωλογηθῆ τῆς δημιουργία. Τὰ ἄτομα μὲ τὸ βάρος τους θά ἔπλεταν κίθητα καὶ παράλληλα, ὅπως οἱ στίλες τῆς βροχῆς, καὶ δὲ θά σταντίωνταν. Τὰ ἄτομα ἔχουν τὴν ἰδιότητα, ἐνῶ κίποισιν, νὰ λοξοῦν ἐλαφρὰ ἀπὸ τὴν κίθητη γραμμὴ καὶ αὐτὸ νὰ κίνη νὰ σταντίωνται καὶ νὰ κίποισιν (σηβ. c. 206): «Τὰ ἄτομα, ἐνῶ κίποισιν ἀπὸ τὸ δικὸ τῶν βάρος σὲ ἴσα γραμμὴ μέσα σὸ κενὸ, βροφῶν, οἱ ἀκαθόρητη ἄμα καὶ ἀκαθόρητος τόπος, κίποισιν ἀπὸ τὴν κίθητη, τόπο δὲ καὶ νὰ πᾶς ἄλλοτε ἡ κατεῦθυνση. Ἄν αὐτὸν συνήθιζαν νὰ ἔβρινον (declinare), δια θά ἔπλεταν πῶς τὸ κίνη, ὅπως οἱ στίλες τῆς βροχῆς μέσα σὸ βαθρὸ κενὸ. Ἀνίμοσιν στὰ πρῶτα ἀπὸ στοιχεῖα (ἄτομα) δὲ θά γινόνταν κίποισιν ὅτε χτίπος (πλαζα, πληγὴ). Ἐτοῖ ἡ φύση δὲ θά ἔβριμαν ποῖς τίποσιν» (Λοουφ, II 217 κ.).

Αυτή είναι η περίφημη επικουρική παρέγκλιση, που ο Λουκρήτιος την απόδωσε με το *clinamen* με το *Κικέρων* με το *declinatio*, που παρεξηγήθηκε, παραμορφώθηκε και διαστρέφθηκε. Η παρέγκλιση είναι η πρώτη και κυριότερη άρχη της δημιουργίας. Μ' αυτή προβάλλουν από το χάος τα πρώτα γεωμετρικά σχήματα, οι πυρήνες των οργανισμών. Μ' αυτή όμως φανεράνεται επίσης το πρώτο άμυδρο σημάδι του αυθορμητισμού.

Το πρόβλημα άπασχόλησε πολλούς επικουρικούς. Στο Β' βιβλίο του Λουκρήτιου έχουμε άειπρόσβλεστη από πολλές άπόψεις διατριβή πάνω στο θέμα, γραμμένη με θέρμη και θαυμαστή πολλές φορές παρατηρητικότητα. Δίνω μερικά δείγματα.

«Η βαρύτητα έμποδίζει να γίνονται όλα με χτυπήματα, εάν από έξωτερική δύναμη. Μα για να μη καθορίζεται ο νους ο ίδιος από έσωτερική αναγκαιότητα ο ίδιος τις πράξεις και να μην υποχρεώνεται, οά νικημένος, όλα να τα ύποφέρει και να κρατεί θέση παθητική, φτάνει η μικρούλα απόκλιση των άτόμων σε χώρο και χρόνο που δεν είναι άρισμένος από πριν» (Λουκρ., II 288 κ.). Μγάλη σημασία δίνει στο άκαθάρτο στυγνή και χώρο.

«Αν κάθε καινούργια κίνηση γεννιέται πάντα από καλαιότητα με άρισμένη τάξη, αν τ' άτομα λαζέοντας δεν κάνουν την άρχη σε μιá κίνηση που σπίνει τα όσα α της μοίρας και έμποδίζουν ή μιá αιλία ν' ακολουθεί την άλλη του άπειρου, πούθε βασταίει ή έλευθερία αυτή που την έχει κάθε έμυρνο πάνω στη γη, πούθε βασταίει, λέγω, αυτή ή έξουσία, άρραγμένη από τα χέρια της μοίρας, που μάς κάνει να πηγαίνουμε ή που μάς άδηγει ή θέλησή μας, ν' άλλόζουμε κατεύθυνση, σε άκαθάρτο από πριν τόπο και χρόνο παρά ή που φέρνει ο νους ο ίδιος; Γιατί χωρίς άμφιβολία ο' αυτά την άρχη τη δίνει ή βούληση του καθένα μας και άπ' εκεί ή κίνηση ερχόνεται στα μέλη» (Λουκρ., II 251 κ.).

«Ετσι είναι άνάγκη να έμολογήσουμε πως στα σπέρματα (— τ' άτομα) ύπάρχει, έξόν από τους χρίστους και τα βάρη, η άλλη κινητική αιλία. Απ' αυτή βασταίει ή έμυρνη ο' ήμας έξουσία. Γιατί, ύπως βάλουμε, τίποτε δεν μπορεί να γίνει από το τίποτε» (Λουκρ., II 284 κ.).

Ο Έπικούρου και στο κεφάλαιο αυτό είναι άνοιχτοχέρης ο' έρμηνείες. Στόν κόσμο άλλα γίνονται από την άνάγκη, άλλα από την τύχη, άλλα με τη δική μας την έλευθερη έέργεια. Η άνάγκη είναι άνεύθυνη, ή τύχη άστατη, ένώ ή βούλησή μας δεν

έχει άφέντη («άδελπος»), και αυτήν ακολουθεί ή κατηγορία και ο έπικουρος... Η τύχη δεν είναι κανένας θεός, ύπως το πιστεύουν μερικά, γιατί ο θεός δεν κάνει τίποτε άτακτα... Άν πιστεύει πως άπ' αυτή δίνεται το κακό ή το άγαθό που κάνει εύτυχημένη τη ζωή. Το πολύ άπ' αυτή έρχονται τα στοιχεία για μεγάλα άγαθά και κακά. Καλύτερα να τα λογαριάζουμε σωστά και ν' άτυχήσεις παρά νάσαι άλογόγραμματος και να εύτυχήσεις. Οι Έπικούρειοι γελούσαν με ύσα ο κόσμος πιστεύει για την τύχη. Οι ύδοι είχαν τα μέτρα τους ύστε να μην τους βρίζουν τα χτυπήματά της. Ένα Βατικανό γνωμικό, που πιθανότατα βασταίει από το Μητρούβαρο, λέγει. Σε πρόλαβα, ο Τύχη, κι έφραζε κάθε πέραςμα σου. Αέ θα παραδοθώμε άνυπεράσπτοι ύστε ο' έσένα ύστε σε κανένα άλλο ξαφνικό. Μα εάν το θέλεις ή άνάγκη να το δένουμε, θα φτύσουμε γενναία τη ζωή και εκείνους που χαζά κολνούνε ο' αυτή και θα φτύσουμε από τη ζωή τραγουδώντας τον ήμωρο παιάνα: τί λαμπρά περάσαμε τη ζωή! «Προκαταλήμμαι σε, ο Τύχη, και πέραν την σην παρίσθυσαν ένέφραξα. και ύστε σοι ύστε άλλη ύδεμαξέ περιστασει δόσωμε έαυτούς εκδόντους' άλλ' ύταν ήμας τα χροών έξάγη, μέγα προσηπύσαντες τή ζην και τοίς απόφ κενός περιπλαττομένους άπαιμεν εκ τοφ ζην μετά καλού παώνος έυφρονούντες ως εφ ήμιν βέλιατα» (Γ. Β. 47).

Μ' άλλους λόγους ο Έπικούρος δίδαζε πιδ συνειδητά άπ' ύλους τους άρχαίους τόν Ιντελεκτιμισμό είτε την ένδεχομενικότητα, την contingence ύπως έπικαν οι νεότεροι, πως δηλαδή στη φύση δεν κρατεί άπόλυτη άνεγκαιότητα (βλ. Εισαγωγή σ. 141). Οι άπόψεις του έχουν βαρύτητα για το περίμαχο και στην εποχή μας ζήτημα, ύπως τούδαξ ο M. Guyau ο' ένα έξαίρητο κεφάλαιο του βιβλίου του: Contingence et liberte (σ. 71 - 109), που το συνιστά ο' ύσους άγάπησαν τόν Έπικούρου.

Οι πληθωρικές θεωρίες γύρω στο θέμα, άρχαίες, νεότερες και σύγχρονες, είναι νοητικές μετασκαφές, που δεν μπορούν να έχουν άξίωση γι άντικαιμενικό κύρος. Η άξία τους μετρίεται με την άποδοτικότητα τους, άν τονώνουν το ζωικό χυμό μέσα μας, άν στεριώνουν τη βούληση, και πλουτίζουν την αισιδοξία και τη δημιουργική μας όρμη. Απιδ την άποψη αυτή ή δίδασκαλία του Έπικούρου είναι από τις πιδ γόνιμες. Ασφαλίζει

πλατιά εποπτεία πάνω στο σύνολο του κόσμου παρουσιάζοντας την ελεύθερη δημιουργία σάν κοινή ιδιότητα όλης της κοσμικής οσίας, που ανεβαίνει σκαλι-σκαλι από τα πρώτα σκέματα ως τόν τελειότερο σχηματισμό, τόν άνθρωπο. Ό αίσθηματισμός αρχίζοντας σ' άτομα της βλής με τήν παραγγελία φράνει τó θρίαμβό του στήν ανθρώπινη συνείδηση. Ή ελεύθερη όρμη μόρφωσε τόν "Έλληνα άνθρωπο με τήν αξιόρατη εξωτερική του εμφάνιση, τήν πολύμορφη σκέψη, τó ψυχικό του σθένος, και πιά πέρα τó εξάισιο δημοσύγγραμά του τήν κοιλίται και τήν παιδεία του. Ή φύση σ' έκανε θνητό, λέγει ένα γνωμικό, τού Μητροδόωρου πάλι, και σου έταξε όρισμένο χρόνο. Όμως με τίς μελέτες πάνω στή φύση (με τήν έπαικουική φυσική) ανέβηκες σέ σημείο ν' άνταγκρίσεις τó άπειρο και τήν αιωνιότητα κι έμαθες όσα είναι κι όσα είταν κι όσα θά γίνουν. Περσιότερο από τούς ποιητές και τούς μάντηδες, όπως τόν Κάλχη : «Μήμησο ότι θνητός όν τῆ φύσει και λαβών χρόνον όρισμένον άνέβης τοίς περι φύσεως διαλογισμοίς επί τήν άπειρίαν και τόν αιώνα και κατείδες τ'ά τ'έόντα τά τ'έσομένα πρό τ'έόντα» ("Όμ., Α 70, Γ. Β. 10).

Οι άντίπαλοι τούς ειρωνεύονται. Τών άυατό τους τόν έχουν γιά άσφαγτο και λούθο, λέγει ó Πλούταρχος και στήν αυταρέσκια τους ξεσπάνουν σέ ξεσφωνητά και πανέματα.

Ό "Έλληνας άνθρώπος κι ó κόσμος του είναι καρικός λειτουργίας αλώνων που κρέται με κρατητή με κάθε θυσία. Τήν άποστολή αυτή τήν άνάλαβε ό Κήπος μέσα στις σκληρές δομασίες της έποχής. Ό Ίδιος ό "Επίκουρος μάς έδωσε μιάν είκόνα τού άνθρώπου αυτού, τού "Έλληνα και "Επικούρειου, χαραμένη όχι με πολύ έντονε γραμμές τού τέλους της Γ' "Επιστολής, που έρχεται συνέχεια στήν περικοπή της σελ. 237—239.

Γιά τούς θεούς έχει όσες δοξασίες, γιά τó θάνατο είναι πάντα άφοβος, κατάλαβε με τó στοχασμό του τó σκοπό που έχει βάλει ή φύση, ξέρει πώς τó φυσικό αγαθό μπορεί να τó άποκτήσει όλοκληρομένα κι εύκολα, ενώ ή διάσπαση τών κακών είναι περιουσιμένη σέ χρόνο και ένταση. (Λιου. Λαόρτ., 133). Δέν ταραζεται ούτε στόν ζύπνο ούτε στόν ύπνο και ζει σάν θεός άνάμεσα στους άνθρώπους. Γιατί δέν μοιάζει σέ τίποτε με θνητό άνθρωπο που ζει μέσα σέ άθάνατα αγαθά : «οὐδέν γάρ εἶμι θνητῷ ζῳῶ ὡν ἄνθρωπος ἐν ἀθάνατοις αγαθοίς» (135).

IV. Η ΔΙΑΘΗΚΗ

Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΥ ΚΗΠΟΥ Μ' αυτή τή διαθήκη άφήνω όλα τά όφάρχοντά μου στόν "Αμυνόμαχο τού Φιλοκράτη από τó δήμο Βατή, και στόν Τιμοκράτη τού Δημήτριου από τó δήμο Ποταμός, σύμφωνα με τή δοξαί, τήν καταχωρημένη γιά τόν καθένα στό Μητροφó, με τόν όρο να παραχωρήσουν τόν Κήπο και τά έξαρτήματά του στόν "Ερμαρχο τού "Αγέμορτου τó Μυτιληναίο και στούς συνάδελφούς του φιλόσοφους, καθώς και στούς διάδοχους που θ' άφήσει ό "Ερμαρχος στή διαύθυνση της Σχολής, να τάχουν στέγη γιά τίς φιλοσοφικές σπουδές τους.

Άφήνω σάν παρακαταθήκη σ' όσους θ' άκολουθούν τή φιλοσοφία μου να φροντίζουν μαζί με τόν "Αμυνόμαχο και τόν Τιμοκράτη να διατηρήσουν όσο μπορούν καλύτερα τή λειτουργία της σχολής στόν Κήπο, τó ίδιο και στούς κληρονόμους των γιά να διατηρήσουν κι αύτοί τόν Κήπο με τόν καλύτερο δυνατό τρόπο, όπως κι έπειναι που όί όπαδοί της φιλοσοφίας μου θά τούς τόν παραδώσουν. Τό σπύτι στή Μελίτη να τó παραχωρήσουν ό "Αμυνόμαχος κι ό Τιμοκράτης γιά να κάθεται ό "Ερμαρχος και όί συνεργάτες του στή φιλοσοφία, όσο ζει ό "Ερμαρχος.

Η ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ ΙΣΤΥΤΩΝ "Από τά εισοδήματα τών δούων δώροια στόν "Αμυνόμαχο και στόν Τιμοκράτη να ξεχωρίζουν στό μέτρο τού δυνατού, λογαριάζοντας με τόν "Ερμαρχο, όσα χρειαζονται γιά τίς προσφορές στή μνήμη τού πατέρα, της μητέρας και τών άδελφών και γιά τά γενέθλιά μου που συνηθίσαμε να γιορτάζουμε κάθε χρόνο στις δέκα τού Γαμηλιώνα, καθώς και γιά τήν τακτική σανάθροιση τών φίλων της φιλοσοφίας μου στις είκοσι τού κάθε μήνα, στή μνήμη τή δική μου και τού Μητροδόωρου, σύμφωνα με τά καθιερωμένα. Να γιορτάζουν άκόμη τή μέρα τών άδελφών τó μήνα Ποσειδεώνα, τού Πολύκαινου τó μήνα Μεταγεντιώνα, όπως τó έκαναν κι ό Ίδιος.

Να φροντίζουν ό "Αμυνόμαχος κι ό Τιμοκράτης γιά τó γιά τού Μητροδόωρου "Επίκουρο και γιά τó γιά τού Πολύκαινου, όσο θά καταγίνονται στή φιλοσοφία και θά ζούν μαζί με τόν "Ερμαρχο.

Νά μερμηνίσουν επίσης γιά τήν κόρη τοῦ Μητροδώρου καί ἄμα φτάσει σέ ἡλικία νά τήν παντρεύουν μ' ἕπειον διαλέξει ὁ Ἐρμαρχος ἀπ' αὐτοῦς πού καταγίνονται μαζί του στή φιλοσοφία, ἂν εἶναι φρόνιμη καί ἀπάκουη στόν Ἐρμαρχο. Νά χορηγοῦν ὁ Ἀμυνόμαχος καί ὁ Τιμοκράτης γιά τή συντήρησή τους ἀπό τὰ εἰσοδήματά μου ὅσα νομίζουν πῶς χρειάζονται κάθε χρόνο, ἀφοῦ συνεννοηθοῦν μέ τόν Ἐρμαρχο. Μ' αὐτοῦς νά ἔχει τήν κυριότητα πάντοτε στά εἰσοδήματα καί ὁ Ἐρμαρχος γιά νά γίνονται ὅλα μέ τή συγκατάθεση τοῦ ἀνθρώπου πού γέρεσε φιλοσοφώντας μαζί μου καί ὁρίστηκε ἀπό μένα ἀρχηγός τῶν συναγωγῶν μου στή φιλοσοφία. Τήν προίκα γιά τήν κόρη, ὅταν φτάσει σέ ἡλικία, νά τήν ἐξαγοράσουν ὁ Ἀμυνόμαχος καί ὁ Τιμοκράτης, ἀφοῦ πάρουν τή γνώμη τοῦ Ἐρμαρχου, ἀπό τήν περιουσία μου ὅσο σηκώνει ἡ κατάσταση τῆς.

Νά φροντίσουν επίσης καί γιά τόν Νικάνορα, ὅπως τὸ Ξεῖνα καί ὁ Ἰδίας, ὥστε οἱ φιλόσοφοι πού παραστάθηναι μέ τήν περιοχή τους, ὅταν εἶχα ἀνάγκη καί μοῦ ἔδειξαν τή μεγαλύτερη ἀφοσίωση καί μὴ στερεθοῦν τίποτε ἀπ' ὅσα χρειάζονται, ὅσο τὸ ἐπιτρέξουν τὰ μέσα μας. Ὅλα μου τὰ βιβλία νά τὰ δώσουν στόν Ἐρμαρχο. Ἄν ὅμως γίνω τίποτε ἀπὸ τ' ἀνθρώπινα στόν Ἐρμαρχο, πρῶτοφ μεγαλώσουν τὰ παιδιά τοῦ Μητροδώρου, ὁ Ἀμυνόμαχος καί ὁ Τιμοκράτης νά δώσουν ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα πού ἔμηναι γιά νά μὴν τοῦς λείψω ὅσο εἶναι δυνατὸ τίποτε ἀπ' ὅσα χρειάζονται, μέ τήν προσιτάθησιν πῶς θά δείχνουν καλὴ διαγωγή. Νά φροντίσουν ἐπίσης γιά ὅλα τὰ ἄλλα, ὥστε νά γίνεταί το καθένα ὅσο μπορεῖ σύμφωνα μ' ἑκάστη πού ὄρεσα. Ἀφ' ἡμῶν ἐλευθέρους τοῦς δούλους μου Μύν, Νικία, Λύκιωνα. Δίνω ἐπίσης τήν ἐλευθερία στή Φαίδρο (Διωγ. Λαέρτ., X 16—21).

ΟΝΟΜΑΤΑ ΚΑΙ ΛΕΞΕΙΣ

* Ἀθήνα, πολλά, πλοῖα καί ἀνδρῆ παροψυλάσασα πόλη στή νότια περσεία τῆς Θρόνης. Οἱ κάτοικοί της διαστρέφον οὐ χαροῖο καί χαροῖατες, ὅστε ἀβήριτες νά εἶναι προσβλητικῶς χραχτηρισμός, χωρίς ἄλλο γιὰτί ἡ πόλη ἔβγαλε μερικούς σημαντικοτάτους ἀνδρες, τόν Πρωταγόρα, τὸν Δημόκριτο, ὁκόμα καί τόν Ἀναξαρχο, πού τήρασαν τὸ διανοητικὸ πάλμα.

* Ἀναξαρχο, 318—289, τίραννος τῆς Συρακοσίας, ἀπὸ τοῦς βασιλεύοντες καί φονικότερους ἀρχηγούς καί μισοφρόνων, ἐπιστημολογῆσε ἀπὸ τήν ὀλιγαρχίαν, ἐπιστήμη τοῦς δημοκρατικούς καί κεραιόχρησε πάντο στή Σικελία. Τὸ 312 ἔβγαλε τὴ θεαματικὴ ἀπόβαση στή Ἀφρική. Παντρεύτηκε μὴ περσιόπαστα ἀπὸ τὸ σπίτι τῶν Προξένων καί πάντρεψε τήν κόρη του μέ τόν Πάρο. Γήσια φύση τίμωτου, πού σέ δεξιότητα καί ἐπιλοδοτήσια συναγωνίστηκε τοῦς πού ἠγματομένους Διόδωρου. Τὸν φαρμάκωσαν ἴσως ἔθρονος του.

* Ἀγγλικὴ ἑπαινώσιση δέσπερη, ἡ ἐπανόσταση τοῦ 1688, πού ἔδωκε ὀριστικὰ τοῦς Σπουδαστὸν καί ἔφερε τὸν Γουλιέλμο τῆς Ὀρανίας στόν ἀγγλικὸ θρόνον. Ἀντίθετα στήν ἐπανάσταση καί οἰκογενειακώτατη ἐπανάσταση τοῦ Κρόμβελ (τοῦ 1648), ἡ δέσπερη ἑπαινώσιση ἔγινε μὴ συνεννόηση καί συμβιβασμὸ τῶν συντηρητικῶν καί τῶν φιλελευθέρων. Διατήρησαν τὸ βασιλεῖα καί τὰ μεγάλα χτῆματα.

Ἀγνοητικισμός, ἡ ἄποψη πῶς δὲν μποροῦμε νά γνωρίζουμε τὸ ἀληθινὸ ἔν, τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι καί ἠγνοητικότερα εἶναι πραγματικώτατα. Ἀγνοεῖται τὴ μετρωσιμὴ στήν ἐν-

νοια τοῦ καντεννοῦ κριτικισμοῦ εἶτε τοῦ ὀρισμοῦ.

* Ἄδης, 1) Θεὸς τοῦ κάτω κόσμου, πού λέγεται καί Πλοῦτων. Στὸ βασίλειό του ἡ ζωὴ εἶναι χωρίς φῶς καί χροῖά. 2) Ὁ ἴδιος ὁ κάτω κόσμος, χῶρος κάτω ἀπὸ τὴ γῆ, πού τὸν φαντάζονται γιά κατοικία τῶν περσιμένων.

* Ἀδολοχίαν, πολυλογία, φλυαρία, χροῖωσιμόνα.

* Ἄετος, δολοφόνος τοῦ Ιου π. X, αἰώνα. Ἐκανε σόννην τοῦ παλαιότερου (ἀπὸ τὸ θεόφραστο καί ἔδω) ὀλοκῶ μέ τήν ἐπιγραφὴ: «Συναγωγὴ τῶν ἀριστοκόνων». Ἀπ' αὐτὴ πύρρασαν οἱ δὲο σοφίζόμενοι ἐπιστομὸς τοῦ Βεντυσιλοῦταρχου καί τοῦ Σωφιστοῦ. Περσ. T. N., σ. 7.

* Ἀθήνας, λόγος τοῦ δού μ. X, αἰώνα, ἀπὸ τῆ Νεώκρατη τῆς Ἀγύπτου, συγγραφέας τοῦ δευτέρου πλοῖου καί πρῶτου βίου. «Ἐπιλοδοχῆσαι», εἰ τὸ βιβλίον. Ἐπειὸς ἦν ἐπιμὴ μέ ἀριστικῶς συντηρητικῶς καί παρολιγῶς εἶναι κατόπιμο γιά τίς ἄρθενας πληροφῶρις, περσιόπασ ἀπὸ χυμένου ἔργου, ἰδιαίτερα τῆς μίσσης καί τῆς νέος κομωδεας, μέ στανδιολογική διάθεση.

Ἀλλοιῶς πόλεες, αἰολεῖς, συνολικὸ ὄνομα γιά τοῦς Ἑλληνας πού δὲν εἶναι ὀριστικῶς εἶναι ἰσους. Στούς ἱστορικούς χρόνους κατοικοῦν περσιὸ νόρεια νησιὰ τοῦ Ἀγῶνος καί τὰ βορειαδοτικὰ περσῶλια τῆς Μ. Ἀσίας. Κέντρο ἡ Ἀλόδος καί Μῆτις δὲο πόλεις: Μυτιλήνη καί Μῆθυνα. Ἀναστὴ ἀριστοκρατία μέ ἱσρητικὸ κοινωνικὸς ἄρθεος. Οἱ δὲο κομῆτες Ἀλκίνοος καί Σαρπῶ εἶναι ἀριστοκράτες.

* Ἀλέξανδρος Ἀρροδιουῦς, γένος σπῆ

200 μ. Χ., από την 'Αρροδιούδα της Καρίας, παρατηρητικός, διάλογος σχολαστικός του 'Αριστοτέλη. Φίλος με μεγάλο βαθμό καταφέροντι να παρουσιάσει τον πραγματικό 'Αριστοτέλη, χωρίς να ξεδιπλώνει προσωπικές αντιλήψεις Σπύθραν έφθονον ύμνον· κατά τον σε άριστοταίς έργα. 'Αλέξανδρος ο Μέγιστος, 356-323, γιος του βασιλέα της Μακεδονίας Φίλιππου και της 'Οκταμείδας, θυγατέρα του βασιλέα των Μακεδόνων της 'Ηπειρου. 'Από τα καταληκτικότερα πρόσωπα της ιστορίας, περίφημος πολεμιστής και κατακτητής διακρίνεται στη μάχη της Χαλκιδόνος 336, βασιλέας του 336, έπικρατίας στην 'Ασία 334, κέρως του παρθικού κράτους 331, άλλαγή του χαρακτήρου, άπαιχτη γιά προσέκλιση και έλκεται, γιος του 'Αμμωνα, σόνος του Φιλίππου και Παρναβιανού 330, Κλείτου 328, Καλλισθένη 321, θάνατος 'Ηρακλείου 320, πολυδάσκαλη ηγεία. 'Αρμένιος ο 'Ερμείου, νεοαποικιστής του 5ου μ. Χ. αιώνα, μαθητής του Πρόκλου και δάσκαλος του δορυφόρου, Σιμπλίσιου, 'Ολίμπουδου, που στον μέρες τους ο 'Ιουστινιανός έδωσε τις φιλοσοφικές σχολές στην 'Α. 'Ο καταστάρας των 'Ερμείων είναι σημαντικό γινόμενος λόγιος κα'ό θίως με τον άδελφου του 'Ηλιόδωρου σάββατος άρχιτης της 'Αλεξανδρινής Σχολής, κλάδος της Νεοπλατωνικής. Τα ιδιοκτησιαί του στον 'Αριστοτέλη διαβήματα καλός. Μία στη φιλοσοφία της έποχής φιλοσοφία νεοπλατωνική, πιστεύει στο λογικό και άπόκρυψε τις δεισιδαιμονίες και το θεολογικό μυθιστόρητο. 'Ανώνυμος ο 'Αβδηρής στήγρονος του Μ. 'Αλεξανδρου, από τους λόγιους που τον ένωλόθησαν στην έκπαίδευσή και από τους τίσιος που άρχισαν να πλάθουν οι διάλογους νεοπλου. 'Αβδηρής και σάββατος του Αμμόκρου μεταβίβεται ο έπίθετο κόλακος του 'Αλεξανδρου, που από πίσω τον καρδιόει. Δέ λέγεται κυνέτη σταθερό κρητίου. 'Όλα που βλάπτουν ή άδωκεν ελ-

λυσι από σε σπυρογραφία και σάν δου νιώθουμε από όφειρο ή στην τρέλλα. 'Ετσι ή σπύρτης της συμπεριφοράς μας κινούνται άδιάρθρη. 'Ανώνυμος 'Εκπαίδης, παρόμοιος άντι-λόγος. 'Ανώνυμος Καρίστους, φιλόλογος συγγραφέας του 5ου μ.Χ. αιώνα. Στά δου κυριότερα έργα του «Βίος φιλοσόφων» και «Ιστορία ύμνων-μήσαν», έδωσε χαραχρηματικούς αναλύσεις φιλοσόφων και ιστορικών προσώπων, που είχαν μεγάλη έπίδραση και τά ίχνη τους τα βέλτοισμα σε διαφορετικούς συγγραφείς. Της προσωπικότητας του έφερε στο φως ο Williamowitz με τη μελέτη του 'Αντιγόνης ο Κορνήσιος» (1881). 'Απόκλειος ο Σπυρίτης ή άπί τον 'Ομόνηνη, άρχαια πόλη της Σαοίας, από την 'Ασία, γυναίκα του Σέλευκου του Μεγαίους, περίφημη γιά τα λιβάνια και την κτηνοτροφία της. Σ' αυτό έφερε ο Σέλευκος του 500 έλάμνιες του. 'Απριουίλιος, άπαιρος καλός, χωρίς κλασικισμός, ρωμαίος. 'Απολλόδορος 'Αθηναίος, βραβεύτος λόγιος των έλληνιστικών χρόνων, γεννηθείς γύρω στο 180 π. Χ., γινόμενος κυρία με τα «Χρονικά» του σε ή Ελλάδα, κατάλογο δηλ. από χρονολογίες γραμμένες σε ιερώνων τριμετρη. 'Αρχιτας από τα Τρωικά (1184) κα' έρπαινα άς το 144 μ.Χ. 'Έδωκε χρονολογίες 1040 χρόνων γιά γρασιότα πολιτικά, λογοτεχνικά και φιλοσοφικά. Οι κύριες, συνηγμένες με άκριβεια, χρησιμοποιήσαν από τότε σε βάση για τη χρονολογική τοποθέτηση. Τ' άκομεινεία τα μέγερη ο F. Jacoby : 'Απολλοδός Chronik », 1902, ο ίσιος που έδωσε τη πρότερη σκόληση ύποαπαμάνου Διέλιου ιστορικού. 'Απολλώνιος ο Τραπεζεύς, νεοπλατωνικός, θεολόγος και θαυματουργός του 1ου μ. Χ. αιώνα. Παρουσιάζεται από μεταφράσεις του Πυθαγόρου, κήρυκας καθαρότητας θρησκείας και υπηρότερης ήθους. Γόρως την άνοικτορία από μέγος και θαυματουργός. Τη σις-ό-

μην βιογραφία του την έγραψε ο Φιλόσοφος κατά παραγγελία της 'Ιουλίας Δόνας, σιςίγιος του άνοικτόρου Σεκστίου Σέρβου (198-211 μ.Χ.). 'Αποροδώνσιος, άνοικίβιστος με τη γιορτή του Διόνυσου, άνθρακος χωρίς γούστο. 'Ασκόκοντα, έννοείται τοις φιλοσόφους, δάσκαλος των φιλοσόφων, λατ. placita. 'Ασκή ύπερβολή σηματική και κτηνοκαπία στην πολεμική τέχνη και στη δικαιοσύνη, άνανόγητος και ζητίσιος να μοναχισμός ή άριστοκρατία, κ. έρπαιρος. 'Αρσενίλης, 384-393, από τα Σπύγερη της Χαλκιδονής, ίσιος από καταγωγή, γιος του γιορτού της μακεδονικής αλής. 'Ηδη 18 χρόνια στην 'Αθήνα μ' έρπειν έπισκοπία χρόνια κοντά στον Πλάτωνα, άνοικτοστεινές γιά τη διαδοχή ή-στέρα από το θάνατο του δάσκαλου, έφυγε μαζί με τον Σενεκράτη στον 'Ερμεία, τον σάμνα του 'Ατρώνα και το 312 κλήρωσε στην πόλη της 'Ηλλίας ο άδελφός του από Μ. 'Αλεξανδρου. Τό 300 γόρως στην 'Αθήνα, έθρασε τη Σχολή του, το Αίκοιο, με έργατα τα περίφηρα 'Ακροματιαί του. 'Ο άδελφος μετά τον Πλάτωνα έβελτιστής φιλόσοφος, όχι στον ίδιο βαθμό πηγάτος, ηρηλατικότερος όμως και θεοκρίτος, άνω από τους μεγαλόκτιστους σοφούς, που γινόμενος ο κόμωος. 'Αριστοτέλης ο Βυζάντιος, 202-182, ο διάσημος γραμματικός, έκπαίδευστος και κρητίτος, ποιητικός της 'Αλεξανδρινής Βιβλιοθήκης, έκδοτής και σχολαστικός ύπερβολή ποιητής 'Ομηρου, λιμάνιος, τραγικός, άρχαιος σχολής γραμματικός, που έχε μεγάλη επίδραση. 'Αρίστης ο Κείος, περιπατητικός, σχολαστικός του Άσκουου στο τέλος του 3ου αιώνα. Τ. Ν. α. 362 296. Αρχιθάμνος, βασιλέας της Σαοίας, άρχιτης της κρητικής πόρολης στην 'Αττική κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο (431). Αστία μυστήρια, άντίθετα από ά-γροτικό, άσπια ή κατ' ίστυ άνοικτου, όπως άστια μυστήρια άν-

τιό. σία 'Ελεονία μυστήρια. 'Αττικός, Titus Pomponius Atticus, 109-32 μ.Χ., έκπαίσιτος και πολύ μορφωμένος Ρωμαίος. Τό έπίκομο το πύρος γιά την άπαιχτη του στην άπαιχτη πόροση, γνωστός σαν ιστοριογράφος, περιόδοτος σαν καλλιγράφος της ζωής, γιά τη στενή φιλία του με τον Κικέρωνα ιστορικόν οι έρπαινωτικές έπιστολές έννοια «Ad Atticum» και γιά τη ζωή του μες κληρονομία ή γιορμένη με θέρμη βιογραφία του άνω στον Κορνήλιο Μετάνια. 'Ασπίτης, ίσιος άντι άρπαιρος, που δέν άνιμος σε φρίδα. Φάραξ, φιλή, οίκογινέας, άνθρακος που ύποθετικά καταπονται από τον έ-διο πρόγνο. Βίσιος, σπαιός, από την Κρήτη της Τροίας, δάσκαλος του 3ου π. Χ. αιώνα, στήγρονος του Πλάτωνα, άρχιτης της Μίσης Σαοίας, δάσκαλος καλλών Ρωμαίων, σιςίγιος του περίφημου μεταρρομυστή Τρέβου Ραίχου (131). Βιογραφικός, μέγας του άπαιχτη ή-μφορικός, άντιστοιχεί στο Σπυρίτιου και κυρία στον 'Οκτώβριο. Βοήδιος, ιστορικό πρόσωπο, γιος άρχιτου μες Ιωάνης φιλοσοφίας, έρπειν γύρω στο 560-490 μ.Χ. και έθρασε κτηνοτροφία θρησκεία, το Βοηδισμό, ή σπαιχτη δηλ άνοικτοστα. 'Όλα στον κόσμο είναι, κατά το Βοηδίο, κρητίτος έκτός του ίσιος, της σπαιχτης πόροσης, που γ' άπό ύπερβολή κα είναι άδωκενα κρητίτος κλά. Γαλιήνος Κλαύδιος, 131-201 μ.Χ., ο περίφημος γιορτός της άρχαιότητας, γεννηθείς στην Περγάμου και πύβαν στη Ρώμη γιορτός με Μ. Αόρβιλιου. 'Έρπειν πολλούς σάββατος άδωκενα γιορτός. Καταγίνε έκτός στη φιλοσοφία : 'Εκπαίδευστη έννοια «Περ' άντων κατ' την έπίθετο κλά». Γέλιος, Aulus Gellius, ρωμαίος άρχιτης και γραμματικός του 2ου

κής στην άρχή του βιβλίου κ. α. 117. Αυτός, λαός της Μ. Ασίας, προελληνικός, κατοικούσαν στη μισητή της δυτικής μεσοασιατικής παραλίας. Από τη Ασία παρυσόνα οι μεγάλοι έμποροι δρόμοι, που έπαιναν το λιγνίτη με τα ένδοξα της Ασίας. Ο μακρός ποταμός Παρταξίς έδινε χροιάς. Οι λαοί πλατισμένοι, άδειαν την έλληνική έπιδρομη κι οι βασιλεύδες τους, ιδιαίτερα ο αραβότατος γιά το πλοίο του Κροίσου (563-546), έθροισαν χώρας άς τόν Άλυ και τις έλληνικές πόλεις της Μ. Ασίας διακρίθηκε σά φιλώμασος και φιλέλλησος. Αυτό σημαίνει ο θρόνος γιά τή συνάντησιν του με το Σόλωνα, που χρονολογικά δέν είναι πιθανή.

Μακροβίος, Macrobius Theodosius, δογματικός λατινός λόγιος της άρχής του 5ου π. Χ. αιώνα. Από τή από κρηότερα έργα του, τό «Commentarium in somnium Scipionis» Υπόμνημα στο ένάντιον του Σκιπίωνα, στο γνωστό έργο του Κικέρωνα, είναι διάλογοι φιλοσοφικού άνωμασος ο σημαντική πρόσωπα της έποχής, τή «Saturnalia» ομιλομασικός διάλογοι, που περιέχει άξιόλογες κρίσεις γιά λογοτεχνική γρηγορία, ιδιαίτερα γιά τόν ποιητή Βεργίλιου.

Μανιχαιοί (βιβλία τών Νόμων τού από τή έργα βιβλίου τών Τεχνών, που περιέχει τή διδασκαλία του θεοκρατισμού και πολιτισμής ένδειξης του πολιτισμού τών άραβών (άραβών) της κοιλιάς του Γόγγυ. Ο θεοκρατισμός άραβος είναι τέρη πόν από το Χριστό είνοντα και το βιβλίο τών Νόμων συντάχθηκε γύρω στο 2ο π.Χ. αιώνα, σαν πολιτική κατά τή βοήθεισά. Άποδόθηκε από μυθικό πρόσωπο τού Μανώ, από τόν φανταστικόν γεννήτοχ τών άραβότατων και γύρω τόν Έβελιν τήν καθόδοσιν τού καταπλομού.

Μάξιμος Τέσσαρ, πλατωνικός φιλόσοφος τού 2ου π. Χ. αιώνα. Σόφισταν 41 λόγοι του πάνω σε κοινοτακά θέματα, βαρετή ερμηνεία, άν ή θεωρητική ζωή είναι ό-

νόστη από τήν πρακτική, άν οι στρατιώτες ή οι γεωργοί είναι χρησιμότεροι. Τόση πλατωνική ή θεωρητική, που προσηγορεύει τή «νοσηλοτανομά».

Μάρκος, Galius Marius, 150-86 π. Χ., περιβόητος ρωμαίος στρατηγός, από οικογένεια γεωργών, νηρέστη τή θάλα του Καίσορα Ιουλίου, τό 107 έλέγχθηκε πάτακος τών άναρχών του λαϊκού κόμματος, διακρίθηκε σά πολλούς πολέμους κι έξελέχθηκε σά μεγάλη πληγή του ρωμαίου λαού και τού σύγχρονου κόσμου, μαζί με τόν αντίπαλό του, τόν Ιούλιο Ξέσα.

Μαρούσιος, 377-352, βασιλεύς της Κασσίας, Ήρακλεινομάνος, τυπικά μέν υποτάχθηκε τώ Μ. Βασίλει. Με κρατησάσιν τήν Άλκυονασσά και τήν έγκυή άκριτολή της, επιτέλεσος με ίδιους κρείστος θεού του. Το 357 εισήλθε με τούς Άθηναίους και Βοήθους σ' άποστασόν τή νησιά Χίος, Ρόδος, Κως από τή σωμαχία τους. Μ' έλληνας καλλιτέχνες άρχισος τήν κατασκευή τού κτίριου του, που τόν συμπλήρωσε ή γυναικία κι άδελφή τή Άρτεμισία. Το Μουσείολό έγινε περίφημο κι έδωσε τή όνομα τού σά παρθένους ποικιλίας κτίριου. Μόδακος, περίφημος οικονομία που κυβερνήσος τή Φλακεντία κατά τό αιώνα τών μέσων και τήν άρχή τών νέων χρόνων. Μερικά από τή μάχη της, ιδιαίτερα ο Λαυρέντιος ο Μεγαλοκρητικός (1448-1499), προστάτισσος τού γρόμματος και τής είνχης γιά αυτό έχοντ τή όθση τους στην Άναγέννησος.

Μένανδρος, 343-293, ο σημαντικότερος ποιητής της Νέας κωμωδίας, γνήσιος άθηναίος, από κλειστοκυτία οικογένεια, πλούσια και πολιτιστική μορφωμένος, στήριχθος και ήλιος τού Έπικούρου. Με τήν φιλίασά του Γλυκού έγρας στή βίβλα του στήν Περαιά. Φιλώθηνιος, όσος ο Έπικούρος, δε άρχισος τή δεικναιτική πρόσηση του Προλεταρίου. Άσ' στή τήν άσσημύ γρηγοροσόν οι δίο, έλαχιστες λεπτομέρη κι αόρίνηση της Γλυ-

κίρα. Τόν γνωρίζονε καλύτερα από τή μίμησιν ή μεταφάσση των ρωμαίων κωμικών Πλάτου και Τερέντιου. Το 1907 όμοις αειγονικοί πάτακος έδωσαν διεθινά άποστασάματα από τής κωμωδίας του.

Μεταρρασίη, ύποθετική έπιστήμη, που έρευνά προβλήματα πέρα από τή φυσικά, τής πρώτης άρχής κι αίτίες όσων είναι και γίνονται. Φηγή από τή άποστασά προβλήσάματα και άποστασά προβλήσάματα.

Μητροκόμοι, 330-317, κομηναίους, ο έρχοτάτος έπικουρισός, ο πρώτος ύστερα από τόν Έπικούρο μαθηγόμενος, δεκαομά χρόνια μακρότερος από τόν ίδιον, πήθανε 53 χρόνων, όπτι χρόνια πριν από κείνον. Στόν Κρησ τών τριών σχεδόν ίσα με τόν Έπικούρο.

Μητροφον, στήν Άθήνα ο νός της Κυβέλης, κοινά στο Βουλιετήριο, χρυσάιος σάν άρχείο, όπου έλάγαν τή δημόσια έγγραφα κλπ.

Μίλας, μυθικός βασιλεύς της Φρυγίας. Ο Διόνυσος έπιπέροσος τήν έγγή του δε τι κάνει να γίνεται χρυσάρι, όσος και ο φυγί του. Ύστερα από έπίμωμο κτηνητό κίνας τό Σελήνη, που τό άποκαλύπτει το μεγάλο μυθικό: νά μη γεννηθείς είναι το καλύτερο, μά που γεννηθείς να πείθοντα μά άρα άρχισος, το δεύτερο άνατά.

Μίλασος, ο πρώτος θεός τού ήλιου, ο ήλιετός ήλιος, και ή καρδιά του διαδόθηκε κι άπόχρησος άραβος στή φυσική αστρονομία.

Μίλατος, κοινά μεγαλοπόλη, στή νησιά Μακροσία, στήν έκδοσή του Μαλαιάνου, μητροπόλη τών ιωνεών άποικιών. Άποικιστής τών 11ο αιώνα από τούς Έλλάτες, έγινε μεγάλο εμπορικό λιμάνι τής Ασίας προς τή άση, σμηντική βιομηχανία, ιδιαίτερα ιρανήσικη. Ύστερα από τήν τυραννίδα, από τέλος τού 1ου αιώνα, έγινε δημοκρατία μεγαλεπόλησ, βιομηχανία κι έμπορικό, όνομαστική γιά τόν πλοίοσ, τήν παρτέλεια και γιά τό μεγάλο πληθόσος. Έγρασε 80 άποικίες, ιδιαίτερα στήν Πόν-

το. Μίνα της άσσημής και λεπτότερων ήθών.

Μίμος, παρυσόνα από ζαχαρές σκαγής της καθημερινής ζωής. Στους κλασσικούς χρόνους όνομαστικό είναι οι σκαλιού μίμοι, ιδιαίτερα τού Σόφωνα από τή Σαμακόσα, που έλαρας γ. 420. Το είδος έγινε άσσημύ και παρυσότατος με διάφορες μορφές. Οι μιμηταδοί τού Ηρόδοτου, γ. 450 π. Χ., είναι στήσιμα σκαγής ή μίμησιν διαλόγων. Όρσομένα είδύλλια τού έθροισμα μίμουσιν σ' αυτό τό είδος, όσο και μερικές έπιστολάς τού Άλκιάρωνα.

Μισθοφόροι, έπεισαν άπαισίο ρόλο στή ζωή τού άνθρώπου. Στους μεγάλους πολέμους είναι πολύ κοινά ο μίνδυνος, ο έθνικός στρατός να καταστήσει προσωπικός, κινητός τολμηρο άρχισος, με τή ένδοξη όρσομένα κίσιον και με συνείσασ άναστασάσος και καταπλομού. Οι άναστασάσος πύλα δίνουν άνθρώπινο ήλιος στους στρατοκράτες. Αυτό έγινε αισθητό κατά τόν Πάλ, πόλιμα και στο τέλος του. Μ' αυτό τό μέσον επιβλήθηκαν οι τέτανοι Διονύσιος, Ίάσιον, Άγαθοκλής, τό 18ο κι οι Διόδοχοι. Οι μισθοφόροι έγιναν τρομαρή πληγή στην Έλλάδα και σά μεγαλειότητα άκόμα κίσιμα στή Ρώμη. Ο άρχισος πολεμιστών δολοκλήτες κρησός στο στρατό, έπίσια και άνθρώπινο σά προμηθευτόν τού χροσάμα γιά να κίσιον στήσι από μισθοφόρους.

Μοίρα, όνομαστική μερίζει τό καλό και τό κακό, περισσότερο το κακό, άρα από αυτό πλεονάζει στήν κίσιμα.

Μονάδες, μοναδολογία, θεωρία του Leibnitz κίς τό πύν είναι κομωμένο από άτάξος ομαμιακή, νοσημική, περιποδοτή ή λήγοταρος σσημωθής οσείας, που τής είλα με τήν έλληνική λέξη μονάδες. Οι μονάδες ένεργησόν σαν παραστασις. Ο θεός είναι άρχισος μονάδος. Όλες οι άλλες μονάδες είναι άνωποφιλίας της. Από αυτό μεν φαίνεται σά όσος είναι σίμα από μονάδες. Μονωσός, ή θεωρία κίς ή πραγμα-

ικαίωμα είναι άνιαία, άδική είτε πνευματική στην οδία της, ή και το περισσότερο, κ. σ. 52.

Μερονόμος, άθρησκος, στρατηγός, που προσέλασε ως σύμβουλο της άθρησκείας άδικος γέρο από 455 π.Χ. Στη μάχη της Πλάταιας είναι κ.Χ. με την Αριστέϊδη άρχηγός του άθρησκικού στρατού. Αριστοκράτης από καταγωγή έγινε ήγέτης του δήμου. Μόλι με τον έλεγχο έπίσης στρατηγός Τοκείδη διόλεψαν γιά την έθραυσία της δημοκρατίας στο άιστερικό και της άθρησκείας λογής είχε στρατός. Η νίκη του κατά των Θρησίων στο Οινόματα, το 457, σημείωνε το άθρησκικό σημείο που έφτανε ή άθρησκική δύναμη, νεοπλατικό γιά τις νεότερες γενιές.

Μυσία, λαός της Μ. Ασίας, συγγενικός με τους Θρακούς και τους Φρύγες, ινδοευρωπαϊκοί πιθανότατα. Η Μυσία από το βορειότερο τμήμα της δυτικής Μ. Ασίας, που βρίσκεται από την Πρωσσίδα, ών Έλλησποντο και το Αγαίο. Σάβητη είναι ο (Μύσιος) Όλύμπος, ο ιερατικός ποταμός Γρανικός. Το παράλι της, άγρότερα και το άιστερικό, γιάσκον από Έλληνες πόλεις, γιάσκον ών Περαση οι Μυσία έαθησαν να κείρα από τους Έλληνες μισοκούς της Μ. Ασίας.

Μυστικισμός, γιάλ. μυστικισμός, γέρμ. Mystik, από το ελληνικό μυστικός, κρυφός, άπόκρυφος, ίσως από το ρήμα μυσ-σραλό το μύησι. Κάθε τι που έχει σχέση με το μυστήριο και τις τελείες, «άδρα μυστικιστής» Αριστοτ., Βίβλ. 314. Όρος φιλοσοφικός: γνώση άποκτημένη με άπόκρυφο μέσο, άποκρυφικό από το συνήθεο (άπόκρυψη, λογική). Έκτενονομία με το θείο ο έκτενομη κατάσταση. Στην οδία άποκρυφική έξοτική διδασκαλία με λογισμό προς μυστήρια στο άπαρανόητο, στο θείο, το άπόλυτο και άπειρο.

Νεοθρησκείες, ποή κρατική αρβή από νόρμους, είδος φυτώσ άν κλάδα. Γέτοια αρβή (θέσους) αρβήσων άσοι έπαμην μίρος

στις θρησκείες τελείες. Μα το ρήβ άνομο άν έσαν τον άρρησση. Γι' αυτό έλεγαν: Πολλοί ναοθρησκείας, λίκυ βίος. Η φράση σση ο. 249 φίλα να κεί: άκκανία του γλάκο νερό παρά μυστικό λάτρη του Πλάτωνος. Νεοθρησκείες ή αντίληψη πιά όλα στον κόσμο γίνονται ασάματα και άσάματα με θρησκείες νόμους, από άσάτερη βίωσησ, χωρίς την άσάμη άπαρασκείων άνάμωσ.

Νίκαια, από το νίκω-νερός, μιστική τελεία, που έχει σκοπό ν' άνυθώσιν τους παρθένοσ και να στήσ βλάδι να παρθένοσ. Νέκωνα είναι την 11η ραμβία της Όθώσσης, άποσ ο Όδύσσης κερθεβαίν στον Άδη.

Νεοπλατωνισμός, μετλή πνευματική κίνηση, που άρχίζε προς το τέλος του 3ου αιώνα π.Χ. και προημιές από το τέλος των αρχαίων χρόνων. Είναι ή προσπάθεια να στήσων τάξη με τον ελληνικό θεολογισμό και τη διαλεκτική τις φαντασμοσικές της Άνατολής τις άλλες που γεννήθηκαν μέσα στο χόσ του άποκρυφικούσ άν χρόνων της Ρώμης. Έπώσ σέ μεν χόσων σάν τον Πλάτων άσάη τον έλεγχο της νόμης ή ελληνική έπιστήμη, στον Πορφύρο, τον Λέβιλο και οι άδρα νεοκούς άπαρασκείας γιάτα άπόλυτα ο έλεγχοσ ατόσ. Βασική τάση: μυστική ή έπατική γνώση του θρησκου όντος, τα όντα κείνον σάλα από το θρησκίο της άλη, φανταστική είδωσ της άλη, που στο βάθος ταύτίζεται με τη σάουλική ήθρησ.

Νεοευαγγελισμός, ή χαλάρωση καμ μισκόσ σός τελειότερες έλληνομικτικές και ρωμαϊκές χρόνους, γέννηση προηγώτασ ή άκόσως προς από τον ελληνικό άρθολογικό δόξαση. Οι Νεοευαγγελισμοί είναι στο βάθος θεολογία, δεικνύονται πλατωνικός, άριστοτελικός και στωικός είδος γιά θεό και ψυχή και κείκωνσ παρθένας άνάμωσ. Γιά να κείνον πιστεύωσ τις δόξασ τις, άνάμωσ στον Πυθαγόρα, γράφονσ προηγώτασ και τις άποδίδουσ στον

ίδιο ή σέ όνομασόςσ ποθαγόσμοσ της παλιάς έποχής Ο Ρ. Nigidius Figulus, φίλος του Κικέρωνος, ο Μοδρόσος, Άποκρίτοσ είναι οι γιάσσοτες νεοευαγγελισμοί, Τ Ν. 261.

Νικόλαος, στωικός, λίγυ γιάσόςσ σκωρήςτης του Έπίκορουσ. Νουμήτιος, αλώσσορ της έλληνοστικής έποχής, από την Αλάμειν, που έζησε το 2ο μ.Χ. αιώνα, είχε μεγάλη έκτίμηση στον καιρό του. Από τα έργα του άκόσσοτα σματα διατήρησαν ο Ψωμένης, ο Έσώβριος και άλλοι κείσοι. Είναι συθώμωσ σση φαντασμοσική της έποχής κεί άπόλυτα σέ νεοπλατωνικό και νουοπαγόσμοσ, με έπίδραση του Φίλωνος και των άνατολικών δόξασων.

Νεοκράτης, 326-314, γυλιανός, ο δεύτερος όπορ από τον Πλάτων σχολόχης της Άκαδημίας (τελοσπάντες χρόνια από το 339). Σωμικός ή έπιβλητικός δόξασός, όχι κακό κεραιόστος και κεραιόγινός.

Όν, άπαρμέντας της ίδιότητος από το κέρματα γίνονται σση γέννηση έννοια έν, το κέρμα από όν είναι θεοθρησκεί έννοια. Οι μεταφυσικοί ήμωσ έδωσαν ίδιότητη σημασία ο από και το φανταστική σάν σάν σάσια του κόσμου και πηγή γιά το αίσθητό όντα.

Όντολογία, το κεντρικό θέμα της μεταφυσικής, έξενά το όν καθάυτο, την άρχη, τη φύση και τη λειτουργία του.

Όσιωδόμοσ, το πίστο, το δικτικό μέρος του έλληνοσ νοσ. Σέ μισκοίσ μεγυλότερος κείσ, άκας στον Παρθένοσ, άνώμωσ στον άποκρυφόμοσ από τον καθάυτο σση άπό (όπου το άγλυμ), έμωσων άπόκρυφο δαιμότι, που το έλεγαν άπόλυτο και που κεραιότασ άν άποθήκη των θρησκείων του νοσ και της πολιτείας.

Όσκιμίες, οριμιατες, από το λαοοριμύσ-άμωσ, άριστοκρατικός λογικός στην πολιτεία.

Όσμοσική, σός από τελεί άδρια,

μυστικός τελείος της Έξουσιος άδριατος (άδριατα του άίστουσ Όρθολογισμός, κ. ρουνοκλαμός.

Πάθος = συναισθημα.

Παθεία, πνευματική καλλίεργα, έάπτηση ήθων, πολιτισμός.

Παλατινή άνθολογία, κείσια σάλογη από άρχαία ελληνικά έπιγράμματα, της μετελείας είδωσήςτης έποχής. Το όνομα το κέρσ από τη μεγάλη βιβλιοθήκη του Παλατινούσ της Γερμανίας (Παλατινική βιβλιοθήκη Χαλδελβαργίου), όπου φυλάσσονσ τα γερμανικά. Η σάλογη βεστιάσ από 1000 γέρμ. του 16ου Κοστωτινίου Κερλά ή. 125). Είναι φουέρσ από κομμοτηκέρματα, που έμωσων μόνο σά ελληνικά.

Παρακλήριση σκωκωμοί, αντίληψη του Σπινόζα προς ο ίδιος παγκόσμιος νόμος άίτιας τις σκωκωμίες και τις φυσικές λειτουργίες, που κείν σέ άντιστοιχία.

Παροίσοσ, σ. 204, έπαινο του Χριστούσνα φά το κεραιόβωσμοσ σάν κεραιόβη φαντασμολογία, τα σγηκέρματα σάν κείσσοτες πατέροσ της Έκκλησίας.

Πειρατές, Νέο έλεγαν ο άη την άρχαίοτητα. Στην Όδύσση ή πειρατική κεραιία σάν έπιγράμω. Σά προαθησκάο χρόνια κεραιός είναι οι Φωκίους, Τροχών, Κέρσ, άγρότασ πολύ έκτενονομοί ο Ατταλίο, Άκαρμέντες κεί. Χρησθήσαν τον καιρό της κεραιόσσης του άθρησκικού σάουλο. Κεραιή πληγή τον 1ο αιώνα π. Χ., μετά τη διδασκαλία του Μάρκωδου. Οι κεραιός έθρησκον τότε κείλυτο βασίλειο.

Πελαγονία, κείσ της παλιάς μεσογειακής φυλής, που πριν από τη μετακίνηση των Ίνδοευρωπαϊών, είχαν έπαλκωσ, από την Ίσπανία έως τον Κόστωσ (Βάσκι), Ίβηρος, Αίγυρος, Έξουσιος, κεραιόσνα από την Έλλάδα μετά την έγνοσίσσησ των Άχαιών και κέρμωσ τους έμωσων από κέρμωσ κη σέ, άσοσ από Αίθνα, Σάουλο κεί, άσοσ σάσωνσ άκόμω τον 6ο αιώνα.

Πήληπι οσεία, πεμπουσία, quinta essentia, το πέμπτο στοιχείο κατά των Άριστοτέλη, ο αέρας, το άνωτιμιο στη σειρά Λεπτότατο, όσμοσιπύκνιστο. Σε μεταγενέστερη έννοια: τό άριστο, τό παρτίνας σ' ένα κρίσμα. Πεντηκόντηρος, κ. πενεκονταρία. Πεντηκονταρία, τα 50 χρόνια από τό 480-430 π. Χ., άνωτερα στους Πελοποννησίους και τόν Πελοπονησιακό. Ή λαμπρότερη εποχή της Ελλάδας, ιδιαιτερία της Αθήνας. Ή έννοια βασταίει από τό Θεουσιδής, από τότε στην άρχή της ιστορίας του ανωτικόν περιγραφή τών πενήτην αιώων χρόνων. Πέπτοςος, καπνός από μολύβι ή άλλο μέταλλο, από τό φασφάναν ήσκαπύ και κυνηγού για να φυλαχτούν από τόν ήλιο. Τό φασφάναν οί όφθηβοί με τη χλωμίδα, όπως και οί κροστίτες τους Έσμηξ. Ο πέπτοςος είναι τό στήβαλο ή γυψόμασ της καλοκαίρας. Πέπτοςος, γιος του Πέλοπα και της Ίποδάμειας ή της Δίας, βασιλιάς της Τροάδος, καλύτερος της Αΐδως και παπός του Θηρέα, και παρνοίος για θεοσφρότατος και οσοφώτατος. Απώς ίδισαι τήν αίστηρή άνταστροφή από θεοσφρότων του Ίπποκρίτου. Πέπτοςος, μυθολογικός άρχηγός τών θεσμοκρατικών. Όταν τό 620 π. Χ. πήρε τήν άρχή πολλοί άριστοκράτες, όπως ή Σαπφά, ο Άλκαίος, Κρυμάν από τήν πόλη. Ή διοίκηση οί οί νόμοι τών έκαναν κατά στόν τύπο, ή άκμή τών τών 7ο και 6ο αιώνα πολλά χροστίαι σ' αΐών. Πέπτοςων, 427-447, από άριστοκρατική οίόσγένεια της Αθήνας, ο πατήρας τών άναβαίτες τό γένος τών σόνόδου, ή μάνα του από Ζωλόγη, ή και έξοχία φιλόσοφος στην πυθαγορική έννοια (σ. 53), από μονταρτυμένη μαρφή της θεολογίας, από σοφός από ήρπει τό μυστήρια της γης και τ' ούρανόν. Πέπτοςος από ίδέας, ασφάμοκτος στην έσφρασση. Ή αντιπαρακρατική όθση τών τών έσοχρόνιαι μετά τήν καταδίκη από Σωκράτη (509) και φγαίε από τήν Αθήνα και να ταξιδεύσει στις διάλογωσόμενες χύ-

ρες, ιδιαιτερα στην Κάτω Ίταλία. Σόν Τίραναι γυφώσος τούς Πυθαγόρασος και έκαναν ένα παρός στην αΐλιά του Διονύσιου Α'. Ίδρσσι τήν Άσσοδραία τό 887, έδανε έλλα δύο ταξίδια στή Σικελία, στην αΐλιά του νεώτερος Διονύσιου (367 και 361). Ή φιλοσοφία του είναι από βάθος πολιτική και ζητεί καθήκοντα διάλαχης διάλογος. Ση μάροφ έσφαρη ζήσι του είχε σημαντική έλλογή από τήν παρακολούθουαι στους διάλογους; νεανικός, μεταβατικός, όρμος ήλικίας, γεροπτικός. Οί τελευταίοι είναι φιλοσοφικοί.

Πέπτοςος, Τίτας Μακκιός Ριανός, 254-184 π. Χ., ο άβελόγότερος ρωμαίος ποιητής μαροβίαν. Οί 90 μαροβίαν τών είναι τα πρώτα άκάκια έσφα της ρωμαίικης λογοτεχνίας, από σούτην. Μμείτια, μεταφορικά, άνακατώνι έσφα της Νέας κομωδίας, από τόν μαρτό του άκάμιο στην Κιλία. Τα καμβίαι όμους στην άντίληψη του άποιδεου τού άκαροτέρου τού και δείχνει πολλές φορές προτύπουη δημοιωγικότητα. Ή έπιδραση του στη ρωμαίικη σπηνη, όπτερα στην έσφροσφή της Άναγέννησης, άμια και σ' ένα Σάλοσφο, είναι άξιοπρόσχητι.

Πλουάριος, από τό lat. plures = πολλοί, ή άντίληψη πώς ή πραγματικότητα συνισταται από πολλούς αΐώνομους όσους, από δέν έχουν συνολική ένότητα, αντίθετο του μονιου.

Πλουτώνιος, 205-270, ο εισηγητής του νεοπλατωνισμού. Σποδίσσας στην Άλεξάνδρεια. Προστατυώμενος από αυτοκράτορα Γαλιανόνη, έσπεζόσασε να ίδρύσει ιδιωτική πολιτική στην Καρπασία. Εβήνηται πρόση και άνεπιλεκτό μυαλό, δέν άμάρτα να έσπερσσει τις ψυχικές άνάγκες, από δημοιωγύθησαν κάπο από τήν κλαση της ρωμαίικης αυτοκρατορίας. Τρμβήται προς τις άνατολαίικς όδοσφαις και ζητεί να τις διναμολογισται τάχα με τόν έλληνικό όρθολογισμό, βρισται έσοχόστερο να τις προμοσισται από πλατωνικές άπόψεις. Σε ρεζική άντίθεση με τό

έλληνικό αίσθημα, υιάθει άποσπορφή στην έλλα. Ντρσφόντων από είχε όσημα. Σκενίται από τήν άπειρη, άνέγγυχη και ύσπερσομα θεότιμη και καταλήγει στην άκαίτητη να υνδοθει με στή. Ή γνωση με ο έφωρος σ' αΐτήν γίνεται σ' έσκαπική κατάσταση. Οί διασφρίες του, από τις μάζαρη ο καθήτης του Πορτίουος με τόν τίλο « Έννομίδες », είναι κριτρίμο και άξιοσφρόσφη μμείτια θεοσομωδης μεταμοσφίικης γραμμώνας με φράση και ποιήση.

Πολυάστριον, άτε Πολυάστριον, μακένος από βασιλικό γένος, άπόδολος στρατηγός του Μ. Άλεξάνδρου. Για τις σημαντικές ύπασοις του ο Άντιπατρος από τόν όρσο του ο άκασθητικα για τόν Κάσοστρον. Άκασθη δέν άνταρτυσται τήν άποσφαση του πατέρα του ή έννοιας της ύσοσφροσφή των ύσπερσοφ στρατη ύσοσφροσφή Άνατολίας Πελοπονησίου η Άνατόλιου, μάχίκαρη σ' έλλάσσο με τόν Π. Οί έλαρωχίικς κυβερνήσεις, από ο Άντιπατρος είχε έντασθησται στις έλληνικές πόλεις, τάχτησαν με τόν Κάσοστρον, από κούσας με τόν ήμιστο του Νικηόνορα της Μοναχία. Ο Πολυάστριον, για να προστατυμει τούς δημοκρατικούς, κούρε αΐώνομους τις έλληνικές πόλεις.

Ποσειδάωνιος, 145-51 π. Χ., γεννήθου στην Άπάμια και πήδων στη Ρόδο, από έλασται τήν σχολή από έλας έλασται ο Παναίτιος. Άνασφρασε μεγάλη διάδραξη και κοινωτική όρση. Σαί τόν άκοσση ο Κικέρων και ο Ποσειάιος. Με πλατύτατη κόρφαση, πολλόλασρος φιλόσοφος, φρεσιόσφη, μαθηματικός, άποτυνικός, γραμματός, ήδογρως και έπιδολογος ιστορικός. Σε όλα όμους φαντασισκόπος να έναι από νεύσος από συτήρηση στην παροδία του άνθρωπίνου μυαλό.

Πρόδολος ο Λυκιος, 410-485 π. Χ., κορυφαίος τών νεοπλατωνικών της Αθανάικης Σχολής, τό πρώτο του κρυφωμένο από τό σούσροσσο, από σκεπτικισται στην άρρατο νόμο. Ήρθε 20 χρόνια στην Ά-

θήνα και άκοσση τών όνομαστώ νεοπλατωνικό Σωμανό. Ο νεοπλατωνικός από πρώτοπό του γίνεται άποσκαπτική θεοσοφία και από έσφα του θεμελιώνεται ή σχολώνων. Σάφωκε σημαντικά μέρος από τα έσφα του, όστωμα από τό δημοκρίτικο και άνταρτυσσο μαροβίτικα από άνεπίστωη μυαλό, κ. Τ. Ν. ο. 894 κ.

Προμακτίκις (= προβλεπτικός) από τό βασιτυσάτα και ύσοβητικα πλάσμανα της έλλιν. γραμματίας. Γιος του τυτάνο Ίσκατο, τυτάνος ο Ίδιος, κλέβει τή φωνή, από τήν κροστίους κλειδιωσται ο Δίος, και τήν παραδία στους άνθρώπικους για να βοηθήσει τήν άνάπτυξη της Γ' από πήρε σημαντική όθση στην άνταρτυσση λογοτεχνίας.

Προμακτίκιος, όρος από καθήκοντα ή έσφαρη από τη συλλαγή τών Αποκασμοσίων τών Προμακτίκιων, από τόν Hermann Diels, κ. ο. 200.

Πύθια, ο σημαντικώστερος πόλη της Πελοπ., πάνω τόν Θεμιστό. Σαΐ τών τής πόλης ο ρωμαίικος στρατός με άρχηγόν τόν Αιμίλιο Παύλο τώσων από μακεδονικό τού βασιλιά Περσεία σ' έθνοτικη μάχη στις 22 Ιουνίου 168 π. Χ. Ή κατωσφροσφή στην Πύθια σήμανε τό τέλος του μακεδονικού βασιλείου.

Πύρρος ο Ήπειρώτης, γ. 307-272, βασιλιάς τών Μακεδόνων. Πόλο ώς υπερβήταται στις πελοποννησικές Πυθαγόρας. Ορκομύτικη πολιτιστική γίνεται κούσας της Μακεδονίας, δέχεται τήν προδίαση τών Τισανώνων, παρτά τήν Ίταλία με άπόδολο μισθοφορικό στρατό, άνταρτυσται να κίναι στή άσση ότι ο Άλεξάνδρος στή Άνατολή. Οί δύο νύσος τών στήν Κ. Ίταλία (280 και 279) δέν έσφαρη τό καθήκον άποιδέσσο. Παρτά στη Σικελία για να βοηθήσει τούς Έλληνες κατά τών Καρθηνίικων. Γυρτίει στην Ελλάδα και συνισταται οί έδομιαία από Άργος. Οί ευχολοιωστικοί του κούσταν από όσημα και χαλκισμοί στην Ελλάδα.

Πύρρονος ο Ήπειος, 260-270, ο άνομαστος σκεπτικιστής φιλόσοφος

Ἀκολουθήσει τὸν Ἀλέξανδρο στὴν ἑσπερατία καὶ τὸ ἔξοργισμα ποὺ εἶδε, τὸν ἔφεραν ἐπὶ σπηλαίωμα πᾶς δὴν ἐπέχει τίποτε ἀδυναμικὸν καὶ οὐστὸ, τίποτε τὸ πραγματικῶς ὄρατο, δικαίον, ἄδικο, ἅλα εἶναι ἄδραστον. Τὸ πρόνιμο εἶναι νὰ ἀποτίσῃται τὴν κρίσιν μας («ἐπιπλή»). Ὁ ἴδιος δὲν ἔγραψε. Τίς δολοφονεῖται καὶ οἱ ἀρχατοὶ τίς ἔφεραν ἀπὸ τοῦ μαθητῆ τοῦ Τιμωνα, κ. Τ. Ν. σ. 308 κτ.

Ρωσολογισμός, ἀπὸ τὸ λατ. ratio = λόγος, ἀδόκιμα μετάφρ. ἀρθολογισμός. Ὁ ὄρος ἔχει διάφορα ἐκδοχῆς. Στὸ βιβλίο αὐτὸ σημαίνει τὴν ἰσωνότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ βρεῖ τὸ σωστὸ μὲ τὸ λογικὸ, λογικὴ ἐκμεταίω ἀντίθετη πρὸς τὴ φυσικὴ.

Ρεαλισμός τῆς Ἰδέας, ἡ ἀντίληψη ἐπὶ μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας πᾶς ἀπὸ Ἰδέας, δηλ. οἱ γενετικὲς ἔνοιες, τὰ πανηγύδια, ἔχουν ἰσοπέδωση, εἶναι πραγματικότητες, οὐκ ἐκκεντρικὰ sans realia, ὅπως ἔλεγεσαν.

Σάρμα, τὸ μακρὸ δέντρο, ποὺ εἰσέρχεται ὁ Φίλιππος ἐπὶ βαρὰ ἀποβλήθη γάλλοι, εἶχε ὁμοιότητα περισσότερο μὲ τὸ δέντρο πολλῶν βαρβαρικῶν λαῶν, μῆκος γάρμα στὰ 4 μ., διάμετρο 0,05 μ., ἡ ἀκμή τῆς ὄσ. 0,10 μ. Ἡ οὐραία ἀποδείχθηκε φουσκώσασα ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ δέντρο, κυριώτερος δὲν αἰώνος, ὅπως ἐρεῖται πρὸς τὸ ρωμαϊκὸ εὐάντιο, ὅπως ἡ γάλλοι γὰρ πρὸς τὸ ρωμαϊκὸ λέγονται.

Σαυίτιος ἢ Σαυίτιος, ἄδης κολοσσικῆς, κατοικοῦντες στὴν Κόνη Ταλίας. Τὸν δο αἰῶνα ἀπέλυθησαν βουσίτερος, πᾶσαν τὴ μεγάλη ἐκτροπικὴ πόλη Καπὸν καὶ διεκδικήσαν ἀριετὸ καρὸ τὴν κερδογὰ τῆς Ταλίας μὲ τὸν Ρωμαϊκὸν.

Σεβήρος, Ἀλέξανδρος Μάρκος Αὐτοκράτορας, 292-295, ἀποκράτορας τῆς Ρώμης, ἀπὸ τῆς σαυίτικῆς δυναστείας, γιὰ τὸ πῶρον ἱερὰ καὶ ἀποκράτορας ἐπὶ Ἐτοιοβαλῆ ἢ Ἠλιωβαλῆ, ποὺ κορυβόλησε τὴ λατρεία τοῦ ἡλίου στὴ Ρώμη. Μεσοφωμῆτος καὶ μὲ καλὴ πρὸς τὸν ἄδην.

Σενέκας, Lucius Annaeus Seneca, 4 π.Χ.—85 μ.Χ., ρωμαῖος πολιτικὸς

καὶ φιλόσοφος. Γεννήθηκε στὴν Κόρθω τῆς Ἰταλίας, μεροπύθησε μὲ μῶσα ἐπὶ ἀντιφαστικὸ κλίμα τῆς ἀδυοτικῆς ἀποκράτορας καὶ ποιητικῆς στασιασμοῦ, μὲ πρότυπο τὸν Ποσειδῶνιο, πολιτάρχη, μὲ φραστικὴ ἰκανότητα. Παθολογικὸς τοῦ Νάρκω, λογικὸς ἀλλοῦς τὸν καρὸ τῆς βασιλείας του, ποὺ τὸν ἀπέλασε στὴν ἑλάνη του. Ἀπὸ τὴν πλοῖαση συγκρατήσε τὸ περιγραμνὴ σὺνδραμ ἀρετῆ: Διὰ λόγιοι ὁ 12 βιβλία (καρὸ πρὸνοιας, καρὸ ἀρετῆ, καρὸ γαλήνης τῆς ψυχῆς, παρεμεινῆσαι) καὶ 124 ἐπιστολαὶ ἀπὸ 30 βιβλία. Εἶκοθα μᾶς κοινότητας ποὺ πολεμῆς νὰ προσκομισθῆ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία στὴν ἰταλικαία μὲ φράσεις, ἀρετῆς ἐκδοχῆς καὶ ἐπιστολάων.

Σέξιος Ἐπιφωροῦς, γ. 200-250 μ. Χ., γυατὸς καὶ φιλόσοφος. Τὸ δόγμα Ἐπιφωροῦς ποὺ ἔχει ἀπὸ τὴν ἐπιφωρικὴ σχολὴ τὸν γυατῶν. Στὴ φιλοσοφία ἀντιπροσωπεύει τὸν κλασσικὸ σκεπτικισμὸ τῆς ἀρχαίας ἑλλάδας. Τὰ ἔργα του: Ἰπερσοῦνιο ἐπιφωροῦς (= σύνταξη σκεπτικῆς φιλοσοφίας) καὶ Ἰπερσ μαθηματικῆς (ἐναντικὸν ἐπὶ ἀντικειμενικὸν τὸν ἐναντικὸν μαθηματικῶν) εἶναι ἡ κυριώτερη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴ σκεπτικὴ φιλοσοφία καὶ γενετικῶς ἐρετῆ εἰδήσεων γιὰ τὴν ἀρχαία φιλοσοφία.

Σεργήσιος, δημοκρατικός, φίλος τοῦ Μένειου.

Σίλλιος Ἰλλοκροῦς ἄλλοιόφωτος, ποιήματα σκεπτικῆ, σ' ἔβιατο, ἔπεις αὐτὰ ποὺ ἔγραψε Ἰλιαν ὁ Φίλιππος, ὁ ἐπιφωροῦς. Κατ' ἐπίσταξη οἰκίους εἶναι τὸς σείχους τοῦ Σενοφῶντος, ποὺ ἐμπνεόντων τῆ θεολογία τοῦ Ὀμηροῦ καὶ τοῦ Ἠσίοδο. Ὁ Τιμὼν διαδόρη στους οἰκίους του μὲ τρέφο βάνωσιν οἰκίους τοῦς φιλόσοφους, ἐπεις ἀπὸ τὸ δασκαλὸ τοῦ Πέρσην.

Σιμплиκίος, ἀπὸ τοῦ νεοπλατωνικῆς τοῦ δοῦ μ. Χ. αἰῶνα, μαθητὴς τοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Ἀρμυνοῦ. Ὄταν ὁ Ἰουστινιανὸς τὸ 529 ἐπέλασε τὴν πλατωνικὴ σχολὴ τῆς Ἀθήνας, ὄμηκε τὴν κοινότητα τῆς καὶ ἀπαγόρευσε τὸ διδάσκων

φιλοσοφία, ὁ δασκαλὸς καὶ ὁ Σιμплиκίος μ' ἄλλους τέσσαρες ὁμοδόξους τοῦς ἰθνακίους φιλόσοφους, μετενεστῆσαν στὴν Πελοπόννησο. Ἀπὸ τὸν ἐξόλογο ἰστορηματικὸν στὴν Ἀριστοτελῆ. Σ' αὐτὸ παραθέσει τὸν ἀριστοτελικὸν ἀπὸ παλαιοῦ δυσκολοποιήσεως φιλόσοφους. Τὰ ἰστορηματικὰ του σὰ θεσμικὰ τοῦ Ἀριστοτελῆ ἔδωσαν καλὴν ἀποσπασματα ἀπὸ τοῦς Προσωκρατικῶν.

Σίτουρος, στυγνὸς ἰδρυτής καὶ πρῶτος βασιλεὺς τῆς Κορύνθου, ποτηροτόμος, ποὺ ἴδωκε θεοὺς καὶ τὸν θάνατον. Κορυθαδόξωτος στὴν Ἀθήναι καὶ σκεπτικῆ βαρὸ μᾶλλον καὶ νὰ ἀνεβῆται ἐπὶν κορυθὸ τοῦ βουνοῦ, ποὺ ποτὲς δὲν τὸ κατέβηκε, γιὰ τὴ μῶσα ἔφατε ἀεὶ, ἡ πέτρα κωλύειαν κῶμα μῶσα σὲ βροντικῆς (Ὀδοῦσσια ἐν 598).

Σκίση, σκεπτικισμὸς, κερτικὸς τρόπος, ποὺ βῆσε ἀρχὴ τὴν ἀμφιβολία. Παρουσιάζεται σὰν ἀντίθετος πρὸς δογματισμὸ, σὰν βῆθος ὄμως ἴσως νὰ σπῆσει τὸ κύρος τῆς γνώσεως γιὰ ν' ἀνοίξη τὸ δόγμα σὲ ἰσοσταθμικὴν ἀντικειμενικότητα. Μὲ λένεται γιὰ σκεπτικισμὸν ἢ Ἐπιφωροῦς ἐνοῦσθὸν τὴν ἱεράωκα καὶ τὴ σχολὴ του. Στὴ σκίση κλίμα καὶ ἡ Νία Ἀναδοκίαν τὸν Ἀρκεσίτωνα.

Σκίππος, μὲ τὸν Πραξιτέλη καὶ τὸν Αἰσώπο, ὁ διασημότερος γάλλικος καὶ ἀριστοτελικὸς τοῦ δοῦ αἰῶνα. Κατέβηκε νὰ παραστήσει τὸν πρόσωπο καὶ ἰδωκίταιρα σὰ μάτια τοῦ βασιλοῦ πᾶθος ποὺ ἔφατε τὴν ψυχὴ, παρεμεινῆμα ἢ Νυβία καὶ τὰ παιδιὰ τῆς.

Σόλων, 640-558, ὁ νομοθέτης τῆς Ἀθήνας, ἴσως ἀπὸ τοῦς ἐπὶ τὸς σφεύρας ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς ἀποκρυπτότερος ἀπὸ τὰ πρόσωπα νὰ δώσει ἐπὶ τὴ νομοθεσία του, σὲ νέο δηλαδὴ σύνταγμα, ἐπεις στίς ἀξίωσεις τοῦ δήμου. Θεσιφῶς ὁ Κροῖστος ἔγνε βασιλεὺς μῶλις τὸ 561, 2-3 χρόνια ἄνω ἀπὸ τὸ θένατο τοῦ Σόλωνος, ἡ κερτικὴ συνάντηση τὴν δοῦ ἀνδρῶν εἶναι μῶλλον θρηλικὸ παρὰ ἱστορικὸν πραγματικότητα.

Σουδίας, ὁ λεγοσώτατος, ποὺ γέφυρο τὸν 960 μ. Χ. ἔγραψε, χρησώμο

ποιήσαντα καλὸτερο ἄλιμ, ἐκκεντρικῶς λέξω, ποὺ εἶναι γὰρ μῶς σίμαρα ἀνεπίσταξη πηγὴ ἀπὸ κληρονομικῆς πᾶσης τῆς ἀρχαίας.

Σουρατικὸν, ὀρθολογικὴ ἐρημία καὶ διαπραγματικὸν τὸν κοινωνικῶν φαινομένων. Ἰσχυρότατος καὶ πολὺ μακρο γέρμα σὰ χρόνια τῆς ἀρετῆς, ποὺ ἀπολοσώσασα τὴ νίκη πάντο στὸς Πέρσας. Καρὸ τῆς ἀνεκκεντρικῆς τῆς τῆς ἑλληνικῆς καὶ μετὰ τὴν ἑρμηνεῖας τῆς σκεπτικῆς. Οἱ κερτικότεροι ἀντιπροσωπεύει τῆς ἑλλάδας: Πρωταγόρας, Σοκράτης, Πλάτωνος κ.ά.

Σταβίλιος Ἰωάννης, ἀπὸ τὴν μακεδονικὴ πόλη Σκόβη, λόγιος τοῦ δοῦ μ.Χ. αἰῶνα. Γιὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ γυοῦ του ἔδωκε ἀνέπνομα ἀπὸ 600 φιλοσοφικῶν συγγραμμάτων τὸν τίτλο «Ἀνθολογικόν». Τὸ ἔργο αὐτὸ ἔχει κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος καὶ εἶναι πολὺτιμος γιὰ τὴ γνώση τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας. Ἀπ' τὸ μεσαιῶνα καὶ ἔδωκε διασφῆρος σὲ δοῦ: «Ἐκλογῆς» καὶ «Ἀνθολογία».

Σταβίλιος ἀποκατάσταμα μόνο ἀπὸ ἑθνακίους.

Σταβίλιος, 63 π.Χ.—19 μ.Χ., ὁ περίφωτος γεωγράφος τὸν χρόνον τοῦ Ἀβδουσοῦ. Τὸ ἔργο του, σὲ 17 βιβλία, σὺνθεσε σκεπτικὸν δόγμα. Ὅσα ὁ ἴδιος δὲν εἶδε μὲ τὰ μάτια, τὰ παίρει ἀπὸ ἀξιόπιστος πηγῶν. Ματὶ μὲ τὴς γεωγραφικῶς ἔδωκε πᾶθος πληροφορίας ἰστορικῶς, μαθηματικῶς, ἱταλικῶς, μὲ ἔιση τῆς στατικῆς φιλοσοφίας, ποὺ ἐπιβλήθησε μὲ τὸν Ἀβδουσοῦ, ποὺ ἐπιβλήθησε μὲ τὸν Ἀβδουσοῦ.

Σταβίλιος, τὸ ν' ἀνεκκεντρικὸν κερτικὸν δόγματος ὄλησεως γυοῦ νὰ σκεπτικῆ γιὰ τὴ ἀντικειμενικὴ. Κυριώτερος γιὰ τὸ ἀνεκκεντρικὸν ἀπὸ θεοστικῆς στὴ σκεπτικὴ χρόνια τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Σταβίλιος δεύτερη, σκεπτικισμὸς μεροκίον πόλιμα μὲ τὸς Ἀθηναίους, γ. 317 π.Χ. ὕστερ ἀπὸ τὴν παράληψη τῆς βασιλικῆς ἡγεμονίας τῆς Σπαρτης, οἱ Ἀθηναῖοι κερτικῶσασα νὰ συσταθῆσθαι μὲ τὴ Σία, Μυτιλήνη, Ρόδος, Βοσῶν, ἀπὸ μῶσας ὄσων τῆς ἀιταχόσασα ἄλιμτος τῶν, καὶ ἐπειδὴ οἱ πόλιες ἔχσαν ἀνίκαξη

ἀπὸ τὴν προσωπία τους μερὸς στὴς μοναχίες ποὺ ἄρχισαν νὰ θεμελιωνοῦν (Μακισίον, Ἰάσον, Φίλιππος τῆς Μακεδονίας).

Συμμάχος ὁ Βοσπορίτης ἢ Βοσποροθένης (τοῦ Κιναδίου Βόσπορος ἐπὶ βόρειοις τῆς Μ. Ἐλλάδος τῆς σταίας, μαθητὴς τοῦ Ζήναια, σύγχρονος τοῦ Χριστιανοῦ, σύμβουλος τοῦ μεταρρυθμιστοῦ βασιλέως τῆς Σαύρας Κλεομένη (236-219). Τὸ ἔργον αὐτοῦ «Περὶ Ἀσκανιακῆς καλλιτέχνης καὶ «Περὶ Ἀσκαρίων καὶ Σακάρτων» παρουσιάζουν τὴν νομοθεσίαν τοῦ Ἀσκαρίων καὶ τὴν πολιτείαν τῆς Σαύρας, παρουσιάζουσιν ἐπὶ μεταρρυθμιστικὰ σχέδια τοῦ βασιλέως. Ἡ πολιτεία τῶν Σακάρτων, ἢ νομοθεσία τοῦ Ἀσκαρίων, εἶπεν τὴν γνώμην ὁ κώδικος νόμων, ὅπως καὶ μετὰ μέρους κατασκευασμένη τοῦ Στραίου.

Στάλιος, ἑκατονταετηρὸς τοῦ σταλῆ-μελέτη, σταλίο-μορὴ μελέτη, σημαίνει ἑκατονταετηρῶν. Ὅμοια γίνονται μὲ ὅλα τὰ ὀνόματα συγγράμματα, ὁ ἑκατονταετηρὸς τοῦ Ἐπικουρου, ποὺ τίς ἔλασεν ὁ Λαέρτιος, ἀνὰ γινώσκων ἀπὸ τέτοιου περιθωριακῆς σημασίας, χρησίμως πολλὰ φέρει γὰ τὴν κληρονομίαν ποὺ δίνουν.

Στασιότατος, δοξολογία καὶ ἱστορικός πρῶτος μισοῦ τοῦ 2ου π. Χ. αἰώνος, πιθανόντως ἀπὸ τὸν Κασπιδὸν τῆς Ν. Ἀσκαρίας.

Στασιος Ἀλεξανδρεὺς, ἀξιόλογος ἱστορικός τῆς φιλοσοφίας, ποὺ ἔγραψε ἀντίμαχον ἐπὶ 200-170. Τὸ ἔργον του εὐδοκῶν φιλοδόκῶν διαβίβηται πολὺ καὶ χρησιμώτατον γὰρ τὴν διὰ Λαέρτιου. Ὁ κατηγοροῦς ὅμοιος τοῦ Ἐπικουρου (δ Δ., Χ 4) εἶναι ὁ κώδικος Στάσιου, δόκιμος τοῦ Σενέκας γ. 18-20 π. Χ.

Ταυρομένον, Ταυρομένη, ἑλλ. πόλις ἐπὶ ἱοανατολικῆς πελοπόννησος τῆς Σαυρίας, ἱερῶν τῆς 296 π. Χ., ἐπὶ ἀρχαίᾳ τοποθεσίᾳ, ὀνομαστὴ γὰρ τῆς θεῆς καὶ γὰρ τὸ θεῖο τῆς Πίλως, ὁ σκοπὸς τῆς ἐνεργείας, σκοπὸς τῆς ζωῆς. Μὲ τὴν ἰσχίαν ἢ ἐκφυρσὴν περὶ τέλους ἄρχισεν καὶ σημαίνει τὸ σκοπὸν ποὺ ζήτησεν ἐπὶ ζωῆς, τὸ θῆστο ἀγαθόν. Τὴν ἐν-

νοια ἀκόσμως ὁ Κικίριον μὲ τὸ δεξιόμαχον, ποὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ ἀντικείμενον ἀγαθόν, τὸ summum bonum. Τίτος, πόλις τῆς Ἰωνίας μὲ λιμένα ἀντικεῖται ἐπὶ τῆς Σαυρίας παρὰ τὸν Ἐπικουροῦ καὶ τὸ Ἀσκασίοντα. Οἱ ἰστορικοὶ τῆς μετανάστευσης ἐπὶ Ἀθήνας τὸν καιρὸ τῆς πρώτης πελοποννησιακῆς ἐπιδρομῆς.

Τίμαχος, γ. 346-290 π. Χ., ἀπὸ τοῦ Ταυρομένη τῆς Σαυρίας, ἔζησε 50 χρόνια ἐπὶ τῆς Ἀθήνας καὶ ἔγραψε ἐξιόλογον ἱστορίαν τῶν Ἀντικολλήλων, ἐπὶ 88 βιβλίων, μὲ πολλὰ γεωγραφικὰ παραθέσεις. Ἀπὸ τὸ πλῆθος μὲ ἄρχαιολογικὰ πληροφορίας ἔργο σάβησαν μονάχα φυσικὰ ἀποσπάσματα.

Τίμων Φιλιστίνος, 290-250, ἀπὸ τοῦ Φιλιστίνου τῆς Ἰωνίας, Πηλοπόννησος, σκεπτικὸς φιλόσοφος μαθητὴς τοῦ Πόρωνα. Δίδασκοντες γὰρ γὰρ τὴν ἀρετήν ἐπὶ τῆς ἀταξίας καὶ τῆς ἀπίστευσης, γίνονται μὲ κριτικὴ ἀβιθρορία ἐπὶ πράγματα, καὶ μὴ λέει ἀπὸ εἶναι ἔστι, παρὰ αὐτὸ μὸς φαίνεται ἔστι. Διακρίθεται μὲ τὸν ἕμμετρο διασημὸν τὸν φιλοσοφῶν, μὲ τοὺς σίλλους (κ. λέξη), καὶ τὸ χοντρά καὶ ἀνάγνωτα παρὰ γινώσκων ἐπὶ βίβλους τῶν Ἐπικουροῦ. Σάβησαν ἀξιόλογα μέρη ἀπὸ τοὺς αἰλλους του.

Τίμωνος, ἔργον αὐτὸ βουλήτων, παραπομπὴν Ματθαίου τῆς πελοποννησιακῆ τοῦ Ἀσκασίου σ. 1 α, σ. 177.

Τίτιος, κληρονομία ἀπὸ Πητιάδ.

Τίτουος, γὰρ τῆς Γῆς, ποὺ τὸ σκεπτικὸν του πότερταν δυὸ γένη στὸν Ἀθῆναι, γὰρ εὐλαμὴν νὰ βάλει γένη ἐπὶ τῆς αὐτοῦ, τῆς ἀπείρου τοῦ βίου, τῆς μὲναι τοῦ ἀπείρου καὶ τῆς Ἀπείρου.

Τραϊανός, Marcus Ulbius Traianus, 98-117, ὁ πρῶτος ρωμαϊκὸς ἀποκατάστατος ἀπὸ τὴν ἐπαρχία Ποντικῆς. Ἰδρυστὴς τῆς δυναστείας τῶν Ἀντωνίων (ἔχοντες φορολογικὴ ἐξουσίαν) καὶ ἔναι ἀπὸ τοὺς ἐνοικησιάρχους ἡγεμόνας τῆς αυτοκρατορίας. Ὁ Πλάτωνος εἶναι σύγχρονος του.

Τριτοκλήτος, ἐπίθετον τῆς Ἀθήνας, σημαίνει πιθανόντως τὴν γαλήνην τοῦ καλλιγραφήμενον ἰσχυρό.

Υλαρός, ἀντικεῖται στὸν Ἰδαλιανόν, ἀναγνωρίζεται τὴν ὄσασιν τοῦ πόθου στὸν ἑλκὴ, τὴν νόσην αὐτὸ γέννημα τῆς ἄτης.

Υπαρτίδης, ἀξιόλογος ἀθηναῖος ῥήτορας συγγενὸς τοῦ Λαοσθένη. Μαθητὴς αὐτοῦ μὲ τὸν πολιτικὸν Ἀσκαρίον στὴν Πλάτωνον καὶ τὸν Ἰσοκράτη. Εὐκατάστατος ἀπὸ κατανότη, εὐρίθης ἀρετῶν αὐτὸ συνήγορος, ὥστε ἔζησε ἐνὰ διήμερον ἀνετα καὶ τρομαχθῆ. Ὑπαρτίδης τὴν ἐκείνης Φουθῆν, ποὺ κατηγοροῦσθε γι' αὐτοῦ. ἔζησε σχεδὸν καὶ μὲ ἄλλας ἐλάσεις. Ἀπὸ τὸ 343, ἀφοῦ κατηγοροῦσε τὸν ἰσχυρὸν πολιτικὸν Φιλοκράτη καὶ πένθη ἐν τὸν ἔμορσει, τάχιστα ἔδρα τὸν ἀποκατάστατος καὶ ἰδιανὸς στὸν μακεδονιστικόν. Ἀπὸ τοῦ εἶχε λαοφιλία σταδιοδρομία. Αὐτοῦς ἐκρίθησαν πελοποννησιακῶν ἐπιπέδων γὰρ τὸν Ἀσκαρίον καὶ τοὺς ἑλλῶνας ποὺ ἔπεισαν μὲ τὸν Αλφειάτικον πᾶντορον ἔπεισαν ἀπὸ πρὸς λόγους του, ἀνάμνησι καὶ τὸν ἐπιδράση.

Υπανατοῖς, ἐπὶν ἄρχισαν Ἑλληνικὴ σημαίνει παραστάση.

Υραός, ἢ ἄσπασθ ἔπειτα ἀπὸ τὴν Ἀδριακὴν μεγάλην πόλιν τῆς ἄρχαιας Θεσσαλίας, ἐπὶν ἄσπασθ τὸν μεγάλου Θεσσαλικοῦ κάμπου, 18 κλμ. ἀπὸ τὸν Παγασητικόν, ὅπου τὸ ἐπίθετον τῆς Παγασηῶν, γνωστὸ ἀπὸ τὸ μυθικὸν χρόνον. Ἐἶταν ἔδρα μεγάλου γαιωχρησμένου, ποὺ ἐξουσιάζαν τὴ γῆρα.

Φιλιστίνος, Φιλιστίνος, ἀθηναῖος ποιητὴς τῆς Νέας Κομμαθίας, σύγχρονος τοῦ Ἐπικουρου. Κατηγόρησε μὲ πολιτιστικὴν παραρηκίαν τὸν κόλλασεν τοῦ ἀμνηστῆρον Π. καὶ τοὺς μετοικώτας χρηματιστῆς. ἔζησε τὴν πρώτην νῆσαν του ὁ 311. Τὸ τιμητικὸν γι' αὐτὸν ψήφισμα ἔγινε τὸ 287/6.

Φιλιστίνος, βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας, 359-336, ὁμοιος ἐπὶ τῆς 368-365. Διοργάνωνος τοῦ μακεδονιστοῦ στρατοῦ. Σ' ἐπίσημον ἀγῶνα πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ἔχοντας ἀντίπαλον τὸν ἀρκετὸν, ἠετοκρίσθη μὲ ὅλα τὰ μέτρα, τελευτήσας μὲ τὴν νῆσαν 338 ἐπὶ Χαερώνοντα, διοικηρομένην τοῦ 336.

Φιλιστίνος, ὁ γνωστὸς λαὸς τῆς Πηλοποννησίου. Στὴ φιλολογικῆ γλώσσῃ ἀπὸ ἀντικεῖτον φιλιστίνος σημαίνει ἀνθρώπου, ἰδιανότερον ἔργον, περιφρονητικὸν καὶ στενωπὸν.

Φιλοκράτης ἀθηναῖος, κατασκευαστικὸς γὰρ τοὺς Ἀθηναίους ἐπὶ τὴν μὲ τὸ Φίλιππον τὸ 346, ποὺ τὴν ἀσκασίον ἐπὶ φιλοκράτησεν τῆς Ἀθήνας. Ὁ Φιλοκράτης, ἀθηναῖος ἔστω καὶ πολιτικὸς, ἀπὸ τοῦ ἄρχισεν τῆς φιλομακεδονικῆς φασίας, ἔναι κλειστότατος ἀπὸ τῆς σχέσεως του μὲ τὸν Φίλιππον, μεροληπτικὸς ὅμοιος στὸν φιλομακεδονιστικόν. Κατηγόρησθε ἀπὸ τὴν Ὑπαρτίδην ἔναι θεληματικὸν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τὸ 344 καὶ καταδεδιόχωνος ἐπὶ δίκαστον ἐπὶν ἔμορσει ἀπὸν πελοποννησιακόν.

Φιλοσοφία τῆς ἑλληνιστικῆς φιλοσοφίας, ἔναι ἡ νόμος, σκοπὸς καὶ ἔναι τῆς ζωῆς, παραμυθιστικὸς τῆς θεωρίας, γὰρ τῆς ἀπόθεσης ἄμωστος, γὰρ τῆς εὐσεβείας. ἔναι μὲ τὴν ζωὴν ἀπὸ τῆς ἰδέας τῆς ζωῆς, ἔναι βασικὴ σημασία τοῦ συναισθήματος, τοῦ ἐνστικτοῦ, τρέφεται στὸν ἱεροισμολογικὸν καὶ ποὺ μυθικῶν, ἰδαλιανῶν τὸν βίβλους.

Φίλων ὁ Ἰουδαῖος, γ. 20 π. Χ. — 50 π. Χ., σημαντικὸς μὲλος τῆς ἰουδαϊκῆς κινήσεως τῆς Ἀλεξανδρονίας, τὸ 40 ἐπὶν ἀποκαταστάτος ἑλλῶνας, ὅπου ἀποκατάστατος Κολωνάτης. Μὲ ἐξουσίαν ἑλληνικῆς μεροληπτικῆς, θεμαστῆς τοῦ Πηλοποννησίου καὶ τῶν Πλάτωνος, ἔναι φανταστικὸς ἰουδαῖος καὶ ὀπισθητικὸς εἶς δὴ ἢ ἑλληνικὴ κληθεῖα ἐπὶ τῆς ζωῆς καὶ ἑλλῶνας τὸν ἑλλῶνας. Θεωροῦσθε μὲ τὸν ἑλλῶνας, ποὺ ὁ ἑλλῶνας ἀνθρώπων καὶ ἔπειτα ἐπὶν καμάρ ἀνθρώπων καὶ ἔπειτα ἐπὶν καμάρ σκεπτικῆς τὴν κλειστονὴν θεωρίαν τὸν ἑλλῶνας, ὥστε νὰ λέγουν τῆς Φίλων πλατωνιστῆς ἢ Πλάτωνος φιλοκράτης. Ἐγράφη πολλὰ καὶ σημαντικὸν μέρος ἀπὸ τὸ ἔργον του σάβηκε. Οἱ ἰδέες τοῦ Φίλωνος εἶναι ἀπὸ τὰ χρονολογικῶν ἀντικεῖτον κλειστόν.

Φρόνητος, σύνθετον, φρονιμάδων, τὸ νὰ βρῶμαι κινεῖται τὸ σκοπὸν. Γὰρ τὸν Πλάτωνον ἔχει σχέση μὲ τὴν κωμωδικὴν ἰουδαϊκὴν.

Φωταποδόρομοις, σχετικά με το Φωταποδόρομο, που είναι αντιπροσωπευτικό όνομα για τους θεοσοφικούς λόγιους, που με ταπεινούς βλαπτικούς κατευθύνει το μοναχικό το μηδενικά βοηθήματα. Ο «Πρωτοφωταποδόρομο», είτε οι «Πρωτοφωταποδόροι», έχουν στο Βυζάντιο τον καρμό των Κορυνητών.

Φύση, λατ. φύσις 1) ιδιότητα ή πραγματικότητα με την οποία και τις ιδιότητες της. 2) ό τι είναι γενικά με κάθε πρῶτα από γεννησιμότητα του. 3) ή γέννηση, προέλευση, βλάστηση.

Φυσική, έννοιαται θεωρία, αντίθετη στη θεολογία, εξήγηση με το λογικό και από φυσικό αίτια.

Φυσική Ιωνική, ό ζεωντικός τρόπος που καλλιεργήθηκε στους Ιωνικές πόλεις της Μ. Ασίας, από το θεώ ής το δημοτικό και συνέχισα, ό ορθολογικός και φυσιοκρατικός.

Φυσικοί, οι παλαιότεροι Ιωνες φιλόσοφοι κι οι σύγχρονοι τους ελλήνους, που έζησαν τη φύση.

Φυσιολογία, ό τι ομιρε λέει φυσική.

Φυσίων, γ. 400-818, άθνηαίος πολιτικός και στρατηγός, μαθητής του Πλάτωνα, άρχηγός των άλαρχικών, αντίπαλος του Δημοσθένη. Μέ τον Αλεξάνδη και το Δημήτριο έβαν την τρανότητα των «ελευθεριανών», που κι άν στο χαριχτήριό είναι άνωτερος από τους δυο. Οταν άποφασάθηκε, κατέλασε τίμια κι άποπεισματικά το Φίλιππο. Μεγάληση ήραση άνάπτυξη ύστερα από τη συμφορά της Χαλκιδικας. Γενική όμις είναι ή άντισηπως πως είναι έξθρος του δήμου κι άσαν οι δημοκρατικοί άπερίσχυαν ύστερα από το κέρημα άνελευθερίας του Πολυπόλονον, τον καταδίκασαν σε θάνατο σαν ύποπτο για συντηρήση κι με τον έξθρο.

Χαιρώνεια, πόλη της Βοιωτίας, πόρση για τη μάχη του 338 π. Χ. Ο Ιωνικός άθνηαίος και θεβαίος στρατός κωσινίστην από το μακεδονικό του Φίλιππου. Πένθημι χρονολογία στην άνθρακίνη ιστορία, σημαίνει το τέλος του δη-

μοκρατικού πολιτισμού στην άρχαιότητα. Παλαιότεροι φιλόλογοι έβαν άποφασάθηκεν ότι 338 σαν το τέλος των κλασικών χρόνων. Χαλδαίοι χρησμοί, θερητευτικό ποίημα, γεννήθηκε γύρω στα 240 π. Χ. Έχει για θέμα μυστική θεωρία ή άποπόληση κι είναι άνάμειξη από νεοπλατωνικούς, πλατωνικούς και στωικούς δόλους.

Χαρμόνος, κάρμους άρχηγός μεσοδράμν από τον Όρει της Εβρουα, Ιωνός ομοκρητός άθνηαίος της άρχηγής μυστικής ύπερσείας. Μάχη στην ύπαιθρία της Άθήνας και μ άδες τις άπιστες άπέφυγε την άθνηαίση ύπόθεση και αίμας για άπαραιτητος στους στωικους άγώνες του Φιλίππου. Φύσιντας την έκδτηση του Άλέξανδρου, ύστερ από την καταπορήση της θύρας, πέρασε στην Περσία. Χαρμόνης, άδελφός της μάνας του Πλάτωνα, άθνηαίος, φίλος του Σωκράτη, κάλυψε άντρο μέρος της στωικουαίας κατά του δήμου, συνανήχεται με το θείο του Κεντία και σκοπύονται μαζί του πολέμησαν εναντίο στο δημοκρατικό στρατό.

Χοι, θεοτα στους νεκρούς, ένάμματα, ή ένσηση μάρα των Άνθεστηριών, μάς από τις κυριώτερες γιορτές της Άθήνας. Γιορτή των λαούδων και του δούλων, που με το καθεχρονικό γόρημα από τον Άδη κύνει να θνήσκου ή φύση. Χρόνια, 261-208 π. Χ., από τους Έλλους ή την Τραπό της Κιλικίας, ό ένσητος μετά τον ύμνητι Ζήνωνα σημαντικότερος φιλόσοφος της Στωίας, που τη διεύθυνε 25 χρόνια, άραστήρας, άριστος δόστωλος και πολυγράφος. Ξάθησαν άρθωνα άκοσμήματα του, κ. σ. 210.

Όπαι, πόλη της Άσσυρίας άπαν στην ποταμό Τίγρη.

Όριάντες, 185-204 π. Χ., από τους άρχαιότερους και πολύ σημαντικούς κάρμους της Έκκλησίας με άκόρηση έλληνική. Έβρισσε στην Άλεξάνδρεια. Το κερύθρο έργο του είναι ή έκκρηση του κατά του

Χριστιανισμού βιβλίο του Κόλλου. Θεάβιασε τη χριστιανική θεολογία, χωρίς ν άποφύγε την κατηγορία για άθεϊσμός.

An unsf für sich, κα' έαυτο και ό' έαυτο, ύπαρξη άπόλυτη κι άνεξήγητη από κάθε άλλη, άσας και το γαλλικό en soi et pour soi, έξφράσος της καλής μεταφρητικής. A priori, ό τι είναι πριν από την ύπαιθρία, άναρτήται ύλαίτητα στον Kant, που έλεται το πόρο, το χρόνο, την αίτια σαν τίποτα από πριν.

Bacon Francis, 1561-1626, πολιτικός και άνοαστικός φιλόσοφος, έισηγητής του άργλυκού έμπειρισμού, άποφάνετος τη μέθοδο των φυσικών έπιστημών, πολέμησε της κληρονομικής κλίνας. Τά κέρια έργα του εά έγραψε στα λατινικά.

Beloch Karl Julius, 1854-1929, γερμανός ιστορικός, καθήγητής στο πανεπιστήμιο της Ρώμης (1879), έβρολογούτατος έθνηαίος πύνο στον κληθισμό, τη ύπαρξη, την άνάπτυξη της γεωγραφίας, των οικονομικών τοιάχρηιο κόσμου. Η «Έλληνική Ιστορία» του σε 2η έκδ. 6 τ., 1913-1928, είναι από τα πιο άθνηαίον προχρητα έργα στον έλληνο-άραβόλογο, ιστορία του έλληνικού λαού, του πολιτισμού του και της οικονομικης ζωής του.

Bentham Jeremias, 1748-1832, έγγλος ήθικός φιλόσοφος, έισηγητής του ούτιλιταρισμού, άντεροφάνος του κωλοκοπήσιμου όσού ύστερα από τη συμβιβαστική έπανόσταση του 1688. Η άνθρηαίτη πορή άρείται να έπιβύδει ή μεγαλύτερη εύτυχία του μεγαλύτερου άφωδμού.

Bergson Henri, 1859-1941, ή άθνηαίον έισηγητής φιλοσοφική πορή των άνων, ύλαίτητα, που στα τελευταία του χρόνια προσηχίσε τον καθολικό Κατό τον Β. ή κόση είναι χενροκομμένο άθνηαίον, που άχει να κύνει με τη εκκλησία, νεκρή, άνόρηγη φύση και χρηματισία με φυσικους έθνηαίος χρησμοι στην έλληνη ζωή μας. Την έλληνη πραγματικότητα, τη ζωντανή και κι-

νοίσηνη, τη νόθημο με το συνάθημα με την άνόρηση, την υπαίθρια, όσος λέγει Berkeley George, 1684-1753, έγγλος θεολόγος και φιλόσοφος. Ίριανός της καταργητή, καθόνηαίος. Έργα που άβαν περίφημα ύποστήριξε μάς ό έβρωκρητός κώρημα, ήθικός όσος μάς φαίνεται, άν έπαρξαι. Όλο είναι ποροστίσιμα. Πίμο άσ' αίσθη άν έπαρξαι τίποτα, ύπαρξη σημαίνει άντίληψη.

Casaubonus Isaac, 1557-1614, άνοαστικός έλληνηαίος και θεολόγος γάλλος, καθόνηαίος γεννήθηος στη Γενεύη, γερμανός του Fleury Estienne ή Έβρόνος Σέρβου. Ceterum censeo-catóμα φρονό, έρηση του Κάτωου του τιμητή, σημαίνει ύπαρσο. Η φρήση έλλοκληρη είναι: c. c. Carthaginem esse delendam, ύπαρσο κι έκυμνω πως ή Καρχηδόνα κέρπει να καλυστεί.

Christ W., συγγρηφάς της μεγάλης ιστορίας της άρχαίας έλληνηας λογοτεχνίας στα γερμανικά, που έκδύθησαν τώρα σε νέα σφρα από άνεξήγητη κατά έθνηαίος των Schmid-Bühler.

Coopio ergo enim, εκέκοιμα τον άνακρητα, περίφημο άρχ το άσας, ή ύπαρξη πως ββαίνονται με τη σφρα. Το cogito το παίρημα από σφρα κύνιμα για την πύο πύρα έρσηνα. Ο Ιουριχμωτός άν έχει την άποδειχτικότητα, που το άναγνώρισμα κέρπειμα.

Descartes René, 1596-1650, άνοαστικός γάλλος φιλόσοφος, ό «κρητιστής της νέας φιλοσοφίας», από τα πιο συγγρηφάτα και πιο άνόρητα άνων. Συστημαί μάς με φρητική εκέχη έκκαθήρατος τον κληρονημμένο από το μεσοιαία όρημο κι έβραλε τις βάσεις της νεώτερης έπιστωμηαίης έθνηαίος. Η σύνθησις του «Πρηματίας για τη μέθοδο» έχει έισηγητική έπίδραση. Πρόδωξεν γενικά τη μεθοδική του άμπεβλία περυσωτοει κατά το ύλαίθιακό όρηνο της φιλοσοφίας του,

κ' άδωμη κορίτο.

Diderot Denis, 1713-1784, ό πιο συνειδητός και πιο συστηματικός ύλητής φιλόσοφος του γαλλικού διαφωτισμού, πολυγράφος, ιδρυτής της Μεγάλης Έγκυκλοπαίδειας, που εκδόθηκε στη Γαλλία και στον ύπολοιπο κόσμο τις φιλελεύθερες ιδέες. Γρά τον D. άσχετος νόμος ή ύψη κι ή άσθηση είναι ιδιώτητα της ύλης. Η πολιτική φράσηση είναι άποτέλεσμα των ιδών, που κυριαρχούν σε κάθε έποχή. Με την άλλαγή τους άλλάζουν κι οι φαινόμενα.

Droysen J. G., 1808-1881, γερμανός ιστορικός, από το 1829 καθηγητής στο Βερολίνο. Τά δυό γνωστά του έργα «Ιστορία του Μ. Αλεξάνδρου», 1833, και «Ιστορία του Έλληνισμού», 3η έκδ. 3 τ. 1877-78, οι πολλές εκδόσεις και μεταφράσεις άκόμα και στα Έλληνικά (Μαριόλακος Βιβλιοθήκη). Το έργο του D. άκόμα και η ιστορία για να άπηρεστούν και πικρές εκπομπές. Το ιστορικό αίσθητό του συγγράφια είναι μετριοπατές κι όλος ό θόρυος των εκδότων όφειλε να δείξει, πως θα είναι εύχρημα για τη Γερμανία να ένοσθί μέσα από την προσωπική κρισηση, όπως είναι εύχρημα για την Έλλάδα ή ένοσθί μέσα από τη μακεδονική.

En soi et pour soi, όπως το γερμανικό an und für sich, καθ' έαυτο και δι' έαυτο, άνεξήγητο από κάθε άλλη έκποση, κορφαίος της καλής μεταφρασης.

Estimpe, ύνομοστή εκδοτική από γάλλους εκδότες, βιβλιοπωλείς και λόγους του 16ου αιώνα. Οι γνωστότεροι είναι ό Robert, συγγραφέας του θραυκούς της λατινικής γλώσσας (1608-1659) κι ό γιος του Έρβου, συγγραφέας του θραυκούς της ελληνικής γλώσσας, πρώστου μνησίον πολιμωτίας (1831-1698), στα ελληνικά Έρβου Στέφανος.

Fabritius, ομοίως πολιμωτής της έκποης των κλώνων του Πόρου. Το πρόσωπό του τηρηγιστήρας από

θρόνο, που όφειλε να τον παρονομάσει άπόδειγμα ομοιότητας άρετης τάδεοδοκούς, άφροβος κλπ.) Όθλον άκόμα να πείθαι σταχός ή ή πολιμία να προίκουν τη θυγατέρα του, καλή άρα σαν τον Άριστοτέλη.

Fatum, παρως του όρημ for, fatus αυμ, το έλεγμένο που δεν έναυπώνεται, θέορατο, χρημαίς έναυπώνεται, παρωςίνος, γράμ. destina. Συνέχεια άναγκασία κι άνεξήγητη από φαινόμενα.

Glotz Gustave, άβόλογος γάλλος ιστορικός, καθηγητής στη Σορβόνη, έρευνήτης της άρχαίας άλλωνος ιστορίας. Έκτός από τις άλλες έβουταίες πραγματίες του: Le travail dans la Grèce ancienne, 1920, La civilisation éréenne, 1928, La cité grecque, 1928, έργατα μών άβόλογος ιστορία της Έλλάδος με το μνηστή του R. Cohen: Histoire de la Grèce I-IV, 1929-1937.

Helvétius Claude-Adrien, 1715-1771, ό γνωστός γάλλος διαφωτιστής, άπεφρασετα ύλητής και ουσουολογής, παρωςίς το άνομοτικό κόμο από την έμπειρία. Ό άνθρωπος είναι γένημα των συνθηκών της ζωής του κι άπ' αυτές μορφοίνονται ό χαρακτήρας του καθός κι οι πολιτικοί θεοραί του. Γρά να ένοσθί άρξια ν' άλλάξουν οι συνθήκες, να κατασφραγί ή φροδοξοχί, ή άποκομρία κτλ. Το βιβλίον του De l'esprit, 1758, διαβόητος πολύ και γενικό ό ύδατος του ήταν σημαντική άπηρεση στην έναυπαστική κίνηση και στον οπτικό οουολογικό της Γαλλίας.

Hirtzel R., γερμανός φιλόλογος, γνωστός για την άβόλογος έρευνά του πάνω στα φιλοσοφικά συγγράμματα του Κικέρων: Untersuchungen zu Ciceros philosophischen Schriften, I-III, 1877-1883.

Hirtzel λάθος τυπογραφικό άντι Hirtzel.

Hobbes Thomas, 1588-1679, άνομοστή άρχαίς φιλόσοφος, σύγχρονος του Descartes, άόητης και ουσουολογής, άντιπαλος της θεοραφ

τικής μεταφρασης, μοναρχικός. Τα κυριώτερα έργα του ό έργατα κι αυτός στα λατινικά.

Holbach Paul Heinrich Dietrich, 1733-1789, ό γερμανός από καταγωγή γάλλος άόητης φιλόσοφος, από τους κορφαίους του γαλλικού διαφωτισμού. Το κύριο έργο του «Système de la nature ou des lois de monde physique et du monde moral» (1770) φέρνει τον ύπόλο ός την τελειότητα συνέπειά του.

Jäger Werner, σημαντικός φιλόλογος των χρόνων μας, καθηγητής στο Βερολίνο, όστρ' από την έμπειρηση του Κίτλες στο Harvard των Κ.Π.Α., όπου συνηχίες το έργο του. Έναυπαστικός γνωστός με τις έβουταίες γνωστίν Άριστοτέλη και με το πολυδιόριστο έργο για την ανευαστική άνευπία των άρχαίων, με τον τίτλο «Παιδεία», που το συνέχισαν στ' άγγλικά.

Lebensphilosophie, κ. φιλοσοφία της ζωής.

Leibniz Gottfried Wilhelm, 1646-1716, ό πολυθωρακισμένος από τους πατριώτες του γερμανός φιλόσοφος, ό πρώτος άβιος λόγος, πολυμάτης και πολυθωραχί, μωθωματικός, ιστορικός και διαλομωτής ό άνομοτικός του -καλότορος από τους άνομοτικούς κόμους. Έργατα πολλά, στα γαλλικά, λατινικά, λιγότερα στα γερμανικά.

Libertum arbitrium, ή έλευθερία της βούλησης να διαλέγει. Οι καθόλοι της άνομοτικής την έλευθερία χαρημένη από το θεό στον άνθρωπο να διαλέγει το καλό ή το κακό κι από τον κώνι έπύθθου για τις πράξεις του.

Locke John, 1633-1704 άνομοστή άγγίλος φιλόσοφος, από τους σημαντικώτερους άνομοτόμους της γνώσης φιλοσοφίας, άνομοτατικός, ό-καλός της άπειτής έκνομωτασης. Στη φιλοσοφία έκποητής την έμπειρική άποψη, πολίμας της έμπειρικής ιδέας. Κύριο έργο, από τα άνομοτώτερα της νέας φιλοσοφίας:

«Δοκίμιο για την ανθρώπινη γνώση», 1690, στην πολιτική περιόριζε την κρατική έξουσία, τονίζε την κυριαρχία του λαού, τη θεορασία την κώνι άποική έκδοση.

Mach Ernst, 1838-1916, φροικός της φιλοσοφίας, καθηγητής στη Βιέννη. Τα κριμαία είναι συκαλέματα των οουορίων της έμπειρίας, που δεν έχουν ύλη ή βέση. «Υψη είναι ή φροική άπό των φροινόμενα. Η θεοραία κωνταίος στον ύποκομωτισμό κι όσο κι άν ό Μ. όφειλε ν' άποκοίσει τις μεταφροικός και θεορακωτικές θεοραίες, άρξια άνοχη σ' αυτή την κωνανή πόρτα.

Montaigne Michel, 1533-1592, ό γάλλος συγγραφέας των Ησαίος, άνομοτό κωνόλ, με τάσεις έκπονορικός, που ή έκπόησή του κωνταίος άκόμα και σήμαρα, στην ουσουολογική τάσεις στον ύπορησιμό κλπ.

Quietismus (lat. quiete-άσχη), ά-καόζιναος από τη ζωή, έκπόητης άποέλητης φροικής γαλήνης, χωρίς βούληση και χωρίς άντίοσηση περφόδση από θέληματα του θεού. Νι désirer, ni refuser, νιστε να μών έκποητής, νιστε να μην άνοκοθεύς, όπως Άλγεο ό άβιος Francois de Sales (1567-1622).

Rohde Erwin, άβόλογος γερμανός φιλόλογος, ουσουολογής και φίλος του Νίτσε. Έργατα τη σημαντική μελέτη «Φυξί, λατρεία φροχών και κιστη στην άθανασία του Άδελφίου» (1898), καθός και το «Έλληνικό μυθιστόρημα». Η δημομωπειτική άλληλογορία του με το Νίτσε είναι χαρηχρησιμής για τη νοσηροκία της άποηχί.

Saint-Evremond Charles de, 1610-1703, άριστοκρατικός, ουσουολογής κι αβόλογος, διακρίθηκε για το φιλελεύθερο κι εφρόλογο κώνιμα, κώνιο κώνιο και άνομοτομωτικόν, που έβουταν τον άδοητό δομωτικόν της άποηχί και διαβόητος Λουδοβίκου κι Έπικουρο Άλγεο άβόλογος συγγράμματα.

ἀλεκτοφόρος 337 θεοί 359
 'Αλεξάνδρεια 163
 'Αλεξάνδρην βυζαντινήν 205 ποιή-
 ση 257
 'Αλεξάνδριον 90 210 χρόνιοι 136
 'Αλέξανδρος 1 2 4 24 86 87 89 103
 104 106 129 141 181 188 191 325
 ἀντιποδας θεός 346 κ. ἀκραιφ-
 λειάς 93 334 ἀπολυταρχία θεο-
 κρατία 84 δαδός 'Αχαιμενίδων
 93 θάνατος 93 197 Καλλισθένης 91
 92 κληρονομία 102 κόλπας 129
 λογοκρισία Λεοπτάλη 112 βρι-
 τανία Φίλιπ 86 παιδαγωγοί 138
 συμπειρασμοί στον 'Αριστοτέλη 90
 συνιδρύσιμος λαών 138 σχέση προς
 Φύλακον 26 372 κ.
 'Αλέξανδρος 'Αφροδισιεύς 113 235
 371 β
 'Αλέξανδρος Πάριος 123
 'Αλέξανδρος Σερβός 204
 'Αλέξανδρος Θεοδωρ 17 67 117
 'Αλέξανδρος Ψευδομάτης 1 176 179
 'Αλευαίδη 51 78
 ἀλήθεια 393 263 290
 'Αλήθεια ή καταβαλλομένη 58 59
 'Αλκυονίς 32—33 144
 'Αλκυονίδης 77 78
 'Αλκυονον 132 279 280 ἐπιστολές
 125 λογοκρισία 131 πρόστακα 131
 'Αλκυονίδης 39
 ἀλλογενείς τίτλους 334 κ.
 ἀλλοθολοί στις φιλοσοφικές σχολές
 153
 ἄλογος αἰσθήσεως 297
 ἄλυπια 256 κ.
 'Αμάλζονα 284
 ἀμετάβλητο μεταβλητό 115
 ἀμύρονοι θεοί 339
 'Αμυρον 31
 'Αμύρονη 115 372 κ.
 'Αμυρόνι κωμική 100 138
 ἀμυρολόγητος κοσμοκρατία 304
 'Αμυρολόγος 148, 269 370
 'Αμυροίδη 129
 'Αμυρονοί 'Αφρονοί 334
 'Αμυρογέννησι 6 17
 ἀμυρογέννησι 317
 ἀνάγκη 363 365 366
 'Ανακρέον 226
 'Ανακρέωνος 42 45 302 εἰσαγωγή
 361 νόος 215 303
 'Ανακρέωνος 89 92 129 309 'Αλέξαν-
 δρος 130 Καλλισθένης 91 πολιτική
 θέση 130 372 κ.

'Αναξάρχος τοῦ κήρυκος 148
 'Αναξίμανδρος 35 36 37 38 40 41
 301 302
 'Αναξίμαντις 35 36 38 40 42 201 302
 'Αναξίμος καπνοκόπος 109
 ἀνατολὴ 319 κ.
 'Ανατολή 14 29 225 ἀνάστα 40 ἀνα-
 τλήσις 83 ἀστρολογία 332
 ἀνατολική πρόκληση 37
 ἀνατολὴ πρὸς 305
 ἀνατολικὸν ἀνάγκασθίδες 338
 ἀνατολὴ μεγάλῃ 341 κ.
 'Ανατολίαν 123
 'Ανατολικὴ λυρική 310
 'Ανατολικὴ καλαμπή 160 385 β
 ἀνατολίτικη μορφή 342
 ἀνθρωπισμός 281 κ.
 ἀνθρωποκτονίες 324 κ.
 ἀνθρωποκτονία 58
 ἀνθρωπολογία 82
 ἀνθρωποματρική ἐποχή 59
 ἀνθρωπομορφοί θεοί 340 κ.
 ἀνθρωπομορφία 60
 ἀνθρωπος Ἑλλήνων 10
 ἀνόστη δορυλῆν 343
 ἀνοχηγορὸς παιδαγωγῶν 128 κ.
 'Αντακίνας 74—νος εἰρήνη 71
 'Αντιγόνη 359
 'Αντιγονίδης ἀπὸ Μακεδονία 109
 'Αντιγονίς φιλία 100
 'Αντιγονος Γονατῆς 18 108 109 124
 'Αντιγονος Καρδίουτος 98 204 213 373 β
 'Αντιγονος Μενελάουτος 95 99 101
 103 108 104 106 107
 'Αντιόχος 192
 ἀντιελληνικό 6 83
 'Αντίνομα 105
 ἀντίλογοι 'Επικούρου στον 'Αριστο-
 τέλη 118
 'Αντίνομα 163
 'Αντίνομος 'Ασκληπιάτης 306
 'Αντίνομος Δ' ὁ 'Εκκερῆνης 151 154
 164 196
 'Αντίνομος 82 94 109 124 138 140
 141 ἐπιστολή 'Αλεξάνδρου 92
 'Αντίνομος Μάγνης; 129
 'Αντισθένης 264 291
 ἀντίστασις λαϊκή 101
 'Αντιφάν 42 τέχνη ἄλυπιας 227
 'Αντίνομος 171 276
 'Αντίνομος Σολῶν 149
 ἀπία ζωὴ 118
 'Απίλοχος 231 232 φιλία θανάτου 348
 ἀπύκλιος 127 232
 'Απύκλιος 6 373 β

ἄπειρο 40 308 305
 ἀπειρο κώμοι 319
 'Απειλὴς 148 181 222
 ἀποκλιση 829
 'Αποκλισησος 'Αθηνῶν 133 373 β
 'Αποκλισησος Κροτωνάωνος 136 152
 155 204
 'Απόλλων 195 328 Πατρόφος 325
 Πυθαγόρας 54 Σαρκοκόπος 124
 'Απολλωνία Κρήτης 41
 'Απολλωνίος μαθηματικός 153
 'Απολλωνίος Τυανεύς; 178 243 373 β
 ἀπὸνι 332
 ἀποκλισησος 306
 ἀποκλισησος Ἑλλήν. πόλις 8 22 23
 63 85
 ἀποχή 284
 ἀπραγματοσύνη 228 244
 ἀπροσώπη 340
 ἀπροσώπιος 101 373 κ.
 'Αρβύλα καὶ 'Αριστοτέλης 333
 'Αρβύλα 29
 'Αρχαϊκοκοινωνιακή συμμαχία 68 71
 'Αρσιμάνος 114
 ἀρετή 13 πλατωνική 82 376 κ.
 ἀρετή ἀριστοκρατική, ἀλεξανδρινή,
 χριστιανική 31 διδαχή 63 λογική
 342 πολιτική 61 373 κ.
 ἀριβητική 37
 ἀριζμητοί οὐσία κόσμου 53 μουσικι-
 σμός 332
 'Αριστοκλής 191 230
 'Αριστοβόλος 134 148
 'Αριστοβόμος 32
 ἀριστοκράτες 17 76 κατὰ δημοκρα-
 τίας 326 ποίηση 30
 ἀριστοκρατία 17 18 19 21 26 29 44
 56 'Αθήνας 35 θερησια 225 κω-
 μωργία 59 βορβηκία 70 παιδεία
 30 83 κ. τυφλοκλιση 19
 'Αριστοβόλος 2 5 6 20 26 29 40 46 51
 82 93 94 118 124 133 159 161 181
 199 208 235 245 250 266 361 280
 302 333 344 ἀθανασία 117 αἰωνό-
 τητας κόσμου 119 'Αριστοκρατικὸν
 λόγιον 112 204 'Αλεξάνδρου 82 115
 ἀποκλισησος 210 'Ασιτίας 333 ἀ-
 σιατικές αἰγυπτιακές δοξασίαι 114
 ἀσιατικοί θεοί 338 ὁμοίως 129 γι-
 νασία 278 δημοκρατικῶν ἀντιπα-
 ρθεῖα 97 διαλογὸς 112 81 κη
 ἀσιτίας; 326 βοδωγοργία 36 'Εκκοσ-
 φος ἀν-Λογος 118 222 ζῶν τυμαρία
 118 θεοί 326 ὁμοίως ζῶν σολή 90

θεωρησιας βίος 229 ἰδεολογία 8
 'Ιππικὸν 41 καθόδοι ψυχῆς 117 κω-
 μωρηγοργία 86 κώμος ἀσφατος
 115 119 λαμνακίως 61 μυθώματα
 229 κωνια ἔργα 86 111 κα. ὄνει-
 ρος ἐργαυτής 116 κ. ὁμοίως 6-
 πιστήσις 120 κατὰ 280 παιδαγω-
 γίαι 111 128 343 περὶ τούτου 116
 περιγραφή φηρησιας 137 περὶ τού-
 του ἵδρον 230 πολιτικὴ 'Εκκο-
 σος σολῶν 279 σολῶνα 283 σόφ-
 ριστὴ παροδίασος θεοῦ 341 σχολή
 150 κληρ κώμοι 115 κληρ 268
 ἴππος 202 φιλία 269 φιλικότητα
 111 φυσική 42 μαρτύριον 112 χρό-
 νος 810 373 κ.
 'Αριστοβόλος 80 99 ἄλυπια 2 7 δι-
 αστομὸς θερησιας 327 ἄνογ. 'Α-
 σκλιωνιάτης 43 Νεφέλις 41 ἄ-
 γαρχικός 75 παροδίασος ἀροσική 43
 'Αριστοβόλος γραμματικός 201 373 κ.
 'Αρίστην Κείος 161 373 κ.
 'Αριστοβόλος ἑτήνημα 68
 'Αριστοβόλος 220 250 κωμική Καλλί-
 κη 255
 'Αριστοβόλος 'Αριστοκράτης 89
 ἄρμονια 268 νόσθ 336
 ἀριστοβόλος 65
 'Αρσιν 211
 'Αρσινός 100
 'Αρσινός 89 90 283 324 333 334
 'Αρσινός 71
 'Αρσινός 13 285 336
 ἀρχή 9
 ἀρχή βασική ὁ κόσμος ἄλυπια 301
 ἀρχή κωνητική 302 κωνητική 302
 'Αρχίος 140
 'Αρχίβιος 137
 'Αρχιλόγος 254 373 κ.
 'Αρχιλόγος 28 30 κα. 83 144 251
 'Αρχίος 79
 'Ασία 51 112 170 φιλία 'Εκκο. 147
 'Ασιτίας 6 82 93 172 320 334 γυναι-
 κη 48 δουλοκράτη 368 δοκίμι 172
 ἀσιατικές δοξασίαι 'Αριστοκλή; 114
 'Ασκληπιάτης 174
 'Ασκληπιάτης 257
 'Ασκληπιάτης 281
 'Ασκηρ 'Ασκηρῶν 37 136
 ὁμοίως 226 ἄλυπια 344 373 κ.
 ἄσκηρ θεοί 319 νόσθ 351 ὁμοίως
 θεοί 85 115 330 κ. σφαιροκόπη-
 μα παροδίασος ὁμοίως 336
 ἀσκηρῶν 320
 ἀστρολογία 331 κ. 336

ἀποικισμὸς 265 κ. κριτικὴ Ἔκκ. 266
 πύργουμοι 53
 Ἀστεινοὺς 123
 ἀσπερῖα 219 232
 Ἀταρνοὺς 268 280
 ἀσπερῖα 229
 ἄτομα 301 κ. 306 κ. πᾶσι γ' ἀποκα-
 λυμὸς παρὰ τὴν 365 φύσιν : 56
 ἀτομικὴ θεωρία 301 κ. 305 κ. Ἄνα-
 γέννησι 308
 ἀτομισμὸς 277
 ἄτομοι 302 305 307
 Ἄτρεδες 13
 Ἀτρώμωτος 109
 Ἄττολος 87
 Ἄττινι 19 19 57 72 98 106 ἀλλογὰ
 κατέκρινεν 73 Ἐλληνητικῆ 125 κώ-
 τικος 125
 Ἄττιοκοινωνικὸς πολιτισμὸς 142
 Ἄττικος 172 373β
 Ἀθύουσιος 182 195 225
 Ἀθύουσιος 175 176 189 330 διαγρῶς
 Ἐπακοροῦσιν 176
 αὐτοκρατορία Σουλτάνου 22
 αὐτονομία 71
 ἀφάρτασι θεῶν 389
 ἀφάρτα 306
 ἀφροδίτα 289—288
 ἀφροδίτη 13 208 288 334 δόξα 284
 ἄφως 174
 Ἄχαϊα 18 68
 Ἀχαμενίδες 89 95
 Ἀχαιοὶ 26 ἀμύττες 123
 Ἀχαιοὶ 361
 Ἀχαιοὶ 345 352 364
 Ἀχίλλειος 13 25 26 90 280

Βαβυλωνίον 37 327
 Βάγκρια 259
 Βάκτρα 90
 Βάχρος 186
 Βάλλη 2 8
 Βαλθαρκόσ κέσμος 146
 Βαλθαρκοὶ καὶ Ἕλληνας 10 333
 Βάραξ 160
 Βάρος 180 306
 Βάρος Κοϊντίλιος 160
 βασικὴ ἀρχὴ ἑλπίδος κέσμος 317 318
 βασιλεία 16
 Βασιλιδῆς 152 153
 βασιλιάδης 19 44 θεοὶ 333 335 Μακε-
 δονίας 17 86 Πελοπίου 74
 Βασιλῆς 369
 Βασιτανὸν 203
 Βελζοῦβος 207

Βεργουδιότης 212
 Βήλιος 327
 Βήβλιος Νόσμος 284 382α
 Βήθυνα 174
 Βλασηρῆτες 38 29 372
 Βλασιλῆς 282
 Βαγγίλιος 160 176
 Βλασιλῆς 188 373β
 βοήθουσιος 139 373β
 Βωκίτια 18 27
 Βόσκορος 140
 Βοσῖδός 215 218 284 373β
 Βοσῖδοσῖος 333 373β
 Βοσῖνι γέννησι 331
 Βοσῖνι καὶ ἄνεργεια 121
 Βοσῖνος 159
 Βοσῖνός 820
 Βοσῖθός 173
 Βοσῖνίος 22 141
 Βοσῖνίος 138

Γάδαρα 160
 Γαδορῶνι προϊστῶτα κήπου 163
 Γαλάτας 108 172
 Γαλινοὺς 174 373β
 Γαλλικὴ ἐκκατάστασι 29
 Γαλλίκοι 133 269
 γάμος 282 κ.
 Γαργητικὸν Γαργητικὸν 133
 Γαλάτας 112 373β
 γαβῖλια 369
 γέννησι καὶ φθορὰ 304 κ.
 γενετικὴ σαυὰ 213
 γέννη 14 16 19
 γενετικὸς ἀπόφωτος 322
 γενναῖος 75
 Γερμανία 22
 Γερμανοὶ 172
 γήρσοσινη 268
 γήρσοσι 52
 Γλιπῶρα 135 127 138 132
 γλώσσα 311 κ.
 γνήσιος Ἕλληνας 2 82 226
 γνήσιος σαυῖν 77 254
 γνῶσιμος 38
 γνῶσι θεορία γὰ 200 γνῶσις ἀ-
 νιφῶσις 222 κ.
 γνωσιοθεωρητικὸς ὁρισμὸς 297
 γνωσιοθεωρία 289 κ.
 Γουαῖτες Ἀντιγόνοσ 18 105 109 124
 Γουαῖτες 58 67 149 261
 γουαῖτες 260
 Γύγης 30
 γυμνοσπορῆτικὸς 347
 γυναικία 278

Δαναὸς 87
 Δαίμονες, διαμολογία 329
 Δαμόνιον Σωκράτη 77
 Δαισιδομάνια 325 345 κ. 363 δόξια
 345 σοφῶν 301
 Δακίλιος 64
 Δαλαροί, ἱερατεία 50 57
 Δαισιδομῶς ἀνατολικῶς 86
 Δαυῖδομια 102 107
 Δαυῖδός 88 138 140
 Δαυῖδῶτα 279
 Δαυῖδοσῖος 50 186 327 334
 Δαυῖδοσῖος 154 κ. Ἰγρῶ 156
 μῦθος Ἔκκ. 202
 Δαυῖδοσῖος Μάγγης 304 374α
 Δαυῖδοσῖος Πολιορκητικὸν 100 106 κ.
 107 109 125 127 145 268 279 334
 ἀπειλευθῆρσι Ἀθῆνας 95 κ. 142
 ἀσχημῶς 105 βασιλείος 108 δη-
 μοκρατικὸν 39 101 διαμολῶ 102
 Κάσοανθῶρος 104 καὶ τὴν Τρῶ 107
 Πελοποννητικῶν πολιορκιῶν Ρόδου
 104 Σάλατος 107 Στρατοῦσῖος 109
 ταπεινότητις 101 κ. τίσις 108.
 Δημότριος Φαληρῶν 84 99 108 137
 ἀντιρροπὴ 96 142 κατὰ Δημοσθένη
 95 πελοποννητικῶν Μακεδόνων 140
 Δημοσφῶρι 15 116
 Δημοσφῶρι 105
 Δημοκρατία 2 18 64 ἀποσινοσθη 63
 κ. Ἀττικῆς 57 ἱστορία 94 κατὰ
 τὰ μεθῶκα 57 60 πλουτοκρατικῆ
 70 φυσικῆ 40 77
 Δημοκρατικὴ ἔθνη 68—70
 Δημοκρατικὸς ὀρθολογισμὸς 39
 Δημοκρετός 60 192 193 207 209 228
 250 251 268 290 201 203 ἀτομικὴ
 θεωρία 30 γαβῖλιος 201 ἀπόφωτος 221
 σὺν Ἐπισκοπῶ 136 ἀποφωτος 221
 εὐθῶσινη 228 κ. ἔθνος 230 231 κρι-
 τικὴ Κολῶσι 250 κ. Οἰωνοῦσῖος 251
 νεοκρατικῶν 262 263 κ. Πλά-
 τῶν 41 84 σέκιμα 288 φυσικῆς
 ἀποκρίσεως 43
 ἴθμος 2 17 18 19 22 23 27 70 84
 241 ἀγῶνος ἔθνοστικῶν 189 ἀ-
 γῶνος τελευταῖοι 188 ἀθῶναικός
 20 γέννησι 15 ἰδαιολογικὴ φιλο-
 σοφία 29 ποίησι τοῦ 110 πᾶσι ἑ-
 λευθερίας 359 Πάρος 56 πληρω-
 μένος 103 ποικίλοσ πᾶσις 75 συκ-
 τῆσι 108 109 140 χορηγῖος τεχ-
 νῶσι κ.π. 21 61 16 374α
 Δημοσθένης 2 37 106 109 107 Ἄλλ-

X. ΘΕΟΔΩΡΙΑΝ, ΕΠΙΣΤΟΦΟΣ

Ἐνθῶρος 88 Ἀργαίκοσ 100 δημο-
 γοριέσι 359 Μακεδόνες 138 τίσις
 140 τίσις 98 374α
 Δημοκράτης 96 98 κ. 105 106 107 130
 δημοκρετία Πολιορκητικῶν 99 κατὰ
 Πελοποννητικῶν 98 374α
 ἔθνος 105
 Διδόχοι 17 86 108 124 131 θεοὶ
 335
 Διοφάνης 197 203 281 283 269—370
 διαλεκτικῶν 9 44 82 261 291 292
 διαλογικὴ Ἀφροδιτικῆ 111 112
 Διόδοτος κλασικιστικὸς 80
 Δίος κ. Ζεὺς
 Διακριτικὸς 56 κ. 61 198
 διακριτικὸν ἔθνος 150 217
 δικαιοσύνη 60 313
 δικαιοσυνῶσι 313
 Δίκας ἀπίθεις 247 336
 Διογῆνης Ἀπολιωνιάτης 41—84 56
 Διογῆνης Βαβυλωνίος 152 154
 Διογῆνης Λαζιέρος 90 98 108 109
 114 129 133 135 143 144 147 152
 153 161 178 179 183 184 192 196
 199 200 204 κ. 220 295 247 277
 285 291 295 Δημόκριτος 231 δι-
 ἀφῶσι Σχολῆς 147 δόξια 251 ἐκ-
 δόσις 209 210 ἔθνος Ἔκκ. 196
 ἔθνος 203 204 κ. φέλις ἱστορικῆ
 270 φύσις Ἔκκ. 189 κ. 236
 Διογῆνης Οἰωνοῦσῖος 179 197 202
 213 248 251 256 311 κ.
 Διογενανός 180 213
 Διδόχοσ Σικελιότης 130 374α
 Διοκλῆς 304 374β
 Διονυσιακὸν θέατρον 87
 Διονύσιος Ἀ' 17 56 79 103 192 268
 Διονύσιος Ἀλεξανδρινός 150
 Διονύσιος Ἀλικανδρινός 191 374β
 Διονύσιος Β' 79 80
 Διονύσιος Λαμιατικός 152 κ.
 Διονύσιος Μεσσηνικός 149 153
 Διονύσιος 91 284 337 λατρεία 65 48 κ.
 ἔθνος καὶ ἑλπίδος 50 τελεστογν-
 ῶσις μῦθος 49
 Δοκίμα 278
 Δοκίμος στρατηγός 88
 Δοκίμος στωικός 190
 Δόξια 168
 Δόξια 79 80 116 265 Σπείουσιος 12-
 δόξα, γνῶσις 56 58 261
 δοξαστικὴ ἔκστασις 261
 δοξαστικῶν 209 217 περιαπτικῆ
 37 302 374β
 δόξια 15 29 356 διαλεκτικῆ 64 ἐ-

παιδεία 171 κ. Έπικούρος Πλάτων 281
 Δούγης 354
 Δράκος 351
 Δρακίδης 4
 Δυτική Εκκλησία 198

Έβραίοι 6 105 Θεσσαλονίκη 196
 Γενεαλογία παιδεία 181 κ.
 Γεωγραφία φιλοσοφίας 150 217
 Θεοκρατία 2 374β
 Ήβηλα 308 κ. Θεός 338
 Είρασημήνη 361 νομοτέλεια 302 363
 Πλάτων 861 Στωικός 360 κ. 374δ
 Έκείνη 123 προσηύχθη 42 κ.
 Έκβάτανα 85
 Εκδοθέντες λόγος Άριστοτέλη 112
 Εκκλησία 40
 Εκλογή με κλήρον 76 140
 Εκπαίδευση Ήβηλική 149 βαθμίδες 150
 Εκρηκτικός συνείδηση παιδίμου 121
 Έκείτες 5 45 55 κ. 292 κριτική 302
 Εκλεκτικός 41 πρόβλεψη πυθαγορείκη 56
 Έκλιση 128
 Ελευθερία 75 308 κκ. αίσθημα 359
 364 άνελευθερία 358 άνήφορον
 ζήλια 364 δημοκρατία 69 δούλος
 βάραβροι 358 Έλληνική 308 έπα-
 κορητική 364 κ. κρατική ελευθερίας
 359 λειτουργία 359 παρθέλιση
 363 σοκρατική 361
 Ελευθεροτής 99
 Έλευση 60
 Έλευσινα 106 139 Ίσινα 344 Με-
 γάλα 88 374β
 Έλευσος 46
 Έλευσώδης Μόδαες 46 226
 Έλλάδα 2 14 18 20 22 26 25 28 29
 40 50 102 104 110 128 133 144
 145 207 άνθρακωτός 281 διάδο-
 χική έπικουρισμός 146 ήπειρωτική
 16 κωμεία της 6 Έκεί. 358 κωμο-
 δόρσιση 114
 Έλληνες άνθρώποις 124 άνείδηση
 στους Μακεδόνας 92
 Έλληνες 10 19 10 20 21 36 92 90
 91 92 112 216 Άλιξανδρος 234
 Βίβαβροι 353 έκτακτη 37 έρωτι-
 κά 284 288 κατά τή Μήνηδα 61
 Βερίζωμα 172 πόλη 19 σφίρειν 237
 φιλόσοφοι 150 226
 Έλληνική γλώσσα θεών 342
 Έλληνική φθη 165

Έλληνικές όμάριτες 122 κ.
 Έλληνική έπισημη 9 57 308 331
 έθνησια 325 κ. 338 μυθολογία
 329 πόλη 19 21 63 κ.
 Έλληνικό θεώμα 11 375α
 Έλληνική ηθ Έλληνας 2 5 6 375α
 Έλληνική λήος 9 πόλιος 93 137 κ.
 Έλληνοτική Άθήνα 124 κ.
 Έλληνορωμαϊκός άνθρώπος 8
 Έλληνας Ιστορικός άποστολέα 89
 Έλληνοφόνος 108
 Έπιδοκόλιος 41 216 250 κριτική Κα-
 λήη 151 κ. φίλια 267 375α
 Έπισημοκρατισμός 290
 έρωτικό 14 κ.
 έρωσον χορεία άντρον 391
 εν οίδα 77
 ένάρινα 295 299 309
 ένάριτες 295
 ένάριτες γνόση θεών 338
 ένάριτες 11
 έντος 335
 ένυλλιος 31 375α
 ένυλλική έννοια 69
 ένυλλιστολισμός 290
 ένύριστα 96
 ένυρικοί λόγος 112
 ένυρος Έπικουρού 174 185 κ. 196 κ.
 353
 έπαισθημα 295 338
 Έπαμεινώνδης 68 245 279
 έπιβολή έννοιας 196
 έπιπονήθη 6 20 153
 Έπισημη 0 20 153 219 213
 Έπικουρισμός 8 234 άνελευθεριακή
 πρόσην 176 γιορτή λαϊκή 344
 θεοί 247 θυσίες 345 Κωιδρον 184
 188 μεθυσίες 260 Όμηρος 258
 κρησεία 152 ρουτίνα 151 στή
 Ρόμη 172 κ. συμπόσιο ή ζήη 354
 367 φόβος Άδου 645 χαρακτήρι-
 σμός 368
 Έπικουρική Σχολή 97 106 150 349
 Έπικουρισμός 8 85 194 δειδοση
 116 κ. 151 έκδορηση 147 ένάριση
 έννοια 178 έννοι 152 63 κ. παρθε-
 λισμός 180 τίσιον ρηματική 151
 Ρουαίοι 157 σπύχη 812 φρα-
 γμός 179 γόμος Άνατολής 162 κ.
 Έπικουρική ; 2 3 5 60 86 102 108 125
 127 140 143 146 147 148 158 154
 161 165 181 183 197 206 221 226
 243 247 249 270 336 αίσθησης
 291 297 299 άνθρακωτός 101

281 κ. άντομοτική 301 κκ. βιογραφία
 110 133 κκ. γεωμετρία 182 264 κ.
 γιορτή 344 γλώσσα 311 γυναικία
 279 δευσιδαιμονία 325 δημοκρα-
 τικός παγής 142 Διόδοτος 136
 290 363 364 διαβολές 7 δικαζική
 291 διαστορή 189 κκ. δικαιοσύνη
 815 έρωτικός 181 κ. 185 ελευθερία
 364 κ. Έλλάδος κωμεία 355 Έλλη-
 νος άνθρώπος 264 κ. άπιστοσύνη
 στην άνθρωποι 338 έπαινος 174 κ.
 185 κ. 196 353 έκτακτη 119 231
 263 έρωτας 235 κ. έρωσία 137 141
 ζήης άξια 119 άδονή 240 κ. 235 ή-
 δονησής 236 θάνατος 89 κ. 351
 θείο 338 338 347 θρησκεία 332 324
 θρησκευτικότητα 306 Ήβηλική
 φιλοσοφία 111 246 κκ. 248 έκτακτη
 στή 277 315 Ήβητες 131 Ιερατή-
 ρισμός 367 κατηχητικός 187 Κη-
 ρος 142 145 149 Κωιδός 144 κ. κοι-
 νοτική συμβόλιση 312 κριτική
 350 κριτική θεολογία 325 Κωιδός
 190 Λόγιος 128 144 Λοκίτι-
 κός 302 Λοκίτιος 1 176 κ. Λοκί-
 τικός 205 Λοκίτιος 249 358 μα-
 θεματικά 182 284 κ. μεθυσίες 142
 Μένυβρος 195 185 187 141 με-
 σοίσιος 196 Μεταδοθέντος 149 153
 μικρολογία 132 μορφή 184 μόρ-
 φοση 85 136 μουσική 309 κ. Ναυ-
 σιφανής 192 νοητική κλίμα 214 κοι-
 νότητα 119 όρωτος φιλοσοφίας 211
 Παρτίσιος 145 πλάστηγη 130 κ.
 Πλάτων 192 ποιητή 258 κωμεία
 226 πρόνοια 340 πυθόνης φιλο-
 σοφίας του 219 σφοδρός 261
 κκ. σοκρατικός 200 σφοδρός κα άν-
 θρωπος 175 σοφία 253 συγγράμ-
 ματα 199 200 κ. 211 τέχνης 257 κ.
 259 260 κ. έρωσ 201 φιλόσοφος 244
 φυσική 305 κκ. φυσικό θίωμα 313 κ.
 χάος 156 χρόνος 310 φυσιοσοφία
 291 φύσιος 189

Έπικουρος γνός Μητροδότους 369
 Έπίκτητος 191 375α
 έννοια 297
 Έπισημη άντρολογοσία 331
 έκτακτη 96 119 21 362 Πλάτων
 351
 Έπιστολή 200 203
 έπισημη 200
 Έρωτας 268
 Έργα καί Ήμέρα Ηοιδόν 29 49 60
 Έξέτιρα 26

Έρωτός 296
 έρωτολογοσία πάπυρος 152 155 193
 207 212 260 291 336 έκδ. 212 κ.
 Έρωτολόγος 149 153 156 160 161 175
 199 207 244 342
 Έρωτος 161 190 270 279 292 299
 370 καθ'ήνεον 118 Λοκίτιος 302
 σφολάρες 159
 Έρωτες 268 290
 Έρωτες 46 124 311 312
 Έρωτικώ 178 375β
 Έρωτισμός 136
 Έρωτολόγος 268 334
 Έρωτολογοσία 326 375β
 Έρωτός 90 92
 Έρωτός Στίγιονος (Henri Katiene)
 206 394α
 έρωτος 264 στίβος άρχαίους, στή λο-
 γογραφία 283 όρωτός Έκεί. 285
 Έρώτιος 148
 Έρώτιος 13
 έτιμια 278 279
 Έπισημη σφολάρες 127
 Εββίνα 16
 Εββίτιος 111 116 117
 εββίτιος 228
 Εββίτιος εββίτιος 335
 Εββίτιος 348 361
 εββίτιος 288 κ.
 Εββίτιος 153 216 375β
 εββίτιος 4 25
 Εββίτιος 22 41 43 60 80 87 91 92
 140 223 259 άλινα 226 κ. Λογ.
 Άπολλωνίατής 42 Ίσίδης 74 Ίσ-
 ιδίος 284 μέθοδο 84 Τριανδι-
 τιστής 122
 Εββίτιος 102
 Εββίτιος 290
 εββίτιος 342 κ.
 Εββίτιος 98 180 150 376α
 εββίτιος 150
 Έρωτος 16 376α
 έρωσία 137
 έρωσιος καί μη έρωσιος 70 κ.
 Έρωσιος 114 139 189
 Ζεύς 27 28 30 43 46 48 49 62 93
 114 120 112 294 327 335 Έρωσιος
 325 Όλώπιτος 124 Στωικός 363
 Τριανδι-
 τιστής 127
 Ζήλιον Κωιδός 108 149 183 210 226
 ελμαρμένη 363 376α
 325 Όλώπιτος 152 154 157 159
 ζώα 308 ζωδιακός κύλιος 322

ζωή τρωαρία 118 δέξα 118

Άγνομία δθρησκεία 141
 Ήγρονάει 148
 Ήδετα 148 279
 Ήδονη 159 295 296 αίσθησική 235
 δωματιακή 279 Ιστορία 499 229 κ.
 καθόλου 284 κατασκευαστική 230 κ.
 233 έν κινήσει 231 235 κ. μαθημα-
 τικά 285 κελεύθρησκη δασοτομή
 236 σωματική κτιματική 230
 233 κ. 235
 Ήδονά Νουμάχεια 181 269
 Ήλιος 118 117 5765
 Ήλιδα μεταπολεμική 68
 Ήλιου μέγεθος 319
 Ήπειρος 18
 Ήρακλείδης Ποντικός 52 130 192
 3765
 Ήρακλείδης Σαϊνός Ιστορία 138
 Ήράκλειο 207
 Ήράκλειτος 259 3766
 Ήράκλειτος δ' Ερσός 20 22 25 192
 207 216 256 αίσθησική 250 290
 3766
 Ήρακλής 28 91 186
 Ήρόδοτος 36 42 50 58 134 194 201
 θρίαμβος 4λενθέρια 398 καί
 τρωαρία 75
 Ήρόδοτος Έπικουρέος 148 208 294
 300 304
 Ήσας 358
 Ήσαιοδωτική κοσμογονία 327
 Ήσίοδος 19 24 26 κ. 28 29 45 55 83
 84 257 θούν άρσθρος 324 κρήνη
 34 Έπος 220 κήνος 228 Κρησθήσας
 28 κρήνησ 28 κός 47 136
 Ήσίοσος 228 3766
 Ήσιστιον 91 347
 Ήσιστος 327
 Ήυλης 35 36 37 κ. 41 209 218 νερό 40
 παρομόρφωση διδασκαλία 39
 Ήυλίσος 132
 Ήυλίοσος 448 κκ. 350 κ.
 Ήυλίοσ 52
 Ήυλιον 77 327
 Ήυλίοστα 144 148 191 223 279 281
 Ήυλιουσός 127
 Ήυλιουσός 113 244 377α
 Ήυλιουσός 81 108 241 244 279 γής
 Νουαή 136
 Ήυλιουσ 30 32 34 κ. 62 76 118 144
 Ήυλιουσ Ήσίοδοσ 27 28 46
 Ήυλοκρίδιος 214

Θαοί 325 κκ. άγαθό 329 άλειτούργη-
 τοι, άρσθρικοί 119 339 άνθρωπο-
 μορφοί 339 340 κ. 342 345 άντίμο-
 δοσ Άλεβάνδρου 346 κ. γιοραιομα-
 τική 341 δημοκρατικοί 325 εικόνα
 Κήπου 346 έξοικαστικοί 330 Έπί-
 κουρος 335 κ. Ιδανική 346 κ. Ιδα-
 κιοτική φιλοσοφία 328 λόγος θε-
 ολογική 339 μακρολογία 346 με-
 λαντική κωνοτία 347 κ. έν 329
 τελεσίτητα 347 ύαθησ 358 Ιππο-
 βατικοί 330 φήλασος δημοκρατία
 326 327 329
 Θαοί άρατοί άστρο 115 330 κ.
 θεοκεντρικός 58
 θεοκρατία 25 83 334 377α
 θεοκρίτος 131 κ. 377α
 «θεολογισαντες πρώτοι» 46
 θεομάχος φέδσ 28
 θεονόμος 60
 θεοσάματος έξος 385
 θεοσάματος 129
 θεοσφία 56 333 377α
 θεοσφιστικός 24 97 135 198 130 131
 192 199 202 209 280 δεσποδισμοί
 325 συγγράματα 119 Φιλόδοσος
 161 Φυσικών δόξα 151 377β
 Θεοσφίης 26
 Θήσας Έπικουρέος 154
 Θησαυρία 18 67 68 70 117
 Θήσδα 90
 Θούν γιοραιοματα 342 γήλοσος 342
 κατιματία 341 σήματα 341
 Θεωρητική άλληλαχία 74—84
 θεωρητικός βίος 229
 θεωρητική 36 γνώση 290
 Θήσρα 55 74 88 95 241 καί Σαδρ-
 ησ 68 κατιματία 72 μεταπολεμ-
 ή 88 Ιεροβόλοσ 88 92
 Θησραμίνης 64 65
 Θησραμίνης 74 75 270 284
 Θήσας 26
 Θησραμίνης 12 60 68 122 140 301
 224 323 326 άλιμία 227 κεκαλι-
 σμός 121 κόσμος του 41 κελοβία
 πόλεμον 120 κκ. Πολέβιος 189
 Θήσραμίνης 140
 Θήσραμίνης 13 131 172
 Θήσραμίνης 101 Θρακική Χερσόνησος 134
 377β
 Θησραμίνης 69 79 88 στοίς άρ-
 σθρικός 70
 Θησραμίνης 109
 Θησραμίνης 60 326 φησρία 398 Ήσρα-
 κτική 328 κρητική 323 κ. μυστικισμός

48 κ. πολιτία 325
 θρησκολογία 337
 θρησθρ έν νόσ; 338 355
 θησρία 328 Τρηγένετος 324

Ήσραμίνης 139 377β
 Ήσραμίνης 29
 Ήσραμίνης άρχιερής 165
 Ήσραμίνης Φηρόν 17 67
 Ήσραμίνης 66
 Ήσραμίνης 41
 Ήσραμίνης 23 216 πλατωνική 81 290
 Ήσραμίνης 29 59 278
 Ήσραμίνης συστήματα 143
 Ήσραμίνης φιλοσοφία 2 5 86 99
 111 246 κκ. 515 άντιδωμοκρατική
 247 θησρία 279 θησρία 328 Μοίρα
 360 378α
 Ήσραμίνης 114
 Ήσραμίνης 279 316
 Ήσραμίνης 142 146 148 202 279
 Ήσραμίνης άνωματό 335
 Ήσραμίνης 44 56
 Ήσραμίνης 163 165
 Ήσραμίνης 195
 Ήσραμίνης 26
 Ήσραμίνης 334
 Ήσραμίνης Εδρσκή 74
 Ήσραμίνης 24 25 κ. 258
 Ήσραμίνης 88 Ήσραμίνης 325 378α
 Ήσραμίνης 94 140
 Ήσραμίνης 66
 Ήσραμίνης Ήσραμίνης 335
 Ήσραμίνης 193
 Ήσραμίνης νεοπλατωνικός 290 378α
 Ήσραμίνης 91
 Ήσραμίνης γεννή 175 176
 Ήσραμίνης 113 244
 Ήσραμίνης 192 378α
 Ήσραμίνης τρωαρία 51 σφραγίς 58
 Ήσραμίνης 17 25 378α
 Ήσραμίνης 204 378α
 Ήσραμίνης Έπικουρέος 270 316
 Ήσραμίνης Φιλαίος; 194
 Ήσραμίνης 288
 Ήσραμίνης 284
 Ήσραμίνης 41
 Ήσραμίνης 46
 Ήσραμίνης 87 124 138 129 130 149
 182 261 Άπολιτανιός 129
 Ήσραμίνης 89
 Ήσραμίνης 36
 Ήσραμίνης 57 66 78 79 144 152 165
 172 196 207 245 335 δημοκρατι-
 κός λαός 167 διδασκη έπικουρι-

σμοσ 146 178 παιδεία Ελληνική
 175 προγορησ 171
 Ήσραμίνης θησρία 324
 Ήσραμίνης 107
 Ήσραμίνης 257
 Ήσραμίνης 15 38 40 45 52 63 378β
 Ήσραμίνης 16 17 19 26 28 132 141 143
 Ήσραμίνης Ιστορία 118 παιδεία 53 162
 Ήσραμίνης τρωαρία 36 κ. 44 45 56 59 114
 301 303 τρωαριαμικός 362 σφρα-
 γίς 312 ύλομίοσ 41
 Ήσραμίνης κώσος 27 156
 Ήσραμίνης 176
 Κάδμος 87
 καθάρμοσ 135
 καθάρμοσος 148 3765
 Καίσορ 166 171 173
 κακό σόν κόσμο 340 κ.
 Καλασρία 140
 Κάλλασχοσ 4
 Κάλλασχοσ 38 325
 Κάλλασχοσ 210
 Καλλίασ 27
 Καλλίαστικός 88 κ. 90 91 92 129 κ.
 Κάλλασ 47 368
 Καμπατίο 207 Καμπατίο 66
 Κανονική Κανών 200 289 κκ. 293 κκ.
 Καπτή 172
 Κάρος 12 Κάρος 134 378α
 Καρσθόσος; 152 154 157
 Κάροσος Ε' 17 378α
 Καρσθόδοσ 167 245 Καρσθόδοσος 35
 65
 Καρσθόδοσ 123
 Κάροσος 18 94 96 102 104 106
 107 109 124 378α
 Κάροσος 172 176
 Καρσθόδοσος 59
 κατιματίασ έν άσχη 60
 κατιματιατική Ήδονη 230 κ.
 Κατιματίασ 178 245
 κατιματίασ θούν 341
 κατιματίασ 361
 Κάλλασ 179 319α
 Κάλλασ 65
 κενό 301 κκ. 805
 Κερμαμίνης 13 101 168 379α
 Κέρμαρ 120 334
 Κέρμαρ 97 125 142 κ. 156 278 292
 369 γυναικία 279 κ. διδασκαλία
 184 Ήσραμίνης 379 έπίστροφ 279 κτι-
 ματία 515 κ. άσση 143 οσία του
 230 229 346 ποιήρη 266 ποίησ.
 180 στροφή σά καθματίασ 188

συνείδητα ἑλληνοφίλοι 868 σχολή 149
 φίλοι 270 277
 Κρησιόφρωνος Ἀπολλόδωρος 157
 161 201
 Κρήσιος μυστὸν 69 κ. 326 328
 Κρούρων 8 42 115 116 158 172 174
 182 198 206 234 235 236 ἀισθή-
 σεως 293 ἀναγνώριση 146 175 ἀν-
 δρες Ἑλλάδος 244 κ. Ἀριστοτέλης
 119 ἄρματα Ἑπίς 202 γενναίως
 279 ἑσπεροὶ τὸν 157 158 ἑταί-
 ρική 191 εὐφραμία 228 ἠθὸς 231 κ.
 θάνατος 251 θεοὶ 238 242 θεολο-
 γία 296 Κανὴν 298 μαθηματικά
 265 ὄνειροκρατική 116 Σίμων 160
 συγγράμματα 158 206 212 Φαι-
 δρος 159 φίλοι 270 275 274 κ. Φι-
 λώδης 180 181 179α
 Κίβφοροι 167 169
 Κίμων 244 ὁ παλαιὸς 134
 Κινάδων 68
 Κίνας 110 144 145 279β
 Κίνας 161 379β
 Κίση 138
 Κλαυδίου 16 57
 Κλάρος 16
 Κλαύδιος 105
 Κλαυθῖος 263 379β
 Κλέαρχος 78
 Κλεισθένης 17 108 351 380α
 Κλειτὸς Ἰλιουρὸς 325 Μάξις 89 92
 129 380α
 Κλεόκροτος 69 132
 Κλεομένη 105
 Κλεομένης 188
 Κλεομένης ἀδελφὴ Ἄτταλον 87
 Κλεοπίτρα Ἀλγύσιον 33
 Κλέων 57 86 93 120 328 380α
 Κλήμης 194 226 259 262 261 380α
 κλήρος ἐκλογὴ ἀρχόντων 57 76 140
 380β
 κληρονομία 134 380β
 Κλειδῖος 170
 Κόβρος 244
 κομβίους 58
 κοινότητα ἐπικοινωνική 145
 Κοιντακίανος 262 380β
 Κοιντίλος ἠἰρος 180
 κοινωνικὴ συμβόλησι 312 318 315
 κοινωνικὴ ἀπορτίσι 57 512
 Κολοπον 16 141 148
 κομήτης 322
 κορινθιακὴ σημασία 104 107
 Κόρινθος 26 69 227
 Κορίσιος 268

κοσμοσημαντικὴ ἀμφιλόγητη 36 304
 κόρησι 119 307 κ. ἀνορθόγραμμα 307
 319
 κόρησι 115 317 319 αἰωνιότητα 44
 119 ἀφάρτος 115 τήρη 114 119
 Κρανοῦν 4 338 188 380β
 Κράσιος 172
 Κράτορος 140
 Κράτης 293 380β
 Κρατίδος 41
 Κρατίδος 44
 Κρατίδος 195
 Κριτιριον 18 309 ἀλήθεια 203 205
 γαλασσικὴ ἐπιβολή 296
 Κριτίας 82 θεοὶ 227 Ἀσπεδαμονίων
 πολιτεία 64 381α
 Κριτίας ὁ παλαιὸς 4
 κριτική θερηκαίας 323
 Κριτικός οὐλιουρὸς 250 381α
 Κριτίλος 152
 Κροτοῦς 50
 κροκοδείλιος 292 381α
 Κρόνος 84 335
 Κρόνος 51 54
 Κροκόδης 107 132
 κυκλικὴ κίνηση ὄστρον 116 κόρησι
 319
 κύκλιος γενετικός 82
 κυκλικὴ πείρη 17 381α
 Κύμη 27 381β
 Κυνοῖσι 127 132 220
 Κύνη κεφαλαί 167 381β
 Κύπερος 102
 Κυρηναϊκὴ 18
 Κυρηναϊκοὶ 250 Καλιότη κριτική 255
 Κύριος ἄδης 206 347
 κυριότητα 570
 Κύριος 84
 Κύριος 65 Ἀνάβαση 78
 Κύριον Παιδεία 78
 Καλιότης 142 176 190 215 240 250
 251 255 256 273 280 καθήμερον
 148 κατὰ Πλάτωνος Εὐφρόνησι
 καὶ Ἀσπὴ 248 κριτικὴ ἰδεολογικὴ
 φιλοσοφία 189 246-256 λατρεία
 184 κ. προσέκνηση 185
 Κενωταντικός Μέγας 195

Λαίριτος κ. Διογένης Λαέρτιος
 Λάβη βίσιος 241-246
 Λαβὸς ἀκτίες 344
 Λαβὸν Ἑλλάδος 326
 Λακεδαιμόνιοι 20 31
 λακκοκύκλιος 126

Λακεδαιμῖος 182 194 195 233 266 340
 353
 λακωνίζοντες 20 64 70
 Λακωνία 18
 Λαμία 155 185 127 279
 Λαμιακὸς πόλεμος 83 138
 Λαμιακοὶ 43 141 κ. 162 λαμψαι-
 νοὶ 143 148
 Λάνασσα 258
 Λαοδικαία 153 154 381β
 Λαοδικαίως 188
 Λαυραρόντιον 73 172
 Λαχρὴ Δημοκράτους 69
 Λαυραρόντιον 21 317 339 381β
 Λαυραρόντιον φθῶν 23
 Λαυραρὸς 144 148 279
 Λαυραρῶν 57
 Λαυραρῶν 127 128 144 148 191 270
 280
 Λέλιδος 278
 Λέλιδος 16
 Λεοναοὶ 170
 Λεονακίος 392 393
 Λεονακίτρα 188 381β
 Λεῖπτρα 72
 Λεωνίδης 71 103 245
 Λεωσθένης 138
 Λήμων 13
 Λήμων 126
 Λογική 290
 λογικὴ ψυχὴ 357
 λογικὸ καὶ ἀισθητικὸν 298 299
 Λογικὸ 180 ἑλληνοετικῶν χρόνων
 128 κ.
 λογιστικὸν 82
 λογοτεχνία, ἱστορικὴ 131
 Λόγος θεουργοῦ θεοῦ 389
 Λουδοβίκος ΙΑ' 333
 Λουκιανὸς 1 125 149 176 178 197
 340 ὁδοναμικὸς φιλοσοφῶν 150 ψευ-
 δόχηματι 177 179 381β
 Λουκρήτιος 7 8 10 118 151 172
 173 κ. 197 205 κ. 207 318 ἀισθή-
 σεων κίρος 298 κ. θεωρητικὸν
 337 ἠγκράτια 354 ἰσοπεπόμενος
 352 κ. θάνατος Γ' βιβλίου 349 351
 352 κ. θεοὶ 325 θεολογία 336
 θερησιακὴ κριτικὴ 324 θερητητι-
 κότητα Ἑπίς 338 ῥωσὶ ἀξία 118
 ἱστορησια 315 λογικὸν ἔδρα 357
 μελέτης Λουκρητιεῖς 208 μετὰ
 318 παιδεία ἑλληνικὴ 288 παρὰ-
 κλισία 366 πολιτείας καταδικη 242
 ρωμαϊκῶν ἑπικουραστικῶν 157 σπο-
 ροὶ 321 σκεπτικισμὸ ἀνασκη

300 συγγράμματα 205 211 ἠμους
 σπῆν Ἑπίσιος 185 κ. 303 357
 φιλόσοφος 324
 Λουπάτιος 169
 Λυδοὶ 12 382α
 Λυκοβίσιος 87
 Λύσιον 99 111 149 ὁ ἄλλος 168
 Λύσια 179
 Λύσιος ὁ Πρόκλος 117
 Λυκοβίσιος νομοθέτης 19 20 279
 Λυκοβίσιος πολιτείας 88 93 137
 Λύσιον 281 370
 λυρικὴ ποίησι 24 29-35
 Λύσιονθῶρος 44 65 66 67 78 101 106
 107 141 191 παρὰφρασι ἀντι Ἀνα-
 κτίος 103 108
 Λύσιος 248
 Λυσιμαχος 101 107 148 ἀντι Λύσιον-
 θῶρος 193 108

Μαγνησιακὴ μάχη 167
 μάγιον 114
 μαθηματικὰ 52 53 153 154 222 294
 μακαριότητα 339 340
 Μακεδόνες 87 89 90 91 92 93 98
 100 106 138 140 157 241 250 328
 333 334
 Μακεδονία 67 68 93 95 108 159 139
 184 ἀπειλή 142 βασιλευσὶς 86 Ρω-
 μαιοὶ 251
 μακεδονίζοντες 88 138
 μακεδονοκρατία 110
 Μακκαβαίοι 164 165
 Μακρά τείχη 66
 Μακρόβιος 355
 Μακρόβιος 266 382α
 Μαμαμόρον 148 279
 Μανὸν 284 382α
 Μάντης 324
 Μάξιμος Τυβέριος Βαλιέριος 270
 Μάξιμος Τύριος 324 392α
 Μαροθίνης 152 194 140
 Μάρκος 188 κ. 171 173 382β
 Μαρμαρῶν 108
 Μάξις 1 1 214
 Μακεδονιάδης 167
 ματαιοβόλις 240
 Ματῖον θάλασσα 178
 Μαυροβίλιος 142 382β
 μαχητικὸν 290
 Μεγακλειδῖος 126
 Μεγαλὴ ἑκπονομή 305
 Μέγαρα 107
 Μέδωσι 7 382β
 μερόνιος κλισίον 126

Μέλιτος 250
Μείλιτ 303
Μέμμιος 172
Μένανδρος 24 125 130 140 149 'Αλ-
κίμων 127 Δίσκος 135 έπιγον-
νός 132 έπιστολή Πτολεμαίου
135 138 έφημέρι 137 141 Θεόφρα-
στος 128 ίδιότητες 131 382β
Μενόδημος 152 213
Μενόλιος 13 43 118 133
Μενουάσιος 148 201 203 224 348
Μένυλλος πρόσφορος 139
Μένων 78
μήνη φυσική 82
Μεσοιώνος 5 6 14 196 Ελληνικός 84
μεσοιώνος όδός 'Αριστοτέλης 333
Μεσογειακός χείρας 164
Μεσογίαιος 'Ανατολική 104
Μεσοίη 335
Μεταγεωγράφοι 359
Μεταφθήμενος 149 153
μεταπόσιμο 319 341 346
μεταπειθευμένη 'Ελλάδα 288
Μεταπόντιο 54
μεταφυσική 45 58 289 294 383α
μεταφυσική 49 32 382
μετάωρα 316—323
μεταφυσολογία 316
μέτροι 20 126
μέτρος 315
μέτρο άνθρωπος 58 59
Μήδαι 60 328 359
μήδαινας 74
Μήδοι 13 20
Μητροδόμος 133 142 145 156 161
202 244 248 279 άγασθ 238 κ. ά-
σβεία στον Όμηρο 189 258 βο-
γορία 'Επίκουρος 183 γραμμα-
199 209 διαλεκτική 221 φθόνιστος
236 θυγάτηρ 370 καθηγημένος 148
μήνη 369 παιδικά 146 παραμέλη-
ση έργων του 147 Πλάτων 243
τέλη 367 θυγάτης του άνδρώπου
368 383α
Μίδας 118 383α
Μίθρας 173 383α
Μίθριξ 102 148 191
Μιθριδάτης 169 170
Μίτρος άρκεος 37
Μικρασία 10 106
Μικρασιάτες 12
μικρασιακή φυσική 26
Μιλήταιοι 37
Μιλίτας 16 36 43 383α
Μιλτιάδης 102 134 244 279

Μιλτιάδης ό παλαιός 134
Μίλων Κροτωνιάτης 54
Μίλων 128 131 288β
Μισογόνατος 257
Μισοφόρος 65 96 78 382β
μήνη αίσθησης 298 πεθομένω 269
Μοίρα 259 κ. άντιμαχη έλευθερίας
260 έλληνα έννοιες 261 κ. κοινο-
τική πρόκληση 260 382β
μόρφωμα άγαθών 315
Μολιέρ 287
Μολοσοί 102
Μόμιος 110
μόνιμος 246 285β
μονίμος 99 108 'Ησιόδος 27 και
κόλακος 100
μοναχική μακεδονική 20
μοναρχοκρατορία 26
μονομύτης 52 383β
μόνη φυσική 82
Μοριάς 18 δημοκρατική κίνηση 94
μορφή άνθρώπου 341 342
μορφολογική δύναμη 52
μόρφωση 'Επικούρου 135 κ. νοέ 62
Μονυχία 130
Μουσαίος 51
Μοΐσες 27 81 46 έλικωνιάδες 47 έ-
πίκληση 363 όλυμπιάδες 23 24
μουσική 225 κρητική 269 κ. τυθαγό-
νιοι 53
Μουσειεύς 254
Μυεζελιού κ. Βεζικεγυ
Μαζάρν 5 5 215 383α
Μουσελάς 187
Μυρσίνος 197 208 216
μύθος 289 317 τραγωδία 81
Μύριοι 65
Μύριλλος 38
μυρωδάτος 309
Μυρωνίδης 4 281α
Μύς 144 148 281 370
Μυσσοί 12 284α
μυστήρια 50 133 άστικά 344 μυσι-
κισμός 48 49 581α
μυστική έταιρεία 76
μυστική θρησκεία 55
Μυτιλήνη 120 142 162
Μυσιός 5
ναισιβασιλικός 39 42 'Αριστοτέλης
112 124β
Ναυσάβ 13
Ναυσοφάνης 136 192 193 209 293
ναυσικός όζλος 33 57
ναυτία 14 22 37

Νέα χωριά 42
Νεάπολη 207
Νεβλος 132
Νέκτα 345 384β
Νεοκλήδης 130
Νεοκλής 183 194 148 185 244 279
Νεοπλατωνικοί 6 118 178 'Αρχιλο-
χος 31
Νεοπλατωνισμός 6 178 384δ
Νεοπροβαρυμικός 6 178 384β
νεορό πρόφη οσία 40 41
Νέρος 176
Νέριτα 19 48 210 214
Νερούρας 114
Νεφέλι 41 48
νευροεπιστολή 63
νήμον λογικός 239
Νικάνωρ έπικουρίστας 148 370
Νικάνωρ Σπαργερίστας 95 94
Νικίας 281 370
Νικόδομος 148 279
Νικόλαος Σαυός 191 385α
Νικολάγιος 'Ηθικός 131 269
Νίτσι 218
νική παραματώματα 300
νίκημη γενναίοι 279
νομοθεσία 19
νομοθέτης 19 κ. 45
νόμοι 59 60 314 315
Νόμοι Πλάτωνα 248 314 331
νομοτέλεια 362 κ.
Νουμήγιος 6 385α
νοός 45 265 ψυχή 366
νόφ θεωρητική 302
Νότιος 136
νοτιοανατολικός 363
Νοτιοβόρρειος διαστέριον 74

εκαθάρισμα παιδιών μέθων 327
Νενίος 78
Νενίος στην Ελληνική παιδεία 142 163
Νενοφάνης 133 183 δημοσιολογία
329 καθέτης 248 μορφή 361 κρη-
σεία 138 άντι Νενοφάνης 238
385α
Νενοφάνης 13 35 45 216 άντι Νενο-
φάνη 228
Νενοφάν 67 70 75 78 κ. 83 άλμια
227 'Απυνημονόματα 261 έλευ-
θερία 258 361 λακωνική 64 πα-
λαική θέση 130 ίσηρείται τοίς
Τραϊνίται 66 όρος 201
Νέριξ 51 74
Νέριξ 134 125

Όβελδος 243
Όβουσίας 13 26 123 ένοχός 10 Πα-
λαμήδης 137
Όβουσία 26 138
όβουσιανός 282 κ.
όβουσιανός κόλαμος' 201 φυσική 19
χηματική 17
Όβουσία κα, μεταγραφή δική μου
ή Όβουσία 179
Όκτάβιος 166 169 171 276
όλιγοανθρωπία Σαλαγγίης 68
όλιγαρχία 18 57 59 71 72 189 140
καταχρηστική Εύρωπεία 74 κ. πα-
νελλήνια 68 στρατοκρατία 110
όλιγαρχικός επηρεασμός 18
όλιγαρχική άνατορία 64 κ. 107 στη
συμφορά 139 αναμοσία 64
Όλιμπιάδα 94
Όλιμπιάδες μοίρες 21 47
Όλιμπιάδιστος 31
Όλιμπος 94
όλιμπος άνθρώπος 226
Όμηρος 8 13 14 18 23 24 25 26 27
30 32 46 47 48 90 181 189 225
239 257 269 260 έπιολόγηση 'Επί-
220 228 άμορφωμένη παιδεία 85
βασιλιάδες διατροφής 333 έλευθε-
ρία 369 Ελληνιστικός 121 δεθολο-
γισμός 45 κ. 84 παλαιού θέσης 25κ.
προσημία 114 στρογγυλός 284
'Ομοίος 68
όν έλεγκτός 56 έννοιες 59 385α
έννοιος 119 'Αριστοτέλης 116
'Ονομαστής 50 κ.
ένκοκλός 53 88α
έννοιος 59 329
όλοθ-ήκη Πλάτων 168
όραση 308
'Οράσιος 33 175 άλκεια 226 άπο-
τραφήμένη ζωή 243 Φιλόδημος
180 161
όρασις τοίσι 39 331
όρασις τελεμαχική 45 48 κ.
'Οράσιος 270 296
όρασιολογικός και δημοκρατικός 39
όρασιολογισμός 16 κ. 263 285β 382α
όρασις σαρματική 236
'Οράσιος 49 50
όρασις 6 49 50 53
'Ορασιονόμος 104
όρασιον διαβολογία 300
όρασιον ούρασις 317 φαυλόνομα 116
τόσο 321
Όρασιός 84 335

αυτοίσις 333

Παγγαία 335

πίδες 229 291 κ. 296 ἄδων ἀγγ-
θίων 215 1858παύτας ἀποκηρυκταίριος στή ζωή
361

παιδία 30 31 ἀριστοκρατική 30 83 κ.

ἑλληνική 22 ἀγάπησις 149 ρωμαί-
κή 175 3859

παυών 367

Παλαιστίνη 163 ἑλληνική παιδεία
151 ἑκκοσμοσός 152 164 κ.

Παλαμήδης 122

Παιδεία ἀνδολογία 160 3859

Παλλίδα 3 287

παλάσις 306

Πάλαμος 304

Πάν 328

Παναθήναια 100 κ. 257

πανελλιγία στραμαζία 104

πανηγυρικοί 268

πανηγυρικός σχέσις 19 22 103

παρὰλληλοσμοί 246 3859

παράλληλον βιογραφικός 64

παρὰμυθικός Ἀλεξάνδρου 129 κ.

παράσιος 126 127

παράσιος θεοὶ 355

παράσιος 366 κ.

παράσιος τέρψις 367

παράσιος 284

Παράσιος Ἀθήναι 106

Παρθένος 4 57 103 124 138 θεοσία
329 ἀρχαίσις Π. 106Παρμενίδης 85 45 58 κ1 84 250 255
250 203 262α 55 56 261 κριτικήΚαλλιπία 256 Λεωνόπουλος 103 Μοίρα
360 Πυθαγόρας 51 56

Παρμενίων 89

Παρθένος 294

Πασιών 126

Πατριός ἀλληγορικός 195 κ. ἑπι-
κοσμοσός 266 Λουκαρίου 3 9

παύσιος 349

παύσιος δημοκρατία 69

παύσιος πολιτικός 844

παύσιος πολιτικός 141

Πάτροκλος κρηνητική 114

Πάτρων 159

Παύλος 358 ἑναντίον ἑκαστήριος 196

ἑπιστολὴς 201

Παυσανίας ὁ εἰρηναῖος 67

Πελοποννησίου 37

Πελαγονίος 78 139 Σάλλας 163

πελαγονία κρηνησός 16 3859

Πελοποννησίου 51

Πελοποννησίου 4 39 51 184

Πελοποννησίου 12 38 3859

Πέλλα 90

Πελοποννησίου 68 ἐπὶ Σοῦτα 74

Πελοποννησιακὸς πόλεμος 4 5 12 17
22 26 41 64 72 79 123 137 166

167 171 228 361

Πελοποννησίου 104 106 109 δημο-
κρατία 68 70

Πέλοπος 87

πέριπλος φίλαγγα 88

περικοπία 10 116 356α

Περγαμάχου Πεντακωντατία 17
65 396α

Περδικίας 104 141

Περὶ φύσεως 200

περὶ τρυφῆς Εὐθύμου 116

Περικλῆς 8 80 41 57 61 81 83 86
105 104 126 296 241 244 ἄλυσια227 ἀρχαμυστήν 228 ἀνταποσέ-
θησις 132 ἑλευθερία 120 ἑπιτά-
φος 83 859

περιμετροσ

περιπατητική βιογραφία 37 302

Περιπατητικὴ Σχολή 85 110 112 143
149 199 πάλιν ἑπισκοπία 111 κκ.

κη 325 μουσικοφιλία 99

Περσέας 110

Πέρσις 12 71 72 104 211 ἑπιστολὴ
56 Μακροδόνος 133

Πέρσις 27

Περσία 12 78 78

πέσιος 165 356α

Πιλάτος 263

Πίνδαρος 92 93 45 63 54 83 ἄλυσια

226 ἀριστοκρατική καλλιπία 85 ἑ-
πίκοπια ἑπισκ. 220 ἑρωτικός 144 ἑ-
πιτάφος ἑπιστολὴ μύθων 328

Πίσιος 87

Πίσιος 175 207 Φιλόδημος 160

Πιτυακός 32 386α

Πλάτων 2 3 5 6 20 22 39 44 51 59
61 79κκ 81 111 115 124 135 181
183 201 207 220 229 249 250 255
300 344 ἄγασθῶ 119 329 ἄλυσια 226ἀνθρωπολογία 82κ. ἀντιδημοκρα-
τικός 78 83 ἑρωτικός 82 Ἀριστοτέ-
λης 111 ἑναντίον 6 88 ἀποστολα-
γία 116 531κ. ἀποστολία 88 γγ.226 ἀριστοκρατική καλλιπία 85 ἑ-
πίκοπια ἑπισκ. 220 ἑρωτικός 144 ἑ-
πιτάφος ἑπιστολὴ μύθων 328

Πίσιος 87

Πίσιος 175 207 Φιλόδημος 160

Πιτυακός 32 386α

Πλάτων 2 3 5 6 20 22 39 44 51 59
61 79κκ 81 111 115 124 135 181
183 201 207 220 229 249 250 255
300 344 ἄγασθῶ 119 329 ἄλυσια 226ἀνθρωπολογία 82κ. ἀντιδημοκρα-
τικός 78 83 ἑρωτικός 82 Ἀριστοτέ-
λης 111 ἑναντίον 6 88 ἀποστολα-
γία 116 531κ. ἀποστολία 88 γγ.Πλάτων 2 3 5 6 20 22 39 44 51 59
61 79κκ 81 111 115 124 135 181
183 201 207 220 229 249 250 255
300 344 ἄγασθῶ 119 329 ἄλυσια 226ἀνθρωπολογία 82κ. ἀντιδημοκρα-
τικός 78 83 ἑρωτικός 82 Ἀριστοτέ-
λης 111 ἑναντίον 6 88 ἀποστολα-
γία 116 531κ. ἀποστολία 88 γγ.Πλάτων 2 3 5 6 20 22 39 44 51 59
61 79κκ 81 111 115 124 135 181
183 201 207 220 229 249 250 255
300 344 ἄγασθῶ 119 329 ἄλυσια 226ἀνθρωπολογία 82κ. ἀντιδημοκρα-
τικός 78 83 ἑρωτικός 82 Ἀριστοτέ-
λης 111 ἑναντίον 6 88 ἀποστολα-
γία 116 531κ. ἀποστολία 88 γγ.Πλάτων 2 3 5 6 20 22 39 44 51 59
61 79κκ 81 111 115 124 135 181
183 201 207 220 229 249 250 255
300 344 ἄγασθῶ 119 329 ἄλυσια 226ἀνθρωπολογία 82κ. ἀντιδημοκρα-
τικός 78 83 ἑρωτικός 82 Ἀριστοτέ-
λης 111 ἑναντίον 6 88 ἀποστολα-
γία 116 531κ. ἀποστολία 88 γγ.Πλάτων 2 3 5 6 20 22 39 44 51 59
61 79κκ 81 111 115 124 135 181
183 201 207 220 229 249 250 255
300 344 ἄγασθῶ 119 329 ἄλυσια 226ἀνθρωπολογία 82κ. ἀντιδημοκρα-
τικός 78 83 ἑρωτικός 82 Ἀριστοτέ-
λης 111 ἑναντίον 6 88 ἀποστολα-
γία 116 531κ. ἀποστολία 88 γγ.

ναῖα 278 ἄσκαλος 128 ἄσκαλος

ἀλλοπαγίας 72 80 247 248 ἄσκα-
λος 249 281 ἀριστοκρατική 351 κ.

ἑκκοσμοσός 80 201 ἑκκοσμοσός 4 119

ἑπιστολὴ 253 265 ἑρωτικός 285 ἑ-
δωνή 229 κ. θεοὶ 82 κ. 396 848

ἑκαστοτική φιλοσοφία 111 230

246 ἑδωνή 8 81 κ. 290 ἑκκοσμοσός

149 κριτική Καλλιπία 222 κ. λακωνί-
κη 64 μουσική 223 255 ἄλυσια225 νοητὴ πραγματικότητα 330 ἑ-
καστοτική θεολογία 79—83 247

ποιήσις 226 πολιτικός 81 83 110

268κ. Προταγόρας 60 Προταγό-
ρας 51 53 79 ἑρωτικός 149 σάλλας

279 σοφιστικὸς 62 κ. σάλλας

284 ἑδωνή 219 Γουότση 66 67 ἑ-
πίκοπια 268 κ. φιλοσοφικός 92 215 Φίλων

330 χρόνος 210 ψυχὴ 82 245 386α

Πλατωνικοί 247 κ.

Πλάτωνος 345 386β

Πλουραλιστὸς 52 386β

Πλούταρχος 81 86 87 92 95 96 104
105 106 108 119 140 145 147 161
168 169 175 176 181 190 192 194
214 235 250 251 252 255 261 273
840 Ἀντίπατρος 110 ἀντισημοκρα-
τικός 207 212 βόρος τίτλος 103

ἀντισημοκρατικός 345 ἄλυσ. Π. 96 101

ἑκκοσμοσός 242 249 246 329 368

ζωή 433 119 Γουότση 245 Καλλι-
πία 249 253 254 μύθων ἀνδρῶν

244 κ. μύθους 116 Πέρσιος 144

Σάλλας 170 Φιλόπυρον ἀπὸ 86

Πλουταρχία 70 100 103 109 241

κλισημοκρατική Ἀθήναι 137

Πλουτίων 179

Πλουτίωνος 840 886β

ποιήσις 2 3 258 τέρψις 266

πόλεμος συνέσις 72 παύσιος 120

πόλη 7 19 κκ. 20 ἀποσύνθεσις 22
63—84 328

πολιτικός 21 145 241 κκ. Ἀριστοκράτης

228 ἑρωτικός 335 καταδίκη 212

Πολιτικὴ κλισημοκρατία 80 81 248

πολιτικός ἑλληνικός 22

πολιτικὸν ἄλυσια 59

πολιτικὴ ἀγωγή 61 150 τέρψις 61 κ.
312Πολύβιος 142 148 154 160 καὶ ἑ-
δωνή 218 μαθηματικός 265 συγ-
γράμματα 199 κ.

Πολύβιος 189

πολυγλωσσία 86

Πολυκράτης 51 225

Πολυβίων 123

Πολυάρχων 85 104 387α

πολυεπίγραμμα 128

Πολυεπίγραμμα 149 162 169 212 316
φύλα 270

Πολυμία 207

Πολυμίας 166 171

Πολυμίωνος 186

πόλεμος 296 ἑκκοσμοσός 225 κ. ἑδωνή 239 κ.

Πόρος 140

Ποσειδών 269

Ποσειδώνος 93 140 151

Ποσειδωνίος 159 175 177 191 340
387α

Ποσειδών 43

Ποσειδωνίος 124 135

ποσειδωνία φιλοσοφία 152

Πόριος 123

πορνομακία 222 324

Πρόβιος 58 ἑδωνή 220 φιλοσοφία 627

προσημοκρατική ἑπίκοπια 315

Πρόβιος 117 223 250 265 387α

προβίος 294 κ. θεὸς 308

Προμηθεὺς 28 48 387β

πρόσιος 329 168 ἑρωτικός 340

πρόσιος 109

προσημοκρατικός 81

προσημοκρατικός 97

προσημοσός 50

προσημοσός 103 209 211 387β

Πρόσιος 174

προσημοσός 114 Σωκράτης 7

Πρόσιος 113 216

Πρόσιος Ἀναδία 112

Προταγόρας 68—65 ἀποσύνθεσις 61 ἑ-
πίκοπια 326 ἑκκοσμοσός 192183 κοινωνικὴ συμμόλιος 312 παύ-
σιος 62 Πλάτων 60

Προταγόρας ἑκκοσμοσός 168

προσημοσός κατὰσκησις 315

Προμηθεὺς ἄλυσ. 30 54 96 97 102
107 107 108 Μένωνος 125 132

Πύθων 120 121 167 158 387β

Πυθαγόρας 5 6 35 51 κκ. 58 216
243 ἑπίκοπια ἑπισκ. 122 ἑκκοσμο-
σός 54 κοινὴ φύλων 217 316 τε-
ρατοσικός 54 φιλοσοφία 82 Φί-
λων 330Πυθαγόρας 39 54 ἄλυσια 284 ἄλ-
υσια 226 ἀριστοκρατικός 54 μύθους
ἀμφὶ 53 ποσειδωνία 269 Πλάτων
79 σάλλας 54

Πυθαγόρας βίος 58

Πυθαγορείος 6 41 45
 Πύθωνος 82
 Πυθαγόρας 148 181 191 203 204 222
 337
 Πυλάδης 276
 Πυραμίδες 58
 Πυρροπέτριον 361
 Πύρρος 109 191 198 110 144 145
 245 387β
 Πύρρων 191 192 212 387β

ροσσηναλισμός 56 κ. 363 385β 388α
 ροσσηνισμός 184κ 246 388α
 ρητορική 261 κ. 268
 Ρόδιος θαλαττονομή 126
 Ρόδος 104 179

ρομαική αυτοκρατορία 5
 Ρωμαϊκή ερώτη 178 λεγόμενος 151
 κωδίκας 175 κ.

Ρωμαίοι 110 152 170 άνωτάτη 196
 Έκκοκίριος 199 κατά πολιτίες
 228 μεγάλοι άνδρες 245 στις φι-
 λισσοειδείς σχολές 157 άποταγή Έλ-
 λάδος 151 189

Ρώμη 183 172 173 195 207 1ος π.Χ.
 αιώνας 287 αυτοκρατορική 22 δη-
 μοκρατική 167 Έπικουρείοι 166 κ.
 εύχη Λουκρήτιου γύα εύρηση 174
 κοινωνική άλλαγή 168 λογοτεχνία
 385 αλεγορική 151 πόλιμος 171
 προσηγορίες 171
 Ρωζάνα 94

Σαδδουκαίοι 196

Σαλαμίνα 20 89 137

Σάμοι 66

Σάμος 4 16 134 141 Έπικουρος 134
 Ιωνική κωδίκας 126 αλγοριθμία 133
 αίσιας 110 388α

Σαυνίτις 145 170 888α

Σαΰρηςος Άλέξανδρος 304 388α

Σαίτηροι 118 328

Σαίτηρος της διδασκαλίας 147

σαύματα 321

Σάλαμος 192 108 106 107 108

Σάλας 8 147 175 176 300 228 283
 292 284 8-8α

σασσηναλισμός 297

σαξωνικό 283 κ.

Σάξων Έσπεριός 31 50 114 181
 189 221 223 234 265 292 296 297
 299 388β

Σαράμβο 241

Σαρταίριος 169 332β

Σάβων 87

Σάβωνος 165
 Σακελία 66 73 79 108 110 στ. 8 πα-
 ραθροσύνη άντί Έπαιλια 128 130 172
 245

Σακελική καταπολεμή 64 87

Σακελικός 42 58 388β

Σαμανίδης 229

Σάμων 126 129 κ.

Σάμορος 365 389α
 σαπτακωνικός 200 σαπτακός 220 229
 289α

σαξωνόσηχη οικονομία 15

σαξωνίοι 219 281

Σάπας 141 389α

Σάπας 82

Σάπων 4 17 20 23 24 38κ. 108 241
 279 289α

Σαυδός 90 309 227 387α

Σαυλιμάν 17

Σάουα 61 95

σασηστή 7 57 63 84 209 261 έννοια
 και διαστολή 58 75 Έπικουρος
 303 ημιαρτισμός 62

σασηστήκ 2 75 62 389β

Σασηνής 22 329

Σασηνή της Σουηδίας 97 18

Σασηναίος 172

Σασηνή 17 18 22 66 68 69 70 72 73
 79 142 άγροτική 20 δημοκρατική
 64 άποταγή 64 71 97 361 δημο-
 λική εύρηση 79 αλγοριθμία 65 68

Σασηνίτις 64 67 72 241
 αριστοκρατική τυραννία 65 70 εκκλη-
 ροτήτης 71

σασηνατοκρατική τυραννία 71 κ.
 αίσιας 287 288

σασηναίος κομπολοκιστής 319

Σασηναίτις 128 129 130 139 249 350

Σασηναίος 98 111

Σασηναίτις 118 117 120 279

Σασηναίος Φροσσοβούλος 43

Σασηναίος Εξέστης 208 324α

Σασηναίος 209 253 264 κ. 291

Σασηναίος 149 199 291 293 349 φιλοσο-
 φία 358

Σασηναίος 229 388β

σασηναίος 301 Εδωλίδης 153

σασηναίος 293

Σασηναίος 137 142 154 389β

Σασηναίος 100 101 105 106

Σασηναίος 5 110 149 158 188 211 212

220 250 344 άποστολία 210 ετι-
 μοσηνή 563 έμμετες έννοιες 294
 ήθωνή 230 ήθωνία 8 λογική 292
 Φιλώδημος 161

Σάβων 54

σασηναίος άγαθός 237

Σασηναίος 151 152 170 171

σασηναίος 568 389β

Σασηναίος 129

Σασηναίος 166 168 170 κ. 172 173 254

σασηναίος άντί της ψυχής 114

σασηναίος κοινωνικός 312 κ.

Σασηναίος δούλη 134 Κορνήθων
 88 389β

Σασηναίος Κορνήθων 104

σασηναίος πόλιμος 134

Σασηναίος 119 300

Σασηναίος 6 έξελ 354 Πλάτωνος 20 78

φαιλόσοφος 127

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

σασηναίος 238 275

Τάρας 79

ταρική από ματίωση 316 317 δόξα
 337

Ταυρομήνιος 150 790α

τετρασφάριμος 340

Τεσσαίος 197

τέχνη 256 κ. 263 311 άδελφός 227

τυραννία 28 πολιτική 61

Τέως 141

Τυβέριος Γράκιος 189

Τυρσός 74

Τύριος Πλάτωνος δασκωλοκρατία 331

μεταρρητική 232

Τύριος Ταυρομήνιος 130 390β

τύριμος 141

Τυροκρατής άδελφός Μητροδόξου 148

189 296 237

Τυροκρατής Διοφάνης 148 369 370

τυροκρατική άλγοριθμία 109

Τύριος 54 191 194 390β

Τυρίων 49 84

Τυρίων άντί Παρθίας 284 390β

Τυρίος 354 355 390β

τυρολόγος 126

Τυρολόγος 276

Τυρολόγος 179 194 390β

τυρολόγος κρήνη 173

Τυρίων 66—68 83 326

Τυρβαλλία 88

Τυρβασός 293

Τυρβασός 128

Τυρβασίτις 43 122 123

Τυρβασίτις 19 43 214

τυρολόγος 28

τυραννία αριστοκρατική 71

τυραννία 17 65 κ. 241

Τύριος 153 τύριος κρητοειδής Κή-
 ρος 163

άδελφός γνωστοθεωρητικός 297

άποταγή 350

Υπερίδης 88 138 140 391α

άποστασία 359

άποστασιασμός 246

άποστασιασμός 68

άποστασιασμός 112

άποστασιασμός 31

άποστασιασμός 316

Υπερίδης 153

Φαβρίκιος 110 144 145 394α

Φαβρίκιος 281 370

Φαβρίκιος 156 158 159 κ. 186 Πλάτωνος
 82

Φαίδων 362
φαινομενολογία 290
Φάληρο 129
φαντασία 295 391α
φαντασμάτα μετανομένων 396
φανταστικές επιβολές της δυνάμεως 296
Φαρμακείο 196
φασματώδης άρχαίος 65
φασματώδης 360 362
φεγγάρι 319
Φεραί 17 117 591α
Φερσενόλης 45 267
φθόγγα παραγόμενα 291
φθόγγα 304 κ.
Φιλιάδες 4 133 134
φιλελεύθερη κίνηση 107 Θεσπιά 23
Φιλήμων 24 42 43
φιλία 267—278 amicitia amor 268
έπικουρική 270 κκ. στον Κίπιο 148
Κιέρων 274 νοσηλευτική δόμη 267 οσία 276 κ.
Φιλιαπιδής 101 κ. 106 107 301α
φιλικήζωντες 111
Φίλιππος 67 86 κ. 88 93 96 98 104
108 111 134 άνωμαλία οδός 86 κ.
Ίσκιωφάνης 138 391α
Σπυριόπουλος 138 391α
Φίλιππος Άδριανός 94
φιλιππίστας 298 391β
Φιλόδημος 6 153 154 156 157 158
159 160—162 202 207 260 293 303
282 347 βιογραφία Φιλανίδη 104
θεοί 342 φιλοκλία 336 338 347
κοιλτική 244 φηροική 265 συγ-
γραμματα 212 κ. φιλία 371 άποφυ-
γή χωροδίας 106 163
Φιλοκρίτεια ελθρήν 129 391β
Φιλοκρίτης 148 369
φιλοσοφική άπόρριπτα 149
φιλοσοφία 36 άνωλήρη Πυθαγόρα
52 διάθεση 36 έπαινος 323 κ. έπι-
κουρή έφημεύς 221 ζωής 62 64-
ταπειν 349 κοινωνική προέλευση
215 καλινόφθοια 56 πολιτική 105
έπιτηρητική ζωής 221
φιλοσοφία ζωής 62 391β
φιλοσοφικές σχολές 126 142 δόδο-
σοκλία 150 πολιτικές έπιστημής 150
φιλόσοφοι έπιστομής 126 150 Μενέλ-
της 192 Πυθαγόρας 52 έπιτηρη-
τικοί λογισμών 150
Φιλόστρατος 243
Φίλων 6 178 330 391β
Φιλωνίδης 164—165 164

Φιλότης Νεώκος 267
Φιλότιος 89
Φίλιππος 55
Φιλογεντία 196
φίλος 216 217
Φοίβος 265
Φοίνικες 88 82
Φοργαλέως Α' 17
φούρας 16
Φουερβερικός Μ. 352
φουρτίπτερο κακό 350
φούρσην 19 239 391β
φουρφα ραμεικτική 139
φουρφα 126
φουρην 125
φουρολογία 21
φουροδόχος 140
φούλας 81
φούλι 12 κ.
Φούρσον 344
φύση ποσοτικοποιημένη 254
φυσική 82 289—322 290 298 299-
300 301 77 Έπίκουρος 300 έπι-
στήμη 316 Πλάτων 290 392α
φυσική λογική 36—44 392α
φυσική οικονομία 19
φυσική καρδιά 305 κ.
φυσική παραφροσύνη 77
φυσικών δόξων 96 151 κ.
φυσιολογία 87 317 392α
φύτα 308
Φώκιος 16
φωκικές πόλεις 68
Φωκίον 80 88 94 188 189 392α
φωφωκτική έργανα θιάων 342
Χαιρεθέριμος 154 148
Χαιρεστράτη 133 134
Χαιρεφών 77 254
Χαιρών πλανητικός 247 248
Χαιρόπτερος 87 137 188 208 234 392α
Χαλδικαία χρονικά 178 392β
χαλκιόπτεροι καιροί 143
Χαλκίδα 26 133 280
Χαλκιδική 73 111 129
χαμόκος Άριστοτέλης 112
χαρά 228
Χάρης 88
Χαρθέριμος 88 392β
Χαρμόνης 4 66 67 392β
Χέρκλι 214 216
Χέρουστία 14 22 37
Χίος 16
Χίτλερ 254
χιλιετικοί 227

Χοάι 244 282β
Χουετζόλας 216
Χρήσιμος 126
Χρονομικός πόλεμος 110
χρόνος 16
χρηματικός 73
Χριστιανοί 30 31
Χριστός 6
χρονικά 155
χρόνος 310 κ. 328
Χρωσίδα 105
Χυδαιώτης 159 158 180 190 201 210
392β
χώρα 200
χωρικός φυσής από σφμα 352
χώρας 290
Ψευδομονών 31 75 κ. 140
ψευδοσοφία 291
Ψυλλία 132
Ψυχή άλογος 256 άτομα της 256
λοκρήθρας με τ' άτομα 312 λογική
256 νόος 256 σύσταση 255 κ.
όμοιότητες έλλογικός 122
Ψυχή 184 32β
Ψυφόντης 190 392β
Ψυφιδής 114
Ψυφός 163
Ψυχοσοφία 126
Amalfinius 173
amicitia 268
amor : 65
anima 255 356 357
animus 335 256 357
Apeit 211 212
a priori 216 246 392α
Aristoteles άντι Aristoteles 210
Arim 210 211
Athalie 758
Bacon 216 392α
Bailey 211 273 273
Beloch 150 391α
Bengtson 106
Bestham 198 392α
Bergson 5 51 215 392α
Berkeley 85 84 240 246 250 392β
Bickermann 129
Bigmore 169 213 273 273
Bonald 84
Bossuet 340
Bréhier 217
Brieger 211

Bruno 197 208 210
Capelle 210
Cas.=Casaubonus έκδόξ. Σπυρίωνα
142 393β
Chateaubriand 84
Christ 177 392β
cinamen 366
Cobet 310
cogito 246 363 β
contingence 397
contrat social 313
Cousin 313
Cresson 187
Cröner 152 153 154 156 157 κ. 159
193 213
declinare 165 declinatio 706
De natura deorum 8
Descartes 15 208 392β
Diderot 198 394α
Diehl 210
Diels 6 42 44 151 193 209 211 213
309 378
Dogographi Graeci 151 309
Droysen 29 394α
Epicurea 309
Epicuro 20 Epicurus 211
Erasm 211
Estienne H. Σπύριωνος Έ. 208 394α
fatum 360 394β
Ferguson 124
Festugière 198 214 272 273 344
Fêtes galantes 153
Fronde 95
Gassend 158 208 292
Gellius 112 151
Gercke 213
Glotz 67 394β
Gompertz 213
Graius homo 10
Guyan 196 198 214 367
Heberdey 213
Hegel 214 216
Heinze 157
Helvétius 198 394β
Herculanum 161 207
Hermarchos 209
Hirzel 158 394 β
Hobbes 35 157 394β
Hofbach 198 392α

- homo - mensura 59
 Hüner 210
 humanismus 62
 Humæ 84
 Husserl 218
 intermundia 341
 Jacoby 88 129
 Jäger 84 396a
 Jensen 212 213 226 281
 Joyau 191
 Kaliaka 213
 Kant 65 81 84 115 215 rózoι 290
 378β
 Kobalsky 211
 Kolotes 152
 Kôete 209 258
 Krohn 209
 Lachmann 211
 Lange 198 213 292
 La Rochefoucauld 197
 Lebensphilosophie 53 395a
 Lefèvre 188 262
 Leibniz 246 296a ή γροσφή Leibnitz
 ποσέουα
 liberum arbitrium 365 397a
 livres penseurs 197
 Locke 95 396a
 Mach 246 395β
 Maistre Joseph de 84
 Martha C. 197 214 324 351 352 358
 Martha J. 212
 Montaigne 197 361 396β
 Mühl von der 211 213
 Müller Iwan von 103
 Nestle 19 43 210 214
 Olivieri 151 212 213
 Optimates 166 170 385a
 Paulinus 196
 plaga 365
 Pöhlmann 103
 populares 166
 Pschter 214 217
 Preller 210
 principium 3 40
 Quietismus 285 395β
 Racine 355
 Rhétorique 149
 Ritter 197 Ritter L. 210
 Robin 211 212
 Rohde 66 239 303 395β
 Rose 112 116 117 120 210
 Saint - Évremond 197 296a
 Sartre 218
 Schmidt - Steller 215
 Solovine 211
 Spengler 216 396a
 Spinoza 197 396a
 Sudhaus 161 212
 Susseihl 157 396a
 tabula rasa 132 396a
 Tarn 394
 Teubner 112
 Torquatus 270
 Überweg 213 314
 Usener 157 158 197 208 209 211
 272
 Verres 166
 Vogliano 212
 Volzey 195 396β
 Voltaire 198 396β
 voluptas 231
 Wellmann 210
 Wilamowitz 98 99 396β
 Wilke 212
 William 213
 Wolff Christian 183 396β
 Wotke 203
 Zeller 19 43 182 197 214 217 271
 396β

ISBN 960-05-0366-4